

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

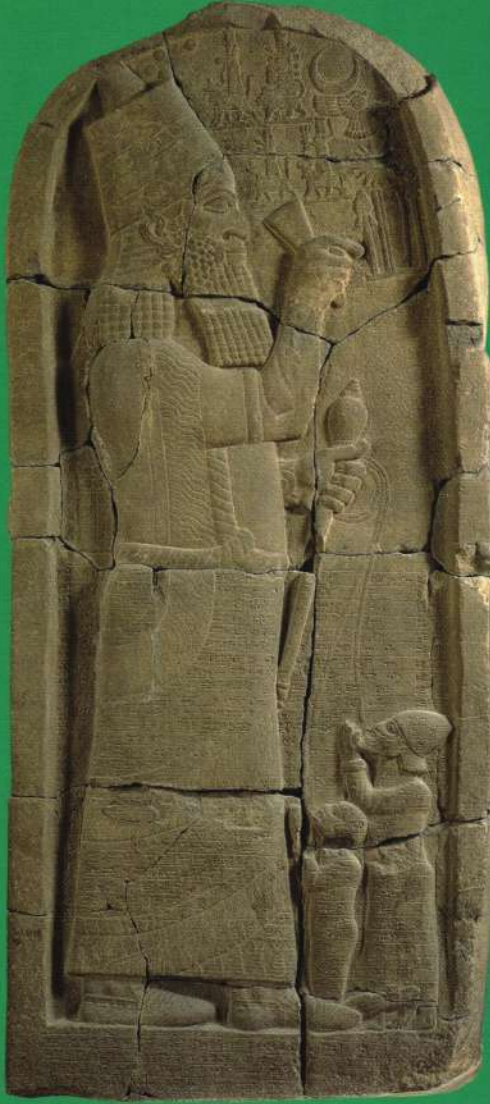
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

tarih

ASSURLULAR

Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı

Hazırlayanlar: Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı

YAPI KREDİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Assurlular

Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı

Hazırlayanlar

Kemalettin Köroğlu – Selim Ferruh Adalı

Yapı Kredi Yayınları - 5706
Tarih - 150

Assurlular
Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı
Hazırlayanlar: Kemalettin Köroğlu – Selim Ferruh Adalı

Editör: Nihat Tekdemir
Redaksiyon: Derya Önder, Merete Çakmak
Çeviriler: G. Bike Yazıcıoğlu, Azer Keskin, B. Nilgün Öz
Düzeltili: Filiz Özkan

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Arzu Yaraş

Baskı: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi
A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Telefon: (0 212) 412 17 00
Sertifika No: 44452

(Bu kitabın ilk baskısı 23.5 x 33 cm boyutlarında,
ISBN 978-975-08-4305-1 numarasıyla yayımlanmıştır.)
1. baskı: İstanbul, Aralık 2020
ISBN 978-975-08-4870-4

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2019
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
[facebook.com/yapikrediyayinlari](https://www.facebook.com/yapikrediyayinlari)
twitter.com/YKYHaber
[instagram.com/yapikrediyayinlari](https://www.instagram.com/yapikrediyayinlari)

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

YAPI KREDİ YAYINLARI	Sunu • VIII
İBRAHİM YELMENOĞLU	Paylaşmak Biriktirmekten Büyüktür • IX
KEMALETTİN KÖROĞLU	Önsöz • XI
SELİM FERRUH ADALI	
KAREN RADNER	Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış • 1
GOJKO BARJAMOVIC	Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (MÖ 2000-1600) • 24
FİKRİ KULAKOĞLU	Kanış Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti • 51
ANDREAS SCHACHNER	Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki Hattuş • 74
ANDREAS SCHACHNER	Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları • 96
TAMÁS DEZSŐ	Assurluların Anadolu Seferleri • 112
KEMALETTİN KÖROĞLU	Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları • 138
JOHN MACGINNIS	Anadolu'daki Çiviyazılı Orta ve Yeni Assur Metinleri • 185
SELİM FERRUH ADALI	
PAUL ZIMANSKY	Gölge Hasım: Urartu'nun Assur'la İlişkisi • 207
ÖMÜR HARMANŞAH	Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri • 229
SELİM FERRUH ADALI	Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri • 248

YIGAL BLOCH	Anadolu'da Aramiler ve Yeni Assur-Arami İlişkileri • 272
KEMALETTİN KÖROĞLU	Yukarı Dicle Bölgesinde Yeni Assur Dönemi Eyalet Merkezi: Üçtepe • 292
TIMOTHY MATNEY	Ziyaret Tepe • 306
GÜLRİZ KOZBE	Sultantepe Höyüğü: Tüm Gizemini Koruyan Assur Şehri • 317
ELİF DENEL TIMOTHY P. HARRISON	Yeni Assur Dönemi Tayinat • 328
STUART BLAYLOCK	Tille • 343
GÜLRİZ KOZBE	Kavuşan Höyük: Assur İmparatorluğu'nun Taşrasında Küçük ve Özgün Bir Yerleşim • 365
HALİL TEKİN	Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi: Hakemi Use • 382
A. TUBA ÖKSE	Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi Mevsimlik Köyler: Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe • 398
	Dizin • 414

Zincirli Steli, Assur kralı Esarhaddon,
esir ettiği iki kral ve tanrı sembolleri (detay)
(© Foto: Berlin, Vorderasiatisches Museum).

Sunu

Yapı Kredi Yayınları ve Tüpraş ortaklığında Türkçe-İngilizce yayımlanan *Asurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (2018) adlı kitap, MÖ 2. binyılda ilk uluslararası ticareti organize eden Asurluların, başta Anadolu olmak üzere, Yakındoğu coğrafyasında bıraktıkları izleri anlatmakta.

Her biri alanında uzman bilim insanları tarafından kaleme alınan yirmi makaleden oluşan kitabın Türkçe yeni basımında Asurlular çeşitli yönleriyle ele alınmakta. Assur Krallığı'nın Anadolu'daki etkileri; Urartu, Hitit krallıkları ve diğer halklarla ilişkileri; Eski Assur Dönemi'nde ticaretin yöntemleri ve merkezleri; Orta Assur Dönemi'nde göçler ve Güneydoğu Anadolu'daki siyasi egemenlik süreçleri; Yeni Assur Dönemi'nin askeri sefer kayıtları; Anadolu'daki Assur stelleri, kabartmaları, çivi yazılı tablet arşivleri gibi konular derinlemesine irdelenmekte.

İlk baskısı kısa sürede tükenen kitabın daha geniş okur kitlesine yönelik bu yeni basımına karar verilirken hiç kuşkusuz yayınevimize gelen istekler göz önünde tutuldu. Konuya ilgi duyan herkesin, özellikle öğrencilerin kolaylıkla ulaşabilecekleri doyurucu ve güncel içeriğin yeni biçimde, ekonomik bir tasarımla sunulmasına özen gösterildi.

Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı kitabımıza, değerli editörler Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı başta olmak üzere, katkı sağlayan yazarlarımıza ve emek veren yayın ekibimize teşekkürlerimizi sunarız.

Yapı Kredi Yayınları

Paylaşmak Biriktirmekten Büyüktür

Anadolu MÖ 2. binyılın başlarında bazı küçük yerel devletler arasında paylaşılmıştı. Bu devletlerin zenginlikleri ve Anadolu platosunun jeopolitik, askeri ve ticari avantajları, bölgeyi bir cazibe merkezine dönüştürmüş, Mezopotamya’da hüküm süren Assurluların bir bölümünü kalıcı olarak yerleşmek üzere buraya çekmişti. Diplomasıyı, askeri gücü ve ticari bilgiyi bir araya getirerek uzak mesafe ticarete uzmanlaşan Assurlular, Anadolu’da Kayseri yakınlarındaki Kültepe gibi ticaret merkezleri kurarak, Assur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan yeni bir dönem başlatmışlardı.

Mezopotamya ve Anadolu arasında gidip gelen kervanlar tarihin en eski uluslararası serbest pazarlarından birini oluşturmuş ve iki coğrafyayı yakın ilişki içine sokmuştu. Temelde maden ve tekstil ticareti üzerine kurulu değiş tokuş düzeni, Anadolu’nun yerel halkları ile Assurlular arasındaki kültür alışverişini artırmış, halkın yazıyla tanışmasını sağlayarak kadim Anadolu hakkındaki ilk yazılı belgelerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştı. Ele geçen çiviyazılı belgeler, Anadolu’luların günlük ve sosyal yaşamına dair bilgilerle beraber, günümüzün ticari, iktisadi ve hukuki faaliyetleriyle kavramsal benzerlik taşıyan bilgileri de sunmaktadır. Bu bilgilerin yaklaşık 4000 yıl önce bu topraklarda hayata geçirilmiş olması, bereketli ve kadim Anadolu’nun kültürel ve tarihsel zenginliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Elinizdeki kitap 2018 yılında Türkçe ve İngilizce yayımlanan *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı* adlı kitabımızın güncellenmiş yeni baskısıdır. Okuyuculardan gelen istek üzerine Tüpraş ve Yapı Kredi Yayınları, ilk baskısı tükenen kitabı iki yıl sonra yeni bir tasarım, boyut ve içerikle Türkçe basmaya karar verdi. Koç Topluluğu ve Tüpraş olarak; Hititler, Urartular ve Likyalılar kitabından sonra Assurlular kitabının yeni baskısı ile bir başka Anadolu uygarlığını geniş bir okuyucu kitlesiyle paylaşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı* adlı kitabımızın yeni baskısıyla, sözü tekrar bereketli Anadolu topraklarına bırakarak, Assur medeniyetine uzanan bir yolculuğa çıkıyoruz.

İbrahim Yelmenoğlu
Genel Müdür
Aralık 2020

Önsöz

Assur kenti ve adını bu kentten alan krallık, MÖ 2. binyılın başlarında Kuzey Irak'ta, Dicle Nehri kıyısında kurulmuş ve MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 1400 yıl neredeyse kesintisiz biçimde varlığını sürdürmüştür. Assur kral listeleri, bazı belirsizlikler olmakla birlikte, önce 1000 yıldan uzun süre Assur'da (Kalat Şerkat) sonrasında ise Yeni Assur Dönemi boyunca sırasıyla; Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) gibi başkentlerde hüküm süren kralların adlarını içermektedir. Assur bu yönüyle, Önyasya'da yönetim biçimini ve bunlarla ilişkili temel kurumlarını en uzun süre devam ettiren devletlerden biridir. Mezopotamya'da MÖ 4. binyılda şekillenen, Sümerlerin ve Akkadların katkısıyla gelişen devlet modeli, uzun tarihsel süreç boyunca Assurluların katkısıyla olgunlaşmıştır.

Assur devlet modelinde kral, tanrıların yeryüzündeki temsilcisiydi. Onlardan aldığı güçle ülkeyi yönetmekte, buna karşılık tapınakların bakımını üstlenmekte, bütün yazıtlarında tanrıları yüceltmekte, yaptırdığı kabartmalarda kendisini tanrılara ve sembollerine saygı gösterir biçimde resmettirmekteydi. Krallar, bütün başarılı işleri tanrıların rızasını kazanmak için yaptıklarını özenle vurgulamaktaydılar. Buna kendileri için inşa ettirdikleri görkemli saraylar, fethettiği ülkeler ve elde ettikleri ganimetler dahildi.

Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı kitabı, Assur Krallığı'nın uzun tarihi boyunca Anadolu'daki faaliyetlerini, yerel krallıklar ve toplumlarla ilişkilerini çok yönlü ele almak ve değerlendirmek amacıyla hazırlandı. Anadolu Uygarlıkları serisinin ilk kitabı olan *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (ed. K. Köroğlu, E. Konyar) 2011'de yayımlandığında, Anadolu ile 1400 yıla yakın farklı şekillerde ilişki kurmuş Assurlularla ilgili bir kitabın da bu seriye dahil edilmesinin Anadolu uygarlıklarını daha iyi anlayabilmek bakımından yararlı olacağını düşünmüştük. Geçen uzun sürede Anadolu'nun birçok yerinde devam eden kazı ve yüzey araştırmalarında Assur'la bağlantılı pek çok yeni keşif yapıldı. Özellikle inşası devam eden Ilısu Barajı'nın etkileyeceği Yukarı Dicle bölgesinde, Yeni Assur Krallığı'nın oluşturduğu yönetim modelinin ürünü oldukları anlaşılan garnizon ve köylerde yapılan arkeolojik kazılarda zengin buluntular ortaya çıkarıldı. Güneydoğu Anadolu ve çevresindeki yüzey araştırmaları, Assur etkilerinin sınırlarını ve boyutlarını tartışabileceğimiz veriler sağladı.

Bütün bu çalışmaların özgün sonuçlarını 2018'de ilk kez bir araya getiren bu kitap gerek kamuoyu gerek okuyucular ve öğrenciler nezdinde büyük bir ilgiyle karşılandı. Yapı Kredi Yayınları, bu çalışmanın Türkçesini yeniden gözden geçirilmiş haliyle yayımlamak suretiyle kitaba erişimini yaygınlaştırmayı hedeflemektedir. Elinizdeki yeni baskıda bazı bölümler, haritalar ve dizin güncellenmiştir.

Assurlular kitabı, birbiriyle ilişkili konuların kronolojik sırayla aynı başlık altında verildiği 20 bölümden oluşmaktadır. Assur tarihini ana hatlarıyla tanımlayan girişin ardından, sırasıyla Eski, Orta ve Yeni Assur dönemlerine ilişkin bölümler gelmektedir. Eski Assur Dönemi'nde ticaret ve ticaret merkezleri, Orta Assur Dönemi'nde göçler ve Güneydoğu Anadolu'daki siyasi egemenlik süreci tartışılmaktadır. Kitabın büyük bölümünü oluşturan Yeni Assur Dönemi, Anadolu'yla ilişkili sefer kayıtları, Güneydoğu Anadolu'daki steller, kabartmalar ve çiviyazılı arşivler; Assur-Urartu, Assur-Geç Hitit, Assur-Orta Anadolu ve Assur-Arami ilişkileri gibi başlıklardan oluşmaktadır. Son iki bölümde ise Assurluların doğrudan inşa ettiği veya kültürel etkilerinin taşındığı Anadolu'daki merkezler, garnizonlar/eyalet merkezleri ve köyler/kırsal yerleşmeler gibi başlıklar altında sunulmaktadır.

Türkçe baskıda, yaygın okur kitlesinin anlayabilmesi amacıyla yazarların kullandığı özgün terminoloji yerine mümkün olduğu kadar Türkçe söyleniş biçimleri tercih edildi. Bu düzenlemede birçok istisna bulunmaktadır. İsmi Türkçede yaygın biçimde kullanılan ve yerleşmiş gibi gözüken formu varsa bu yazılış kullanıldı. Eğer yoksa özgün ses değerine yakın yalın biçimi esas alındı. İçinde “h” harfi bulunan isimler karışıklığa yol açmamak için “kh” yerine “h” ile çevrildi. Benzer bir durum “š” harfi için de geçerlidir. Aşşur/Assur örneğinde görüldüğü gibi yerleşmiş bir isim söz konusu olduğunda “s” harfi, aksi söz konusu olduğunda aynı harf için “š” kullanıldı.

Teşekkürler

Assurlular kitabında birkaç bölümde kullandığımız ayrıntılı harita için genç meslektaşlarımız Dr. Öğr. Üyesi Harun Danışmaz ve Armağan Tan'a (MA) teşekkür borçluyuz. Anadolu Uygarlıkları serisi içinde bu kitabın yayımlanmasına olanak tanıyan Tüpraş ve Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık başta olmak üzere; dizi editörü Nihat Tekdemir'e, redaksiyon için Derya Önder ve Merete Çakmak'a; düzelti okuması için Filiz Özkan'a, grafik ve tasarım çalışmaları için Nahide Dikel ve Arzu Yaraş'a; İngilizce – Türkçe çeviriler için Azer Keskin, B. Nilgün Öz ve G. Bike Yazıcıoğlu'na, özellikle referansların standart hale getirilmesindeki katkıları için Miklós Kerekes'e ve son olarak bu kitabı hazırlama önerisini 2014 yılında bize ileten Şennur Şentürk'e teşekkür ederiz.

Güneydoğu Anadolu'daki Assur kaya kabartmaları ve müzelerdeki stellerin fotoğraflarını kullanmamıza izin veren başta Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü olmak üzere Anadolu Medeniyetleri, Adana, Kahramanmaraş, Gaziantep, Antakya, Şanlıurfa ve Diyarbakır müzeleri ile British Museum ve Vorderasiatisches Museum'a teşekkür borçluyuz.

Son olarak yeni baskı için bölümlerini hızlıca güncelleyen meslektaşlarımıza teşekkür ederiz.

*Kemalettin Köroğlu
Selim Ferruh Adalı*

Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış

KAREN RADNER*

Assur medeniyetinin arkeolojik keşfi MS 19. yüzyıl ortalarında başlamıştır (Larsen 1996). O zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında görev yapan Fransız ve İngiliz diplomatlar ile ticari temsilciler boş zamanlarında Musul kenti çevresinde keşif gezileri yaparken; Ninive, Kalhu ve Dur-Şarrukin'deki kraliyet kentlerinin kalıntılarını ortaya çıkarmışlardı. Eski Ahit ile güçlü bir bağlantısı olan bu kayıp medeniyetin keşfi, Paris ve Londra'da bir yandan halkı eğiten bir yandan da imparatorlukların dünyayı sarsan gücünü ortaya koymayı amaçlayan büyük müzelerin kurulmasıyla aynı zamanda gerçekleşmiş ve hem Louvre'da hem de British Museum'da Assur galerileri oluşturulmuştu. Bu müzelerden esinlenerek 1891'de İstanbul'da Müze-i Hümayun adıyla kurulan imparatorluk müzesinde de kuruluşundan itibaren Assur eserlerine ayrılmış bir bölüm yer almaktadır.

Assur arkeolojisinin MS 19. yüzyıldaki kahramanlık çağından bu yana, çoğu Irak, Suriye, İsrail ve Türkiye'de yer almakla beraber İran, Lübnan ve Ürdün'de de bulunan birçok Assur yerleşiminin tespit edilmesi ve kazılmasıyla önemli bilgiler elde edilmiştir (MacGinnis, Wicke, Greenfield 2016). Ancak Assur tarihi ve kültürüne dair bu denli çok bilgi sahibi olmamızın asıl nedeni, Assurluların yaygın olarak kil ve taş gibi dayanıklı malzemeler üzerine yazmış olmalarıdır.

Assur Anayurdu ve Coğrafyası

Assur Krallığı'nın anayurdu bugünkü Kuzey Irak'ta yer almaktadır (Radner 2011a). Üçgen biçimli bu bölgenin sınırlarını üç büyük kent belirler: Güneyde modern Tikrit'in hemen kuzeyindeki Kalat Şerkat harabelerinin ait olduğu Assur kenti, kuzeyde üzeri modern Musul kentiyle örtülmüş Ninive ve doğuda modern Erbil kentinin altında kalan Arbail. Akdeniz ikliminin etkisi altındaki bölgede yağış rejimi, tarım için verimli topraklardan istifade edilmesine olanak tanıyan mükemmel koşullar sunmaktadır.

* Ludwig-Maximilians-Universität München
karen.radner@lrz.uni-muenchen.de

Küçük ve Büyük Zap Suyu başta gelmek üzere Dicle'nin doğu kollarının oluşturduğu nehir şebekesi bölgenin bağdaştırıcı unsurudur. Bu nehirler, aynı zamanda bölgenin Anadolu ile Basra Körfezi arasında yer alan Mezopotamya dünyasıyla da bağlantısını sağlar. Kuzey ve doğudaki komşu bölgelerde gümüş, demir, kereste ve taş kaynaklarının yanı sıra sığır ve atlar için otlaklar da sunan Toroslar ve Zagros Dağları hâkimdir. Batıya doğru, koyun otlatmaya uygun topraklarıyla Cizre bölgesinin bozkırı uzanır. Güneyde ise Fırat ve Dicle'nin taşkın ovaları yer alır ki bu nehirlerin vaat ettiği refah, yoğun emeğe dayalı büyük ölçekli yapay sulama sistemleri kurabilecek ve işletebilecek nitelikte bir iktidar gerektirdiğinden bölgenin siyasi örgütlenmesi de bu yönde şekillenmiştir.

Bölge yalnızca yerel üretim için değil ticaret için de mükemmel bir ekonomik potansiyele sahiptir. Assur anayurdu, uzun mesafeli yol ağlarının kilit noktalarından birinde yer almaktadır. Öncelikle, Ninive'den geçerek Toros Dağları'nın güney eteklerini takip eden yol, bölgeyi Akdeniz kıyılarına bağlar. Yine bu yol üzerinde yer alan Tur Abdin Dağları geçilerek ya da Karkamış'tan kuzeye doğru Fırat (Fig. 1) boyu takip edilerek Anadolu'ya ulaşılır. Zagros Dağları'nda yer alan geçitler İran'a ve ardından Orta Asya'ya erişme imkânı sağlar. Kış boyunca karla kaplı olmaları nedeniyle geçit vermeyen Toroslar ve Zagros Dağları, batıdaki Dicle Nehri gibi, Assur anayurdunu korunaklı kılmıştır (Fig. 2).

Fig. 1: Fırat Nehri Vadisi, Atatürk Barajı'nın güneyi
(Foto: K. Koroğlu).

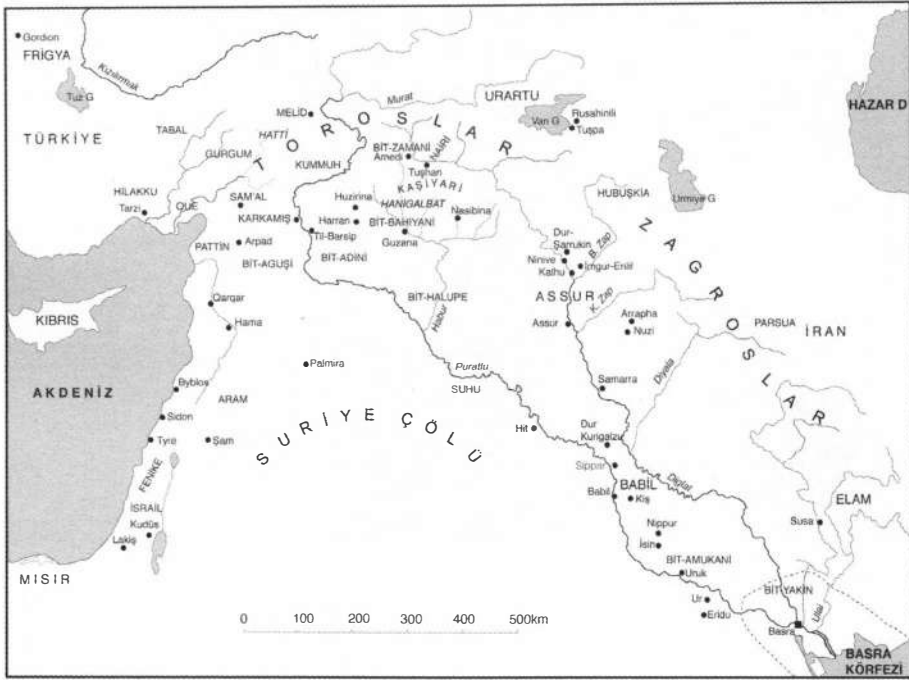

Fig. 2: Yeni Assur Dönemi'nde Mezopotamya ve çevresi (K. Koroğlu).

Assur Kenti ve Tanrı Assur

Assur tarihi, büyük olasılıkla modern Irak'ın güneyindeki Sümer kentlerine kuzeyden gelen ticari malları temin etmek için bir ticaret merkezi olarak, MÖ 3. binyılın başlarında kurulmuş Assur kentinde başlar. Assur hem bu kentin hem de buraya egemen olan tapınağın adandığı tanrının adıdır. Tanrı Assur ve Assur kenti birbirinden ayrılmaz; çünkü bu tanrı, Dicle Nehri'nin bu mevkide yer alan bükümünün üstünde yükselen yalçın kayalığın kişileştirilmesidir. Vadiden 40 m yüksekte yer alan ve bir geminin burnunu andıran kabaca üçgen biçimli sarp Assur kayalığı, insanlara korunaklı ve elverişli bir yerleşim kurma olanağı sunmuştur. Kent geliştikçe, kuzeyinde ve doğusunda yer alan sarp yamaçlar ile aşağıda Dicle'nin sağladığı doğal savunma, hilal şeklindeki bir sur ile tamamlanmış ve yaklaşık 65 hektarı kapsayan kapalı bir alan oluşturulmuştur.

Assur'un yamacın tepesindeki tapınağı, öncelikle kentin ve daha sonra Assur ülkesinin kalbidir. Bu tapınak farklı zamanlarda farklı isimlerle tanınmaktaydı. MÖ 2. binyılın erken evresinde "Ülkenin Yabancı Boğasının Evi" anlamına gelen Eamkurkurra, MÖ 2. binyılın geç evresinde "Ülkenin Dağlarının Evi" anlamına gelen Ehursagkurkurra ve MÖ 1. binyılda "Evrenin Evi"

Fig. 3: Kanatlı güneş sembolü içinde tanrı figürü, II. Assurnasirpal dönemi (© Trustees of the British Museum).

anlamına gelen Eşarra isimleri kullanılmıştır (George 1993: 66, 101-102, 145). Assur kentinin ilk kurulduğu MÖ 3. binyılda Irak'ın güneyinde konuşulan Sümer dilindeki bu isimler, daha geç dönemlerde törensel ve bilimsel metinler kapsamında kullanılmaya devam etmiştir.

Assur tanrısının (Fig. 3) biricik tapınağının mekânı olan Assur kenti (Andrae 1977), tanrıya ait toprakların merkezini oluşturuyordu. Binlerce yıl boyunca, yaklaşık MS 240 yılında bu mekândaki yapıların son hali yerle bir edilene dek, kent halkı bu kutsal alanın bakımını üstlendi. MÖ 12. yüzyıla tarihlenen kaynaklarda, o dönemde yamacın üstünü kaplayan devasa tapınak kompleksinin öncüsü olan ilk yapılar bütününü, bin yıl önce yaşamış olduğu düşünülen Uşpia adında bir yöneticinin inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir (Grayson 1987: 185). Assur hükümdarı, Assur'un yeryüzündeki vekili olarak kabul edilir ve yönetme gücünün kendisine tanrının inayetiyle bahşedildiğine inanılırdı. Aynı zamanda Assur'un başrahibi de olan hükümdar, böylece hem dini hem de siyasi otoriteye sahipti. Hem bir ayrıcalık hem de bir görev olarak tanrının tapınağının bakımı Uşpia ve haleflerine aitti. Bu kutsal alanda, alan içinde gerçekleştirilen inşaat çalışmalarının övüldüğü çok sayıda yazıt bulunmuştur.

Yazılı kaynaklar, kentin MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren defalarca merkezi güneyde yer alan büyük devletlerin himayesine girdiğini ortaya koymaktadır (Michalowski 2009). İlk olarak Akkad krallarının yönetim alanına giren Assur kentinde daha sonra yerel bir yönetici hüküm sürmüş ve ardından kent Ur Hanedanı tarafından atanan güneyli bir vali tarafından yönetilmiştir.

Eski Assur Dönemi: Kolektif Hükümet Geleneği Olan Bir Kent Devleti

MÖ 2000 yıllarında Ur Krallığı'nın parçalanmasından sonra Assur yine bağımsız bir kent devleti haline gelmiştir. Halkın konuştuğu dil Assurcaydı. Assurca, modern Arapça, İbranice ya da Süryanice (Aramice) gibi Semitik bir dildir. Assurca, Assur'un güneyindeki bölgelerde kullanılan Babilce ile yakından ilişkili olmakla beraber Babilceden farklıdır. Eski çağlarda yalnızca Babilce "Akkadca" olarak anılmaktaydı. Günümüzde ise hem Assurca hem de Babilce, çoğunlukla Akkad dilinin lehçeleri olarak tanımlanmaktadır; ancak, modern terminoloji bu dillerin eski kullanımına uygun değildir. Her iki dil de çiviyazısı kullanılarak yazılmış olmakla beraber, bu dilleri yazmakta kullanılan çiviyazısı işaretleri birbirlerinden farklıdır ve uzmanlar bu farkları kolaylıkla ayırt edebilmektedir.

Bağımsızlıktan sonra kentin yönetimi yerel hanedanlara geçmiş; ancak bu yerel beyler, Akkad ve Ur hükümdarlarının aksine, kendilerini kral olarak tasavvur etmemişlerdir. Bunun yerine, yönetici kişinin, esas egemen olan Tanrı Assur'un adına hükümdarlık ettiğini ileri sürmüşlerdir ki bu egemenlik anlayışını MÖ 2. binyılın başlarına tarihlenen bir yazıtta geçen "Assur kraldır ve Silulu Assur'un temsilcisidir" ifadesi açıkça ortaya koymaktadır (Grayson 1987: 12-13). Siyasi iktidar, Assur hükümdarı ile halkın toplu iradesini temsil eden kent meclisinin yanı sıra, her yıl seçimle atanan ve seçildiği yıla ismini veren *limum* unvanlı bir yetkili arasında paylaşılmaktaydı (Dercksen 2004). Bu uygulama eski çağlarda dünyanın farklı bölgelerinde, genellikle Atina ve Roma gibi güçlü bir kolektif hükümet geleneğine sahip topluluklarda karşımıza çıkmaktadır. *Limum* yetkilisi, her yıl dönüşümlü olarak ileri gelen Assurlu ailelerin reisleri arasından seçilmekte ve en azından başlangıçta kura (ya da oylama) ile belirlenmekteydi. MÖ 19. yüzyıla tarihlenen mevcut kaynaklardan, Assur Devleti'nin siyasi kurumları nispeten açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Mario Liverani (2011: 263) yakın zamandaki bir değerlendirmesinde, Assur Devleti'nin yönetim biçimini, "[hükümdarın] temsil ettiği bir monarşi, kent meclisinin temsil ettiği bir demokratik iktidar ve *limum*'un temsil ettiği bir aristokratik iktidardan" oluşan bir "karma hükümet" olarak nitelendirmiştir. Bütün bu kurumlar MÖ 7. yüzyılın geç safhalarında Assur İmparatorluğu'nun yıkılışına dek muhafaza edilmiştir.

Ancak Assurluların siyasi kurumlarından çok daha iyi bilinen yönü, MÖ 2. binyılın başlarında Assur kentinde aile şirketi olarak örgütlenmiş tüccarların kurduğu ve bol kazanç sağladıkları, Anadolu'ya bir ağ gibi yayılmış ticaret kolonileridir (Fig. 4). Assurlu tüccarlar, kuzeyde Karadeniz'e, batıdaysa Afyon bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafi bölgede faaliyet göstermiş ve Anadolu topraklarında bir düzineyi aşkın ticaret merkezi kurmuşlardır (Barjamovic 2011). Ticaretin nerede kârlı olacağını zaman ve mesafe değil, ulaşım maliyetleri ve vergiler belirlemiştir. Kâr payı yüksek olduğu takdirde Assurlu tüccarlar

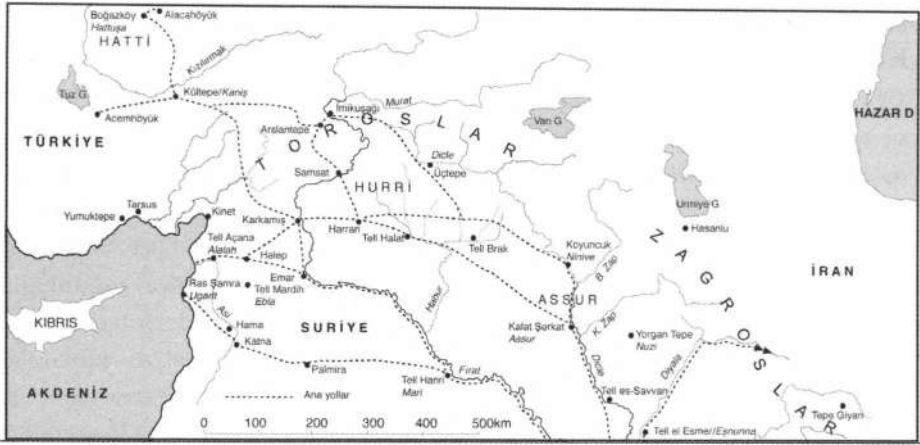

Fig. 4: MÖ 2. binyılda Assur ile Anadolu arasındaki yollar (K. Koroğlu).

rın çok uzak diyarlara dahi seyahat etmekten kaçınmadıkları anlaşılmaktadır. Assur kentinin Anadolu'daki girişimleri, yerel merkezlerden gelişerek doğan bölgesel devletlerin ortaya çıkmasıyla sekteye uğramış ve ticari kolektifin evvelce ticareti kârlı kılan hukuki ve siyasi temelden yoksun kalmasıyla bu girişim sona ermiştir.

Assur ticaret kolonileri arasında en iyi belgelenmiş olanı, bugünkü ismiyle Kültepe olarak bilinen ören yerinde tespit edilmiş Kaniş'in aşağı kentinde yer alıyordu (Özgüç 2003). Assurlu tüccarların Kaniş'te bulunan arşivleri, onların ticari ve kişisel etkinliklerini hayret verici derecede ayrıntılı biçimde tanımlamamıza olanak sağlar. Çiviyazısıyla ve Assurca yazılmış bu kil tabletler, tüccarların Kaniş *Karum*'undaki yaşamlarını ve özellikle de ticari işletmelerinin örgütlenme biçimini belgeler. "Liman" anlamına gelen *karum* sözcüğü Assurcada alışlageldiği üzere ticaret merkezleri için kullanılan bir tabirdir. Diğer taraftan bu belgeler, Assur toplumuna dair de bilgi vermektedir. Kentin erken dönemlerine ait tabakalar daha geç çağlarda inşa edilmiş anıtsal yapıların altında kaldığı için, bu döneme ait arkeolojik kanıtlar sınırlıdır. Neyse ki uzak ülkelerde yaşayan Assurluların anayurtlarında olup bitenlerden haberdar olma konusundaki hassasiyetleri sayesinde bilgi dağarcığımız zengindir; çünkü kısaca "Kent" (*alum*) olarak bahsettikleri Assur'da yaşayan akrabaları ve iş ortakları ile sıklıkla mektuplaşmışlardır. Bu nedenle, Assur'daki siyasi ve sosyal şartlar hakkında bildiklerimizin çoğu Kaniş'te ele geçen kaynaklara dayanmaktadır. Bu dönemde "Assurlu" sıfatı yalnızca Assur kenti ve bu kentin halkı için kullanılmıştır.

20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan Assur Tapınağı'nın heybetli kerpiç yapısının korunabilmiş en erken kalıntıları, kentin hazinesinin Anadolu'daki ticaret kolonilerinden edinilen gelir sayesinde

dolup taşıdığı döneme tarihlenmektedir. Ele geçen en erken yapı kitabeleri ticaret kolonilerinin kuruluş dönemine aittir ve I. Erişum tarafından yazdırılmıştır. Bu yazıtlar, hükümdarın Tanrı Assur için yeni bir taht yaptırdığını ve kutsal alana ayrılacak araziye genişletmek için buradaki özel konutları yıktırdığını aktarmaktadır. Erişum, Assur Tapınağı hakkında şunları yazdırmıştır:

O tapınağın adı “Yabani Boğa”, kapının adı “Koruyucu Tanrıça”, kilidin adı “Güçlü Ol!” ve eşığının adı “Dikkatli Ol!” (Grayson 1987: 20).

Tapınağın ve kutsal alanı oluşturan unsurların canlı olduğuna ve hatta hissedebilme yetisine sahip olduğuna inanılmaktaydı. Tapınak yapısı ve burada kullanılan nesneler, inşaat ustaları, marangozlar, metal eşya yapımcıları, kuyumcular, kâtipler gibi uzman zanaatkarlar tarafından üretilmiş ve bakımları yapılmıştır. Bu tapınak zanaatkarları, Tanrı Assur’un ve kentte tapınılan diğer tanrıların heykellerinin biçimlendirilmesi ve ayağa kaldırılmasından da sorumludur. Kentin esas hükümdarı olan Tanrı Assur, tarihin hiçbir döneminde Assurlular tarafından ibadet edilen tek tanrı olmamasına rağmen halk için her zaman özel bir yere sahip olmuştur.

MÖ 18. yüzyıldan itibaren, Assur kenti yine büyük bölgesel devletlerin egemenliği altına girmiş, ancak kendine özgü kültürel kimliğini güçlü bir biçimde korumaya devam etmiştir. Kentin en tanınmış iki yabancı hükümdarından biri, egemenlik sürdüğü dönemde yerilen (Galter 2002-5), ancak daha sonraki Assur kralları tarafından kurgusal bir ata olarak kabul edilen (Yamada 1994) Şamşi-Adad ve ününü Codex Hammurabi olarak bilinen yasalarına borçlu olan Babilli Hammurabi’dir (Charpin 2012).

Orta Assur Dönemi: Assur Krallığı’nın Ortaya Çıkışı

Assur’un büyük siyasi oluşumların bünyesinde bir kent devleti olarak yaşamı, kentin üzerinde en son egemenlik kuran ve Assurlularca Hanigalbat olarak bilinen Mittani Devleti’nin MÖ 14. yüzyılda düşüşe geçmesiyle sona ermiştir. Bu süreçten doğan iktidar boşluğundan yararlanan Assur hükümdarları, kısa sürede kenti bugünkü Kuzey Irak topraklarının büyük kısmını kapsayan bir bölgesel devletin merkezi haline getirirler. I. Assur-uballit, kral unvanını kullanan ilk yöneticidir (Faist 2010: 16-18). Bu dönemden itibaren Assur Krallığı, ya da metinlerde anıldığı şekliyle “Assur Ülkesi”, bir bölgesel devlet halini alır ve yönetim biçimi verasete dayanan krallığa dönüşür. Fakat daha önce olduğu gibi, Tanrı Assur’un yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan ve yönetme gücünü tanrının inayetinden alan Assur hükümdarı, aynı zamanda Assur’un başrahibi de olduğundan hem dini hem de siyasi otoriteyi elinde bulunduruyordu. İster veliaht prens olup miras yoluyla tahta hak kazanmış olsun, ister zorla yönetime el koysun istisnasız bütün Assur kralları kökeni Assur kentine dayanan tek bir

ailenin üyesi sayılmışlardır (Radner 2010: 26-27). Assur krallarının uluslararası diplomasi oyununu ustalıkla oynayıp Babil ve Mısır gibi büyük devletlerle ilişkilerini kendi emelleri doğrultusuna çevirmeyi başarmaları sayesinde Assur Devleti, kısa süre içinde Kuzey Mezopotamya'nın baskın gücü haline gelmiştir.

Assur, Ninive ve Arbail arasındaki üçgen, daha sonra Ortadoğu'nun büyük kısmını yönetecek olan bu devletin anayurdunu oluşturuyordu. Egemenlik altına alınan bölgeler, devletin yeni eyaletlerine dönüştürüldüğünde bu bölgelerin yerleşik halkı da Assurlu sayılıyordu ki bu tanımlama ideolojik olarak devletin yeni mensuplarının da Tanrı Assur'un ibadetine katkıda bulunmalarına dayandırılarak meşrulaştırılmıştı. MÖ 13. yüzyılın sonlarına doğru Assurlular, Hanigalbat olarak adlandırdıkları Mittani'ye ait toprakların büyük kısmını ele geçirmiş (Tenu 2009) ve krallığın sınırları batıda Fırat boylarından kuzeyde Yukarı Dicle'ye dek ulaşmıştı. Bu dönemde, kraliyet sülalesinin bir koluna, kalıtsal bir makam olan Hanigalbat Kralı unvanı verilmiş (Cancik-Kirschbaum 1999: 220-221) ve krallığın batısı büyük olasılıkla Habur Nehri üzerinde yer alan Dur-Katlimmu kentinde ikamet eden bu yöneticinin sorumluluğu altına girmişti.

Assur Krallığı, güneyde ve kuzeybatıdaki başlıca rakipleri olan Babil ve Hitit krallıkları karşısında siyasi ve askeri alanda üstünlük sağlamıştır. MÖ 13. yüzyılın sonlarına doğru Assur kralı I. Tukulti-Ninurta, Balih Nehri üzerinde, muhtemelen Kazane Höyük'te meydana gelen Nihiriya Savaşı'nda Hitit ordularını bozguna uğratmış ve bölgenin siyasi dengesi geri dönülemeyecek biçimde Assurluların lehine değişmişti (Cancik-Kirschbaum 2008). Daha sonra, Babil kralı Kaštiliaşu'yu da savaşta yenilgiye uğratan Assur kralı, Kaštiliaşu'yu ve maiyetini rehin alıp Assur topraklarına sürmüş, kendisini de Babil Kralı ilan etmişti (Yamada 2003). Yaşlanan Tukulti-Ninurta'nın kendi oğulları tarafından öldürülmesinin ardından, suikasta uğrayan hükümdarın üç oğlu da kısa süreliğine tahta çıkmış ve kardeşler arasındaki uzun süreli taht mücadelesi Assur Hanedanı'nın asıl soyunun kendi neslini tüketmesiyle sonuçlanmıştı. Ancak, bu iç sorunlara rağmen, Assur Krallığı bölgedeki siyasi gücünü bu kez kraliyet ailesinin batı kolunun egemenliği altında sürdürmüştü (Cancik-Kirschbaum 1999). Bu dönemde Hanigalbat Kralı makamı da feshedilmişti.

MÖ 1200 yıllarından itibaren, Son Tunç Çağı'nın sonunu belirleyen büyük göçlerle beraber Babil ve Hatti ülkelerinde siyasi otorite zayıflamış ve hatta Hitit İmparatorluğu tamamen parçalanmış, sonuç olarak bu bölgelerin siyasi ve sosyal organizasyonu büyük ölçüde değişmişti. Başlangıçta saldırıları savuşturmakta başarılı olunsada MÖ 11. yüzyılda Assur Krallığı'nda da büyük ölçekli toprak kayıpları meydana gelmişti. MÖ 1114-1076 yılları arasında hüküm süren I. Tiglat-pileser, düzenlediği askeri seferler sayesinde Babil ve Anadolu'daki rakiplerinin zayıflıklarından bir nebze yararlanmayı başarmış

olsa dahi, sonunda Assur toprakları da kuşatılmıştı. Yazıtlarında aktardığına göre, Tiglat-pileser, tahta çıktığı yıl Yukarı Dicle bölgesinden Mezopotamya'ya inerek akın eden Muşki kabilelerini geri püskürtmeyi başarmış, ardından da Aramilerle savaşmak için Fırat'ı 28 kez geçerek Assur topraklarına girmelerini engellemiştir (Fig. 5). Diğer taraftan, kroniklerde kıtlıktan ve Assur yerleşimlerinin dağılmasından bahsedilmesine bakılacak olursa, bu akınların krallığa verdiği zararlar ortadadır (Baker 2014: 20). Tiglat-pileser'in haleflerinin yönetimi altında, Yukarı Dicle Vadisi, Fırat'ın doğusundaki bölgeler ve Kuzey Irak'taki Küçük Zap Suyu'nun yukarı boyları kaybedilmiştir.

Krallığın, batı ve doğu kesimleri üzerindeki doğrudan kontrolünün kaybı ve bölgesel siyasi düzende meydana gelen değişikliklerin sonuçları, her bölgede kendine özgü tepkiler doğurmuştur. Bu bölgeler arasında, yazılı kaynaklara ve arkeolojik araştırmalara dayanarak en iyi incelenebilecek olanı, Kuzeydoğu Suriye'deki Habur bölgesidir (Kühne 2009; Pongratz-Leisten 2011; Novák 2013). Ayrıca, yeni araştırmalar bu geçiş döneminin Yukarı Dicle Vadisi'nde (Radner, Schachner 2004: 115-118, Matney 2013) ve Aşağı Zap boylarındaki (Pappi 2012: 601-608; Soldt vd 2013) yansımalarına da ışık tutar. Diğer taraftan, Assur monarşisi ve krallığın idari ve ideolojik yapısı kayda değer bir zarar görmemiş, krallığın mazbut anayurdunda mutlak kontrol sürekliliğini korumuştur.

Bütün bu zaman boyunca, tüm Assur halkı Tanrı Assur'un bakımına beraberce katılmak zorundaydı. Bu minvalde, kraliyetle yönetilen ülkeler ve

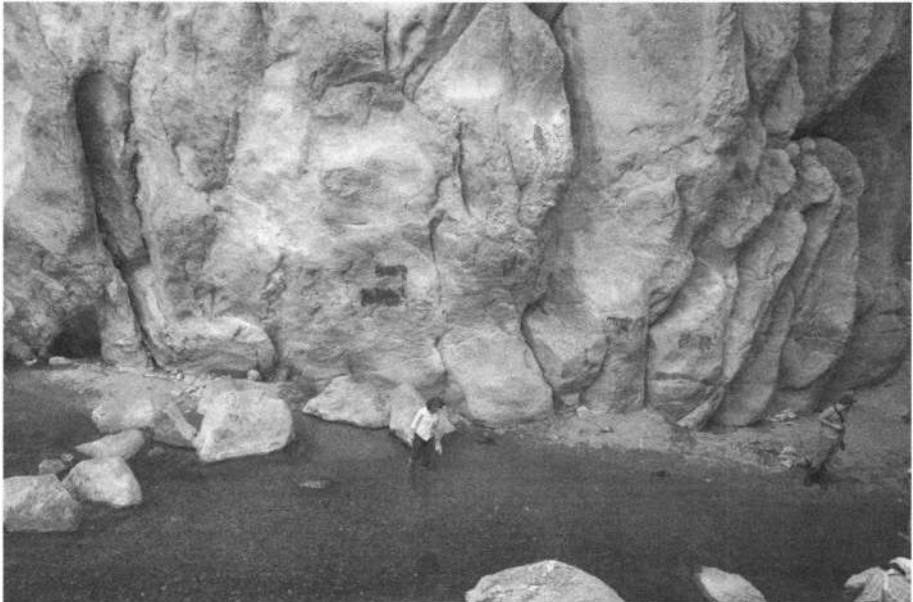

Fig. 5: Bırkleyn Çayı, I. Tiglat-pileser kabartmasının yapıldığı kaya cephesi (Kabartma için bkz. Schachner, Orta Assur Fig. 6).

toplumlar Assur'a ibadet edenler topluluğu olarak tanımlanmaktaydı. Tanrı Assur'un hizmetkârları için, her gün düzenli bir biçimde Assur'a adanan şölenlerde kurbanlar sunmak bir ayrıcalık ve görevdi (Maul 2013). Koyun, sığır ve kümes hayvanlarının yanı sıra, tanrıya sunulan bu ziyafetlerde yer alan arpa, buğday, kabuksuz buğday (emmer), susam, bal, elma ve incir gibi mevsim meyveleri ve diğer besin maddeleri krallığın egemenlik alanındaki bölgelerin hepsinden düzenli olarak tapınağa gönderilmekteydi. Bu sunuların pek de ender rastlanmayan ve kolaylıkla başka yollardan da tedarik edilebilecek besin maddeleri olmaları dikkat çekicidir. Nispeten küçük miktarlarda ama düzenli olarak, krallığın dört bir yanından ve bazen çok uzak mesafelerden sağlanmış olmaları lojistik olarak mantığa aykırıdır; ancak, bu uygulamanın ideolojik önemi son derece büyüktür. Besin maddeleri Assur'a ulaştıktan sonra kasaplar, fırıncılar, bira ve yağ üreticileri gibi tümü erkek olan tapınak görevlileri malzemeleri işler ve daha sonra Tanrı Assur'a sunulacak yemekleri hazırlardı. Belki ilk bakışta, mutfak görevlilerinin rahiplik makamının alışılageldik çağrışımlarıyla bağdaştırılmasının güç olduğu düşünülebilir; ancak, tanrının adına yapılacak günlük şölenlerin törensel hazırlığının ve bu kutlamaların tapındaki ibadetin özünü oluşturduğu göz önünde bulundurulursa, bu yetkililerin doğal olarak ruhban sınıfına mensup olduğu anlaşılabilir.

Tanrılarının yemeklerini koklayarak tükettiklerine inanıldığından, şölen bittiğinde sunak masasından kaldırılan yiyecekler Assur'un ziyafetinden "artan yemekler" olarak addediliyor ve tekrar dağıtılabiliyordu (Parpola 2004; Joannès 2013). Artan yemeklerden hangilerinin kimlere dağıtılacağı katı bir protokole göre belirlenmişti ki et parçaları en seçkin payda olarak kabul edilmekteydi. En başta doğal olarak Tanrı Assur'un yeryüzündeki temsilcisi kabul edilen Assur hükümdarı olmak üzere, ziyafetten pay alanlar arasında tapınak görevlileri ve eyalet valileri gibi yüksek rütbeli memurlar yer alıyordu. Yemeklerin bu memurlara ulaştırılabilmesi için, daha önce hazırlanmalarında kullanılan besin maddeleri gibi, uzak mesafelere taşınmaları gerekiyordu. Bu tanrısal şölenden nasiplenmek bir nimet addedildiğinden yiyeceklerin artık tazeliklerini yitirmiş olmaları sorun teşkil etmiyordu. Assur'un yemeğini bu şekilde paylaşmak büyük bir ayrıcalıktı ve bu uygulama tapınaktan ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar Assurlu yetkilileri birbirlerine ve tanrıya bağlıyordu. MÖ 9. yüzyılda bir süreliğine siyasi merkez olmaktan çıkmasına rağmen Assur kenti, hiçbir zaman asli ideolojik önemini kaybetmedi.

Yeni Assur Dönemi: Bir İmparatorluğun Yaratılma Süreci

MÖ 11. yüzyılın yazılı kaynaklarında göçebe topluluklardan biri olarak anılan Aramiler, MÖ 10. yüzyılın siyasi söyleminde karşımıza tahripkâr istilacılar olarak çıkar. Dönemin yazılı kaynaklarında, Aramilerin haksızca ele geçirdikleri

toprakların onlardan geri alınıp bu toprakların haklı sahibi Assur Krallığı'na geri kazandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Krallığın iç istikrarı ve yeni komşusu olduğu devletlerin boyutlarını katbekat aşan sınırlarının genişliği, daha sonraki fetihlerde de krallığa üstünlük sağlamıştır. MÖ 10. yüzyılda, bir yandan II. Assur-dan'ın (MÖ 934-912) hükümdarlığı zamanında başlayan azimli askeri seferler, oğlu II. Adad-nirari'nin (MÖ 911-891) yönetimi altında da tüm hızıyla devam etmiş, diğer taraftan dönemin yazılı kaynaklarında da sıklıkla kaybedilen toprakları geri kazanıp Assur'un krallığını baştan yaratmanın ve gerilemiş sınırların ötesinde mahsur kalan Assurluları kurtarmanın gerekliliğinin bir görev olduğu vurgulanmıştır (Grayson 1991: 131-162).

MÖ 9. yüzyılın ortalarında Assur Krallığı, daha önceki en geniş sınırlarına tekrar kavuşmuştu. Fakat Assur ülkesinin boyutu MÖ 12. yüzyıldaki sınırlarını yansıtsa da krallığın bu sınırların ötesindeki geniş coğrafyada üstleneceği rol belirgin biçimde değişmişti (Radner 2014: 103-108). Assur artık kendisiyle kıyaslanabilir boyutlara ve insan gücüne sahip devletler tarafından değil, daha küçük beylikler tarafından çevreleniyordu. Tunç Çağı'nın sonunda Assur'un sınırlarının geçici olarak daralmasına yol açan göçler, Hitit İmparatorluğu, Mısır'ın Yeni Krallık sülalesi ve Babil Krallığı da dahil olmak üzere eskiden dengi olan siyasi güçlerin sonunu getirmişti. Assur Devleti, özellikle çekirdek bölgesinin batısında ve kuzeyinde kaybettiği toprakları geri aldığı anda, sınırlarının genişliği ve insan gücü açısından komşularından fersah fersah ileri duruma gelmişti. Bugün Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda sırasıyla aşağıdaki eyaletler kuruldu (Radner 2006a: no. 12, 14, 18, 23, 24, 26, 28, 32):

- MÖ 898: Rakamatu, olasılıkla Viranşehir civarındaki bölge.
- MÖ 896: Nasibina, bugünkü Nusaybin ve çevresi.
- MÖ 885: Şahuppa, Cizre ilçesinin batısındaki bölge.
- MÖ 882: Tuşhan, Bismil yakınındaki Ziyaret Tepe ve çevresi.
- MÖ 856: Amedi, bugünkü Diyarbakır ve çevresi.
- MÖ 856: Harran, Şanlıurfa yakınındaki Harran ve çevresi; önce Generalin (*turtanu*) sınır bölgesinin kuzey kesimi olarak, ardından MÖ 8. yüzyılda ayrı bir eyalet olarak (Fig. 6).
- MÖ 850'li yıllar: Şırnak ilinin güney kesiminde Silopi ve Uludere civarları, Haznedarın (*masennu*) sınır bölgesi olarak.

Kaybedilmiş toprakların yeniden fethiyle ortaya konulan askeri başarılar Assur kralını komşu devletler üzerinde egemen konuma taşıdı. Dahası, II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) döneminde Kalhu'da (bugünkü Nimrud) yeni bir başkent kurularak krallığın siyasi iç örgütlenmesi de kralın lehine baştan aşağı yeniden yapılandırıldı. Başkentten Assur'dan Kalhu'ya taşınması, tapınağı Assur Devleti'nin çekirdeğini oluşturan Tanrı Assur'dan kurtuluş yönünde

Fig. 6: Günümüzde Harran (Foto: K. Koroğlu).

atılmış bilinçli bir adımdı. Assur kentinde Tanrı Assur'un tapınağı tüm şehre egemen konumda iken, Kalhu'da inşa edilen saray, adeta kralın önemini ve önceliğini yansıtırçasına, çevredeki tapınaklardan çok daha büyüktü. Bunun ötesinde, devlet çıkarları gözetilerek planlanan uzun süreli ve kapsamlı bir yeniden yerleştirme programı çerçevesinde, krallık topraklarında yaşayan halklar tehcir edilerek esas Assur anayurdunun bu geniş coğrafyadaki ekonomik ve kültürel konumu güçlendirildi. Bu süreç sonucunda ortaya çıkan devlet yapısı bugün "Assur İmparatorluğu" olarak adlandırılmaktadır.

MÖ 9. yüzyılda yaşanan bir geçiş döneminin ardından, devletin bütünlüğünü sağlamayı öngören merkezi strateji sonucunda, yeni ele geçirilen eyaletlerin yerel hanedanları tamamen ortadan kaldırılmış ve devlet merkezi tarafından bu eyaletlere hiçbir kalıtsal yönetim hakkına sahip olmayan valiler atanmıştır (Radner 2011b: 359-361). Tahta çıkan her yeni kral, valiler ve elçiler de dahil olmak üzere tüm devlet makamlarına yeni memurlar atamıştır. Kralar zaman zaman kendilerinden önce görevde olan yetkilileri tekrar atamış ya da yeni memurlar seçmişlerdir. Tüm devlet yetkililerine göreve getirildikleri zaman imparatorluğun amblemi olan şahlanmış bir aslanı öldüren kral motifinin işlendiği bir mühür yüzüğün verildiği anlaşılmaktadır (Radner 2008: 487-490). Bu yüzük, yetkililerin makamlarının bir simgesi ve kral adına hareket etmelerini sağlayan bir araçtır. Devlet memurları bu mühür sayesinde, kralın yetkilileri olduklarını vurgulayarak kral adına emir verme hakkını elde etmişlerdir. Sadakat yeminlerinin yanı sıra, devlet memurlarının krala bağlılıkları, MÖ 9. yüzyıldan itibaren çoğunun hadım edilerek aile bağlarının koparılması ve kralın himayesi altına girmeleri sayesinde güvence altına alınmış-

tır. Özellikle en yüksek idari ve askeri makamlar için, kentlerin kadim soylu ailelerine mensup bireylerden ise hadımlar tercih edilmiştir. Kısırlıkları nedeniyle soylarını devam ettiremeyecek hadımların tercih edilmesinin en önemli nedeni, bu sayede kraliyet sülalesine rakip olabilecek yeni yerel hanedanların yükselmesinin önlenmiş olmasıdır. Sonuç olarak, krallık haricinde kalıtsal olarak babadan oğula geçen tek bir devlet makamı bile bırakılmamıştır.

Bugünkü İsrail'den Batı İran'a dek uzanan coğrafyadaki vassal devletler, Assur kralına yemin, siyasi antlaşmalar ve birçok durumda olduğu gibi evlilik yoluyla bağlı yerel hanedanlar tarafından yönetilmeye devam etmiştir (Radner 2006b: 351-358). Assur İmparatorluğu'nun egemenliği, MÖ 9. ve 8. yüzyıllar boyunca müttefiklerin yöneticileri ve elçileri tarafından Kalhu'daki imparatorluk sarayına yapılan düzenli resmi ziyaretlerin yanı sıra, Assur ordusunun sınır bölgelere düzenlediği seferlerle de güçlendirilmiştir. Assur'un eyaletleri üzerindeki otoritesi hiçbir zaman tehlike altında olmamakla beraber, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu üzerindeki hâkimiyeti iki büyük rakip güç tarafından ciddi biçimde tehdit edilmiştir. Bu iki siyasi güçten biri olan Urartu, Toros ve Zagros Dağları'nın oluşturduğu doğal sınırın hemen ardındaki Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kuzeybatı İran topraklarında yer almaktaydı. Diğer güç Kuş Krallığı ise çok daha uzaklardaki Yukarı Mısır ve Sudan'da bulunmakla beraber Doğu Akdeniz havzası üzerinde ısrarcı hâkimiyet kurma emelleri nedeniyle bir tehlike teşkil etmiştir. Bu güçlü ve ikna edici alternatiflerin varlığı nedeniyle, vassalların Assur hükümdarına sadakatlerinin güvencesi zaman zaman tehdit altında sağlanmıştır. Kendilerini Mısır'ın Yeni Krallığı'nın mirasçısı olarak gören Kuş hükümdarları (Lohwasser 2014), evvelce Yeni Krallık yönetimi altındaki tüm bölgeler üzerinde egemenlik kurmaya çalışmışlardır ki Güney Levant bu bölgelerden biridir. Diğer taraftan Urartu, Anadolu'ya ve İran'a geçişi sağlayan Kafkaslar üzerindeki geçitleri kontrolü altına almış ve güçlü jeopolitik konumu sayesinde bölgedeki devletler üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olmuştur (Salvini 2014). Urartu, Anadolu'dan Suriye'ye geçişi sağlayan Fırat üzerindeki geçitleri ve Batı İran'ı Mezopotamya'ya bağlayan dağ geçitlerini kontrol altına almak adına diplomatik ve askeri yollara başvurmuş ve Assur'un uzun mesafeli ticaret ağları üzerindeki kontrolünü zorlaştırmıştır.

V. Assur-nirari (MÖ 754-745) tahta çıktığı yıl, Assur orduları Urartularla tarihi önemi büyük bir çatışmada karşı karşıya gelir (Fuchs 2012: 140, 153-154). MÖ 754 yılında Kuzey Suriye'de ve büyük olasılıkla uzun zamandır Assur'a bağımlı bir vassal devlet olan Arpad'ın topraklarında gerçekleşen bu meydan savaşında Assur bir toprak kaybına uğramaz. Ancak, Urartular Assur topraklarını işgal etmemiş olsalar da bu savaşta uğranılan yenilgi on yıl boyunca Assur'u felce uğratmış gibi görünmektedir. Bu savaşı takiben, kraliyet merkezi olan Kalhu'da başlayan ve Assur ile Kalhu valilerinin de aralarında bulundu-

ğu birçok yüksek rütbeli devlet görevlisinin katıldığı bir komplo sonucunda Assur-nirari tahttan düşürülür (Zawadzki 1994). Başarıya ulaşan bu darbenin ardından, büyük olasılıkla idam edilmiş birçok yüksek rütbeli devlet görevlisi ve valinin yerlerini yeni bir kadro almıştır. Assur-nirari'nin oğullarından biri olan III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) hükümdarlığı boyunca, önceki yılların izolasyon taraftarı dış politikasına tam tezat teşkil edecek şekilde, imparatorluğun tüm sınırlarında hem evvelce Assur'a bağımlı olup Urartu veya Kuş ile yakınlaşmaya meyleden vassallar hem de Şam ve Babil'in güneyinde yer alan Bit-Yakin gibi kendileri güçlenmeye başlamış devletlere karşı onlarca yıl süren savaflara girişilir. MÖ 743 yılında yine Arpad topraklarında Urartu ile yaşanan bir çatışmanın ardından kuzeydeki bu rakip ile doğrudan bir savaşa girmekten kaçınılmış olsa da birçok vekâlet mücadelesi yaşanmıştır.

Sonraki yıllarda, III. Tiglat-pileser ile oğulları V. Salmanassar (MÖ 726-722) ve II. Sargon'un (MÖ 721-705) hükümdarlığı boyunca süren genişleme dönemi, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünü kapsar ve bu dönemde önceden imparatorluğa bağlı vassal devletlerin çoğu birer eyalet haline gelir. Bu yeni bölgelerin imparatorluğa katılmasıyla Assur Devleti'nin doğrudan egemen olduğu topraklar ikiye katlanır ve böylece Assur İmparatorluğu Ortadoğu'nun ve Akdeniz'in en etkili siyasi gücüne dönüşür. MÖ 700'e gelindiğinde, 9. yüzyılın vassal devletlerinin çoğu Assur'un eyalet sistemine dahil edilmiş, Assur'un egemenliği altındaki coğrafya Akdeniz kıyılarından İran'da Hamadan'a ve Kapadokya'dan Basra Körfezi'ne uzanan toprakları kapsar hale gelmiştir. Bugün Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda (Fig. 7) sırasıyla şu eyaletler kurulmuştur; (Radner 2006a: no. 13, 49, 52, 55, 57, 58, 62):

- MÖ 738: Kullania, Hatay'ın güneyinde yer alan Tayinat yerleşimi ve çevresi.
- MÖ 725 (yak.): Sam'al, Gaziantep ilinin batısında yer alan Zincirli Höyüğü ve çevresi.
- MÖ 725 (yak.): Que, Adana ili civarındaki bölge.
- MÖ 717: Karkamış ve çevresi.
- MÖ 713: Tabal, Kayseri, Nevşehir ve Niğde illerini kapsayan bölge. MÖ 711 yılında kaybedilen bu bölge, eyalet sistemine dahil edildikten sonra bu denli kısa sürede tekrar bağımsızlığına kavuşan tek bölgedir.
- MÖ 711: Marqasu, Kahramanmaraş ili ve civarı.
- MÖ 708: Samsat ve çevresi, Sol Tarafın Generalinin (turtanu şumelu) sınır bölgesi olarak.

MÖ 8. yüzyılda imparatorluğa katılan yeni eyaletler eski eyaletlerle eş seviyede olmakla beraber, sürekli genişlemekte olan imparatorluğun tüm bu bölgeleri değer açısından, kraliyet gücünü barındıran imparatorluk merkezinin gölgesindeydi. Savaş ganimetleri, iki yeni başkent inşaa edilmesi için harcan-

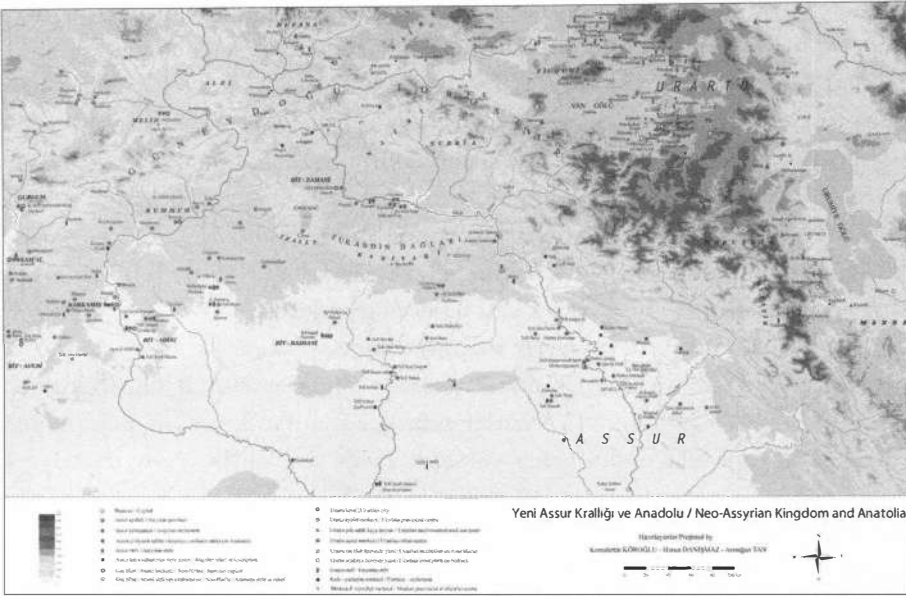

Fig. 7: Yeni Assur Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu (K. Köroğlu, H. Danışmaz, A. Tan).

mıştı: Önce II. Sargon'un hükümdarlığı sırasında kısa süreliğine kullanılan ve "Sargon'un Kalesi" anlamına gelen Dur-Şarrukin (Horsabad) (Fig. 8) ve ardından oğlu Sanherib'in (MÖ 704-681) hükümdarlığından itibaren kullanılan Ninive (Reade 2011). Sargon'un, Büyük Tuz Gölü'nün güneydoğusundaki Tabal'da, savaş alanında, beklenmedik bir anda ve ideolojik açıdan kuşku uyandıran ölümü, isminden tasarımındaki ölçülere kadar her açıdan kralın

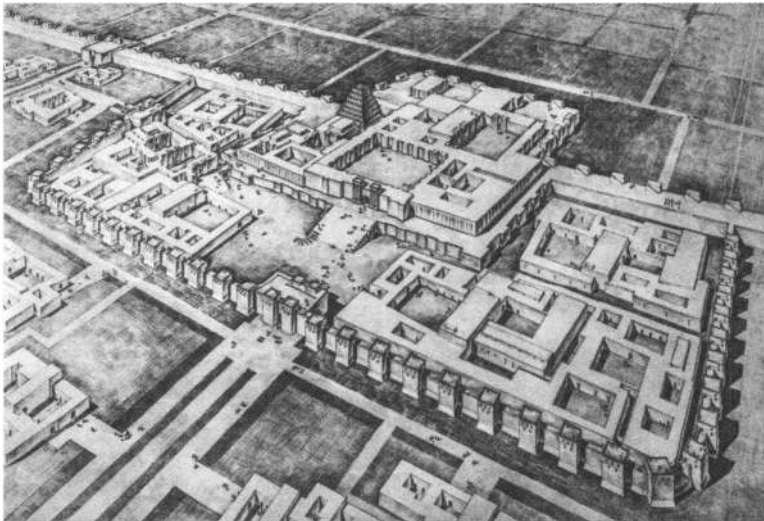

Fig. 8: Dur-Şarrukin kentinin üç boyutlu çizimi.

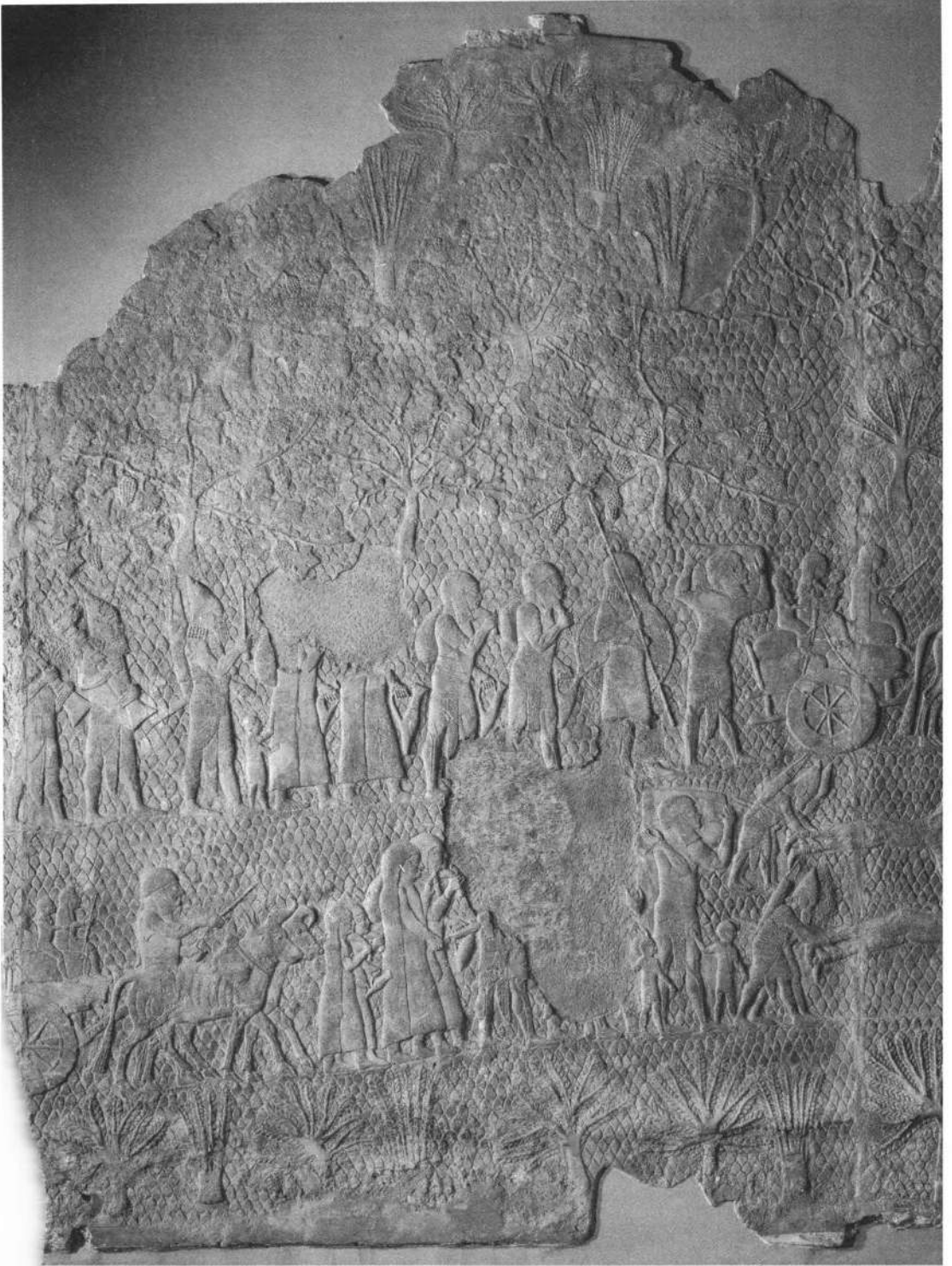
kişiliğiyle bağdaşık başkentinin terk edilmesiyle sonuçlanmıştı. Kralın oğlu ve ardılı olan Sanherib kraliyet merkezini Dur-Şarrukin'den çok daha pragmatik bir seçim olan Ninive'ye taşıdı. Aslen konumu ve uzak mesafeli yollarla bağlantısı nedeniyle tercih edilen bu kent, batı bölgelerinin eyalet sistemine katılmasının ardından Assur İmparatorluğu'nun merkezi olmak için en elverişli seçimdi. Ninive genişletilerek imparatorluk içinde eşi benzeri olmayan devasa bir kent haline getirildi. Sur duvarları içinde kalan kesimi 750 hektara ulaşan bu kent, dönemin muazzam büyüklükteki kentleri olan Kalhu (380 hektar) ve Dur-Şarrukin'in (315 hektar) iki katı büyüklüğündeydi.

Assur Devleti'ne yeni eyaletler kazandırmamış olsa da Sanherib kendisinden önce ya da sonra gelen krallara nazaran imparatorluk içinde çok daha fazla insanı yurtlarından etti. Yazıtlarında anlatılanlara göre, hemen hemen yarısı Babil topraklarından gelen yaklaşık yarım milyon kişiyi tehcir ederek başka bölgelere yerleştirdi (Oded 1979: 20-21). Sürgünlerin çoğu, genişleyen boyutları nedeniyle yeni yerleşimcilere ihtiyaç duyulan Ninive kentine getirilmişti (Fig. 9). Ninive'nin aldığı göçler ve kentin genişletilmesiyle eşzamanlı olarak, su depolama havuzları, kanallar ve kemerli su yollarını içeren geniş kapsamlı bir şebeke tasarlanarak (Ur 2005), Dicle'nin yalnızca karların eridiği bahar aylarında akan mevsimsel kolları, bu mega kentin nüfusunun su ihtiyacını tüm yıl boyunca dengeli olarak sağlayabilecek biçimde ıslah edildi.

MÖ 7. yüzyılda Assur İmparatorluğu, Ortadoğu ve geniş anlamıyla Doğu Akdeniz havzasında rakip tanımayan en büyük; politik, ekonomik ve kültürel güç haline gelmişti. Ancak bu dönemde imparatorluğun sınırları pek de genişlemedi; çünkü bir kez daha müttefikler üzerinde dolaylı yollarla baskı kurmaya yönelik siyasi stratejilere dönüldü. Assur İmparatorluğu Sudan, İç Anadolu ve İran'daki devletler arasındaki politik, kültürel ve ekonomik ilişkiler üzerinde etkili oldu ve hatta baskı kurdu. Türkiye'nin batısında yer alan Lidyalılar bile kralları Gyges döneminde Assur'un vassal devleti haline gelmişti (Fuchs 2010). Çok ender olarak, ancak Assur'un politik ya da ekonomik güvencesini ciddi biçimde tehdit edecek bir durum ortaya çıktığında, yeni eyaletlerin oluşturulmasına başvuruldu. Bugünkü Lübnan'da kurulan Sidon eyaleti haricinde, Sanherib'in oğlu ve ardılı Esarhaddon (MÖ 680-669) Urartu sınırında yer alan Şubria Krallığı'nı imparatorluğa bağlı bir tampon krallığa dönüştürdü. Şubria toprakları bölünerek iki eyalet haline getirildi ki bunlar imparatorluğun bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda kurduğu son iki eyalettir (Radner 2006a: no. 64, 66):

- MÖ 673: Uppumu, Batman Çay doğusunda Lice civarları.
- MÖ 673: Kullimeri, Batman Çay batısında Batman civarları.

Bir genelleme yapacak olursak, Assur monarşisinin en savunmasız olduğu zamanların, Assur'daki Tanrı Assur Tapınağı'nda mart/nisan aylarında yapı-

9: Lakiş (Lachish) kentinden sürgün edilenleri gösteren kabartma (Trustees of the British Museum).

lan Yeni Yıl kutlamaları sırasında kralın yüce yönetim gücünün resmi olarak devredilmesinden önce, kralın öldüğü ya da krallık yapamayacak denli zayıf düştüğü anlar olduğunu görürüz. Tahtı terk etmenin bir seçenek olmadığı bu krallık ideolojisinde, baba ya da kardeş katli de tahta hak kazanmanın önünde bir engel teşkil etmediği için, veraset savaşlarının hiç de seyrek olmadığı görülür. Dolayısıyla kral ölmeden önce tahtın vârisini kesinleştirmek, olası taht kavgalarını önlemek için geliştirilen bir çözüm olmuştur. En azından MÖ 7. yüzyıldan itibaren tüm imparatorluk tebaasının veliaht prensinin verasetini kabul ettiğine dair ant içmesi zorunlu kılınarak olası bir muhalefetin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Daha erken örnekler ancak bölük pörçük metinlerden bilinmekle beraber (Frahm 2009: 129-135), MÖ 672'de Esarhaddon tarafından dayatılan veraset antlaşmasının en az dokuz kopyası Kalhu'da, bir kopyası Kullania'da (Hatay'da Tayinat) ve bu metnin bir parçası da Assur'da bulunmuştur. Bu metinler, aynı antlaşmanın hem kral tarafından eyaletlere atanan devlet memurlarına hem de kırsal kesimlerde ve komşu bölgelerdeki vassal krallara dayatıldığını göstermektedir (Lauinger 2012). Tanrı Assur'un mührü ile mühürlenmiş bu tabletler, Tayinat kazılarında bulunan örneğin de ortaya koyduğu gibi, yerel tapınaklarda sergileniyor ve antlaşma metninde belirtildiği üzere bu tabletlerin "bir tanrı gibi" muamele görmesi bekleniyordu. Bu sayede uzak diyarlarda Tanrı Assur, Assur'daki tapınağından kendini göstermiş oluyordu ki Assur devlet ideolojisinin yayılması ve imparatorluğun bütünlüğünün sağlanması açısından bu kutsal tabletlerin önemi son derece büyüktü.

Assur Devleti'nin vassal devletler üzerinde egemenlik kurmak için kullandığı en etkili stratejilerden biri, Babil (Frame 1992), Elam (Waters 2000) ve Mısır'da olduğu gibi küçük siyasi oluşumlara bölünmüş arazileri büyük bölgesel devletlere dönüştürme çabasıydı. Örneğin Mısır'da, Esarhaddon ve Assurbanipal'ın desteği sayesinde yerel Sais beyleri 26. Hanedan'a dönüştü (Perdu 2003). Kuşkusuz bu strateji, yerel güç dengelerini sadeleştirerek Assur emelleri doğrultusunda kolayca yönetilebilecek liderleri belirlemek için geliştirilmişti. Ancak, bu bölgelerde birliğin teşviki ve hattazorla kabul ettirilmesi, sonunda bu yerel güçlerin Assur İmparatorluğu'nun çöküş sürecine katkıda bulunmasına ya da en azından imparatorluğun çöküşünden fayda sağlamalarına da önyak oldu.

MÖ 670'li yıllarda Esarhaddon'un, krala ihanetle suçlanan veya şüphelenilen devlet görevlilerinin iki kez toplu infazını emretmesi, Assur İmparatorluğu'nun yavaş yavaş ilerleyen, sürüncemeli çöküş sürecinin ilk belirtileridir (Radner 2003). Bu dönemde, siyasi ve ekonomik güç büyük ölçüde kralın maiyetindeki gözdelelerinin eline geçmiş, eyalet valileriye dışlanmıştı. MÖ 640'lı yıllardan itibaren Mısır gibi vassal devletlerin Assur hükümdarlı-

ğının ellerinden sessizce kayıp gitmesine göz yumulmuştur. Assurbanipal'ın (MÖ 668-627) uzun hükümdarlığı bitmek üzereyken meydana gelen bir veraset savaşı, imparatorluğu 620'li yıllarda felce uğratmış (Radner 2011b: 375) ve sonuç olarak Assur'un kendi toprakları üzerindeki egemenliği o kadar zayıflamıştır ki, imparatorluk merkezine bu denli yakın olan Babil bile bağımsızlığını ilan edebilmiştir.

MÖ 616'dan itibaren, güneyden Nabopolassar yönetimindeki Babil orduları ve doğudan Kyaksares liderliğindeki Med birlikleri tarafından gelen iki yönlü saldırılar, Assur'un çekirdek bölgesinde istikrarın bozulmasıyla sonuçlanır (Joannès 2008; Melville 2009). MÖ 614'te Assur kenti işgal edilip yağmalanırken imparatorluk ideolojisinin çekirdeğini oluşturan Assur Tapınağı'nın da yıkılmasının ardından, MÖ 612'de imparatorluğun idari ve siyasi merkezi olan Ninive de düşer ve yakılıp yıkılır. Ninive kazıları bu yıkımın dehşet verici boyutlarını ortaya koymuştur; öyle ki, kentin bazı kapılarında yapılan kazılarda kenti savunurken düşmüş askerlerin cesetlerinin bile kaldırılmadığı anlaşılmıştır (Pickworth 2005). Kalhu kazılarında ise infaz edilmiş 180 erkeğin cesetlerinin sitadelin içme suyu kuyusuna atıldığı saptanmıştır (Oates, Oates 2001: 100, 103). Bu bulgular istilacıların amacının Assur anayurdunu ele geçirmek değil, yakıp yıkmak olduğunu göstermektedir. Anayurtları kaybedildikten sonra, Assur ordusundan geriye kalan kuvvetler imparatorluğun batı ve kuzey bölgelerine çekilir ve savaş birkaç yıl daha devam eder. Diğer kaynakların yanı sıra, Assur Dönemi'nde Tuşhan kenti olarak bilinen Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Ziyaret Tepe kazılarında bulunan bir mektup, giderek artan çaresizlik içinde hayatta kalma mücadelesini gözler önüne sermektedir (Parpola 2008: 86-95). Kuzey İran'da yer alan Manna Krallığı, Medler, Mısır ve Babil'in de dahil olduğu çatışmalar tüm Ortadoğu'yu yirmi yıl boyunca sarsan uluslararası bir savaşa dönüşür; ta ki Assur'un mirasçısı ve bölgenin hâkim gücü olarak Babil İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına kadar.

İmparatorluğun Ardından Assur Tarihi

İmparatorluğun çöküşünün ardından Assur anayurdundaki nüfusun büyük kısmı Babil topraklarına yerleştirilir. Nabopolassar ve halefi Nebukadnezzar, başkent olan Babil kentini, Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive gibi Assur'da yaratılan ilk örneklerle kıyaslanabilecek bir imparatorluk merkezine dönüştürürler. Bundan sonra geniş çaplı ve masraflı sulama sistemleriyle taşınan içme suyu sayesinde yaşanabilecek muazzam Assur kentlerinin bakımını kimse üstlenmez. Böylece, bakımı yapılmayan kanallar ve kemerli su yolları harap olur ve bir daha kullanılamayacak hale gelir. Assur Devleti'ni tekrar canlandırma yolunda da hiçbir adım atılmaz. Fakat bir "imparatorluk" modeli ortaya koyan Assur İmparatorluğu'nun idari teknikleri, ilerleyen çağlarda geniş bir

coğrafyada ortaya çıkan birçok devlet tarafından benimsenir ve kendilerine uyarlanır.

Ancak yine de Assur tarihi sona ermez (Radner 2017). Bir yandan Assur tarihi sürgünde devam eder. Güney Babil topraklarındaki Uruk kentinde yaşayan küçük bir grup Assurlu mülteci, MÖ 6. yüzyılda Tanrı Assur'a adanmış küçük bir tapınakta ibadetlerini sürdürürler. Hatta MÖ 2. yüzyılda kent Seleukos İmparatorluğu'nun egemenliği altındayken Assurlulara özgü bazı ayinlerin ve bilim dallarının yaşatıldığı görülür. Diğer yandan, Assur kentinde Tanrı Assur'un tapınağı da MÖ 539 yılından sonra, çok küçük ölçekli olmakla beraber, tekrar kurulur. Kyros Silindiri'ne göre, bu tapınağın kurulmasına Babil'i ele geçiren Pers kralı Büyük Kyros izin vermiştir:

Babil'den kendi ülkelerine, Dicle Nehri'nin ötesindeki kutsal mekânlarına gönderdim, tapınakları yerle bir edilmiş olan, daha önce oralarda yaşayan tanrıları: Assur'a, Susa'ya, Akkad'a, Eşnunna'ya, Zamban'a, Meturan'a, Der'e, Gutium'un sınırlarına (yani Zagros Dağları'na) dek. Onlar için kalıcı tapınaklar yaptırđım. Onların tüm halklarını topladım ve yerleşimlerine geri gönderdim (Kyros Silindiri, 30.-32. dizeler. Edition: Finkel 2013a: 6-7; Finkel 2013b: 132).

Bu küçük mabette, tanrıya ve kutsal alanına dair MÖ 2. binyılın başlangıcından MÖ 614'te tapınağın yıkımına kadarki sürede yazılmış metinler bir araya getirilmiştir ki bu arşiv, kentin görkemli geçmişinden ne denli haberdar olduğunu ve bu geçmişe duyulan hayranlığı da gözler önüne serer. MS 1. yüzyılda Hatra Krallığı'nın bir parçası olan kent bir ticaret merkezi olarak zenginleşip önem kazandığında, tapınak anıtsal boyutlarda tekrar inşa edilir. Konuştukları dil Arapça ve yazıtlarda kullandıkları dil Aramice olmakla beraber Tanrı Assur'un adı kent halkının isimlerinde anılmaya devam eder.

Hatra'da bir süredir büyük bir Hıristiyan topluluğun yaşadığı bu dönemde, Hıristiyanlık'ın Assur'a da ulaşmış olması mümkündür. Her halükârda, Sasanilerin Hatra Krallığı'nı MÖ 240 yıllarında ele geçirmesiyle yeni tapınak yıkılır ve Assur kültü son bulur. Akabinde, Doğu Kiliseleri gelişmeye başlar ve yerel Hıristiyanlık geleneklerinde Assur tarihinin önde gelen kişiliklerine ve yerleşimlerine, Eski Ahit'te yer alan hikâyelerden tamamen farklı yeni roller biçilmeye başlanır. Bu şekilde, örneğin Assur kentine ve Kral Sanherib'e MS 4. yüzyıla ait şehit Aziz Behnam efsanesinde rastlanır (Novák, Younansardaroud 2002). Aramice Mar Matta olarak tanınan yerli ermiş Aziz Matthew tarafından kız kardeşi bir mucize eseri iyileştirilince Hıristiyanlık'ı kabul eden Aziz Behnam'a dair bu hikâyede Sanherib, Behnam'ın babası olarak karşımıza çıkar. Prens Behnam'ın idam edilmesini emreden Kral Sanherib, bunun üzerine amansız bir hastalığa yakalanır ve ancak Assur kentinde Aziz Matthew tarafından vaftiz edilmeyi kabul edince iyileşir. Minnettar olan Sanherib, Mu-

sul yakınlarındaki Deir Mar Matta Manastırı'nı kurar ki bu manastır Fırat'ın doğusundaki Süryani Ortodoks Kiliselerine bağlı Doğu Mafriyanların önemli dini merkezlerinden biridir.

Günümüzde hâlâ, eski çağlarda Assur İmparatorluğu'na ait topraklarda yaşayan Nasturiler ve Yakubiler gibi Doğu Kilisesi'ne bağlı Süryani Hristiyan gruplar, kendilerini "Assurlu" olarak tanımlamaktadır. Bu görüşün kökeni halihazırda tartışmalı bir konudur. Ancak yine de bu Assurlu tanımlamasının, 19. yüzyılın ortalarında Assur'u dünyaca meşhur eden ve Assur'un binlerce yıllık tarihinin süregiden keşfini başlatan olağanüstü arkeolojik bulgulardan önceye tarihlendiği açıktır.

Çeviren: G. Bike Yazıcıoğlu

KAYNAKLAR

- Andrae, W. (1977) *Das wiedererstandene Assur*, Munich: Beck (2nd edition).
- Baker, H. D. (2014) "Tiglatpileser I", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14/1-2: 19-21.
- Barjamovic, G. (2011) *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies 38, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Cancik-Kirschbaum, E. (1999) "Nebenlinien des assyrischen Königshauses in der 2. Hälfte des 2. Jt. v. Chr.", *Altorientalische Forschungen* 26: 210-222.
- Cancik-Kirschbaum, E. (2008) "Assur und Hatti: zwischen Allianz und Konflikt", G. Wilhelm (ed.), *Hattusa-Bogazköy: das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients: 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 22.-24. März 2006, Würzburg*, Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft 6, Wiesbaden: Harrassowitz: 205-222.
- Charpin, D. (2012) *Hammurabi of Babylon*, London & New York: I. B. Tauris.
- Dercksen, J. G. (2004) *Old Assyrian Institutions*, MOS Studies 4, Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden 98, Istanbul: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Faist, B. (2010) "Kingship and Institutional Development in the Middle Assyrian Period", G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (eds.), *Concepts of Kingship in Antiquity: Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Padova, November 28th-December 1st, 2007*, History of the Ancient Near East 11, Padova: S.A.R.G.O.N.: 15-24.
- Finkel, I. (2013a) "The Cyrus Cylinder: the Babylonian Perspective", I. Finkel (ed.), *The Cyrus Cylinder: The King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon*, London: I. B. Tauris: 4-34.
- Finkel, I. (2013b) "Transliteration of the Cyrus Cylinder Text", I. Finkel (ed.), *The Cyrus Cylinder: the King of Persia's Proclamation from Ancient Babylon*, London: I. B. Tauris: 129-135.
- Frahm, E. (2009) *Historische und historisch-literarische Texte, Keilschrifttexte aus Assur literarischen Inhalts* 3, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 121, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Frame, G. (1992) *Babylonia 689-627 B.C.: a Political History*, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 69, Istanbul: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Fuchs, A. (2010) "Gyges, Assurbanipal und Dugdamme/Lygdamis: Absurde Kontakte zwischen Anatolien und Ninive", R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, I. Madreiter (eds.), *Interkulturalität in der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, Philippika 34, Wiesbaden: Harrassowitz: 409-428.
- Fuchs, A. (2012) "Urartu in der Zeit", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.) *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007*, Acta Iranica, 51, Leuven: Peeters: 135-161.
- George, A. R. (1993) *House Most High: The Temples of Ancient Mesopotamia*, Mesopotamian Civilizations, 5, Winona Lake IN: Eisenbrauns.

- Galter, H. (2002-5) "Textanalyse assyrischer Königsinschriften: der Aufstand des Puzur-Sin", *State Archives of Assyria Bulletin* 14: 1-21.
- Grayson, A. K. (1987) *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 1, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Joannès, F. (2008) "La stratégie des rois néo-babyloniens contre l'Assyrie, de 616 à 606 av. J.-C.", P. Abrahami, L. Battini (eds.), *Les armées du Proche-Orient ancien (IIIe-Ier mill. av. J.-C.): Actes du colloque international organisé à Lyons les 1er et 2 décembre 2006, Maison de l'Orient et de la Méditerranée*, British Archaeological Reports, international Series 1855, Oxford: John and Erica Hedges Ltd: 207-218.
- Joannès, F. (2013) "Quand le roi mange comme un dieu... Les transferts entre table divine et table royale en Assyrie et en Babylonie au Ier millénaire av. J.-C.", C. Grandjean, C. Hugoniot, B. Lion (eds.), *Le banquet du monarque dans le monde antique: actes du colloque tenu à l'Université d'Univ' Tours du 25 au 27 mars 2010*, Rennes: Presses universitaires de Rennes: 327-342.
- Kühne, H. (2009) "Interaction of Aramaeans and Assyrians on the Lower Khabur", *Syria* 86: 43-54.
- Larsen, M. T. (1996) *The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land, 1840-1860*, London, New York: Routledge.
- Lauinger, J. (2012) "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary", *Journal of Cuneiform Studies* 64: 87-123.
- Liverani, M. (2011) "From City-State to Empire: The Case of Assyria", J. P. Arnason, K. A. Raflaub (eds.) *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives*, Oxford: Wiley-Blackwell: 251-269.
- Lohwasser, A. (2014) "Das Reich von Kusch," M. Gehler, R. Rollinger (eds.), *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, Wiesbaden: Harrassowitz: 273-298.
- MacGinnis, J., Wicke, D., Greenfield, T., (eds.) (2016) *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, McDonald Institute Monographs, Cambridge: McDonald Institute.
- Maul, S. M. (2013) "Die tägliche Speisung des Assur (ginā'u) und deren politische Bedeutung", L. Feliu, J. Llop, A. Millet Albà, J. Sanmartín (eds.), *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre assyriologique internationale at Barcelona 26-30 July 2010*, Winona Lake IN: Eisenbrauns: 561-574.
- Matney, T. (2013) "The Late Bronze Age to Early Iron Age Transition: A Perspective from the Upper Tigris River", K. A. Yener (ed.) *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 42, Leuven, Paris, Walpole, MA: Peeters: 329-348.
- Melville, S. C. (2009) "A New Look at the End of the Assyrian Empire", G. Galil, M. Geller, A. Millard (eds.), *Homeland and Exile: Biblical and Ancient Near Eastern Studies in Honour of Bustenay Oded*, Vetus Testamentum, Supplements 130, Leiden, Boston: Brill: 179-201.
- Michalowski, P. (2009) "Aššur during the Ur III Period", O. Drewnowska (ed.), *Here & There Across the Ancient Near East: Studies in Honour of Krystyna Łyczkowska*, Warsaw: Agade: 149-156.
- Novák, M. (2013) "Between the Musku and the Aramaeans: The Early History of Guzana/Tell Halaf", K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 42, Leuven, Paris, Walpole, MA: Peeters: 293-310.
- Novák, M., Younansardaroud, H. (2002) "Mar Behnam, Sohn des Sanherib von Nimrud: Tradition und Rezeption assyrischer Gestalten im iraqischen Christentum und die Frage nach dem Fortleben der Assyryer", *Altorientalische Forschungen* 29: 166-194.
- Oates, J., Oates, D. (2001) *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oded, B. (1979) *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Özgüç, T. (2003) *Kültepe Kanis-Neša: the Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites*, Istanbul: Middle Eastern Culture Center in Japan.
- Pappi, C. (2012) "Assyrians at the Lower Zab", G.B. Lanfranchi, D. M. Bonacossi, C. Pappi, S. Ponchia (eds.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, Leipziger altorientalische Studien 2, Wiesbaden: Harrassowitz: 597-612.
- Parpola, S. (2004) "The Leftovers of God and King: On the Distribution of Meat at the Assyrian and Achaemenid Imperial Courts", L. Milano, C. Grottanelli (eds.), *Food and Identity in the Ancient World*, History of the Ancient Near East, Studies 9, Padova: S.A.R.G.O.N.: 281-312.
- Parpola, S. (2008) "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tushan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-113.

- Perdu, O. (2003) "Psammetique Ier, restaurateur de l'unité nationale et initiateur de renouveau saïte", *Egypte: Afrique et Orient* 28: 3-12.
- Pickworth, D. (2005) "Excavations at Nineveh: The Halzi Gate", D. Collon, A.R. George (eds.), *Nineveh. Papers of the XUXe Rencontre Assyriologique Internationale, London, 7-11 July 2003. Part Two, Iraq* 67: 295-316.
- Pongratz-Leisten, B. (2011) "Assyrian Royal Discourse Between Local and Imperial Traditions at the Habūr", *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 105: 109-128.
- Radner, K. (2003) "The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC", P. Miglus, J.M. Cordoba (eds.), *Assur und sein Umland: im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur / Assur y su entorno*, Isimu: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad 6: 165-184.
- Radner, K., Schachner, A. (2004) "Schlußbetrachtung", K. Radner, *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*, Ausgrabungen in Giricano 1, Subartu 14, Turnhout: Brepols: 113-119.
- Radner, K. (2006a) "Provinz. C. Assyrien", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11/1-2: 42-68.
- Radner, K. (2006b) "Assyrische *tuppi adê* als Vorbild für Deuteronomium 28, 22-44?", J. C. Gertz, D. Prechel, K. Schmid, M. Witte (eds.), *Die deuteronomistischen Geschichtswerke: Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur "Deuteronomismus"-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*, Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 365, Berlin: de Gruyter: 351-378
- Radner, K. (2008) "The Delegation of Power: Neo-Assyrian Bureau Seals", P. Briant, W. F. M. Henkelman, M. W. Stolper (eds.), *L'archive des Fortifications de Persépolis: État des questions et perspectives de recherches: actes du colloque organisé au Collège de France par la "Chaire d'histoire et civilisation du monde achéménide et de l'empire d'Alexandre" et le "Réseau international d'études et de recherches achéménides" (GDR 2538 CNRS), 3-4 novembre 2006*, Persika 12, Paris: de Boccard: 481-515.
- Radner, K. (2010) "Assyrian and Non-Assyrian Kingship in the First Millennium BC", G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (eds.), *Concepts of Kingship in Antiquity: Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Padova, November 28th-December 1st, 2007*, History of the Ancient Near East, Monographs, 11, Padova: S.A.R.G.O.N.: 25-34.
- Radner, K. (2011a) "The Assur-Nineveh-Arbela Triangle: Central Assyria in the Neo-Assyrian Period", P. Miglus, S. Mühl (eds.), *Between the Cultures: The Central Tigris Region in Mesopotamia from the 3rd to the 1st Millennium BC. Conference at Heidelberg January 22nd - 24th, 2009*, Heidelberger Studien zum Alten Orient 14, Heidelberg: Heidelberg Orient-Verlag: 321-329.
- Radner, K. (2011b) "Royal Decision-Making: Kings, Magnates, and Scholars", K. Radner, E. Robson (eds.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford: OUP: 358-379.
- Radner, K. (2014) "The Neo-Assyrian Empire", M. Gehler, R. Rollinger (eds.), *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, Wiesbaden: Harrassowitz: 101-120.
- Radner, K. (2017) "Assur's 'Second Temple Period': the Restoration of the Cult of Aššur, c. 538 BC", C. Levin, R. Müller (eds.), *Herrschaftslegitimation in vorderorientalischen Reichen der Eisenzeit*, Tübingen: Mohr: 77-96.
- Reade, J. E. (2011) "The Evolution of Assyrian Imperial Architecture: Political Implications and Uncertainties", *Mesopotamia* 46: 109-125.
- Salvini, M. (2014) "Urartu: ein Imperium", M. Gehler, R. Rollinger (eds.) *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, Wiesbaden: Harrassowitz: 299-328.
- Soldt, W. H. van, Pappi, C., Wossink, A., Hess, C.W., Ahmed, K.M. (2013) "Satı Qala: A Preliminary Report on the Seasons 2010-2011", *Anatolica* 39: 197-239.
- Tenu, A. (2009), *L'expansion médio-assyrienne: approche archéologique*, British Archaeological Reports, International Series 1906, Oxford: John and Erica Hedges.
- Ur, J. (2005) "Sennacherib's Northern Assyrian Canals: New Insights from Satellite Imagery and Aerial Photography", *Iraq* 67: 317-345.
- Waters, M. W. (2000) *A Survey of Neo-Elamite History*, State Archives of Assyria Studies 12, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Yamada, S. (1994) "The Editorial History of the Assyrian King List", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 84: 11-37.
- Yamada, S. (2003) "Tukulti-Ninurta I's Rule over Babylonia and its Aftermath: A Historical Reconstruction", *Orient* 38: 153-177.
- Zawadzki, S. (1994) "The Revolt of 746 BC and the Coming of Tiglath-pileser III to the Throne", *State Archives of Assyria Bulletin* 8: 53-54.

Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (MÖ 2000-1600)

GOJKO BARJAMOVIC*

Servet Bolluğu

Orta Anadolu MÖ 20. yüzyılın başlarında bazı küçük devletler arasında bölünmüştü. Bunların zenginlikleri günümüzde Irak'ta bulunan Assur şehrinde yüzlerce tüccarı kalıcı olarak yerleşmek üzere bölgeye çekmişti. Bu tüccarlar uzak mesafe toptan kalay ve lüks dokuma ticareti yürütmede uzmanlaşmışlardı. Aynı zamanda bakır ve yün ticaretinde siyasi rekabet halindeki Anadolu'nun yerel sakinleri arasında tarafsız ticari aracılar olarak hareket ediyorlardı (Larsen 2015). MÖ 1850'ye gelindiğinde, Assurluların geniş ticaret ağı günümüzün Türkiye, Suriye ve Irak topraklarında 40 kadar kentsel ana merkezde anklavlar oluşturmuştu (Barjamovic 2011) (Fig. 1). Assur'dan gelen tüccarlar beraberlerinde Anadolu'ya yazı teknolojilerini de getirmişti ve tuttıkları kayıtlar Anadolu hakkındaki ilk ayrıntılı tarihsel dokümanları oluşturur.

Assurlu tüccarlar büyüyen yerleşimlerde yerel nüfusla yan yana yaşıyorlardı. Yerel sakinlerle yakın ilişkiler kuruyor, ticaret ve evlilik yapıyorlardı; fakat yasal iç özerkliklerini korumalarını, yerel askeri ve çalışma hizmetlerinden muaf olmalarını sağlayan hakları da müzakere etmişlerdi. Tüccarlar kendi topluluklarını büyüklüklerine ve ticaret ağındaki rollerine göre sınıflandırıyorlardı. Bir üst ve bir alt kamarası olan, adli meclisi oluşturmaya yeterli sayıda Assurlu tüccara ev sahipliği yapan yerleşimlere "liman" ya da Assurca *kārum* deniyordu. Ancak tek kamaraya yetecek sayıda daimi Assurlu haneler içeren daha küçük topluluklara ise "istasyon" ya da *wabartum* deniyordu. Son olarak, herhangi bir kalıcı meclis oluşturmaya yetmeyecek kadar az sayıda Assurlu hanenin olduğu yerleşimlerde yaşayan tüccarlar basitçe o yerin "sakinleri" ya da *wašbūtum* olarak biliniyordu. Anadolu'daki Assurlu liman, istasyon ve sakinlerden oluşan bu üç katmanlı sistem, limanların istasyonların üzerinde, limanlardan birinin ise hepsinin üzerinde durduğu adli bir hiyerarşi oluşturuyordu. Bu liman, Kaniş kentindeki Assurlu yerleşimiydi ve Assur'daki yönetici Şehir Meclisi'ne cevap veriyordu. Kaniş'teki Assurlu limanı pek çok durumda

* Harvard University
barjamovic@fas.harvard.edu

Assur'un vekili olarak çalışıyor ve yönetici kurul ile göçmen topluluklar arasında başlıca aracı olarak görev yapıyordu.

Talih, Kaniş'in Hellenistik Dönem'de Doğu Kapadokya'da yer alan Kayseri'de yeni oluşturulan bir bölgesel merkez lehine terk edilmesine yol açtı. Bu, –şimdi Kültepe olarak bilinen– daha İlk Tunç Çağı yerleşmesinin modern iskân tarafından örtülmemesi anlamına geliyordu. Dönemin pek çok başka kentinden farklı olarak arkeologlar Assur topluluğunun ve Anadolu komşularının kadim kalıntılarına ulaşarak kazılar yürütebilmişlerdir.

Ayrıca, MÖ 1840 civarında meydana gelen bir yangın Kaniş şehrine büyük zarar vermiş ve bunun sonucu olarak yüzlerce ev ve kamusal yapının harap olmuş kalıntıları paradoksal biçimde sonraki kuşaklara kalabilmiştir. İroniktir ki atalarımızın çektiği sıkıntılar arkeoloji bilimi için bir nimet olmuştur.

Son olarak ve en önemlisi, Assurlu tüccarlar kil üzerine yazıyorlardı. 4000 yıl önce Hindistan'dan Mısır'a, Yunanistan'dan Umman'a kadar şehirlerden oluşan bir dünyada Assurlularinkine benzeyen başka ticaret ağlarının da varlığını biliyoruz. Fakat bu ağlar –ticaretin başarısı için tek başına yeterli olmayan bir teknoloji olan– yazıya başvurmadan yönetiliyordu ya da tüccarlar papirüs, parşömen veya hurma yaprağı gibi günümüze ulaşmayan malzemelerin üzerine yazıyorlardı.

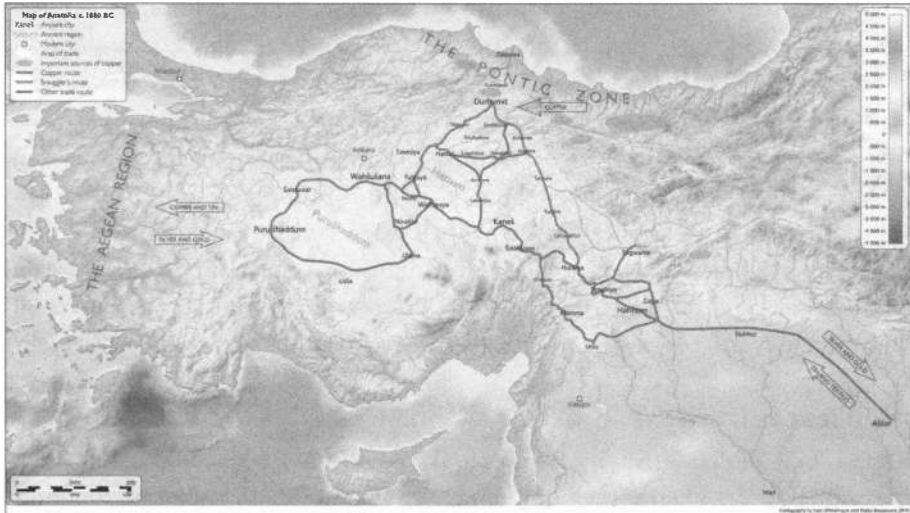

Fig. 1: Assurluların ticaret merkezleri, konaklama yerleri ve bu yerleşmeleri birbirine bağlayan ana yolların haritası (yak. MÖ 1870). Çiviyazılı metinlerden bilinen bu yerleşmelerin çoğunun yerleri kesin olarak belirlenememiştir ve uzmanlarca tartışılmaktadır. Haritada ayrıca, kaçakçılar tarafından kullanılan ve Fırat Nehri üzerindeki geçitlerden aşarak Kaniş'e uğramadan doğrudan Durhumit'in bakır pazarına bağlanan yol şebekesi işaretlenmiş ve Assur ticaret ağı kapsamında alınıp satılan temel ticari malların (kalay, dokuma, bakır, yün) ve para birimi olarak kullanılan iki temel metanın (gümüş ve altın) ithalat ve ihracat yönleri de belirtilmiştir. (Harita: Barjamovic 2011)

Kadim Mezopotamya'nın yumuşak kil tabletlere ahşap veya metal bir çubukla yazı yazma geleneği ise binlerce Assur kaydının günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Kil tabletler bulundukları toprağa fiziksel olarak benzerler ve dahası kil diğer eski yazı malzemeleri gibi çürümez ya da yandığında yok olmaz. Hatta Kültepe'deki Tunç Çağı şehrini yok eden yangın, Assurlu tüccarların arşivlerini pişirerek daha iyi korunmalarına yardımcı olmuştur.

Ankara Üniversitesi profesörlerinden ilk olarak Tahsin Özgüç, daha sonra ise Fikri Kulakoğlu yönetiminde ve Türk Tarih Kurumu himayesinde kazılar yürüten arkeologlar 1948'den beri evden eve, yıldan yıla 23 bine yakın kil tableti ortaya çıkardılar (Michel 2003). Bu metinlerin yanında başka arkeolojik buluntulardan oluşan benzersiz bir zenginliği de gün ışığına çıkardılar (Özgüç 2003; Kulakoğlu, Kangal 2010). Kaniş'te bulunan resimli kayıtlar Assurluların ticareti hakkında ek bilgi kaynağı oluşturur. İncelikle oyulmuş, her biri kullanıcısının belirtildiği benzersiz bir imge taşıyan silindir biçimli binlerce değerli taş, yasal ve ticari faaliyetleri mühürlemek için kullanılmıştır (Larsen, Lassen 2014). Bu imgeler insanların içinde yaşadığı materyal dünyanın belirli yönlerine benzersiz bir bakış sağlar ve ilahi imgeler ve sembollerıyla zengin bir mitoloji dünyasının yanında çanak çömlek, mobilya, kıyafet ve arabalar gibi çeşitli kullanım alanlarındaki nesneleri gösterir.

Son yıllarda Assur tarihini çalışırken kullandığımız kaynaklara önemli bilimsel araştırma teknikleri eklenmiştir. Bu teknikler içinde iklimsel ve çevresel analizler, peyzaj araştırmaları, materyal analizleri, arkeozoolojik, arkeobotanik ve paleopatolojik çalışmalar ve dahası vardır (Atici vd. (ed.) 2014; Kulakoğlu, Michel (ed.) 2015; Kulakoğlu, Barjamovic (ed.) 2017). Disiplinler arası yürütülen bu çalışmalar, doğal çevre, tarımın örgütlenmesi, ürün tercihleri, uzak mesafe ticareti, beslenme gelenekleri, örgütlü üretim ve genel sorunlar gibi çeşitli tartışmalara yeni kanıtlar getirmiştir. Elde edilen bu kanıtlar ile zengin ve çeşitli kaynaklar bir arada değerlendirildiğinde, Assurlu tüccarların ve Anadolu yerel çağdaşlarının MÖ 1895-1865 yılları arasında nasıl bir yaşamları olduğunun ayrıntılı bir resmini çizebilecek durumda olduğumuz anlamına gelir.

Bir Ticaret Dünyası

Kaniş'teki Assur iskânıyla ilgili arkeolojik buluntular, yaklaşık MÖ 1930-1700 arasında iki yüzyıl kadar bir zamana yayılır. Fakat binlerce tablet bu dönemin tamamına eşit dağılmamıştır. Büyük bir çoğunluğu yalnızca 30 yıllık bir dönem (MÖ 1895-1865) tarihlenir ve Assurlu tüccarlara ait 50 kadar evin arşivlerinden gelir (Barjamovic, Hertel, Larsen 2012: 1. Bölüm). Kısa bir zaman dilimi için de olsa eski dünyadaki belirli bir ticaret sisteminin ve işleyişinin benzersiz ayrıntıda bir tablosunu buluruz. Bu tabloda eski dünyada ticaretin nasıl yapıldığına dair bir sonuca ulaşmalıyız.

Fig. 2: Kültepe'de (Eskiçağ'daki adıyla Kanış'te) bulunmuş Assurca çivi yazılı kil zarf. Metinde bir grup Anadolu tüccar arasında gerçekleşen, 15 şekel gümüş miktarındaki bir borç alımı kaydedilmiştir. Tablette adı geçen üç şahitten biri, Assur dilinde Assur-şamşı adına sahiptir ve olasılıkla tableti yazan da bu kişidir. Tablette yazılı yerli kişilerin isimleri ise farklı dillerdedir. Hititçe, Hattice ve Hurrice olan bu isimler arasında yer alan "Kanisia", Kanış kentinin adından türetilmiş bir şahıs ismi olabilir. (NBC 1907. Yale Babylonian Collection'ın izniyle. Fotoğraf: Alberto Urcia)

Kanış'te yerleşen ticaret topluluğu uzak mesafeli iletişim için yazıya ihtiyaç duyuyordu ve görece basit bir yazı kullanıyordu (Barjamovic 2015). Bu, nüfusun alışılmadık oranda okuryazar olduğu anlamına geliyor ve diğer tarihsel kayıtlarda görünmeyen; kadınların, çocukların, kölelerin kısacası tüccarların dili ve yazısıyla yazmayı öğrenen Anadolu yerel halkın mektuplarının ve kayıtlarının ortaya çıkmasına yol açıyordu (Michel 2001) (Fig. 2).

Kültepe'de ele geçen kayıtlar, günümüze ulaşmış olmaları açısından benzersiz olsalar da bu kayıtları üreten ticaret sistemi benzersiz değildi. Belgeler her yıl değerli binlerce dokuma ve tonlarca ham kalay ticaretinden söz eder. Bu çapta bir ticaretin yürütülmesi için arka planda bir dizi üretim ve hizmet sisteminin var olması gerekiyordu. Örneğin, Assur'dan Anadolu'ya her yıl yüzlerce eşek kalay ve dokuma taşıyordu. Bu hayvanların yalnızca birkaçı ticaretin getirisi olarak gümüş ve altınla geri dönüyordu. Dolayısıyla tüccarların arzını karşılamak için her yıl yüzlerce eşek yetiştirmede uzmanlaşmış Assur kentine yakın yerleşim birimleri ve tüccar kervanlarının ihtiyacı olan; deri, ip, eyer, çuval ve benzer malzemeleri üreten endüstriler olmalıydı. Bu tür destek endüstrilerinin varlığına ne yazılı ne de arkeolojik kalıntılarda rastlanmaktadır. Fakat bu anlatılanların anlamlı olması için bu tür desteklerin arka planda var olmuş olması gerekir (Barjamovic 2018).

Ayrıca kervanların, güvenli yollarda ve köprülerde seyahat ettikleri ve geceleri hanlarda veya kervansaraylarda konakladıkları bilinmektedir (Barjamovic 2011). Bu durum yerel tedarikçilerin, bu tedarikçilere bağlı bekçi ve benzeri çalışanların varlığını işaret etmektedir. Dolayısıyla tüccarların birinci elden aktardıkları bilgiler (tipik kullanım talimatları, raporlar ve yasal konularla il-

gili) sınırlı olsa da bu kayıtlar sayesinde Anadolu'nun 4000 yıl önce nasıl bir yer olduğuna dair fikir yürütmek ve tüccarların etrafındaki dünyaya “başka insanlar yerleştirebilmek” mümkündür.

Assurlu tüccarların ticaretini yaptıkları malları üreten sistemler hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Assurlular işledikleri kalayı kendileri üretmiyor, bölgelerindeki pazara uzak kaynaklardan ithal ediyorlardı. Assurlu tüccarların kalay ticareti üzerinde kontrollerinin olmadığı ise ele geçen mektuplardan anlaşılmaktadır. Assurlu tüccarların, güneyden başka bir satıcının idaresindeki kervanlar tarafından getirilen kalayı bazen sabırsızlıkla beklemek zorunda oldukları görülmektedir.

Kalayın asıl kaynağı ise bilinmemektedir ve bu durum modern arkeolojinin en büyük gizemlerinden birini oluşturmaktadır. Kalay, yerkabuğunda nadir bulunan madenlerden biridir. Arkeologlar MÖ 2000 civarında Orta Asya'da, Assur'un doğusundan 3.000 km'den fazla uzaklıkta günümüzdeki Türkmenistan ve Afganistan'da büyük kalay yatakları bulmuşlardır (Parzinger, Boroffka 2003).

Bu uzak ve seyrek nüfuslu bölgelerden Yakındoğu'nun gelişen şehirlerine her yıl tonlarca kalayın nakliyesini sağlayabilecek bir ticaret sisteminin güvenilir bir modelini kurgulamak zordur. Yine de Kültepe kayıtlarındaki bulgular bunu zorunlu kılar. Elimizde ayrıntılı belgeleri olan 30 yılda her yaz tonlarca kalay Assur'dan Kaniş'e taşınmıştı. Güneybatı İran'ın ve Güney Mezopotamya'nın kalabalık şehirlerinde çok daha büyük miktarlarda kullanılmış, batıya, günümüzdeki Suriye ve Lübnan'a gönderilmiş, bir kısmı belki de Mısır'a ve Yunan adalarına ulaştırılmış olmalıydı (Barjamovic 2018). Kalayın büyük kısmı, demirin yaygın biçimde bulunmasından çok önceki bu dönemde, yerel olarak temin edilen bakırla yaklaşık 1:10 oranında alaşım haline getirilerek alet ve silah yapımında tercih edilen tunç üretiminde kullanılıyordu.

Dolayısıyla Kültepe'de bulunan kayıtlar, eski dünyanın nüfusu için tedarik edilen toplam kalay ticaretinin yalnızca bir kısmına karşılık gelir. Fakat tek başına varlıkları bile genel olarak ticareti anlayabilmemiz için önemli bulgular içerir. Assur ticaret sisteminin var olabilmesi ve işleyebilmesi için dünyanın 4000 yıl önce birbiriyle normalde hayal ettiğimizden çok daha yakın bağlantılı olması gerekirdi.

Eski maden ticaretini anlamamızda fark yaratabilecek önemli bir yeni yöntem, bilim insanlarının kalay nesnelerini analiz ederek mineral kaynaklarını bulabilmelerine olanak vermektedir. Bu, henüz erken geliştirme aşamasında olan fakat şimdiden uzaklara yayılmış bir ticari bölgenin resmini destekleyen heyecan verici sonuçlar sunmuş bir tekniktir. Son zamanlarda yapılan bir analiz, Türkiye'nin en batısındaki Hisarlık'ta bulunan tunç objelerdeki kalayın Kazakistan'ın kuzeydoğusundaki günümüz Moğolistan sınırında bulunan

dağlık bölgeden geldiğini göstermektedir (Stöllner vd. 2011). Eğer bu sonuç daha sonraki çalışmalarla onaylanırsa, dünyanın uzak coğrafyalarının birbirleriyle ne derecede bağlantılı olduğunu anlamamıza büyük katkısı olacaktır.

Yoğun biçimde kalay ithalatını destekleyen ikinci kanıt, sıradan hanelere ait çöp birikintilerinde bulunan hayvan kemiklerindeki kesim izlerinin analizinden gelmektedir. Bir hayvan kesilip eti parçalara ayrıldığında, bu kesim işleminde kullanılan aletler kemikler üzerinde çok küçük çentikler bırakmaktadır. Bu çentiklerin mikroskobik analizi hayvanın taş aletlerle mi yoksa tunç aletlerle mi kesildiğinin belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Son zamanlarda bu tekniği kullanarak yapılan bir çalışma, Kaniş'teki Assur ticareti döneminde hane düzeyinde tunç kullanımında büyük bir değişim olduğunu işaret eder (Greenfield 2013 ve kişisel iletişim). Türkiye ve İsrail'deki belli bölgelerde analizi yapılan ve MÖ 2000'den öncesine tarihlenen hane çöpünün içerdiği hayvan kemiklerinin % 90'a yakını taş aletler kullanılarak kesilmişti. MÖ 2000'den sonra bu durum tersine dönmüş, hemen hemen bütün kemikler tunç aletler kullanılarak kesilmişti. Bu sonuç bölgesel ölçekte metale erişimde görece ani bir değişimi işaret ettiğinden, dönemin ticaretini anlayabilmemiz açısından büyük önem taşımaktadır. MÖ 2000'den çok daha erken bir tarihte saray benzeri büyük yapılarda ele geçen metinlerde yoğun biçimde tunç ifadesiyle karşılaşılmaktadır. Fakat sıradan insanların mutfak atıklarında da aynı madene rastlanması, tunç ile başlıca bileşeni kalayın geniş kullanım alanına yayıldığını göstermekte ve kalaya ulaşım- da çarpıcı bir değişimin varlığına işaret etmektedir.

Artık Orta Asya'da yer alan kalay kaynaklarını yazılı belgeler, arkeolojik bulgular ve bilimsel analizler sayesinde Kültepe ve ötesiyle ilişkilendirebildiğimize göre, Assurlu tüccarların beraberlerinde Assur'dan Anadolu'ya getirdikleri başlıca diğer ürünlere değinebiliriz. Bunlar bazen bir kölenin ya da küçük bir evin fiyatına denk düşecek kadar değerli lüks yün dokumalardı (Michel, Veenhof 2010). Tüccarların Anadolu'da her yıl böyle binlerce dokuma satabiliyor olmaları –ki günümüz koşullarında karşılaştırılabilir sayıda lüks araba satmaya karşılık gelir– o dönemde bölgenin muazzam bir zenginliğe ulaştığının göstergesidir.

Anlaşılan tüccarlar dokuma ticareti yapmalarına izin verilmesi için kervanlarıyla Anadolu'ya kalay getirmek zorundaydılar ve kârlarının büyük bölümünü dokumadan elde ediyorlardı. Kalay, o dönemin başlıca stratejik kaynağıydı çünkü bilinen en etkili göğüs göğse çarpışma silahları ve zırhlarının yapımı için tunç üretimine imkân veriyordu. Kalayın rolü ve kalay kaynaklarını ve tedarikini kontrol altında tutanların önemi modern dünyada ham petrolün taşıdığı önemle karşılaştırılmıştır (Bell 2012). Anadolu'da kalay tedariki önemliydi çünkü kalay, Anadolu'daki devletlerin komşularıyla silah rekabetine girebilmelerini sağlıyordu. Görece küçük ve düşük kalitedeki kalay cevherleri Anadolu'da Assur ticareti döneminde yerel olarak işletiliyordu (Yener 2000; Yener vd. 2015), fakat bu üretim

endüstrisi ithal edilen kalayın; fiyatı, hacmi ve kalitesiyle rekabet edemiyordu.

Yine de kalay bol miktarda mevcuttu ve nakliyesi de pahalıydı. Öyle görünüyor ki Assurluların ticaretten elde ettikleri kârın büyük bölümü taşıma masraflarına gidiyordu (Veenhof 2008a: 212 vd; Dercksen 2014: 75-83). Dokuma ticaretinin bundan çok daha kârlı olduğu açıktı. Ayrıca Assur toplumuna önemli bir unsur kazandırıyor – toplumsal ve ekonomik üstünlük. Günümüzde bir Ferrari ya da Porsche sahibi olmanın elit bir statü, servet, uzmanlık ve daha geniş bir yaşam deneyimine işaret etmesi gibi, Assurluların ticaretini yaptığı dokumalar da Anadolu'yu yerel seçkinlere yönetimleri altındaki insanlardan farklarını göstermelerinin bariz bir yolunu sağlıyordu.

Roma'nın imparatorluk rengi mordan Çin ipeğine ve Fransız *haute couture*'e tarihsel olarak dokumalar toplumsal statüyü yansıtmanın yaygın bir yolu olmuştur. Bugün bir Hollywood yıldızının giydiği lüks bir elbise bir ev fiyatıyla eş değer olabilir.¹ Giyeni belli bir toplumsal grubun üyesi olarak işaret eder ve o kişinin modanın cazibeli ve farklı dünyasıyla aşinalığını vurgular. Anlaşılan Assurlu tüccarlar Anadolu'ya getirebildikleri lüks dokumaların alıcısını benzer nedenlerle bulabiliyorlardı. Bu dönemde, Anadolu'da gelişkin bir yün üretim endüstrisi bulunmasına rağmen, her zaman üst kalitede yün üretimiyle tanınan Assurluların, günlük kullanım dışı ve elit tabakaya hitaben ürettiği dokuma ürünler Anadolu'da da yoğun talep görüyor olmalıydı (Fig. 3).

Assurluların ticaretini yaptığı dokumaların büyük bölümü olasılıkla Güney Mezopotamya'nın en erken dönemlerinden beri yünleri ve iplik eğirmeleriyle ünlü büyük şehirlerinden geliyordu (Veenhof, Michel 2010). Irak'ta ele geçen ve tarihi, Kültepe'den 150 yıl kadar önceye dayanan metinler, burada milyonlarca koyunla devasa dokuma sistemlerinin bulunduğunu gösterir. Yalnızca güneydeki Gu'aba şehrinde 9.000 kadın, yönetim tarafından çoğu muhtemelen ihraç edilmek üzere iplik eğirme ve dokuma işi için istihdam edilmişti (Laursen, Steinkeller 2017: 8. Bölüm). Bu dokumaların bir kısmı o kadar üstün kalitedeydi ki dokunmaları aylar –bazen yıllar– sürebiliyordu (Waetzoldt 1972). Anlaşılan bu dokumalar hemen fark edilebiliyor ve dikkat çekici işçilikleri 1.500 km kuzeydeki Orta Anadolu'da bunları satın alanlar tarafından takdir ediliyordu.

Kalaya ve dokumaya ödedikleri fiyata karşılık, Anadolu'lu elitler, dünya vatandaşlığı hakkı satın alabiliyorlardı. Giysileri ve silahları çevrelerine hâkim olma ve en iyi malları uzaklardan getirebilme yeteneklerini yansıtıyordu (Kristiansen, Larsson 2005). Kalay ve dokumanın yanı sıra, Assurlu tüccarlar

1 Birkaç örnek vermek gerekirse, Kenyalı-Meksikalı aktris Lupita Nyong'o 2015 Oscar ödülleri törenine yaklaşık 130 bin dolarlık bir Calvin Klein elbise giymiş (elbise daha sonra otel odasından çalınmış), Cate Blanchett 2007 Akademi Ödülleri törenine 200 bin dolar ettiği bildirilen Armani Privé ile gelmiş, Kate Winslet ise gece mekânında yaklaşık 100 bin dolarlık bir Valentino elbise giymiştir.

Fig. 3: Gönderenin mühür baskısına sahip bir kil zarfın kırık yarısı (tüm cepheleri fotoğraflanmış olarak). Kil zarflar, seyahat süresince tabletleri olası hasarlara karşı korumak ve metnin içeriğinin gizli kalmasını sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Tablete yazılmış mektubun negatif baskısı zarfın iç yüzeyinde görülebilmektedir. Bu sayede mektubun metni kısmen okunabilmiştir. Tabletin zarfa yapışmaması için sarıldığı, (büyük ihtimalle tülben benzeri) bir dokumanın baskı izleri de açıkça seçilebilmektedir. Zarfın üzerine basılmış mühür Assurlu tüccar İli-wēdāku'ya aittir ve bu mühürün baskısıyla dönemin diğer metinlerinde de karşılaşılmıştır. Adı geçen tüccarın, Kültepe metinlerinin büyük çoğunluğunun tarihlendiği yak. MÖ 1895-1865 döneminde yaşadığı ve Anadolu ticaretinde etkin olduğu bilinmektedir. Suriye'ye özgü ve daha erken dönemlerden bilinen bir stilde yontulmuş olan bu mühürün, İli-wēdāku tarafından kullanıldığı dönemde antika haline gelmiş olduğu söylenebilir. Mühre kazınmış sahnede boynuzlu başlığı ile ve oturur halde betimlenmiş olan bir tanrının karşısında, elinde şimşegi ile boğasının üzerinde ayakta duran Fırtına Tanrısı resmedilmiştir. Oturan tanrının arkasında, bir aslan ile mücadele eder halde genç bir kahraman yer almaktadır. Kahraman ile tanrı arasında ise Suriye ve Lübnan'ın Akdeniz kıyılarına özgü öküz postu biçimli kalkanı ve gözlü baltasıyla bir savaşçı yer alır. (NBC 3938. Yale Babylonian Collection'nın izniyle.

Foto: Klaus Wagensohner)

bu başarılarını destekleyen daha az miktarlarda başka egzotik mallar da getiriyorlardı. Bazı metinler Suriye'den gelen pahalı şaraplardan (Barjamovic, Fairbairn 2018), Afganistan'dan gelen değerli lapis lazuliden (Michel 2008; Michel 2009; Michel 2011) ve Doğu'dan gelen safrandan (Larsen 2010: metin No. 144) söz etmektedir. Anadolu'daki pazarların yabancı lüks mallara olan arzusu neredeyse doymak bilmez görünür.

Mallar için ödemeler dönemin standart birimi olan gümüş ve altınla yapılıyordu. Her iki metal de Anadolu dağlarında bulunuyordu ve önemli eski maden yatakları arasında Ulukışla'da Porsuk yakınlarındaki ocaklar ile olasılıkla Eskişehir yakınlarındaki Gümüşköy'de bulunan ocaklar vardı. Bilinen daha küçük yataklar Konya, Merzifon, Sivas civarlarında ve diğer yerlerdeydi. Altın yatakları muhtemelen alüvyonluydu fakat Batı Anadolu'da nehir vadilerine yakın ocakların o zamanlarda da var olması mümkündür.

Ancak Assur ihracatının hacmi bu malların yalnızca Orta Anadolu'daki pazara yönelik olmadığını işaret eder. Kalayın ve dokumaların büyük bir kısmı Assurlular tarafından özellikle bir şehre, Purushaddum adında bir yere götürülüyordu (Barjamovic 2011). Bu önemli pazarın yeri tam olarak bilinmiyor fakat Assur ticaret bölgesinin batı ucunda olduğu anlaşılıyor. Bazı araştırmacılar tarafından Purushaddum'u günümüz Aksaray ili yakınlarındaki Acemhöyük'le eşleştirme önerilerinde bulunulmasına rağmen (Forlanini 2008) sahip olduğumuz bilgiler bunun pek mümkün olmadığını göstermektedir (Barjamovic 2017). İlk olarak, yerleşmede bulunan arkeolojik kalıntılar Purushaddum'un tarihiyle ilgili bildiklerimizle örtüşmemektedir. Acemhöyük'teki iskân tabakaları yaklaşık MÖ 1650'de sona ererken, Purushaddum şehri en az yüzyıl önemini korumuş ve 300 yıl daha bir kült merkezi olarak kalmıştır (Singer 1995). İkincisi, artık şehrin Porsuk Nehri'nin batısında veya güneyinde çok daha sık kullanılan bir yolun üstünde yer almış olması gerektiğini biliyoruz (Barjamovic 2011). Üçüncüsü konumu itibarıyla Assurlu tüccarların iş yaptıkları ticari ağ üzerinde bir ana pazar olarak ilişkilendirilmediği sürece Purushaddum'un Orta Anadolu'daki bütün diğer şehirlerden daha fazla mal alması için bir neden olmamasıdır (Barjamovic 2017).

Purushaddum'un yeri, Orta Anadolu platosunun batı ucunda ve Assur ticaretini, gönderilen büyük ölçekli malları alabilecek bir bölgeye bağlayabilecek bir konumda aranmalıdır. Purushaddum, bölgeden ve daha uzaktan tüccarların Assurluların getirdiği malları satın almak ve bir sonraki varış yerlerine ulaştırmak için gelmek zorunda oldukları bir yerdi. Bu durum, Assurluların kendilerinin güneyden gelen kervanlardan mallarını Assur kentinde satın almalarına çok benzer bir şekilde işlemiş gibi görünür.

Ortaya çıkan, Moğolistan sınırı kadar uzaktaki kalay ocaklarından Akdeniz kıyısına ve ötesine kalay taşıyan, birbiriyle bağlantılı global bir ticaret siste-

Fig. 4: Assur kent meclisi ile Kaniş yöneticileri arasındaki ticari ve siyasi ilişkileri belirleyen bir antlaşma metninin taslağını içeren kil tablet. (Kt 00/k 6.

Fotoğraf: Kulakoğlu, Kangal 2010)

minde ara yerler ya da bölgedeki kilit noktaları olarak işlev gören Assur, Kaniş ve Purushaddum gibi az sayıda ticari şehrin oluşturduğu bir tablodur. Kültepe'de ele geçen metinler bize güneyde Assur'dan batıda Purushaddum'a uzanan bu daha büyük sistemin çok küçük bir kısmının ayrıntılı bir modelini verir (Barjamovic 2011). Purushaddum'un ötesine geçip bir sonraki ticari dolaşım ağına girildiğinde malların izini yine kaybederiz.

Yazılı kayıtlardan bildiğimiz kadarıyla bu uluslararası ticaret sistemi sıkı bir düzenlemeye tabiydi. Suriye ve Anadolu'dan geçen kervanlar yalnızca denetim altındaki belli yollardan gidip gelebiliyorlardı. Assur'dan Fırat Nehri'nin geçiş noktalarına ancak bugün Cezire olarak bilinen kurak platodan geçilerek gidiliyordu. Gidiş geliş, Assur'daki şehir meclisiyle bölgeyi kontrolü altında tutan pek çok küçük devletin yerel siyasi liderinin müzakere ettiği bir dizi ticari anlaşmayla düzenleniyordu (Fig. 4). Bu tür anlaşmaların günümüze kalan birkaç taslağı bu güzergâhın sıkı düzenlemelere tabi olduğunu gösterir. Kervanlar yol üstündeki her devletin bölgesinden geçmek için önemli miktarlarda ücretler ödüyorlardı. Devletler ise yapılan

ödemeye karşılık, Assurluların kullanması için yol, köprü ve hanlardan oluşan çetrefilli bir ticari altyapıyı ve geçişleri sırasında kervanlarının güvenliğini sağlıyordu. Değerli yükler zarar görürse veya çalınırsa, olayın yaşandığı bölgeyi kontrolü altında tutan devletler tazminat ödemek durumundaydılar (Veenhof 2008a: 5. bölüm). Bu sistem, tarihte çok daha sonraları ve temel olarak deniz ticaretiyle ilgili gelişen özel sigortanın alternatif bir biçimi gibi işliyordu.

İlginç bir biçimde, Assurluların kervanlarına Suriye'den geçişleri sırasında ticaret yapmaları için izin verilmiyordu. Gönderilen mallar Assur'dan yola çıkmadan önce fiziksel olarak mühürleniyor ve kervanın taşıdığı malları gösteren bir belge hazırlanıyordu. Her yeni devletin hâkimiyet alanından geçerken mühürlerin bozulup bozulmadığı kontrol ediliyor ve kervanlardan bu

belgeye göre ücret alınıyordu. Bir kervana ancak Fırat Nehri'ni geçtikten sonra mühürlerini kırma ve mallarını pazarlama izni veriliyordu. Böylece Cezire bir geçiş bölgesi olmasının dışında Assurlu tüccarlar için ticaret yasağı olan bir bölgeydi. Buna karşılık Fırat'ın batısında yalnızca Assurlu tüccarlar kalay ticareti yapabiliyorlardı.

Dünya böylece her biri kıskançlıkla muhafaza edilen bir dizi ticari tekele bölünmüştü. Günümüze kalan bir anlaşma, yerel hükümdarın ticaret yapmak için ülkesine gelen herhangi bir yabancı tüccarı –“Akkadlı, Amurrulu veya Subarulu”– yakalayarak “öldürelim diye” Assurlulara vermesi gerektiğini yazar (Çeçen, Hecker 1995). Böyle anlaşmalar elbette çift taraflıydı ve Assurlu tüccarlar başka yerlerdeki tekelleri ihlal etme teşebbüsü sırasında yakalanırlarsa benzer bir muameleye tabi tutulacaklarını biliyorlardı. Bu durum, neden kalay ve dokuma almak üzere güneye giden Assurlu kervanlara ve mallarını Anadolu'daki Purushaddum'dan daha batıya gönderdiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlamamış olmamızı açıklar.

Assurlu tüccarlar Anadolu'daki mevcut yol altyapısını ve ticari bağımsızlıklarını iki malın daha ticaretini yapmak için kullanıyorlardı: Bakır ve yün. Bakır kalaydan daha ucuzdu ve büyük miktarlarda yerel olarak üretiliyordu. Bakırı güneye, Assur'a göndermenin ticari açıdan işlerliği yoktu çünkü daha yakın kaynaklar vardı ve toptan bakırın değeri düşüktü. Assurlular bunun yerine Durhumit adlı bir şehirden Purushaddum'a doğu-batı yönünde büyük miktarlarda kalay alışverişi yürütüyordu.

Durhumit'in yeri tam olarak bilinmiyor fakat bir veya daha fazla maden ocağı bölgesinden bakır çekmeye uygun bir konumda olmalıydı. Assurluların satın aldıkları bakır, yüksek miktarlarda yakıt gerektiren bir işlemle yüksek ısıda tavlanmış ve ergitilerek filizlerinden ayrılmış durumdaydı. Dolayısıyla Durhumit'in hinterlandı muhtemelen ormanlıktı. Assurlular bakırı eşeklerle çekilen arabalarla gönderiyorlardı (Dercksen 1996). Böyle bir girişimin ekonomik işlerliği olabilmesi için ağır yüklenmiş arabaların çakıl veya toprak döşeli bir zeminde gitmesi gerekirdi. Bu da bize Tunç Çağı Anadolu peyzajının bir ögesi hakkında bilgi vermektedir. Yani peyzajda yalnızca köprülerle hanların bulunmadığı, aynı zamanda kullanılabilir kalitede mevcut yolların zamanın başlıca kent merkezlerini birbirine bağladığı anlaşılmaktadır (Barjamovic 2011).

Başlangıçlar

Yollar, hanlar, güvenlik noktaları ve köprülerden oluşan ağın gelişmesi elbette zaman almıştır ve ticari düzenin oturması ile Assurlu tüccarların kalıcı biçimde yer tutmaları kısa sürede oluşmamıştır. Elimizdeki kaynakların kronolojik açıdan yetersiz olması nedeniyle Assur ticaret ağının gelişimi hakkındaki ayrıntılar net değildir. Ancak Assur metinlerinden neredeyse beş yüzyıl daha ön-

ceye ait saray yapıları son zamanlarda Kültepe'de ve Kırşehir yakınlarındaki Yassıhöyük'te yürütülen kazılarda gün ışığına çıkarılmıştır. Bu büyük yapılar fiziki açıdan, uzun zamandır tahmin edildiği gibi Anadolu topraklarında yazılı kayıtlar bırakan ilk topluluk olan Assurlu tüccarların Anadolu'ya derin tarihsel ve ticari köklerle bağlı, varlıklı ve siyasi açıdan güçlü bir yerel nüfusla ticaret yapmak üzere geldiklerini ispatlar. Ticaret yollarının eski olduğu bellidir ve Kültepe'deki Assur kayıtlarından yüzyıllar öncesine ait olmalıdır (Şahoğlu 2005; Efe 2007; Kulakoğlu 2017; Massa, Palmisano 2018).

Türkiye'yi Irak'ın büyük kent merkezlerine (ve muhtemelen deniz yoluyla Yunanistan'a ve Mısır'a) bağlayan ticaret yollarının böyle kadim ve kalıcı olmasının nedeni, uygarlığın yükselmesinde kilit önemi olan doğal kaynaklarının zenginliği idi. Anadolu'nun Neolitik Dönem'e tarihlenen en eski kalıcı insan yerleşimlerinden beri Orta ve Doğu Anadolu'nun volkanik zirvelerinden gelen yüksek kaliteli obsidyen, Kıbrıs ve Sina'dan Gürcistan ve Basra Körfezi'ne yayılan geniş bir ağ boyunca takas ediliyordu. Obsidyenin yanı sıra insanlar ve fikirler de dahil olmak üzere daha gündelik şeyler de karşılıklı yer değiştiriyordu.

Zengin topraklara sahip ancak kompleks bir toplumun oluşması için gerekli iyi kalitede kereste, taş ve metal gibi bazı temel kaynaklardan yoksun olan Mezopotamya tümüyle bu kaynak akışına bağımlıydı. Güney Irak'ta MÖ 4. binyılın ortalarında ilk devletlerin ve şehirlerin geliştiği döneme gelindiğinde, Anadolu'yla ticaret zaten oturmuştu ve tüccarlar ile zanaatkarlar bu krallıkları ve şehirleri birbirine bağlayan yollarda düzenli olarak gidip geliyorlardı.

Orta Anadolu'da ilk devletlerin oluştuğu yarım binyıl sonra, zaten mevcut olan uzun mesafeli bu alışveriş sistemi, düzenleme ve kontrolün yanı sıra sistematik bakıma ve korumaya tabi oldu. Ticaret Anadolu'da yükselen seçkinler için önemli bir gelir kaynağı ve muhtemelen devlet oluşumunda kilit niteliğinde bir itici güçtü. Ticaretle birlikte zenginlik ve nüfus da arttı. Anadolu'da ilk siyasi ve dini kurumların ortaya çıkışı yabancı lüks malların tüketiminde artışa ve daha resmi ticari ilişkilerin ve işleyişin yerleşmesine yol açtı.

Özellikle metalürjinin ortaya çıkmasıyla Anadolu bölgenin bakır, gümüş, kalay, antimon, arsenik ve altın hammaddelerinin lider tedarikçisi oldu. Kereste, tuz, obsidyen ve şap ihraç ediliyor ve lüks mallarla takas ediliyordu. Bu trafik zenginlikte artışa ve ticaret yolları boyunca ilk şehirlerin yükselişine yol açtı (Barjamovic, Chaney, Coşar, Hortaçsu 2018).

Anadolu'yla geliştirilen bu erken ticaretin yazılı kanıtlarına Suriye'deki Ebla Devleti'nin MÖ 24. yüzyıla tarihlenen saray arşivleri aracılığıyla ulaşılmaktadır (Archi 2017). Yerleşmede çalışan İtalyan arkeologlar, büyük kısmı yakındaki Anadolu'nun dağlık bölgelerinden geliyor olması gereken toptan metal karşılığında yüksek kaliteli dokumaların büyük hacimlerde takasına dair kayıtları içeren büyük bir saray arşivi buldular (Peyronel 2017). Metinler Assur ticaret

ağının erken bir modelini yansıtır ve artık biliyoruz ki Eblalı tüccarlar bir “li-man” ağı içinde organize olmuşlardı ve daha sonraki Assur ticaretine benzer bir siyasal anlaşmalar sistemiyle güvence altına alınan, ülke dışında da geçerli hukuki statüye sahipti (Winters 2018).

Dolayısıyla Assur ticaret ağı haline gelecek olan durumun gelişmemiş bir versiyonu Kaniş metinlerinden çok öncesinde fakat oradaki erken sarayla kaba- ca aynı zamanda yerleşmişti (Massa, Palmisano 2018; Barjamovic 2019). Ancak Ebla'da bulunan erken kayıtlar saray bağlamında çıktıklarından ve görünüşe göre ticareti düzenlemekten ziyade üretimi yöneten ve ticareti kolaylaştıran bir kurumla bağlantılı olduklarından, bu kayıtların daha geniş bağlamda ne ifade ettiğini anlamakta büyük zorluk çekiyoruz. Bu, erken prosedür ve uygulamalar hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz anlamına geliyor.

Neyse ki Ebla'da bulunan yazılı kayıtlar, Türkiye'de Acemhöyük, Alishar, Açana, Beycesultan, Boğazköy, Gordion, Karahöyük Konya, Samsat, Tilmen Höyük gibi yerleşmelerde neredeyse bir yüzyıldır süren kazıların sonucunda ele geçen arkeolojik bulgulara dayanarak ayrıntılı bir biçimde değerlendiriliyor. Geçen elli yıl boyunca yapılan çalışmalar, Assur ticaret ağının oluşumundan önceki döneme dair bildiklerimize dair yeni bir ufuk açmıştır.

İki erken Assur kralından her biri, şehrin ticarete nasıl ve ne şekilde öncü bir rol kazandığı konusunda bize ipucu verebilecek birer yazıt bırakmıştır (Larsen 1976: 76 vd). Yazıtlarda Anadolu'dan bahsedilmez fakat muhtemelen ticari girişimleri çekici hale getirmek amacıyla yerel pazara gelen çeşitli mallara Assur tarafından sağlanan vergi muafiyetinden söz edilir. Yazıtlardan biri güneyden Assur'a gelen üç yolun ana hatlarını bile verir. Bunlardan birincisi olasılıkla Hint Okyanusu ticaretiyle ilgilidir, ikincisi daha sonraki İpek Yolu güzergâhıyla aynı dağ geçitlerinden geçer, üçüncüsü ise başlangıç noktası olarak Güney İran'ı işaret eder. Yazıt, Assur'un Anadolu kalay ticaretinde tek haline gelmesinin nihai nedenini belirlemeye yardımcı olmaz. Ayrıca listede bulunmayan, dolayısıyla vergiden muaf olmayan mallardan biri dokumadır.

Kaniş'te bulunan, 30 yıllık dönemini bildiğimiz ticari sistemin çok uzun süredir var olmadığına işaret eder görünen en eski tarihli kayıtlar başka ipuçları da sunar (Barjamovic, Hertel, Larsen 2012: 3. bölüm). Anlaşılan bir iki kuşak önceki Assurlu tüccarlar gezgindi ve henüz Kaniş'te kalıcı herhangi bir temsilcilik kurmamışlardı. Bağlantılı olarak ticari yayılımları öncelikle Assurlu ailelerin Fırat üzerindeki Hahhum'da yer edindikleri aşamalı bir süreç olmuştu. Ancak bu yayılma daha sonra Kaniş'e doğru genişlemiş ve metinlerde gördüğümüz li-man ve istasyon sistemini Anadolu'da tam teşekküllü olarak kurmuşlardı.

Bu süreçle ilgili veriler kırıkandır ve birkaç başka senaryo da mümkündür fakat yavaş yavaş kademeli bir yayılım, gerçekten de böyle bir ticari sistemin gerçekleşebileceği en muhtemel süreç olarak görünür. Bu durum Assurlu tüc-

carlar gelmeden önce Kaniş'te neler olup bittiği konusunda önemli sorular ortaya çıkarır. Kültepe ve bölgedeki diğer şehirlerle kimler ticaret yapıyordu? Fırat'tan Anadolu'ya mal taşıyan başka bir ağ var mıydı? Assurlular seleflerinin yerini almayı nasıl başarmışlardı? Ve ticaretten gönüllü mü vazgeçmişlerdi? Yoksa ticaret önceki dönemde tamamen farklı biçimlerde mi yürütülüyordu – örneğin krallıkların temsilcileri aracılığıyla mı? Model tamamen yanlış mı? Ve Assurlu tüccarlar Kültepe'de ele geçen kayıtlardan önceki yüzyıllarda Anadolu ticaretinde zaten uzmanlaşmışlar mıydı?

Bütün bunlar şu anda yanıtlanamayacak ancak yerleşmede ve diğer yerlerde devam eden kazıların bir gün yanıt verebileceği sorulardır (Fig. 5).

Assur Şehri

Anadolu'daki Assur ticaret ağı dönemi boyunca henüz bir "Assur" yoktu. Bunun yerine Assur, Batı Asya'da bulunan pek çok kent devleti arasında orta büyüklükte bir kent devleti idi. Bu dönem, küçük alanları veya aralarında esnek ve değişken ittifaklar olan insan gruplarını yöneten pek çok devlet ve akraba grubunun olduğu bir bölgesel parçalanma dönemi idi. O zamanın daha büyük bölgesel devletleri, Mısır'da Orta Krallık ile Güneybatı İran'da Elam'dı. Aralarında kalan ve Anadolu, Irak, Suriye ve Levant'ın dahil olduğu bütün bölge toprak, yol ve kaynakların kontrolü için rekabet eden mikro-devletlere ayrılmıştı.

Diplomasi, askeri güç ve ticari bilgiyi bir araya getirerek karmaşık siyasi durumu yönlendirmede uzmanlaşmış birkaç devlet, ticarette merkez güçler haline geldiler ve yukarıda bahsedildiği gibi ticari tekeller oluşturdular. Assur buna bir örnektir fakat benzer şekilde daha büyük bölgelerdeki ticareti kontrol altında tutan başka şehirler de vardı. Anlaşılan bunların arasında Güney Irak'taki Babil bölgesi şehirleri Sippar ve Eşnunna da bulunuyordu (Barjamovic 2018) fakat Kültepe'de bulunan türde paralel ve muhtemelen rakip ağlar

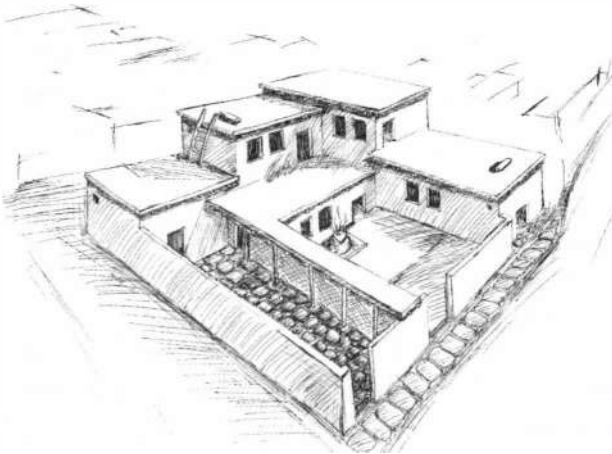

Fig. 5: Kültepe 1994 sezonu kazılarında ortaya çıkarılan, Assurlu tüccar Salim-Assur'a ait evin restitüsyonu. Ev, bir avluyu çevreleyen ve birden fazla katlı, çok sayıda düz damlı odadan oluşmaktadır. Evin sokağa açılan yönünde ise olasılıkla hayvanların bağlanması için kullanılmış, dar koridor biçimli gölgelik bir çardak alan bulunmaktadır. (Çizim: Xiaowen Shi)

hakkında bilgi verecek büyük arşivler olmadığı için bütün yorumlar ön değerlendirme niteliğinde kalmak durumundadır.

Ticaret döneminde Assur topraklarının yayılım alanını bilmiyoruz fakat Assur kontrolü muhtemelen bir insanın bir günde yürüyebileceği mesafenin ötesine geçmiyordu. Merkezinde, sakinlerinin yalnızca “Şehir” diye söz ettikleri surlu yerleşim bulunuyordu. Kuzeyden güneye giden kadim bir kervan yolunun, doğudan gelen bir yol üstündeki sığ bir nehir geçidiyle kesiştiği yerde, kayalık bir çıkıntıda konumlanmıştı. Yerleşim 40 hektardan ve dolayısıyla Assurluların ticaret için gittiği Anadolu’daki pek çok şehirden daha küçüktü. Surları içinde yaklaşık 6.000 kişi yaşıyordu. En az 1.000 Assurlunun Anadolu’daki limanlarda sürekli yaşadığı düşünülürse, bu zamanda Assurlu olmak tüccar olmakla eşanlamlıydı. Muhtemelen herkes bir şekilde ticari işlerle ilgiliydi.

Anadolu ticareti döneminde Assur şehriyle ilgili çok az şey biliyoruz. Bunun başlıca iki nedeni var: Birincisi, Kültepe metinleri sıradaki hayatla ilgili pek bir şey anlatmaz. Assurlular kazanç sağlamak için Anadolu’daydılar ve yazdıkları her şey bu amaçla ilişkiliydi. Assur’daki siyasi ve yasal kurumlarla ilgili kısmi ayrıntılara sahibiz çünkü bunlar ticaret açısından merkezi önem taşıyordu ve dolayısıyla metinlere yansımıştı. Fakat Assur dini, ordusu, şehrin nasıl görüldüğü, komşu devletlerle ilişkileri ve hatta günlük yaşam hakkında çok az şey biliyoruz. Mektuplar işle ilgilidir ve kişisel konulara nadiren değinirler.

İkincisi, Assur şehri –yüzyıllar sonra Roma ve Kartaca gibi– ticari bir kent devletiyken yavaş yavaş bölgesel bir imparatorluk haline geldi. Assur için bu, bir zamanlar tüccarlara hizmet veren mütevazı konutların yerine imparatorluğa yakışır büyük yeni binaların inşa edilmesi anlamına geliyordu. Günümüzde, ticaret dönemine tarihlenen arkeolojik tabakalar daha sonraki 1000 yıllık birikintinin altında saklı yatıyor. Arkeologlar bunlara ya ulaşamamıştır ya da bunlar daha sonraki oluşumlar tarafından yok edilmiştir. Dolayısıyla ticaret dönemi Assur’u hakkında elimizdeki bilgilerin çoğu Kültepe’de bulunan arşivlerdeki oldukça tek taraflı kayıtlardan gelmektedir.

Assur’un koruyucu tanrısının şehirle aynı ismi taşıdığını biliyoruz. Arkeologlar bu tanrının ana tapınağını şehir yerleşiminin kuzey kısmında tespit ettiler. Kültepe’deki metinlerden şehir meclisinin toplanma yerinin tapınağın yanında olduğu anlaşılmaktadır. Hükümdar ile meclis, devleti birlikte yönetmek için burada toplanıyordu. Başlıca tüccar aileler siyasi sistemde kilit konumları tutuyorlardı (Larsen 1976; Larsen 2015). Hükümdar şehir meclisinin başkanı olarak rolünü yerine getirirken halkı tarafından yalın bir biçimde “Başkan” olarak tanınıyordu fakat toplumdaki kilit rolü Assur kültürünün baş rahibi olmaktı. Koruyucu tanrının ana tapınağı dışında şehirde yaklaşık bir düzine tapınak ve mabet ile “Şehir Binası” şeklinde tanınan, devletin günlük işlerinin yürütüldüğü bir yapı olduğunu biliyoruz.

Şehir yüksek surlarla çevriliydi ve çıkışları sıkı korunuyordu. “Kutsal bölge” olarak bilinen alanda, Assur Tapınağı’na yakın bir yerde, kent festivallerine ve kültüne bira sağladığı düşünülen “ikiz mayalama tekneleri” duruyordu. Halk aynı alana Assur’un “iki büyük kazık” olarak bilinen kutsal amblemleri üstüne yemin etmek için geliyordu. Bu ritüel eşyalarının ne olduğunu bilmiyoruz ancak isteyen herkesin yanlarına gidebildiğini biliyoruz. Kültepe metinleri ayrıca bu alanda bir yere, üzerinde şehir kanununun bulunduğu bir “stel” dikildiğini ve buna serbestçe bakılabildiğini işaret ediyor (Hertel 2013).

Assur şehriyle ilgili şaşırtıcı özelliklerden biri, Kültepe’de bulunan 23 bin metnin birinin bile kentsel kurumlar arasında krali bir saraydan söz etmiyor oluşudur. Tek bir metin “sarayın bir hizmetlisi”nden söz eder ve krali ailenin elbette şehirde bir evi olduğunu açıkça ortaya koyar. Fakat resmi veya yasal anlamda herhangi bir “saray”dan söz edilmemesi böyle bir kurumun olmadığını kanıtlar. Bu durum şehrin bir imparatorluk başkentine dönüştüğü daha sonraki Assur uygulamasıyla tezat oluşturur. Bütün kadim şehirlerin ve devletlerin otokratik krallar tarafından yönetildiği şeklindeki yaygın yanlış kaniya da ters düşer. Aslında Assur zayıf bir monarşik yapıya sahip olması bakımından kesinlikle yalnız değildi. O dönemde bir dizi şehirde ya karşılaştırılabilir bir sistem vardı ya da bunlar kraliyet ailesi olmayan cumhuriyetçi kent devletleriydi (Barjamovic 2018). Anlaşılan bu şehirleri birleştiren nokta, yoğun olarak kara ticaretiyle uğraşıyor olmalarıydı. Ortaçağ’daki Bremen, Novgorod ve Venedik’te olduğu gibi daha sonraki tarihsel paraleller, ticari açıdan uzmanlaşmış toplumlarla zayıf bir krali güç arasında benzer bir ilişkiye işaret eder.

Assur örneğinde şehrin günlük işleri iki yönetim kısmına ayrılmış kamu meclisine bırakılmıştı. Yaşlılardan oluşan yürütücü bir üst senato şehrin gündelik işlerine bakıyordu ve en yüksek yasal kurum olarak işlev görüyordu. Bütün özgür erkek yurttaşlardan oluşmuş gibi görünen büyük meclis önemli yasama konularında bir araya geliyordu. Anlaşılan kararlar tartışma ve oylamaya dayanarak alınıyordu. Kültepe’de bulunan metinlerden zaman zaman Assur’daki meclisten geçen bildirimler hakkında bilgi ediniyoruz.

Şehrin baş görevlisine *limmum* deniyordu. *Limmum*, Şehir Binası’nda bulunuyordu ve ticareti yürütmekle görevlendirilmişti. Muhtemelen şehrin başlıca aileleri arasından kurayla seçiliyordu. Görevde yalnızca bir yıl kalabiliyordu ve daha sonra ikinci bir dönem için tekrar seçilemiyordu. Anlaşılan sistem yolsuzluğu önlemeye ve tek bir tarafa fazla güç kazandırma riskini ortadan kaldırarak şehirdeki bütün önemli tarafların yönetimde sırayla yer almalarını sağlamaya yarıyordu. O görevde kim varsa o kişi adını o yıla veriyordu ve böylece *limmum* sıralaması Assurlu tüccarların zamanın geçişini hesaplamalarının da bir yolu haline gelmişti (Stratford 2017).

Kadim Dünyada Seyahat

Assurlu tüccarlar Anadolu'ya mallarını siyah eşeklerle taşıyorlardı. Bizzat hayvanlar da önemli miktarda para ediyordu ve tüccarlar bunları nadiren dönüş yolculuğunda kullandıkları için çoğunu mallarla birlikte satıyorlardı. Yüzlerce eşeği –yerel olarak Anadolu'da veya hakkında hiçbir şey bilmediğimiz rakip ticaret ağlarının bir parçası olarak– ayrıca bir ticari girişim şekline “dönüştürme” için kullanan bir sistem olup olmadığı net değildir. Sayılarının çiftçilerin ihtiyacı olandan çok daha fazla olduğu ve sırtlarında yük olmadan Assur'a geri götürülmelerinin çok masraflı olacağı kesindir.

Her bir hayvan, istifçilerin özel eşyaları ile yol masrafları için taşınan bir miktar kalay ve gümüşe ilave yaklaşık 60 kiloluk bir yük taşıyordu. Toplamda 70 kiloya yakın yükleniyorlardı; mektuplarda ve hesap kayıtlarında sıklıkla eşeklerin yolda öldüğünden söz ediliyordu. Bu durum, tüccarların hayvanlarının kapasitelerini zorladıklarına işaret eder.

Anadolu'da yolların yapımı ve bakımı hakkında çok az şey biliyoruz fakat ticaretin işlemesi, yürümesi ve büyük ölçekli ticari faaliyetlerin ön hazırlıkları için merkezi bir unsur olmalıydı. Yollardan ve niteliklerinden sadece olağanüstü durumlarda söz ediliyordu –örneğin bir yol saldırı ya da kötü hava yüzünden kapandığında. Anadolu'nun nehirlerini geçen köprüler ve salları fiziksel altyapının diğer önemli öğeleriydi. Çok sayıda kayıt, köprü bekçilerine ödenen miktarlardan ve bazen de nehir geçişlerinden ve sallardan söz eder. Köprülerde, yol ve sınır boylarında bekçiler görevliydi.

İlk Assur kervanları muhtemelen baharın sonuna doğru kışın kardan kapanan Toros geçitleri açıldığında Assur'dan yola çıkıyordu. Sezon çoğu yıl muhtemelen kasıma kadar altı ay civarında sürüyordu. Bazı yıllarda donun geç çözülmesi ve erken yağın kar ticaret yapma aralığını kısaltıyor olmalıydı. Tarihsel örnekler kervanların günde 30 km'yi geçmeyen bir hızda gittiğini işaret eder. Bu, kervanların günde iki üç saatlik yükleme ile bir saatlik yük indirme arasında beş altı saat yola devam ettiği anlamına gelir. Her hayvanın bir sürücüsü ve konvoyun başında para işlerini yönetmek ve malları varacakları yere güvenli biçimde götürmekle görevli bir kervan başı vardı.

Gelişmiş bir posta sistemi kervan başının her zaman hem Assur'la hem Kaniş'le bağlantıda kalmasını sağlıyordu (Veenhof 2008b; Stratford 2017). Sistemin tam olarak nasıl işlediğini bilmiyoruz fakat kervanın önünde veya arkasındaki bir *bātiqum* ile mesajlar, küçük paketler ve hatta bazen insanlar gönderilebiliyordu. Kültepe'de bulunan pek çok mektup yoldaki bir kervanın yaklaşmakta olduğunu haber verir ya da yolculukla ilgili sorular sorar.

Her öğleden sonra kervanlar bir handa durduğunda hayvanlar yemlenir ve sulanırken kervan başı ihtiyaca göre yanına bir rehber alabilir ya da mesaj gönderebilirdi. Kervanlar daha küçük birimler halinde düzenlendiklerinden

boyutları hakkında şaşılacak kadar az bilgiye sahibiz. Kuzey Suriye'de bir Assur eşek kervanının geçişine tanık olmuş bir yabancı yazdığı bir mektupta 300 adamla 300 hayvandan bahseder. Bu, Assurluların daha sonraki zamanlarda da yaygın olan, yönetim kolaylığı ve karşılıklı rutin güvenlik önlemleri için pek çok küçükbaş hayvanla sürücüsünü birleştirerek büyük katarlara dönüştürme uygulamasını paylaştıklarına işaret eder. Ortaçağ kaynakları her yıl Basra'dan çıkarak büyük konvoylar halinde Halep'e giden, yüzlerce tüccara ait malları taşıyan binlerce hayvandan söz eder. Benzer bir şeyin Assur'da da olduğunu düşünebiliriz.

Kervanın topraklarından geçtiği her devlet bir geçiş ücreti alacağından, dürüst olmayan tüccarlar için kaçakçılık çekici bir seçenek oluşturuyordu. Kültepe'de bulunan çok sayıda mektup ve kayıt, kaçakçılığın yaygın olduğunu ve şu iki yoldan biriyle yapıldığını gösteriyor: Birincisi, satış için yapılan beyanda eksik bilgi vermek ve giriş vergisi ödenecek şehirlere malları gizlice sokmaktı. Örneğin bir mektup, kervan başına şehre girerken hizmetlilerin giysilerinin altına kalayı nasıl saklayacağını ve şehrin dışında konaklayan kervana bütün mallar kaçak sokulana kadar nasıl birkaç defa geri dönüleceğinin talimatlarını verir (Larsen 2015: 157 vd.).

İkincisi ve çok daha riskli olanı, Anadolu'daki bilinen resmi yollardan sapsamak, seyrek nüfuslu yerlerden geçerek Kaniş'e uğramadan doğrudan Durhumit'teki büyük bakır pazarına giden kaçakçı yolları ağını kullanmaktı (Barjamovic 2011, 4.9. bölüm). Bu yol, kervanların geçiş ücretlerini ve Kaniş'e varışta ödenecek % 10 vergiyi ödemeyerek daha fazla kâr elde etmelerini sağlıyordu. Fakat bu çok tehlikeli bir yoldu; birkaç mektup Kaniş ile müttefiki bazı devletlerin kırsalda devriyeye çıktığını ve zaman zaman kanunsuz Assurlu tüccarları yakaladıklarını gösterir.

Böyle bir durum, Assur limanının temsilcilerini ağır para cezası karşılığında tutuklu meslektaşlarının serbest bırakılması için görüşme yapmak zorunda bırakırken diplomatik bir krizi de tetikleyebilirdi. Bu tür olaylar, tüccarlarla siyasetçilerin aynı kişiler oldukları düşünüldüğünde Assur sistemindeki bir geçtiği ortaya çıkarır. Assurlular bir grup olarak kârlı işlerini ancak yerel Anadolu devletleri ile yaptıkları ticari antlaşmalara uyarak; geçiş, koruma ve altyapı sağlanması karşılığında cömert ücretler ödeyerek yürütebilirlerdi. Fakat bu görüşmeleri yapan bireyler, aynı zamanda kaçak mal getirip satarak üstünlük kazanmanın cazibesine de kapılabilecek işadamlarıydı. Assur ticaret sisteminin iki yüzyıldan fazla devam etmesi, dürüst tüccarların baskın olması veya ufak tefek düzensizliklere rağmen kârın işleri yürütmeye yetecek kadar çok olması nedeniyle sistemin genel anlamda istikrarlı olduğunu gösterir.

Anadolu'daki Assurlular

Anadolu'daki Assur yerleşimleri, aralarına yerleştikleri topluluklardan bağımsız kendi iç yasal ve finans kurumlarını sürdürme hakları konusunda görüşmeler yapmışlardı. Kendi şehirlerinin kurumsal şemasını daha küçük ölçekte kopyalamışlar ve ana şehirlerine uzak olmalarına rağmen kendi içlerinde yasal ve siyasi oluşumlar olarak işlevlerini sürdürmüşlerdi. Limanlar meclisin iki kısmına da bakıyordu, daha küçük istasyonlarda ise tek bir yürütücü kısım vardı. Mevcut kaynakların işaret ettiği dönemde faal görünen yaklaşık 40 Assur liman ve istasyonundan 30'a yakını modern Türkiye sınırları içerisindeydi (Fig. 6).

Assurluların yerleştikleri Anadolu devletleri hakkında az şey biliyoruz fakat tüccarların kayıtlarından bazı örnekler elde edilir. Anadoluluların bölgesel düzeyde ortak kültürel ve linguistik gelenekleri ve muhtemelen karşılıklı tanıdıkları âdetleri ve dinsel inançları vardı. Ayrıca çok sayıda ortak idari ve ekonomik özellik taşıyorlardı. Çanak çömlek tarzında da bölgesel benzerlikler görülüyor. Metinlerde yer alan yerel isimlerden Anadolu'nun linguistik çepe-

Fig. 6: Kültepe'de 2007 yılı kazılarında Prof. Kulakoğlu ve Ankara Üniversitesi kazı ekibi tarafından ortaya çıkarılmış bir evin kalıntıları. Öbekler halinde bulunan birçok çanak çömlek parçasının yer aldığı bu alan olasılıkla evin avlusu olarak kullanılmıştır. Avlunun ortasında yarım daire şeklinde bir ocak ayağı ve sol tarafta evin zemininden avluya inen üç basamak görülmektedir. Fotoğrafta birden çok arkeolojik katman ayırt edilmektedir. Sağ tarafta ve daha yüksekte yer alan ocak ayağı bir üstteki arkeolojik tabakaya aittir ve çanak çömleklerin yer aldığı tabandan daha geç bir döneme tarihlenmektedir. (Kültepe Kazıları Arşivi. Foto: F. Kulakoğlu)

rini anlayabiliyoruz fakat dilin, etnik kimliği belirleyici bir öge oluşuna dair hiçbir iz olmaması ilginçtir. Modern linguistik tanımlara göre “Hatti”, “Hitit”, “Luvi” ve “Hurri” şeklinde sınıflandırabileceğimiz isimler biliyoruz. Fakat eski metinler bunlardan yalnızca sonuncusunu ayırt eder (Veenhof 2008c) ve diller arasında etnik anlamda bir ayırım algılanmaz. Bunun yerine gördüğümüz, bu farklı dillere ait karmaşık isimlerdir; çocuklar iki farklı dilden gelen isimler taşıırken, anne babalarının isimleri üçüncü bir dile ait olabilir.

Kimlik dilden ziyade, çok daha sonraki Yunan kent devletlerindeki gibi benzer şekilde siyasal ve bölgesel aidiyete bağlıydı. Aynı zamanda ortak bir kültürü paylaşıyorlardı ve dış güçlere karşı birleşebilirlerdi, fakat siyasi ve ticari nedenlerle kendi aralarında şiddetli çatışmalar yaşıyordu. Tunç Çağı'nda Anadolu'daki siyasi manzara, kent devletleri arasında sürekli değişen ittifaklardan oluşuyordu ve mektuplar düzenli olarak ticari savaşlara bağlı aksamalardan söz eder.

Kaniş'te ele geçen malzemeleri çalışmanın en heyecan verici yanlarından biri, farklı gelenekleri olan iki nüfusun bir arada varlığına dair sunduğu kanıtlardır. Tüccarlar Anadolu'ya yerleştiklerinde yanlarında çok az eşya getiriyorlardı ve dolayısıyla kendilerine neredeyse yabancı bir dünyada yaşıyorlardı. Çiviyazılı tabletlerle üstlerine bastıkları mühürler dışında, evlerdeki arkeolojik bulgularda tamamen yerel kültür baskındı. Ölü gömme âdetlerinde, dokuma geleneklerinde ve yiyecek tercihlerinde gözlenebilecek farklılıklar olabilirdi fakat kazılar tutarlı örnekler ortaya çıkaramamıştır.

Assurlular kendi dillerini –bir Sami dilinin Akkadca denen farklı bir lehçesini– konuşuyorlardı. Yerel iş ortakları ise birkaç dil konuşuyorlardı. Kaniş'teki halkın çoğunun anadili olarak “Hititçe” dediğimiz dili kullandıklarını düşünmek için iyi bir neden var. Aslında daha sonraki Hitit Devleti'nde yerel dilde konuşanların kendi dillerini ifade etmek için kullandıkları kelime *neš(um)nili* idi, ki kelime tam olarak “Kanişlilerin dili” demektir.

Ancak, şehirde konuşulan bir dizi başka dil olduğu da açıktır ve bunların arasında Hattice, Hurrice, Assurca ve Luvice vardır; şehir sakinlerinin pek çoğu da muhtemelen iki ya da daha çok-dilliydi. Kaniş gibi çok kozmopolit ve ticarileşmiş toplumların ortak özelliklerinden biri, farklı dillerin toplum içinde farklı alanlarda etkin olduğu çok-dilli bir topluluktan oluşmasıydı. Assurlu bir tüccarın kızının ve yerli karısının evde çoğunlukla Hititçe konuştuğu varsayılabilir. Assurca, muhtemelen ailesinin iş ortaklarıyla ilişkilerinde kullanılıyordu. Belki de tapınma sırasında Hattice, hatta Hurrice dua ediyorlardı. Durum kesinlikle karmaşıktı ve Assurlular konuştukları dildeki (veya dillerdeki) ayrıma bakmaksızın bütün Anadolulular için tek bir terim (*nuwā'um*) kullanıyorlardı. Dildeki ayrımlar yerine tüccarlar Anadolu nüfusunu tutarlı biçimde yurttaşlık temelinde ayırt ediyor, bireylerden “Kanişli” ya da “Purus-haddumlu adam” gibi biçimlerde söz ediyorlardı. Bunun tek istisnası hem belli

bir bireyden hem muhtemelen bizim “Hurricce” dediğimiz bir dilden² söz ederken kullanılan “Subarulu” terimidir.

Buna karşılık, metinler Assurlular ile yerliler arasında net kültürel farkların olduğunu gösterir. Bunun özellikle belirgin olduğu bir yer, iki nüfusta cinsiyet rollerinin belirlenmesidir (Larsen 2015: 11, 19. bölümler). Anadolu-larlarda erkeklerle kadınlar yasal olarak eşitti. Assur'da evli bir kadın kocasına tabiydi. Metinler, Assurlu topluluğu izlememizi ve zaman geçtikçe Assurlular ile yerliler arasında yapılan evliliklerin yaygınlaştığını görmemizi sağlar. Kültürel, dinsel, toplumsal ve dilsel gelenekler açısından temel farklılıkları barındıran bu tür evlilikleri idare etmek basit bir mesele olamazdı. Her bir örnekte hangi kültürel geleneklerin geçerli olacağı, hangilerinden vazgeçileceği karara bağlanmalıydı. Çocuk yetiştirme, yemek, ölü gömme geleneği gibi diğer önemli yaşam olayları hakkında da benzer tartışmalar olduğunu düşünebiliriz. Ancak şimdiye kadar edinilen arkeolojik bulgular bu meseleleri ele almamıza yardımcı olamamıştır (Fig. 7).

Yine de zamanla iki grup arasında “melezleşme” denen bir durumun oluştuğunu görebiliyoruz. Bu, birbirini derinden etkileyen iki farklı kültürel, toplumsal ve siyasi yapının yeni ve farklı bir durumla sonuçlanan etkileşimidir (Lumsden 2008; Larsen, Lassen 2014). Bunun çarpıcı bir örneği, Kaniş'teki son derece çeşitlilik gösteren, cesur formlara ve zarif özelliklere sahip, başka yerde görülmeyen karakteristik çanak çömlek kültürüdür. Bazı tasarımlar açıkça nüktelidir, bazıları ise form olarak dinsel, muhtemelen ritüel kullanıma işaret eder. Bu yerel çanak çömleğin en görkemli örneklerinden çoğunun Assurlu tüccarların ve ailelerinin yaşadıkları bilinen evlerin zeminlerinin altındaki mezarlarda bulunmuş olması ilginçtir. Bu hayranlık uyandıran ve farklı içeriklerle temas etmeye çekinmeyen ustalık, farklı diller konuşan; beslenmesi, giysileri, saç şekli ve takılarıyla etnik kökenlerini ortaya koyan insanların oluşturduğu kozmopolit bir toplumdaki entelektüel mayanın bir yansıması olarak görmek mümkündür (Barjamovic 2018).

Yine de Assurluları, materyal kültür repertuarına bakarak tanımanın zor olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmamak önemli olabilir. Kaniş'teki evlerinin tipi yerel tarzda, yarı kereste yarı kerpiçti ve içlerinde bulunan eşyalar da yine Assurludan ziyade yerel özelliklerdeydi. Materyal kayıttaki bu görünür göze çarpmazlıklar, basitçe bir örnekleme yanlışlığı olabilir. Assur kimliğinin

2 Barjamovic 2011: 11 (kişi) ve Veenhof 2008c (dil). Yukarıda alıntılanan antlaşmada Assurlu tüccarların düşmanları olarak görülen üç yabancı tüccar grubuna yapılan referansa da dikkat ediniz: “Akkadlı” (Güney Iraklı), “Amori” (olasılıkla Cezireli Sami dili konuşan soy grupları) ve “Subarulu” (belki Kuzey Suriye'nin çoğunlukla Hurricce konuşan yerleşimlerinin sakinleri). Fakat bu sınıflandırmalarda dil herhangi bir rol oynuyor muydu yoksa bölgesel ve toplumsal örgütlenme biçimi kavramına teğet mi geçiyordu, bilinmiyor.

Fig. 7: Kültepe'de 2009 yılı kazılarında Prof. Kulakoğlu ve Ankara Üniversitesi kazı ekibi tarafından bulunan bir tabletin kazı süreci. Bazen yüzlercesi ve hatta binlercesi bir arada bulunan kil tabletler, üretildikleri dönemde fırınlanmamışlardır. Bu nedenle, kazı sırasında tabletlerin içinde bulundukları topraktan ayırt edilmeleri oldukça zordur. Kil tabletlerin kazılarak topraktan çıkarılması büyük bir ustalık ve özen gerektirmektedir. Fotoğrafta, açığa çıkarıldıktan sonra bir süre güneşte kurutulmaya bırakılmış olan tablet, topraktan çıkarılabilecek derecede sertleşmiş haliyle görülüyor. Bugünkü taban suyu seviyesine daha yakın, alt katmanlarda ele geçen tabletlerin bir kısmı, ıslak bisküvi kıvamında bulunmuştur. Bu nedenle, 1948 yılından beri Ankara Üniversitesi ekipleri tarafından yürütülen kazılarda 17 binin üzerinde tabletin topraktan sağlam çıkarılmış ve korunabilmiş olması büyük bir başarıdır. (Kültepe Kazıları Arşivi. Foto: F. Kulakoğlu)

başka araçlarla ifade edildiği anlamına da gelebilir.³ Yabancı tüccarlar, Anadolu toplumundaki muaf yasal statülerini sakınarak koruyorlardı ve ülke dışı yasal statülerini korumak için de “Assur’un oğulları” olarak yurttaşlıklarının altını tekrar tekrar çiziyorlardı.

Assurlularla Anadolu'lular arasındaki ilişkiyi karmaşık bir güç, ekonomi, kültür ve toplumsal gelenekler karışımı yönlendiriyordu. Bazı alanlarda bölgeye yeni gelenler güçlü bir etki yaratıyorlardı – yazı teknolojileri belki de buna en bariz örnektir. Anadolu'nun mevcut yazı yazma sistemleri, belki de en çok ahşap yazı tahtalarına yazmakta kullanılan hiyeroglif yazıları olabilir (Waal 2011). Fakat Assur çivi yazısını kendi idari metinlerini yazmak ve yalnızca yerel insanları ilgilendiren pek çok sözleşmeye bağlı ilişkiyi kaydetmek için

3 İstisnalar arasında Assurlu tüccarların yalnızca silindirik mühürleri kullanması ve damga mühürleri hiç kullanmaması vardır. Yoğun olarak belgelenmiş 30 yıllık döneme ait metinlerin zaman zaman kişisel kullanım için giysi ithalatından söz etmesi de giysinin zaman zaman Assurluları yerlilerden ayırt ettiğine işaret ediyor olabilir. Olası farkların görüldüğü diğer alanlar yiyecek tüketim alışkanlıkları (Atıcı 2014) ve işlerdir (Highcock 2015).

aldılar. Aynı zamanda Mezopotamya'nın silindir mühürlerini de benimsediler ve bölgede 1000 yıldan fazladır bilinen geleneksel damga mühürlerle birlikte kullandılar (Lassen 2014).

Kaniş'te bulunan mühürler üzerindeki görsel temsillerde yeni bir tür ticari topluluk karakteri yaratmak için göreneklerle kasıtlı bir şekilde oynayan ve Anadolu ile Mezopotamya geleneklerini birleştiren kültürel geleneklerin şaşırtıcı bir karışımı görülür. Son zamanlardaki çalışmalar bu iç içe geçmenin Assurlu ailelerle sınırlı olmadığını ve yeni tarzın yerel Anadoluluların kişisel mühürlerine de ulaştığını gösterir (Fig. 8).

Yine de bütün bu bulgular, Assurlular ile Anadoluluların arasında çok sayıda gerçek farkın bulunduğunu perdelememelidir. Böyle tezatlar yazılı kanıtlarda, örneğin üretim ve geçimle ilgili konularda barizdir. Yerel toplum, örneğin takvimin düzenlenme biçiminde görüldüğü gibi, tarıma dayalıydı. Ticari mantıktaki Assurluların ekonomik ilişkilerin kesin biçimde düzenlenmesi için haftalar, aylar ve yıllardan oluşan ayrıntılı bir sistemi varken (Stratford 2015), Anadoluluların ekim, hasat, üzümelerin toplanması gibi tarımsal olaylarla örtüştürülen sınırlı sayıda dinsel festivale dayalı bir takvimi vardı (Veenhof 2008a: 238-246). Yılları hesaplayacak metotları varsa, bu konuda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kaniş etrafındaki peyzaj, bazılarının komünal düzenlendiği anlaşılan tarıma dayalı küçük köylere bölünmüştü (Shi 2015).

Daha önce gördüğümüz gibi, iki toplum siyasi örgütlenme bakımından te-

Fig. 8: Anadolu üslubundaki silindir mührün bir kil tablet üzerindeki baskısının çizimi. Bu mühürde görülen birçok "karma unsur, Anadolulular ile Assurlular arasındaki yakın kültürel ilişkilerin ve hem sanatsal üsluplara hem dini geleneklere ait öğelerin değişik tokuşunun bir yansımasıdır. Mühürde oturur vaziyette betimlenen figür, Mezopotamya geleneğinden bilinen ve ayaklarının altındaki "keçi balığı" sayesinde tanımlanabilen tanrı Ea'dır. Sahnenin solunda ayakta ve vücudundan ışıklar saçarak vaziyette betimlenen figür Güneş Tanrısı Şamaş olmalıdır. Onun yanında yer alan, elinde şimşek demeti ile boğasının üzerinde ayakta duran tanrı ise (Anadolulu) Fırtına Tanrısı'dır. Mühürdeki üç tanrının ikisi kesin olarak Mezopotamya kökenli olmasına rağmen (ki Anadolu geleneğinde güneş de tanrılaştırılmıştı, ancak bir kadın olarak temsil edilirdi), tanrıların üçü de Anadolu'ya özgü başlıklar ve giysiler içinde betimlenmiştir. (Çizim: Agnete Wisti Lassen)

mel olarak farklıydı. Assur liman yetkilileri kendi şehirlerindeki iki kamaralı, seçimli sistem esasına göre yapılanmıştı ve iç işlerinde yerel yargı ve yürütme gücü işliyordu. Anadolu devletler saraylıydı ve merkezinde ayrıntılı bir görevliler ve makamlar, depolama ekonomisi, toprak icarı ve emek vergisi sistemi bulunuyordu. Konulan kuralları görmezden gelen bazı Assurluların kaçak mal sokmaktan tutuklanmasından veya casusluktan hapsedilmesinden anlaşıldığı üzere, Anadolu yetkililer kendi devletleri içinde güç tekelini ellerinde tutuyorlardı.

Fakat Assurlular kesinlikle zayıf bir konumda değillerdi çünkü Anadolu yöneticiler yalnızca stratejik kalayın getirilmesi konusunda değil, sınıf ve statüyü belirtmede çok önemli olan lüks dokumaların getirilmesinde de tüccarlara bağımlıydı. Daha da önemlisi, ticaretin vergilendirilmesinden sağlanan gelir, yöneticilerin ve maiyetlerinin gücünü artırmaya yardımcı oluyordu. Durum her iki tarafın da devam eden değiş tokuştan kâr elde etmesini sağlayan bir tür sembiyoz olarak tarif edilebilir.

Son ve Yeni Başlangıçlar

Kültepe'de bulunan metinler iki yüzyıllık büyük toplumsal dönüşümler süresince genel bir tarihsel ve siyasi gelişimin izini sürmemize ve Assur toplumundaki kayda değer birkaç ticari ve toplumsal dönüşümü takip etmemize izin verir. Elimizde 30 yıllık bir tarihi kapsayan 20 bin metin varken, bunların yalnızca birkaç yüzü geride kalan bir buçuk yüzyıl hakkında bize bilgi verir. Dolayısıyla gelişmeler ancak çok genel bir biçimde tarif edilebilir.

Anlaşılan melez Assurlu-Anadolulu hanelerden oluşan belirgin bir topluluk birkaç kuşak sonra giderek daha öne çıkmıttı. Artık çoğunlukla yerel Anadolu ticaretiyle ve tarımla meşgul karma yapıda aileler vardı. Bunlar Anadolu'da yerleşmiş, ülke dışındaki statülerini korumak için Assurlu kimliklerini sakınarak koruyan küçük bir grup Assurlu seçkinle bir aradaydılar. Ayrı bir gezici tüccar grubu kervan ticaretiyle uğraşmaya ve Anadolu kolonilerinin ana şehirleri Assur'la bağlantısını korumaya devam ediyordu.

Her ne kadar başka yerlerde daha belirgin olsa da kara ticaretindeki değişiklikler değiş tokuşun Kaniş'te bulunan malzemelerde ancak silik izler bıraktığı anlamına geliyor. Malları Assur'dan Kaniş'e taşıyanlar, artık Assur'daki tüccarlar, yoldaki kervan başları ile Kaniş ve ötesindeki temsilciler arasında aynı türde yazılı kayıtları üretmeyen uzmanlaşmış nakliyecilerdi. Bu üç işlevi, ticaret döngüsünü devam ettiren bölümlenmiş bir toplumun farklı üyeleri üzerlerine almışlardı. Metinlerde bu konudaki izler giderek azalmaktadır (Barjamovic, Hertel, Larsen 2012: 3. bölüm).

Daha sonraki, yaklaşık MÖ 1830-1700 arasındaki ticaret döneminin, günümüze kalan kayıtlarının çoğunu üreten 30 yıla göre ticari açıdan herhangi bir biçimde daha az yoğun olduğunu varsaymak için herhangi bir neden yoktur.

Daha ziyade, belli bir durumun kısa sürede nasıl devasa miktarda kayıt üretebileceğine ve yaygın olmasına rağmen kadim kaynaklarda hemen her zaman dolaylı ve görünmez bir ticareti belgeleyebileceğine dair öğretici bir örnek oluşturur. Gerçekten de kaçak kazılarda ortaya çıkan MÖ 1630 sonrasına tarihli birkaç mektup, Assur ticaret kervanlarının Kaniş terk edildiğinde bile hâlâ Cezire'den geçtiklerini gösterir (Kulakoğlu 2014) – anlaşılan bunlar daha sonra imparatorluğun başkenti haline gelecek başka bir kent-devletle, yani Ninive ile rekabet halindeydiler.⁴

Anadolu ile ticaretin MÖ 16. yüzyıla geçiş aşamasında Anadolu ve Suriye'de yeni merkezleşmiş Hatti ve Mitanni devletlerinin oluşmasıyla son bulmuş olması muhtemeldir. Bu döneme tarihlenen Hitit kanunları tüccarlardan söz eder fakat bunların hepsi Anadolu'nun yerlileri olabilir. Daha büyük devletler oluşukça siyasi olarak tarafsız yabancıların ticareti yürütmesinin yararı azalmıştı.

Assur şehri, yaklaşık MÖ 1360 civarında tekrar oluşturulan siyasi gücü artık halkın değil, kralların ve birkaç soylu ailenin elinde olan, militarist ve agresif biçimde yayılan Assur Devleti olarak tarihin puslu sahnesinden tekrar ortaya çıkar (Jakob 2003; Postgate 2013). Bu yeni devletin hükümdar ailelerinin bir zamanlar Anadolu yollarında dolaşan tüccarların torunları oldukları düşünülebilir fakat böyle bir bağlantının kanıtlanması çok zordur.

Kültepe'de bulunan 30 yıllık yoğun yazılı belgeler döneminde, bu dönemin öncesinde ve sonrasında Anadolu'daki Assur ticaret sistemi hakkındaki tarihsel yorumlarımızın büyük bir kısmı, mevcut bilgiler üzerinden yapılan çıkarımlara dayanmaktadır. Buna rağmen bu belgeler, dünya tarihinde kronolojik ve coğrafi bağlamı kopuk olmayan bir ticaret döngüsünün varlığını kanıtlamaktadır. Kadim dünyanın yüzyıllar, binyıllar boyunca değişen yoğunlukta ticari sistemlerle kendi içinde nasıl bağlantılı olduğunu ilk defa açık şekilde gösterir. Erken Assurlu tüccarların gözünden ve kaleminden, Julius Caesar'ın zamanına, günümüzle Caesar arasındaki zaman kadar uzak bir çağda Anadolu'nun nasıl görüldüğünün ayrıntılı ilk resmini elde ederiz.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Archi, A. (2017) "Metals in Third Millennium B.C. Standpoint Ebla," F. Kulakoğlu, G. Barjamovic (eds.), *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting, Kültepe, 26-30 July, 2015. Studies Dedicated to Klaas Veenhof*, Turnhout: Brepols: 163-172.
- Atici, L. (2014) "Food and Ethnicity at Kültepe-Kanesh: Preliminary Zooarchaeological Evidence," L. Atici, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn (eds.), *Current Research in Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity during the Middle Bronze Age*, Bristol, CT: The American Schools of Oriental Research: 193-209.

4 Prof. W. Lambert'in Tkunani metinlerinin transliterasyonları Prof. Andrew George tarafından bana iletilmiştir.

- Atici, L., Kulakoğlu, F., Barjamovic, G., Fairbairn, A. (eds.) (2014) *Current Research in Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity during the Middle Bronze Age*, Bristol, CT: The American Schools of Oriental Research.
- Barjamovic, G. (2011) *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Barjamovic, G. (2015) "Contextualizing Tradition: Incantations, writing and domestic life in Old Assyrian Kanesh," P. Delnero, J. Lauinger (eds.) *Texts and Contexts: Approaches to Textual Transmission in the Cuneiform World* Berlin/Boston: de Gruyter: 48-86.
- Barjamovic, G. (2017) "A Commercial Geography of Anatolia," L. Ullmann, M. Weeden (eds.) *Hittite Landscape and Geography*, Leiden: Brill: 311-318.
- Barjamovic, G. (2018) "Interlocking Commercial Networks and the Infrastructure of Trade in Western Asia during the Bronze Age," K. Kristiansen, T. Lindkvist, J. Myrdal (eds.) *Trade and Civilization in the Pre-Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press: 113-142.
- Barjamovic, G. (2019) "Silver, Markets and Long-Distance Trade in the Konya Region, 2400-1700 BCE," Ç. Maner (ed.) *Crossroads - Kavşaklar. The Plain of Konya from Prehistory to the Byzantine Period*, İstanbul: Ege Yayınları: 71-81.
- Barjamovic, G., Chaney, T., Coşar, K., Hortaçsu, A. (2018) "Trade, Merchants, and the Lost Cities of the Bronze Age," *The Quarterly Journal of Economics* 134(3): 1455-1503.
- Barjamovic, G., Fairbairn, A. (2018) "Anatolian Wine in the Middle Bronze Age," *Die Welt des Orients* 48(2): 249-284.
- Barjamovic, G., Hertel, T., Larsen, M. T. (2012) *Ups and Downs at Kanesh – Observations on Chronology, History and Society in the Old Assyrian period*, Leiden: NINO.
- Bell, C. (2012) "The merchants of Ugarit: oligarchs of the Late Bronze Age trade in metals?," V. Kassianidou, G. Papasavvas (eds.) *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC*, Oxford: Oxbow: 180-187.
- Çeçen, S., Hecker, K. (1995) "ina matika eblum. Zu einem neuen Text zum Wegerecht," M. Dietrich, O. Loretz (eds.) *Vom Alten Orient zum Alten Testament – Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag: 31-41.
- Dercksen, J. G. (1996) *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, Leiden: NINO.
- Efe, T. (2007) "The theories of 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia," *Anatolian Studies* 57: 47-64.
- Forlanini, M. (2008) "The historical geography of Anatolia and the transition from the karum-period to the Early Hittite Empire," J. G. Dercksen (ed.) *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*, Leiden: NINO: 57-86.
- Greenfield, H. (2013) "The Fall of the House of Flint: A Zooarchaeological Perspective on the Decline of Chipped Stone Tools for Butchering Animals in the Bronze and Iron Ages in the Southern Levant," *Lithic Technology* 38(3): 161-178.
- Hertel, T. (2013) *Old Assyrian Legal Practices. Law and Dispute in the Ancient Near East*, Leiden: NINO.
- Highcock, N. (2015) "Community Across Distance: Toggle Pins (*tūdittum*) and Assyrian Identity at Kültepe/Kanesh," paper read at the Annual Meeting of the American Schools of Oriental Research, Atlanta, GA.
- Jakob, S. (2003) *Mittelassyrische Verwaltung und Sozialstruktur: Untersuchungen*, Leiden: Brill.
- Kristiansen, K., Larsson, T. B. (2005) *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kulakoğlu, F. (2014) "Kanesh after the Assyrian Colony Period: Current Research at Kültepe and the Question of the End of the Bronze Age Settlement," L. Atici, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn (eds.) *Current Research in Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity during the Middle Bronze Age*, Bristol, CT: The American Schools of Oriental Research: 85-94.
- Kulakoğlu, F. (2017) "Early Bronze Age Monumental Structures at Kültepe," F. Kulakoğlu, G. Barjamovic (eds.) *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting*, Brepols: Turnhout: 217-226.
- Kulakoğlu, F., Barjamovic, G. (eds.) (2017) *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting*, Brepols: Turnhout.
- Kulakoğlu, F., Kangal, S. (2010) *Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul*, Kayseri: Kayseri Metropolitan Municipality.
- Kulakoğlu, F., Michel, C. (eds.) (2015) *Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting*, Brepols: Turnhout.
- Larsen, M. T. (1976) *The Old Assyrian City State and its Colonies*, Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Larsen, M. T. (2010) *Kültepe Tabletleri VI-a. The Archive of the Şalim-Aşur Family. Volume 1: The First Two Generations*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Larsen, M. T. (2015) *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsen, M. T., Lassen, A. W. (2014) "Cultural Exchange at Kültepe," M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones, C. Woods (eds.) *Extraction and Control*, Chicago: The Oriental Institute: 171-188.
- Lassen, A. W. (2014) "The Old Assyrian Glyptic Style: An Investigation of a Seal Style, Its Owners, and Place of Production," L. Atici, F.

- Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbanks (eds.) *Current Research in Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity during the Middle Bronze Age*, Bristol, CT: The American Schools of Oriental Research: 107-121.
- Laursen, S., Steinkeller, P. (2017). *Babylonia, the Gulf Region and the Indus: Archaeological and Textual Evidence for Contact in the Third and Early Second Millennium BC*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Lumsden, S. (2008) "Material Culture and the Middle Ground in the Old Assyrian Colony Period," C. Michel (ed.) *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, Leiden: NINO: 21-43.
- Massa, M., Palmisano, A. (2018) "Change and continuity in the long-distance exchange networks between western/central Anatolia, northern Levant and northern Mesopotamia, c.3200-1600 BCE," *Journal of Anthropological Archaeology* 49: 65-87.
- Michel, C. (2001) "Le lapis-lazuli des assyriens au début du IIe millénaire av. J.-C.," W. H. van Soldt, J. G. Dercksen, N. J. C. Kouwenberg, Th. J. H. Krispijn (eds.) *Veenhof Anniversary Volume*, Leiden: NINO: 341-359.
- Michel, C. (2003) *Old Assyrian Bibliography*, Leiden: NINO.
- Michel, C. (2008) "Ecrire et compter chez les marchands assyriens du début du IIe millénaire av. J.-C.," T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (eds.) *Muhibbe Darga Armağanı*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi: 345-364.
- Michel, C. (2009) "Les femmes et l'écrit dans les archives paleo-assyriennes," *Topoi Supplément* 10: 253-272.
- Michel, C. (2011) "The Private Archives from Kanış Belonging to Anatolians," *Altorientalischer Forschungen* 38: 94-115.
- Michel, C., Veenhof K. (2010) "The Textiles Traded by the Assyrians in Anatolia (19th-18th centuries BC)," C. Michel, M.-L. Nosch (eds.) *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennium BC*, Oxford: Oxbow Books: 210-271.
- Özgüç, T. (2003) *Kültepe-Kaniş/Neša: The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital of the Hittites*, Tokyo: The Middle Eastern Culture Center in Japan.
- Parzinger, H., Boroffka, N. (2003) *Das Zinn der Bronzezeit in Mittelasien, 1. Die siedlungsarchäologischen Forschungen im Umfeld der Zinnlagerstätten*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Peyronel, L. (2017) "From Ebla to Kanesh and Vice Versa. Reflections on commercial interactions and exchanges between Northern Syria and Anatolia during the Middle Bronze Age," F. Kulakoğlu, G. Barjamovic (eds.) *Proceedings of the 2nd Kültepe International Meeting*, Brepols: Turnhout: 197-215.
- Postgate, J. N. (2014) *Bronze Age Bureaucracy. Writing and the Practice of Government in Assyria*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shi, X. (2015) "Village Life in Ancient Anatolia: the case of Talwahuşara," F. Kulakoğlu, C. Michel (eds.) *Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting*, Brepols: Turnhout: 147-154.
- Stöllner, T., Samashev, Z., Berdenov, S., Cierny, J., Doll, M., Garner, J., Gotscharov, A., Gorelik, A., Hauptmann, A., Herd, R., Kusch, G. A., Merz, V., Riese, T., Sikorski, B., Zickgraf, B. (2011) "Tin from Kazakhstan – Steppe Tin for the West?," Ü. Yalçın, C. Wirth (eds.) *Anatolian Metal V. Monathistorische Zeitschrift Der Anschnitt*, 24, Bochum: Deutschen Bergbau-Museum: 231-252.
- Stratford, E. (2015) "Successor Eponyms, Debt Notes, Intercalation, and the Old Assyrian Calendar during Kültepe Level II: A Critical Reappraisal," *Journal of Near Eastern Studies* 74 (2): 301-324.
- Stratford, E. (2017) *A Year of Vengeance. Volume 1: Time, Narrative, and the Old Assyrian Trade*, Berlin/Boston: de Gruyter.
- Şahoğlu, V. (2005) "The Anatolian Trade Network and the İzmir Region during the Early Bronze Age," *Oxford Journal of Archaeology* 24 (4): 339-360.
- Veenhof, K. R. (2008a) "The Old Assyrian Period," K. R. Veenhof, J. Eidem (eds.) *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Fribourg/Göttingen: Academic Press, Vandenhoeck & Ruprecht: 14-264.
- Veenhof, K. R. (2008b) "Communication in the Old Assyrian Trading Society," C. Michel (ed.) *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, Leiden: NINO: 199-246.
- Veenhof, K. R. (2008c) "Some displaced Tablets from Kārum Kanesh (Kültepe). (kt 86/k 48, kt 86/k 204 and kt 91/k 539)," *Altorientalischer Forschungen* 35: 10-27.
- Waal, W. (2011) "Writing in Anatolia: The Origins of the Anatolian Hieroglyphs and the Introductions of the Cuneiform Script," *Altorientalischer Forschungen* 39: 287-315.
- Waetzoldt, H. (1972) *Untersuchungen zur neusumerischen Textilindustrie*, Roma: Centro per le antichità e la storia dell'arte del Vicino Oriente.
- Winters, R. (2018) *Negotiating Exchange. Trade, Travel and Diplomacy in the Ebla Archives*, PhD-dissertation, Harvard University.
- Yener, K. A. 2000, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Leiden: Brill.
- Yener, K. A., Kulakoğlu, F., Yazgan, E., Kontani, R., Hayakawa, Y. S., Lehner, J. W., Dardeniz, G., Öztürk, G., Johnson, M., Kaptan, E., Hacı, A. (2015) "New Tin Mines and Production Sites near Kültepe in Turkey: A Third-millennium BC Highland Production Model," *Antiquity* 89: 596-612.

Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti

FIKRI KULAKOĞLU*

Eski çağlardaki adı Kaniş veya Neşa olan Kültepe, Orta Anadolu platosundaki en yüksek dağ olan Erciyes Dağı'nın eteklerindeki Sarımsaklı Ovası'nın doğusundadır. Anadolu'nun en uzun nehri olan Kızılırmak, Sivas'taki kaynağından çıkıp Kültepe'nin 16 km kadar kuzeyindeki dağlık bölgeden kuzeye doğru akar.

Kültepe, eski çağlardan itibaren Mezopotamya kültürleriyle iç içe olan Malatya'yı Orta Anadolu'ya bağlayan eski ticaret yollarının üzerindedir. Kültepe'ye güneyden, Suriye ve Akdeniz sahilleri üzerinden gelen ve Toros Dağları'nı aşan yollarla da ulaşılabilir.

Kültepe ören yeri, Kaniş Höyüğü ve Aşağı Şehir olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Hemen hemen daire biçimli höyük, yaklaşık 550 m çapında ve etrafındaki alüvyon birikintilerle oluşmuş ovoidan 20 m yüksekliktedir. Höyüğü çevreleyen Aşağı Şehir'in çapı ise 2,5 km'den az değildir (Fig. 1).

Araştırma Tarihçesi

Kültepe, Orta Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir. Ancak buradaki yerleşmelerin kalıntıları bilimsel arkeolojik kazı yöntemlerinden habersiz araştırmacılar ile evlerinin damlarına ve tarlalarına toprak çeken köylülerce oldukça tahrip edilmiştir.¹

Anadolu tarihinin başlangıcının ortaya çıkarılması ve Kültepe'nin keşfi "Kapadokya Tabletleri"nin kökeninin araştırılmasıyla eşzamanlı 1881'de başlar. British Museum'da Th. G. Pinches'in 1881'de, olasılıkla Kapadokya bölgesinden satın alınmış ve oradan da İstanbul'a getirilmiş iki tableti yayımlaması ilk araştırmaları tetikler. "Kapadokya Tabletleri" olarak anılan bu tabletlerin çıktığı yeri araştırmak üzere ülkemize gelen E. Chantre, 1893-1894'te Kültepe'ye bir araştırma gezisi düzenler ve tepede küçük bir sondaj açar. Ancak başarılı olamaz. 1901'de W. Belck ve 1906'da H. Winckler ile H. Grothe ta-

* Ankara Üniversitesi
kulakoglu@ankara.edu.tr

1 Araştırma tarihçesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Özgüç 1999; Özgüç 1950; Emre 2010: 20-23. Ayrıca Kültepe ve Assur Ticaret Kolonileri Çağı hakkında yapılmış tüm yayınların bibliyografyası için bkz. Michel 2003.

rafından yapılan küçük çaplı araştırma ve kazılar da Kapadokya Tabletleri'nin çıktığı yerin aydınlatılmasını sağlamaz.

Son olarak B. Hrozný 1925'te, yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nden izin alarak Kültepe'de kazılara başlar. O da kendisinden önceki diğer araştırmacılar gibi tepedeki kazılarda tablet bulamaz. Ancak yaptığı kazılar, Kanış Höyüğü'nde bugün bile görülebilen büyük bir tahribata neden olur. Hrozný hedefinden vazgeçip Kayseri'ye dönerken arabacısından aldığı bilgiler üzerine tekrar Kültepe'ye gelir ve höyüğü çevreleyen tarlalardan birinde kazılara başlar. Daha ilk günlerden itibaren çok sayıda tablet bulur. Sistematiği olmayan kazılarda topladığı çivi yazılı tabletlerin yanı sıra, o dönemde bölgede çok yaygın olan sıtmaya karşı yanında getirdiği kinin tabletlerini, çivi yazılı tabletlerle takas ederek 1000 civarında parçadan oluşan bir koleksiyon elde eder. Hrozný'nin kazıları, her şeye rağmen Kapadokya Tabletleri'nin ait olduğu yeri aydınlatır ve Kayseri'deki Kültepe'nin, çivi yazılı tabletlerde bahsedilen eski Kanış olduğunu ispatlar.

1948'e kadar Kültepe'de herhangi bir çalışma yapılmaz. Geçen zaman içinde, Kültepe'nin yanındaki eski adıyla Karaev, bugünkü adıyla Karahöyük ve civarındaki köylerde oturanlar tarafından höyükten toprak alınır ve evlerin damlarına veya tarlalara gübre olarak serilir.

1948'de, Türk Tarih Kurumu adına, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin genç öğretim üyelerinden Tahsin Özgüç başkanlığında ilk

Fig. 1: Kültepe hava fotoğrafı (Kültepe Kazısı Arşivi).

bilimsel sistematik kazılar başlatılır. Kazıların en önemli hedefi, o zamana kadar dünyanın çeşitli koleksiyonlarına dağılmış çiviyazılı tabletlerin arkeolojik kontekstlerini tespit etmek, yazıldıkları zaman dilimi ve stratigrafileri ile eski Kaniş şehrinin karakterini aydınlatmaktır. Prof. Dr. Tahsin Özgüç dönemi kazıları, aramızdan ayrıldığı 2005 yılına kadar aralıksız sürdürülmüştür. Kültepe kazıları kendisinden sonra, 2014 yılına kadar Özgüç kuşağının ve ekolünün en önemli temsilcisi hocamız Prof. Dr. Kutlu Emre ve sonrasında bu satırların yazarı tarafından sürdürülmektedir.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan Önce Kültepe

70 yıla yakın bir süredir devam eden Kültepe kazıları, Anadolu'daki gelişmiş bir toplumsal oluşumun, önceden düşünüldüğü gibi Assur Ticaret Kolonileri Çağı (bundan sonra Koloni Çağı) dediğimiz bir dönemden (MÖ 1772-1700) çok daha önce, İlk Tunç Çağı'nda (MÖ 3000-2000) başladığını ortaya koyar. Orta Anadolu'ya yabancı karakterde, idari ve dini fonksiyona sahip anıtsal İlk Tunç Çağı (bundan sonra İTÇ) yapıları, Kültepe'nin, Assurlu tüccarlar gelmeden önce bölgesel bir güç olduğunu gösterir (Özgüç 1999:4; Özgüç 1986; Kulakoğlu, Öztürk 2015).

Kültepe'nin tepe kısmında yapılan kazılarda İTÇ'nin ilk safhasına kadar inilmiş ve toplamda 18 ayrı kültür safhası açığa çıkarılmıştır. Ancak Kültepe'nin 18. yapı katı çok sınırlı bir alanda araştırılabilmiştir. Bu dönemin mimarisi ve şehri hakkında çok ayrıntılı bilgi edinilememesine karşın, bulunan arkeolojik eserler dönemin aydınlatılmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

İTÇ II dönemine tarihlenen 17-14. tabakalar, Kaniş şehrinin bölgeler arasındaki önemli konumunu göstermektedir. 15. tabakadan itibaren görülen başsız mermer idoller aracılığıyla Güneybatı Anadolu Bölgesi ile, diğer taraftan Suriye'ye özgü çanak çömlekler yardımıyla da güneydeki komşu ülkeler ile bağlar anlaşılabilmektedir.

İTÇ'nin üçüncü evresinden itibaren Orta Anadolu toplumlarının sosyal ve politik gelişimleri, MÖ 2. binyılda bu bölgede karşımıza çıkacak uluslararası ilk büyük merkezlerin oluşumuna öncülük yapmıştır. Bu dönemdeki ilk oluşumları efsanevi büyük Akkad kralı Sargon ve onun torunu Naram-Sin'in icratlarının anlatıldığı "Savaş Kralı/şar tamhari" metinlerinden öğrenmekteyiz. "Savaş Kralı" oradaki tüccarların şikâyeti üzerine Buruşhattum kentine bir sefer düzenler. Daha sonraki yıllarda Naram-Sin (MÖ 2260-2223) 17 krallıktan oluşan koalisyonu yener. Metinlerden bu koalisyonda, yerleri belirgin şekilde aydınlatılamayan diğer krallıkların yanı sıra, Hatti kralı Pampa ve Kaniş kralı Zippani'nin de var olduğunu öğrenmekteyiz.

İTÇ'nin son safhasında Kültepe Höyüğü'nde üst üste inşa edilmiş ve hepsi şiddetli bir yangına maruz kalmış üç büyük anıtsal bina keşfedildi (Özgüç

Fig. 2: İlk Tunç Çağı III Sarayı ve Megaronu (Kültepe Kazısı Arşivi).

1986; Kulakoğlu 2010: 41, Fig. 2; Kulakoğlu, Emre, Kontani, Ezer, Öztürk 2013: 46-49). Anadolu'da benzerleri bilinmeyen bu yapılardan en eskisi olan 13. tabaka yapısı, 70 m'yi aşan uzunluğunun yanı sıra, bu dönemde uluslararası ilişkilere ışık tutan buluntularıyla da önemlidir (Fig. 2). Aynı alanda inşa edilmiş 12. tabakada ve 11b tabakasında bulunan iki anıtsal yapı, yine Anadolu'da benzerleri olmayan plan ve özellikleriyle bölgelerarası ilişkilere işaret etmektedir (Özgüç 1963: 35; Özgüç 1986: 31-34).

Bu dönemde Kültepe'de bulunan ve Anadolu'ya yabancı, Suriye'ye özgü “metalik çanak çömlekler” veya “Suriye Şişeleri” gibi ithal örnekler güney komşularıyla ilişkilerini gösterir. Arkeoloji literatüründe *tankard* olarak geçen çift kulplu vazolar ve “*depas ampykypellon*” olarak bilinen çift kulplu bardaklar ile “Troya Tabakları” olarak tanınan ağır dönen çarkta üretilmiş tabaklar ise Batı Anadolu'yla ilişkilerine işaret etmektedir (Özgüç 1986: 34-41).

Kültepe'de bulunan Akkad ve Akkad sonrası döneme ait mühür ve mühür baskıları, sadece sanatsal açıdan değil, aynı zamanda uluslararası ticaretin belgeleri olarak da önem kazanmaktadır.² Son dönem kazılarında keşfedilen yüzlerce silindir ve damga mühür baskılı çamur topak, Anadolu ve Anadolu dışından Kültepe'ye gönderilen mallara bağlanmış ticari kayıt belgeleridir. Bunlar, Koloni Çağı'nda doruk noktasına çıkan ticaretin en erken belgele-

2 Kültepe'nin İTÇ III kültürleri konusunda hazırlanan 15B0649001 no'lu “Yeni Araştırmalar Işığında Kültepe Eski Tunç Çağı III Kültürü Tunç Çağı II Kronolojisine Katkıları” adlı bağımsız proje Ankara Üniversitesi BAP tarafından desteklenmektedir.

ridir. Kültepe'nin İTÇ ve Koloni Çağı tabakalarında yapılan kazılar, Assurlu tüccarların Kültepe'yi neden –Anadolu'daki merkezleri olarak seçtiklerini açıklamaktadır. İTÇ tabakalarında keşfedilen zengin ve ünik buluntular ile anıtsal yapılar, Kültepe'nin daha MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren oluşan metropoliten karakterini göstermektedir.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kültepe

Assurlu tüccarlar, MÖ 2. binyılın başlarından itibaren Anadolu'nun başta maden olmak üzere zengin doğal kaynaklarından yararlanarak ticaret yapmak amacıyla, kuşuçu mu 1.000 km uzaklıktaki Assur'dan Kaniş'e gelmeye başlamışlardır (Özgüç 2002a; Özgüç 2005; Veenhof, Eidem 2008; Kulakoğlu 2010: 40-51; Larsen 2015).

Temel olarak maden ve tekstil ticareti üzerine kurulu ticaret düzeninde Anadolu'da bulunmayan kalay, gümüş ve altın karşılığında Anadolu halkına satılmaktaydı. Hammadde olarak alınan yün de Babil modasına uygun olarak Assur'da veya başka şehirlerde dokutulup Anadolu insanına yine gümüş ve altın karşılığında getirilmekteydi. Bu ticaret sisteminin Anadolu'daki merkezi Kültepe'ydi ve Kültepe'ye ulaşan mallar, Anadolu içlerine kadar dağıtılmaktaydı.

Bu ticaret, belli esaslara, kanun ve düzenlemelere bağılıydı. Esasen tüccarların burada ticaret yapabilmeleri için bu organizasyona dahil olmaları, kayıt yaptırılmaları, aidat veya bedel ödemeleri gerekmektedir.

Alım satımı yapılacak mallar, bunların fiyatları, gümrük işlemleri, ödenecek vergiler ve saray memurlarının satın alacakları mallar ile karşılığında ödeyecekleri miktardan, tüccarların güvenliğinin sağlanmasına kadar her türlü hak ve sorumluluk Assur ile yerel krallıklar arasında yapılan antlaşmalarla tespit edilmişti. Anadolu ile Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaret karşılıklı kazanç temeline dayanmaktaydı. Ancak bu ticarete Assurluların kazancının Anadolu'lara göre çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu beyliklerinin ve özellikle Kaniş Krallığı'nın en büyük kazanç kaynağı Assurlu tüccarlardan çeşitli adlar altında alınan vergilerdi. 200-250 eşekten oluşan kervanlarla Dicle, Habur vadilerini geçerek Orta Anadolu'ya gelen tüccarlar, mallarını pazara çıkarılmadan önce saraya getirir, kralın beğenisine sunar ve hesaplanan vergilerini öderlerdi.

Bütün bu ticaret organizasyonunun düzenleyicisi, denetçisi, baş kurumu “bêt kârim” (*kârum*/liman evi) idi. Kolonilerde hem Assur'la hem yerel krallıklarla ilişkilerinin yürütülmesi için “*kârum* dairesi” (*bêt kârim*) kurulmuştur. Her koloni merkezinin kendi *kârum* dairesi vardı. Ticaret yapacak tüccarların bu ofise kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret kolonisinin işlemlerini yönetmekle görevli kurumlar *bêt kârim*'de, yani merkez ofiste görev yapıyorlardı. *Bêt kârim* bir ticaret kolonisinin yönetimi için bütün meclislere, kurullara ve idari birim-

lere sahipti. Her şeyden önce bir ihracat ve ithalat merkezi, yani ticaretin beyniydi. Karum dairesinde tüccarların malları depolanıyor, gümüş ve bakırları koruma altında tutuluyordu. Bu hizmetlere karşılık tüccarlar bulundukları yerin *kārum* dairesine vergi vermekle yükümlüydüler. Aynı zamanda bir banka gibi de faaliyet gösteren *kārum* daireleri tüccarlara kredi veriyor veya onlardan faizle borç para alıyorlardı.

Karum'un oluşturduğu ortak/kolektif ticaretin depozitoları buraya yatırılırdı. Assurlu tüccarlar kendi aralarındaki borçlanmalarda, sözleşmelerde belirtilen borcu gününde ödeyemezse, alacaklının muhatabı, tüccarların kefili *bēt kārim*'di.

Diğer taraftan *bēt kārim* tüccarlardan hesaplarının kapatılması için mevduat da kabul eder; ayrıca yatırım, hasılat ve borç bakiyeleri üzerine vergi işlemlerini kaydeder ve transferleri gerçekleştirirdi. Stoklarındaki gerçek mevduatı kullanmasının yanında, kredi açtığı, ödünç para ve hatta avans verdiği de düşünülebilir.

Günümüzdeki vergi dairelerine benzeyen özellikleri de olan *bēt kārim*'de vergiler ve harçlar düzenlenir; mükellef tarafından *bēt kārim*'e ödenirdi. *Bēt kārim*'e ödenen en önemli vergilerden biri, bir çeşit yol vergisi olan *dātum* idi. *Dātum*, aynı zamanda *kārum*'un ticari fonuna veya kolektif ticarete katılmak, hisse yaratmak için yapılan yatırım veya katkıdır. Bir anlamda da yabancılara Anadolu'da ticaret yapma izni vermek için ve bölgede korunmaları karşılığında alınan vergidir.

Ticaret sisteminin en önemli kurumu olan *bēt kārim*'in varlığı Kültepe'de keşfedilmiş çiviyazılı tabletlerden bilinmektedir. Ancak şimdiye kadar yapılan kazılarda çok geniş alanlar araştırılmasına rağmen henüz *bēt kārim* binası veya ona bağlı binalar bulunamamıştır.

Anadolu'da ticari faaliyet gösteren Assurlu tüccarlar Assur şehrinde oturan büyük sermayedarların ortakları veya acenteleri idi. Bazı tüccarların nesiller boyu Anadolu'da oturduklarını biliyoruz. Bazı ev satış sözleşmelerinden birçok Assurlu tüccarın Kaniş'te ev satın aldıkları anlaşılmaktadır.

Assurlulara kendilerini yönetme hakkı tanınmıştır. Ancak yerlilerin ve yabancılardan karşı karşıya geldiği hallerde, Assur kanunlarının yerli halk üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Yerli halkın da ticari hayatta etkin biçimde yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak yerli tüccarların arşivlerinde ele geçen tablet sayısı Assurlu tüccarların arşivlerinde ele geçenlerle karşılaştırılamayacak kadar azdır. İlginç olan bazı Anadolulu kadınların da ticari faaliyetlerde bulunmuş olmalarıdır.

Ticari Yükümlülükler ve Haklar

Tüccarların ikili antlaşmalarla kazandıkları hak, onlara, kuralsızca ticaret yapma hakkı vermemekteydi. Ticaret belli esaslara ve düzenlemelere uygun

yapılmaktaydı. Tüccarlar kaçakçılık yapmayacaklar, gümrüksüz mal alıp satmayacaklar, her türlü vergilerini ödeyeceklerdi. Assurlular, dokuma için % 5, kalay için % 3 vergi ödemekle mükellefler. Saray bütün dokumalardan öncelikle % 10'unu satın alma hakkına sahipti. Diğer taraftan sarayların *amûtum* (meteorik demir?), *aşı'um* (bir tür meteorik demir?) ve *husârum/huşârum* (lapis lazuli veya hematit?) gibi kıymetli taşlardan yapılmış bazı lüks malların ticaretini yasaklama veya sınırlama hakkı vardı. Buna karşılık, saray tarafından Assurlu tüccarlara tanınan en önemli kolaylıklardan başlıcası kervanların krallık bölgesinde korunmaları, hırsızlık ve yağma nedeniyle uğrayacakları zarara karşı kendilerine garanti verilmesiydi (Özgüç 1999: 140-141; Özgüç 2005: 12-15).

Ticaretin Yapılan Mallar

Ticaretin esas unsuru maden ve tekstildi. Assurlu tüccarlar, büyük kısmını Güney Mezopotamya'dan sağladıkları kumaşları ve olasılıkla dolaylı yollarla Türkmenistan veya Afganistan'dan ithal ettikleri kalayı Anadolu'ya satarak oldukça büyük kârlar elde etmekteydi. Kalayın yanı sıra bakır, gümüş, altın, *amûtum*, *aşı'um* ve lapis lazuli gibi yarı değerli taşların ticareti de yapılmıştır. Tüccarlar Anadolu'ya getirdikleri malları, gümüş ve altın karşılığında satıyorlardı. Gümüş ve altın da Assur şehrine transfer edilmekteydi.

Assur'dan Anadolu'ya ihraç edilen mallar arasında 40 kadar çeşidi bilinen kumaş başta gelmektedir. Kumaşların üretilmesinde Mezopotamyalı kadınların rolü büyüktür. Kadınların Anadolu'daki kocaları veya kardeşleri ile yazışmalarında, kumaşlarla ilgili konular geniş yer tutmaktadır. Kumaş üretiminde kullanılacak yünün büyük kısmının Anadolu'dan temin edildiği anlaşılmaktadır.

İthal kumaşın yanında yerli üretimin varlığı da açıktır. Anadolu halkının kumaş üretimine ilişkin çok sayıda arkeolojik veri bulunmaktadır. Ayrıca çivi yazılı belgeler, Kaniş ve diğer yerel krallıkların yün elde edebilecekleri sürüle-re sahip olduklarını göstermektedir.

Kaniş'teki Anıtsal Binalar: Saraylar ve Tapınaklar

MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Kültepe, Kaniş Krallığı'nın başkentiydi. T. Özgüç tarafından yapılan kazılar, en erken Kaniş/Neşa kralları, onların inşa ettirdikleri saraylar ve tapınaklar ile yerli halkla bir arada yaşayan Assurlu tüccarların yerleştikleri şehir hakkında önemli bilgiler kazandırmıştır (Özgüç 1999).

Kaniş Höyüğü'nün 10.-6. katları, Koloni Çağı'nda iskân edilmiştir. İdari karakterli anıtsal binalar bu çağın mimari karakterini en iyi şekilde gösterir (Fig. 3). Bu çağda Kültepe saraylarının ikametgâh veya idari fonksiyonlarının yanında başka özellikleri de vardı. Saraylar Selçuklu kervansaraylarına benzeyen, yabancı tüccarların ticari vergilerini ödedikleri, mallarını güvenli

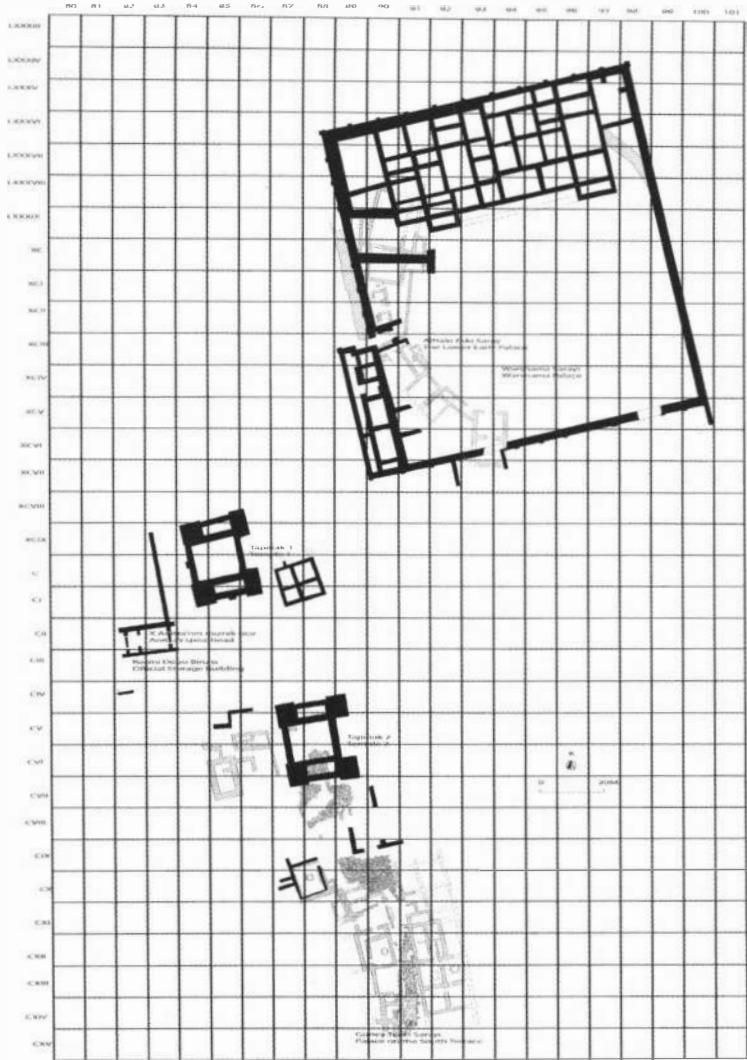

Fig. 3: Kaniş'teki Assur Ticaret Kolonileri Çağı anıtsal yapıları.

şekilde depoladıkları önemli ekonomik merkezlerdi. Yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla yabancılarla, kira karşılığı saray depolarını kullanma hakkı tanınmıştı. *Bêt kârim*'de depo edilmesi istenen mallar, önce sarayın kontrolünden geçirilirdi. Doğal olarak bu sistemde geniş avlular ve yeterli sayıda oldukları anlaşılan depolar çok işlevseldi.

Koloni Çağı'nda karumların, büyük şehirlerin ve sarayların da sayısı artmıştır. Yazılı belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Kaniş'in dışında da saraylar vardır. Bunlardan en iyi korunmuş iki örnek Acemhöyük'teki Sarıkaya ve Hatipler saraylarıdır. Kültepe ve Acemhöyük sarayları aynı malzemeye ve Anadolu tekniğiyle inşa edilmişlerdir. Kaniş ve Acemhöyük saraylarının ortak özelliği anıtsal olmalarıdır (Özgüç 2015).

Kültepe'de, 7.-8. katlarda birbirinden bağımsız üç ayrı saray keşfedilmiştir. Erken tabakada (8) iki saray vardır. Bunlardan birincisi höyüğün güney terasında yer almaktadır. "Güney Teras Sarayı" en az 90 m uzunluğunda olup güney bölümü üzerinde bulunan Hellenistik ve Roma dönemleri surunun varlığı yüzünden kazılamamıştır. Saray, iki tarafında büyük depo odalarının yer aldığı taş döşeli bir koridor ile bu koridorun açıldığı geniş ve taş döşeli bir avludan oluşmaktadır. Taş döşeli koridorun güneyindeki ardıc ağaçlarından yapılmış döşeme olasılıkla kapıya doğru devam etmektedir.

Binayı tahrip eden büyük yangından önce içindekiler alınmış olduğundan yapıda günlük depo küpleri ve çanak çömlek dışında fazla bir şey kalmamıştır. En dikkat çekici buluntular arasında iki tablet ve üzerinde silindir mühür baskısı olan bir bulla yer alır.

Tepenin hemen hemen merkezinde yer alan "Eski Saray" 8. kata tarihlenen ikinci saraydır. Yaklaşık 80 m çapındaki bu kompleks 7. katın "Warşama Sarayı"nın duvarları altındadır. Bu sarayın doğu duvarları Hrozný'nin yaptığı kazılarda tahrip edilmiştir. Bu saray, korunan kısmından anlaşılabilirdiği kadarıyla tek bir yapıdan değil, üçten fazla binanın bir daire oluşturacak şekilde birbirlerine bağlanmasından oluşmaktadır. Bu yapı tarzı ve planı, eski Anadolu mimarlığından iyi bilinmektedir. Bu kompleksin girişi güneydedir. Dairesel planlı bu kompleksi çevreleyen ve yer yer 4 m genişliğe sahip *testere dişi* biçimli suru yangından sonra bir daha restore edilmemiş ve yapı terk edilmiştir.

Eski Saray'da çok az eşya ele geçmiştir. İçindekiler muhtemelen yangından önce alınmış veya sonrasında yağmalanmıştır. Buna rağmen içinde bulunan eşyalar arasındaki kap kacak, *kārum*'da bulunanlarla benzerlik göstermekte olup Koloni Çağı'nın erken evresiyle çağdaştır. Yapının çeşitli kesimlerinde parçalar halinde bulunan tablet ve silindir mühür baskılı zarflar da yine *kārum*'un 2. katına tarihlendirilmektedir.

Tepe'deki 7. kata ait saray, arkeoloji literatüründe "Warşama Sarayı" olarak bilinmektedir (Fig. 4). Binanın ve üzerinde bulunduğu yükseltinin surunu da oluşturan dış duvarının kalınlığı yer yer 4,5 m'ye ulaşmaktadır. 110 x 100 m ölçülerinde bir alanı kaplayan bu yapının dış duvarının cephelerinde her 7 m'de bir bulunan payandalar bu devasa yapıyı desteklemektedir.

Saray, önceden hazırlanmış bir planla topografyaya uygun şekilde, altındaki Eski Saray'ın kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. En önemli özelliği, T. Özgüç'ün belirttiği gibi, sonraki dönemde Hitit saraylarında göreceğimiz merkezi avlu etrafındaki odalardan oluşan planıdır. Sarayın daha iyi korunmuş kuzey kanadında 42 odası vardır. Kalın kerpiç duvarlarından, sayısız ahşap direk ve hatıllarından, odaları dolduran yangın enkazından ve merdiven odalarından, yapının iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının girişi batıdadır. Giriş iki oda ve iki küçük kuleyle korunmaktadır. Bu plan, Alişar Höyük'teki-

Fig. 4: Waršama Sarayı (Özgüç 2005: Fig. 79).

lerle benzerdir ve Boğazköy Hitit kapılarının öncüsüdür. Kapının hemen güneyindeki odaların duvarlarının altında 2 m yüksekliğinde bir potern (yeraltı geçidi) vardır. Bu da Anadolu'da bilinen poternlerin en erkenidir.

Kapının kuzey kanadındaki enkazda bulunan ve Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Waršama'ya yazdığı mektup (Fig. 5) ile sarayda görevli memurların listesini içeren bir tablet bu saraydaki en önemli belgelerdir. Waršama Sarayı'nda bulunan eserler; özellikle çanak çömlekler damga mühür baskıları sarayı tahrip eden yangında yanmışlardır.

Günümüze kadar sürdürülen kazılarda Kültepe'de tapınak olarak yorumlanabilecek iki adet anıtsal yapı keşfedilmiştir. Bunlar ilk Hitit kralı Anitta'nın Kaniş'i fetihmesinden sonra gerçekleştirdiği imar faaliyetleri sırasında yaptırdığını iddia et-

Fig. 5:
Anum-Hirbi'nin Kaniş kralı Waršama'ya yazdığı mektup (Kulakoğlu, Kangal 2010: No 408)

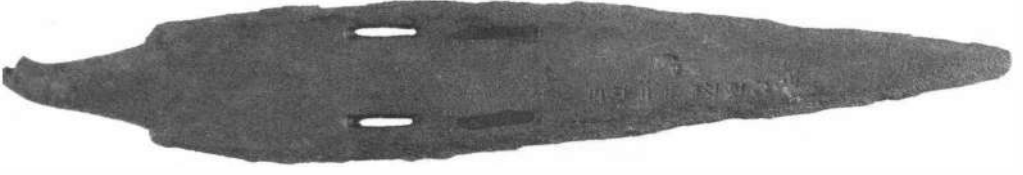

Fig. 6: Anitta Hançeri (Kulakoğlu, Kangal 2010: No 1).

tiği üç tapınaktan ikisidir. Karum alanında ise henüz dini işlevli bir yapıya rastlanmamıştır.

Yazılı belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla, mahkemeye çağırılan Assurlu şahitler ifadelerini Assur'un baş tanrısı Assur'un hançeri veya amblemi önünde yemin ederek vermekteydiler. Dolayısıyla koloni merkezlerinde Tanrı Assur'a adanmış bir tapınağın veya kutsal bir alanın varlığı anlaşılmaktadır.

Sarayların dışında, tepede birbirinden 40 m kadar uzaklıkta bulunan iki anıtsal yapı planları bakımından dikkat çekicidir. İkisi de birbirine benzer plan ve ölçülerdedir. 27 x 22 m ölçülerindeki bu yapılar, dört köşelerindeki kule benzeri çıkıntılılarıyla Anadolu'da eşsizdir. Kuzey ve güneyde yer alan 3 x 10 m ölçülerindeki dikdörtgen odalar ve kulelerdeki küçük odalar taş enkazla doludur. İçlerinde, hepsi de Karum Ib veya tepenin 6. katıyla çağdaş az sayıda tablet ve küçük eser bulunmuştur. Bu binalar da büyük bir yangın sonrasında terk edilmişlerdir. İçlerinde herhangi bir tanrı heykeli veya dini obje bulunmamasına rağmen, eşsiz planlarıyla birer tapınak olarak kabul edilebilirler.

Bu tapınaklardan birinin hemen yanında dikdörtgen planlı 7,5 x 18 m ölçülerinde, tapınaklarla çağdaş dört odalı bir yapı daha bulunmuştur. Odaların birinde, Kapadokya bölgesinden satılmak üzere getirilmiş veya eşya üretmek için depolanmış 3 ton ağırlığında obsidyen bulunmuştur. Hemen yakındaki "megaron" planlı bir başka binada da üzerindeki yazıtından dolayı "Anitta Hançeri" olarak bilinen meşhur eser ele geçmiştir (Fig. 6).

Ticaretin Baş Limanı: Kaniş Karumu

Kültepe kazılarında keşfedilen yaklaşık 23.500 çiviyazılı kil tabletten oluşan eşsiz koleksiyon, sadece Anadolu'nun değil, aynı zamanda tüm Yakındoğu'nun tarihini aydınlatır. Koloni Çağı üzerine yoğunlaşan araştırmalar sansasyonel sonuçlar üretmiş, Anadolu tarihi ve arkeolojisinde yeni bir çağ başlatmış; Orta Anadolu'nun ve özellikle Kaniş Krallığı'nın bu çağda Mezopotamya ve Suriye'nin gölgesinde ve periferisinde olmadığını ortaya koymuştur. Bulunan çiviyazılı belgelerden, Anadolu insanının Mezopotamya ve Kuzey Suriye'yle kurulan ilişkiler sayesinde, devlet kurma ve yönetme becerisini, hukuk ve bürokratik sistemi öğrendiği ve geliştirdiği anlaşılmaktadır.

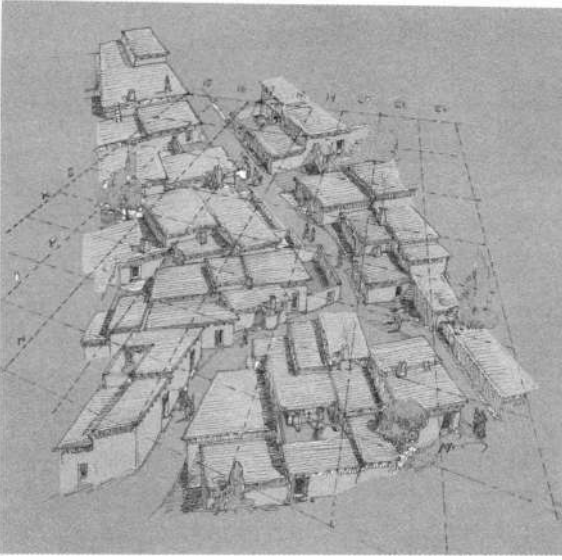

Fig. 7: Karum'da bir mahalle (Özgüç 2005: Fig. 79'dan üretilmiştir).

Anadolu'daki Eski Assur ticaretinin merkezi olan Kaniş limanı veya Kaniş Karumu, Kültepe'de, höyüğü çevreleyen Aşağı Şehir'dedir. Aşağı Şehir, yaklaşık 300 yıl boyunca iskân edilmiş, en az 2,5 km çapında bir alandır. Burada yapılan kazılarda dört yerleşim katı ortaya çıkarılmıştır. En erken yerleşim ana toprak üzerinde kurulmuş 4. katır (Fig. 7). Bu tabakada, kerpiçten inşa edilmiş küçük yapılarda el yapımı, tek renkli ve çok renkli boya

bezemeli seramiğin yanı sıra, az sayıda da olsa Hitit seramiği denilen çark yapımı çanak çömleğin en erken örnekleri de bulunmuştur. Bu tabakanın üzerindeki 3. yapı katında, çark yapımı çanak çömlek, el yapımı seramiği sayı olarak geçmeye başlar. Herhangi bir yazılı belgeye rastlanmayan bu iki tabaka, hafirlerce MÖ 3. binyılın son yılları ile MÖ 2. binyılın başlarına tarihlendirilir (Emre 1989).

3. yapı katı 2. yapı katını takip eder. 2001'de keşfedilen tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla, Assur'da Şehir Meclisi'ni yöneten *limum* unvanlı resmi görevlinin adını taşıyan Kültepe'de bulunmuş en eski kayıt MÖ 1972'ye tarihlenir. Yaklaşık MÖ 1836'da Assur kralı Naram-Sin zamanında Kaniş büyük bir yangınla tahrip edilir fakat birkaç sene sonra tekrar iskân edilir. Ib katı olarak isimlendirilen bu geç evre yaklaşık MÖ 17. yüzyılın başında sona erer (Barjamovic, Hertel, Larsen, 2012: 3). Yine bir yangınla yıkılan Ib katından sonra Kaniş'te tekrar bir yerleşim kurulur ancak bu çağda Kaniş eski gücünden ve ihtişamından çok şey kaybetmiştir (Özgüç 2005).

Yazılı belgelere göre, Karum her iki evrede de kuvvetli bir surla korunmaktadır. Sur içindeki yerleşim, yan yana ve sırt sırta bitişik nizamda inşa edilmiş evlerden oluşan adalardan meydana gelmektedir. Mahalleler veya adalar, taş döşeli sokaklarla ve meydanlarla birbirinden ayrılmıştır. Çift kaldırımlı sokaklar, bir arabanın geçebileceği kadar geniş ve taş döşemenin altında atık su veya yağmur sularının tahliye edilebildiği kanallara sahiptir. Kaniş'e gelmiş yabancı tüccarlar çoğunlukla Aşağı Şehir'de, yerli halkla bir arada oturmuş-

Fig. 8: Karum'da bir mahallenin kalıntıları (Kültepe Kazısı Arşivi).

lar; ya bu mahallelerdeki mevcut evlerden satın almışlar ya da yeni ev yaptırmışlardır. Onların satın aldıkları veya yeni inşa ettirdikleri bu evlerin teknik ve malzeme olarak Anadolu evlerinden bir farkı yoktur (Fig. 8).

Tüccarların evleri tam planlarıyla ve içindikilerle gün ışığına çıkartılmıştır. Çoğu Karum evi oturma odaları ve arşiv/depo odaları olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Duvarlar sıvalı ve üst üste birden fazla sayıda yapılmış beyaz renkte badanalıdır. Girişin yanındaki küçük dikdörtgen odalar çoğu zaman taş döşeliyken, diğer odalar sert toprak tabanlıdır. Arşiv odalarındaki tabletler, düzenli sıralar halinde yerleştirilmiş kapların, ağaç sandıkların, hasır ve çuvalların içinde veya ağaç rafların üstünde saklanmışlardır. Şehri tahrip eden yangından halk canını zor kurtarabilmiş, yangına dayanıklı bütün objeler ve tabletler bırakıldıkları yerlerde günümüze kalmışlardır. Yangının ani olması nedeniyle birçok tüccar, zarflarına koydukları mektuplarını gönderme fırsatı bulamamış, bazıları da yeni gelen postasını bile açamamıştır.

Maden

Bu büyük ve metropolitan karakterli şehirde maden ve tekstil çok daha özel bir yere sahiptir. Madenci atölyeleri, şehrin çeşitli semtlerine dağılmıştır. Bu atölyeler de evlerle aynı mimari özelliklere sahiptir. Farklı olarak daha büyük fırınları ve tabanları taş döşeli mekânları bulunmaktadır. Bunların içlerinde taş kalıp, döküm kalıpları, üfleçler gibi maden işleme ve üretim aletleri daha fazladır. Ayrıca bu evlerde bulunan bakır ve tunç kaplar, silahlar, iğneler, halkalar, çeşitli aletler ile insan ve hayvan biçimli kaplar önemli koleksiyonlar oluştururlar.

Kumaş

Şimdiye kadar herhangi bir kumaş veya dokuma tezgâhı bulunmamış olmasına karşın, yazılı belgelerden keten veya yün gibi dokuma hammaddelerinin bölgelerarası ticarete önemli yer tuttuğunu biliyoruz. Kazılarda çok sayıda ağırşak ve dokuma tezgâhı ağırlığının ele geçmesi, Assur şehrinde olduğu gibi, Kaniş'teki kadınların da kocalarının satması için kumaş dokuduklarını düşündürmektedir.

Ölü Gömme Gelenekleri

Karum'da her iki tabakada da ölümler evlerin içinde, taban altına basit toprak mezarlara, küp mezarlara veya taş sanduka mezarlara gömülmüşlerdir. İki katta da şekil veya yön açısından farklılık yoktur. Ölü hediyeleri zengin ve çeşitlidir. Ölümler, silahları veya takılarıyla ve hatta öbür dünyada yine ticaret yapabilmek için özellikle metal eşyalardan oluşan sermayeleri ve terazi ağırlıklarıyla gömülmüştür. Zaten, madeni eserlerin, bakır ve tunç kapların ve silahların çoğu mezarlarda keşfedilmiştir.

Kültepe metinlerinde ölenin arkasından yapılan ritüellerle ilgili bir kayıt vardır. Turhumit şehrinde ölen Assurlu büyük tüccar Şalim-Assur orada gömülmüş ve yapılan yas töreninden sonra mezarının önüne bir anıt inşa edilmiştir.

Anadolu'da İlk Yazı: Çiviyazılı Belgeler ve Mühürler

Kültepe kazılarında şimdiye kadar 2. katta yaklaşık 23.000, Ib katında da 500 kadar olmak üzere toplamda 23.500 civarında çiviyazılı belge keşfedilmiştir. Anadolu tarihini başlatmaları sebebiyle bu tabletler birinci derecede önemlidir. Anadolu insanı okuyup yazmayı ilk kez Kültepe'de öğrenmiştir (Fig. 9).

Fig. 9: Zarflı bir tablet (Kültepe Kazısı Arşivi).

Günümüzden 4000 yıl önce Kuzey Irak'taki Assur Krallığı ve Assur kentinin öncülüğünde kurulan sistemli ticaret ağındaki tüm ekonomik, siyasi, toplumsal ve hatta kişisel bilgiler, Eski Akkadcının Assur lehçesiyle ve çiviyazısıyla kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtların üzerine yazıldığı kil tabletler ve içlerine konuldukları zarflar, çoğunlukla Kültepe'nin Karum kısmında yani ticaret merkezinde oturan Assurlu ve Anadolu tüccarların evlerindeki arşiv odalarında keşfedilmiştir. Kültepe tabletleri, diğer eski merkezlerde bulunan krali arşivlerin aksine, tüm eski Önyasya'nın en büyük ve kapsamlı özel şahıs arşivleridir.

Çiviyazılı belgelerin çoğu ticari, iktisadi ve hukuki içeriklidir. Bu belgeler ticari anlaşma, kontrat, borç senedi, faiz ve kredi senetleri, ortaklık anlaşmaları, kervan nakliyat işlemleri, gümrük, vergi konularını içerir. Ayrıca Assur yönetiminin karar mektupları, evlenme-boşanma, evlat edinme, veraset, köle satışlarına ait metinler de bulunmaktadır. Bunların dışında yerli krallarla Assurlular arasında ticaret yönetimi ve siyasi ilişkilere ışık tutan yazışmalar ile Kaniş'teki saray düzenini, saray bürokratlarını açıklayan belgeler de vardır.

Kültepe tabletleri, Anadolu'da Assur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönemi takip eden Eski Hitit Krallık Çağı'nın ve hatta Hitit İmparatorluk Çağı'nın aydınlatılmasına da önemli katkılar sağlamaktadır. En eski Anadolu veya Hititli yer, şahıs ve tanrı isimleri ile dönemin gelenekleri de ilk kez Kültepe tabletlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Kültepe tabletleri, sadece Eski Anadolu tarihi için değil, Eski Mezopotamya tarihinin iyi bilinmeyen bir döneminin aydınlatılmasında da önemli bir kaynaktır. Kültepe'de keşfedilen tabletlerde Anadolu'nun ilk uluslararası antlaşmaları tüm Önyasya coğrafyasının siyasi tarihine katkı yapar niteliktedir. Anadolu krallıkları ile Assur Krallığı arasında yapılan bu antlaşmalar, Anadolu'nun günümüzden 4000 yıl önce önemli bir siyasi güce sahip olduğunu da göstermektedir (Fig. 10) (Günbattı 2014).

Diğer taraftan, günümüzden 4000 yıl önce Anadolu'ya ve Kültepe'ye gelen tüccarların anavatanı olan ve o zamanın süper güçlerinden Assur Krallığı ile aynı adı taşıyan başkenti hakkındaki bilgiler, sadece ve sadece Kültepe tabletlerinden sağlanabilmektedir. Benzer şekilde, dönemin önemli güçlerinin bulunduğu Eski Suriye tarihini de Kültepe tabletleri olmaksızın çözmek mümkün değildir.

Mühürler

Kültepe kazılarında bulunan diğer önemli bir grubu mühürler ile Mezopotamya ve Suriye'den Anadolu'ya gönderilen mallara bağlanmış mühür baskılı bullalar oluşturmaktadır. Kaniş'in metropolitan nüfusu, mühür sanatında dört farklı stilin gelişmesini sağlamıştır. Kültepe'de gelişen mühür sanatının büyük çoğunluğunu Eski Assur stilindekiler oluşturur. Bu üslubun belirgin özelliği, figürlerin köşeli vücut hatları, çatal elleri, şematik yüzleri, giysi ve vücut ayrıntı-

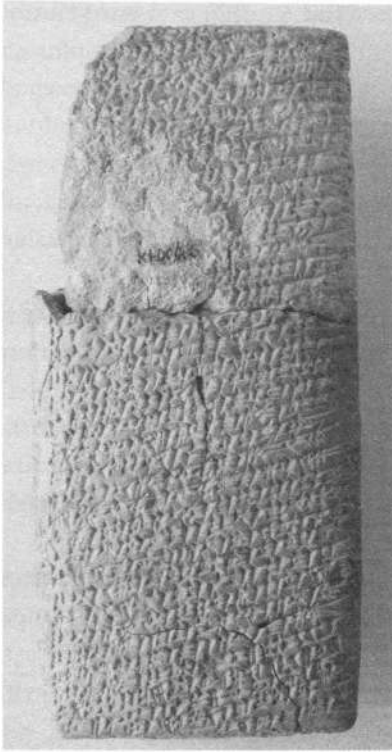

Fig. 10: Kaniş ile Assur arasında yapılmış bir antlaşma tableti (Kulakoğlu, Kangal 2010: no 410).

larının taramalarla doldurulmuş olmasıdır. III. Ur Sülalesi geleneğine bağlı kalınarak işlenmiş Eski Assur mühürlerinin ana konusu tapma sahneleridir (Fig. 11).

İnce işçiliği, yuvarlak hatlı figürleri ve ustalıkla kullanılmış tasvir alanıyla dikkati çeken Güney Mezopotamya kökenli tipik Eski Babil üslubuna giren mühürlerin de esas konusunu tapınım oluşturur.

“Eski Babil Taşra Üslubu” denilen stilde ise eski Babil’den gelen motifler Eski Assur stilinde işlenmiştir. Ib katında, ticaretin seyrine paralel olarak Eski Assur üslubunda yapılmış mühürlerde azalma görülür.

2. katın mühürlerinde görülen “Suriye-Kapadokya” veya “Suriye Koloni” olarak adlandırılan ve Kaniş’e özgü olduğu anlaşılan bir diğer üslup ile Ib katında karşımıza çıkan ve Babil kralı Hammurabi ile çağdaş Suriye mühürleri, sadece gliptik sanatın zenginliklerini değil aynı zamanda panteonun çeşitliliğini de göstermektedir (Fig. 12).

2. katta karşımıza çıkan en önemli mühür gruplarından bir başkası da “Anadolu üslubu” olarak tanımlanan stilde üretilmiş olanlardır. Bunlar detayları iyi işlenmiş, dini törenleri ve tanrı alaylarını, av ve mücadele sahnelerini içeren mühürlerdir. Tüm boş alanlar çeşitli motif ve sembollerle doldurulmuştur. Bu stil, Kültepe’de gelişmiş olup Koloni Çağı’ndan sonraki Hitit sanatının kaynağıdır. Ayrıca, Ib katında bulunan bir grup damga mühür üzerinde tasvir edilen tapınım sahneleri, tanrılar, karışık varlıklar ve astral motifler Hitit mühür ve diğer tasvir sanatında işlenmeye devam edilecektir.

Mühürlerde görülen sahnelerde Assur’un Baş Tanrısı Assur, Güneş Tanrısı Şamaş, Aşk ve Savaş Tanrıçası İştar, Bilgelik ve Su Tanrısı Ea, Ay Tanrısı Sin ve Fırtına Tanrısı Adad gibi Mezopotamyalı büyük tanrılara yapılan tapınım tasvir edilmektedir. Buna karşın, sadece sembolleri ve kutsal hayvanlarıyla gösterilmiş yerel tanrıların isimleri bilinmemektedir.

Çiviyazılı belgelerde ise çeşitli yerel tanrıların isimleri geçmektedir. Kaniş ile Assur arasında yapılan bir antlaşmanın başında Mezopotamyalı tanrıların yanında sayılan *Kaniş ülkesinin tanrıları* arasında Karkamış şehrinin ilahesi

Fig. 11: Eski Assur üslubunda bir mühür ve baskısı (Özgüç 2005: Fig. 342).

Fig. 12: Eski Babil üslubunda bir mühür ve baskısı (Özgüç 2005: Fig. 344).

Tanrıça Kubaba ile Aşkaşıpa Dağı'nın isimleri geçmektedir. Böylelikle burada adı geçen Aşkaşıpa Dağı'nın Erciyes olduğunu ve Anadolu halkının dilinde Aşkaşıpa dendiğini öğreniyoruz.

Ayrıca "Kaniş'in tanrısı" Anna, Nipaş, Harihari, Tuh-tuhani, Parka ve Higişa gibi tanrıların isimleri de tabletlerde zikredilmektedir.

Tanrı Heykelcikleri

Tanrı heykelcikleri çeşitli maden, taş, kil veya kemikten yapılmıştır. Tanrı, tanrıça ve tanrı ailelerini tasvir eden figürinler iri burun, dolgun yüz, büyük kulaklar ve hafif gülümser dudaklar gibi birtakım fizyonomik özellikler sergilemeye başlar. Tasvir sanatındaki bu fizyonomik görünüm, Hitit İmparatorluk Çağı sonuna kadar görülür. Ana tanrıçanın çıplak ve göğüslerini sunar tarzdaki tasviri, Hitit sanatındaki tanrıçaların ön tipidir (Fig. 13).

Fig. 13: Fildişi Ana Tanrıça heykelciği (Özgüç 2005: Fig. 242).

Fig. 14: Hitit üslubunda bir Savaş Tanrısı (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 190).

Kurşun figürin ve onların taş kalıpları Kültepe'deki diğer önemli bir tasvirli eser grubunu oluşturmaktadır. Bu küçük dini figürinler, Yakındoğu'da oldukça geniş bölgeye yayılmışlardır. Mühürler gibi, çeşitli tanrı, tanrıça ve tanrı aileleri ile mitolojik varlıkları temsil etmektedirler. Bunlarda tasvir edilen tanrısal figürleri alametleri ve sembollerleriyle ayırt etmek mümkünken, yazılı kaynaklar bunların kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermez. Büyük olasılıkla bunlar evlerin koruyucu tanrılarıdır (Emre 1971).

2006 yılı Karum kazılarında keşfedilen altın bir folyo üzerindeki tanrı tasviri, Hitit sanatının kökeninin Kültepe olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Bir aslan üzerinde ayakta duran ve bir eliyle bir savaş baltası diğer eliyle bir aslanı arkasından tutmuş olarak tasvir edilen tanrı tamamen Hitit ikonografisindedir (Kulakoğlu 2008) (Fig. 14).

Çanak Çömlek

Kazılarda keşfedilen çeşitli çömlek ve ünik kap formları, Kültepe'nin eski Yakındoğu'daki en önemli çanak çömlek üretim merkezi olduğunu göstermektedir (Fig. 15, 16) (Özgüç 2002b). Seramiğin çoğu, MÖ 3. binyılın son çeyreğinden

Fig. 15: Dört emzikli bir kap (Kültepe Kazısı Arşivi).

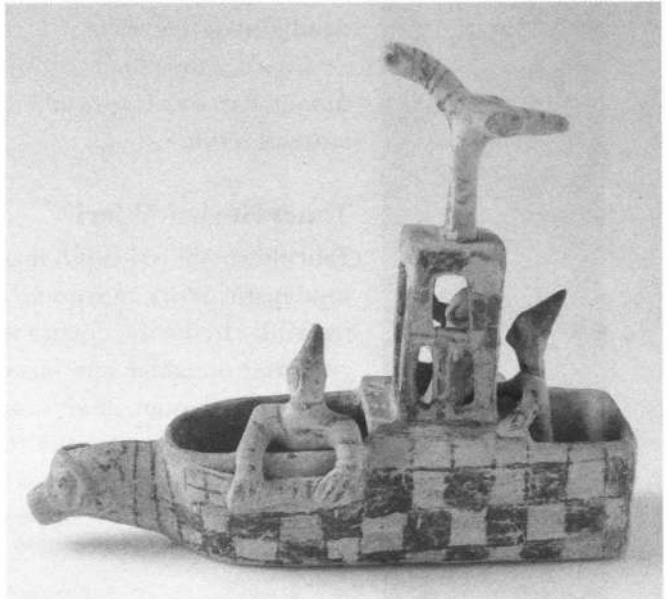

Fig. 16: Tanrıları ırmakta gezdiren tapanlar (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 224).

Fig. 17: İnsan yüzü biçimli yüksek kabartmalı pişmiş toprak vazo (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 188).

itibaren Anadolu'da üretilen madeni kapların taklididir. Ancak, üretim tekniklerindeki gelişime bağlı olarak 2. kattan itibaren bazı formlar ortadan kaybolurken, yeni ve farklı formda kaplar ortaya çıkmaya başlar. Ayrıca, İb katında da yeni formlar eklenir ve bunlar Hitit Dönemi'nde de üretilmeye devam edilir (Özgüç 2002c). Evlerden bazılarında ihtiyaçtan fazla miktarda kap kakak bulunur. Hiç kullanılmamış olanların satılmak üzere getirildikleri; bazılarının da dini törenlerde kullanılmak veya mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmak üzere üretildikleri anlaşılmaktadır (Fig. 17) (Özgüç 2002d).

Karum'da bulunan kapların çoğu çeşitli hayvan figürinleri ve heykelcikleriyle süslüdür. Çoğu kabın akıtacağı veya emziği koç veya boğa başı şeklinde sonlandırılmıştır (Fig. 18). Benzer şekil-

Fig. 18: Emziği koç başı biçimli bir ibrik (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 29).

de, çoğu kabın kulbu veya tutamağı da hayvan biçimlidir (Fig. 19). Kap içinin veya kabın ağız kenarının antilop, boğa, aslan veya kuş gibi çeşitli hayvan figürinleriyle süslenmesi Kültepe'ye özgüdür. Kapların boğa, aslan veya kuş kabartmalarıyla süslenmeye başlanması, daha sonraki Hitit Dönemi'nde de devam etmiştir. Eski Hitit Krallık Çağı'nda görülmeye başlayan pişmiş toprak kabartmalı kült kapları da Kültepe seramiğinden kök almaktadır (Fig. 20).

Hayvan ve kuş biçimli pişmiş toprak içki kapları, Hitit metinlerine göre, dini törenlerde kullanılan, kıymetli madenlerden yapılmış *BIBRU* denilen zo-morfik kapların ilk örnekleridir. Aslan, boğa, manda, antilop, tavşan, köpek, domuz, kartal, keklik, salyangoz şeklinde olan bu içki kapları şekillerine göre başlıca dört ana grup altında incelenmektedir (Özgüç 2002c) (Fig. 21).

İnsan biçimli kaplar ile insan başı şeklindeki kabartmalı kaplar günlük kullanım için uygun değildir. Bunlar, büyük ihtimalle dini törenlerde kullanılmış olmalıdır.

Yerli seramiğin yanı sıra özellikle Ib katından itibaren Kuzey Suriye'den bolca ithal edilmiş örnekler de Kültepe çanak çömlek repertuarına zenginlik katmaktadır (Emre 1995; Emre 1999).

Koloni Çağı Sonrasında Kültepe

Ia katında Kültepe önemini yitirmiş ve yazılı belgeler ortadan kalkmış gibidir. Küçülen şehirde yeni yapılan binaların yanında, Ib binalarının bir bölümü de tamir edilerek yeniden kullanılmıştır. Kısa ömürlü Ia tabakasından sonra Kaniş'in, güney komşuları ile ticaret bağları kopmuş, Kaniş Karumu bir daha iskân alanı olarak seçilmemiş ve terk edilmiştir.

Koloni Çağı'ndan sonra Kültepe'de Orta Anadolu'ya ve Önasya'nın büyük kısmına hükmedecek olan Hititlere ait bir iskân tespit edilememiştir. Mezopotamya ve Suriye ile kurulmuş ticari ve siyasi ilişkilerin zayıflaması bu durumun önemli nedenlerinden olabilir. Diğer taraftan Kültepe'nin bulunduğu coğrafi bölgede gerçekleşen jeomorfolojik olaylar ve iklimsel değişiklikler de Kültepe'nin Hititler tarafından yerleşim yeri olarak seçilmemesinin nedenleri hususunda önemli ipuçları vermektedir (Kulakoğlu 2014).

Koloni Çağı'nın sona ermesinden yaklaşık 800 yıl sonra Kültepe'de tepe kısmında görülen Demir Çağı yerleşimine *kārum*'da rastlanmaz. Tepe'deki 5.-4. katlar, Demir Çağı'nı temsil eder. Tepe'de kazılan Geç Hitit Dönemi yerleşimi ile burada bulunan idari veya dini yapıların girişlerini süsleyen kabartmalı bazalt ortostatlar ve steller, Kültepe'nin Demir Çağı'nda da önemli bir yerleşim olma hüviyetini devam ettirdiğini gösterir.

Demir Çağı'nda Kültepe, Büyük Tabal Ülkesi'nin otoritesi altındaki bir krallığın merkezi olmalıdır. MÖ 8. yüzyılın sonlarında, Tabal ve Kültepe Assur İmparatorluğu'nun güçlü orduları tarafından fethedilmiş ve tahrip edilmiştir.

Fig. 19: Kulbu bir çift at heykelciği ile süslü bir testi (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 57).

Fig. 20: Boğa kabartmalı vazo (Kulakoğlu, Kangal 2010: No. 131).

Fig. 21: Aslan biçimli rhyton (Kulakoğlu, Kangal 2010, No 191).

Fig. 22: Geç Hitit Dönemi, Kırkların Koruyucu Tanrısı (Kültepe Kazısı Arşivi).

Bu saldırılarda, hiyeroglif yazıtlı steller, kabartmalı ortostatlar ve kral heykelleri de kırılmış, tahrip edilmiştir (Fig. 22).

Tepe'deki son iki kültür katı Hellenistik (3) ve Roma (2-1) dönemlerine tarihlendirilmektedir. Bu dönemde, höyüğü çevreleyen kuvvetli şehir surları, alttaki Koloni Çağı surunun üzerine inşa edilmiştir. Kazılarda bulunan sikkeler ve çanak çömlek, Aşağı Şehrin Geç Roma Dönemi'nde köy karakterinde bir yerleşime sahne olduğunu ve yukarı kesimlerinin mezarlık olarak kullanıldığını gösterir.

Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerine tarihlendirilen sikkeler ve çanak çömlekler ise, Kültepe'nin bu çağlarda iskân edildiğini ve ismini kısmen koruduğunu gösterir. 17. yüzyıl mahkeme kararlarında Kültepe'nin bulunduğu bölgenin *Karye-i Kınış* olarak geçmiş olması, Kaniş adının son dönemlere kadar korunduğunun ispatıdır.

KAYNAKLAR

- Barjamovic G., Hertel, T., Larsen, M. T. (2012) *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*, Old Assyrian Archives, Studies, Volume 5, PIHANS (Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul) 120, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Emre, K. (1971) *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Kalıpları/Anatolian Lead Figurines and Their Stone Moulds*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI/14, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Emre, K. (1989) "Pottery of Levels III and IV at the Karum of Kanesh", K. Emre, B. Hrouda, M. J. Mellink, N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 111-128.
- Emre, K. (1995) "Pilgrim-Flasks from Level I of the Karum Kanis", *Bulletin of the Middle Eastern Studies Culture Center in Japan* 8: 173-200.
- Emre, K. (1999) "Syrian Bottles from the Karum of Kanish", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 11: 39-50.
- Emre, K. (2010) "The Discovery of Kanesh", F. Kulakoğlu, S. Kangal (eds.), *Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum: Assyrians in Istanbul*, Kayseri Metropolitan Municipality Cultural Publication 78. İstanbul: Kayseri Metropolitan Municipality: 20-23.
- Günbattı, C. (2014) *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları/The Letter Sent to Hurmeli King of Harsamna and the Kings of Kanis*. Türk Tarih Kurumu Yayınları V-3, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kulakoğlu, F. (2008) "A Hittite God from Kültepe", *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, C. Michel (ed.), Old Assyrian Archives, Studies, Volume 4, PIHANS (Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul) 112, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten: 13-19.
- Kulakoğlu, F. (2010) "Kültepe Kanesh Karum: The Earliest International Trade Center in Anatolia", F. Kulakoğlu, S. Kangal (eds.),

- Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum: Assyrians in Istanbul*, Kayseri Metropolitan Municipality Cultural Publication 78. İstanbul: Kayseri Metropolitan Municipality: 40-51.
- Kulakoğlu, F. (2014) "Kanesh after the Assyrian Colony Period: Current Research at Kültepe and the Question of the End of the Bronze Age Settlement", L. Atici, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn (eds.), *Current Research at Kültepe-Kanesh. An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series Number 4, Boston: Lockwood Press: 85-94.
- Kulakoğlu, F., Öztürk G., (2015) "New evidence for international trade in Bronze Age central Anatolia: recently discovered bullae at Kültepe-Kanesh", *Antiquity* 89/343 February 2015.
- Kulakoğlu, F., Emre, K., Kontani, R., Ezer, S., Öztürk, G. (2013) "Kültepe-Kaniş, Turkey: Preliminary Report on the 2012 Excavations", *Bulletin of the Okayama Orient Museum* 27: 43-50.
- Larsen, M. T. (2015), *Ancient Kanesh. A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*, New York: Cambridge University Press.
- Michel, C. (2003) *Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Result of the Excavations at Aşur, Kültepe/Kaniş, Acemhöyük, Alişar and Boğazköy*, Old Assyrian Archives, Studies, Volume 1, PIHANS (Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul) 97, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Özgüç, N. (2015) *Acemhöyük-Burushattum I. Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar/Cylinder Seals and Bullae with Cylinder Seal Impressions*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-7, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüç, T. (1950) *Kültepe Kazısı 1948/Ausgrabungen in Kültepe 1948*. Türk Tarih Kurumu Yayınları V-10, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Özgüç, T. (1963) "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", *Anadolu/Anatolia* VII: 23-42.
- Özgüç, T. (1986) "New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.", J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridway, T. Steh (eds.) *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development. Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, Madison. University of Wisconsin Press: 31-47.
- Özgüç, T. (1999) *Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri/The Palaces and Temples of Kültepe-Kaniş/Neşa*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. 46, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüç, T. (2002a) "Neşa"/"Neşa, Bir Şehrin Gelişimi", Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH., T. Özgüç (Katalogkonzeption), Ayşe Baykal-Seeher (Turkish translation) (eds.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: Theiss: 152-155/459-460.
- Özgüç, T. (2002b) "Die Keramik der Althethitischen Zeit/Eski Hitit Çağı Seramiği", Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, T. Özgüç (Katalogkonzeption), Ayşe Baykal-Seeher (Turkish translation) (eds.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: Theiss: 248-255/500-501.
- Özgüç, T. (2002c) "Karum-zeitliche Kultgefäße/Karum Dönemi Kült Kapları", Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, T. Özgüç (Katalogkonzeption), Ayşe Baykal-Seeher (Turkish translation) (eds.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: Theiss: 449/128-133.
- Özgüç, T. (2002d) "Opfer und Libation Adak ve Libasyon", Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, T. Özgüç (Katalogkonzeption), Ayşe Baykal-Seeher (Turkish translation) (eds.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: Theiss: 122-127/448.
- Özgüç, T. (2005) *Kültepe Kaniş/Neşa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Veenhof, K., Eidem, J. (2008) *The Old Assyrian Period. Mesopotamia*. Annäherungen 5. Herausgegeben von Markus Wäfler, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg: Academic Press.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki Hattuş

ANDREAS SCHACHNER*

Bugünkü adı Boğazkale¹ olan Hattuşa'da gerçekleştirilen kazılarla, MÖ 2. bin-yılda Anadolu'da oluşan tek imparatorluğun başkentinin ve bölgenin kültürel gelişiminin doruk noktasını oluşturan bir kentin geçmişi hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir.

Boğazköy ve çevresine ilk insan topluluklarının ne zaman geldiği net bir şekilde bilinmemektedir. Bazı tesadüfi buluntular, Paleolitik Çağ'da özellikle Ankara ve çevresinde görülen avcı ve toplayıcı toplulukların, Orta Anadolu'nun kuzey-doğusunda da varlığına işaret etmektedir. Bu topluluklar hakkında detaylı bilgiye sahip değilsek de 1931 yılından beri Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından Boğazköy ve çevresinde yürütülen ve bölgenin kültürel gelişmesini bir bütün olarak irdelemeyi hedefleyen araştırmalarla, insanların Kuzey Anadolu'da ne zaman ve ne şekilde üretken ve yerleşik bir hayata geçtikleri de incelenebilmiştir.

Büyükkaya, Yarıkkaya ve Çamlıbel Tarlası'nda gerçekleştirilen çalışmalarla, bu bölgede MÖ 6. binyılın ortalarında başlayan, Anadolu'da daha önce bilinmeyen ve yerleşik hayata özgü bir geçiş süreci izlenebilmektedir.² Adı geçen yerleşimlerde, bazı noksanlarla MÖ 4. binyılın sonuna kadar izlenebilen süreç, henüz bilinmeyen sebeplerle, MÖ 3. binyıl boyunca takip edilememektedir. Bu durum, Boğazköy'ün çevresinde insan yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Muhtemelen Kalkolitik Dönem'de başlayan ve MÖ 3. binyıl boyunca devam eden küçük ebatlı ve sürekli yer değiştiren yerleşimler, elimizdeki yöntemlerle henüz tespit edilememiştir.

Boğazköy'de İlk Şehir İzleri

Hitit Devleti'nin başkentinin geliştiği alandaki en eski yerleşim izleri, yapılan kazılarla, MÖ 3. binyılın en son evresine tarihlenmektedir. Orta Anadolu'da

* Deutsches Archäologisches Institut Istanbul
andreas.schachner@dainst.de

1 Eski adı olan Boğazköy, arkeolojik literatürde özellikle tarihöncesi ve yerel adı bilinmeyen dönemlerin yerleşimine hitaben kullanılmaktadır.

2 Genel olarak bkz. Schoop 2005; Yarıkkaya: Schachner 1999: 202-203, Abb. 147; Büyükkaya: Schoop 2005: 87-88; Çamlıbel Tarlası: Schoop 2011.

gerçekleştirilen birçok yeni araştırma projesi, İlk Tunç Çağı kronolojisinin yeniden sınıflandırılması ve gelişiminin yeniden tanımlanması gerektiğine işaret etse de Boğazköy'de buluntuların tanımlanması için halen geleneksel terimler kullanılmaktadır (Schachner 2011a: 18-19). Buna göre söz konusu evre, İlk Tunç Çağı'ndan *Kârum* Dönemi'ne olan "Geçiş Evresi"ne tarihlendirilmektedir (Orthmann 1963a). Elimizde net tarihlendirmeler olmasa da bu dönemde bölgenin yerleşim tarihinde tespit edilen maddi kültürün izlerinden yeni bir sayfa açıldığı kesindir. Çünkü bu yerleşim daha önceki dönemlerden farklı olarak aynı yerde kalıp kesintisiz biçimde gelişerek büyümüş ve en geç MÖ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hitit başkentine dönüşmüştür (Schachner 2015b; Schachner 2013). Dolayısıyla Hitit başkentinin gelişimini ve kökenlerini burada aramak mümkündür. Ayrıca, Orta Anadolu'da MÖ 3. binyılın sonlarından MÖ 2. binyılın sonuna kadar yaşanan kesintisiz kültürel gelişmeyi izlemeye ve araştırmaya fırsat veren tek yerleşimin Boğazköy olması ayrı bir önem taşımaktadır.

Boğazköy'ün yerleşim alanında, Geçiş Evresi'ne ait birçok yerde iskân izlerinin bulunması, yerleşimin büyüklüğü ve kısmen de strüktürü hakkında bilgi vermektedir. Büyükkale (BK V tabakası) (Neve 1982: 7-20), Kuzeybatı Yamaç (Kuzeybatı 9.-8. tabakalar) (Orthmann 1963b: 9-12; Schirmer 1969: 36) ve

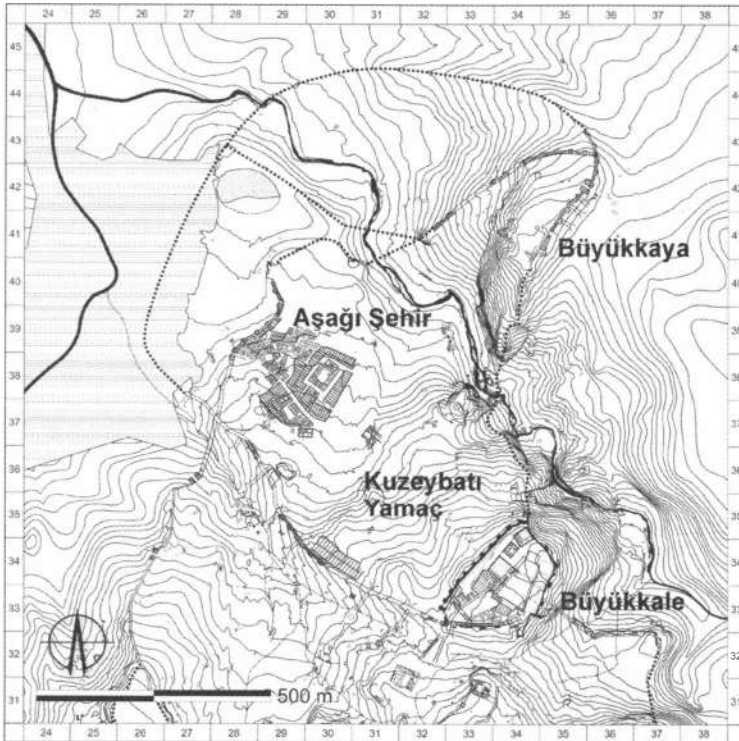

Fig. 1:
Boğazköy-Hattuşa
Aşağı Şehir'in genel
planı.

Aşağı Şehir'de (5. tabaka) (Naumann 1957: 23; Neve 1958: 20, Abb. 17) tespit edilen izler yerleşimin yayıldığı kutupları belirlemektedir (Fig. 1).

Büyükale'de Vf-d tabakasında üç odalı bir yapının kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Bu yapı, geniş bir duvarın içine bağlanmaksızın, P. Neve tarafından savunma duvarı olarak tanımlanan duvara eklenerek inşa edilmiştir (Neve 1982: 8-10 ek 10-11, Lev. 4a; Schachner 1999: 114-115, Tab. 24). Böylece yerleşimin dışında kalan daha geç tabakalara ait duvarlar, MÖ 2. binyılın ilk iki yüzyıldaki olası bir genişlemeye işaret etmektedir.

Büyükale Vc tabakasında oldukça büyük bir yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapı, topografyaya uygun biçimde teraslanarak oluşturulmuş üç basamak üzerine inşa edilmiştir (Neve 1982: 11-13, Abb. 4, ek. 12) (Fig. 2). Yaklaşık 285 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Kuzeyde uzunca bir giriş odasından yatay halde iki adet dikdörtgen biçimli odaya girilebilmektedir. Bunlara güneydeki bitişik odalardan girilememektedir. Kareye yakın iki oda, evin orta kısmını oluşturmaktadır. Yapının güneyinde yaklaşık aynı büyüklükte ve yine kareye yakın üç oda bulunmuş olup bunlara kapılar görülemediğinden olasılıkla üstten girilebilmekteydi. Merkezdeki odaların her birinin ortasında dört köşe bir ocak bulunmuştur. Bu ocaklar-

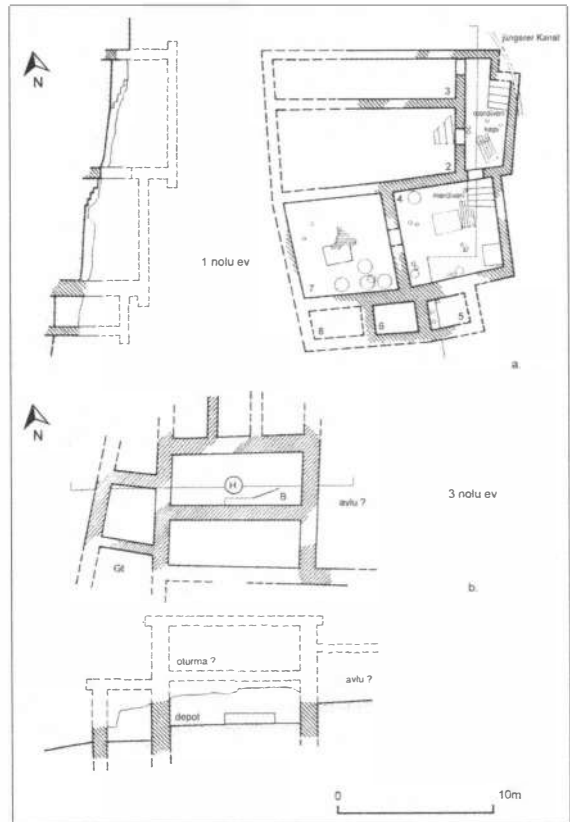

Fig. 2:
Büyükale V tabakasının
mimarisi.

dan doğudaki 4 no'lu odada yer alanı, güneydoğu köşesinde bulunan bir fırınla tamamlanmıştır. 4 no'lu odada ele geçen zengin buluntular; depolama ve yemek hazırlamada kullanılan sıradan kapların yanı sıra, iki kulplu bir kupa ve kabartma bezeli bir adet gaga ağızlı pithos gibi kaliteli malları da içermektedir (Neve 1982: 13 ek. 12; Orthmann 1984: 19-30). 7 no'lu odada, güneydoğu köşesinde toprağa gömülmüş üç adet pithos, gaga ağızlı sürahiler, bir çanak ve bir döküm kabı gibi benzer şekilde iyi korunmuş buluntular ele geçmiştir (Neve 1982: 13; Orthmann 1984: 22; Müller-Karpe 1994: Lev. 25.5). Buluntular 7 no'lu odanın, bir metal zanaatkarının odası olarak kullanıldığını akla getirmektedir (Müller-Karpe 1994: 67). 4 no'lu odanın içerdiği çanak çömlek buluntular da buranın ev ekonomisiyle ilgili faaliyetlerin, özellikle de yemek pişirme işinin gerçekleştirildiği bir mekân olduğuna işaret etmektedir. İyi korunmuş çanak çömleğin 4 no'lu oda ile sınırlı kaldığı göze çarpmaktadır. Yapının kuzey kısmındaki 2 ve 3 no'lu odaların işlevleri belirlenememiştir. Eldeki buluntular ve mekânın büyüklüğü, bu yapının önemli bir ailenin ikamet ve çalışma evi olduğuna işaret etmektedir (Neve 1982: 13). 1 no'lu yapının güneyinde bulunan ve bu yapı ile aynı teknik özellikleri sergileyen 2 no'lu yapıdan fazla kalıntı elde edilememiştir. Her iki ev de olasılıkla karşılıklı inşa edilmiştir (Neve 1982: 13-14).

Aynı tabakada, diğerlerinin doğusunda, 3 no'lu yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapı da 1 no'lu yapıya benzer, teras şeklinde inşa edilmiştir (Neve 1982: 14-16, Abb. 5, ek.13-14; Schachner 1999: 114-115 Tab. 24) (Fig. 2). Bu bina 180 m² inşa alanıyla 1 no'lu yapıya yaklaşmaktadır. Planıyla da kısmen 1 no'lu yapıyı andırmaktadır. Bu yapıda da aynı büyüklükte ve dikdörtgen şeklinde yan yana iki oda bulunmaktadır. Bu odalara geniş ve dar açılı üç odanın batıdan eklendiği ve odalardan birinin (oda 3) tahıl ambarı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İki dikdörtgen odanın kuzeyinde birbirine paralel uzun odalar yer almaktadır ve bunlara da doğudan kenar uzunluğu en az 8 m olan bir avlu ilave edilmiştir (Neve 1982: 15).

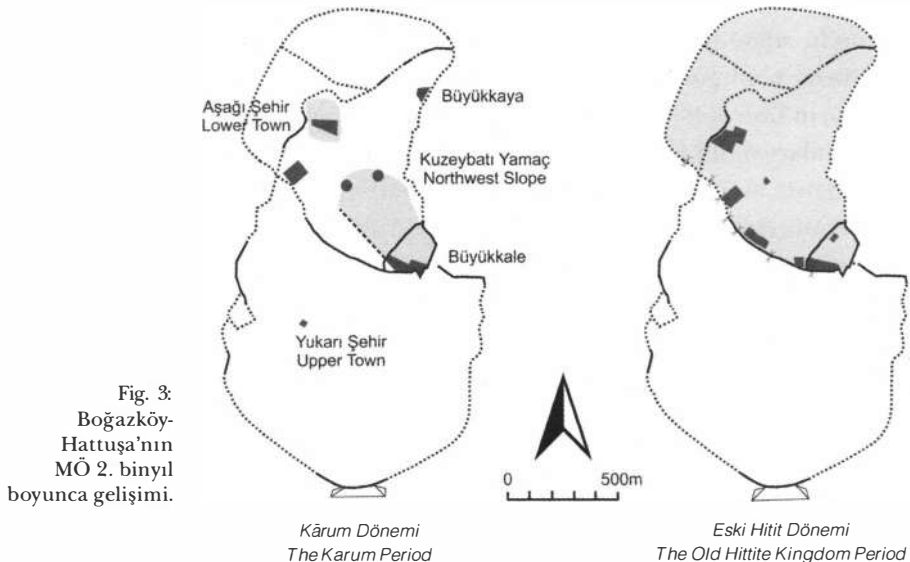
1 no'lu odanın ortasında dikdörtgen şeklinde bir ocak yeri ve bunun batısında da bir bank görülmektedir. Üst katın çanak çömlek buluntuları, bu odada yıkıntıların üzerinde *in situ* vaziyette bulunmuştur. Burada da bezeli bir pithosun parçaları ve iki kulplu bir kupa bulunduğu (Neve 1982: 159), 1 ve 4 no'lu evlerde ele geçenlerle bağlantılı oldukları görülmektedir. Bu buluntular, zemin katın sadece işletme amacına hizmet ettiği ve oturma odalarının birinci katta bulunmuş olma olasılığını güçlendirmektedir. Oturma odalarına avludan doğrudan girilebilme, alt kata ise merdivenler yardımıyla inilebilmekteydi (Neve 1982: 15-16) (Fig. 2).

Büyükkale'de V. evrenin son iki aşamasında sadece az sayıda ve düzensiz duvar hatları açığa çıkarılmıştır. Bunlar Büyükkale'deki yapılanmanın IV. evreye kadar (*Kārum* Dönemi) neredeyse değişmediğini ve kesintisiz geliştiğini göstermektedir (Neve 1982: 18-20).

Kuzeybatı yamacındaki kazılarda, “Yamaç Evi”nin altında 9, 8d ve 8c tabakalarında bu döneme ait buluntular açığa çıkarılmıştır (Orthmann 1963b: 9-12; Schirmer 1969: 36; Schachner 1999: 114-116 Tab. 24). Evler, dik yamaçta dar teraslara inşa edilmiştir. Yaklaşık aynı büyüklüğe sahip tek odalı yapılar günümüze iyi durumda ulaşmamıştır. 1 no’lu evden sadece sıkıştırılmış toprakla oluşturulmuş taban belirlenebilmiştir. Ancak duvar kalıntılarının eksikliği ve kerpiç kalıntılarının yerine tabanda “... bolca odun kömürü kalıntısına...” rastlanması, duvarların dal örgü tekniğiyle inşa edildiğine işaret etmektedir (Schirmer 1969: 36). Tabanda bir ocak yeri ve *in situ* vaziyette çok sayıda çanak bulunmuş, 2 no’lu evde ele geçen buluntuları bir sıra taş duvar kalıntısı ile iç kısımda ele geçen bir ocak yeri ve birkaç pişmiş toprak çanak oluşturmaktadır (Schirmer 1969: 36).

Bu tabakanın üçüncü yapısı, 1 no’lu evin kuzeyinde daha aşağıdaki bir terasın üzerinde yer alır. Bu yapının en önemli özelliği, çatısının yapımında yoğun biçimde ahşap kullanılmış oluşudur. Tabanda birçok çanağın yanı sıra bir el değirmenine rastlanmıştır (Orthmann 1963b: 9). Bu üç evdeki çanak çömlek buluntular mevcut çeşitliliğin içerisinde herhangi bir özellik sergilememektedir (Orthmann 1963b: 9). Ancak çanak çömlek envanteri kalite açısından Büyükkale’dekilerden açıkça ayırt edilebilmektedir. Büyükkale’de açığa çıkarılan iki kulplu kupa ya da kabartma bezemeli pithos (sûrahi) gibi standardı yüksek buluntular burada ikamet edenlerin taleplerinin seviyesini göstergesidir.

Kuzeybatı yamaçtaki evlerin küçüklüğü, basit yapı şekli ve sadece günlük ihtiyaçlara yönelik buluntular, bu evlerin Büyükkale’ye göre daha düşük sosyal bir tabakaya ait olduğuna işaret etmektedir. Boğazköy’de böylece Orta Anadolu’da birçok yerde de olduğu gibi Geçiş Evresi’ndeki mimari farklılık

lardan yerleşimin erken şehrsel bölünmesi gözlemlenebilmektedir (Schachner 1999: 67-69, 114). Mimari kalıntıların farklılığı, yerleşimin içinde hem sosyal hem de işlevsel bakımdan farklılıklara ve toplumsal hiyerarşinin varlığına işaret etmektedir (Fig. 3).

Orta Tunç Çağı (*Kārum* Dönemi)

Anadolu'da 3. binyılın ikinci yarısından itibaren gelişen değiş tokuş sistemi MÖ 2. binyılın başında giderek kurumsallaşmaya başlamıştır (Lumsden 2008). Özellikle günümüzde Irak'ın kuzeyinde yer alan Assur kentinden gelen tüccarlar, Anadolu ile Mezopotamya arasında kârlı bir ticaret ağı geliştirmişlerdir. Sadece Kültepe'de değil MÖ 2. binyılın ilk yüzyılları içerisinde birçok başka Anadolu kentinde de Kuzey Mezopotamyalı ve sayıca daha az da olsa Suriyeli tüccarlar, kentlerin kenarına kurulan ve Assurca *kārum* olarak adlandırılan mahallelere yerleşmişlerdi. Assurcada genel olarak "liman" anlamına gelen kelime, Anadolu'da Assur ya da Suriye'den gelen kervanların yavaştağı "liman" anlamında kullanılıyordu. Buna bağılı olarak Anadolu tarihinde bu dönem, *Kārum* Dönemi ya da Assur Ticaret Kolonileri Çağı olarak anılmaktadır.

Boğazköy'de Assur Ticaret Kolonileri Çağı ya da başka bir deyişle *Kārum* Dönemi'ndeki yerleşim, özellikle Aşağı Şehir'in 4. tabakasında geniş bir alanda araştırılabilmiştir (Fig. 1). Bununla birlikte o döneme ait şehrin izlerine Büyükkale'de (tabaka IVd), kuzeybatı yamacındaki 8b-a tabakasında, Büyükkaya'da ve hatta Yukarı Şehir'in batı kısmında da rastlanmıştır (Fig. 1, 3). Ancak bu alanlardaki araştırmaların büyük bir kısmı önceki yıllarda yapıldığı için elimizde sadece sınırlı sayıda radyokarbon tarihlendirmeleri bulunmaktadır. Ayrıca yapılar arasında uzak mesafeler ve eğim nedeniyle yükseklik farkları mevcuttur. Bu gibi nedenlerle söz konusu yapıların birbiriyle ne derece çağdaş oldukları günümüzde de tartışma konusudur (Schachner 2011a: 56-69).

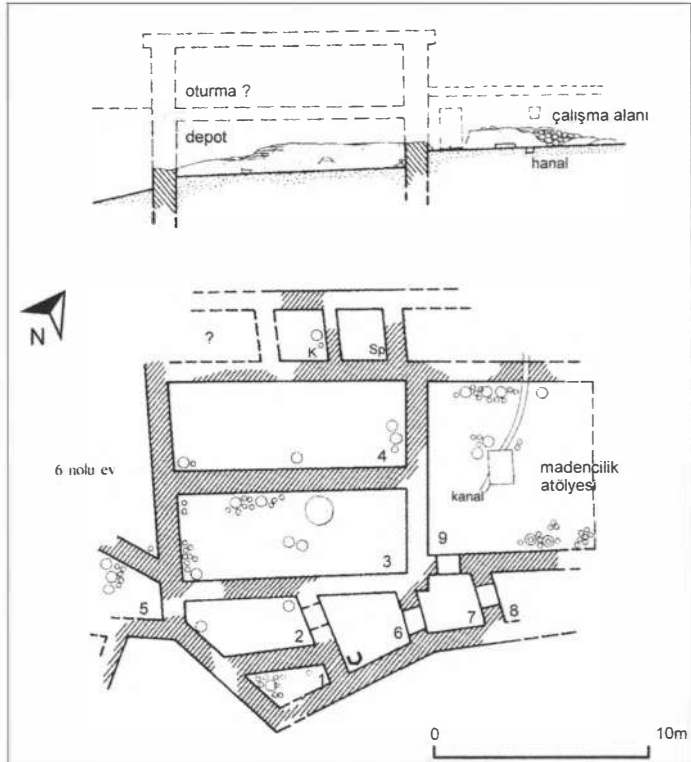
Aşağı Şehir'de ise diğer bölgelere karşın 5. ("Geçiş Evresi") ve 4. tabakalar (*Kārum* Dönemi) arasında henüz bir stratigrafik bağlantı tespit edilemediğinden, burada her iki tabaka arasında bir boşluk söz konusu olabilir.³ Aşağı Şehir'in güneyinde 2009-2013 yılları arasında yapılmış ve 2015'ten beri kuzey kısımlarında devam eden araştırmalarda, *Kārum* Dönemi'nin gelişmiş bir evresine ait konutların, ana toprak üzerine kurulduğunun anlaşılmasıyla en azından bu alanların Büyükkale ve kuzeybatı yamacını kapsayan bir çekirdek yerleşime sonradan eklendiğı olasılığı akla gelmektedir (Fig. 3).

Boğazköy'deki en erken yerleşim izlerinin bulunduğu Büyükkale platosu ve onun dibinde kuzeye doğru alçalan kuzeybatı yamacında, stratigrafik

3 Aşağı Şehir'de 5. tabaka sadece küçük bir alanda tespit edilmiş ve bir çömlekçi fırını kısmen açığa çıkartılmıştır (Neve 1958: 20). Bir ihtimalle bu dönemin kültür izleri şehrin dışında yer alan bir sanayinin kalıntıları olarak yorumlanabilir.

bir bağlantıyla *Kārum* Dönemi kalıntılarına rastlanmıştır. P. Neve tarafından *Kārum* Dönemi'ne tarihlendirilen Büyükkale'de IVd tabakasının yapılarından biri, Büyükkale Platosu'nun kuzeybatısında, savunma surunun iç tarafında bulunmaktadır (Neve 1982: 21-33; Schachner 1999: 116-118, Tab. 25). Yapısal ve form özellikleriyle, hem Büyükkale 5. tabakadaki evlerle hem Aşağı Şehir'deki 4. tabaka evleriyle uyumaktadır (Fig. 4). 5. tabakadaki evlere karşın, daha kalın duvarlara sahip olması nedeniyle iki katlı olduğu düşünülen bu yapı, Büyükkale'de açığa çıkarılmış tek evdir. *Kārum* Dönemi'ne ait 6 no'lu bu ev, daha eskileri gibi teras şeklinde inşa edilmiştir ve dört kısımdan oluşmaktadır. Doğusunda bulunan bir mekânın batısında yaklaşık aynı büyüklükte dörtgen şeklinde iki oda; güneyde ve kuzeyde de daha küçük ve düzensiz temeli olan dörder oda bulunmaktadır. Avluda bulunan ocak yeri, atık su kanalı, ateş kabı ve bir üfleme borusunun kilden yapılmış akım kanalı bir metal atölyesine işaret ederken (Neve 1982: 26-28; Müller-Karpe 1994: 68-70, Abb. 43), bitişik odalar depo şeklinde hizmet etmiş olabileceğini akla getirmektedir (Fig. 4). Ancak avluda bulunan pişmiş toprak kaplar da burada pişirme işleminin gerçekleştirildiğini kanıtlamakta ve dolayısıyla bu alanın, evin genel işlerinin görüldüğü bir bölüm olarak nitelendirilmesine sebep ol-

Fig. 4:
Büyükkale IVd
tabakasının
mimarisi.

maktadır. Asıl ikamet odaları ise evin üst katında bulunuyor olmalıydı (Neve 1982: 30, Abb. 14).

Bu yapı *Kārum* Dönemi'nde, olağan bir konuttaki çalışma, depo ve ikamet alanlarının ayrıştığı bir iç bölümlenmeyi sergilemektedir. Büyüklüğüne ve zengin donanımına karşın bu evde çivi yazılı tabletlerin yerine mühürlerin ve birçok mühür baskılı bullaların bulunması (Neve 1982: 29, Abb. 13) (Fig. 5), yerli bir zanaatkâr tarafından kullanıldığına işaret etmektedir. Daha eski evlerle (BK V tabakası ve İç Anadolu'nun başka buluntu yerleri) olan benzerliği, İlk Tunç Çağı'ndan (III) beri mevcut bu konut formuna ve toplumsal yaşam bakımından kullanım geleneğine sadık kalındığını göstermektedir (Schachner 1999: 67-70, 80-82, Abb. 14).

Kuzeybatı yamaçtaki yapılaşma (tabaka 8a/b), diğer bölgelerdekilerden yine açıkça ayrılmaktadır. 8b tabakasında açık bir kanala sahip yolun bir parçası ortaya çıkarılmıştır. Büyük olasılıkla yolun her iki yanında konutlar bulunmaktaydı. Ancak bu evler, diğer bölgelerdeki evlerle karşılaştırıldığında daha küçük oldukları izlenimini vermektedirler (Schirmer 1969: Ek. 12).

Buluntular arasında çivi yazılı tabletlerin, mühürlerin veya lüks seramiğin olmayışı, yapıları Aşağı Şehir ve Büyükkale'dekilerden ayırmaktadır. Aynı

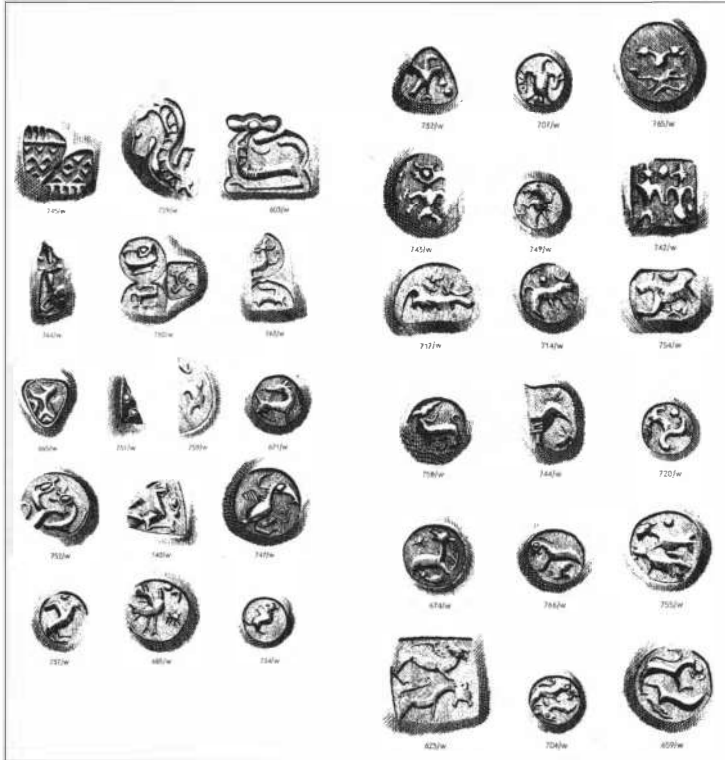

Fig. 5: Büyükkale IVd tabakasında bulunmuş damga mühür baskılı kil bullalar.

Fig. 6: Ambarlıkaya'nın eteğindeki "pithoslu bina".

zamanda odalar da diğer alanlara göre daha küçüktür. Bu fark ve kanalda bulunan çok sayıda çanak çömlek, bu alanın bir zanaatkârlar bölgesi ve belki de çömlek imalathaneleri ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Schirmer 1969: 32, 40).

Kuzeybatı yamacının kuzey kenarında ise Ambarlıkaya'nın dibinde yer alan ve 8a tabakasına ait olduğu düşünülen "pithoslu yapı" açığa çıkarılmıştır (Fig. 6). Farklı mimarisi ve buluntularıyla diğer yapılardan ayrılan bu binanın, bir konut olarak nitelendirilemeyeceği kesindir. Bu yapı, merkezi bir depo yapısı olup, pithosların depolanmasına yönelik kullanılmış olmalıdır (Schirmer 1969: Ek. 13; Strupler 2013: 30-39). İlk kez *Kârum* Dönemi'ndeki bir şehirde, ekonomiyle ilgili fonksiyonları olan, merkezi ve resmi yapılar olduğu ve dolayısıyla bu tür aktiviteleri kontrol eden bir sosyal grubun varlığı belgelenmektedir. Bu tür yapıların varlığı bu örneğin dışında sadece metinlerden bilinmektedir.⁴

Buna karşın maden atölyelerinin ve metal zanaatıyla ilgili buluntuların aynı oranda tüm şehirdeki dağılımı, metal kullanımının ve metinlerden öğrenildiği gibi ticaretinin de serbestliğine işaret etmektedir (Müller-Karpe 1994: 71).

Arkeolojik veriler; Aşağı Şehir'de İlk Tunç Çağı'nın en son dönemi, Geçiş Evresi'ne ait 5 ve *Kârum* Dönemi'ne tekabül eden 4 no'lu tabakalar arasında, MÖ 2. binyılın ilk bir ya da iki yüzyılını kapsayan bir boşluk olabileceğini dü-

4 Örneğin "*bit kârim*" olarak adlandırılmış yapı ve kurum: Heinrich 1973: 96-98.

Fig. 7: Yukarı Şehir'de bulunan bronz damga mührü.

şündürmektedir. Buna karşın Büyükkale ve Kuzeybatı Yamacı'nda birbirini takip eden mimari tabakalar ve buluntular, yerleşimin bu alanlardaki sürekliliğini göstermekte, dolayısıyla kültürel bir devamlılığa da işaret etmektedir.

1990'lı yıllara kadar *Kārum* Dönemi yerleşiminin, Boğazköy'de Büyükkale ile aşağıda bahsi geçen Aşağı Şehir arasındaki alanlarla sınırlı kaldığı düşünülmüştür. İlk olarak, J. Seeher'in Büyükkaya'daki bu döneme ait çalışmalarından sağlanan buluntular, şehrin daha büyük ve tahmin edilenden farklı bir strüktüre sahip olduğuna işaret etmiştir (Seeher 1999: 327, Abb. 12) (Fig. 1, 3).

Yukarı Şehir'de Sarıkale düzlüğünde, MÖ 16. yüzyıla ait en erken Hitit mimari tabakasının, üzerine kurulduğu alanın oluşumunu araştırmak için iki sondaj kazısı yapılmıştır. Bu çalışmaların neticesinde kalınlığı yaklaşık 60-80 cm olan ve üzerine Hitit yapılarının kurulduğu balçık bir tabakanın altında moloz tabakalarının varlığı tespit edilmiştir. Bu molozun içerisindeki çanak çömlekler, balçık tabakanın üzerinde bulunanlardan belirgin şekilde ayrılmaktadır ve özellikle kuzeybatı yamacında 9. ile 8. tabaka örneklerine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca en yakın benzerleri Konya-Karahöyük mühürleri arasında yer alan tunçtan yapılmış bir damga mührün, bu dolgu içerisinde bulunması, bu izlenimi doğrulamaktadır (Fig. 7).⁵ Mühür üzerindeki ana figür yoğun korozyon nedeniyle net olarak seçilemese de etrafındaki süslemelerden *Kārum* Dönemi'nin geç safhalarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Yukarı Şehir'de ilk kez stratigrafik durumu belli olan, Hitit öncesi dönemlere ait buluntulara rastlanmıştır.

Her iki sondajdaki buluntular göz önünde tutulursa, balçıklı tabakanın üzerini kapattığı erozyon molozunun, Hitit yerleşiminin kurulmasından önce

5 Schachner 2009: 28-30, Abb. 11; Alp 1968: Res. 20, 13, 14; 22, 16-18; 79-80, 89, 209-210; 247.

Yukarı Şehir'de Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait bir yerleşimden ya da bir mezarlık⁶ alanından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Boğazköy'de *Kārum* Dönemi'ne ait yerleşim, geniş çaplı olarak, *Aşağı Şehir*'in kuzey ve güneyinde araştırılmıştır. Şimdiye kadar tespit edilen *Kārum* Dönemi'ne ait tabakaların her iki bölgede de ana toprağa kurulduğu görülmektedir. Burada ve Kültepe'de bulunmuş yazılı kaynaklardan, yerleşimin adının Hattuş (Eski Assurca olarak Hattuš) olduğu anlaşılmaktadır (Otten 1957: No. 1-40). *Kārum* Hattuş'un kuzey bölümündeki evlerde 70'ten fazla çiviyazılı tablet ele geçmiştir. Ele geçen buluntular, Kültepe'de olduğu gibi, bu evlerde yaşayanların Anadolu ticaretiyle ilişkilerini yansıtmaktadır. *İl-bani* oğlu *Daya* ve *Şamaştaklaku* metinlerde tespit edilebilmiş iki tüccarın isimleridir. *Daya* isimli kişinin ismine, Alişar Höyük11/10T tabakalarında ele geçen tabletlerde de rastlanması, bu kişinin Orta Anadolu ticaretinde etkin olduğunu göstermektedir. Buna göre Boğazköy buluntularının, genel olarak Kültepe *Kārum*'undaki Ib tabakası (yak. MÖ 1720) ile çağdaş olduğu tahmin edilmektedir (Bittel 1957: 9-10; Otten 1957; Wilhelm 2010: 188-189, Abb. 47). Bu nedenle Assurlu tüccarları barındıran yerleşimin olasılıkla, MÖ 3. binyılın son yüzyılında kurulmuş ana yerleşimin yanına sonradan kurulduğu anlaşılmaktadır. Çiviyazılı metinlerin Boğazköy'de bulundukları yerler göz önünde tutulduğunda, dağılımda Kültepe'de de olduğu gibi belirgin farklar gözlemlenir. Söz konusu belgeler sadece o dönemde yeni kurulmuş *Kārum*, yani Assurlu tüccarların ikamet ettiği Aşağı Şehir'de bulunmuşlardır. Büyükkale ve kuzeybatı yamacındaki geleneksel yerleşim alanlarında çiviyazılı tabletlerin bulunmaması yerel hükümdarların yazıyı idari bir araç olarak kullanmadığına işaret etmektedir.

Kārum Dönemi metinleri, Hattuş kentinin bu adla anıldığı bilinen ilk yazılı kaynaklardır. Kentin adı olan Hattuş, bazı metinlerde Sümer dilinde "gümüş" anlamına gelen KÜ.BABBAR yazı işaretleriyle yazılmıştır. Buradan hareketle bazı araştırmacılar kentin *Kārum* Dönemi'ndeki adı olan Hattuş'un, yerel Hatti dilinde "gümüş" anlamına geldiğini ya da "gümüş"le alakalı olduğunu düşünmektedir. Bu durumda kentin Hititçedeki adı olan Hattuša da belki "gümüş kent" şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu ifade, Boğazköy'de gümüş yatakları bulunduğu anlamına gelmez. Bunun yerine *Kārum* Dönemi Hattuş'unda büyük miktarlarda gümüş ticareti yapıldığına veya gümüş işlendiğine de işaret ediyor olabilir.

1930'lu yıllarda Aşağı Şehir'in kuzeyindeki 4. tabakada açığa çıkarılan mahallenin bir bölümünde, kuzeydoğu-güneybatı yönündeki ana yollar daha küçük tali yollarla birleştirilmiştir (Fig. 8). Evler yollar boyunca sıra halinde bulunmaktadır. Her ne kadar yerleşimin sadece küçük bir bölümü açığa çı-

6 Söz konusu molozun içerisinde az sayıda insan kemiğinin bulunması, ya bir mezarlığın sel sularıyla tahribatını ya insanların sel sebebiyle öldüğünü akla getirmektedir.

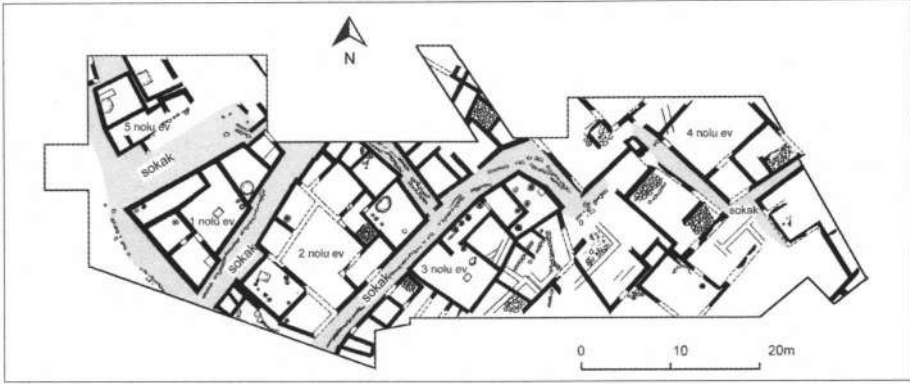

Fig. 8: Aşağı Şehir'in kuzeyindeki 4 no'lu tabakanın mimarisi.

karılmış olsa da şehrin ve konut yapılarının genel yapısının Kültepe'yle yakın benzerliği ortadadır (Schachner 1999: 80-82).

Bu alanda üç ev neredeyse tamamıyla açığa çıkarılabilmektedir (Ev 1-3); iki tanesinin ise rekonstrüksiyonunu yapmak mümkündür (Ev 4, 5) (Fig. 8). 1-3 no'lu evler (I-III yapıları Neve 1958: Abb. 13'e göre), İç Anadolu'da İlk Tunç Çağı'ndan itibaren MÖ 2. binyılı boyunca yaygın olan "merkezi odalı tipi" yapıları temsil etmektedirler (Schachner 1999: 39-40, 80-81, dipnot 236; Schachner 2011a: 244-250). P. Neve bu tipe benzeyen *Kārum* ve Hitit Dönemlerine ait birçok yapının avlulu olduğunu öne sürmektedir (Neve 1979: 54-56; Neve 1996). Ancak İç Anadolu'nun kış aylarındaki aşırı soğukları ve yoğun kar yağışları avluların kullanımını zorlaştırıyor olmalıydı. Özellikle bu odalarda ocak yerleri, çivi yazılı belgeler⁷ ve birçok eşyanın bulunmasını⁸ göz önünde tutarak söz konusu mekânların bir avludan çok üstü kapalı birer mekân olduğunu düşündürmektedir (Schachner 1999: 39-40, 80-81 dipnot 236; Schachner 2011a: 244-250).

Kārum Hattuş evlerindeki buluntular, mekânların Kültepe evlerindekiyle benzer şekilde kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir (Schachner 1999: 39-40, 80-81, dipnot 236). Merkezi odalarda düzenli olarak bir ocak yeri ve bazen de bir fırın bulunmaktadır. Çiviyazılı tablet buluntuları, aletler ve na-

7 Otten 1957. Günümüzdeki kazılarda, yapıların yanması nedeniyle sertleşmiş hamur olarak açığa çıkartılan çiviyazılı tabletler, kendi döneminde sadece güneşte kurutulmuş kilden oluşmaktadır. Bu nedenle bu tabletlerin Orta Anadolu'nun iklim şartlarına dayanmaları mümkün değildir.

8 Bazı merkezi alanların, üstü açık bir avlu olarak kullanılmış olması mümkündür (Örneğin BK IVd tabakasında avlusunda bir kanal olan yapı; Neve 1982: 26). Ancak İç Anadolu'da yakın dönemlere kadar geleneksel olarak inşa edilen yapılarla karşılaştırıldığı zaman binaların önünde duvarlarla çevrilmiş geniş avluların ne mutfak olarak ne ticari belgeleri saklamak için kullanıldığını görmekteyiz. Bu açık alanların, kısmen dışa ve umuma açık mekânlar olması nedeniyle sokağa bir geçiş olarak kullanıldığı bellidir. Ancak hayvanların ya da araç gereçlerin saklanması için kullanılmaktadır (Bkz. Boğazköy'ün havadan fotoğrafları Neve 1996b: Abb. 243-245).

dir de olsa depolama eşyaları envanteri tamamlamaktadır. Buna karşılık daha küçük odalarda çok sayıda depo kabı bulunmuştur (Fig. 2, 5, 6). Ocak yeri bulunan merkezi bir oda, depo ve çalışma odası şeklindeki iç bölünme Kültepe'deki planlarla uyushmaktadır.

2009 yılından itibaren, Hitit başkentinin çekirdeğini oluşturan Aşağı Şehir'in kronolojik ve strüktürel gelişimi, 1994-2008 yılları arasında Yukarı Şehir'de elde edilmiş sonuçların ışığında yeniden incelenmektedir. İlk etapta Aşağı Şehir'in güneyindeki Kesikkaya'nın çevresinde yoğunlaşan çalışmalarla, özellikle Kesikkaya ile poternli surun hemen kuzeyinde Hitit öncesi dönemler için önemli ipuçları elde edilmiştir (Fig. 9). Değerlendirilmesi halen devam eden çalışmaların ilk sonuçları (Schachner 2015b), şehrin tarihsel gelişimine önemli yenilikler getirmektedir. Bu yeni bulgular 2015'ten beri Aşağı Şehir'in kuzey kısmında yürütülen çalışmalarla teyit edilmektedir.

Aşağı Şehir'in güneyinde tespit edilmiş Hitit Dönemi'ne ait tabakaların altında yoğun yangın molozuyla karşılaşmıştır. Buna rağmen, Hitit yapıları birçok yerde daha önceki dönemin duvarlarını temel olarak kullanmış olduğundan, ikisinin arasında çok büyük bir zaman farkı olmadığı akla gelmektedir (Schachner 2014: 95-97). 2015 yılında Aşağı Şehir'in kuzeyindeki bulgular da aynı yöndedir.

Aşağı Şehir'in güneyinde tespit edilen yangın molozunun içinde saptanan birçok buluntu *in situ* olmamakla birlikte bu döküntü tabakanın *Kārum* Dönemi'ne ait bir yerleşimden kaynaklandığını işaret etmektedir. Dikkat çekici çanak çömlek buluntular arasında, olağan kap formlarının yanı sıra, Acemhöyük, Kültepe ve Boğazköy'de 1930'lu yıllardaki kazılardan bilinen, üzüm salkımı biçimli özel formlar da yer almaktadır. Aynı tabaka içerisinde karakteristik *Kārum* Dönemi stilinde yapılmış üç adet taş damga mühür de bulunmuştur

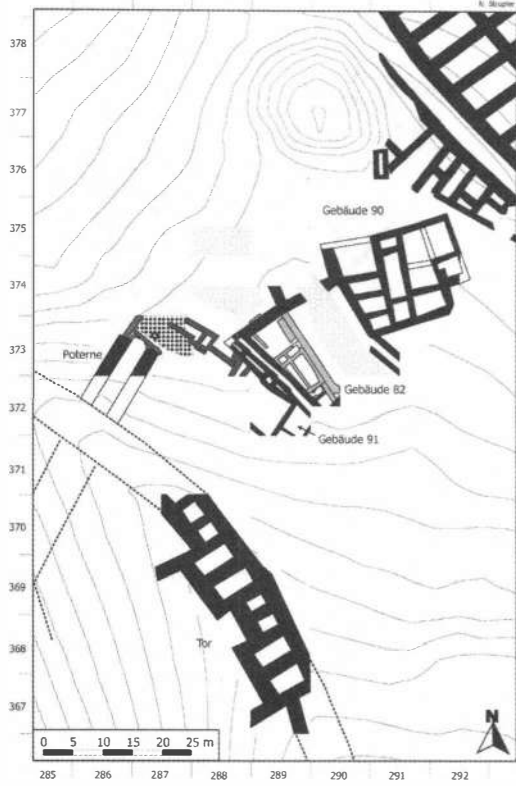

Fig. 9: Aşağı Şehir'in güneyindeki mimari tabakalar (sarı: *Kārum* Dönemi).

Fig. 10: Aşağı Şehir'in güneyinde bulunan *Kārūm* Dönemi'ne ait bir aslan figürü.

Fig. 11: Aşağı Şehir'in güneyinde bulunan *Kārūm* Dönemi'ne ait tapınak modeli.

(Schachner 2010: 168, Abb. 9-10). İki parça halinde bulunmuş, pişmiş topraktan bir aslan figürü de bu alanda ele geçen en önemli buluntular arasındadır (Fig. 10). *In situ* durumda olmasa da figürün altındaki ek yerine ait kırık, bir yere monte edildiğini düşündürmektedir.

Yine aynı molozun içerisinde, pişmiş topraktan yapılmış ve *Kārūm* Dönemi'ne tarihlenen, Boğazköy'de benzeri daha önce bulunmuş bir yapı modeli de ele geçmiştir (Fig. 11). Kafes görünümlü bu mimari model üç boyutlu yapılmıştır. Arka yüzünde kazıma tekniği ile yapılmış kapı ve pencereler olduğu düşünülen unsurlar görülen modelin, bir kült vazosuna ait olduğu

Fig. 12:
Aşağı Şehir'in
güneyindeki Kārum
Dönemi mimari
tabakası.

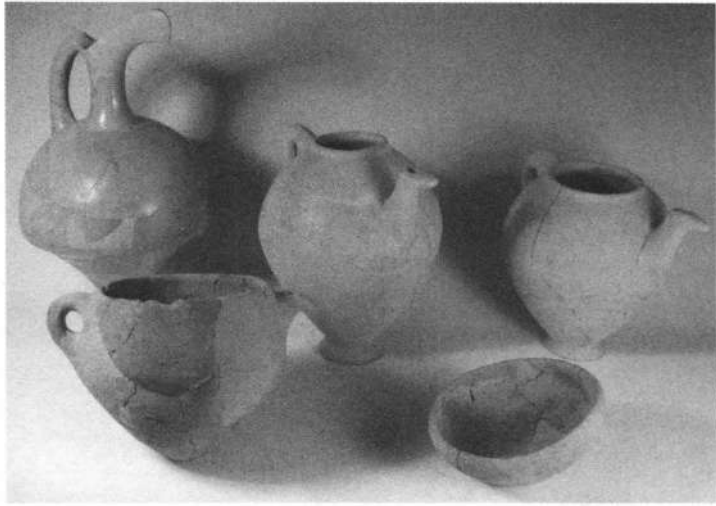

Fig. 13:
Aşağı Şehir'in
güneyinde bulunan
Kārum Dönemi'ne ait
çanak çömlekler

düşünülmektedir. Yapı modelinin yan duvarları girintili ve çıkıntılı olup ön yüzüne de bir koç başı eklendiğinden, bu modelin bir tapınağı temsil edebileceği de önerilebilir (Schachner 2010: 169, Abb. 11).

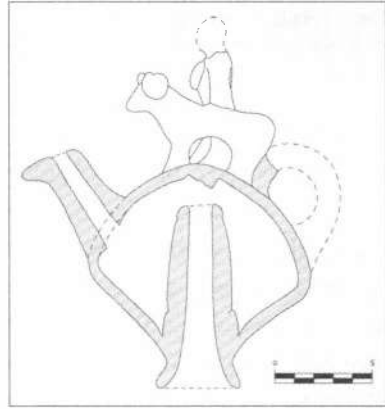
Yangınla tahrip edilmiş tabakanın tabanları üzerinde iyi korunmuş pişmiş toprak kaplar da bulunmuştur (Fig. 12-13). Kap, çaydanlık ve bazı büyük gaga ağızlı depolama kaplarının, yapının kuzey duvarı önünde dizildiği ve bazılarının belki de duvara yaslanmış bir raf üzerinde durduğu anlaşılmaktadır.

Bu grubun en önemli buluntusu, yapının güneydoğu odasında tespit edilmiştir. 2009'da, bu odada ilk etapta kırık bir erkek figürünü bulunmuştu (Schachner 2010: 170-171, Abb. 17a-b). 2010 sezonunda ise, odanın devamında yapılan kazılarda tüm olarak bulunan bir çaydanlığın hamuru ve rengi, daha önce bulunan kırık insan figürününün bu çaydanlığa ait olduğunu akla getirmiştir. Nitekim iki

Fig. 14:
Aşağı Şehir'in
güneyinde bulunan
Kārum Dönemi'ne ait
ritüel kap.

Ritüel kabın
detayı ve çizimi.

eser birleştirildiği zaman, söz konusu çaydanlığın Anadolu'da şimdiye kadar çok nadir bulunan bir eser grubuna ait olduğu anlaşılmıştır. Eserin en belirgin özelliği, içindeki boru sistemi nedeniyle, bir taraftan doldurulan sıvının diğer tarafa doğru 180 derece döndürüldüğünde akıtılabilmesidir. Eserin üstüne, sol elini bir koç figürinine dayamış ve sağ elinde bir nesne tutan çıplak ve vücut uzuvları çok doğal bir şekilde belirtilmiş bir erkek figürü yerleştirilmiştir (Fig. 14).⁹ Boğazköy'de şimdiye kadar yapılan kazılarda, bu esere benzer tek bir örneğin parçaları bilinmektedir.¹⁰ Tapınak olarak yorumlanabilen mimari modellerle birlikte bu eser, konutlarda gündelik işlerin yanı sıra bellibaşlı ritüellerin de gerçekleştirildiğine işaret etmektedir.

9 Çıplak erkek figürleri Karum ve Eski Hitit Dönemi'nde tamamen farklı bir duruşla bazı kabartmalı kap parçalarında bulunmaktadır, bkz. Boehmer 1983, 13. 14, Abb. 1, Taf. 1, 2; 4, 2.

10 Fischer 1963: 123 Nr. 346, Taf. 32. 346; Eskiyyapar: Özgüç 1999: 4-5, Pl. 8a; Perge: Recke 2006: 618-620, Abb. 1; 3; 7-8; Martini 2010: 16-19, Abb. 6a-b.

Fig. 15: Aşağı Şehir'in güneyinde bulunan *Kārum* Dönemi'ne ait çiviyazılı tablet. Tabletın ön yüzü solda ve arka yüzü sağda görülmektedir.

Aynı yapıya ait bir depo odasında *Kārum* Dönemi konutları için tipik bir işleve işaret eden bir bakır külçe bulunmuştur.¹¹ Bu buluntu ve çanak çömlek envanterinin bulunduğu odanın hemen batısındaki mekânda rastlanan çiviyazılı tablet bu binanın *Kārum* Dönemi'ne ait birçok yapıda olduğu gibi fonksiyonel bir konut olarak kullanıldığını gösterir. Adı geçmeyen bir şahsın *Sîn-işme'anni* ve *Azuma* adlı kişilere olan borcundan söz eden Eski Assurca yazılmış çiviyazılı tabletin (Fig. 15) paleografik ve dil özellikleri, 1960'lı yıllara kadar bulunmuş örnekleri (Otten 1957) gibi, Kültepe 1b tabakasıyla ilişkili olduğunu göstermektedir (Wilhelm 2010: 188-189, Abb. 47). Böylece yapımızda elde edilen tüm arkeolojik verilere ve karbon tarihlendirmelerine de dayanarak binanın MÖ 18. yüzyılın ikinci yarısında kullanıldığı düşünülebilir (Schachner 2011b: 40-41). Aynı zamanda elde edilen mühür ve çanak çömlekler, *Kārum* Dönemi'nin maddi kültürünün, özellikle geç unsurlarıyla karşılaştırılabilir: Örneğin çanak çömlekler özellikle Boğazköy batı yamacındaki 9.-8. tabakalara benzerlik göstermektedirler (Orthmann 1984). 2009 ve 2010'da Aşağı Şehir'de yangın molozu içerisinde ve 1960'lı yıllarda Büyükkale'de bulunan damga mühürler ve damga mühür baskılı bullaların Karahöyük 1 gliptiğine yakınlığı da göze çarpmaktadır.¹²

Alanın en güney köşesindeki çalışmalar topografyanın aslında güneye doğru dik bir şekilde alçaldığına işaret eder. Çünkü tabanından alınan bir

¹¹ Genel olarak bkz. Müller-Karpe 1994.

¹² 2009 yılı mühürleri için bkz. Schachner 2010: 168, Abb. 9-10; daha önce Yukarı Şehir'de Sarıkale Vadisi'ndeki çalışmalarda bulunan bir mühür için bkz. Schachner 2009: 30, Abb. 11.

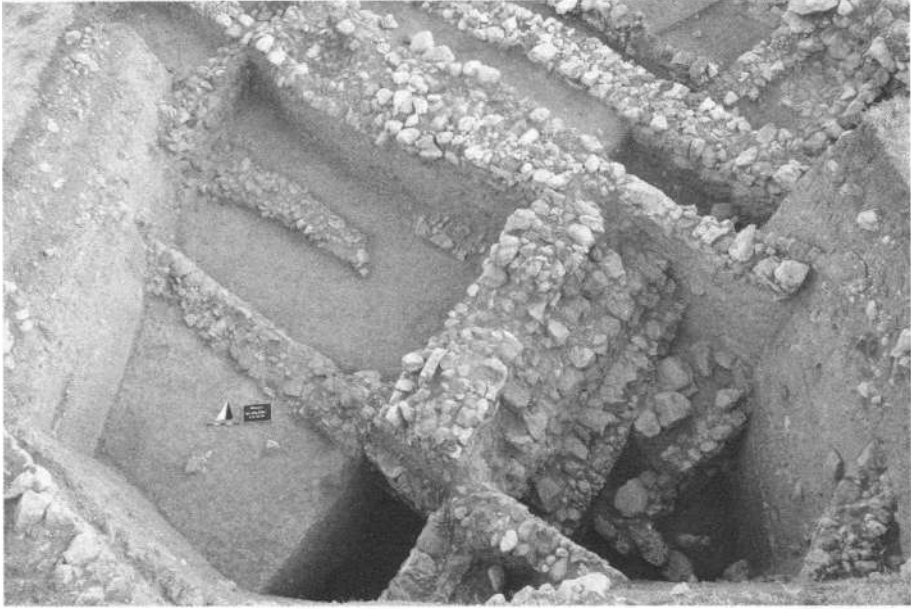

Fig. 16: Aşağı Şehir'in güneyindeki *Kārum* Dönemi mimarisinin genel görünümü.

radyokarbon örneği sayesinde kullanımının MÖ 15. yüzyıl başlarında sona erdiği anlaşılan 91 no'lu binanın¹³ altında, derinliği 2,50 m'yi bulan ve birbirini takip eden taban ve duvarlardan oluşan bir mimari silsile (Schachner 2014a: 95-97) tespit edilmiştir (Fig. 9). Sivil mimariye ilişkin binaların yönünün değişmemesi ve aralarında boşluk olmaması, *Kārum* Dönemi'nden MÖ 15. yüzyıla kadar uzanan bir zaman diliminde birbirini izleyen yapı silsilelerinin varlığına işaret etmektedir (Fig. 16). Bu alanda hemen hemen her konteksten alınan radyokarbon örneklerin tarihlendirmeleri bu yorumu doğrulamaktadır (Strupler 2013b: 164, Abb. 24-25). Bu bulgular ışığında en azından bu alanda söz konusu dönemlerde kesintisiz ve organik bir gelişimin yaşandığını düşünebiliriz.

1970'li yıllarda Aşağı Şehir'de Büyük Mabet'in batısında kazılan alanlarda bulunan ve kazı evi deposunda korunan bazı hayvan kemiklerinden elde edilen radyokarbon tarihlendirmeleri, Aşağı Şehir'in bu bölgelerinde de *Kārum* ile Hitit dönemleri arasında bir kesintinin yaşanmadığına işaret etmektedir (Schachner 2015b: 134, Tab. 1, Res. 6).

Son yılların kazı bulgularına göre, çiviyazılı belgelerde Hitit Devleti'nin kurulmasıyla görülen köklü siyasi değişikliğin (Klengel 1999: 21-38) arkeolojik yöntemlerle ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntısında fark edilebilir izler bırakmadığı aşikârdır. Hatta Aşağı Şehir'de yaptığımız araştırmaların bugünkü

¹³ Schachner 2011a: 36, Abb. 9. 10; Strupler 2013a: 159-164, Tab. 1, Nr. 10, Abb. 24.

sonuçlarına kadar, uzun süre tarihsel bir gerçek olarak kabul edilen (Bittel 1983: 54-59), Anitta'nın *Kārum* Hattuş'u fethiyle kentin lanetlenmesi ve yaklaşık 100 sene süren karanlık dönemden sonra tekrar iskân edildiği hipotezine şüpheyile yaklaşılması gerektiği düşüncesi önem kazanmaktadır.

Yeni kazıların buluntuları, yerleşimin bu kısmının, *Kārum* Dönemi'nin nispeten geç bir safhasında kurulduğu ve ilk Hitit mimarisinin, yer yer *Kārum* Dönemi duvarlarını temel olarak kullandığını göstermektedir. Dolayısıyla her iki dönem arasında zaman geçmediğini ve daha önce var olduğu tahmin edilen *Kārum* Dönemi ile Hitit Dönemi arasındaki "Karanlık Dönem" in olmadığını düşündürmektedir. Yüzölçümü ve şekli çok net olarak bilinmeyen kentin bu dönemi, Hitit metinlerde ancak çok puslu olarak bilinen I. Hattuşili'den önceki Labarnaların dönemini kapsayabilir (Klengel 1999: 33-38).

90 ve 91 no'lu konutlardaki bulgulara göre Aşağı Şehir'in güneyindeki yerleşim süreci her iki alanda MÖ 15. yüzyılın erken safhalarında sona ermiştir.¹⁴ Bu dönemden sonra tüm alan geniş bir taş tabakayla kaplanmıştır (Schachner 2011b: 34-35, Abb. 7-8). Doğu tarafında olduğu gibi Büyük Mabet ve çevresindeki anıtsal yapıların Hitit Dönemi'nde, yapıların güney yönden uzaktan algılanmasını sağlamak amacıyla geniş bir açık alan bırakıldığı görülür.¹⁵

Büyükkale'nin kuzeybatı yamacının alt eteğinde de Hitit öncesi dönemlere ait herhangi bir ize rastlanılmadığından (Schirmer 1969) daha batısında, tahminen Büyük Mabet'in sonradan kurulduğu alana kadar uzanan *Kārum* Dönemi yerleşimi ile Büyükkale kuzeybatı yamacındaki yerleşim arasında, yaklaşık 300 m kadar bir mesafenin kullanılmadığı anlaşılır (Fig. 3). Güneyde Kesikkaya'nın çevresini de içine alan bu boş alan Eski Hitit Dönemi'nde kurulan yeni anıtsal yapılarla doldurulmuştur. Yamaç Evi'nin altındaki eski safhaların (Schirmer 1969: 18-27) yanı sıra Kesikkaya'nın güneyinde tespit ettiğimiz yapının ancak bu dönemde inşa edildiğini düşünmekteyiz (Schachner 2015b: 136-140, Res. 11-16 Tab. 2).

Kuzeybatı yamacında ve Kesikkaya'da poternli surla aşağı yukarı aynı zamanda anıtsal nitelikli kamu yapılarının özgün formlarda kurulması, kentin genel plan gelişimine önemli ölçüde ışık tutar. Yukarı Şehir'deki çalışmalara dayanarak MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen genişletmeyle kentin karakterinin köklü bir şekilde değiştiği anlaşılmıştır (Schachner 2011a: 82-94). Ancak son yıllarda Aşağı Şehir'in güneyinde tespit edilen yapılaşmanın gelişimi, kentin çok daha erken bir dönemde önceden belirlenmiş ideolojik

14 Arkeolojik bulgular arasında herhangi bir tahribatı işaret eden veriler görülmediği ve söz konusu yapılar içinde herhangi bir envantere rastlanılmadığı için bu sürecin planlı bir şekilde gerçekleştirildiğini düşünmekteyiz.

15 Teraslar üzerinde kurulduğu için Büyük Mabet'in yapı kompleksini kuzey ve batı tarafından uzaktan algılamak mümkündür. Bu nedenle bu taraflarda boş alanlar bırakılmamıştır (Schachner 2014b).

parametrelere göre köklü bir şekilde değiştirilmeye başlandığını gösterir. Organik bir şekilde MÖ 3. binyılın sonundan itibaren gelişen kent MÖ 17. yüzyıldan itibaren yeni bir form almaktadır. Bu süreçte yerel kavramlara göre tasarlanmış Hitit kamu yapılarıyla birlikte tüm doğal çevre de şekillendirilmeye başlanır. Böylece, bir Anadolu şehri olan Hitit kentinin, Hitit İmparatorluğu'nun ideolojisini temsil eden bir metropole dönüştürülmesinin, çok belirgin bir şekilde tahmin edilenden daha önce, MÖ 17. yüzyılda başladığı anlaşılr. Yukarı Şehir'in eklenmesi bu sürecin ikinci bir adımı olarak yorumlanabilir.

Genel Değerlendirme

Ortaya konulan veriler, *Kārum* Dönemi'ndeki Boğazköy'ün, bu dönemin birçok Anadolu şehrinin olduğu gibi, gelişmiş bir yerleşim düzenine sahip olduğunu göstermektedir (Fig. 3, 8). Bu durum toplumdaki işbölümüne, karmaşık sosyal düzene ve hiyerarşiye işaret etmektedir.

Geçiş Evresi ile *Kārum* Dönemi arasındaki mimari formlar (özellikle konutlar) ve yapılardaki yakın benzerliklerden, MÖ 2. binyılın erken dönemindeki maddi kültürün köklerinin, MÖ 3. binyılın son evresine dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak *Kārum* Dönemi'ne ait buluntuların rastlandığı tüm alanlar değerlendirilip daha önceki dönemin (Geçiş Evresi) sonuçlarıyla kıyaslandığı zaman, şehrin MÖ 2. binyılın ilk 200 yılında büyüdüğü (Fig. 3), bununla birlikte şehir gelişmeye devam ettikçe farklı topografik bölgelerin tek bir şehir planında birleştirildiği anlaşılmaktadır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, özellikle kentin ve buradaki maddi kültürün gelişimiyle ilgili yeni yorumlar yapmaya katkı sağlayacak sonuçlar sağlamaktadır. Aşağı Şehir'de elde edilen radyokarbon tarihlendirme sonuçları, daha önce elde edilen sonuçları doğrularak, şehrin bu kısmının, MÖ 18. yüzyılın ortalarından sonra Büyükkale ve Büyükkale'nin kuzeybatı yamacında bulunan çekirdek şehrin birkaç yüz metre mesafesinde yeniden kurulduğunu işaret eder. Bu noktada Hattuş şehri ve bölgesinin, Orta Anadolu'da gelişen ticaret ağına sonraki bir aşamada dahil olduğu ihtimalini göz önünde tutmak gerekir.

Hattuş'ta görülen maddi kültür, ilk bakışta Kültepe'deki buluntulara çok benzemesine karşın detaylı incelendiğinde belirgin farklar olduğu anlaşılr. Özellikle mühür sanatında, Mezopotamya gliptiğinin Kültepe'de çok yoğun görülen etkisi, Boğazköy'de hemen hiç fark edilememektedir. Buna karşın *Kārum* Dönemi yerleşiminde elde edilen mühür ve mühür baskılarının, sanatsal olarak, daha çok tipik Anadolu ve özellikle Konya-Karahöyük örnekleriyle ilişkili olduğunu görmek mümkündür.

Boğazköy'de görülen çanak çömlek örnekler genel form ve yapım tekniği itibarıyla Kültepe'deki örneklerle benzese de genel olarak daha basittirler. Bu durumun, birçok başka buluntu grubu için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Kârum Dönemi Boğazköy yerleşiminin, Anadolu'nun büyük kentlerinden biri olmasına rağmen, özellikle Kültepe'ye ya da Acemhöyük'e göre refah düzeyinin nispeten daha düşük olduğu ve maddi kültüründe yoğun bölgesel özelliklere sahip olduğu anlaşılr.

Maddi kültürdeki bu farklılıklara rağmen Hattuş Eski Assurca dilinde yazılmış çiviyazılı tabletlerin bulunduğu nadir yerlerden biridir. Bu nedenle kentin en azından *Kârum* Dönemi'nin gelişmiş safhasında bu ticaret sisteminin önemli bir parçası olduğu anlaşılr. Eldeki metinlerde geçen şahıs adlarından *Kârum* Hattuş'ta bazı Assurlu tüccarların varlığı anlaşılsa da bu etnik grup maddi kültüründe fark edilebilecek herhangi bir iz bırakmamıştır. Böylece Assurluların bölgenin kültürel gelişimi üzerindeki etkilerinin Kültepe'dekine göre çok daha az olduğu tespiti yanlış olamaz. Daha ziyade maddi kültürden veya mimariden elde edilen veriler bölgedeki kültürel gelişimin tamamen yerel çizgide geliştiğini gösterir. *Kârum* Dönemi'nin sonlanması ve Hitit Dönemi'nin başlamasıyla gerçekleşen derin siyasi değişim, ilk etapta halkın maddi kültüründe fark edilemezken sadece MÖ 17. yüzyılın sonundan itibaren yeni tip kamu yapılarının ortaya çıkmasıyla yeni bir dönemin başladığı arkeolojik malzemelerden anlaşılr (Schachner 2015b).

KAYNAKLAR

- Alp, S. (1968) *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bittel, K. (1957) "Versuchsgrabung in der nördlichen Unterstadt", K. Bittel, R. Naumann, T. Beran, R. Hachmann, G. Eruth (eds.), *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955*, ADOG 2, Berlin: Gebr. Mann: 23-28.
- Bittel, K. (1983) *Hattuscha-Hauptstadt der Hethiter. Geschichte und Kultur einer altorientalischen Grossmacht*, Köln: DuMont.
- Boehmer, R. M. (1983) *Die Reliefkeramik von Boğazköy. Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978, Boğazköy-Hattusa 13*, Berlin: Gebr. Mann.
- Fischer, F. (1963) *Die hethitische Keramik von Boğazköy. Boğazköy-Hattusa 4*, Berlin: Gebr. Mann.
- Heinrich, E. (1973) "Kaufmannshaus und Bit Kari", E. Neu, Ch. Rüster (eds.), *Festschrift Heinrich Otten. 27. Dezember 1973*, Wiesbaden: Harrassowitz: 89-98.
- Lumsden, S. (2008) "Material culture and the Middle ground in the Old Assyrian Colony Period", C. Michel (ed.), *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten: 21-43.
- Martini, W. (2010) *Die Akropolis von Perge in Pamphylien-vom Siedlungsplatz zur Akropolis*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Müller-Karpe, A. (1994) *Altanatolisches Metallhandwerk*, Neumünster: Wachholtz.
- Neve, P. (1958) "Untersuchungen in der Altstadt", K. Bittel, P. Neve, F. Fischer, T. Beran, H. Otten (eds.), *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1957*, MDOG 91, Berlin: Deutsche Orient-Gesellschaft: 3-21.
- Neve, P. (1979) "Zur Entwicklung des hethitischen Wohnungsbaus in Boğazköy-Hattusa unter besonderer Berücksichtigung der in der Altstadt/ Unterstadt erzielten Grabungsergebnisse", *Wohnungsbau im Altertum*, DiskB 3, Berlin: Deutsches Archäologisches Institut: 47-61.
- Neve, P. (1982) *Büyükkale. Die Bauwerke. Grabungen 1954-1966, Boğazköy-Hattusa 12*, Berlin: Gebr. Mann.
- Neve, P. (1996) "Housing in Hattusa, the Capital of the Hittite Kingdom", Y. Sey (ed.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme / Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı: 99-118.
- Orthmann, W. (1963a) *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien, Istanbul Forschungen B. 24*, Berlin: Gebr. Mann.

- Orthmann, W. (1963b) *Frühe Keramik von Boğazköy aus den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, WDOG 74; Boğazköy-Hattuša 3, Berlin: Gebr. Mann.
- Orthmann, W. (1984) "Keramik aus den ältesten Schichten von Büyükkale", K. Bittel (ed.), *Funde aus den Grabungen bis 1979*, Boğazköy VI, Berlin: Gebr. Mann: 9-62.
- Otten, H. (1957) "Die altassyrischen Texte aus Boğazköy", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 89, 1957: 68-79.
- Özgüç, T. (1999) "Vases used for ritual purposes from Eskiyaşar", T. Mikasa (ed.), *Essays on Ancient Anatolia*, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 11, Wiesbaden: Harrassowitz: 1-23.
- Recke, M. (2006) "Eine Trickvase von der Akropolis in Perge und andere Zeugnisse für kultische Aktivitäten während der Mittel- und Spätbronzezeit: Zur Rolle Pamphyliens im 2. Jahrtausend v. Chr.", B. Avunç (ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, İstanbul: Homer Yayınları: 618-626.
- Schachner, A. (1999) Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost- und Südostanatolien, BAR International Series 807, Oxford: Archaeopress.
- Schachner, A. (2009) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2008", *Archäologischer Anzeiger* 2009/1: 21-72.
- Schachner, A. (2010) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2009", *Archäologischer Anzeiger* 2010/1: 161-221.
- Schachner, A. (2011a) *Hattuşa. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München: Beck.
- Schachner, A. (2011b) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2010", *Archäologischer Anzeiger* 2011/1: 31-86.
- Schachner, A. (2013) "Hattuša, the Capital City of the Hittite Empire", M. Doğan-Alparslan, M. Alparslan (eds), *Hittiter: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 150-177.
- Schachner, A. (2014) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2013", *Archäologischer Anzeiger* 2014/1: 93-168.
- Schachner, A. (2015a) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2014", *Archäologischer Anzeiger* 2015/1: 69-107.
- Schachner, A. (2015b) "2009-2014 Yılları Arasında Hattuşa Aşağı Şehir'deki Çalışmaların İlk Genel Değerlendirmesi", Ö. İpek (ed.), 5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, 10 Aralık 2015 Çorum: Çorum Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 133-152.
- Schirmer, W. (1969) *Die Bebauung am unteren Büyükkale-Nordwesthang in Boğazköy. Ergebnisse der Untersuchungen der Grabungskampagnen 1960-1963*, WDOG 81; Boğazköy-Hattuša 6, Berlin: Gebr. Mann.
- Schoop, U.-D. (2005) *Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner.
- Schoop, U.-D. (2011) "Çamlıbel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem", Ö. İpek (ed.), 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, 02 Ekim 2010, Çorum: Çorum Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 137-160.
- Seeher, J. (1999) "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1998 und ein neuer topographischer Plan des Stadtgeländes", *Archäologischer Anzeiger*, 1999/3: 317-344.
- Strupler, N. (2013) "Vorratshaltung im mittelbronzezeitlichen Boğazköy-Spiegel einer häuslichen und regionale Ökonomie", *Istanbul Mitteilungen* 63: 17- 50.
- Wilhelm, G. (2010) "Textfunde der Kampagne 2009", *Archäologischer Anzeiger* 2010/1: 188-189.

Orta Assur Krallarının Anadolu'daki Çıkarları

ANDREAS SCHACHNER*

Günümüzde Türkiye'nin güneydoğusu, batıda Akdeniz sahillerinden doğuda Zagros Dağları'na kadar uzanmaktadır. Coğrafi olarak bazı alanlara ayrılan bu bölgenin bir kısmı henüz MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Assurluların ilgi alanına girmiştir. Bu süreç MÖ 1. binyılın ilk yarısında daha iyi belgelenmiştir. Fırat'ın batısındaki bölgeler MÖ 2. binyılda Assurluların erişim alanı dışında olsa da Yukarı Dicle ve Tur Abdin Dağları boyunca uzanan engebeli ovalar ve bu dağların etekleri MÖ 2. binyılın sonlarında Assurluların genişleme politikalarının hedefinde olmuştur. Bu yıllarda Kuzeydoğu Suriye'nin ovalarıyla Tur Abdin'in güney eteklerindeki topraklar ve Karacadağ'ın çevresi Mitanniler ve iddialı Orta Assur krallarının savaş alanı haline gelmiştir (Fig. 1).

Mitanni'nin başkenti Waşşukanni'nin (Tell Feheriye ile özdeşleştirilmiştir, Wilhelm 1982: 38) Assurlular tarafından yıkılmasından sonra Taidu ismindeki bir kent geriye kalan Mitanni/Hanigalbat Devleti'nin başkenti olmuştur (Wilhelm 1982: 54-56). Her ne kadar Dur-Katlimmu'da bulunan Orta Assur Dönemi'ne ait güzergâhlar hakkında bilgi veren bir yazıtı (Röllig 1983: 279-284) Habur üçgeninde Taidu isimli başka bir kentin varlığına işaret ediyor olsa da coğrafi olarak bu kadar yakın konumlanan böylesine önemli iki şehrin birbirinden açıklayıcı birer sıfatla ayrılmamış olması uzak bir ihtimaldir.¹ Ayrıca, stratejik açıdan bakıldığında, Assurluların Waşşukanni'yi ele geçirmelerinden sonra Hanigalbat'ın yeni başkentinin Assurluların erişiminden daha uzakta, yani güney yerine kuzeyde, Tell al-Hamidiya'da veya Habur civarındaki başka yerlerde konumlandırımları mantıklıdır. Nitekim, Habur Ovası'ndaki olaylardan Tur Abdin Dağları sayesinde korunabilen Yukarı Dicle bölgesi,

* Deutsches Archäologisches Institut Istanbul
andreas.schachner@dainst.de

1 Wäfler'in (1994: 301-302) Tell al-Hamidiya'nın Mitanni'nin başkenti Taidu olduğuna dair iddiası kesinlik kazanmamıştır (Röllig 1997: 282). Hitit ve Orta Assur kaynaklarında Taidu'nun konumuyla ilgili çelişiklere dikkat çeken Kessler (Kessler 1980: 98; Wilhelm 1982: 56), Taidu'yu Yukarı Dicle'de konumlandırmakta herhangi bir sakınca görmemiştir. Wäfler'in (1994: 293-301), ismi Tidu/Taidu (Taddum, Tadum) olan en az üç farklı yerin varlığına ilişkin verilerin olduğunu öne sürdüğünü belirtmek gerekir.

Assur'dan gelebilecek düşmana karşı belli bir güvenlik sağlamaktadır. Bu bağlamda, Yukarı Dicle bölgesiyle Toroslar'ın eteklerinin kuruluşundan itibaren Mitannilere ait olduğu belirtilmelidir. Yeni Assur Dönemi'nde, Şubria'nın yöneticilerinin isimlerinin Hurrice olması da (Hu-Teşşup, Ik-Teşşup) Hurri kültürünün bu bölgede Mitanni'nin çöküşünden yüzyıllar sonra bile hâlâ güçlü olduğunu göstermektedir (Radner, Schachner 2001: 757).

Bu nedenle, bölgenin Assur coğrafyası üzerine Kessler'in erken tarihte yaptığı ve zamanında bile inandırıcı olan öneri (Kessler 1980) bugün Ilısu Barajı kapsamında 1999 yılından beri gerçekleştirilmekte olan kurtarma kazılarında ele geçen arkeolojik ve yazılı veriler dikkate alındığında daha da ikna edicidir (Fig. 1). Bu açıdan bakıldığında modern Üçtepe'nin (19. yüzyılda Kurkh'un bulunduğu yer) Assurnasirpal'ın beşinci seferinin Yeni Assur Dönemi'ne ait olan Kurkh Monoliti'ndeki aktarımında önemli yer tutan Mitanni'nin başkenti Taidu olması kuvvetle muhtemelken Sinabu kenti batısındaki Pornak Höyüğü'yle (Kessler 1980: 117-121; Radner, Schachner 2001: 753-757) Tuşhan ise, Orta Assur Dönemi'ne ait Giricano ile Yeni Assur Dönemi'ne ait Ziyaret Tepe'de ele geçen yazılı buluntulara dayanarak, 20 km doğudaki Ziyaret Tepe ile eşleştirilmektedir (Radner 2004, 71; MacGinnis, Matney 2009).

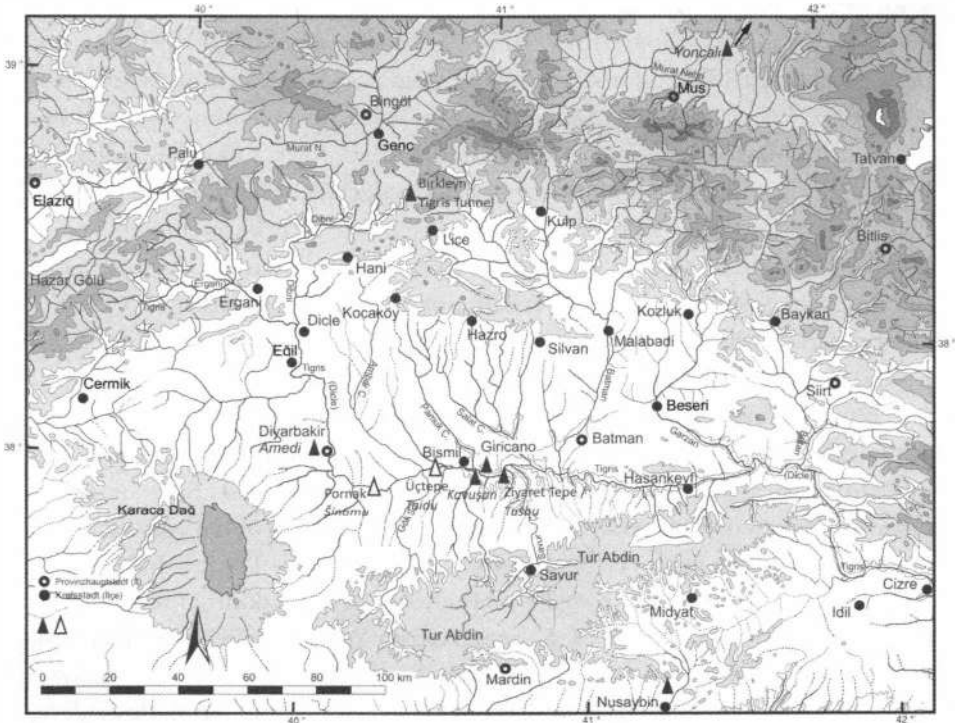

Fig. 1: Güneydoğu Anadolu'nun metinde geçen yerlerini gösteren harita.

Bu eşleştirmeler Dicle ve kuzeyindeki Mitanni ve Orta Assur Dönemi buluntularıyla büyük ölçüde desteklenmektedir (Roaf, Schachner 2005: Fig. 1-2). Buna göre bölge, büyük kentsel alan ve köy ağının oluşturduğu yoğun bir nüfusa sahipti. Her ne kadar Assurluların Dicle kıyısındaki kentleri ne zaman ele geçirdikleri kesinlik kazanmamış olsa da yazılı veriler I. Adad-nirari veya oğlu I. Salmanassar'ın dönemine işaret etmektedir.

II. Assurnasirpal'ın yazıtları daha önce Sinabu ve Tidu/Taidu kentlerinde hüküm sürmüş bir Assur kralından bahseder. Kurkh Monoliti'ne göre bu kentlere “benden önce gelen prens, Assur kralı Salmanassar” tarafından asker yerleştirilmişti (BM 118883, Börker-Klähn 1982: 181-182 no. 135; Grayson 1991: 261; A.0.101.19: 93). Mayer (1986: 236) ve Grayson (1991: 261) bahsi geçen kralın askeri hareketleri az bilinen II. Salmanassar (MÖ 1030-1019) olabileceğini düşünmüşse de son 15 yılda yapılan yeni arkeolojik keşiflerin ışığında bu kentlerin I. Salmanassar (MÖ 1269-1241) tarafından fethedilmiş olması akla daha yatkındır; bu kralın hükümdarlık dönemine tarihlenen bir idari metinde Taidu valisinin adının geçmesi bu görüşü desteklemektedir (Kessler 1980: 91 no. 13; Radner, Schachner 2001).

Assur'da bulunan yazıtlara göre I. Salmanassar'ın babası ve öncülü I. Adad-nirari (MÖ 1295-1264) MÖ 1280'de nihayet Hanigalbat'ın kralı Wasaşatta'nın krali kenti Taidu'yu ele geçirmiş ve imar çalışmalarına girişmiştir (Grayson 1987: 137, A.0.76.4: 37- 41; 158: A.0.76.22: 55-60). Ancak Taidu'ya gönderilmesi gereken yazıtlar Assur'da kalmış ve orada ortaya çıkarılmıştır (Grayson 1987: 135). Assurnasirpal'ın Salmanassar'ın Tidu/Taidu'daki faaliyetlerinden bahsetmiş olması şu hipotezle açıklanabilir: Adad-nirari'nin geriye kalan küçük Mitanni Devleti Hanigalbat karşısındaki zaferi ilk başlarda kalıcı olmamış olabileceğinden Tidu/Taidu'daki imar çalışmaları gerçekleştirilmemiş olabilir. Ardılı I. Salmanassar'ın Hanigalbat'ın kralı II. Sattuara'ya karşı savaşmış olması bunu düşündürmektedir. I. Salmanassar ülkeyi, olasılıkla MÖ 1260'ta, “Taidu'dan Irridu'ya dek, Kaşiyari Dağı'nın tümünden Eluhat kentine, Sudu Kalesi, Harranu Kalesi'nden Fırat'ın kıyısındaki Karkamış'a” kadar ele geçirdiğini öne sürmüştür (Grayson 1987: 184, A.0.77.I: 81-85). Salmanassar'ın Tidu/Taidu'daki imar faaliyetleriyle ilgili bilgi Assurnasirpal'ın Tidu/Taidu'daki onarımları sırasında bulunduğu yazıtlardan gelmiş olabilir. I. Salmanassar'ın bazı bina yazıtlarında kendi kökeninden bahsetmemiş olduğu gözden kaçmamalıdır ki (Grayson 1987: 180-188, A.0.77.1; 191-193, A.0.77.4) bu da Assurnasirpal'ın Sinabu'nun ve Tidu/Taidu kurucusu hakkında verdiği bilgilere uymaktadır. Bu nedenle, I. Salmanassar'ın Yukarı Dicle boyundaki kentlerde etkili ve kalıcı bir Assur hâkimiyeti kuran Assur kralı olması oldukça makuldür. Her ne kadar arkeolojik ve tarihi verilerle kesin olarak desteklenemese de bu tarihten sonra Yukarı Dicle'nin kuzey bölgelerinin, batıda Urfa

Fig. 2:
dunnu ša Uzibi'nin sahibi
Ahuni'nin arşivindeki
çiviyazılı tabletler

ve Harran ovalarıyla (Yardımcı 2004: 390'daki harita) Tell Sabi Abyad gibi Orta Assur yerleşimlerinin varlığının bilindiği Balih Vadisi'ne kadar (Wiggermann 2000), Assur kontrolünde olduğunu düşünebiliriz. Yukarı Dicle bölgesi, Karacadağ'ın batısı ve güneybatısındaki bu alanlara nazaran arkeolojik olarak daha iyi bilindiğinden ağırlıklı olarak o bölgeye odaklanacağım (Fig. 1).

Son yıllarda Yukarı Dicle boyunca ortaya çıkarılan arkeolojik ve yazılı veriler sayesinde bölgenin MÖ 2. binyılın ikinci yarısıyla MÖ 1. binyılın ilk yarısı arasındaki politik ve kültürel tarihini canlandırmak mümkün olmuştur. Bölgedeki Mitanni hâkimiyeti sadece MÖ 1. binyıla ait ikincil kaynaklardan değil, aynı zamanda nehir boyunca uzanan bazı alanlarda (batıdan doğuya Üçtepe, Giricano, Ziyaret Tepe ve Gre Dimse) gün yüzüne çıkarılan kalıntılarla da ortaya konmaktadır. Mitanni hâkimiyetinin ve bölgenin böylelikle merkezi daha güneyde olan önemli bir politik güce dahil olmasının yansımaları Giricano veya Salat Tepe'deki arkeolojik buluntulardaki dramatik değişikliklerde görülmektedir. Her iki kentin Orta Tunç Çağı'na büyük ve surlu yapılar damgasını vurmaktayken (Giricano: Bartl 2014; Salat Tepe: Ökse 2014) Mitanni Dönemi'ne ait yerleşim katmanları kullanımdaki değişiklikleri gözler önüne sermektedir. Salat Tepe yıkıcı bir depremten sonra neredeyse terk edilmişken (Ökse 2007) Giricano'daki köy tipi bir yerleşimin tek tük kalıntılarının özellikleri (IIIb dönemi, 8. yapı katı; Radner, Schachner 2004) Orta Assur Dönemi olarak bilinen MÖ 2. binyılın son yüzyılına ait yazılı buluntularla beraber daha iyi açıklanabilir (Fig. 2; Radner 2004).

Bahsi geçen metinler Mitanni döneminden çok sonrasına ait olsalar bile yine de Giricano'da hemen sonra gelen Orta Assur Dönemi yerleşimini anlatmak için kullanılan idari terim *dunnu* alanının daha Mitanni döneminde

benzer şekilde işlediğini göstermektedirler. Alan bir *dimtu* yani bir tarım arazisi veya çiftlik olarak işlev görmüş olmalıdır zira daha erken bir terim olan *dimtu*'dan daha geç bir terim olan *dunnu*'ya olan idari terim geleneği geçişi Kuzey Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde çok iyi belgelenmiştir (Koliński 2001). Kanımca, büyük Orta Tunç Çağı arazileriyle (örn. Giricano 12. ve 9. tabakalar (Gebäude A-C): Bartl 2005, 2012, 2014 veya Salat Tepe 2. tabaka: Ökse 2014) Giricano'da kazıları sadece kısmen gerçekleştirilmiş *dimtu* (Giricano 8. tabaka) ve *dunnu* yapıları arasındaki stratigrafik bağlantı, tarıma elverişli arazilerin kontrolünü sağlayan bu sistemin MÖ 2. binyılın başlarına dek uzandığını bile gösterebilir.

Kazısı gerçekleştirilmiş alanların yetersiz olmasından dolayı Giricano'daki gibi bir köy tipi yerleşimin veya bir bütün olarak yerleşim sisteminin kapsamını ve görünümünü ayrıntılı olarak tahmin etmek güçtür. Ne var ki bölgedeki bazı alanlarda ele geçen Mitanni tipi standartlaşmış çanak çömlek ve mühürler, bölgenin sadece idari değil kültürel ve ekonomik olarak da daha geniş Mitanni İmparatorluğu'yla bütünleşmiş olduğunu göstermektedir (Schachner 2004; 2014; Roaf, Schachner 2005).

Mitanni dönemine kıyasla, Güneydoğu Anadolu'nun Orta Assur Dönemi çok daha iyi belgelenmiştir. Karakteristik özellikleri olan Orta Assur çanak çömleğinin geniş yayılımı politik gelişmelerin bu bölgeyi kültürel olarak da etkilediğine işaret etmektedir (Fig. 3; Roaf, Schachner 2005: Fig. 2). Kazılarda veya yüzey araştırmalarında her iki döneme ait çanak çömlek elde edildiğinden genel politik hâkimiyet değişse de hem bireysel hem bütünsel yerleşim sistemi seviyesinde yüksek oranda bir süreklilikten söz edilebilir. Belli ki bölgeler üstü politik hükümdarın değişimi bölgenin iç gelişiminde gözle görülür bir etki bırakmamıştır ve herhangi bir kargaşa izi ayırt edilmemektedir ancak yine de Assur'un baskın kültürel damgası, yerel geleneklerin görülmediği bu ortamda bölgenin tamamıyla Assurlu olduğuna işaretir.

Belirli çanak çömlek formlarının dağılımının etnik kompozisyonları yansıtmayı yansıtmadığı konusunda fikir yürütmek eldeki sınırlı maddi veriler dikkate alındığında çok daha zordur. Giricano'da ele geçen metinler bölgede yerel bakış açılarının izlenebildiği az sayıdaki kaynaklardandır (Radner 2004). Gerçi metinlerde bahsi geçen kişi isimleri hukuki işlemlerde rol almış kişilere aittir ve bu nedenle nüfusun geneliyle ilgili bilgi vermekten uzak görülebilirler. Yine de bu koşullar göz önüne alındığında, içlerinden bazılarının bariz olarak Assurlu olduğu 70 küsur personelin üçte ikisinin isimlerinin köklerinin Akkadca olması dikkate değerdir. Kökleri belli olmayan 12 tanesi dışında az sayıda Hurri ve Batı Sami ismi de tespit edilmiştir (Radner 2004: 73-74). Orta Assur çanak çömleğinin yayılımıyla beraber değerlendirildiğinde bu bilgiler, Assur ve kültürünün kentlerin ötesinde tüm kırsal alanda çok güçlü bir şekilde var

Fig. 3:
Giricano'da bulunan
Orta ve Yeni Assur
dönemi pişmiş toprak kap
örnekleri

olduğunun verileri olarak ele alınabilir (Postgate 1992; 1997). Ancak Assur hâkimiyetinin yanı sıra diğer bazı etnik grupların da kalıcı bir varlığı olduğu yazılı kaynaklarda ifade edilmektedir. Dağınık veriler, özellikle de Ziyaret Tepe'deki buluntular ışığında bakıldığında, giderek karmaşıklaşan bir etnik çevrenin ortaya çıktığı MÖ 1. binyılın başlarında durumun pek değişmediğini ortaya koymaktadır (MacGinnis 2012; Radner, Schachner 2001).

Farklı etnik grupların varlığına dair veriler, Orta Assur çanak çömleğinin imparatorluğun her tarafında yaygın olarak kullanılmasının işaret ettiği çok homojen bir kültürel etkiyle tezat teşkil etmektedir (Fig. 3; Pfälzner 1995; Roaf, Schachner 2005). Sadece Assur örneğinde değil Son Tunç Çağı kral devletlerinin çoğu için geçerli bir özellik olan maddi kültüre ilişkin bu olgu (Glatz 2015), imparatorluğun merkezinin kültürel etkisinin Anadolu'daki çeperinde bile ne kadar güçlü olduğunu ortaya koyduğundan gücün doğrudan nasıl uygulanabildiğinin bir göstergesi olarak alınmalıdır. MÖ 1. binyılda durum dikkat çekici biçimde epey farklıdır zira bu dönemde köylerdeki çanak çömlek buluntularında yerel gelenekler gözlemlenebilmekteyken (örn. Giricano: Schachner 2003) Ziyaret Tepe/Tuşhan gibi kentsel yerleşimlerde Assur'un merkezinin geleneklerinin yakından izlendiği görülmektedir (MacGinnis, Matney 2009; daha genel bir yorumlama için bkz. Postgate 1992).

Bölgedeki tüm büyük kentsel alanlarda yürütülen kazılarda veya yüzey araştırmalarında Orta Assur işgaline işaret eden hatırı sayılır derecede veri ele geçmiştir (Koroğlu 1998; Özırat 2006). Bu veriler, yukarıda alıntılanan ve I. Salmanassar'ın Dicle boyunca yer alan kentlerdeki imar programlarını anlatan tarihi kaynakları doğrulamaktadır. Hem Orta hem de Yeni Assur Dönemi'ne ait tüm Assur kentlerinin doğal bir savunma hattıymışçasına nehrin güney kıyısında konumlanmaları çarpıcıdır (Fig. 1). Büyük kentsel alanların her birinin –doğudan batıya Sinabu/Pornak, Taidu/Üçtepe ve Tuşhan/

Fig. 4: Büyük kent Ziyaret Tepe (Assurca *Tuṣḫu*/*Tuṣḫan*) kuzeyden görünümü; arkada Tur Abdin Dağları (Assurca *Kaṣiyari*) görünmektedir.

Ziyaret Tepe– Tur Abdin’in güneyinden gelen doğal rotaların nehirle buluştuğu stratejik yerlerde kurulmuş olmaları bu hipotezi desteklemektedir (Fig. 1).

Bugüne kadar Orta Assur Dönemi’ne ait kentsel yerleşimlerde az sayıda kazı çalışması gerçekleştirilmiş olduğundan bu kentlerin yapılarını (tek tek binaların ve kentlerin konumları) ve imparatorluğun merkeziyle ilişkilerini değerlendirmek imkânsızdır. Bazı küçük ve basit kerpiç evlerden oluşan Giricano ve Kavuşan gibi alanlar köylerin yerleşim düzenine ilişkin ender ipuçları vermektedir (Schachner 2004: 8, Fig. 10; Kozbe 2013).

Giricano tabletlerinin bulunduğu sıralarda *dunnu* sistemi bilinmektedir ve krali bir *dunnu* olan Tell Sabi Abyad’ın (Wiggermann 2000) böyle bir yapının nasıl görüldüğünü gösterdiği düşünülmüştür. Ancak Giricano’da elde edilen buluntular bu idari terimi ilk defa kraliyet ailesi seviyesi ötesinde tespit edilebilen alanlarla da ilişkilendirilebilmemize olanak sağlamaktadır. Yazılı veriler Giricano’nun, yani Orta Assur Dönemi’ndeki ismiyle *dunnu ša Uzibi*’nin, Tuṣḫu (= Tuṣḫan) kentinden Kidin-Sin oğlu Ahuni isminde birine ait olduğunu göstermektedir (Fig. 2; Radner 2004: 69-72). Bu kent, modern Ziyaret Tepe’nin kuş uçuşu yaklaşık 5 km güneydoğusunda nehrin karşı kıyısında konumlanmaktadır (Fig. 4; MacGinnis, Matney 2009). Bu veriler ışığında, Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu’nun eteklerindeki bölgenin bir örneğini oluşturan Yukarı Dicle bölgesinin yerleşim sistemini ve yerel ekonomisini kıs-

men de olsa yeniden canlandırmak mümkündür. Her ne kadar bölgede² başka tespit edilememiş olsa da *dunnu* tipi alanlara yapılan diğer atıflar bu sistemin Assur yönetiminin bulunduğu kentsel yerleri çevreleyen alanların kontrolünü sağlamak için yaygın olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Üç büyük kentin (örneğin Şinamu/Pornak, Taidu/Üçtepe ve Tuşhu/Ziyaret Tepe) yakınlarında yer alan ve Orta Assur çanak çömleği bulunan (Koroğlu 1998: 54-74, Fig. 11. 17; Roaf, Schachner 2005: 121) küçük yerleşimlerin muhtemelen büyük çoğunluğu bu sistemin bir parçası olmuş olabilir.

Bu üç büyük kent arasındaki mesafeler 15 ila 20 km arasında değişmekteyken (Fig. 1) küçük alanların arasındaki mesafe her büyük kentin en fazla 5 km uzağında olacak şekildedir (Radner, Schachner 2004: 115, Fig. 65-66). Bu sistem Suriye'de Habur ve Balih nehirleri boyunca görülen yerleşim yapısına oldukça benzemektedir (Ergenzinger, Kühne 1991: 184-186, Fig. 143; Lyon 2000: 100-101). Bu nedenle, Yukarı Dicle bölgesinin politik ve kültürel anlamda Orta Assur bölgesel devletinin yapılarıyla tamamen bütünleşmiş olduğu hükmüne varabiliriz (Radner, Schachner 2004: 115).

Assurlu hükümdarlar Kaşiyari Dağları'nın kuzeyindeki bölgelere, modern Tur Abdin'e, epey ilgi göstermiş görünmektedir ki benim görüşüme göre bu sadece ekonomik nedenlerle açıklanamaz. Yukarı Dicle bölgesinin yüksek bir tarım potansiyelinin yanı sıra oradaki toplulukların, Giricano civarındaki alanın üretkenlik hesaplarıyla da kanıtlandığı üzere, gereğinden fazla üretim yapabildikleri (Radner, Schachner 2004: 118-119) gözden kaçırılmaması gereken unsurlar olsa da Assur imparatorluklarının merkezi hem MÖ 2. hem MÖ 1. binyılda benzeri bir tarım potansiyeline sahipti. Güneydoğu Anadolu'nun Assur kentine olan uzaklığı ve aradaki engebeli arazi düşünüldüğünde temel ihtiyaç mallarının bu bölgeler arasında kayda değer miktarlarda taşınmış olması gerçekçi değildir. Dicle üzerinden nakliyat bile, bazı dar kanyonlardan akan nehrin bu yolculuğu çok tehlikeli hale getireceği göz önüne alındığında, pratikte uygulanamaz gibi görünmektedir. Ayrıca, Giricano'da kazılan büyük bir depo çukuru gereksiz nakliyatı önlemek için büyük miktarda tahılın verimli arazinin hemen yakınında saklandığını göstermektedir (Schachner 2004: 5-13, Fig. 11-12). MÖ 2. ve MÖ 1. binyıllarda Kuzey Mezopotamya ve ötesinde, Tell Bderi'de (?) (Pfälzner 1995: 114) ve özellikle Qasrij Kayalığı'nda (Simpson 1990; Curtis 1989), Orta Anadolu bölgesi de dahil olmak üzere (Seher 2000) aynı depolama sistemi kullanılmıştır.

Doğu Anadolu'nun dağları şüphesiz Assur ekonomisi için teorik olarak yüksek potansiyeli olan hammadde kaynağıydı. Doğu Anadolu'nun MÖ 2.

2 Giricano 4 ve 12 no'lu metinlerde iki farklı *dunno*'dan bahsedilmektedir (Radner 2004). Dicle'nin güney kıyısında en batıdaki kent olan Sinamu'nun yakınlarında, ismi kırık Assur-bel-kala obeliskindeki yazıtta geçen *dunnu* şa Lişar-şala-Aşşur bulunmaktaydı (Grayson 1991).

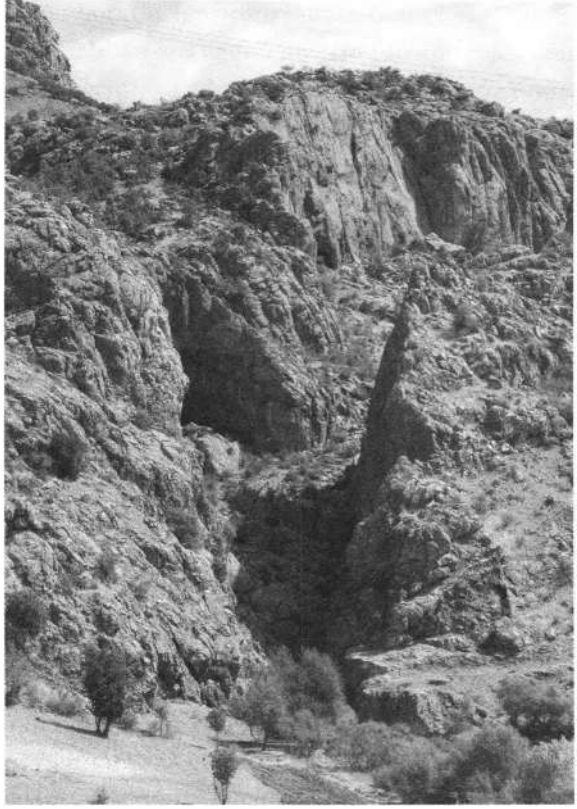

Fig. 5: Bırkleyn,
a: batıdan görünümü.

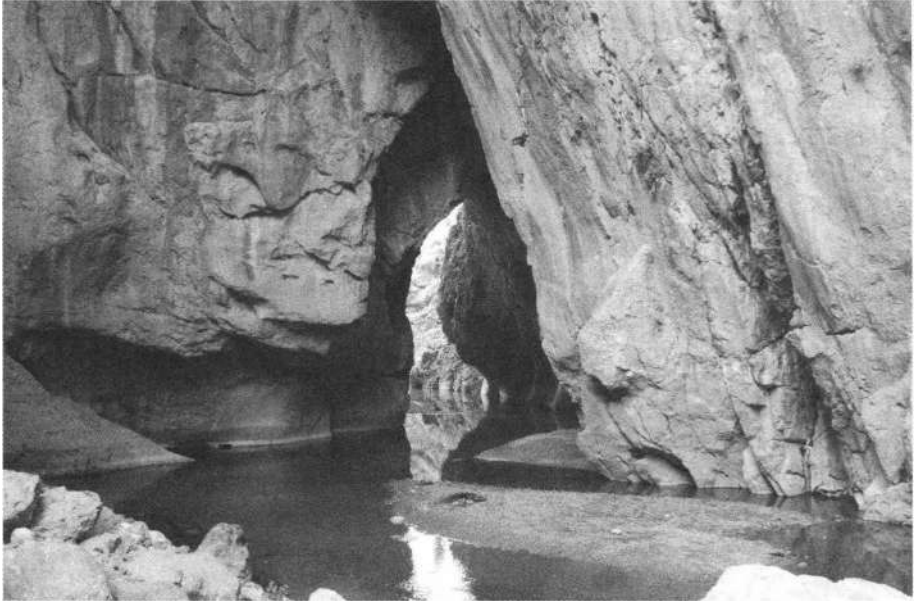

Fig. 5b: tünelin kısmen yıkılmış batı sonu

binyıldaki durumuna ilişkin çok sınırlı sayıda araştırma olmasından dolayı bölgeler arasındaki ilişkiler konusunda nihai sonuçlara varmak kuşkusuz güçtür. Ancak aslına bakılırsa Yukarı Dicle bölgesinde MÖ 2. binyıla tarihlenen alanlardaki kazılarda ele geçen buluntuların hiçbirisi Doğu Anadolu ile Yukarı Dicle ovaları arasında bir bağlantıya işaret etmemektedir. En kayda değer dağ geçitlerinden birinde konumlanan Dicle Tüneli Bırkleyn'deki mağara sisteminde ele geçen buluntuların arasında bu potansiyel öneme sahip Toros geçidinde (Fig. 5a-b) Orta Assur veya herhangi bir kuzeyli varlığına işaret edebilecek hiçbir veri elde edilmemiştir (Fig. 6a-b; Schachner 2009: 233-236). Aşağıda tartışacağım üzere, Assur kralı I. Tiglat-pileser'in kaya kabartması çok farklı bir bağlamda değerlendirilmelidir. Bu nedenle, günümüzdeki bilgi birikimi ışığında düşünüldüğünde, verilerin yetersizliği, Orta Assur ekonomisinde Doğu Anadolu'nun pek de önemli bir rolü olmadığına işaret etmektedir. Assur'un ana topraklarının hemen doğusundaki Zagros Dağları'nda hem daha yakın hem rahatça ulaşılabilen ve benzer derecede zengin hammadde-leri olan alanlara erişiminin çok daha kolay olduğu göz önüne alındığında bu sonuç akla daha yakın gelmektedir.

Yine de sorulması gereken soru Assur'un neden Tur Abdin'in kuzeyindeki bölgeyi imparatorluğuna dahil ettiğidir. Olasılıkla, bölgenin stratejik önemi, Fırat ve Dicle arasında Assur'un kuzey kanadını oluşturmamasından ileri geliyordu. Orta ve Yeni Assur dönemlerinde bölgenin alınması/güvenli hale getirilmesi yönündeki çalışmaların kilit etkeni olarak bu görülmelidir.

Ancak Orta Assur Dönemi'ne ait az sayıdaki buluntuyla değerlendirildiğinde, Assur'un batıya açılımının asıl cazip hedefinin kültürel anlamda çok gelişmiş ve zengin Suriye'nin batı bölgelerinin olduğu pek de aşikâr olmayabilir. Bu bakımdan, Dicle boyunca yer alan ovaların kontrol altına alınması, Toros Dağları üzerindeki geçitlerin güney girişlerini güvenli hale getirerek nehrin kuzeyinde herhangi bir yakın mesafe saldırısının etkisini azaltabilecek doğal bir tampon bölge oluşturmakla kalmayıp aksi durumda Tur Abdin veya Karacadağ'dan gelebilecek saldırılara açık olacak uzun kuzey kanadın korunmasını da sağlamaktadır (Wäfler 1981; 1986). Aynı nedenlerden dolayı, Dicle boyunca Assur iktidarının yeniden tesis edilmesi, Assur'un MÖ 1. binyılın başında gücünü yeniden elde etmeye yönelik çabalarının hayati bir parçası olmuştur (Schachner 2007: 227-246).

Orta Assur Dönemi'ne ait yazılı kaynakların azlığı, Assur krallarının Doğu Anadolu'nun dağlık alanlarına ilgisini daha bütüncül bir biçimde değerlendirilmesini engellemektedir. Sadece iki anıtın bu konuda bilgi verebileceği düşünülmektedir. I. Tiglat-pileser, Dicle Tüneli (Fig. 6a-b; Radner 2009: 173-177; Schachner 2009: 203-206 Fig. 221-224) ve Yungalu'da (Yoncalı olarak okunur, Bulanık yakınlarında) (Lehmann-Haupt 1907: 15-16) kaya kabartması ve ya-

zıt yaptırarak görünür izler bırakmıştır. Yoncalı'daki yazıt günümüze ulaşamamışsa da Dicle Tüneli'ndeki kabartma ve buna eşlik eden bir yazıt, kralın Nairi'ye MÖ 1104-1097 arasında gerçekleştirdiği üç seferden birinde buraya yaptığı ziyaretini anlatmaktadır (Fig. 6a-b). Kral profilden görüntülenmekte ve yaklaşmakta olan ziyaretçiye doğru sola bakmaktadır. Sağ elini kaldırmış ve kutsal ortamlarda kralın karakteristik hareketlerinden olan (Magen 1986: 45-54) tipik işaret hareketi *ubāna tarāšu*'yu ("parmağını uzatmak") gerçekle-

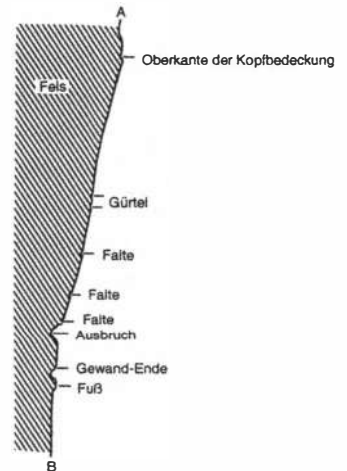
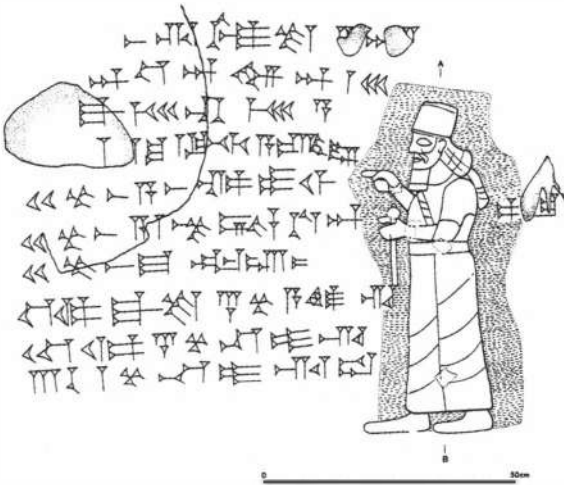
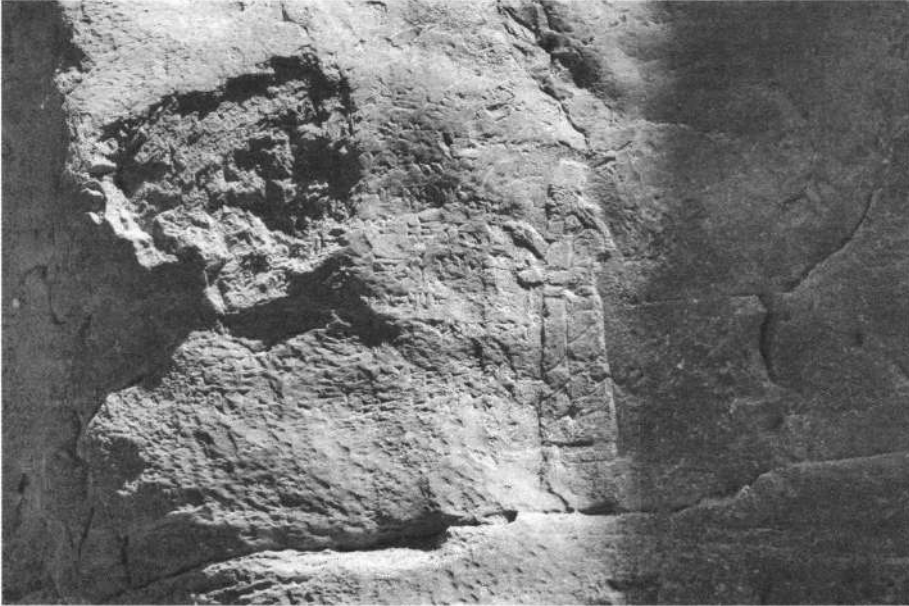

Fig. 6: I. Tiglat-pileser'in kaya kabartması,
a: günümüzdeki durum, b: tahrip edilmiş kısımlarının çizimi.

tirmektedir. Betimin ritüel özelliği kralın normalde kült ayinlerinin yapıldığı ortamlarda giydiği özel tören elbisesi ("Schallengewand No. 2"; Hrouda 1965; Magen 1986) ile vurgulanmıştır. Bu kabartma, kralı bu özel elbise içinde bu hareketi gerçekleştirirken gösteren ve kesin olarak tarihlenebilen en eski kabartmadır. I. Tiglat-pileser'den sonra kural olarak kralı bir ritüel veya kült ortamda betimlemek için kullanılmıştır.

Başka veri bulunmasa da Dicle Tüneli ve Assur kaya kabartması bir sınır işareti veya sınır anıtından ziyade (Kreppner 2002), daha önce de değinildiği gibi, özellikle de III. Salmanassar'ın kabartmaları ve yazıtları dikkate alındığında, Assur kralı tarafından onurlandırılan doğal bir açık hava kutsal alanı olarak yorumlanabilir (yak. MÖ 858-823) (Schachner 2009; Radner 2009). Sonraki kralın I. Tiglat-pileser gibi betimlenmiş olması bu yerin anlamının yüzyıllar boyunca değişmemiş olduğunu ve böylelikle betimleme biçiminin bir ritüel çerçeveye bağlamında ele alınabileceğini göstermektedir (Schachner 2009: 206).

İçerik bakımından benzer olsa da muhtemelen bir kabartması olmayan Yoncalı Yazıtı (Lehmann-Haupt 1907: 15-16) ve konumu daha Orta Assur Dönemi'nde Toroslar'ın kuzeyindeki halkın Assur için askeri olarak savaşılması gereken bir tehdit olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Stratejik parametreler ve kaygılar, çok daha iyi belgelenmiş Yeni Assur Dönemi dikkate alındığında, Yukarı Dicle'deki Assur varlığındaki kısa süreli kesintiye rağmen yüzyıllar içinde pek değişmemiş gibi görünmektedir.

Giricano metinlerinin içeriği ve tarihlemesiyle Assur-bel-kala'nın kırık obeliskinin kayıtları (Grayson 1991) Yukarı Dicle'de Assur hâkimiyetinin çöküşünü canlandırmaya olanak sağlamaktadır. İli-iddina eponiminden (Radner 2004: 52-53) bahsettiği için MÖ 1069/1068 yılına tarihlenen Giricano metinlerinin stratigrafik konumu, metinlerin Orta Assur yerleşiminin son dönemiyle (IIIa, seviye 5) ilişkilendirilmeleri gerektiğine işaret etmektedir (Schachner 2004: 9-13, Fig. 10-13). Ayrıca, bir yılın tüm ekonomik işlemlerini kapsayan bu tabletlerin bilinçli olarak gömüldükleri kapların içinde, sonradan bulundukları yerde kalmış olmaları akla yatkın değildir. Metinlerin daha sonra onların asıl sahibi olan Tuşhu'daki Ahuni'nin evine götürülmek üzere bir karışıklık anında buraya konulmuş olmaları daha büyük bir olasılıktır. Metinler bulundukları yerde kaldıklarına göre, Yukarı Dicle üzerindeki Assur hâkimiyeti metinlerde bahsi geçen yıldan daha fazla sürmemiş olmalıdır (Radner, Schachner 2004: 115-116). Assur-bel-kala'nın kırık obeliskindeki yazıttan (Grayson 1991) bilindiği gibi, Assurlular ile Aramiler arasındaki savaşın MÖ 11. yüzyılın ilk yarısının son döneminde Assur hâkimiyetinin ve maddi kültürünün sonunu getirmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Radner, Schachner 2004: 115).

Orta Assur ve sonraki kültürler arasındaki kesinti arkeolojik veriler göz önüne alındığında açıkça görülmektedir. Giricano'da çömlekçi çarkında üre-

tilmiş homojen Orta Assur çanak çömleğin yerini (Schachner 2003: Fig. 3-4) işgal sırasındaki kısa bir aradan sonra genellikle yatay yivle süslenen el yapımı basit ve sade çanak çömlekler almıştır (Schachner 2003: 157-160, Fig. 6; Roaf, Schachner 2005, Fig. 3). Bu “yivli çanak çömlek” Doğu Anadolu’da en doğuda Urmiye Gölü havzasından en kuzeyde Küçük Kafkasya’nın güney eteklerine kadar oldukça yayılmış (Roaf, Schachner 2005: Fig. 4) ve Yukarı Dicle bölgesinde kazılan tüm alanlarda önceki çanak çömleğin yerini almıştır. Köy tipi küçük yerleşimlerde de ortaya çıkmaktadır ki bazıları sadece mevsimsel olarak bile kullanılmış olabilir. “Yivli çanak çömlek” Toroslar’ın kuzeyinde, Doğu Anadolu’da Yukarı Dicle Vadisi’nden daha erken görüldüğünden (Roaf, Schachner 2005) Arami-Assur çatışması sırasında oluşan iktidar boşluğunun kuzeyden gelen işgalciler tarafından en azından kısmen doldurulmuş olması akla yatkındır. Kırık obeliskteki metinden gelen veriler zayıf olsa da Arami gücü Dicle Havzası’nın batı kısımlarına, özellikle de Amedi’ye (modern Diyarbakır) odaklanıyor görünmektedir.

Assuriktidarındaki bu boşluk, MÖ 9. yüzyılın başlarında, II. Assurnasirpal’ın bölgeyi yeniden ele geçirmesiyle son bulmuştur (Radner, Schachner 2001: 757). II. Assurnasirpal tarafından onarılan Tuşhan, Assur İmparatorluğu’nun 7. yüzyılın sonlarına doğru son bulmasına kadar geçen süre içinde imparatorluk sınırlarının içinde kalan bir ilin başkenti olmuştur. MÖ 882 yılında Nairi ülkesine düzenlediği ilk seferinde Assurnasirpal, eski kent surlarını kaldırtıp yeniden yaptırmış, bir saray inşa ettirmiş ve üzerinde kendi betimi ve Nairi ülkesindeki işlerinin açıklaması bulunan kireçtaşından bir stel diktirmiştir. Sonra da “açlık ve kıtlık” nedeniyle kenti terk edip Şubria’ya göç eden Assurluları geri getirtmiştir (Grayson 1991: 202: A.0.101.1 ii 1-9; 242 vd: A.0.101.17 ii 6-28). Saray üç yıl sonra MÖ 879 yılında, Assurnasirpal’ın beşinci, Nairi ülkesine ikinci seferi sırasında inşa edilmiştir/tamamlanmıştır (Grayson 1991: 210: A.0.101.1 ii 101; 250: A.0.101.17 iv 52 vd.; 259: A.0.101.19:67). Assur’un kuzeydeki iktidarının yeniden tesis edilmesi, oğlu III. Salmanassar öncülüğünde gerçekleştirilen ve toprakların batıya doğru genişletilmesine yönelik çalışmaların önemli bir önkoşuluydu. Bu genişleme Suriye’nin büyük parçalarının Yeni Assur İmparatorluğu’na dahil edilmesine yol açmıştır (Schachner 2007: 201-227; Yamada 2000; Wäfler 1981; 1986). MÖ 1. binyılda Yukarı Dicle Havzası’ndaki Assur kontrolünün stratejik nedenleri Son Tunç Çağı’nda hayati öneme sahip oldukları tespit edilen nedenlerle çok benzerlik göstermektedir. Assur MÖ 1. binyılda da bu bölgeyi kendi topraklarının bir parçası olarak görmeye devam etmiştir. Assur hâkimiyetinin MÖ 9. yüzyılın başlarında yeniden sağlanmasının yerleşim sistemine ciddi etkileri olmuştur. Orta Assur Dönemi’ne kıyasla ciddi anlamda genişleyen büyük kentsel alanların bilinçli olarak onarılmaları, bu alanları Assur gücünün Assur saray stilinde yapılan

büyük sanat eserleriyle temsil edildiği Yeni Assur yerleşim sisteminin kentsel merkezleri haline getirmiştir. Bu büyük kentsel alanlara paralel olarak Assur terimi *karpu* ile ifade edilebilecek (örn. Giricano, Kenantepe, Kayalı Tepe, Boztepe; Fales 1990) Salat tepe ve Gre Dimse gibi küçük kentler ve küçük köyler bulunmaktadır (Radner, Schachner 2004: 117, Fig. 67). Kentsel merkezlerin aksine küçük alanlardaki çanak çömleklerde, kökeni yerel Erken Demir Çağı geleneklerine kadar uzanan bir gelişim izlenebilmektedir (Schachner 2003). Yeni Assur İmparatorluğu'nun kentsel merkezlerdeki kültürüne, Orta Assur Dönemi'yle tezat oluşturacak şekilde, çevredeki kırsalda, daha çok Dicle'nin kuzeyinde üretilen yerel kültür eşlik etmektedir. Bu durum Kuzey Irak'ın Eski Musul bölgesinde tespit edilen kültürel kalıpları andırmakta (Green 1999) ve bu da Orta Assur Dönemi'nden çok farklı olarak, Yeni Assur Dönemi'nde kültürel yayılımın çok daha az bir seviyede olduğuna işaret etmektedir.

Kültürel gelişim anlamında bölge, Yeni Assur hâkimiyetinden, Orta Assur Dönemi'ndekinin aksine, pek de fazla etkilenmemiştir. Yazılı veriler, MÖ 2. binyılın sonlarına ait Giricano metinlerinin doğruladığı etnik çeşitliliğin Demir Çağı'na dek sürdüğünü göstermektedir. Bu nedenle, Yeni Assur'un başka bölgelerde de karşılaşılan farklı bir yönetim yaklaşımını benimsemiş olabileceğini düşünebiliriz (Postgate 1992; 1997).

Çeviren: B. Nilgün Öz

KAYNAKLAR

- Bartl, P. (2005) "The Middle Bronze Age on the Upper Tigris: New Evidence from the Excavations at Giricano and Ziyaret Tepe", *AMIT* 37: 153-162.
- Bartl, P. (2012) "Giricano and Ziyaret Tepe: Two Middle Bronze Age Sites in the Upper Tigris Region", N. Laneri, P. Pfälzner, St. Valentini (eds.), *Looking North. The Socioeconomic Dynamics of Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium BC*, Wiesbaden: Harrasowitz: 175-191.
- Bartl, P. (2014) "The Upper Tigris – Cultural Autonomy or Interdependence? The Case of Ziyaret Tepe and Giricano", D. Bonatz (ed.), *Archaeology of Political Spaces, The Upper Mesopotamian Piedmont in the 2nd Millennium BCE, TOPOI Studies of the Ancient World 12*, Berlin: de Gruyter: 131-149.
- Börker-Klähn, J. (1982) *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs, Baghdader Forschungen 4*, Mainz: Philipp von Zabern.
- Curtis, J. (1989) *Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij*, Saddam Dam Report 10, London: British Museum.
- Ergenzinger, P., Kühne, H. (1991) "Ein regionales Bewässerungssystem am Habur", H. Kühne (ed.), *Die rezente Umwelt von Tall Şeh Hamad und Daten zur Umweltrekonstruktion der assyrischen Stadt Dur-Katlimmu, Berichte der Ausgrabung Tall Şeh Hamad/Dur-Katlimmu 1*, Berlin: Reimer: 163-190.
- Fales, M. (1990) The Rural Landscape of the Neo-Assyrian Empire: A Survey", *State Archives of Assyria Bulletin* 4: 81-142.
- Glatz, C. (2015) *Plain Pottery Traditions of the Eastern Mediterranean and Near East: Production, Use, and Social Significance*, Publications of the Institute of Archaeology, University College London 67, California: Left Coast Press.
- Grayson A. K. (1987) *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 1*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

- Green, A. (1999) "The Ninevite Countryside. Pots and Places of the Eski Mosul-Region in the Neo-Assyrian and Post-Assyrian Period", A. Hausleiter, A. Reiche (eds.), *Iron Age Potter in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Altertumskunde des Vorderen Orients 10, Münster: Ugarit-Verlag: 91-126.
- Hrouda, B. (1965) *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 2, Bonn: Habelt.
- Kessler, K. (1980) *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 26*, Wiesbaden: Reichert.
- Koliński, R. (2001) *Mesopotamian dimatu of the Second Millennium BC*. British Archaeological Reports, International Series 1004, Oxford: Archaeopress.
- Kozbe, G. (2013) "Diyarbakır/Kavuşan Höyük 2005-2008 Yılı Kazıları - Excavations at Diyarbakır/Kavuşan Höyük 2005-2008", Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü - Diyarbakır Müze Müdürlüğü (ed.), *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları - The Ilisu Dam and HEP Project Excavations Seasons 2004-2008*, Diyarbakır: 331-376.
- Köröglü, K. (1998) *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Krepper, J. (2002) "Public Space in Nature: The Case of Neo-Assyrian Rock-Reliefs", *Altorientalische Forschungen* 29/2: 367-383
- Lehmann-Haupt, C. F. (1907) *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse 9, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Lyon, J. (2000) "Middle Assyrian Expansion and Settlement Development in the Syrian Jezira: The View from the Balikh Valley", R. M. Jas (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul 88, MOS Studies 3, Istanbul/Leiden: Nederlands Instituut: 89-126.
- Magen, U. (1986) *Assyrische Königsdarstellungen. Aspekte der Herrschaft. eine Typologie*, *Baghdader Forschungen* 9, Mainz: von Zabern.
- MacGinnis, J. (2012) "Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tushan", *Journal of Near Eastern Studies* 71/1: 13-20.
- MacGinnis, J., Matney, T. (2009) "Archaeology at the Frontiers: Excavating a Provincial Capital of the Assyrian Empire", *Journal of Assyrian Academic Studies* 23/1: 3-21.
- Mayer, W. (1986) "Taide oder Wassukani? Name und Lage der Hauptstadt Mitannis", *Ugarit Forschungen* 18: 231-236.
- Ökse, T. (2007) "Archaeological Evidence of a 16th Century BC Earthquake on the Southeast Anatolian Faultline", *Antiquity*, Project Gallery 81/312, 2007 (<http://www.antiquity.ac.uk/projgall/okse312/>)
- Ökse, T. (2014) "Salat Tepe and its Vicinity in the Middle Bronze Age: Stratigraphic Sequence and Ceramic Assemblages", D. Bonatz (ed.), *Archaeology of Political Spaces, The Upper Mesopotamian Piedmont in the 2nd Millennium BCE*, *TOPOI Studies of the Ancient World* 12, Berlin: de Gruyter: 151-166.
- Özfitrat, A. (2006) *Üçtepe II: Tunç Çağları. Kazı ve Yüzey Araştırmaları Işığında*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Pfäzner, P. (1995) *Mitannische und mittelassyrische Keramik. Eine chronologische, funktionale und produktionsökonomische Analyse. Berichte der Ausgrabung Tall Şeh Hamad/Dur Katlimmu 3*. Berlin: Reimer.
- Postgate, N. (1992) "The Land of Assur and the Yoke of Assur", *World Archaeology* 23/3: 247-263.
- Postgate, N. (1997) "Middle Assyrian to Neo-Assyrian: The Nature of the Shift", H. Hauptmann, H. Waetzold (eds.), *Assyrien im Wandel der Zeiten*. CRRA 39, Heidelberg: Heidelberger Orientverlag: 159-168.
- Radner, K. (2004) *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/dunnuša Uzibi*, Ausgrabungen in Giricano 1, Subartu XIV, Turnhout: Brepols.
- Radner, K. (2009) "Die Assyrischen Königsinschriften an der Tigrisgrotte", A. Schachner, (2009), *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archäologische Forschungen im Höhlensystem von Birkelyn und am sogenannten Tigris-Tunnel*, *Istanbulur Forschungen* 51, Tübingen: Wasmuth: 172-202.
- Radner, K., Schachner, A. (2001) "Tuşan'dan Amedî'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular/ From Tushan to Amedi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period", N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoğlu (eds.), *Ilisu ve Karkamış Barajı Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları: 729-776.
- Radner, K., Schachner A. (2004) "Schlußbetrachtung", K. Radner, *Das Mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/dunnuša Uzibi*, Ausgrabungen in Giricano 1, Subartu XIV, Turnhout, Brepols: 115-119.
- Roaf, M., Schachner, A. (2005) "The Bronze Age to Iron Age transition in the upper Tigris region: new information from Ziyaret Tepe and Giricano", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages V. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 31, London: British Institute of Archaeology at Ankara: 115-123.
- Röllig, W. (1983) "Ein Itinerar aus Dur-Katlimmu", *Damaszener Mitteilungen* 1: 279-284.

- Röllig, W. (1997) "Aspects of the Historical Geography of Northeastern Syria from Middle Assyrian to Neo-Assyrian Times", S. Parpola, R.M. Whiting (eds.), *Assyria 1995, Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11, 1995*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project: 281-293.
- Schachner, A. (2003) "From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region: The case of Giricano", B. Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü: 151-163.
- Schachner, A. (2004) "Die mittellassyrischen Siedlungsschichten von Giricano", K. Radner, *Das Mittellassyrische Tontafelarchiv von Giricano/dunnu ša Uzibi*, Ausgrabungen in Giricano 1, Subartu XIV, Turnhout: Brepols 1-14.
- Schachner, A. (2007) *Bilder eines Weltreichs. Kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien, Subartu XX*, Turnhout: Brepols.
- Schachner, A. (2009) *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archäologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel, Istanbul* 51, Tübingen: Wasmuth.
- Schachner, A. (2014) "Die Glyptik des 2. Jts. v. Chr. aus Giricano am Oberen Tigris", *Istanbul* 64, 2014, 195-205.
- Seeher, J. (2000) "Getreidelagerung in unterirdischen Großspeichern: Zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuşa", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42: 261-301.
- Simpson, St. J. (1990) "Iron Age Crop Storage and Ceramic Manufacture in Rural Mesopotamia, a Review of the British Museum Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij in Northern Iraq", *Institute of Archaeology Bulletin* 27: 119-140.
- Wäfler, M. (1981), "Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt" *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12: 79-98.
- Wäfler, M. (1986) "Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Mesopotamien", in V. Haas (ed.), *Das Reich Urartu. Xenia* 7. Konstanz: Universitätsverlag: 87-94.
- Wäfler, M. (1994) "Taddum, Tidu und Ta'idum/Tadum, P. Calmeyer, K. Hecker, L. Jakob-Rost (ed.), *Beiträge zur altorientalischen Archäologie und Altertumskunde. Festschrift für Barthel Hrouda*, Wiesbaden: Harrasowitz: 293-302.
- Wiggermann, F. A. M. (2000) "Agriculture in the Northern Balikh Valley. The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad", R.M. Jas (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 88, MOS Studies 3, Istanbul / Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul: 171-213.
- Wilhelm, G. (1982) *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Yamada, Sh. (2000) *The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West*, Leiden: Brill.
- Yardımcı, N. (2004) *Harran Ovası Yüzey Araştırması I-II/ Archaeological Survey in the Harran Plain I-II*, İstanbul: A Grafik ve Matbaacılık.

Assurluların Anadolu Seferleri

TAMÁS DEZSŐ*

Giriş¹

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Anadolu ile uzun bir sınırı, farklı siyasi oluşum ve rakipleriyle yürüttüğü bölgesel ve uluslararası savaşların da uzun bir geçmişi vardır.² Assur ordusunun Yeni Assur Dönemi'nin (MÖ 745'te sona eren) ilk yarısındaki başlıca kaygısı Assur'un kuzey sınırlarını sağlama almak ve imparatorluk için madenler ve atlar³ gibi yaşamsal öneme sahip (Maxwell-Hyslop 1974: 139-154) kaynakları elinde bulunduran bölgeleri ele geçirmektir. Yeni Assur İmparatorluğu'nun ikinci yarısındaki (MÖ 745-612) en önemli askeri faaliyet cepheleri, imparatorluğun uzak mesafe ticari geliş yollarının en önemli dört "kapısını" işaretleyen "dört köşesi"ydi; 1. Güneydoğu kapısı Basra Körfezi ve körfezden gelen ticaret yollarıyla Elam'dı; 2. Kuzeydoğu kapısı Urmiye Gölü bölgesi, daha sonra İpek Yolu olarak tanınan ticaret yollarıyla Manna Ülkesi'ydi; 3. Kuzeybatı kapısı Kilikya'ydı (Que, Hilakku) ve Anadolu'dan Levant ve Suriye'ye gelen trafiği kontrol ediyordu; 4. Güneybatı kapısı Mısır sınıırıydı ve Via Maris ile Akabe Körfezi yoluyla Arabistan'dan gelen ticaret yollarını kontrol ediyordu.

Kuzeydeki iki köşe Yakındoğu'nun Doğu ve Batı ticari kapılarını ve nihayetinde Assur ordusunun kontrol etmek zorunda olduğu yaşamsal bölgeleri işaretliyordu. İmparatorluğun Anadolu sınırı Kuzeybatı kapısı (Kilikya ve Tabal) ile Kuzeydoğu kapısı (Manna ve komşu bölgeleri) arasında uzanan dağ sırası boyunca uzanıyordu. Bu neredeyse 1.000 km'lik sınır jeopolitik ve askeri bakış açısından dört bölgeye ayrılabilir:

- 1) Kuzeydoğu Cephesi: Urartu ile Hubuşkia ve Manna ile Urmiye bölgesi.
- 2) Kuzey Cephesi: Nairi ve Şubria ile Fırat'ın doğu tarafı.
- 3) Kuzeybatı Cephesi: Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu ile Fırat'ın batı tarafı.
- 4) Batı Cephesi: Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya).

* Eötvös Loránd University (ELTE)
dezso.tamas@btk.elte.hu

1 Bu makale yazarın Assur Ordusu projesi kapsamında çıkacak ciltlerin bir ön çalışmasıdır. Projenin beşinci cildi Assur İmparatorluğu'nun sefer stratejisini ve askeri tarihini ele alacaktır (bu çalışmanın gelecek parçası olarak bkz. Fig. 1-3).

2 Konu hakkındaki en güncel bilgi için bkz. Koroğlu 2016, 309-320 ve Adalı 2017, 307-324.

3 At kaynakları için bkz. Dezső 2012b: Çizelge 4; Dezső 2016: 167-208. At tedariki, özellikle Fig. 41, 44.

Bu dört bölgeye farklı (ticari ve askeri) yollarla ulaşılabilir, bu yollar da Assurluların stratejisinde dört bölgeyi birbirinden ayırıyor, –bölgelerdeki kaynakların çeşitlerine göre– farklı siyasal ve askeri amaçları temsil ediyordu. Bu dört bölümlü ayırım Yeni Assur yazıtlarında kolaylıkla tespit edilebilmektedir.

Kuzeydoğu Cephesi (Urartu, Hubuşkia ve Manna ile Urmiye Bölgesi)

Bölgenin Önemi

Jeopolitik ve askeri bakış açısından bu bölge Yeni Assur ilgi alanları içinde en önemlilerindendi: Assur İmparatorluğu ile Urartu'nun temel çıkarlarının birbiriyle çatıştığı bir tampon bölgeydi. Urartular MÖ 9. yüzyılın sonu - 8. yüzyılın başında (Minua'nın zamanından I. Arğiştî ile II. Sarduri'nin zamanına kadar) ve MÖ 8. yüzyılın sonuna doğru (II. Rusa'nın zamanında) doğu ticaretinin kapılarını açmak ve çeşitli kaynaklarca zengin toprakları ele geçirmek için ilgi alanlarını (Doğu ile Batı arasında önemli bir "kapı" ya da "aktarma noktası" olan) Manna'ya ve komşusu bölgelere genişletmeye çalışıyorlardı. Assurlular da kaynakları için (Manna ile aralarında Med Ülkesi'nin de olduğu komşusu devletler Assur ordusunun en önemli at kaynağıydı) ayrıca Assur yayılımının iki cephesi –kuzeyde Urartu ile doğuda Medler ve diğer Zagros halkları– arasındaki stratejik konumu nedeniyle bölgeyi kontrol etmek istiyorlardı. Stratejik bakış açısından Assur'un iki rakibini birbirinden ayırmak kilit önemdeydi. Üçüncü neden ise bölgenin Yakındoğu'nun ticaret ağı sisteminde oynadığı ticari roldür. Daha sonra İpek Yolu olarak bilinen geniş doğu ticaret yolları ağı Mezopotamya sınırına bu bölgede ulaşıyordu. Sonuç olarak Manna'yı kontrol etmek Assur İmparatorluğu için hayati önemdeydi: Assurlular rakipleri Urartu topraklarından geçen ve Anadolu'ya (Frigya'ya) doğru giden batı ticaretini engellemeye, ticaret kervanlarını Assur İmparatorluğu topraklarına yöneltmeye çalışıyorlardı.

Bu Bölgelere Giden (Askeri) Yollar

Bu bölgeye giden iki ana askeri (ve ticari) yol vardı. Kuzeydeki Büyük Zap, güneydeki ise Küçük Zap boyunca olmak üzere her ikisi de nehir yatakları boyunca gidiyordu:

Büyük Zap Nehri boyunca giden yol

Büyük Zap Nehri boyunca giden kuzeydeki yol muhtemelen Musasir, Hubuşkia, Gilzanu, Waisi ve sonra da Urmiye Gölü istikametine gidiyordu. Urartu'ya doğu/güneydoğu yönünden ulaşmanın yoluyla.

Küçük Zap Nehri boyunca giden yol

Güneydeki yol daha çok Manna ile doğu ve güney komşuları (Andia, Allabria, Zikirtu) istikametine gidiyordu. Güney yolunu Küçük Zap Nehri boyunca takip eden ordu, Dokan'da ilk dağ sırasına erişiyordu. Burada ana yol ikiye ayrılır. Güneydeki kolu, (muhtemelen doğu seferlerinin en önemli askeri merkezlerinden olan Kar-Aşşur'u içeren (Bakr-Awa), Assur'un Mazamua⁴ eyaleti olan) Şehrizer Ovası'na gider. Küçük Zap'ın yatağını takip eden diğer kol Dokan'da kuzeye doğru çatallanır ve Ranya Ovası'na girer. Ranya Ovası da (Grd-i Tle'deki bir merkezle) kuzeydoğuya giden Assur ordusunun toplanma noktası olabilir. Küçük Zap Ranya Ovası'na doğudaki Peşdar Ovası'ndan geçerek kayalık bir dağ geçidi yoluyla girer. Bu ova muhtemelen Saray Habercisi'nin eyaleti (*māt nāgir ekalli*) (Radner 2015: 192-197), Assur ordusunun kuzeydoğuya seferlerine başlamadan önce hatlarını ve nizamını düzenleyebileceği son Assur kalesiydi. Edir Nehri boyunca ya da ona paralel başka bir nehrin vadisinde, kuzeyde Manna Ülkesi'ne doğuda da Andia ve Allabria topraklarına giden bir yol daha olabilir. II. Sargon'un sekizinci seferi sırasında birlikleri doğuya giden bu son yolu seçmiş olabilirler (Ayrıntılı bir çalışma için bkz. Maniori 2014).

Assur Krallarının Bölgeye Yaptığı Seferler (Fig. 1).

Assur'un erken dönem (Yeni Assur Dönemi'nden önceki) kralları bu yönde birkaç sefer yapmış fakat hiçbir zaman Zagros sırasının doğu yanlarına ulaşmamıştır. Yalnızca Assur anayurdunun yakın civarına sefer yapmış ve Assur'un doğu sınırındaki dağlık bölgenin nihai fethine hazırlanmışlardır ki bu da ancak MÖ 9. yüzyılda başarılabilmiştir (çoğunlukla II. Assurnasirpal'ın (MÖ 883-859) zamanında).

I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) muhtemelen bu yönde yapılmış birkaç sefer kaydetmiştir fakat kullanılan coğrafi isimlerin çoğu zorlukla tespit edilebilmektedir. Bu seferlerin bariz amacı haraç toplamak ve Assur çıkar alanının ufkunu genişletmektir. Daha sonraki Assur kralları II. Assur-dan (MÖ 934-912) ve II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) da –yalnızca haraç toplamak için değil– sahayı Assur dış ticaretinin bölgeye girmesine ve toprakların tamamıyla Assur'a katılmasına hazırlamak için bölgeye sefer düzenlemişlerdir (Tablo 1) ki bunlar II. Assurnasirpal tarafından başarılmıştır.

II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) tahta çıktığı yıl düzenlediği ilk seferinde (MÖ 883) bütün bölgeyi fethetti ve Habriuri eyaletini kurdu (Tablo 1). III. Salmanassar (MÖ 858-824), V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811) ve III. Adad-

4 Arrapha'dan (Kerkük) gelip Chamchamal'den geçerek giden bir diğer önemli yol Babitu'da (Süleymaniye'nin hemen dışında) vadiye ulaşır.

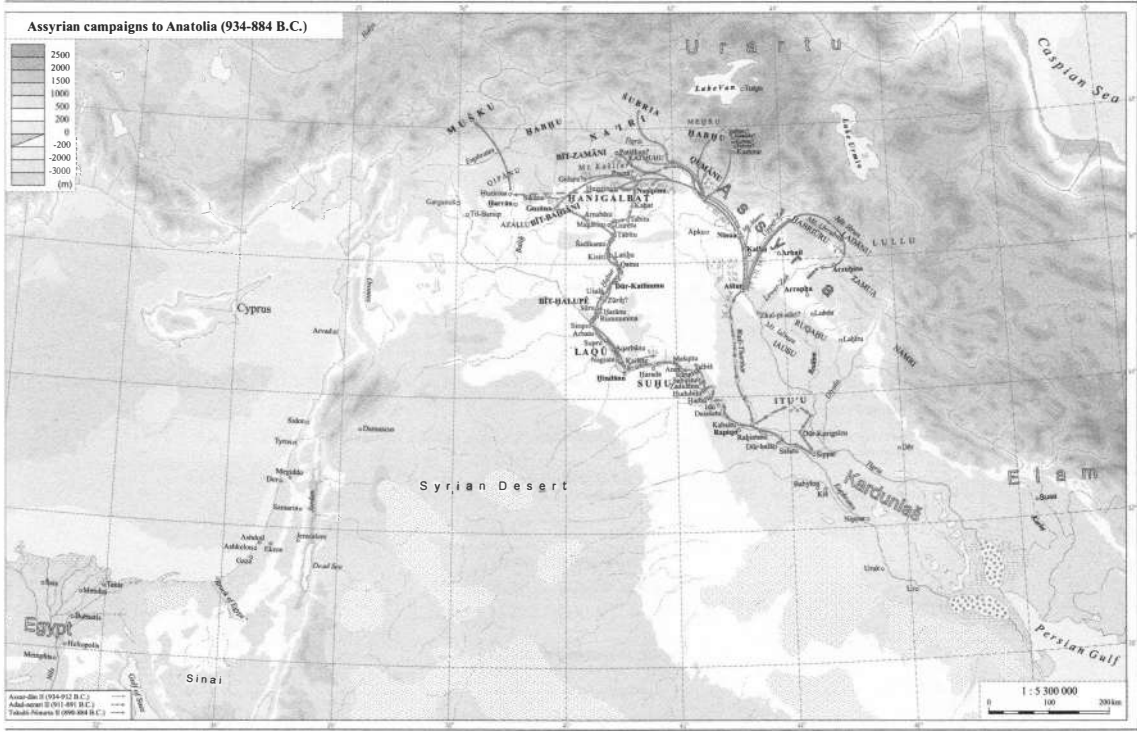

Fig. 1: Assur İmparatorluğu'nun Anadolu seferleri (MÖ 934-884).

nirari'nin (MÖ 810-783) “haraç toplama” seferlerinin alanı öncüllerinden daha geniş hale geldi ve Urartu'ya kadar ulaştı. Bu seferlerde Assurlular etki alanlarını kalıcı olarak Hubuşkia, Manna, Musasir ve Gilzanu'ya genişletirken, –daha sonra Assur'un düşmanları ve genişlemesinin hedefleri olan– Med Ülkesi ve Parsua Assur dünyasının çevresinde ortaya çıktı.

MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında, IV. Salmanassar (MÖ 782-773), III. Assur-dan (MÖ 772-755) ve V. Assur-nirari'nin (MÖ 754-745) krallıkları sırasında Assur askeri yayılımı geçici olarak durduğunda, hiçbir kralı yazıt bu bölgeye (ve neredeyse başka herhangi bir yere) yapılan seferlerden söz etmez. Ancak Eponim Kroniği'ne göre Assur ordusu bölgeye yalnızca IV. Salmanassar zamanında sefer yapmıştır. MÖ 781-778, MÖ 776 ve 774'te Urartu ile uzun süren bir savaş olduğu anlaşılmaktadır (Eponim Kroniği; Glassner 2004: 171, 9). Bu savaş büyük ihtimalle başkomutan (*turtanu*) –en azından yukarıdaki üç krala bu görevde hizmet eden ve Urartu kralını yenilgiye uğratan– Şamşi-ilu'nun iki yazıtında bildirilmişti (Tablo 1).

III. Tiglat-pileser'in (MÖ 745-727) zamanında yeni bir yayılımcı imparatorluk mefkuresi hem Assur askeri etkinliklerinin yayılmasına hem de imparator-

KUZEYDOĞU CEPHESİ (Urartu, Hubuşkia ve Manna ile Urmiye bölgesi)		
Yıl	Bölge/Yol	Metin
I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076)		
	İşdiş ve Aruma Dağı'na; Aduşa; Sarauş, Ammauş'a ve Aruma Dağı'na; İsua, Daria'ya; Murattas'a, Saradaş, Asaniu ve Atuma dağlarına; Daienu'ya.	Grayson 1991: A.0.87.1, ii:63-84; iii:66-iv:4; v:22-32
II. Assur-dan (MÖ 934-912)		
	Musru Dağı'na ve Habriuru Dağı, Suhu, [...] ve Simerra'ya.	Grayson 1991: A.0.98.1, 42-45; 54-59
II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884)		
	Habriuru Dağı'na, Urrubnu ve İşrun dağlarına, Ladanu ve Lullu ülkelerine ve Küçük Zap'a; Aramilere ve Lullu'ya karşı	Grayson 1991: A.0.100.5, 30-40
II. Assurnasirpal (MÖ 883-859)		
883	Tummu, Libe'ye, Urinu, Arunu ve Etinu dağlarındaki Surra, Abuqu, Arura, Arube şehirlerine; Tummu ülkesi, Habruru Dağı'na, Habruru Dağları, Simesu, Simerra, Ulmania, Aduş, Hargai, Harmasaia, Gilzanu, Hubuşku'dan haraç. Habhu'daki Hulun geçidine. Hattu, Hataru, Niştun, Sabidi, Metqia, Arzania, Tela, Halua şehirleri, Usu, Arua, Arardi dağları.	Grayson 1991: A.0.101.1, i:43b-54a, i:54b-58a, i:58b-69a
III. Salmanassar (MÖ 858-824)		
859	Simesi'ye, Aridu şehrine, Hargu, Harmasa, Sirişu, Ulmanu ve Simerra ülkelerine; Hubuşkia şehrine, Kakkia ile savaş. Haraç. Urartu kralı Aramu'ya karşı. Sugunia şehri. Nairi, Urmia Gölü, Gilzanu'ya, Asu'nun (Asua) haracı.	Grayson 1996: A.0.102.1, 14-19a, 19b-29a, 29b-33a, 33b-40a
829	turtanu Daiian-Assur Büyük Zap boyunca Hubuşkia'ya. Hubuşkia kralı Datana'nın haracı. Madahisa ülkeleri, Magdubu'nun haracı; Manna, Parsua'ya.	Grayson 1996: A.0.102.14, 159b-174a; A.0.102.16, 291'-320'a
828	turtanu Daiian-Assur Hubuşkia'ya, Data'nın haracı, Musasir'e, Zapparia şehri ile 42 şehir; Urartu'ya ve 50 şehrinin yok edilmesi; Gilzanu kralı Upu'nun haracı, Mannalılar, Gaburisu, Harrania, Şağanu ve Andia; Parsua ve Simesi'ye.	Grayson 1996: A.0.102.14, 174b-190; A.0.102.16, 320b-341'a
827	Manna'ya	Glassner 2004: 167, 9
V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811)		
3.	Kullar Dağı'na, Nairi ülkesi, Hubuşkia kralı Dadi'nin haracı, Meqdiara'nın oğlu Sarsina, Sunbu, Mannaea, Parsua ve Tauria'ya. Gizilbunda'ya, Medlere.	Grayson 1996: A.0.103.1, ii:34b-40; ii:59b-iii:44a
819	Manna'ya	Glassner 2004: 166, 23'
III. Adad-nirari (MÖ 810-783)		
807	Manna'ya	Glassner 2004: 168, 9
806	Manna'ya	Glassner 2004: 168, 9
801	Huşkia'ya	Glassner 2004: 168, 9
791	Huşkia'ya	Glassner 2004: 168, 9
785	Huşkia'ya	Glassner 2004: 168, 9
784	Huşkia'ya	Glassner 2004: 168, 9
IV. Salmanassar (MÖ 782-773)		
781	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
780	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
779	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
778	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
776	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
774	Urartu'ya	Glassner 2004: 171, 9
III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727)		
739	Dicle'nin doğu kıyısı boyunca Halziatbar'a, Ulluba'nın 29 şehrine.	Tadmor, Yamada 2011: 10:1'-8'; 37:16-46.
736	Ulluba, Nal Dağı'na, yeni başkent: Aşşur-iqışa; Urartu kalelerine: Sardurriana, Lusia, Tapsia, Suba.	Tadmor, Yamada 2011: 36:8'-10'; 39:25-31; 41:27'-31'; 49:11'-13'.
735	Dicle boyunca Urartu'ya Uluruş Dağı ve Nehri'ne, Arzania Nehri'ni geçerek Urartu'ya, Turuşpa'da savaş.	Tadmor, Yamada 2011: 18:1-19:7; 36:11'-13', 39:23-36; 41: 21'-25'.
II. Sargon (MÖ 721-705)		
719	Manna'ya, Şuandahul, Durdukka, Sukkia, Bala ve Abitkna'ya.	Fuchs 1994: Annals, 58-68.
716	Manna'ya, Manna'nın başkenti İzirtu, Zibia, Armaet'e; Medlerin 28 liderinin haracı.	Fuchs 1994: Annals, 78-101.
715	Manna'ya, 22 kaleyi tekrar ele geçirmek için. Hubuşkia'ya Nairi kralı İanzu'nun haracı. Urartu'nun 9 kalesine, Tuaiadi'deki 8 kaleye, Andia'ya. Medlerin 22 liderinin haracı.	Fuchs 1994: Annals, 101-117.
714	Manna'dan Zikirtu'ya uzun yürüyüş, Urmiye Gölü'ne, Waisi'ye, Urartu'ya, Musasir'e. Wauş Savaşı ve Musasir'in yağmalanması.	Thureau-Dangin 1912
Sanherib (MÖ 704-681)		
697	Nipur Dağı'na (Cudi Dağı). Ukku şehrine, Ukku'daki 33 yerleşime.	Grayson, Novotny 2012: 16, iv:70-v:32.
Esarhaddon (MÖ 680-669)		
	Manna'ya, İskit ülkesine (İspakaia'ya karşı)	Leichty 2011: I, iii:59-61.
Assurbanipal (MÖ 668-631)		
5.	Manna kralı Ahşeri'ye karşı, Dur-Assur'dan (Mazamua). Savaş. 8 şehir (Aiusias, Aşşadannasu, B/PusuUD, Aşdiş, Urkiamun, Uppiş, Sihua ve Naziniri'yi) tahrip etmek üzere İzirtu'ya. İzirtu, Urmete, Uzbia'nın kuşatılması.	Borger 1996: Prisma B §22, iii:31 – §23, iii:81; C §32, iv:40 – §33, iv:90; A §27, ii:127-iii:3; F §1 I, ii:23-37.

Tablo 1. Kuzeydoğu cephesine (Urartu, Hubuşkia ve Manna ile Urmiye bölgesine) yapılan Assur seferleri.

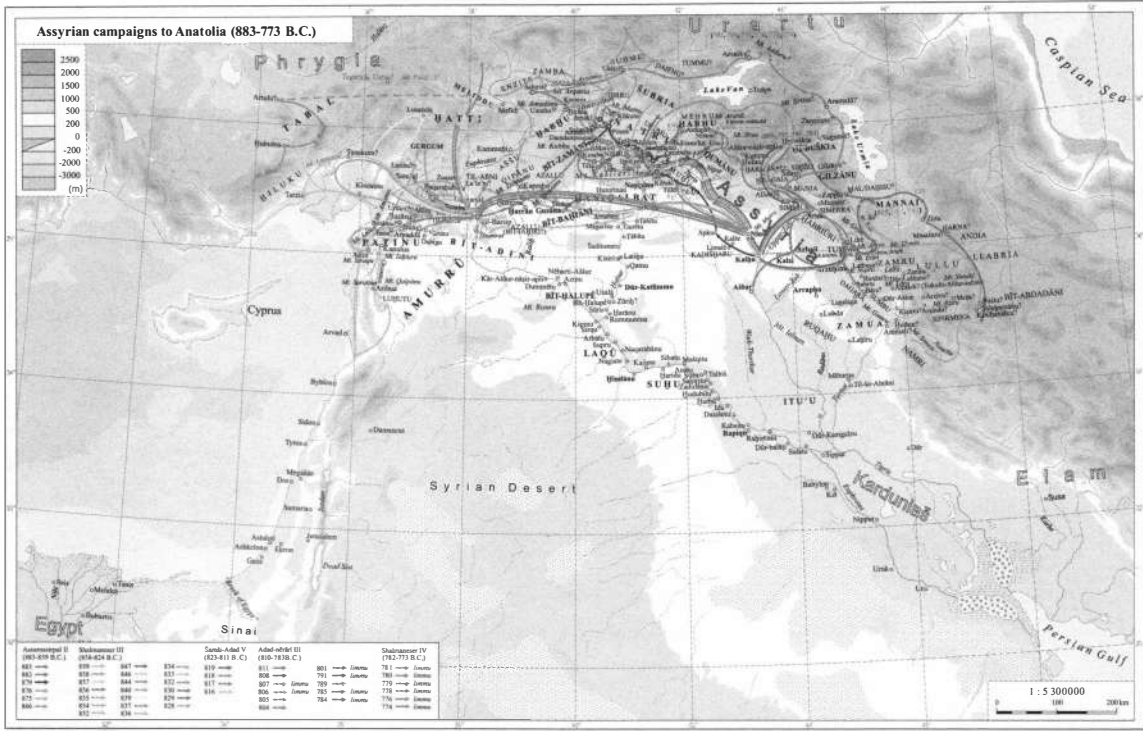

Fig. 2: Assur İmparatorluğu'nun Anadolu seferleri (MÖ 883-773).

luğun seferlerinin ve topraklarının genişlemesine neden oldu.⁵ Tiglat-pileser'in hükümdarlığı sırasında Assurlular bölgeye üç sefer düzenledi (Tablo 1) ve bu seferler sırasında Urartu Assur silahlarından bir darbe daha yedi: MÖ 735'te Assur ordusu Urartu kralı II. Sarduri'yi başkenti Turuşpa'ya kısırdı ve şehir kapılarının önünde onları yenilgiye uğrattı.

"Urartu sorunu", sonunda üç seferle Urartu'yu ve bölgede etkin olan bütün müttefiklerini yenen II. Sargon (MÖ 721-704) tarafından çözüldü. Bölgeye (Manna'ya) krallığının ilk yıllarında, MÖ 719'da sefer düzenlemişti, ama art arda üç yılda (MÖ 716-714) düzenlenen seferler en sonunda Urartu'nun bölgedeki konumunu değiştirerek etkisini azalttı. Urartu'nun doğuya doğru genişlemesini püskürttü ve müttefik ağını bozguna uğratarak yok etti. Ancak bu seferler çok zengin bir ganimet (atlar dahil) kaynağı olarak hizmet gördü ve Assur'un ticari konumunu güçlendirmeye çalıştı. Bu seferler önemli bir at kaynağı olan Med Ülkesi'ni ve Medleri de hedef aldı. Kralın sekizinci seferi (MÖ 714) bariz en önemlisiydi. Seferin zirvesi Assur ve Urartu ordularının Wauş Dağı'nda yap-

5 İki yeni yönün, kuzeybatı cephesi (Fırat'ın batı tarafındaki Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu) ile batı cephesinin [Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya)] önemi önceye göre arttı.

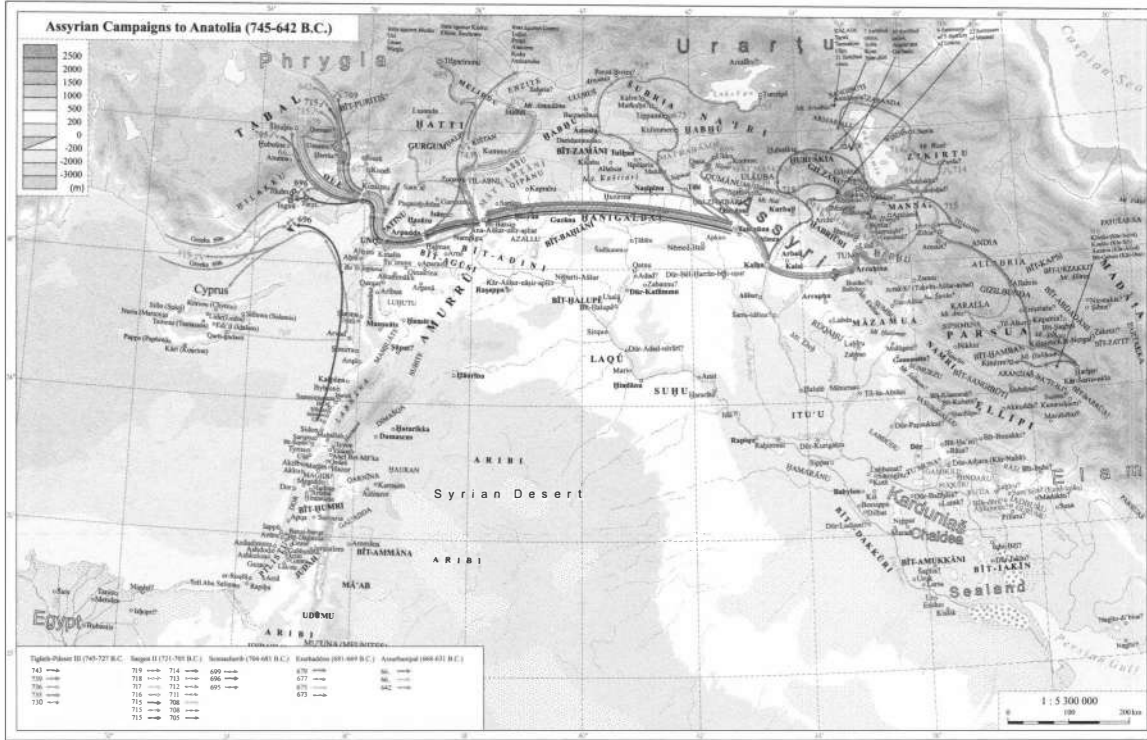

Fig. 3: Assur İmparatorluğu'nun Anadolu seferleri (MÖ 745-642).

tıkları muharebeydi ve Assurlular burada Urartu ordusunu yok ederek Rusa'yı savaş meydanından kaçırdı (Thureau-Dangin 1912: 91-161; Fuchs 1994: Annal, 133-136). Assurlular muhtemelen Urmiye Gölü'nün etrafından uzun bir yürüyüşün ardından Musasir'e ulaştı. Burada Haldi Tapınağı'nı ve Musasir kralı Urzana'nın sarayını yağmaladılar (Thureau-Dangin 1912: 350-410; Fuchs 1994: Annal, 155-161). Assur ordusu devasa bir ganimetle Andarutta Dağı üzerinden Assur'a döndü. Kimmerlerden de ciddi darbeler alan (Dezső 2014: 221-235) Urartu Krallığı bu yenilgiyi uzun süre atlatamadı ve Urartular bir daha Assur'u tehdit etmedi. Zayıflayan krallıkları resmi olarak Assur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra var olsa da ihtişam ve şanlıları sonsuza dek geride kaldı.

Sonuç itibariyle II. Sargon'un halefleri Urartu'ya başka sefer düzenlemedi. Sanherib (MÖ 704-681) ve Esarhaddon (MÖ 680-669) ordularını bölgeye yalnızca birer kere gönderdiler (MÖ 697 ve 679). Esarhaddon'un MÖ 679 seferi sırasında İskitlerin yeni bir aktörü sahneye çıktı: *Manna halkını, disiplinsiz Gutları ve ordusunu dağıttım. İskitli İşpakaya'yı, kendini kurtaramayan bir müttefiki, kılıçtan geçirdim* (Leichty 2011: 1, iii:59-61). İskitli lider –bu belgenin de vurguladığı gibi– bu durum dışında Assur'un bir müttefikiydi, çünkü Esarhaddon

kızını İskitlerin kralı Bartatua'yla (Protothyes) evlendirmişti (Starr 1990: 20 (PRT 16)). İskitler MÖ 7. yüzyılın ilk on yıllarında Assur ile Medlerin arasındaki Manna'ya yerleşmişti. Ancak Esarhaddon'un krallığı sırasında Assur istihbaratı ve askeri planlama büroları kuzeydoğu sınır bölgeleriyle ilgili işlerle, Mannalıların, Kimmerlerin, İskitlerin ve Medlerin işleriyle yakından ilgiliydi.⁶

Assurbanipal'ın krallığı (MÖ 668-631) sırasında bölgeye tek bir sefer düzenlendi. Assurbanipal krallığının ilk on yılındaki bir tarihte, beşinci seferinde, ordusuna Manna kralı Ahşeri'ye karşı yürüme emri verdi. Manna kralı gece (Dur-Assur'daki) Assur kampına saldırımları için birlikler gönderdi. Ancak Assurlular onları yenilgiye uğrattı ve ülkelerini harap etti (Tablo 1, Fig. 3). Esarhaddon'un krallığında olduğu gibi, Güneş Tanrısı'na sorulan birkaç soru Assurbanipal'ın saray maiyetinin Mannalıların, Kimmerlerin, İskitlerin ve Medlerin planlarıyla yakından ilgilendiğini gösterir (Starr 1990: 267 (AGS 150), 268 (AGS 151), 269 (AGS 024)). Assur hakkındaki muhakeme bu yönden takdiri ilahiyle geliyordu.

Verileri özetlersek, bu dağlık sınır bölgesi Assur yayılımının en önemli istikametlerinden biriydi. Assur krali yazıtlarından gelen yazılı veriler Assurluların büyük bir orduyla kuzey komşuları Urartu'ya ancak güneydoğu yönünden (Manna ve Gilzanu'dan) ya da batı yönünden (Yukarı Fırat'tan Arzania Nehri boyunca) erişilip rakip çıkabildiğini⁷ açıkça ortaya koyar. Anlaşılan doğrudan yollar (kuzey-güney eksen) sefer orduları için geçilebilir değildi. Bu nedenle Assur İmparatorluğu'nun topraklarına giden (Urartu ile Assur'u bağlayan) ve düşman ülkelerin topraklarına giriş kapıları sağlayan dağ geçitlerini denetlemek ya da en azından gözlemek kilit meseleydi.

Kuzey Cephesi (Fırat'ın Doğu Tarafında Nairi ve Şubria)

Bölgenin Önemi (Fig. 4-6)

Stratejik bakış açısından bu bölge batıda Fırat, kuzeyde Fırat ile geçilmez dağ sıraları, doğuda Van Gölü ve Urartu dağ sıraları, güneyde Kaşiyari Dağları (Tur Abdin) ile çevrili bir cepti. Jeopolitik bakış açısından bu bölge, Assurlularla Urartuların (daha öncesinde Friglerin) tampon devletlerle at yetiştiren, ayrıca ağaç ve mineral kaynakları açısından çok zengin bu yörede yaşayan halkların üzerindeki etki alanlarını genişletmeye çalıştıkları diğer bölgeydi (Maxwell-Hyslop 1974: 139-154.).

Assurlular batıdan Urartu'ya saldırmak ya da Urartu sınırında ve bu çevre

6 Starr 1990: 23 (AGS 35), 24 (AGS 25+), 28 (AGS 43), 29 (AGS 16), 30 (AGS 19), 31 (PRT 10), 33 (AGS 41), 34 (AGS 42), 35 (AGS 36), 36 (AGS 10), 37 (PRT 24), 43 (AGS 1), 44 (PRT 1), 45 (PRT 4), 48 (PRT 8), 49 (AGS 6), 50 (AGS 11a), 51 (PRT 7), 52 (PRT 2), 62 (PRT 14+), 65 (PRT 22)

7 Urartu "ikincil devlet oluşumları" kuramına göre süreli Assur askeri tehdidine cevaben birleşik krallık olarak doğmuştur. İkincil devlet oluşumları için bkz. Brown 1986: 107-119.

Fig. 4: Toroslar'ın kuzeyinde Urartu eyalet merkezi Palu (Foto: H. Danişmaz).

Fig. 5: Munzur Dağları, Doğu Anadolu Bölgesi (Foto: H. Danişmaz).

Fig. 6: Pülümür Vadisi, Doğu Anadolu (Foto: H. Danişmaz).

boyunca (Ukku ve Kumme'den Şubria'ya kadar) bulunan tampon devletlerle dengeyi korumanın ötesinde bir stratejik amaç gütmüyorlardı. Geçilmez dağ sıralarının fethine yönelik herhangi bir stratejik hedef veya amaç sağlamadığı Fırat Nehri'nin kuzeyinde Assur'un başka stratejik çıkarı yoktu. Üstelik batıya doğru genişlemenin ana yolu, Kaşiyari Dağları'nın güneyinden, Assur ordusunun genellikle Fırat'ı geçtiği ve Geç Hitit devletleri Gurgum, Kummuh ve Meliddu'ya karşı yürümek üzere kuzeye döndüğü Til-Barsip'e ve Karkamış'a uzanıyordu. Yeni Assur Dönemi'nde Assur ordularının bu Geç Hitit devletlerine ya da Friglere bu cepten Fırat'ı geçerek saldırdığına dair bilinen tek bir durum saptanmamıştır. Fırat'ın batısına Til-Barsip ya da Karkamış yoluyla ulaşmak çok daha kolaydı. Bu durumda Fırat'ın yukarı suları gerçekten iki bölgeyi (Fırat'ın doğusu ve batısı), Assur askeri genişlemesinin iki cephesini birbirinden ayırıyordu.

Ancak bölgede Assurlular için çok önemli olan sembolik hedefler vardı: Fırat ve Dicle nehirlerinin kaynağına ulaşma hedefi (Radner 2012: 243-264.).

Bölgeye Giden (Askeri) Yollar (Fig. 7-9)

Bölgeye giden ya da buradan geçen yolların en kapsamlı analizi Karen Radner tarafından yayımlanmıştır (Radner 2006: 273-305). Bölgenin batı sınırı Fırat (bu yüzden Fırat'ın doğusu diyoruz), güney sınırı Kaşiyari Dağları (Tur Abdin), doğu sınırı ise Van Gölü'nün güneyindeki masif dağ sırasıydı. Böl-

genin kuzeydeki coğrafi sınırları Arzania Nehri boyunca, siyasi sınırları ise Şubria ve Urartu (ve pek çok küçük vassal devlet ve eyalet) sınırları boyunca uzanıyordu.

Radner'i alıntılarken şunu not etmek önemlidir: "Yukarı Dicle'ye hiçbir zaman su yoluyla erişilmez çünkü Dicle (Irak-Türkiye arasındaki sınırda) Cizre/Jazirat ibn `Umar'ın kuzeyindeki dağları derinden yarar ve nehirden yukarı doğru gidilemez; aşağı doğru gidiş de son derece tehlikelidir ve genellikle tercih edilmez. Yukarı Dicle Nehri'ne en dolaysız ve aynı zamanda en kolay Tur Abdin dağ sırasından geçerek ulaşılır" (Radner 2006: 274). Radner'in kaynaklardan (Assur kralî yazıtlarından) çıkardığına göre, Kaşiyari Dağları'ndan iki ana yol geçiyordu: Doğuda Nusaybin (Nasipinu/Nisibis)-Midyat (Matiate)-Savur (Şura) eksenini boyunca, batıda Mardin-Diyarbakır eksenini boyunca. Dağ sırasından geçen bu iki ana yolla ilgili tek sorun, büyük bir orduya zorlukla yetecek kadar suyun olmasıydı. Bu nedenle Katmuhu'dan geçerek Dicle Nehri boyunca giden bir yürüyüş yolunun bulunması fikri tamamen terk edilmemektedir.

Yine tarihsel yıllıklardan Yeni Assur Dönemi'nde Assur ordularının bölgeye yalnızca doğudan ve güneyden değil, aynı zamanda batıdan, Til-Barsip yönünden de yaklaştıkları açıktır. II. Assurnasirpal'ın MÖ 866 seferinde ya da III. Salmanassar'ın MÖ 856 seferlerinde böyle olması ihtimali yüksektir.

Fig. 7: Yukarı Dicle bölgesinden Tur Abdin (Kaşiyari) Dağları'nı geçerek güneye giden yollardan biri (Foto: K. Koroğlu).

Assur Krallarının Bölgeye Yaptıkları Seferler

Assur krallarının seferlerini kaydeden kralî yazıtlardan bu bölgenin fethinin imparatorluğun tarihinin oluşum döneminde (MÖ 9. yüzyılın sonuna kadar) Assurluların birincil amaçlarından biri olduğu açıktır. Bölge MÖ 8. yüzyılda Assurluların katı kontrolü altındaydı. MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda buraya düzenlenen üç Assur seferi de bölgeyi tekrar fethetmek için değil, sınır dışına düzenlenecek sefer hazırlıklarının yürütülmesinde askeri üs olarak kullanmaya yönelik yapılmıştı.

Bölgenin sahnedeki en önemli aktörleri olan beş toprağı/ülkesi daha I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) zamanında tespit edilerek hedef haline getirilmiştir (Tablo 2). Bu bölgeler (ve devletler ya da halklar) Katmuhu, Paphu, Habhu, Nairi ve Qumanu'ydu. Bu topraklar bir dizi (5) seferde yalnızca haraç toplanmak üzere değil, Assur etki alanına dahil edilmek üzere hedefe konmuştu. Bu seferlerin en önemlisi Katmuhu'ya karşı düzenlenen seferdi. Kral tahta çıktığı yıl (MÖ 1115) ordusunu 20.000 Muşku (Frigler) ile Katmuhu'yu ele geçiren beş kralına karşı yürüttü. Muşku'nun yenilgiye uğratılması, etki alanlarını geniş ve tartışmalı Kuzey Mezopotamya bölgesine, Assur ile Frigya arasındaki dağlık ülkeye, daha sonra da Urartu'nun batısına genişletmek isteyen Assurlularla Frigler arasında uzun sürecek bir rekabet çağını başlattı.

Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) selefinin izinden gitti ve bölgeye yapılan seferlere ağırlık verdi. Ancak sahnede Assurluların uğraşması gereken yeni aktör-

Fig. 8: Toroslar'ın güney eteklerinde buğday tarlaları, Diyarbakır (Foto: H. Danişmaz).

ler vardı. Bunlar Himme, Maşgun/Bargun, Musri, Şubru, Aramiler ve (hâlâ imparatorluk evresine uzak olan) Uruatri'ydi. Bölgenin önemi, Assur-bel-kala'nın bölgeye düzenlediği seferlerin sayısına yansır: On sekiz yıllık krallığı boyunca kuzeye en az dokuz sefer düzenlemiştir (Tablo 2).

Assurlular bu seferlere 120 yıl sonra devam ettiler. Bu dönemde Assur yayılımının bölgede sekteye uğradığı ve fetihlere Katmuhu ve Musri gibi yakın topraklarla tekrar başlamak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. II. Assur-dan (MÖ 934-912) bölgeye iki sefer düzenledi ancak II. Adad-nirari'nin (MÖ 911-891) ordusu bu cepheyi en az 11 kez hedef aldı. Seferler sırasında Assurlular Temannu Aramileriyle Kaşiyari Dağları'nın güneyinde en az altı meydan muharebesi yaptılar (MÖ 901'de Pauza'da; MÖ 900'de Nasipinu'da; MÖ 899'da Huzirina'da; MÖ 898'de Gidara'da; MÖ 896'da Nasipinu'da; MÖ 894'te Guzana ve Sikanu'da, Fig. 1).

II. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 890-884) ordusu bölgeye iki kere yürürken (biri MÖ 884'teki destansı yürüyüşüdür), halefi II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) bölgeye dört sefer düzenledi. Bu –iyi araştırılmış (Radner 2006: 273-305)– seferler bölge topraklarının tamamen ve nihai fethiyle, Assur İmparatorluğu'na katılmasıyla sonuçlandı. Bu katılım, bazı şehirlerin inşa edilerek veya kralî sarayları olan kralî şehirlere (Damdammusa, Tuşha) çevrilerek düşman merkezlerin, halkların ve orduların yok edilmesiyle belirleniyordu.

III. Salmanassar (MÖ 858-824) yalnızca babasının tahttaki yerine geçemedi, –krallığı boyunca– Assur'un en etkin askeri liderlerinden biri oldu ve ordusu bölgeye en az yedi defa yürüdü. Ancak krallığı bir vurgu kaymasına ve Assur'un yeni bir rakibinin, Urartu'nun ortaya çıkışına şahit oldu (Tablo 2). En önemli başarılar, Kaşiyari Dağları'nda asayişin nihai olarak sağlanması ve Nairi ülkeleriyle Uruatri'ye yapılan atıftı.

II. Assurnasirpal ile III. Salmanassar'ın seferleri sırasında Assurluların bölgedeki direnişi acımasızca kırdıkları tekrar vurgulanmalıdır. Yöneticileri zamanında teslim olmayan bütün şehirleri ve kasabaları yok ettiler ve uyguladıkları bu politika o kadar başarılı oldu ki, Yeni Assur İmparatorluğu'nun tarihinin sonraki yüzyıllarında bölgeye ciddi seferler düzenlenmesine gerek kalmadı.

V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811), III. Adad-nirari (MÖ 810-783) ve IV. Salmanassar'ın (MÖ 782-773) zamanlarında bölgede Assur yayılmasının odağı Urartu yönüne kaydı (Tablo 2, Fig. 2). Ancak bu seferlerin başında kralların kendileri değil, erkânı bulunuyordu: Sırasıyla Baş Hadım Mutarris-Assur ve *turtanu* (Vezir/Başkomutan) Şamşi-ilu. Şamşi-ilu Urartu'ya bizzat en az yedi sefer düzenledi: Bunların biri III. Adad-nirari (MÖ 810-783), altısı ise IV. Salmanassar'ın (MÖ 781, 780, 779, 778, 776 ve 774) zamanındaydı.

Anlaşılan sonraki yüzyılda Assur ordusu bölgeye kralî sefer düzenlememiştir. En azından III. Assur-dan (MÖ 772-755), V. Assur-nirari (MÖ 754-745),

KUZEY CEPHESİ (Nairi ve Şubria ile Fırat'ın doğu tarafı)		
Yıl	Bölge/Yol	Metin
I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076)		
1115	20.000 Muşku'ya (Frigyalıya), 5 krallarına karşı Katmuhu'ya, Kaşiyari Dağları. Şereşşu şehrine. Paphu kralı Kili-Teşub ile Name Nehri'nde muharebe. Panaru ülkesine.	Grayson 1991: A.0.87.1, i:62-88; i:89-ii:16; ii:16-35; ii:36-57
	Katmuhu'ya	Grayson 1991: A.0.87.1, iii:7-31
	Haria, Paphu'ya, Azu, Aia, Şuira, Etnu, Şezzu, Şelgu, Arzanibiu, Urusu, Anitku dağlarına.	Grayson 1991: A.0.87.1, iii:35-65
	Habhu ülkesinin Sıgu ülkesine; Himu, Luhu, Arrigu, Alamun, Nimnu, Paphu, Hirihi Dağı. 6.000 Paphu ile muharebe. Nairi ülkesinin 23 kralı; Daienu kralı Seni.	Grayson 1991: A.0.87.1, iv:7-v:32
	Qumanu, Musri'ye, Elamuni, Tala, Harusa dağları, Qumanu'lu Musri'nin yenilgisi. Tala Dağı'nda 20.000 Qumanu'nun 2. yenilgisi. Hunusu'da 3. muharebe. Qumanu'un başkenti Kipsuna'ya.	Grayson 1991: A.0.87.1, v:67-81; v:82-98; v:99-vi:21; vi:22-38
Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056)		
1073	Uruatri, Hini[...] ve İatkun dağları, [...]ubdu (ve) Samanunu nehirleri.	Grayson 1991: A.0.89.2, i:8'-18'
	Himme'ye	Grayson 1991: A.0.89.1, i'-11'; 0.89.7, ii:13-19.
	Habhu, Hasa ve Asku'ya	Grayson 1991: A.0.89.1, 12'-13'
	Himme'ye, Maşgun/Bargun'a. Hirua Dağı'na (ve) Uruniaş [şehrine] yürüyüş.	Grayson 1991: A.0.89.2, iii:15'-21'
	Uruatri'ye, Hini[...], İatkun dağları, Nehirler [...]ubdu (ve) Samanunu nehirleri, Uruatri'nin 41 şehri.	Grayson 1991: A.0.89.2, i:8'-36'
	Pauza şehrinde, Kaşiyari Dağı'nda ve Nabula şehrinde Aramilere karşı.	Grayson 1991: A.0.89.7, iii:8b-10a.
	Aramilere karşı. Lişur-sala-Aşşur, Sinamu şehirlerinde muharebe, Kaşiyari Dağı'nda Hulzu'ya, Habhu ülkesinde Eresu'ya.	Grayson 1991: A.0.89.7, iii:13b-17a.
	Aramilere karşı Şubru ülkesinde Murarrir şehrine.	Grayson 1991: A.0.89.7, iii:17b-19a.
	Musri ülkesi Aramilere karşı. Dicle kıyısındaki [...]ubua şehrinde muharebe.	Grayson 1991: A.0.89.7, iii:10b-13a.
II. Assur-dan (MÖ 934-912)		
	Katmuhu ülkesi kralı Kundibhale'ye karşı.	Grayson 1991: A.0.98.1, 33-41; A.0.98.2, 17'-22'
	Musri'ye	Grayson 1991: A.0.98.1, 42-45.
II. Adad-nirari (MÖ 911-891)		
911	Qumanu'ya	Grayson 1991: A.0.99.1, 8-19.
910	Kuzey, [...]in 40 şehrine	Grayson 1991: A.0.99.1, Rev. 1'-5'.
909	Habhu'ya, Bazu, Sarbalu, Diduallu ülkeleri, Ruru Nehri boyunca şehirlere, Mehru ülkesi.	Grayson 1991: A.0.99.1, Rev. 6'-9'.
	Katmuhu, Şubru ve Uratru'ya.	Grayson 1991: A.0.99.2, 23-35.
901-894	Haniga İbat, Kaşiyari Dağları'na. MÖ 901'de Pauza'da; MÖ 900'de Nasipinu'da; MÖ 899'da Huzirina'da; MÖ 898'de Gidara'da; MÖ 896'da Nasipinu'da; MÖ 894'te Guzana ve Sikanu'da Temannu Aramileriyle muharebeler.	Grayson 1991: A.0.99.2, 39-90.
895-4	Kummu ve Habhu'ya.	Grayson 1991: A.0.99.2, 91-96.
II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884)		
885	Bit-Zamani'ye, Subnat Nehri'ne, Kaşiyari Dağları'na, Amme-ba'ali'nin bir şehri olan Patışkun'un kuşatılması.	Grayson 1991: A.0.100.5, 11-29.
884	Muşku'ya.	Grayson 1991: A.0.100.5, 115b-127.
II. Assurnasirpal (MÖ 883-859)		
883	Suru ve Bit-Halupe'ye giderken Katmuhu ülkesine.	Grayson 1991: A.0.101.1, i:69b-99a.
882	Kaşiyari Dağları'na. Halziluha, Dammamusa, Kinabu, Mariru, Nirbu, Uhira Dağı, Tela'ya. Tuşha, Nirbu ülkesi, İşpilipria şehrine. Buliana şehrine, Luçia nehrine, Habhu, Ardupa'ya.	Grayson 1991: A.0.101.1, i:101b-ii:2a; ii:19b-23a.
879	Kaşiyari Dağları'na. Til-uli'ye. İstaratat geçidine, Kibaku, Matiatu, Zazabuha, Habhu; İrsia, Saru, Madaranu şehirlerine, Nairi, Şigışu, Madara, Tuşha'ya. Dirru, Pitura, Kukunu'ya, Matnu Dağı'na. Arbakku, Habhu'ya, Natnu, İaia, Salaniba, Nairim dağlarına, Bit-Zamani'ye.	Grayson 1991: A.0.101.1, ii:91b-97a; ii:97b-103a; ii:103b-112a; ii:112b-118a; ii:118b-125a.
III. Salmanassar (MÖ 858-824)		
856	Bit-Zamani'ye, Namdanu ve Merhisu dağlarına, Enzite ülkesine, İşua ülkesine, Arzania Nehri'ne, Suhme ülkesine, Uaştal, Daienu ülkesine. Arsaşku şehrine, Urartu, Aramalu, Urmiye Gölü, Gilzanu ülkesi, Silaia şehri, Hubuşkia, Habriuri'ye.	Grayson 1996: A.0.102.2, ii:45-47a, ii:63b-66a.
854	Kaşiyari Dağı'na, Şubriah Anhiitti'nin on bir şehrine.	Grayson 1996: A.0.102.6, ii 16-18; etc.
852	Tekrar Nairi topraklarına. Til-abni kralı Habinu'nun şehirlerine saldırdılar.	Grayson 1996: A.0.102.6, ii 34-40; etc.
846	Kaşiyari Dağı'na, Tanrıçalar Geçidine, Matiatu'ya.	Grayson 1996: A.0.102.6, iii 21-23; etc.
844	Nairi'ye, Dicle'nin kaynağına, Tunibunu Dağı, Daienu, Suhni (Suhme), Enzi ülkelerine.	Grayson 1996: A.0.102.6, iii 34-57; etc.
832	turtanu Daiian-Assur Urartu, Bit-Zamani, Ammas şehri geçidi, Arzania Nehri'ne.	Grayson 1996: A.0.102.14, 141b-146a.
830	turtanu Daiian-Assur Habhu ülkesine.	Grayson 1996: A.0.102.14, 156b-159a
V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811)		
	Nairi'ye.	Grayson 1996: A.0.103.1, i 53b - ii 16a.
	Baş Hadım Mutarris-Aşşur Nairi'ye, Van Gölü, Urartu kralı İşpuini'nin 11 şehri.	Grayson 1996: A.0.103.1, ii 16b-34a.
III. Adad-nirari (MÖ 810-783)		
	Şamşi-İlu, turtanu (Vezir/Başkomutan) Urartu'ya.	Grayson 1996: A.0.104.2010, 8-24.
IV. Salmanassar (MÖ 782-773)		
781-74	Şamşi-İlu, turtanu (Vezir/Başkomutan) Urartu'ya (MÖ 781, 780, 779, 778, 776, 774)	Glassner 2004: 171, 9.
Esarhaddon (MÖ 680-669)		
673	Şubria'ya.	Leichty 2011: 33, i:36-iv:10'.

Tablo 2. Kuzey cephesine (Nairi ve Şubria ile Fırat'ın doğu tarafına) yapılan Assur seferleri

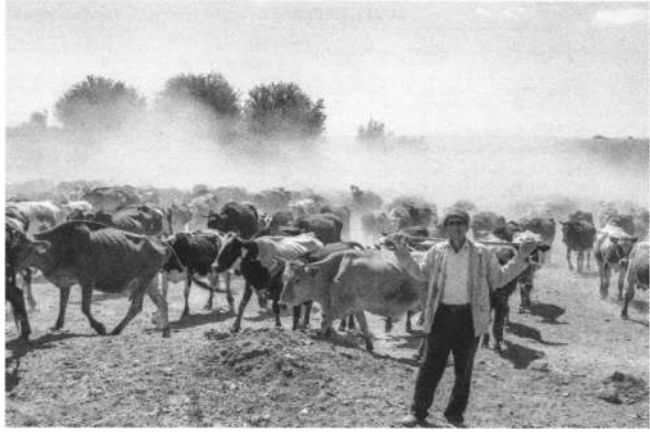

Fig. 9:
Yukarı Dicle bölgesinde
büyükbaş hayvan sürüsü
(Foto: K. Köroğlu)

III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727), II. Sargon (721-705) ve Sanherib'in (MÖ 704-681) yazıtlarında bu bölgeye düzenlenen seferlerden söz edilmez. Eponim Kroniği'ne göre Assur ordusu bölgeye ancak III. Tiglat-pileser'in zamanında, MÖ 735'te sefere çıkmıştır (Tablo 1).

II. Sargon'un krallığı sırasında yapılmış çok sayıda mektuptan oluşan yazışmalar, Assurluların sadece yerel düzeyde de olsa bölgede son derece etkin olduklarını gösterir. Bölgeye kralî sefer düzenlenmemiş, fakat Assur, Urartu ve tampon devletlerle olan uzun sınır boyunun durumuna sürekli dikkat etmişti. Eyalet valileri istihbarat raporları biçiminde krala haberleri bildiriyor, koruyucu önlemler alıyor ve askeri tehditleri yerel düzeyde tutuyorlardı (Dezső 2014: 221-235). II. Sargon'un MÖ 714'te Urartu kralı Rusa'yı ve Kimmerleri kesin yenilgiye uğratmasının ve bunun sonucunda Urartu Krallığı'nın çöküşünün ardından bölge sessizliğe büründü.

Esarhaddon'un ordusunun Şubria'ya gitme nedeni askeriden çok siyasiydi. MÖ 673'te Esarhaddon ordusunu kardeşlerini (babaları Sanherib'i öldüren Adrammelekh ile Sarezer'i) ve yine (askerlikten ve çalışma görevinden) kaçan başka sığınmacıları yakalamak için Şubria'ya yürüttü; Şubria muhtemelen sığınma devletiydi ve sığınma hakkı verdiği kaçakları asla iade etmiyordu (Dezső 2006: 33-38; Radner 2012: 243-264).

Bundan birkaç yıl sonra, Assurbanipal'ın krallığı (MÖ 668-631) sırasında Urartu valisi ya da başkomutanı Andaria bir gece Uppume ve Kulimmeri'ye saldırarak bu şehirleri ele geçirmeye çalıştığında, Şubria Assur'un askeri kayıtlarında tekrar ortaya çıktı. Ancak şehirlerin sakinleri ve Assur garnizonu gece saldırısını geri püskürttü ve Urartuları yenilgiye uğratarak Andaria'nın kafasını kesti (Borger 1996: Prisma B §27, iv:9-17, C §37, v:13-23).

Bölge o kadar sessizleşti ki (Assurbanipal'ın Kimmerlere karşı seferlerinin sahası muhtemelen batıda, Tabal'da bir yerdeydi?), Ziyaret Tepe'de bulunan

çiviyazılı tabletlere göre (Parpola 2008: 1-137) orası imparatorluğun son yıllarına kadar Assur'un sağlam bir karakolu olarak kaldı.

Kuzeybatı Cephesi (Fırat'ın Batı Tarafındaki Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu)

Bölgenin Önemi

Fırat'ın batı tarafındaki bölgenin (Mezopotamya ve Assur terminolojisinde Hatti'nin) önemi, ilk ticari ağların tespit edildiği MÖ 3. binyıla kadar gider. Kuzey Suriye şehirleri ve devletleri en önemli Yakındoğu ticaret yollarının kavşağındaydı; böylelikle bölgeyi ve şehirlerini kontrol eden güç ticaret ağlarını da kontrol ediyordu. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından bölge Geç Hitit kent devletlerinin yönetimi altına girdi. Arami aşiretlerinin MÖ 2. binyılın son yüzyılında ve MÖ. 1. binyılın ilk yüzyılındaki istilaları bölgenin etnik özelliklerini değiştirse de ekonomik ve ticari profili değişmedi. Stratejik bakış açısından Kuzey Suriye Assur ordusuna kuzeyde Anadolu'nun, batıda Akdeniz ve Fenike'nin, güneyde ise Suriye-Filistin ile Mısır'ın kapılarını açıyordu.

Bölgeye Giden (Askeri) Yollar (Fig. 10)

Bölgeye giden en önemli askeri yollar Fırat üzerindeki iki yerleşmeden geçiyordu: Birbirinden uzak olmayan Karkamış (batı kıyısında) ile Til-Barsip (doğu kıyısında). Assurlular nehri geçtikten sonra kuzeye dönerek ve Fırat'ın batı kıyısı boyunca yürüyerek Kummuh'a ve Meliddu'ya ulaşabiliyor, Gurgum'a yürümek

Fig. 10: Rumkale yakınında Fırat Vadisi (Foto: K. Koroğlu)

için ortadaki kuzeye doğru giden karayolunu seçebiliyor ya da batıya yürüyerek Amanos sırasını geçerek (ya da Güneyden dolanarak) deniz kıyısına ve Que Ovası'na çıkabiliyordu. Yeni Assur kaynaklarından anlaşıldığına göre, Assur ordusu daha kuzeydeki olası nehir geçişlerini hemen hemen hiç kullanmıyordu.

Assur Krallarının Bölgeye Yaptığı Seferler (Tablo 3)

I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) muhtemelen batıya ve Fırat'ın batısına (Muşku ve Hatti'ye) sefer yapan ilk Assur kralıydı. Ancak —tahta çıktığı yıl (MÖ 1115) Alzu, Purulumzu'ya sefere çıkarak beş kralı ve 20 bin Muşku'yu (Frigyalıları) yenilgiye uğrattığında— Fırat'ı geçerek Muşku topraklarına mı ulaştığı, yoksa Fırat'ın doğu tarafındaki bölgede, Nairi topraklarında mı savaştığı bilinmemektedir, fakat “4.000 Kaşku (ve) Urumu'yu, Subartu ülkesinin şehirlerini zorla alan Hatti'nin boyun eğmeyen birliklerini”⁸ yendiği diğer seferinde Assur birlikleri Fırat'ın batı kıyısındaki Alzu (Enzi) ve Meliddu'ya (Mildu) ulaşmıştı. Mildu coğrafı adı, bölgeye iki kez sefer düzenleyen Assur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) krali yazıtlarında ortaya çıkar (Tablo 3). İkinci sefer Muşku'nun (Frigler) muhtemelen Assurlularca yok edilen yeri belirsiz bir şehirden söz eder. O sırada Muşku topraklarının güney sınırının hâlâ Fırat'ın güneyine ve doğusuna ulaştığına hükmedilebilir. Dolayısıyla Assurlular Muşku'yla veya şehirleriyle karşılaşmak için nehrin batısına geçmek zorunda kalmamış olabilirler. Anlaşılan sonraki yüzyıllarda Assurluların Fırat'ı geçme fırsatı olmadı; ta ki MÖ 884'teki kahramanca yürüyüşünün sonunda, yine yukarıda belirtildiği gibi, Fırat'ın güneyine ve doğusuna erişmiş olabilecek Muşku'ya ulaşan II. Tukulti-Ninurta'ya (MÖ 890-884) kadar. Bu durumda da Assurlular Muşku'yla karşılaşmak ve şehirleri Pir[u]'ya erişmek için nehrin batı tarafına geçmek zorunda kalmamıştı (Tablo 3).

Assurluların Fırat'ın batısına düzenledikleri ilk sefer, MÖ 876'da ve MÖ 875'te birliklerini Fırat'ave ötesindeki Deniz'e, Lübnan'a ve Amanos Dağları'na ulaşmak üzere gönderen II. Assurnasirpal'ın zamanından (MÖ 883-859) bilinir (Tablo 3, Fig. 1). Bu başarılar halefi III. Salmanassar (MÖ 858-824) tarafından daha da geliştirilmiştir. Assur'un batıya doğru genişleme stratejisindeki atılım onun zamanında gerçekleşti. Yalnızca deniz kıyısının on iki kralının koalisyonuna karşı yapılan güneybatı seferleri değil, iki kuzeybatı cephesinin birbirinden ayrılması da yeni bir çağın başlangıcının sinyalinin veriyordu. İki kuzeybatı cephesi (Fırat'ın batı tarafı ile Que-Hilakku-Tabal) Amanos Dağı sırasıyla birbirinden ayrılıyordu. Bu kralın zamanında en az sekiz seferde Fırat'ın batısındaki toprakları hedef alındı (Table 3, Fig. 1). Bu zamandan itibaren Kuzey Suriye'nin kontrolü Assurluların başlıca kaygılarından biri haline geldi. Kralın seferlerinin kapsadığı Yeni Assur etki alanında Bit-Adini, Til-Barsip,

8 Grayson 1991: A.0.87.1, ii:89-iii:6; A.0.87.2, 21-22; A.0.87.3, 20-21; A.0.87.4, 20-21; A.0.87.10, 24-25.

KUZEYBATI CEPHESİ (Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu ile Fırat'ın batı tarafı)		
Yıl	Bölge/Yol	Metin
I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076)		
	Alzu, Purulumzu, Şubaru'ya. 4.000 Kaşku (ve) Urumu'nun, "Hatti'nin boyun eğmeyen birlikleri", Subartu, Meliddu'nun (Milidia) Hanigalbat'a yenilmesi.	Grayson 1991: A.0.87.1, ii:89-iii:6; A.0.87.2, 21-22; A.0.87.3, 20-21; A.0.87.4, 20-21; A.0.87.10, 24-25.
Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056)		
	Uruatri'ye, Maşgun, Mildu'ya (Meliddu).	Grayson 1991: A.0.89.5, 2'-16'.
	Muşkuya (Frigler)	Grayson 1991: A.0.89.7, ii:11-12.
II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884)		
884	Muşku'ya, Pır[u ...]	Grayson 1991: A.0.100.5, 115b-127.
II. Assurnasirpal (MÖ 883-859)		
876	Bit-Adini'ye, Kaprabu'nun tahkimli şehrine.	Grayson 1991: A.0.101.1, iii:50b-54.
875	Hatti, Til-Barsip'e, Bit-Adinili Ahunu, Hatti/Karkamışlı Sangara'nın haracı. Lübnan Dağı'na, Hazazu, Kunulua, Asi Nehri'ne, Patinu kralı Lubarna'nın şehirlerine. Amanos sırasına.	Grayson 1991: A.0.101.1, iii:56b-64; iii:65-66; iii:67-92.
III. Salmanassar (MÖ 858-824)		
858	Bit-Adini, Bur-Marina, Paqarahubuni'ye, Kummuh kralı Qatazili ile Gurgum kralı Mutallu'nun haracı; Lutubu'da muharebe (Sam'al kralı Haiian, Patinu kralı Sapalulme Bit-Adini kralı Ahunu, Karkamış kralı Sangara ile); Asi'ye, Alisir'e. Patinu kralı Sapalulme, Bit-Adini kralı Ahunu, Karkamış kralı Sangara, Sam'al kralı Haiianu, Que kralı Kate (Katia), Hiluku (Kilikya) kralı Pihirim, lasbuqu kralı Bur-Anate, İahanu kralı Adanu ile 2. muharebe. Taiia, Hazazu, Nulia'ya, Patinu'lu Butamu'ya.	Grayson 1991: A.0.102.1, 40b-82'a; A.0.102.2, i 29b-ii 13a; A.0.102.5, ii 2b-3; A.0.102.6, i 42-48; A.0.102.10, i 23b-30a; A.0.102.11, 18'b-19'; A.0.102.14, 26b-31; A.0.102.16, 8b-11a.
857	Til-Barsip, Bit-Adini'ye, ([...]ga, Tagi [...]), Surunu, Paripa, Til-Başere, Dabigu, Sazabu şehirlerine.	Grayson 1991: A.0.102.1, 82'b-95'; etc.
856	Til-Barsip (Kar-Şulmanu-aşaredu), Nappigu (Lita-Aşsur), Alligu (Asbat-la-kunu), Rugulitu'ya (Qibit-[Aşsur]), (Ana)-Aşsur-uter-asbat (Pitru), Mutkinu'ya.	Grayson 1991: A.0.102.2, ii 30b-40a; etc.
855	Bit-Adini'ye, Şitamrat Dağı'na.	Grayson 1991: A.0.102.2, ii:69-75; etc.
847	Paqarahubunu'ya	Grayson 1991: A.0.102.6, iii 16-20; etc.
842	Amanos Sırasına	Grayson 1991: A.0.102.10, iii 37b-45a; etc.
840	Amanos Sırasına	Grayson 1991: A.0.102.10, iv 15b-22a; etc.
831	turtanu Daiian-Assur Patinu, Kinalua'ya	Grayson 1991: A.0.102.14, 146b-156a; etc.
III. Adad-nirari (MÖ 810-783)		
805	Arpad'a (Tell Rifat?), Paqarahubunu'ya.	Glassner 2004: 169, 9. Eponym Chr.; Grayson 1996: A.0.104.3, 1-23. etc.
804	Hazazu'ya ('Azaz)	Glassner 2004: 169, 9. Eponym Chr.
V. Assur-nirari (MÖ 754-745)		
754	Arpad'a	Glassner 2004: 173, 9. Eponym Chr.
III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727)		
743	Arpad, Kummuh, Kiştan ve Halpi'ye, Urartu kralı II. Sarduri, Meliddu kralı Sulumal, Gurgum kralı Tarhulara ve Arpad kralı Mati-ilu ile muharebe.	Tadmor, Yamada 2011: 9, 2'b-16'; 35, i:21'-43'
742	Arpad'a	Glassner 2004: 173, 9. Eponym Chr.
741	Arpad'a	Glassner 2004: 173, 9. Eponym Chr.
740	Arpad'a	Glassner 2004: 173, 9. Eponym Chr.
738	Kinalia (Kunalia), Unqi'ye, Akdeniz'e.	Tadmor, Yamada 2011: 11':1-13:20
II. Sargon (MÖ 721-705)		
717	Karkamış'a	Fuchs 1994: Annals, 72-78.
712	Kammanu ülkesine, Gunzınanu, Meliddu, Til-Garimmu'ya. Urartu'ya karşı 10 kale, Luşsu, Purtir, Anmurru, Kiaka ve Anduarsalia, inşa edildi; Muşku'ya (Frigya'ya) karşı Usi, Usian, Wargin kaleleri, Kaşkulara karşı Ellibir ve Şındarara şehirleri inşa edildi.	Fuchs 1994: Annals, 204-220.
711	Gurgum'a	Fuchs 1994: Annals, 235-241.
709	Kummuh, Meliddu'ya, yeni bir matu'nun (eyaletin), solun turtanusunun (turtānu ša bēi šumēh) matu-sunun kurulması.	Fuchs 1994: Annals, 398-411.

Tablo 3. Kuzeybatı cephesine (Kuzey Suriye, Gurgum, Kummuh ve Meliddu ile Fırat'ın batı tarafına) yapılan Assur seferleri

Paqarahubuni, Patinu, Lutibu, İaşqubu, İahanu ile Karkamış, Kummuh, Gurgum, Sam'al, Que ve Hiluku gibi bazı Geç Hitit devletleri bulunuyordu.

III. Adad-nirari'nin (MÖ 810-783) kralî yazıtlarına ve Eponim Kroniği'ne göre Assur ordusu en az iki defa bölgeye yürüdü; MÖ 805'te Arpad'a (Tell Rıfat?) ve MÖ 805'te Hazazu'ya ('Azaz). Kızkapanlı/Pazarcık Steli, sekiz müttefik kralla birlikte Paqarahubunu şehrinde Assurlularla savaşan Arpad şehrinin kralı Adramu oğlu Atarşumki'nin örgütlediği bir koalisyonu hedef alan bir seferden söz eder. Assurlular savaşı kazandılar ve –aynı yıl– Kummuh kralı Uşpilulume ile Gurgum kralı Palalam oğlu Qalparuda arasında bir sınır taşı (Kızkapanlı Steli) diktiler (Grayson 1996: A.0.104.3, 1-23. Ayrıca bkz. A.0.104.4, 1'-10'; A.0.104.5, 3-10).

50 yıllık duraklamadan sonra Assur kralları bölgeye seferlerine ancak yarım yüzyıl sonra, Eponim Kroniği'ne göre V. Assur-nirari (MÖ 754-745) Arpad şehrine karşı sefere çıktığında devam ettiler (Tablo. 3, Fig. 2). Bu MÖ 754 seferinin ayrıntıları maalesef bilinmiyor fakat Mati-ilu ile Assur kralı arasındaki antlaşma (Parpola, Watanabe 1988: 2 (AfO 8, 17+) Arpad ile Assur arasındaki bağlantıların biçimine bir miktar ışık tutar.

Yarım yüzyıl süren “kayıtsızlığın” ardından Assur'un bölgeye yönelik yenilenmiş ilgisinin nedeni –bu dönemde Assur kralları iç işleriyle meşgullerdi– Assur'un o tarihteki ama çoğunlukla II. Sarduri'nin krallığı sırasındaki kuzey rakibi Urartu'nun ilgi alanını batı yönünde Kuzey Suriye'ye kadar genişletmeyi ve Gurgum, Kummuh, Meliddu ve Arpad krallarıyla birlikte Assur karşısı bir ittifak oluşturmayı başarmış olmasıydı.⁹ Urartu'nun böyle genişlemesi Assur'un temel çıkarlarını ihlal ediyordu.

Sonuçta yeni Assur kralı III. Tiglat-pileser (MÖ 757-727) batıya doğru yeni bir genişleme çağı açtı. Assur ordusu MÖ 743'ten MÖ 740'a kadar art arda dört yıl Arpad'a karşı yürüdü, şehri kuşattı ve MÖ 743'te, Kummuh topraklarında, Kıştan ve Halpi şehirleri arasında Arpad, Urartu, Meliddu ve Gurgum'un koalisyon güçlerini yendi. MÖ 738'de Assurlu birlikler Unqi kralı Tutammu'nun kralî şehri Kinalia'yı (Kunalia) ele geçirdi. Assurlular Akdeniz kıyısına ulaştılar ve Kuzey Suriye'nin siyasi manzarasını geri dönülmez biçimde değiştirdiler.

Assurluların Fırat'ın batı cephesindeki durumu bölgede asayışı sağlamak veya isyankâr vassalları bastırmak üzere dört sefer gerçekleştiren II. Sargon (MÖ 721-705) tarafından daha da güçlendirildi (Tablo 3, Fig. 3). Sargon ordusuyla önce Karkamış'a (MÖ 717), sonra Meliddu, Kammanu, Til-Garimmu (MÖ 712), Gurgum (MÖ 711) ve Kummuh'a (MÖ 708) yürüdü. Yeni yayılmacı politikasının sinyali, yeni bir *matu*'nun (eyalet), soldaki *turtanu*'nun (başko-

9 Bu dönemde Şamşı-ilu *turtanu* (Başkomutan) makamındaydı ve eyaletinin (*matu*) merkezi Til-Barsip'ten Kuzey Suriye'yi kontrol etmeye ve Assur'u kabul ettirmeye çalışıyordu fakat kendisi Assur'un yeni rakibi Urartu'yla daha fazla meşguldü (Bkz. yukarıdaki kısımlar).

mutan) *matu*'sunun (*turtānu ša bēt šumēli*) kurulmasıyla verildi (Fuchs 1994: Annallar, 398-411). Kral hadımlarından birini Assurluların *matu* sistemini Fırat'ın öte yanına genişleten, merkezi Til-Barsip olan eski *turtanu*'nun *matu*'sunun tam karşısındaki bu yeni makama yerleştirdi. Yeni kurulan makamın rolü, bu sınır boyunu güvence altına almak ve kuzeybatıda Kilikya'ya doğru daha fazla genişlemek için bir üs oluşturmaktı.

Bu edim Fırat'ın batı tarafının fethini sona erdirdi ve bölge imparatorluğun bir parçası haline geldi; sonrasında gelen MÖ 7. yüzyıl Assur kralarının (Sanherib, Esarhaddon ve Assurbanipal) zamanında Fırat'ın batısındaki bu bölgeyi hedef alan herhangi bir sefer düzenlenmedi. Yalnızca Esarhaddon'un zamanında Güneş Tanrısı'na sorulan birkaç soru, Meliddu sınırı boyunca bazı Assur etkinliklerine atıfta bulunur. Anlaşılan bu kralın zamanında Assurlular sınır bölgesini, Meliddu Kalesi'ni Meliddu'nun kaçak kralı Mugallu'ya karşı savunmak durumundaydılar.¹⁰ O zamandan itibaren Assurlular bölgenin ve imparatorluğun Batı çeperine; Que, Kilikya, Tabal ve Frigya'ya odaklandılar.

Batı Cephesi: Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya)

Bölgenin Önemi

Que, Hilakku, Tabal, Muşku (Frigya) ile (Kimmerlerin MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru işgal ettiği) kuzeydeki Kimmer toprakları dahil olmak üzere Amanos Dağları'nın batısıyla kuzeyindeki toprakları kapsayan batı cephesi, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 7. yüzyıldan itibaren Assur yayılımının en önemli bölgelerinden biri haline geldi. Bu bölge Levant'ın kuzey kapısıydı. III. Tiglat-pileser'in MÖ 738-732 arasında Levant'ı fethinin ardından Assurlular Yakındoğu'nun ekonomik gelişim merkezlerinden biri olan ve en önemli Yakındoğu ticaret ağlarını kontrol eden bölge üzerinde yeni bir siyasal ve ekonomik denetim sistemi başlattılar (Ayrıntılı bir çalışma için bkz. Dezső, Vér 2013: 325-329). Bu olay –aslında canlı bir serbest ticaret ağından mahrum bırakılan– Mısırlılar ile Frigleri (ve Yunanları) dezavantajlı hale getirdi. Sonraki yüzyıllarda Assurlular bu kuzey kapısını korumak ve Frigler ile Yunanların bölgeye dönerek Assur-Fenike ticaret ağını bozmalarını ya da yok etmelerini önlemek için çok çaba sarf ettiler.

Bölgeye Giden Önemli (Askeri) Yollar

Bölgeye giden en önemli askeri yol, bugünkü İskenderun'da Hamanu (Anti-Toros) Dağları'nı geçerek merkezi Tarsus (Tarzi) ve daha önceki başkent

10 Starr 1990: 1 (BM 99108), 2 (PRT 89), 3 (AGS 55), 4 (PRT 31), 5 (PRT 29), 6 (PRT 28), 7 (AGS 21+), 8 (PRT 27), 9 (AGS 57), 12 (AGS 54).

Kizzuwatna (Kisuatnu) olan Assur eyaleti Que'nin kalbini oluşturan kıyı ovasına ulaşır. Doğudan gelen başka askeri yollar da Kummuh, Gurgum ve Sam'al (Zincirli) yönünden Ceyhan Nehri boyunca bölgeye ulaşır.

Ancak Assurluların Toros Dağları'nın doğu kıyılarını geçmek ve Hilakku (Kilikya), Tabal, Frigya ve Kimmerlerin topraklarına ulaşmak için hangi yolları kullandığına karar vermek çok daha zordur. Toros sırasını geçmek için yalnızca birkaç yer vardı: Bunların biri günümüzde Tarsus'tan Aksaray/Nevşehir/Kayseri'ye giden D-21 ve D-750 karayollarını takip eder; diğeri ise muhtemelen Adana'dan Pınarbaşı'na giden D-815 karayolunu izlemiştir.

Assur Krallarının Bölgeye Yaptığı Seferler

I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) ve Assur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) Muşku'ya (Frigyalılara) karşı düzenledikleri seferlerin büyük ihtimalle Toros Dağları'ndan geçerek Frigya'nın iç topraklarına ulaşmadığından, muhtemelen henüz yalnızca bir kısmı Muşku kontrolünde olan Fırat'ın doğu tarafına ulaştığından söz etmiştik.

III. Salmanassar (MÖ 858-824), orduları İskenderun Körfezi etrafındaki kıyı ovasındaki Que topraklarına ulaşan ilk Assur kralıydı. MÖ 830'larda ordusunu en az beş defa bölgeye gönderdi (MÖ 839, 837, 836, 834, 833; Tablo 4, Fig. 2). Assurlular Amanos sırasını ilk kez MÖ 839'da geçtiler ve imparatorluğun batıya yayılımında yeni bir çağ açtılar.

Ancak bölgeye yapılan bu erken seferlerin neredeyse tek bir amacı vardı: Mümkün olduğunca çok haraç toplamak. Bu dönemde Assur İmparatorluğu'nun topraklarını bölgeye doğru genişletmek ve örneğin Que'yi imparatorluğa katmak gibi bir stratejik amacı henüz yoktu. III. Salmanassar zamanında bu topraklar Assur etki alanının en batı noktasıydı. Daha sonra neredeyse yüz yıl boyunca Assur krallarının Amanos sırasının batısında deniz kıyısına ya da Que, Hilakku veya Tabal'a sefer düzenlemek için hem kapasitesi yetersizdi hem bunun için nedeni yoktu. Ancak MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında (I. Arğişti ve II. Sarduri zamanında) Urartu'nun batıya doğru yayılması Assurluların dikkatini çekti ve bu durum Levant sahilinin kuzey kapısını, Kilikya'yı (Que ve Hilakku) kontrol etmeden Kuzey Suriye üzerinde istikrarlı bir etki sağlamanın imkânsız olduğunu açıkça ortaya çıkardı. MÖ 8. yüzyıl sonu ile MÖ 7. yüzyıl Assur krallarının bölgeye bir dizi sefer düzenlemesinin ve bu toprakları stratejik askeri etkinliklerinin en önemli alanlarından biri haline getirmesinin nedeni budur (Dezső, Vér 2013: 325-329 ve Fig. 2).

Bölgeye ikinci sefer ve fetih dalgası III. Tiglat-pileser'in (MÖ 745-727) zamanında başladı. Assur Kralı MÖ 743 seferinin ve Kummuhi topraklarında (Kıştan ile Halpi arasında) Urartu kralı II. Sarduri'nin koalisyon ordusu karşısındaki zaferin ardından, MÖ 730'da (16. *palu*) ordusunu Tabal topraklarına

BATI CEPHESİ (Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya))		
Yıl	Bölge/Yol	Metin
III. Salmanassar (MÖ 858-824)		
839	Hatti'ye, Amanos Sırası, Que (Qau), Lusanda, Abarnanu, Kisuatnu şehirlerine.	Grayson 1996: A.0.102.10, iv 22b-34a; A.0.102.11, rev. 3-16'a; A.0.102.12, 31b-36a; A.0.102.14, 100b-102a; A.0.102.16, 143'b-151'.
837	Hatti'ye, [...]nizini Dağı'na, Meliddu, Amanos Dağları, Timur Dağı, Toros Sırası(?), Tabal(?), Tunni Dağı, Hubuşna, Mulu Dağı'na.	Grayson 1996: A.0.102.14, 104b-107a; A.0.102.16, 162'b-172'a.
836	Meliddu, Uetaş'a, Tabal'ın haracı.	Grayson 1996: A.0.102.14, 107b-110a; A.0.102.16, 181'b-194'.
834	Amanos Sırasına, Que (Qua), Timur şehrine.	Grayson 1996: A.0.102.14, 126b-131; A.0.102.16, 2-216'a.
833	Que, Tanakum, Lamena Dağı'na, Tarsus'a (Tarzi).	Grayson 1996: A.0.102.14, 132-141a; A.0.102.16, 216'b-227'.
III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727)		
730	Baş Hadım Tabal'a, Hulli'nin huzura kabul hediyesi.	Tadmör – Yamada 2011: 47, Rev. 14'; 49, Rev. 27-29
II. Sargon (MÖ 721-705)		
718	Tabal'a, Şinuhtu kralı Kiakki'nin yerine Atunahı Kurtı getirildi.	Fuchs 1994: Annals, 68-71.
715	Birinci sefer: Tabal'a, Midas'a karşı. Harrua, Uşnaniş, ve Qumasi gözleme kalelerine. İkinci sefer: Harrua ve Uşnaniş kalelerine. Akdeniz'deki İyonyah Yunanlara karşı. Deniz savaşı?	Fuchs 1994: Annals, 117-126.
713	Tabal'da Bit-Purutaş kralı Ambaris ile Frigyalı ve Urartulu mütteliklerine karşı.	Fuchs 1994: Annals, 194-204.
712	Yine Midas'ın tarafını tutan Meliddu kralı Tarhunazi'ye karşı.	Fuchs 1994: Annals, 204-234.
709	Que'nun Assurlu valisi Aşşur-şarra-usur Frigya kralı Midas'a karşı. Midas'ın teslim olması.	Fuchs 1994: Annals, 386-392.
709-8	Kıbrıs'a.	Fuchs 1994: Annals, 393-397; Radner 2010, 429-449.
705	Tabal'a. II. Sargon'un ölümü.	Eponymkanon Cb6, Rs. 8-11; Grayson 1975: 76, Chronicle I, ii:6'
Sanherib (MÖ 704-681)		
696	İllubru, Tarzu (Tarsus), Hilakku, Ingira'ya. Tarsus'ta ve Deniz'de Yunanlarla savaş.	Grayson – Novotny 2012: 17, iv:61-91; Burstein 1978: 24, 2a.
695	Til-Garimmu'da Tabal sınırında Urdutu şehri kralı Gurdı'ye karşı.	Grayson – Novotny 2012: 17, v:1-22.
Esarhaddon (MÖ 680-669)		
679	Hubuşna'ya, Kimmerlere karşı. Kimmerli bir aşiret lideri ya da kral olan Teuşpa'nın yenilmesi. Buuşna'da katliam, Şubuhnu'da Kimmerlere kayıplar verildi.	Leichty 2011: 1, iii:43-46; Glassner 2004, 18, 8'-9'.
677	Kundi ve Sissu şehirlerinin (Geç Hitit) kralı Sandauarri'ye karşı.	Leichty 2011: 1, iii:20-38; 2, i:38-56.
Assurbanipal (MÖ 668-631)		
	Kralın 3. seferi: Tabal kralı Mugallu ile Kilikya (Hilakku) kralı Sandişarme'nin teslim olması. Bu olaylar Assurluların Lidya kralı Gyges'e yardımı ve Kimmerlerin yenilmesiyle bağlantılandırılabilir.	Borger 1996: Prisma A §21, ii:68-80; Prisma B §16, ii:67-81; Prisma C §26, iii:98-114; Prisma F §7, i:70-77. Borger 1996, Prisma E, Stück 17, 1-20. Prisma B §18, ii:93-iii:4; Prisma C §28, iv:1-14; Prisma A §24, ii:95-110; Prisma F §9, ii:10-20.
	Kimmer kralı Tugdamme'ye karşı	Borger 1996: Prisma J, Stück 6.

Tablo 4. Batı cephesine yapılan Assur seferleri [Que, Hilakku (Kilikya), Tabal ve Muşku (Frigya)].

gönderdi. Fakat bu topraklar asıl stratejik önemini ancak II. Sargon (MÖ 721-705) zamanında kazandı. Bölgenin öneminin giderek artmasının arkasında birkaç neden vardı.

1) Tartışıldığı üzere III. Tiglat-pileser zamanında Levant'ın bütün ticari merkezleriyle birlikte Assurlularca fethi Yunanlıları serbest ticaret olanaklarından etti. Assurlular ticaret limanlarının yanında Levant sahili boyunca deniz yollarını da kontrol ediyordu. Levant'ın Assurluların kontrol ettiği kapalı pazarlarına ancak zorla ya da Assurluların sıkı düzenleme altındaki ticaret merkezleri (*karu*) sistemi yoluyla sızabiliyorlardı; bu ticaret merkezleri Assurlu görevlilerin gözetimi altındaydı ve sedir kalası, altın ve gümüş, demir, at, köle gibi stratejik kaynakların ticaretini yasaklıyordu (Dezső, Vér 2013: 325-359.).

Durumu anlatan mektup maalesef parçalanmıştır ve en ilginç detaylar son-
suza dek kaybolmuştur. Bu Yunan girişimi büyük ihtimalle birkaç gemiyle ya-
pılan bir korsan saldırısıydı (Eski dünyada korsanlık için bkz. de Souza 1995:
179-198; de Souza 1999).

Lanfranchi bu noktada Yunanların Assur hâkimiyetini kabule hazır oldu-
ğunu ve çabalarını halen Assur'dan bağımsız olan siyasal oluşumlara, Tyre
(Sur) ve Kilikya'nın bazı kısımlarına odakladıklarını vurgulamıştır (Lanfranchi 2000: 16.). Ancak vassal devlet Tyre ve ticari ağıyla ilgili siyasi ve ticari
çıkarlarını koruyan Assurlular bu Yunan akınına püskürttüler. Yunan askeri
seferinin ardındaki neden, muhtemelen kurulu Fenikeli ticari ağları ile geniş-
leyen Yunan ticari ağları arasındaki kıyasıya rekabetti.

2) Frigya kralı Midas (Muşkili Mita) da bu etki alanından çıkarılmıştı ve
yalnızca Urartular, Taballılar ve Yunanlarla değil, örneğin Karkamış gibi Assur-
luların fethettiği bazı Kuzey Suriye devletleriyle de Assur'a karşı ittifak kurmaya
çalışıyordu.

Bu stratejik ve ticari önem II. Sargon'un krallığı boyunca bölgeye en az yedi
sefer düzenlemesinin de nedeniydi (MÖ 718, 715, 713, 712, 709, 709-708, 705;
Tablo 4, Fig. 3). Bu seferler neredeyse yalnızca bölgenin Batı çevresini hedefli-
yordu: Toros Dağları, Hilakku, Şinuhtu ve Hubuşna. Toros sırasıyla birlikte bu
sınır bölgeleri, Anadolu'nun iç topraklarıyla Kilikya arasında bir bariyer oluştu-
ruyor, bu dağ sırası Tabal ve Frigya'dan Que'ye ve denize giden yolu kapatıyo-
rdu. Anadolu Yunanlıları, Taballıları ve Frigler; Assur çıkarları açısından devamlı
bir tehdit oluşturuyorlardı. Assurluların başlıca kaygısı, zamanın ticari dünya
sisteminin kalbi olan Levant sahilinin kuzey kapısı olan Kilikya bölgesini koru-
maktı. Assurluların başlıca düşmanı MÖ 709'da teslim olan Frigya (Muşki) kralı
Midas (Mita) idi. MÖ 715 seferi Yunanlara karşı karadan ve denizden başlatıl-
mıştı. Assur İmparatorluğu'nun bu kuzeybatı cephesi Assurluların askeri başa-
rılarına karşın— imparatorluğun en hareketli bölgelerinden biri olarak kaldı.
Eponim Kroniği'ne göre¹¹ II. Sargon MÖ 705'te Tabal'a karşı son seferinde savaş
sırasında hayatını kaybetti (Grayson 1975: 76, Kronik I, ii:6').

Anlaşılan Midas'ın yenilmesi ve teslim olması ile Kıbrıs'ın "pasifizasyonu"
barışı sağlayamadı ve Yunan akınlarını durduramadı. İyonyalılar (*Iau/mnāia*)
(Rollinger 1997: 167-192; Parker 2000: 69-77) Levant sahiline saldırmaya de-
vam ettiler.

Bu nedenlerle Sanherib (MÖ 704-681) krallığının ilk yılında MÖ 704'te
—muhtemelen babasının ölümünün intikamını almak için— soylularını Ku-
lummelilere karşı gönderdi (Tablo 4, Fig. 3). Assur kralı MÖ 696'da [Şulmu-
beli'nin *limmusunda* (eponiminde)] ve MÖ 695'te art arda iki seferle İllubru,

11 Eponymenkanon Cb6, Rs. 8-11, MÖ 705'te, Amidi Valisi Nashur-Bel'in *limmusunda* (eponi-
minde).

Tarsus, Hilakku, Tabal ve Yunanların koalisyonuna kesin bir darbe indirdi. Yunan yazarlara göre, Assurlular Yunan ordusuna karşı Tarsus'taki kanlı bir meydan muharebesini kazandılar ve Assur donanması Kilikya sahili yakınlığında Yunan donanmasını batırdı.¹²

Bilinen ilk at yetiştiricisi göçebe halk olan Kimmerler kadim Yakındoğu'nun tarihi kayıtlarında MÖ 8. yüzyılın son on yıllarında ortaya çıktılar (Kristensen 1988). Urartu ordularını birkaç defa yendiler (Dezső 2014, 221-235) ve sonra batıya dönerek Frigleri yenilgiye uğrattı ve sonunda da yıktılar. Lidya'yı da birkaç defa yendiler. Böylece Assurluların kuzey komşuları ve düşmanları oldular. Assur orduları bunlarla MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında muhtemelen birkaç defa karşılaştı.

Esarhaddon (MÖ 680-669) ordusunu iki defa bölgeye gönderdi (MÖ 679 ve 677). Bu seferler sırasında Assurlular Hubuşna Ülkesi'nde, Buşsua'da Kimmerli bir aşiret lideri ya da kral olan Teuşpa'yı, sonra da Kundi ve Sissu şehirlerinin (Geç Hitit) kralı Sandauarri'yi yenilgiye uğrattı (Tablo 4, Fig. 3). Bu kralın ve halefinin zamanlarında bölgenin Assur askeri hırslarının odağı olarak kaldığı, Que'nin Kimmerli, Kilikyalı ya da Tabal akınlarına maruz kalma ihtimalini sorgulayan sorularla kesin biçimde belgelenmektedir (Starr 1990: 14 (AGS 60), 15 (AGS 61), 16 (AGS 62+), 17 (PRT 43)).

Assurbanipal'ın (MÖ 668-631) krali yazıtları Assurluların bölgedeki değişmeyen ilgilerinin önemini gösteren iki askeri sefer ya da olay kaydeder (Tablo 4, Fig. 3). Bu dönemde Tabal kralı Mugallu ve Kilikya (Hilakku) kralı Sanda-şarme Assurlulara teslim oldu. Aynısı Assurluların muhtemelen Kimmerlerden kurtardıkları uzaktaki Lidya kralı Gyges'e de oldu. Ancak Kimmerler –doğrudan imparatorluğa karşı olmasa da– Assur'un Anadolu'daki çıkarları açısından sürekli bir tehditti. Bir defasında, iddiaya göre MÖ 648'de Babil isyanının bastırılmasının ardından, Assurbanipal ordusunu Kimmerlere karşı gönderdi ve Assur'a saldıran *Halgate*'nin soyu Kimmer kralı Tugdamme'yi yenilgiye uğrattı. Rakiplerinden biri onu öldürerek Assurbanipal'a yemin etti fakat daha sonra o da Assur'a saldırdı ve büyük ihtimale yenilgiye uğratıldı.

Bu olayların yıllıklarda parça parça yer alması, yanıtlanması gereken bazı sorular ortaya çıkarıyor fakat Assurbanipal'ın Assurlu ordusunun döneminin en korkulan göçebe halkını, Kimmerleri yenilgiye uğratarak onların bölgenin tarihini şekillendirme kapasitelerini yok edebilecek güçte olduğu da anlaşılıyor. Anlaşılan Kimmer savaşları sırasında Assurlular bölgedeki her direnişi kalıcı olarak ezmişlerdi. Bu nedenle Assur'un son günlerinde bile Anadolu'da Assur'un gücünü sorgulayacak ya da imparatorluğun topraklarını ele geçire-

12 Eusebius, Kronik (Ermenice çevirisi) 53; Burstein 1978: 24, 2b. Ayrıca bkz. Verbrugghe, Wickersham 1996: 54, F8b.

cek yahut topraklarına katacak bir güç kalmamıştı.¹³ Dolayısıyla (Anadolu) çevrelerinin sistematik olarak tahrip edilmesi yönündeki Assur politikası sonucunda birkaç daha küçük siyasal oluşumdan ibaret dünyayı yok etti ve bölgeyi gelecek başka (Yeni Babil ve Pers) imparatorluklara açtı.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Adalı, S. F. (2017) The Anatolian and Iranian Frontiers: Analyzing the Foreign Policy of the Assyrian Empire under Esarhaddon, O. Drewnowska, M. Sandowicz (eds.), *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East: Proceedings of the 60th Rencontre Assyriologique Internationale at Warsaw 21-25 July 2014*, Indiana: Eisenbrauns: 307-324.
- Borger, R. (1996) *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals: Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Brown, S. C. (1986) "Media and the Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: an Anthropological Approach to an Assyriological Problem", *Journal of Cuneiform Studies* 28: 107-119.
- Burstein, S. M. (1978) *The Babyloniaca of Berossus*, Sources and Monographs, Sources from the Ancient Near East I/5, Malibu: Undena Publications.
- de Souza, Ph. (1995) "Greek Piracy", A. Powell, (ed.), *The Greek World*, London: Routledge: 179-198.
- de Souza, Ph. (1999) *Piracy in the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dezső, T. (2006) "Šubria and the Assyrian Empire", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 46: 33-38.
- Dezső, T. (2012a) *The Assyrian Army. I: The Structure of the Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 1. Infantry*, Antiqua & Orientalia 2; Assyriologia 8/1, Budapest: Eötvös University Press.
- Dezső, T. (2012b), *The Assyrian Army. I: The Structure of the Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 2. Cavalry and Chariotry*, Antiqua & Orientalia 3; Assyriologia 8/2, Budapest: Eötvös University Press.
- Dezső, T. (2014) "Neo-Assyrian Military Intelligence", H. Neumann, R. Dittmann, S. Paulus, G. Neumann, A. Schuster-Brandis (eds.), *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien, 52^e Rencontre Assyriologique Internationale / International Congress of Assyriology and Near Eastern Archaeology, Münster, 17-21. Juli 2006*, Alter Orient und Altes Testament 401, Münster: Ugarit-Verlag: 221-235.
- Dezső, T. (2016) *The Assyrian Army. II: Recruitment and Logistics*, Antiqua & Orientalia 6; Assyriologia 9, Budapest: Eötvös University Press.
- Dezső, T., Vér, Á. (2013) "Assyrians and Greeks: The Nature of Contacts in the 9th-7th Centuries B.C.", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 53: 325-359.
- Fuchs, A. (1994) *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen: Cuvillier Verlag.
- Glassner, J.-J. (2004) *Mesopotamian Chronicles*, Writings from the Ancient World 19, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Grayson, A. K. (1975) *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Texts from Cuneiform Sources 5, Locust Valley: J.J. Augustin Publisher.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 2, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, 3, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K., Novotny, J. (2012) *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*, Part 1, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, 3/1, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Köröglü, K. (2016) "Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The provincial archaeology of the Assyrian empire*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research: 309-320.

13 Sol başkomutanın [turtānu (ša bēt) šumēli] ya da Kummuhi başkomutanının (turtānu ša Kummuhi) makamı MÖ 630 gibi geç bir tarihe uzanan özel belgelerden bilinmektedir: Mattila 2002: 34 (ADD 308), Rev. 6-7: LÚ.tur-ta-nu KAB (šumēli); 36 (ADD 446), S. 1: LÚ.tur-ta-nu URU.Ku-mu-ḫi; 425 (TIM 11,1), L.E. 2.

- Kristensen, A. K. G. (1988) *Who Were the Cimmerians, and Where did they come from? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I*, Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: Historisk-filosofiske Meddelelser 57, Copenhagen: Munksgaard.
- Lanfranchi, G. B. (2000), "The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries B.C.", S. Aro, R. M. Whiting (eds.), *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8-11, 1998*, State Archives of Assyria Melammu Symposia 1, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project: 7-34.
- Leichty, E. (2011) *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 B.C.)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Maniari, F. (2014), *Le campagne babilonesi ed orientali di Sargon II d'Assiria: un'analisi topografica*, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Mattila, R. (2002) *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Sin-šarru-iškun*, State Archives of Assyria 14, Helsinki: Helsinki University Press.
- Maxwell-Hyslop, K. R. (1974) "Assyrian Sources of Iron", *Iraq* 36: 139-154.
- Parker, B. J. (2000) "The Earliest Known References to the Ionians in the Cuneiform Sources", *Ancient History Bulletin* 14: 68-77.
- Parpola, S. (2008), "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tushan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-137.
- Parpola, S., Watanabe, K. (1988) *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, State Archives of Assyria 2, Helsinki: Helsinki University Press / Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Radner, K. (2006) "How to Reach the Upper Tigris: the Route through the Tūr 'Abdīn", *State Archives of Assyria Bulletin* 15: 273-305.
- Radner, K. (2012) "Between a Rock and a Hard Place: Muṣaṣir, Kumme, Ukku and Šubria – the Buffer States between Assyria and Urartu", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 (Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007)*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 243-264.
- Radner, K. (2015) "A Neo-Assyrian Slave Sale Contract of 725 BC from the Peshdar Plain and the Location of the Palace Herald's Province", *Zeitschrift für Assyriologie* 105: 192-197.
- Rollinger, R. (1997) "Zur Beziehung von 'Griechen' in Keilschrifttexten", *Revue d'Assyriologie* 91: 167-192.
- Starr, I. (1990) *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria 4, Helsinki: Helsinki University Press.
- Tadmor, H., Yamada, S. (2011) *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Thureau-Dangin, F. (1912) *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Textes cunéiformes du Louvre, 3, Paris: Librairie Paul Geuthner.
- Verbrugghe, G. P., Wickersham, J. M. (1996) *Berosos and Manetho, Introduced and Translated. Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları

KEMALETTİN KÖROĞLU*

Giriş

Yeni Assur Krallığı, yaklaşık MÖ 1000-612 yılları arasında, Irak, İran'ın bir bölümü, Suriye, Güneydoğu Anadolu, Çukurova bölgesi ve Mısır dahil bütün Mezopotamya ve çevresini denetlemek ve yönetmek için büyük çaba harcamıştır (Fig. 1). Krallığın başkentleri; Assur, Nimrud, Dur-Şarrukin ve Ninive Kuzey Irak'ta, Büyük Zap ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştiği bölgede yer almaktadır. Başkentlerin hepsi zenginlik ve ihtişamın temsilcileri olan saraylar, konaklar ve tapınaklarla donatılmış, çevreleri botanik bahçeleri ve görkemli surlarla kuşatılmıştı (Wilkinson vd. 2005; Gates 2011; Kertai 2015). Kentler aynı zamanda yazıcıların, sanatçıların, heykeltıraşların, mimarların ve mühendislerin toplandığı ve yetiştirildiği yerler haline gelmişti. Bütün planlar, devletin gücünü göstermek, Assur'un tanrılarını ve onların himayesi altındaki kralı yüceltmek amacıyla, yapılabileceklerin en iyisi ve etkileyicisi olması hedeflenerek yapılmaktaydı. Büyük devlet ve imparatorluk olma iddiası, gündelik yaşamdan yönetim biçimine kadar her alanda kriterleri belirleme, kuralları koyma ve bunları uygulama çabasını birlikte getirmekteydi. Ülkenin büyük bölümünde demografik yapıyı değiştiren ölçekte nüfus nakilleri yapılmakta ve toplumlara yeni bir yaşam tarzı dayatılmaktaydı.

Birçok alanda Yeni Assur Krallığı'nı tanımlayan standartlar gelişmişti. Örneğin kentin veya eyaletin merkezi olan sarayların planında; taht odası, harem, banyo ve arşiv gibi birimlerin yeri standart hale gelmişti. Ayrıca yapıların inşa malzemesi olan kerpiç, avlu ve banyo gibi birimlerde kullanılan döşeme tuğlalarının boyutları bile ülkenin büyük bölümünde benzer ölçülere sahipti. Yazıcı sınıfı, tanrılar ve kralı tanımlarken kullanacağı sıfatları ve unvanları belli bir şablonu esas alarak yazmaktaydı. Örneğin "güçlü kral, büyük kral, eşi benzeri olmayan kral" gibi tanımlar, Assur'un bir dönem sahip olduğu topraklar düşünülerek değil yazışma dilinin gereği olarak kullanılırdı.

* Marmara Üniversitesi
kemalettin@marmara.edu.tr

Yeni Assur Dönemi'nde kabartma ve stellerin yapımında çok keskin kuralların oluştuğu görülmektedir. Başkentlerdeki okullarda yetişen sanatçılar, köklü Mezopotamya geleneğini sürdüren yontucuların tecrübeleri yanında, eyaletlerden getirilen sanatçıların becerilerini de ekleyerek dönemin tasvir anlayışını oluşturmuşlardır. Bu kabartmalarda tanrı, tanrı sembolleri, kral ve kutsal varlıkların-cinlerin tasarımının kuralları belirginleşmişti (Albenda 1998; Porter 2003). Tanrı ve kral kabartmaları savaşçı yanlarıyla ayrı, kutsal kişilikleriyle ayrı elbiselerle resmedilmiştir. Bu, Akkadlardan bu yana devam eden Mezopotamya geleneğine uygun bir tanımlamadır. Kral, av ve savaşta acımasız bir savaşçı görüntüsü ve donanımıyla, tanrıların veya sembollerinin huzurunda ise tören elbisesi içinde onlara saygı pozisyonunda işlenmiştir (Madhloom 1970; Morandi 1988; Kreppner 2002; Sevin 2010; Winter 2010; Karlsson 2013).

Ülkenin başkentlerinde saray ve tapınaklar için yapılan kabartma ve heykeller, iyi yetişmiş sanatçılar tarafından "saray üslubu" olarak tanımlanan biçimde yapılmaktaydı. Ülkenin genişlemesiyle birlikte, kabartma ve stel dikme geleneği, eyaletlere ve çevresine de taşınmıştır. MÖ 9. yüzyılın başında iktidarda olan II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) döneminden itibaren özellikle batıya, Anadolu'ya yapılan seferlerin ve burada yapılan faaliyetlerin kanıtları arasında stelleri ve ana kayalar üzerine yapılmış kaya kabartmalarını da görmekteyiz. Bunlardan bazılarında çivi yazılı kitabeler de vardır.

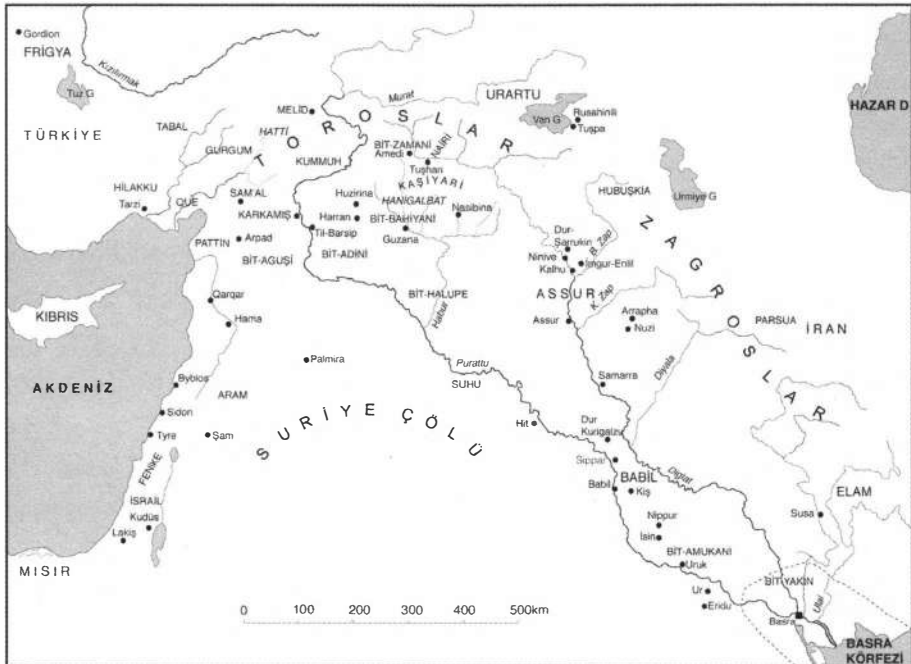

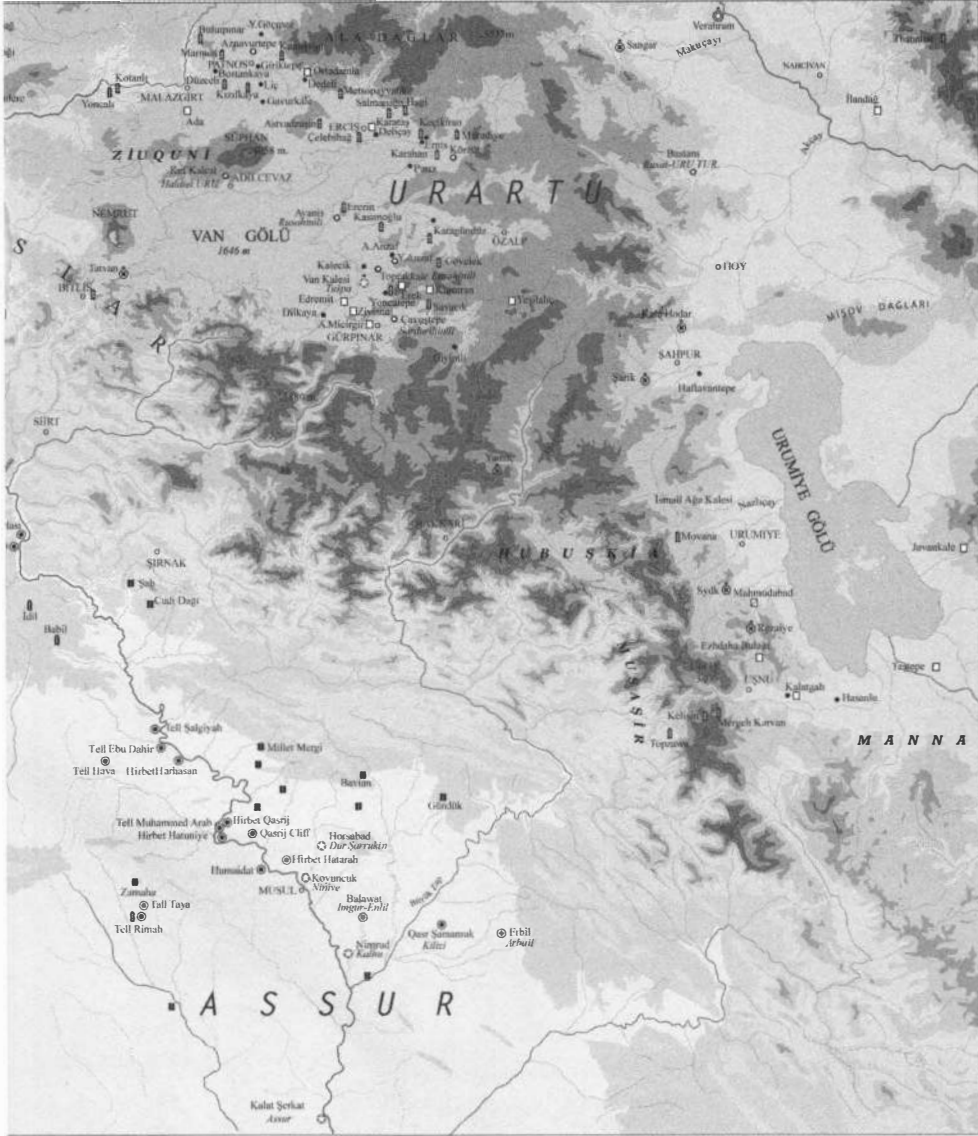
Fig. 1: Yeni Assur Dönemi'nde Mezopotamya ve çevresi

Anadolu'da Yeni Assur Dönemi'nde yapılan stel ve kabartmalar, kuzeyde Dicle'nin kaynak bölgesi olan Toroslar'ın eteklerine, batıda Fırat'ın ötesindeki Çukurova'ya, Doğu Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır (Fig. 2, 3). Kaya kabartmaları, ana kayalar üzerine yapılmıştır ve birçoğu yerinde günümüze ulaşmıştır. Steller (dikili taş anıtlar) ve ortostat-

lar ise daha çok eyalet merkezi ve kentler için tasarlanmışlardır. Günümüzde bunlar ülkemizde ve yurtdışındaki birçok müzede sergilenmektedir.

Yeni Assur Krallığı'nın Güneydoğu Anadolu'daki egemenliği sürecinde yapılan sanat eserleri, temel özellikleri bakımından üç ayrı grupta değerlendirilmektedir: Assur saray stili, Assur eyalet stili ve Assur etkili stil. Assur baş-

Yeni Assur Krallığı ve Anadolu / Neo-Assyrian Kingdom and Anatolia

Hazırlayanlar/Prepared by

Kemalettin KÖROĞLU - Harun DANIŞMAZ - Armağan TAN

0 20 40 60 80 100 km

Fig. 2:
Güneydoğu
Anadolu
ve yakın
çevresindeki
Yeni Assur
Dönemi
kalıntıları.

kentlerindeki kabartmalarda belli standartlarda yapılan kral, tanrı ve tanrı sembolleri gibi temel figürlerin Güneydoğu Anadolu'da üretilen eserlere uyarlanmasında, sanatçının kimin için çalıştığı belirleyici rol oynamış gözükmektedir. Eğer sanatçı bir Assur eyaleti için ürün veriyorsa Assur saray üslubuna veya

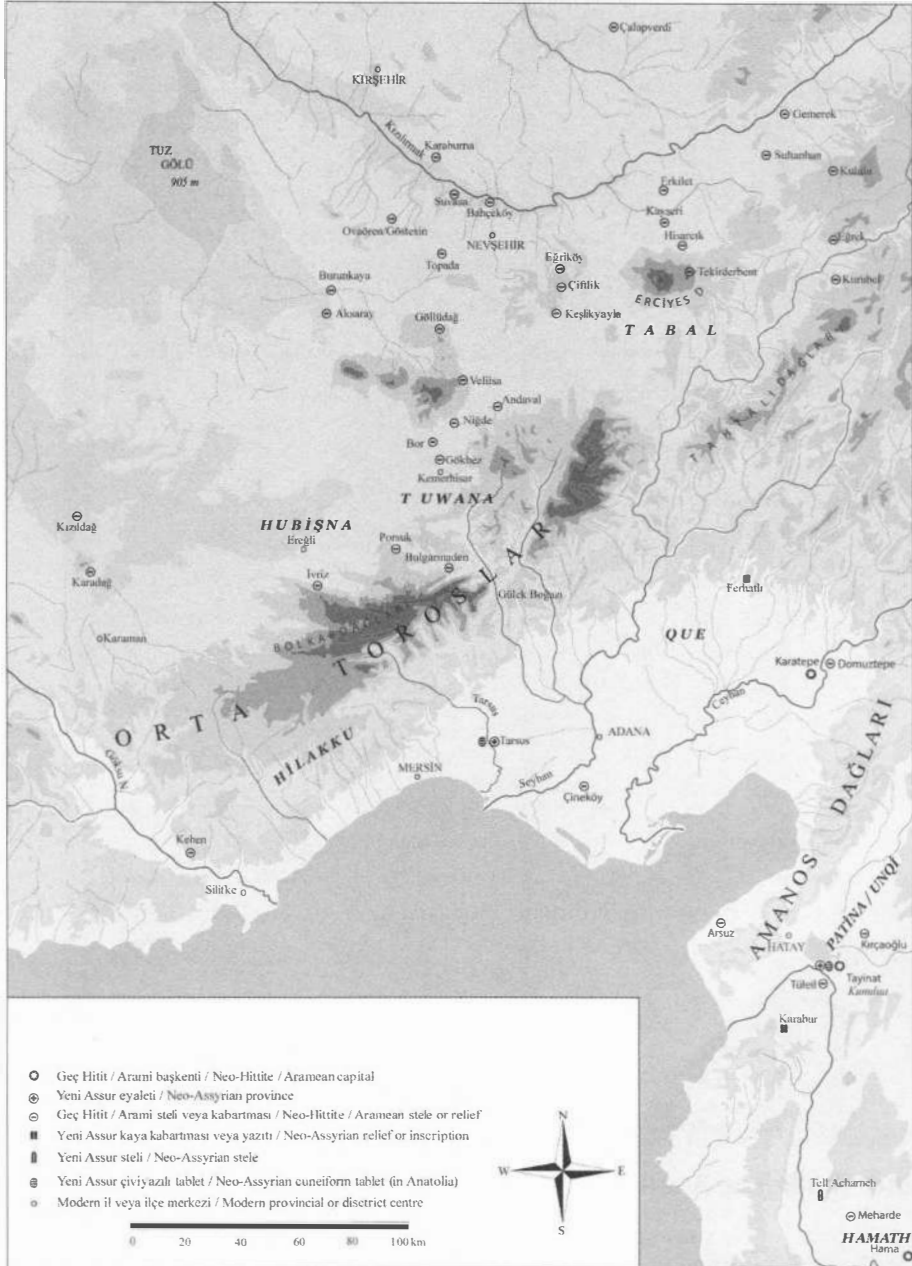

Fig. 3: Fırat'ın batısında Yeni Assur Dönemi yerleşmeleri.

onun imitasyonu niteliğindeki eyalet üslubuna uygun ürün ortaya çıkmaktaydı. Buna karşılık Assur'un denetiminde veya etki alanında yaşayan Luvi/Geç Hitit, Arami ve Fenike kökenli yerel elitler için eser üretiyorsa bu kez yerel tasarıma bazı ayrıntılarda Assur etkileri uyarlanmakta ve üçüncü grupta değerlendirilen eserler yapılmaktaydı. Assur ile kültürel ilişkilerin yakınlığına göre bu yerel tasarımlar üzerinde Assur sanatının etkileri artmaktaydı (Wicke 2015). Bizim çalışmamız daha çok ilk iki grupta ele alınabilecek eserlerle sınırlıdır.

Anadolu'da bulunan Yeni Assur Dönemi stel ve kabartmaları, 19. yüzyıldan bu yana önce seyyahların sonra da araştırmacıların dikkatini çekmiş ve haklarında farklı dillerde birçok yayın yapılmıştır (Börker-Klähn 1982; Rossner 1987; Morandi 1988; Colbow 2000; Kreppner 2002; Shafer 2007). Ancak günümüze kadar Anadolu'dakilerin tümü ayrıntılı şekilde belgelenerek değerlendirilememiştir. Çoğu kabartmanın yapılış gerekçesini tartışmak için gerekli konum bilgisi, çevre ile bağlantısı gibi veriler de yeterli değildi. Bu çalışmada ele alacağımız Türkiye'deki steller, ortostatlar ve kabartmalar, Cudi dışında, 2015-2016 yıllarında yerinde görülerek yeniden çalışılmış ve vektörel çizimleri yapılmıştır.¹

Steller (Dikili Taş Anıtlar)

Steller, birçok bakımdan Yeni Assur Dönemi'nin en seçkin anıtlardır. 1 ile 3 m arasında değişen yükseklikte, üst bölümü kemer biçiminde, kalker veya bazalttan yapılmışlardır. Üzerlerine çoğunlukla tören elbisesi içinde Assur kralı ve tanrı sembolleri işlenmiştir. Birçoğunda kralı ve Assur tanrılarını yücelten, elde edilen zaferleri ve inşa faaliyetlerini anlatan yazıt da bulunur (Morandi 1988; Shafer 2007). Genellikle saray üslubunda, oranları gerçekçi, ayrıntıları hassas biçimde işlenmiştir. Anadolu'da Yeni Assur Dönemi'nde dikilen steller içinde, Ay Tanrısı Sin ile ilişkili "Sin Stelleri", tasarım ve yapılış amacı bakımından bölgeye özgü bir projenin ürünü gibi gözükmektedir. Anadolu sınırları içinde dikilen stellerden üçü Yeni Assur Dönemi'nin başlangıcında II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar döneminde dikilmiştir. Bunlardan en erkeni Babil Steli'dir.

Babil Steli (Fig. 4a,b): Stel, Şırnak ili Cizre ilçesinin 25 km kadar güneybatısında, Türkiye-Suriye sınırında yer alan Babil köyü (şimdiki Kebeli) yakınında,

1 Başta Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü olmak üzere, arazi çalışmalarımıza izin ve destek veren Adana Müzesi Müdürü Sayın Nedim Orhanoğlu, Gaziantep Müzesi Müdürü Sayın Tenzile Uysal, Antakya Müzesi Müdürü Sayın Nilüfer Sezgin, Kahramanmaraş Müzesi Müdürü Sayın Ahmet Denizhanogulları, Mardin Müzesi Müdürü Sayın Nihat Erdoğan, Diyarbakır Müzesi Müdürü Sayın Maşuk Türe ve Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü ile bu müzelerde yardımcı olan müze araştırmacılarına teşekkürü borç bilirim. Ayrıca projemizi destekleyen, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı (Proje No: SOS-A-130515-0205) ile yakıt ve konaklama giderlerimizi karşılayan TÜPRAS'a teşekkür ederiz. 2015-2016 yılı çalışmaları Kemalettin Köroğlu ve Harun Danişmaz tarafından yapılmıştır (Köroğlu 2017).

Fig. 4a: Babil Steli, Adana Müzesi.

Fig. 4b: Babil Steli'nin çizimi.

1899 yılında Lehmann-Haupt tarafından bulunmuş ve üç parça halinde Adana Müzesi'ne taşınmıştır (Hawkins 1969). Bazalttan yapılan 185 x 80 x 40 cm boyutlarındaki stel üzerinde yüksek kabartma tekniğinde Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal betimlenmiştir (Börker-Klähn 1982: no. 134).

Stelin üst bölümü kemerlidir. Kral, yanları silmelerle belirginleştirilmiş bir çerçeve içine yerleştirilmiştir. Başında sivri uçlu krali başlık (fes) vardır. Başlıktan çıkarak omuzlardan aşağı sarkan bir uzun biri kısa iki püsküllü bant belirgindir (Reade 2009). Yüz bölümünün ve omuz üzerine diyagonal biçimde oturan saçlarının yalnızca bazı bölümlerde konturları görülebilmektedir.

Kralın sağ eli, tanrı sembollerine saygı pozisyonundadır. Ancak sembollerin olduğu bölüm tahrip olmuştur. Yalnızca Fırtına Tanrısı sembolünün yarısı olabilecek izler seçilebilmektedir. Bel hizasında öne doğru çıkan sol elin bilek kısmı gözükmektedir. Krallık sembollerinden olan ve sol elde taşınan asanın

uç bölümü izlenebilmektedir. Kralın üzerinde, püsküllü uzun bir tören elbisesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kral kabartmasının arkasında ve önünde omuz hizasından aşağıya doğru ayaklara kadar devam eden yazıtta Assur tanrıları sıralanmakta, kralın unvanları sayılmakta ve yüceltilmektedir.

Stel, Yeni Assur Krallığı'nın batıya açılma sürecinde, II. Assurnasirpal'ın ilk seferlerinden biri sırasında dikilmiş olmalıdır. Saray üslubuna yakın, bazı ayrıntıları 10-12 cm yükseltilmiş kral kabartması, Yukarı Dicle bölgesinde dikilen Kurkh Steli'ni hatırlatmaktadır. Eğer aynı anlayışla yapıldı ise stelin bulunduğu yerde bir Assur garnizonu olabilir. Ancak yazıtın son bölümü kırık olduğu için bu konuda bir not bulunmamaktadır (Grayson 1991: A.0.101.20).

Kurkh Stelleri (Fig. 5, 6): Kurkh Stelleri veya literatürdeki adıyla “Kurkh Monolitleri”, 1861-1863 yıllarında, Yukarı Dicle bölgesinde araştırma ve keşif gezileri yapan İngiliz başkonsolosu Taylor tarafından Diyarbakır'ın 40 km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin güneyinde yer alan Üçtepe (eski Kurkh) Höyüğü'nün kuzeybatı köşesinde bulunmuştur (Taylor 1865: 22-23). Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'a ait bu yazıtlı steller günümüzde British Museum'dadır.

II. Assurnasirpal Steli (Fig. 5a, b): 175 x 93 x 20 cm boyutlarında, kireçtaşından, üstü kemer biçiminde yapılmıştır. Üzerinde kral, tanrı sembolleri ve uzun bir yazıt yer alır. Alçak kabartma tekniğinde yapılmış kral figürünün ayrıntıları günümüze iyi durumda ulaşmamıştır.

Kralın başında sivri çıkıntılı bir başlık (fes) ve ondan arkaya doğru sarkan uçları püsküllü iki bant bulunur. Uzun sakallarının bukleleri iz halinde, omuz üzerine inen saçlarının ancak konturları görülebilmektedir. Kralın üzerinde dini tören elbisesi vardır. İç entari üzerine, sol eli bileğe kadar örten bir şal giymektedir. Ayak bileklerine kadar inen elbise ise önde birleşmektedir. Belindeki kemerine iki adet hançer/kama takılıdır. Kralın sağ eli, üst bölümdeki sembolle saygı ifadesi pozisyonunda, işaret parmağı açık olarak ileriye uzatılmıştır. Sol elinde, topuz başlı, alt ucu püsküllü krali asası vardır. Kralı tanrı sembollerinin huzurunda gösteren kompozisyon stel ve kabartmalarda en yaygın betimleme biçimlerinden biridir (Magen 1986: Taf. 7). Kral ayaklarına sandalet giymektedir.

Tanrı sembolleri, soldan sağa doğru Tanrı Sin'in hilali, Tanrı Assur'un boy-nuzlu başlığı, Güneş Tanrısı Şamaş'ın kanatlı güneş sembolü, Tanrıça İştâr'ın sekiz köşeli yıldızı ve Fırtına Tanrısı Adad'ın iki çatallı yıldırım sembolünden oluşur (Börker-Klähn 1982: no. 135). Aynı stel üzerindeki yazıtta bu tanrılar Assur, Adad, Sin, Şamaş ve Tanrıça İştâr sırasıyla verilir (Grayson 1991: A.0.101.19).

Fig. 5a: Kurkh Steli, II. Assurnasirpal ve tanrı sembolleri, Üçtepe Höyüğü'nde bulunmuştur (© The Trustees of the British Museum).

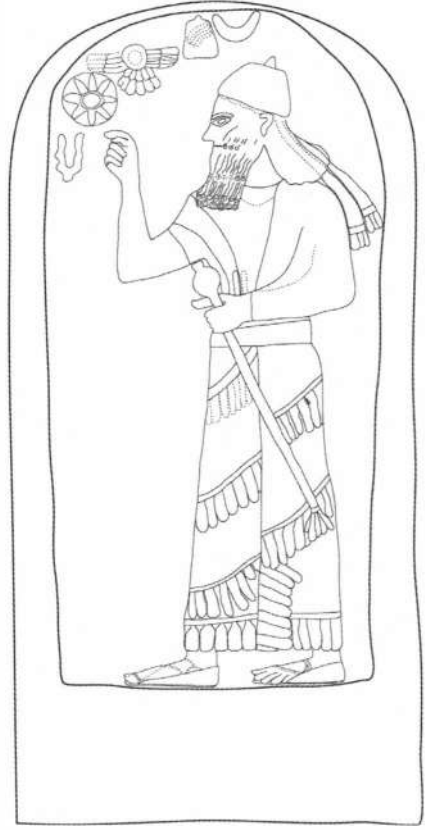

Fig. 5b: Kurkh Steli'nin çizimi, II. Assurnasirpal (Fotoğraftan).

II. Assurnasirpal'ın Kurkh Steli saray üslubunda yapılmıştır. Elbise ve ayrıntıların işleniş biçimi, Kalhu kentindeki Ziyafet Steli ve diğer stellerin işleniş biçimi ile benzerdir.

Tarihleme: Stel üzerinde, ön yüzde kralın omuz hizasından başlayarak dizinin altına kadar inen uzun bir yazıt bulunur. Yazıt arka yüzde de devam eder. Bu yazıt, Şa-ilīma-damqa'nın eponiminde (MÖ 879), Yukarı Dicle bölgesini hedefleyen ikinci Nairi seferini anlatmaktadır. Burada ayrıca Tuşhan'daki saraydan da söz edilir (Grayson 1991: A.0.101.19). Stelin dikiliş öyküsünü Kurkh Steli değil, aynı bölgeye MÖ 882 yılında yapılan ilk seferi de anlatan Nimrud Monoliti vermektedir. Nimrud Monoliti'nde, Tuşhan'daki saray inşaatı ayrıntılı biçimde anlatıldıktan sonra sitadelde beyaz kireçtaşıdan üzerinde kralın resmi de olan bir stel dikildiği belirtir (Grayson 1991: A.0.101.17). Stel saray inşasının tamamlanmasının arkasından dikilmiştir. İki ayrı yazıtta anlatılanlar birbirini tamamlamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, içinde saray ve konaklar bulunan sitadel ile surlarla çevrili aşağı şehirden oluşan eyalet merkezi inşaatı, MÖ 882 yılında baş-

lamış ve üç yıla yakın sürmüştür. İlk seferde yapılması planlanan stel ise sitadel ve saray tamamlandığında (üç yıl sonra) dikilmiştir. Bütün bu olaylardan sonra yazılan ve ilk beş yılın olaylarını anlatan Nimrud Monoliti, saray yapma ve stel dikme eylemini ilk yılın olayları arasına almıştır (Bkz. Üçtepe bölümü).

III. Salmanassar'ın Kurkh Steli (Fig. 6a, b): II. Assurnasirpal'ın steliyle birlikte 1861 yılında bulunmuş ve British Museum'a götürülmüştür (Taylor 1865: 22-23). Günümüze daha iyi durumda ulaşmış olan III. Salmanassar Steli 220 x 87 x 23 cm boyutlarındadır. Kalker taşından yapılmış stel üzerinde; kral figürü, tanrı sembolleri ve yazıt yer alır.

Kralın başında sivri çıkıntılı kralî başlık bulunur. Başlıktan sarkan püsküllü bantlar bele kadar uzanır. Bukleleri ayrıntılı işlenmiş uzun sakallar göğüs,

Fig. 6a: Kurkh Steli, III. Salmanassar, Üçtepe Höyüğü'nde bulunmuştur (© The Trustees of the British Museum).

Fig. 6b: Kurkh Steli'nin çizimi, III. Salmanassar (Fotoğrafıtan).

saçlar omuz üzerine kadar iner. Kulaktaki küpe belirgindir. Kralın boynunda, tanrı sembolleri dizili bir kolye görülür. Sağ el, işaret parmağı, tanrı sembollerini kutsayan biçimde ileriye doğru uzatılmıştır. Sol elinde kralî asa tutmaktadır. Asanın ucundaki püsküller ile eteğin püskülleri aynı yerde bitmektedir. Bu nedenle önceki yayınlarda genellikle asa püskülleri fark edilmemiştir. Belinde kemer, altında püsküllü bir tören elbisesi, içinde ise tunik bulunur. Kralın sol omuzu ve bileğe kadar sol eli bir şal ile örtülmüştür. Kralın ayaklarında sandalet vardır (Madhloom 1970: Pl. 33/3; Börker-Klähn 1982: no. 148).

Yazıt: Ön yüzde omuz altında başlayan yazıt arka yüzde de devam eder. Yazıt Yeni Assur tanrılarını yüceltme ile başlar. Kralî unvanlar ve atalara vurgu yapıldıktan sonra sırasıyla yıllık seferler sıralanır. Stelde sırasıyla, MÖ 859 yılında kuzeye Hubuşkia, Nairi ve Urartu üzerine, 858-856 yıllarında Fırat'ın batısına ulaşan seferler ve son yıl tekrar Nairi ülkesine, 855 ve 853 yılında ise batıya yapılan sefer anlatılır. Son sefer, Kuzey Suriye'deki bir koalisyonla yapılan Karkar Savaşı'dır. Kralın MÖ 854 yılında Yukarı Dicle bölgesine yaptığı bir seferin burada anılmamış olması ilginçtir. Stelin Karkar Savaşı'ndan sonra dikildiği kabul edilebilir (Na'aman 1976; Grayson 1996: A.0.102.2)

Kurkh Stelleri saray üslubunda, olasılıkla sefere giderken birlikte götürülen sanatçılar tarafından yapılmıştır. Her iki stel üzerindeki kabartma ve yazıtta kralların gücü, zengin donanımı ve tanrılarla yakın ilişkisi vurgulanmıştır. Burada öncelikli olarak Assur kralını yüceltmek amaçlanmış olmalıdır. Her ikisi de Tuşhan'da inşa edilen sarayın girişine yerleştirilmiştir. Stellerin buluntu yeri (höyüğün kuzeybatı köşesi), höyük zirvesine ulaşan yola ve olası giriş bölümüne yakındır. Dolayısıyla kentin sitadeline çıkan herkes tarafından görülmelerinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Turlu Steli (Fig. 7a, b): Anadolu'da Fırat'ın batısındaki birkaç stelden biri olan Turlu, Gaziantep ili, Nizip ilçesi yakınındaki Turlu köyünde 2003 yılında bulunmuştur (Balcıoğlu, Mayer 2006). Gaziantep Müzesi'nde sergilenen stelin buluntu durumu ve ilişkili olduğu merkez hakkında yeterli bilgi yoktur.

Üstü kemerli olan 105 x 52 x 23,5 cm boyutlarındaki stel yüzeyine boğa üzerinde bir tanrı figürü ile kanatlı güneş sembolü işlenmiştir. Kabartmanın alt bölümü kırık olduğundan boğanın yalnızca başının bir bölümü ile sırtının hatları günümüze ulaşmıştır. Stel üzerindeki işçilik eyalet üslubunu aşan ölçüde özenli gözükmektedir (Wicke 2015: 568).

Tanrı sağa dönük betimlenmiştir. Başında boynuzlu silindirik bir başlık (*polos*) bulunur. Başlığın tepesine 14'e bölünmüş bir disk yerleştirilmiştir. Uzun saçlarının ve sakallarının bukleleri ayrıntılı işlenmiştir. Üzerinde dizine kadar inen bir tunik ve ayak bileklere inen uzun dini tören elbisesi vardır.

Fig. 7a: Turlu/Adad Steli, Gaziantep Arkeoloji Müzesi.

Fig. 7b: Turlu Steli çizimi.

Ayaklarında sandalet giydiğini gösteren izler görülmektedir. İleriye doğru kut-sama pozisyonunda uzatılmış sağ elinde Fırtına Tanrısı'nın sembolü üç çatallı yıldırım demeti vardır. Vücuduna yapışık çizilmiş sol elinde de üç çatallı bir sembol tutar. Bileklerinde bilezikler vardır. Savaşçı bir tanrı olduğunu gösteren yayı sol omuzunda, kılıcı belinde, kaması kemerine takılı olarak ve içinde oklar olan sadak omuzunun arkasında betimlenmiştir. Püsküllü bir bant sadak arkasından bele kadar uzanır. Güneş Tanrısı'nı sembolize eden kanatlı güneş sembolü tanrının başının hemen önündedir.

Arka yüzündeki altı satırlık yazıttan steli, Bel-iddin adında bir Assurlu yöneticinin Fırtına Tanrısı Adad için yaptırdığı anlaşılmaktadır (Balcıoğlu, Mayer 2006). Stelde kral adı geçmez. Fırtına Tanrısı da Ay Tanrısı gibi Arami ve Geç Hitit kültür bölgesinde yaygın biçimde kutsanmaktadır. MÖ 8. yüzyıla tarihlenen benzer iki örnek Arslantaş (Thureau-Dangin vd. 1931: Pl. II/1) ve Tell Ahmar'dan (Thureau-Dangin, Dunand 1936: Pl. 3) bilinmektedir. Turlu Steli'ndeki stilistik özellikler, özellikle de saçların omuz üzerindeki eğimli duruşu kabartmanın MÖ 7. yüzyıl öncesine ait olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Fırat'ın batısında Yeni Assur nüfuzunun arttığı III. Tiglat-pileser dönemine tarihlenmesi kabul edilebilir gözükmemektedir (Sevin 2010: 109-110).

Anaz Steli: Şanlıurfa ilinin 23 km kadar doğusundaki Anaz'da bulunan ve alt kısmı kırık olan stel 79 x 58 x 18 cm boyutlarındadır. Günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Bazalt taşından yapılmış stelin ön yüzünde sola dönük sakalsız bir görevli figürü vardır. Arka yüzündeki yazıtından Duru kenti yöneticisi olan Muşezib-Şamaş olduğu anlaşılan görevli sağ elinin işaret parmağı önde, sol eli, bel hizasında, avuç içi yukarıya bakacak şekilde, dua pozisyonunda çizilmiştir. Üzerinde yüksek görevlilerin giydiği türden püsküllü şal vardır (Börker-Klahn 1982: no. 233; Sevin 2010: 108-109). Benzer bir figür

Karabur 2 kabartmasında betimlenmiştir (Fig. 17d). Assur eyaletlerinde III. Sal-manassar (MÖ 858-824) ile III. Tig-lat-pileser (MÖ 744-727) arasındaki karışıklık sürecinde güçlenen hadım eyalet valilerinin kendileri adına steller yaptırdıkları ve kabartmalar üzerine figürlerini çizdirdikleri görülür. Anaz Steli bu sürecin ürünü olmalıdır.

Zincirli Steli (Fig. 8a, b): Zincirli, Gaziantep ilinin 60 km kadar batısında, Islahiye Ovası'nda kurulmuş Sam'al adlı Arami Krallığı'nın başkentiydi. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Assur eyalet merkezi haline dönüştürülmüştür. 322 x 135 x 62 cm ölçülerinde dolerit taşından yapılmış stel, 1888 yılında sitadelin girişinde bulunmuş ve Almanya'ya götürülmüştür (von Luschan 1893).

Üzerinde, ön yüzde Kral Esarhaddon, tanrı sembolleri, esir ettiği iki kral ve uzun bir yazıt vardır. Yan yüzlere ise krala eşlik

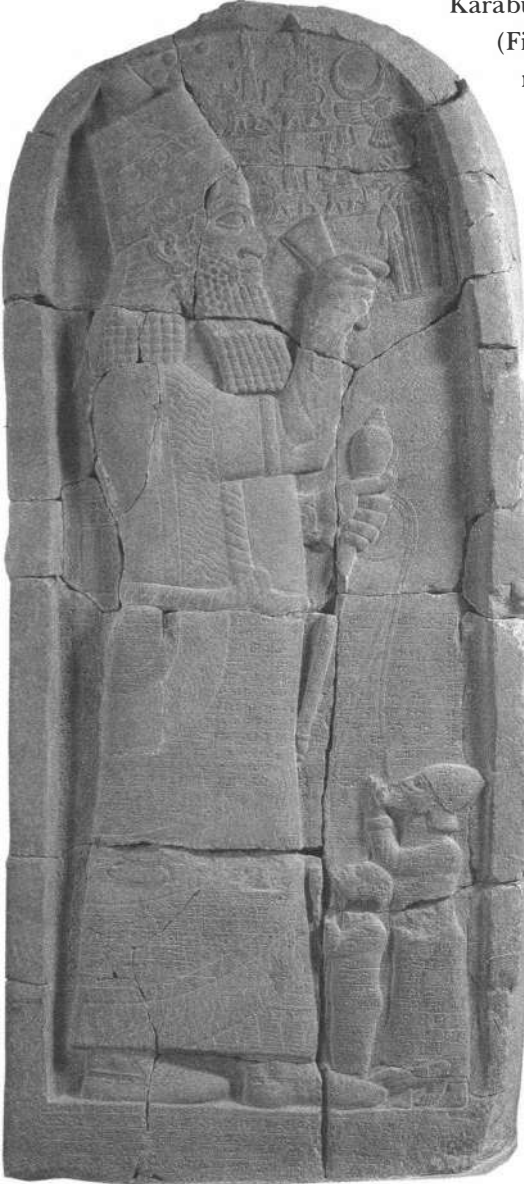

Fig. 8a: Zincirli Steli, Assur kralı Esarhaddon, esir ettiği iki kral ve tanrı sembolleri (© Foto: Berlin, Vorderasiatisches Museum).

eden veliaht prensler işlenmiştir. Bu stel üzerindeki sahne, Esarhaddon'un Mısır seferinden dönüşünde (MÖ 671), bu bölgede ikisi Til-Barsip'te biri Zincirli'de dikilmiş üç stel üzerinde de işlenmiştir (Porter 2000; Porter 2003: 59-79). Zincirli Steli, Anadolu'da Yeni Assur krallarının yaptırdığı en etkileyici anıttır.

Kral, sağ eliyle tanrı sembollerini selamlar pozisyonundadır. Sol elinde topuz başlı asası bulunur. Esir ettiği iki kral, alçaltma ifadesi olarak ellerinden ve ayaklarından prangalı, önünde diz çökmüş, yalvarır durumda ve cüce görüntüsü verilerek resmedilmiştir. Bu iki esirin dudaklarına geçirilen halkalara bağlanmış iplerin uçlarını da kral sol eline dolamıştır.

Kralın başında, sivri çıkıntılı, üç sıra bantla sarılmış krali başlık bulunur. Başlıktan sarkan uçları püsküllü bantlar bel hizasına kadar iner. Oldukça ay-

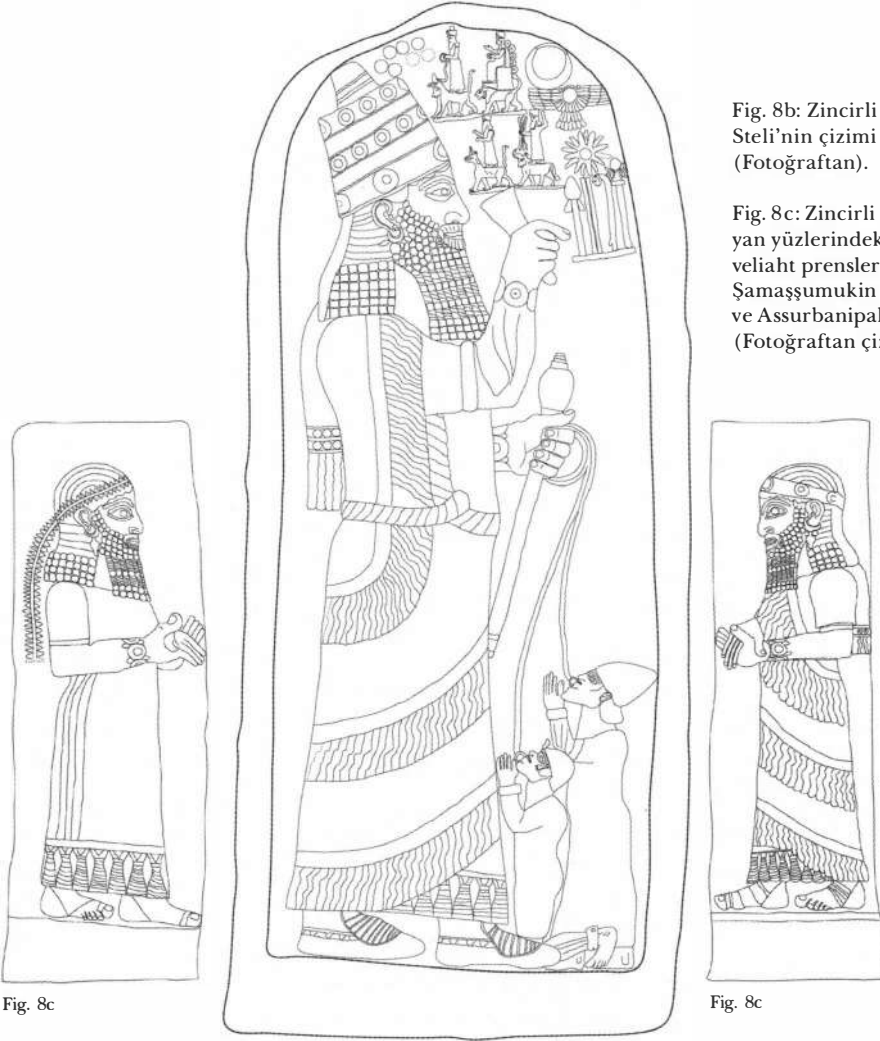

Fig. 8b: Zincirli Steli'nin çizimi (Fotoğraftan).

Fig. 8c: Zincirli stelinin yan yüzlerindeki veliaht prensler: Şamaşsumukin ve Assurbanipal (Fotoğraftan çizim).

Fig. 8c

Fig. 8b

Fig. 8c

rıntılı işlenmiş sakallar göğüs üzerine kadar uzanır. Saçlar omuz üzerine, dönemin modası gereği dörtgen formda oturtulmuştur. Kralın kulaklarındaki küpeler, kolundaki pazıbent ve bileklerindeki rozetlerden oluşan takıları ayrıntılı işlenmiştir. Sağ omuzundan sarkan püsküllü şal vücuda dolanarak iner. Beline sarılı halat benzeri bir kuşak vardır. Ayak bileklerine kadar inen etek ve iç entarinin de uzun püsküllü olduğu görünür. Kralın ayaklarında, önu iplerle bağlanmış uzun boyunlu çizme vardır.

Esarhaddon'un önünde diz çökmüş durumdaki iki esir, başlarında yerel başlıkları, oldukça sade uzun entarileri ile yalınayak gösterilmiştir. Bu esirlerden birinin Mısır kralının veliahdı, ikincisinin ise isyancı Sidon kralı Abdi-Milküti'yi temsil ettiği önerilmektedir (Porter 2000). Ancak bu figürlerin kimi temsil ettiği tam olarak belirgin değildir (Leichty 2011: no. 97).

Kralın başının ön tarafında gruplar halinde düzenlenmiş 12 tanrı ve tanrıça sembolü yer alır. En soldaki yedi nokta Sebittu'yu (Yedileri) temsil eder. Kralın başlığı ve yüzün sağında hayvanlar üzerinde dört tanrı figürü vardır. Üst solda, karışık yaratık üzerinde ayakta duran Tanrı Assur, arkasında aslan üzerinde tahtında oturan eşi Mullissu, altta önde aslan-cin üzerinde Enlil veya Sin, arkasında boğa üzerinde Fırtına Tanrısı Adad sıralanır. Buradaki semboller Büyük Zap Vadisi yolu üzerindeki Maltaı Kabartması'nın benzerleridir (Bachmann 1927: Taf. 27; Black, Green 1992: 31). Ay Tanrısı'nı sembolize eden hilal, Güneş Tanrısı'nı sembolize eden kanatlı güneş kursu ve yıldız alt alta yerleştirilmiştir. En altta sağda, kralın sağ elinin hemen önünde ise aynı kaideyi paylaşan 4 tanrı sembolü vardır. Bunlar soldan sağa doğru Tanrı Marduk, Nabu, Ea ve Nergal'(?)'in sembolleridir (Black, Green 1992: 17).

Kralın arkasında, stelin yan yüzüne işlenmiş figür, daha sonra Babil tah-tına oturtulacak olan prens Şamaşşumukin, kralın önünde, stelin sağ yan yüzüne işlenmiş figür ise Esarhaddon'dan sonra Assur tahtına oturacak olan veliaht prens Assurbanipal'dır. Her ikisi de ellerini kavuşturmuş biçimde, zengin saraylı giysiler içinde resmedilmiştir. Başlarında krali başlık yerine prens olduklarını simgeleyen bantlar vardır. Saçları ve sakalları dönemin modasına uygundur. Assurbanipal'ın giysisi, Esarhaddon'ununkine daha çok benzemektedir. Her iki prensin ayaklarında sandaletler vardır.

Stel üzerindeki uzun yazıtın başlangıcında Assur'un tanrıları sayılarak kut-sanır. Hemen arkasından kendisi ve atalarının unvanları sıralanarak egemen oldukları bölgelerin sınırları belirtilir. Mısır seferinin bazı ayrıntıları ve kentlerin yağmalanmasından söz ettikten sonra lanetleme formülü ile son bulur (Leichty 2011: no. 98).

Zincirli Steli, saray üslubunda yapılmış, Assur kralını ve tanrılarını yücelten, Assur'a düşman olanları ise küçük düşürücü bir biçimde aşağılayan anlayışın en tipik ürünüdür. Yazıttan kralın steli 10. yılında, MÖ 671 tarihinde

diktirdiği anlaşılmaktadır. Zincirli kentinde aynı dönemde, eyalet üslubunda yapılmış, üzerinde yalnızca kral olan ancak ayrıntıları işlenmemiş ikinci bir stel daha bulunmuştur (von Luschan 1893: 27).

Tanrı Sin Stelleri

Harran'ın, Yeni Assur Krallığı için birçok bakımdan önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Kentin, Mezopotamya'yı Anadolu'ya ve Doğu Akdeniz dünyasına bağlayan ana yol üzerinde olması bu özelliklerden en önemlisidir. Ancak Demir Çağı'nda Anadolu'da, Geç Hitit ve Arami dünyasında oldukça etkili olduğu bilinen Tanrı Sin kültünün merkezinin Harran'da oluşu en az stratejik konumu kadar öne çıkmış gözükmemektedir (Holloway 2002: 388-425). Yeni Assur kralları bu kült merkezine büyük önem vermiş, kral ailesinden kadınlar burada rahibe olarak görev yapmışlardır. Harran, Yeni Assur Krallığı'nın yıkılış sürecinde, kısa bir süre kral ailesine ev sahipliği yapmıştır. Bu ayrıcalıklı durum, Yeni Assur Dönemi'nde Anadolu'da yapılan stellere de yansımıştır.

Anadolu'da üzerinde Tanrı Sin'i sembolize eden hilalin betimlendiği dört stel günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ikisi Harran Ovası'ndaki Aşağı Yarımca ve Sultantepe'de bulunmuştur. Fırat'ın batısında Pazarcık ve Göktaş Steli üzerinde de Sin'in hilali vurgulanmıştır.

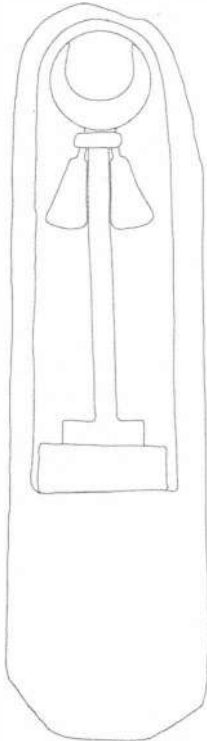

Fig. 9: Aşağı Yarımca Sin Steli'nin çizimi.

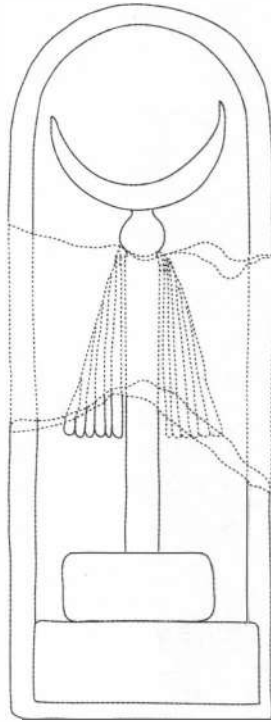

Fig. 10: Sultantepe Sin Steli'nin çizimi.

Aşağı Yarımca Steli (Fig. 9): Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen Aşağı Yarımca Steli 1949 yılında keşfedilmiştir. İki basamaklı bir kaide üzerinde yükselen sütun üzerine Sin'in Hilali ve iki yandan sarkan püsküller yerleştirilmiştir (Gadd 1951; Börker-Klähn 1982: no. 206). Bu betimleme, diğer stellerde de benzer şekilde tekrarlanmıştır. Üzerindeki 16 satırlık yazıtta Assur kralı Sanherib ve Harran adları okunabilmektedir.

Sultantepe Steli (Fig. 10): İki parça halinde günümüze ulaşan stel üzerinde iki basamaklı kaide, püsküller ve hilal Sin

stelleriyle benzer şekilde kompoze edilmiştir. Yaklaşık 110 x 36 x 10-12 cm boyutlarındaki stel Yeni Assur Krallığı'nın sonlarına MÖ 7. yüzyıla tarihlenmektedir (Lloyd, Gökçe 1953: 40).

Pazarcık Steli (Fig. 11a, b): III. Adad-nirari dönemine tarihlenen Pazarcık ve Antakya stelleri, Fırat'ın batısında, bölgenin Yeni Assur denetimine girmesinden önce, farklı bir amaç için dikilmiştir. Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Pazarcık Steli üzerinde uzun bir yazıt ve kaidesiz bir sütun üzerine yerleştirilmiş Sin sembolü hilal vardır. Yazıt III. Adad-nirari döneminde yazılmış, daha sonra IV. Salmanassar döneminde kısa bir ek yapılmıştır. Üzeri kemer biçiminde olan stelin boyutları 140 x 44 x 16,5 cm'dir. Anlaşıldığı kadarıyla Fırat'ın batısındaki Geç Hitit devletlerinden Kummuh (Adıyaman çevresi) ile Gurgum (Maraş çevresi) arasındaki sınır anlaşmazlığına Assur Kralı arabulucu olmuş ve sınırı belirleyen bu steli diktirmiştir (Börker-Klähn 1982: no. 166; Donbaz 1990; Zaccagnini 1993).

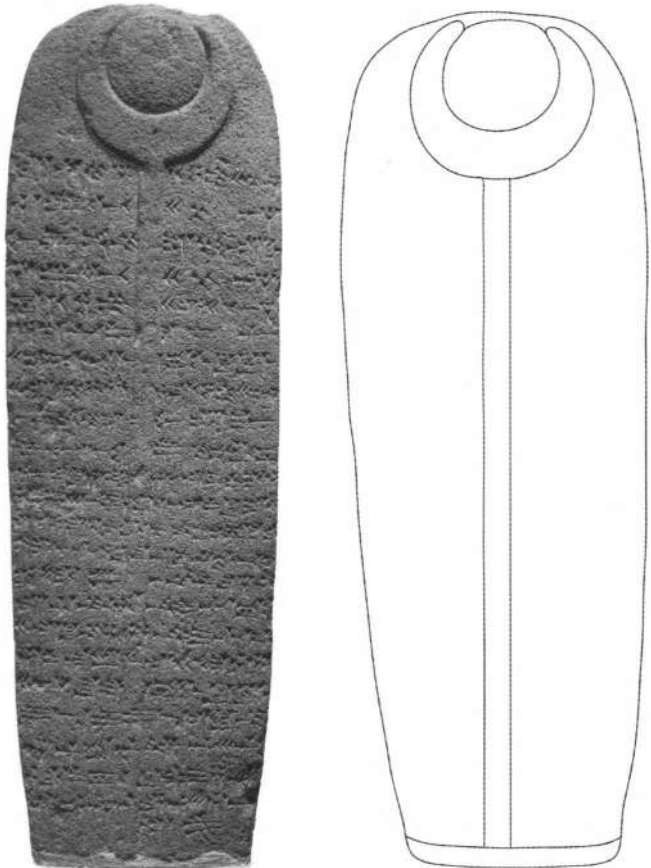

Fig. 11a:
Pazarcık Steli,
Kahramanmaraş Müzesi.

Fig. 11b:
Pazarcık Steli'nin çizimi.

Antakya Steli: Bazalt taşından yapılmış stel üzerinde iki insan figürü arasında Sin sembolü ve uzun yazıt yer alır. Yazıtta güneydeki Hamath kralı Zakur ile Arpad kralı Atarşumki arasındaki sınırın, Assur kralı Adad-nirari ve eyalet valisi Şamşı-ilu tarafından Asi Nehri olarak belirlendiği anlatılır. 127 x 52 x 31 cm boyutlarındaki stelin sol kenarı ve üstü kırıktır (Donbaz 1990). Figürlerden sağdaki sakallının kral, soldaki sakalsız olanın da yazıtta adı geçen hadım görevli Şamşı-ilu olabileceği ileri sürülmüştür.

Sakalsız (hadım) bir görevlinin stel üzerinde resmedilmiş oluşu, steli yaptıran kişinin bu görevli olabileceğini ve kendisini bölgenin hâkimi olarak yücelttiğini de göstermektedir. Kabartma eyalet üslubuyla, olasılıkla yerel bir sanatçı tarafından yapılmıştır. Ayrıntıların özensiz çizimi, oranlardaki bozukluklar Assurlu sanatçıların uygulamalarına yakın değildir. Özellikle de ayaklar, Geç Hitit kabartmalarına benzemektedir. Assur stellerinin, Assur ülkesi dışında, müttefikler arasında sınır belirlemek için kullanılmış oluşu bu döneme özgü sıradışı bir uygulamadır.

Göktaş Steli: Gaziantep Müzesi'ndeki Göktaş Steli üzerinde de iki figür arasında Tanrı Sin sembolü, iki basamaklı bir kaide üzerinde yükselmektedir. Stel yüzeyinin tahrip olması nedeniyle figürleri tanımlamak zordur. Ancak burada da eyalet valisi ve kralın betimlendiği söylenebilir (Börker-Klähn 1982: no. 244; Keel 1994).

Anadolu'da steller yanında, kabartmalar üzerinde de Sin, diğer tanrılarla birlikte sembolize edilmiştir. Yukarı Dicle bölgesindeki Ergani/Gisgis Kabartması'nda Assur Kralı'nın saygı gösterdiği tanrı sembolleri arasında İştar ve Şamaş ile birlikte hilal (Tanrı Sin sembolü) resmedilmiştir.

Ortostatlar

Ortostat genellikle, Anadolu'daki Geç Hitit başkentlerinin giriş bölümüne bir dizi halinde yerleştirilmiş, kabartmalı taş levhaları tanımlamak için kullanılır. Üzerlerinde, mitolojik varlıklar, savaş sahneleri, gündelik yaşamdan ayrıntılar, kral ve tanrılar işlenmiştir. Yeni Assur saraylarında da buradan geliştiği anlaşılan levhalar üzerinde benzer içerikli sahneler yer alır (Aro 2009). Anadolu'da Yeni Assur Dönemi'nde kurulan eyalet merkezlerinden yalnızca Tayinat'ta ortostat dizisi ortaya çıkarılmıştır.

Tayinat ortostatlarından üçü Chicago Oriental Institute Museum'da (Fig. 12a; Gerlach 2000: Taf. 5), dördü ise Hatay Müzesi'ndedir (Fig. 12b) (Harrison 2005). Ortostatlar üzerinde toplam sekiz Assur askeri donanımlarıyla resmedilmiştir. Başlarında miğfer, üzerlerinde dize kadar inen, kısa kollu savaş kıyafeti vardır. Uzun sakalları göğüs üzerine, saçları ise kral kabartmalarında

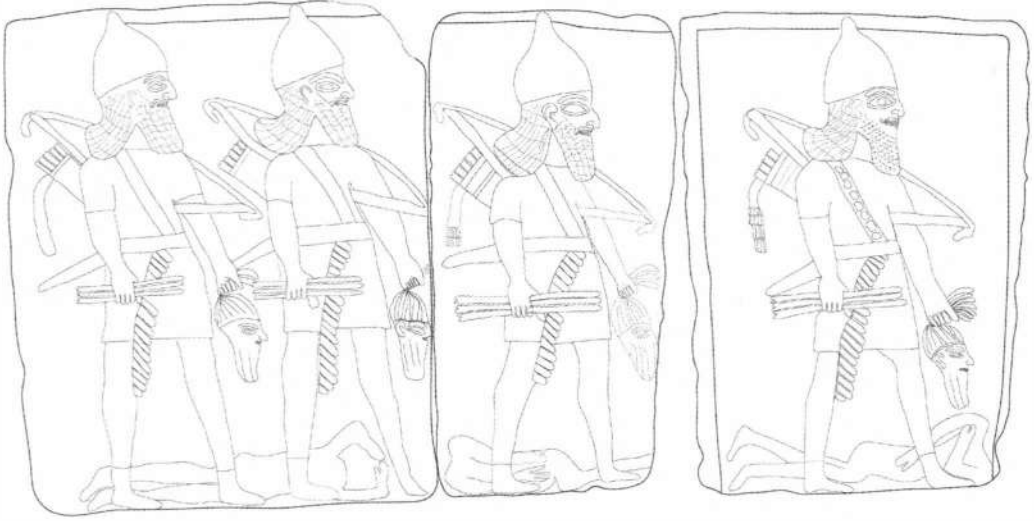

Fig. 12a: Chicago Oriental Institute Museum'da bulunan Tayinat ortostatlarının çizimi (Fotograflan).

olduğu gibi omuz üzerine kadar iner. Bellerinde kemer ve kemere takılı kılıç, sağ omuzda yay, sırta asılı içinde oklar olan sadak vardır. Sadakların hepsinden püsküllü bir bant sarkmaktadır. Askerler sağ ellerinde üçer ok, sol ellerinde ise kesilmiş düşman askerlerinin başlarını taşımaktadırlar. Ayakları altında da öldürdükleri rakiplerinin bedenleri gösterilmiştir.

Bunların dışında Anadolu Medeniyetleri, Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır müzelerine satın alma yoluyla gelen bir stel ve birkaç taş blok üzerinde işlenen sahneler Yeni Assur Dönemi'yle ilişkilendirilmiştir. Bir boğa üzerinde Tanrı Sin'in figürü ve sembolü işlenmiş olan Ali Gör Steli Suruç'ta bulunmuş ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne taşınmıştır (Börker-Klähn 1982: no. 240). Ayrıca Türkiye-Suriye sınırında yer alan İdil'den geldiği söylenen iki kabartmanın biri Diyarbakır Müzesi'nde, diğeri Mardin Müzesi'ndedir (Schachner, Schachner 2003; Schachner, Bucak 2005; Schachner 2012). Ayrıca Şanlıurfa Müzesi'nden bir grup eser Kulakoğlu tarafından yayımlanmıştır (Kulakoğlu 2006). Burada sözünü ettiğimiz eserler üzerindeki figürlerin konuları ve işleniş biçimi, yukarıda değerlendirdiğimiz eyalet üslubunda yapılmış imitasyon niteliğindeki eserlerden farklıdır ve daha çok yerel sanatçılar tarafından yapılmış Yeni Assur etkili tasarımlar olarak değerlendirilebilir (Wicke 2015: 578).

Kaya Kabartmaları

Stellerde olduğu gibi kaya kabartmalarında da Assur kralı ve tanrıları en önemli figürlerdir. Bu kabartmaların birkaçında, stellerde olduğu gibi Assurlu eyalet yöneticileri de görülür. Kabartmalar eyalet üslubunda yapılmıştır. Üzerindeki figürlerin boyutları ve oranları dönemin anlayışı doğrultusunda

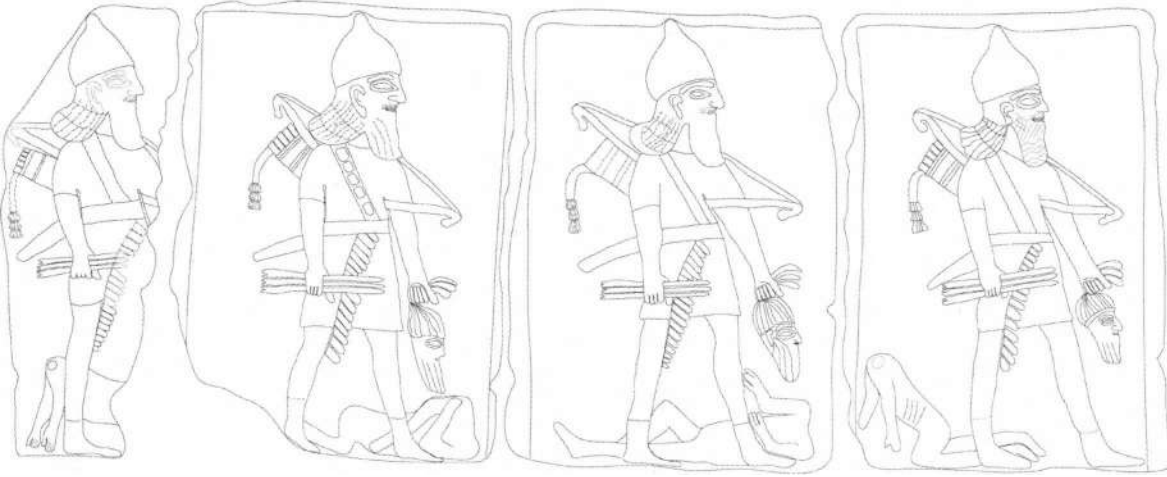

Fig. 12b: Antakya Müzesi'nde bulunan Tayinat ortostatlarının çizimi (Fotoğraftan).

yapılmış ancak ayrıntılar atlanmıştır. Yeni Assur Dönemi'nde Anadolu'da yapılan kaya kabartmalarının çoğu, stellerden farklı olarak yerleşim yerlerinin yakınında değil, ulaşılması zor dağlık bölgelerdedir (Shafer 2007). Kabartma yapılacak kayanın seçiminde de fazla özen gösterildiğini söylemek zordur.

Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin günümüze kadar keşfedilmiş 50'nin üzerinde kaya kabartması bilinmektedir (Colbow 2000). Bunlardan 17 tanesi Anadolu'dadır (Köroğlu 2017). Anadolu'da en erken kaya kabartması I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) döneminde Bırkleyn'de yapılmıştır. III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde Bırkleyn, Kenk ve Ferhatlı; III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) döneminde Ergani/Gisgis ve Karabur; II. Sargon döneminde (MÖ 721-704) Eğil; Sanherib (MÖ 704-681) döneminde de Cudi kabartmaları (Şah 1-5, Hesana 1) yapılmıştır.

Bırkleyn Çayı (Dicle'nin Kaynağı) Kabartmaları (Fig. 13, 14): Bırkleyn Çayı kabartmaları, Toroslar'ın yükseltilerinin 980 m'ye ulaştığı bölgede, Dicle Nehri'nin kolu Bırkleyn Çayı'nın kaynağında, iki mağara içerisine yapılmıştır. Toroslar'dan güneye doğru ilerleyen kaynak suları, bir kayalığın içinden geçerek bu mağaralardan birinden çıkar. Burada I. Tiglat-pileser bir kabartma bir yazıt, III. Salmanassar ise iki kabartma dört yazıt yaptırmıştır.

Kabartmaların bulunduğu mağaralar, Yukarı Dicle bölgesini Doğu Anadolu'ya bağlayan yollardan Lice-Genç geçidinin 450 m doğusunda yer almaktadır. Üç kabartma ve bunlarla ilişkili beş yazıt yoldan görülebilecek veya kolayca ulaşılabilir kaya yüzeylerine değil, adeta saklanmak amacıyla ulaşılması zor noktalara yapılmıştır. Bu nedenle yol ile organik bir bağlantısı oldu-

ğunu söylemek mümkün değildir. Burası en yakın Assur eyalet merkezi olan Amedi'ye (Diyarbakır) 92 km uzaklıktadır.

Bırkleyn Çayı kabartmaları, Anadolu'daki en iyi tanınan Assur kabartmalarıdır. İlk kez 1862 yılında İngiliz Başkonsolosu Taylor (Taylor 1865: 41-42) tarafından ziyaret edilmiş, arkasından 1899 yılında Lehmann-Haupt burada çalışmış ve yazıtların ilk kopyalarını ve kabartmaların ayrıntılı tanımlarını yapmıştır (Lehmann-Haupt 1910: 430-462). 1984 yılında Russell (Russell 1986), son olarak da Schachner bölgede yüzey araştırması yapmıştır. Son araştırmanın ayrıntılı sonuçları yayınlanmıştır (Schachner 2005; Schachner 2009).

I. Tiglat-pileser'in kabartması (Fig. 13), Bırkleyn Çayı'nın çıktığı mağaranın (1 no'lu mağara) ağız kısmına yakın, dere tabanından 4-5 m kadar yüksekte yapılmıştır. Kral figürü, alçak kabartma tekniğinde, bazı ayrıntılar çizgi bezemeyle yapılmıştır. Kral sola dönük, sağ ayağı önde betimlenmiştir. Başında silindirik üstü düz bir başlık (*polos*) vardır. Uzun sakalları göğüs üzerine, saçları omuz üzerine iner. Başlığından çıkan, uçları püsküllü iki bant omzunun arkasına kadar uzamaktadır. Sağ elinin işaret parmağı öne doğru uzatılmıştır. Sol elinde krallık sembolü kısa bir asa tutmaktadır. Ayak bileklerine kadar inen uzun elbise giymektedir.

Kral figürünün çevresinde, Assur'un tanrıları Assur, Şamaş ve Adad'ın desteğiyle I. Tiglat-pileser'in batıda Akdeniz'e ve kuzeyde Nairi ülkesine yaptığı seferleri özetleyen çivi yazılı kitabe yer alır (Dicle 1). Kral, yazıtın başında kendi atalarından söz eder. Yazıtta geçen olaylara dayanarak kabartmanın MÖ 1104 ile 1097 yılları arasında yapıldığı önerilmektedir (Radner 2010).

III. Salmanassar'ın iki kabartmasından biri, I. Tiglat-pileser'in kabartmasının 5 m sağında, Bırkleyn Çayı'nın çıktığı yerde, ikincisi daha yukarıdaki büyük mağaranın girişinde yer alır. İlk kabartma, kaya yüzeyinin düzgün olan kesimine çizgi bezeme tekniğinde işlenmiştir. Günümüzde ise silik izler halinde görülebilmektedir. Boyu yaklaşık 50 cm civarındadır. Anadolu'daki en küçük kabartmadır. Aşınmış olmakla birlikte sola dönük betimlenen kralın dini tören elbisesi içinde olduğu anlaşılmaktadır. Sol elinde asa tutmakta, sağ elini de ileriye doğru uzatmaktadır (Schachner 2009: Fig. 226).

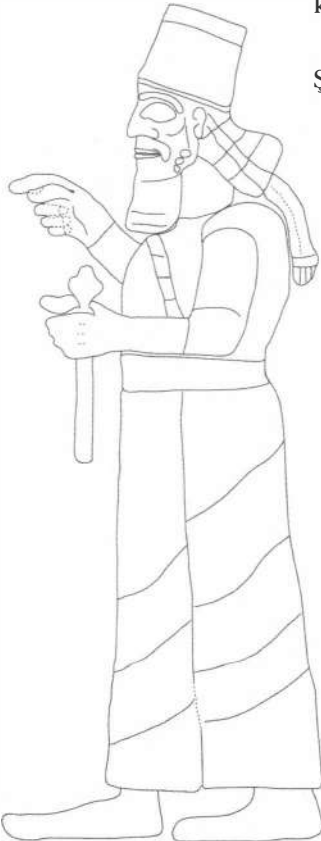

Fig. 13: Bırkleyn Çayı, I. Tiglat-pileser Kabartması'nın çizimi (Kabartma için bkz. Bu kitapta Schachner, Orta Assur, Fig. 6).

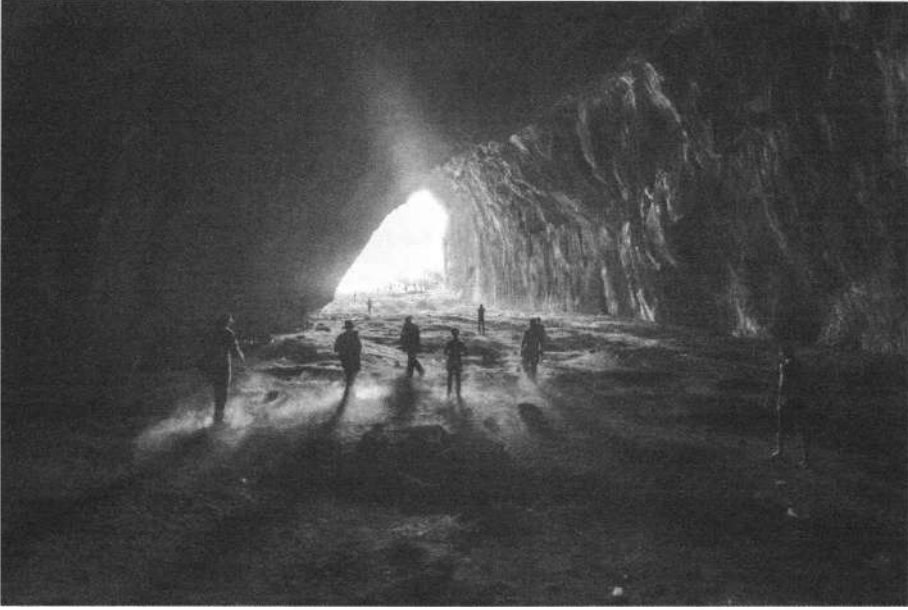

Fig. 14a: Bırkleyn Çayı'nda III. Salmanassar Kabartması'nın yapıldığı büyük mağara.

Kabartmanın yanındaki yazıtta (Dicle 2) III. Salmanassar Tanrı Şamaş ve Tanrı Adad'ı kutsadıktan sonra kendi unvanlarını saymaktadır. Arkasından kuzeyde Nairi ülkesi denizinden (Van Gölü), güneşin battığı denize (Akdeniz), Urartuların başkentleri, güneyde Babil, Kaldü ülkeleri, doğuda Urmiye Gölü'ne kadar Assur'un çevresinde yaptığı seferlerden söz eder. Bu kabartmanın 10 m kadar sağında bir başka yazıt daha yer almaktadır (Dicle 3). Burada Assur, Bel, Sin, Şamaş, Adad ve İştâr kutsanmıştır. Kendi atalarından söz ettikten sonra tekrar Nairi ülkesi denizinden güneşin battığı denize kadar fethettiğini, Enzi, Suhmu, Daiënu ve Urartu ülkelerini fethettiğini not eder. Yazıtın sonuna üç kez Nairi ülkelerine gittiğini ve Dicle'nin kaynağına adını yazdığını da eklemiştir (Radner 2010).

Büyük mağarada (2 no'lu mağara) III. Salmanassar'ın bir kabartması (Fig. 14a-b) ve iki yazıtı günümüze ulaşmıştır. Mağara 184,4 m uzunlukta, ağız kısmında 20 m kadar genişliktedir. Kabartma mağaranın girişine yakın bölümde doğu

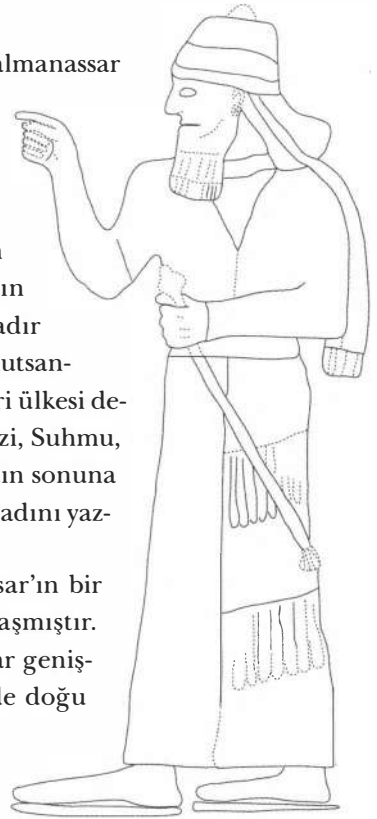

Fig. 14b: Bırkleyn Çayı, III. Salmanassar Kabartması'nın çizimi.

duvarına yapılmıştır. Kral kabartması diğer iki kabartmadaki gibi, sola dönük durumda, sağ elini kaldırmış, işaret parmağı ileride, sol eliyle topuz başlı asasını tutar pozisyonda tasvir edilmiştir. Uzun sakallarının ve saçlarının yalnızca konturları işlenmiştir. Ayak bileklerine kadar inen elbisesinin üzerindeki bazı ayrıntılar çizgilerle gösterilmiştir. Kral kabartmasının arkasında yer alan iki yazıt (Dicle 4-5), 1 no'lu mağarada bulunan iki yazıtın (Dicle 2-3) kopyasıdır.

Yazıtlar, III. Salmanassar'ın Dicle'nin kaynağına en az iki kez geldiğini göstermektedir. MÖ 852 (7. yıl) yılındaki ilk ziyaret sırasında her iki mağarada birer kabartmasını ve 3 ve 5 no'lu yazıtları, MÖ 844 (15. yıl) yılındaki ikinci ziyaretinde de 2 ve 4 no'lu yazıtların yazıldığı anlaşılmaktadır (Schachner 2007: 239; Radner 2010).

Dicle'nin kaynağına kabartma yaptırma projesi, Assur ülkesinin başkentine yakın Balawat'taki tapınağın kapısını süsleyen bronz levhalar üzerinde de işlenmiştir. III. Salmanassar'ın seferlerini özetleyen bantlardan birinde kralın yanındakilerle at üzerinde mağaraya varışı, kurban sunması, mağara duvarına kabartma yapılması gösterilmiştir. Birkleyn Çayı'ndaki kabartma ve yazıtlar, Balawat kabartmalarındaki anlatım biçimi, özellikle kurban sahnesi, Dicle'nin kaynağını ziyaretin Assur kralları için bir sefer kapsamından öte, ritüel amaçlı özel bir anlam taşıdığını gösterir (Harmanşah 2007; Schachner 2007: 234-243; Shafer 2007).

Kenk Boğazı Kabartması (Fig. 15a-c): Gaziantep'in 60 km kuzeydoğusunda, Yavuzeli ilçesine bağlı Sarılar köyünün 4,5 km kuzeydoğusunda, Fırat'ın batı kıyısında yer alır. Burada kral figürü, tanrı sembolleri ve çivi yazılı kitabe bulunur. Kabartma, Fırat Nehri'nin batısında yükselen ve nehir yatağını sınırlayan kayalığın doğuya, nehir yatağına bakan yüzüne işlenmiştir.

Kral figürü, 1,50 x 1,40 m boyutlarında düzeltilmiş bir yüzeye 3-5 cm kabartılarak işlenmiştir. Kenk Boğazı Kabartması ve yazıtı defineciler tarafından bütünüyle tahrip edildiği için günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca yedi noktalı tanrı sembolünün iki noktası, kral kabartmasının etek uçları, ayakları ve çivi işaretlerinin çok az bölümü gözükmemektedir. Elimizdeki veriler, kabartmayı 1976 yılında keşfederek ilk yayını yapan Taşyürek (1979) ve Rossner (1987: 54-61) tarafından yapılan gözlemlere dayanır. Çizimleri yaptığımız fotoğraflar ise Hawkins tarafından 2007 yılında çekilmiştir. Fotoğraflarda belirgin olmayan tanrı sembolleri Rossner ve arkadaşlarının yaptığı yayımlanmamış bir kopyadan çizilmiştir.²

Kenk Boğazı Kabartması'ndaki kral figürü yüzü sola dönük yapılmıştır. Başında sivri uçlu kralî başlığı ile beline kadar inen püsküllü bantlar belirgindir. Göğüs üzerine kadar uzatılmış sakallarının ve omuz üzerine oturan saç-

2 D. Hawkins'in çektiği fotoğrafları ile Rossner'in kopyasını bizimle paylaşan ve kullanmamıza izin veren A. Schachner'e teşekkür ederim.

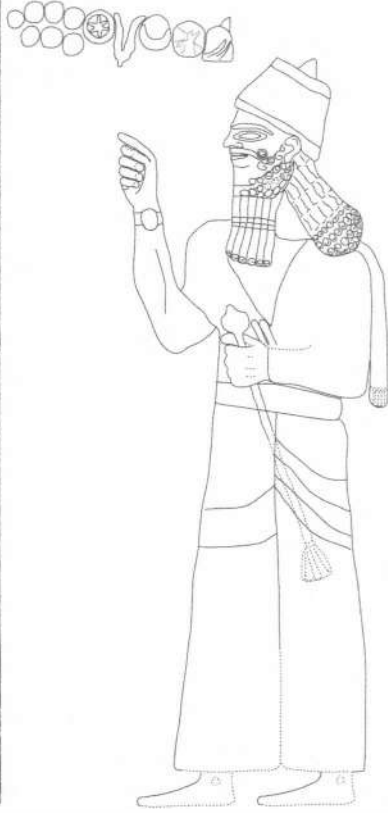

Fig. 15a:
Kenk Boğazı,
III. Salmanassar
Kabartması ve yazıtı
(Foto: D. Hawkins).

Fig. 15b:
Kenk Boğazı
Kabartması,
III. Salmanassar
ve tanrı sembolleri
(Fotoğraftan).

Fig. 15c: Kenk Boğazı Kabartması önünden Fırat Nehri.

larının çizgileri ve bukleleri işlenmiştir. Sağ eli tanrı ve tanrıça sembollerini kutsayan pozisyonda yüzü hizasında, işaret parmağı ileriye doğru uzatılmış olarak çizilmiştir. Sol elinde krallık asası tutmaktadır. Sağ elinde bileklik, sol elinin altında, kemere takılı olarak da iki adet kama/bıçak gözükmektedir. Kayanın pürüzlü yüzeyi nedeniyle belden aşağısının ayrıntıları işlenmemiştir. Ancak yine de bileklere kadar inen elbisesinin ve ayaklarının konturları belirtilmiştir. Bu kısım daha önce yapılan çizimlerde gösterilmemiştir.

Tanrı sembolleri, kral figürünün başlığının üstünden sola doğru sıralanmıştır. Sağdan sola doğru, boynuzlu başlık Tanrı Assur, yanındaki daha silik olan Şamaş, hilal Ay Tanrısı Sin, çift kollu yıldırım Fırtına Tanrısı Adad, yıldız Tanrıça İştâr ve yedi nokta Sebittu'yu temsil etmektedir.

Kabartmanın hemen doğusunda Fırat Nehri'ne doğru alçalarak inen 15 m kadar genişlikte bir rampa bulunmaktadır. Burasının geçmişte, Fırat üzerindeki geçiş noktalarından biri olduğu anlaşılmaktadır.³ Kuzey-güney doğrultusunda akan nehir, kabartmanın bulunduğu bölgede keskin bir şekilde doğruya doğru dirsek yapmaktadır. Bu durum geçiş için avantaj sağlamış olmalıdır. Doğudan gelenler birkaç kilometre kuzeyden sallara binip nehirde güneye doğru hareket ettiğinde, yatağın doğruya döndüğü bu dirsekte batı kıyıya çarpan nehir suları ile fazla çaba harcamadan bu kıyıya ulaşılıyor olmalıydı. Ancak Fırat yatağı dar ve derin olduğu için burası yaya geçişine uygun değildir (Fig. 15c).

Kabartma, Fırat'ı geçenlerin görebileceği şekilde, zeminden 3-4 m yükseğe, kayanın geçide bakan cephesine yapılmıştır. Bu yönüyle diğerlerinden farklıdır. Anadolu'daki kabartmalardan yalnızca Kenk Boğazı ve Eğil Kabartması, daha önce Colbow (2000: 9-10) tarafından da işaret edildiği gibi bir yol ile organik bağlantısı olan, görünebilecek noktaya yapılmıştır. Her ikisinin de yerden ulaşamayacak şekilde, 3-4 m yükseklikte oluşu iskele kurularak daha uzun sürede yapıldıklarına işaret eder.

Çiviyazılı kitabe sayesinde kabartmanın Yeni Assur kralı III. Salmanassar'a ait olduğu ve krallığının dördüncü yılında (MÖ 855) yapıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtın başında kralın unvanları sıralanmakta, arkasından Toroslar'ın kuzeyine, Urartu coğrafyasına Nairi, Enzite, Suhme, Daiēnu, Musasir, Gilzanu ve Hubuşkia ülke ve kentlerine, Kuzey Suriye'de Fırat havzasındaki Bit-Adini bölgesine yapılan sefer anlatılmakta, son olarak da Fırat'ın geçildiğinden söz edilmektedir (Taşyürek 1979; Grayson 1996: A.O.102.20; Yamada 2000: 29-30).

Kenk Boğazı Kabartması, III. Salmanassar'ın 855 yılında, Fırat'ın batısında Geç Hitit krallıkları üzerine yaptığı uzun seferi sırasında, Assur ülkesinin sınırları dışında dikilmiştir. Fırat'ın batısının Assur egemenliğine geçişi ancak

3 Assur kabartmasının doğusundan Fırat Nehri'ne inen rampanın Fırat'a yakın bölümünde bir niş içine kazılmış, Latince bir yazıt ve kaya işaretleri vardır. Ayrıca bu rampanın zirveye ulaştığı en yüksek noktada ana kayaya oyulmuş dörtgen bir kulenin temel izleri belirgindir.

Fig. 16a: Ferhatlı/Uzunoğlan Tepe, III. Salmanassar Kabartması'nın çizimi.

Fig. 16b: Ferhatlı/Uzunoğlan Tepe Kabartması (Foto: M. H. Sayar).

MÖ 8. yüzyıl ortalarından sonra, yani kabartmanın yapımından yaklaşık yüz yıl sonra kısmen mümkün olmuştur.

Ferhatlı/Uzunoğlan Tepe Kabartması (Fig. 16a-b): Assur Krallığı'nın merkezine en uzak, yapıldığı dönemde ülkenin sınırları dışında olan kabartmalardan bir diğeri Uzunoğlan Tepe Kabartması'dır. Kabartma, Adana ili, Kozan ilçesi Ferhatlı köyünün 1 km kuzeyinde, Ferhatlı-Eskimantaş yolunun kuş uçuşu 250 m doğusunda, aynı adı taşıyan tepenin en yüksek noktasında yer alır. Buradaki kral figürü ana kayanın batıya bakan cephesine 125 x 65 cm boyutlarında, üstü kemerli bir niş içine yapılmıştır.

Kral figürü, sağ eli yukarıda, sağa doğru adım atar pozisyonunda, uzun tören kıyafeti içinde resmedilmiştir. Başında sivri uçlu bir başlık ve arkasından sarkan bantlar vardır. Kırık olduğu için görünmeyen sol elinde asa tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayaklarında sandalet vardır.

Kabartma kabaca işlenmiştir. Krali başlık, omuzlara inen saçlar ve göğüs üzerine kadar uzayan sakalların yalnızca konturları çizilmiştir. Saçların ve sakalların bukleleri, göz ve ağızın ayrıntıları gösterilmemiştir. Sağ elin işaret

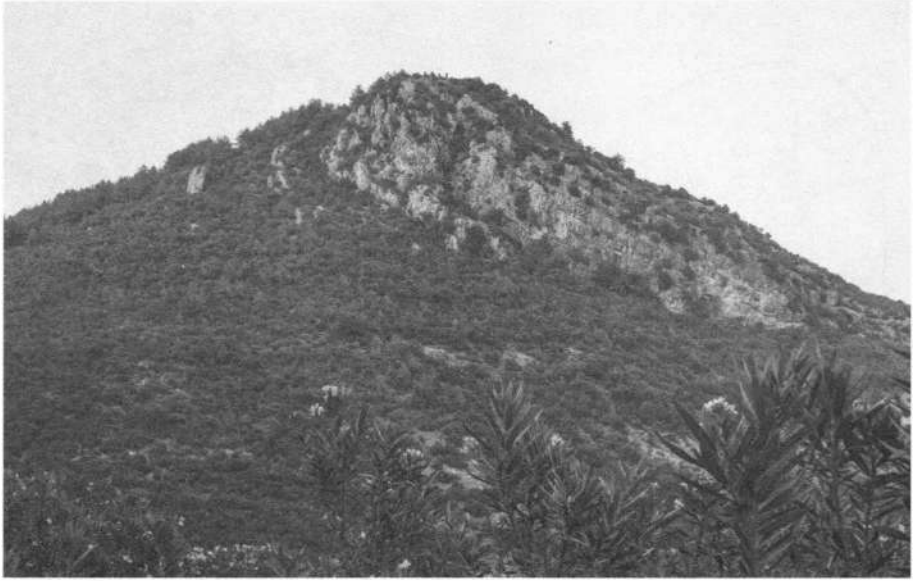

Fig. 16c: Ferhatlı Kabartması'nın bulunduğu zirve.

parmağı ve diğer parmakları çok kabaca belirtilmiştir. Tanrı sembolleri olması gereken alanda herhangi bir işaret görülememektedir.

Kabartmanın ortasında, ana kayanın yapısından kaynaklanan bir çatlak olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzden yaklaşık beş yıl öncesine kadar sağlam olan kabartmanın çatlaktan üst bölümü defineciler tarafından ana kayanın batısına, 3 m aşağısına devrilmiştir. Günümüzde kralın omuzları, başı ve sağ elini gösteren bölüm yerde durmaktadır.

Bu kabartma ilk kez Taşyürek tarafından 1973 yılında keşfedilmiştir (Taşyürek 1975). Taşyürek buradaki figürün Fırat'ın batısına geçen Yeni Assur krallarından biri ve olasılıkla III. Salmanassar veya II. Sargon olabileceği üzerinde durur. Saçların omuz üzerine oturuş biçimi ve kabartmadaki diğer stilistik özellikler, Bırkleyn Çayı'ndaki III. Salmanassar figürlerine benzemektedir. Buradan hareketle III. Salmanassar dönemine tarihlenebileceği söylenebilir.

Uzunoğlan Kabartması, ulaşılması ve görülebilmesi zor bir noktada yapılmıştır. Köyler arasındaki bağlantıyı sağlayan modern yoldan veya kabartmanın bulunduğu tepenin eteklerinden herhangi bir şekilde zirvede bir kabartma olduğunu fark etmek olanaksızdır. Kabartmanın önünde, doğal yapıya müdahale edilmemiştir. Kral kabartmasının görüş alanı 3-4 m'yi geçmemektedir.⁴ Bu kabartmanın da ülke sınırları dışında, görülemeyecek bir noktada yapılmış

4 Assur kabartmasının bulunduğu kaya yüzeyinin hemen batısında Roma Dönemi'ne ait sütunlu bir yapının izleri, doğusunda ve güneyinde ise yine Roma Dönemi'ne ait dikdörtgen planlı büyük bir yapının duvarları, kesme blok taşları maki türü çalılık ve orman arasında görülebilmektedir.

oluşu, sınır belirlemek veya propaganda yapmak amacına yönelik bir anlayışın ürünü olmadığına işaret etmektedir (Colbow 2000: 11-12).

Karabur (Çatbaşı) Kabartmaları (Fig. 17 a-h): Literatürde Karabur olarak adlandırılan dört kabartma, Antakya ilinin 25 km kadar güneyinde, Çatbaşı köyünün 1,5 km kuzeybatısında bulunmaktadır. İlk kez Taşyürek tarafından (Taşyürek 1975: 172-180) 1974 yılında keşfedilmişlerdir. Börker-Klähn'nın (1982: 236-239) değerlendirmeleri ve çizimleri bu ilk yayın ve fotoğrafları temel alınarak yapılmıştır. Arkasından 1980'li yıllarda Rossner (1987: 44-53) ve arkadaşları bölgeyi ziyaret ederek yeni fotoğraflar çekmiş 1 ve 2 no'lu kabartmaların şematik çizimlerini yapmıştır.

Kabartmalar düz bir alanda, birbirinden bağımsız 3-5 m kadar yükselen kaya kütlelerinin yüzeyine, yerden ulaşılır yüksekliğe yapılmışlardır. Birbirine

Fig. 17a: Karabur 1 Kabartması.

Fig. 17b: Karabur 1 Kabartması'nın çizimi.

en uzak ikisi arasındaki mesafe 30 m kadardır. Dört kabartma, Taşyürek'in sıralamasına göre tanımlanmıştır.

1) Kabartmalardan ilki, ana kayanın kuzeye bakan cephesine, 125 x 57 cm boyutlarında, 3-4 cm derinliğinde üstü kemer biçiminde bir niş içine yerleştirilmiştir (Taşyürek 1975: 174, Fig. 6, 8). Başındaki üç boynuzlu uzun ve üstü düz *polos* ile ellerin pozisyonu bu figürün bir tanrı olduğunu göstermektedir. Uzun sakalları göğüs üzerine, saçları ise omuz üzerine kadar iner. Tanrının sağ eli kutsama pozisyonunda, açık olarak öne uzatılmıştır. Sol elinde bir nesne (lotus) tutmaktadır. Ayak bileklerine kadar inen pileli tören elbisesi ve üstündeki şal püsküllüdür. Belinde kemer vardır. Kayanın düzgün olmayan dokusu nedeniyle ayrıntılar çok belirgin değildir. Yüz hatları, sakal ve saç çizgilerinin ayrıntıları belli belirsiz işlenmiştir. Elbisenin bel ile boyun arasındaki bölümünün ayrıntıları belirgin değildir.

Fig. 17c: Karabur 2 Kabartması.

2) Birincisinden 30 m uzakta, 176 x 145 cm boyutlarında, dörtgen formlu bir niş içinde karşılıklı duran iki figür işlenmiştir. Soldaki daha uzun olan figürün (1,70 m) tanrı, sağdaki sakalsız ve daha küçük olan figürün (1,12 m) hadım görevli olduğu anlaşılmaktadır. İki figür arasında, üst bölümde tanrı ve tanrıça sembolleri işlenmiştir.

Sahnenin solunda sağa dönük resmedilmiş tanrı figürünün başında üç boynuzlu, silindirik başlık (*polos*) bulunur. Omuzlarına inen saçları ve göğüse kadar uzayan sakalları vardır. Sakalların bukleleri işlenmiştir. Ancak bukleler birbirine paralel, düzgün sıralar halinde yerleştirilmemiştir. Bu yönüyle istisna örneklerden biridir. Sağ eli ileride sembollere doğru açık biçimde uzatılmış tanrı figürünün sol elinde ise lotus betimlenmiştir. Belinde, sol tarafta kılıç arkaya doğru uzatılmıştır. Uzun elbisesinin üzerine sarılan şalın ayrıntıları gösterilmiştir. Dini tören elbisesinin bileklere inen kısmında püsküller bulunur.

Sağdaki görevlinin eli tanrıya ve üstteki sembollere saygı pozisyonunda, işaret parmağı önde betimlenmiştir. Sol eli, bel hizasında, avuç içi yukarıya bakacak şekilde, dua pozisyonunda çizilmiştir. Belinde kemere takılı iki adet bıçak/kama vardır. Elbisesi ve şalı tanrı figüründeki gibidir. Boyu, tanrı figüründen daha kısa işlenmiş olmakla birlikte, ayakları altına bir seki çizilerek yükseltilmiştir. Sakalsız figür başlıksız betimlenmiştir. Ancak tanrı ve semboller karşısındaki duruşu, elbisesi ve belindeki bıçakları, yüksek pozisyonda görev yapan hadım devlet görevlisi olabileceğine işaret etmektedir. Olasılıkla kabartmaları yaptıran vali, burada kendisini, Assur tanrıları ve tanrı sembolleri önünde bölgenin yöneticisi olarak resmettirmiştir.

Fig. 17d: Karabur 2 Kabartması'nın çizimi.

ler karşısındaki duruşu, elbisesi ve belindeki bıçakları, yüksek pozisyonda görev yapan hadım devlet görevlisi olabileceğine işaret etmektedir. Olasılıkla kabartmaları yaptıran vali, burada kendisini, Assur tanrıları ve tanrı sembolleri önünde bölgenin yöneticisi olarak resmettirmiştir.

Tanrı ve hadım görevli arasındaki semboller, soldan sağa doğru boynuzlu başlık Assur, hilal Ay Tanrısı Sin, sekiz köşeli yıldız İhtar, stylus (kalem) Nabu, üçgen başlı sembol (kürek) Marduk, yedi nokta Yedi Tanrı/Sebittu, hilalin altındaki kanatlı güneş kursu ise Güneş Tanrısı Şamaş'ı sembolize eder.

Fig. 17e: Karabur 3 Kabartması.

Fig. 17f: Karabur 3 Kabartması'nın çizimi.

3) İkinci kabartmanın 15 m uzağında yer alan üçüncü kabartma; batıya bakan kaya cephesine, 115 x 65 cm boyutlarında, üstü kemer biçiminde bir niş içine yapılmış tanrı figürüdür. Başında üç boynuzlu, silindirik *polos* vardır. Kabartmanın yüzü kuzeye dönüktür. Saçlar omuz, sakallar da göğüs üzerine kadar uzar. Burun ve ağız kısmı tahrip olmuştur. Üzerindeki elbise, diğer kabartmalardaki gibi olmakla birlikte ayrıntılar eksiktir. Sağ el, diğer tanrı figürlerinde olduğu gibi, açık olarak önde gösterilmiştir. Lotus tuttuğu anlaşılan sol eli ise diğerlerinden farklı olarak aşağıdadır ve elindeki lotus belirgin değildir.

4) Dördüncü kabartma, ikinci figürün yakınında, bir kayanın doğuya bakan cephesine, yüzü kuzeye dönük işlenmiştir. 115 x 51 cm boyutlarında, üst bölümü kemer biçiminde bir niş içinde yer alır. Taş yüzeyinin pürüzlü oluşu nedeniyle birçok ayrıntı zorlukla seçilebilmektedir. Sakalının bir bölümü ile sağ eli ve sol elindeki nesne tahrip olmuştur. Başında üç boynuzlu silindirik başlık vardır. Omuzlara inen uzun saçları ve göğüs üzerine kadar uzayan sakallarının yalnızca konturları çizilmiştir. Sağ eli açık olarak kutsayan pozisyonundadır. Sol elinin duruş biçiminden, diğerlerinde olduğu gibi bir lotus tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayak bileklerine kadar inen eteğinin ayrıntıları işlenmemiştir. Şalın bir bölümü pilillerle gösterilmiştir.

Fig. 17g: Karabur 4 Kabartması.

Fig. 17h: Karabur 4 Kabartması'nın çizimi.

Karabur'daki dört kabartmanın bulunduğu yer birçok bakımdan dikkat çekicidir. Burası en yakın eyalet merkezi olan Tayinat'a kuş uçuşu 30 km, günümüzde kullanılan yol ile 45 km uzaktadır. Kuş uçuşu 20 km uzaktaki Akdeniz kıyı şeridi ile arasında yüksekliği 1000 m'yi aşan dağ sırası yer alır. Kabartmaların yapıldığı nokta, ana yollardan uzaktadır. Ayrıca buradaki dört kabartma da kayaların düz araziye bakan ve çevreden görülebilecek yüzeylerine değil, birkaç metre uzaklıktaki diğer kaya yükseltileriyle önleri kapatılan noktalara yerleştirilmiştir. Kayalık dışından fark edilmeleri veya varlıklarından haberdar olunması mümkün değildir. Uzaktan görülme amacıyla değil, saklamak ve varlığını uzun yıllar korumak amacıyla yapılmış izlenimi vermektedir.

Kabartmalardaki kompozisyon ve ayrıntılar, başlıklar, saç-sakal, elbise, ellerin duruşu Yeni Assur sanatındaki kurallara uygun tasarlanmıştır. Ancak başkentlerdeki kadar ayrıntıların belirtilmesine özen gösterilmemiştir. Saçların bukleleri, sakallardaki çizgiler, elbise ve şal, dini törenlerdeki gibi çizilmiş ancak burada da ayrıntılar atlanmıştır. 2 no'lu kabartmada tanrı karşısında duran hadım görevlinin daha küçük yapılmış oluşu, Geç Hitit Dönemi'ne ilişkin İvriz Kabartması ile karşılaştırılabilir (Fig. 18). Tanrı sembollerinin sol elinde betimlenen lotus bezemesi de Yeni Assur sanatında yaygın değildir. Bu da Zin-

Fig. 18:
İvriz Kabartması'nın
çizimi (Fotoğraftan).

cirli'deki Arami ortostatlarında benzerleri olan (von Luschan, Jacoby 1911: Taf. 60, 66-67) yerel etkilerle açıklanabilir.

Tarihleme konusunda, Yeni Assur Dönemi'ndeki sefer kayıtlarına ve kabartmaların üslubuna dayanarak bir tartışma yapılabilir. Ferhatlı ve Kenk Boğazı kabartmaları, Fırat'ın batısında iz bırakan ilk kralın III. Salmanassar olduğunu göstermektedir. Daha sonra III. Adad-nirari bölgedeki Geç Hitit kent devletleri arasında arabulucu olmuş ve bölgede Pazarcık ile Antakya Steli'ni dikmiştir. Fırat'ın batısını Yeni Assur Krallığı'na bağlama amacıyla eyalet merkezleri kurma sürecinin III. Tiglat-pileser ile başladığı bilinmektedir. Karabur kabartmalarının stilistik özellikleri MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında, III. Tiglat-pileser döneminde yapılanlara benzemektedir. Karabur'da 2 no'lu kabartmadaki hadım görevlinin

tarihsel gelişime uygun olarak III. Tiglat-pileser döneminden önce bölgede etkin görev yapan Şamşi-ilu olabileceği kabul edilebilir (Taşyürek 1975).

Ergani/Gisgis (Kesentaş) Kabartması (Fig. 19a-c): Ergani/Gisgis Kabartması, Diyarbakır ili, Ergani ilçesinin 15 km güneybatısında, Gisgis (Kesentaş) köyünün kuzeyindeki bir kayalık tepenin en yüksek noktasında (deniz seviyesinden 1149 m) bulunmaktadır. Burada bir kabartmanın varlığı 1899 yılında Ergani'ye gelen ancak kabartmayı görme izni alamayan Huntington tarafından duyurulmuştur (Lehmann 1900). Gisgis Kabartması 2011 yılında arkeolog Şeref Yumruk tarafından ziyaret edilmiş, 2013 yılında da birlikte yaptığımız çalışmayla bilim dünyasına tanıtılmıştır (Koroğlu, Yumruk 2014).

Kabartma, ortada doğal bir çatlağı bulunan ana kayanın kısmen düzeltilmiş yüzeyinde 100 x 160 cm boyutlarında çerçeve içine alçak kabartma tekniğinde ve çizgi bezeme ile işlenmiştir. Burada soldan sağa doğru aslan üzerinde Tan-

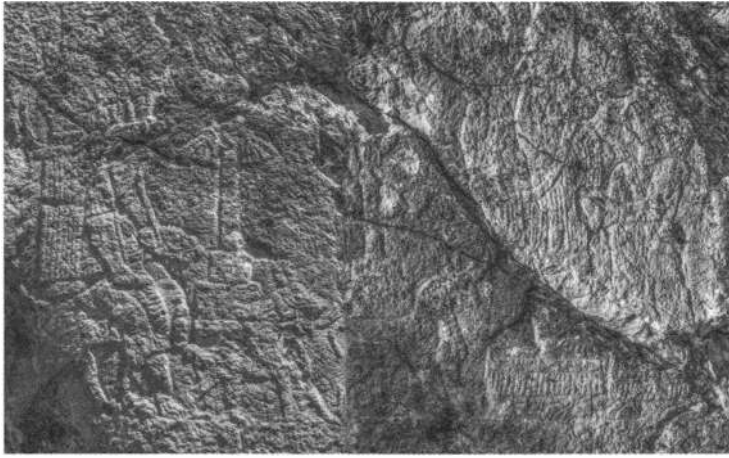

Fig. 19a:
Gisgis (Kesentaş)
Kabartması.

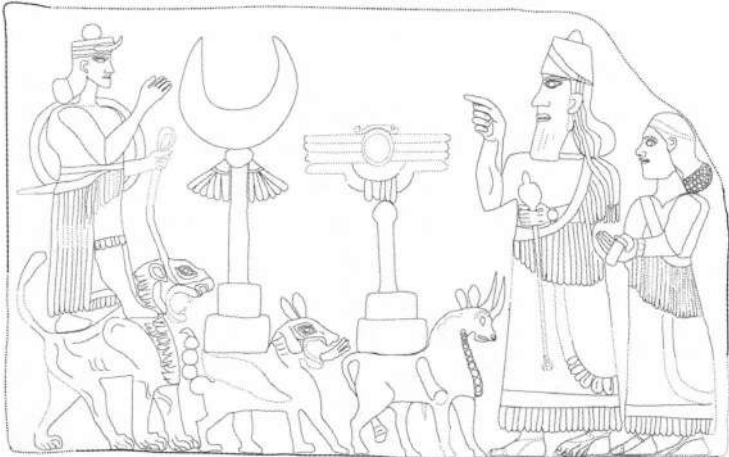

Fig. 19b:
Gisgis (Kesentaş)
Kabartması'nın
çizimi.

Fig. 19c: Gisgis Kabartması'nın bulunduğu zirve.

rıça İştar, karışık yaratık üzerinde Sin sembolü hilal, boğa üzerinde Şamaş'ın kanatlı güneş sembolü, en sağda kral figürü ve hadım görevli figüründen oluşan bir kompozisyon betimlenmiştir.

En soldaki Tanrıça İştar'ın başında boynuzlu bir *polos* vardır. Sol tarafında bir kalkan, belinde kemer ve kemere takılı kılıç görölmektedir. Üzerinde dizlerine kadar inen bir tunik ve ayak bileklerine kadar inen tören elbisesi bulunur. Tanrıça, sol eliyle aslanın ağzına bağlı yuları tutmakta, sağ elini de açık biçimde, kutsama pozisyonunda öne doğru uzatmaktadır.

Tanrı Sin'in alemi, tanrıçanın önünde, akrep kuyruklu, kanatlı karışık yaratık üzerine yerleştirilmiştir. İki basamaklı bir kaide üzerinde oluşu, sütunun tepesinde her iki yandan sarkan püskülleri, Aşağı Yarımca ve Sultantepe'deki Sin stellerini hatırlatmaktadır. Karışık yaratığın ağız bölgesi günümüze iyi durumda ulaşmamıştır. Sahnenin ortasında boğa üzerinde iki basamaklı bir kaideden yükselen sütun ve en tepede kanatlı güneş kursu resmedilmiştir. Kaya yüzeyindeki derin çatlak ve tahribat nedeniyle kanatlı güneş sembolünün büyük bölümü yok olmuştur. Bu sembol, kuyruk ve kanat uçlarına ait olduğunu düşündüğümüz çizgilerden hareketle tamamlanmıştır.

Gisgis Kabartması'nın en sağındaki kral ve sakalsız hadım görevlinin yüzü tanrı sembolleri ve Tanrıça İştar'a dönüktür. Kral, başında krali başlığı, üzerinde tören elbisesi, şalı ve sol elinde topuz başlı asası ile betimlenmiştir. Sağ eli tanrı sembolleri ve İştar'ı gösteren geleneksel saygı pozisyonundadır. Göğsüne kadar uzayan sakalının ve omuzları üzerine diyagonal biçimde inen saçlarının ayrıntıları işlenmemiştir. Boyu 1 m olan kral sahnenin en büyük

figürüdür. Anadolu'daki diğer kabartmalardan farklı olarak kral burada doğrudan tanrıça figürü karşısında resmedilmiştir.

Kralın arkasındaki sakalsız görevli ellerini kavuşturmuş durumdadır. Baş açıktır. Saçları, çok net olmamakla birlikte, yüksek görevlilerde bulunan türde bir bantla bağlanmıştır. Daha kabaca işlenmiş sağ el, sol avucun içine yerleştirilmiştir. Sol bileğinde, rozetli bileklik olabilecek izler görülmektedir. Üzerinde, "V" biçiminde boyunlu bir tunik, uzun elbise ve kralinkine benzer şal vardır. Her iki figürün ayaklarında da sandalet olduğu anlaşılmaktadır.

Genel stilistik özellikleri, Gisgis Kabartması'nın, Yeni Assur kralı III. Salmanassar (MÖ 858-824) ile II. Sargon (MÖ 721-705) arasındaki süreçte yapılmış olabileceğini işaret etmektedir. Tanrıça İstar'ın en yakın paraleli III. Tiglat-pileser dönemine tarihlenen Til-Barsip İstar Kabartması'dır (Thureau-Dangin, Dunand 1936: 156-157, Lev. XIV). Nimrud'da da aynı döneme ait benzer örnekler vardır (Madhloom 1970: 60/ 1-2). Yeni Assur Dönemi silindir mühür ve kabartmalarında görülen karışık yaratık üzerindeki Tanrı Sin alemi, yukarıda tanımladığımız MÖ 9-7. yüzyıllar arasında yapılmış Anadolu Sin stellerine benzer. Boğa betiminin de Arslantaş'tan MÖ 8. yüzyıla tarihlenen benzer bir örneği bilinmektedir (Thureau-Dangin vd. 1931: Lev. 2, 5; Albenda 1988). Kral ve hadım görevlinin tören elbisesinin yakın benzerleri yine III. Tiglat-pileser dönemine ait Til-Barsip duvar resimleri (Thureau-Dangin, Dunand 1936: Lev. 49-50), hadım heykeli (Roobaert 1996) ve Nimrud'dan bir kabartma üzerinde görülmektedir. Benzer şekilde kralın, hadım görevlinin ve İstar'ın omuz üzerine diyagonal biçimde oturan saç biçimi, II. Assurnasirpal ile III. Tiglat-pileser dönemi arasında yapılanlara benzemektedir (Barnett, Falkner 1962: 152). Krali yazıtlar da bu değerlendirmeye uygun olarak III. Tiglat-pileser'in 8. yılında (MÖ 738) Kuzey Suriye'den tehcir ettiği büyük grupları yerleştirmek için Yukarı Dicle bölgesine geldiğini bildirir (Tadmor, Yamada 2011: 13/11b-12a). Bu veriler ışığında, Gisgis Kabartması'nı MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına, III. Tiglat-pileser dönemine tarihlemenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz (Köroğlu, Yumruk 2014).

Gisgis Kabartması, eyalet üslubunda işlenmiştir. Sanatçı, genel kompozisyon ve öncelikle vurgulanacak konularda hassas davranmakla birlikte figürlerdeki birçok ayrıntıyı işlememiştir. Bunda, kayanın cinsi ve üzerinde bulunan doğal çatlaklar da etkili olmuş olabilir. Ayrıca kabartmanın başında uzun süre geçirmediikleri anlaşılmaktadır.

Yer seçimi, kabartmanın yapılış amacının belli dönemlerde ziyaret olmadığını göstermektedir. Burada bir kabartmanın varlığı, köyden veya ana yolun geçtiği vadinin herhangi bir noktasından fark edilememektedir. Ayrıca tepeye ulaşan bir yol veya patika da bulunmamaktadır. Kabartmanın görülebileceği mesafe, uygun ışıktaki bile birkaç metreden fazla değildir.

Gisgis kabartması, Yukarı Dicle bölgesinde, en batıda bulunan Yeni Assur eyalet merkezi Amedi'ye (Diyarbakır) 70 km kadar uzaktadır. Bölgedeki bir diğer Yeni Assur Dönemi eyalet merkezi Tuşhan ve garnizonlar Tidu ve Sinabu Diyarbakır'ın doğusunda, Dicle'nin güney kıyısında bulunmaktadır. Kabartmanın bulunduğu Diyarbakır'ın batısında, daha çok yerli toplumların varlığını gösteren yerel karakterli yivli Demir Çağı çanak çömleği bulunmaktadır (Koroğlu 1998: 54; Koroğlu 2015). Bu nedenle Gisgis Kabartması'nı da Assur ordusunun ulaştığı en uzak noktada iz bırakmak, Assur tanrılarını ve kralını bölgede ölümsüzleştirmek için yapılmış anıtlardan biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Buradaki kralın III. Tiglat-pileser olabileceğini gösteren, yukarıda tartıştığımız birçok stilistik ayrıntı bulunmaktadır. En sağdaki görevlinin ellerini yerleştirmek için pek alışık olunmayan bir biçimde kralın belinin bir miktar oyulmuş, saçlarının da kralinkilerden daha ayrıntılı çizilmiş olması, kabartmayı yaptıran kişinin hadım görevli olabileceğini düşündürmektedir. Kabartmayı III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) dönemine tarihlediğimizde, görevlinin bu dönemde vali olarak adı geçen Dur-Assur olabileceği önerilebilir (Millard 1994: 59).

Eğil Kabartması (Fig. 20a-c): Eğil Kabartması, Diyarbakır ilinin 48 km kuzeyinde, Eğil ilçe merkezinin hemen doğusunda, Dicle'nin kaynaklarından Ergani Çayı'nın güney kıyısındadır. Denizden 830 m kadar yükseklikteki kabartmanın bulunduğu alanda Toros yükseltileri başlamaktadır. Kabartma, modern yoldan yaklaşık 12 m kadar yükselen bir kayalık yüzeyin ortasına açılan dikdörtgen biçimli, 140 x 180 cm boyutlarındaki bir niş içine yapılmıştır. Kenk Boğazı Kabartması gibi ancak bir iskele yardımıyla ulaşılabilecek yüksekliktedir. Nişin sol yarısında bir tanrı ve sağında beş tanrı sembolü görülmektedir. Eğil Kabartması, kolay ulaşılır ve görülebilir olması nedeniyle 19. yüzyıldan bu yana birçok araştırmacı tarafından görülmüş ve yayımlanmıştır (Wäfler 1976; Börker-Klähn 1982: no. 154a-c). 1862 yılında Taylor (Taylor 1865: 36), 1899 yıllarından Lehmann-Haupt gibi ilk gözlemlerden sonra Wäfler (1976) ve Bartl (1999-2001) yalnızca Eğil için makale yazmışlardır.

Günümüze ulaşan kabartma iki aşamalı yapım sürecinin erken evresine aittir. Anlaşıldığı kadarıyla önce dörtgen niş içine tanrı ve semboller yapılmış, arkasından sağ taraf silinerek üstü kemer biçiminde bir niş tasarlanmıştır. Bu işlem sırasında tanrı sembollerinden sağdakiler ve tanrının elindeki baltanın bir bölümü de kısmen kazınmıştır. Olasılıkla temizlenen yüzeyin ortasındaki bozukluk nedeniyle buraya yeni bir figür yapılmamıştır.

Eğil Kabartması'nın bulunduğu kayanın cephesi batıya bakmaktadır. Tanrı, profilden ve yüzü sağa (güneye) dönük betimlenmiştir. Başında tek boynuzlu, silindirik bir *polos* bulunur. Başlığın üzerinde çizgilerle altıya bölünmüş bir pon-

pon vardır. Detaylı işlenmiş saçlar omuz üzerine dörtgen biçiminde yerleştirilmiştir. Bukleleri ve çizgileri gösterilen uzun sakallar ise göğüs üzerine kadar uzatılmıştır. Tanrının adım atar pozisyonda gösterilen sol ayağından, diz kapağına kadar inen bir tunik giydiği anlaşılır. Üzerinde birkaç sıra halinde vücuda sarılmış şalın uzun püskülleri ayrıntılı biçimde resmedilmiştir.

Tanrının sağ eli, işaret parmağı sembollere doğrultulmuş biçimde önde gösterilmiştir. Bel hizasından öne çıkan sol elinde ise bir balta tutmaktadır. Belinde bir kılıç olduğu anlaşılmaktadır. Bu kompozisyonla bir savaşçı tanrı vurgusu yapılmıştır.

Tanrının başı hizasında sağa doğru yan yana yerleştirilmiş beş tanrı sembolü görülür. Günümüze kadar yapılan yayınlarda bu sembollerden yalnızca

Fig. 20a:
Eğil Kabartması ve
tanrı sembolleri.

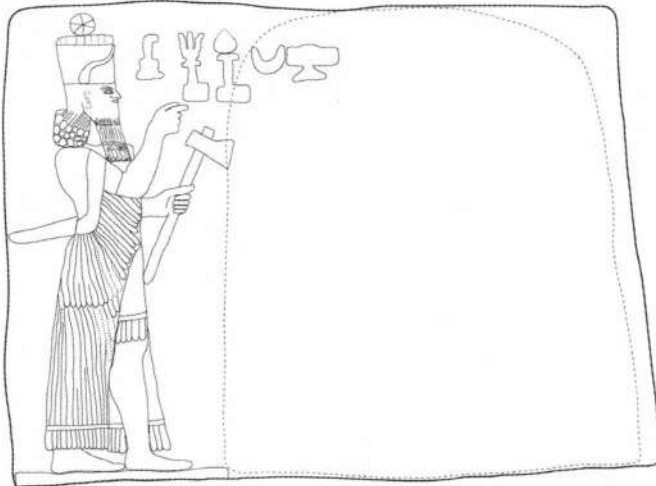

Fig. 20b:
Eğil Kabartması'nın
çizimi.

Fig. 20c: Eğil Kabartması'nın bulunduğu kaya.

dördü görülebilmüş, Tanrı Sin'i sembolize eden hilalin varlığı ilk kez tarafımızdan, farklı ışıklarda yaptığımız gözlemler ve çektiğimiz yüksek çözünürlüklü fotoğraflarla belgelenmiştir. Tanrının önceki yayınlarda görülemeyen yüz hatlarının ayrıntıları da daha belirgin halde çizilebilmiştir.

En soldaki ucu sağa dönük ilk sembol Ea olabilir. İkincisi yıldırımı sembolize eden üçlü çatal çizgileri Fırtına Tanrısı Adad, üçüncüsü Marduk, daha önceki yayınlarda farklı görülen dördüncüsü Ay Tanrısı'nın sembolü hilalidir. En sağda Güneş Tanrısı Şamaş'ı temsilen kanatlı güneş sembolü yer alır.

Buradaki tanrı figürünün duruşu ve elbisesi, Yeni Assur sanatı içinde özgün ve tartışmalı ayrıntılara sahiptir. Sağ el işaret parmağının tanrı sembollerine saygı pozisyonunda çizilmiş oluşu, genellikle kral kabartmalarında ve stellerinde karşılaşılan bir durumdur. Elindeki balta da Börker-Klähn tarafından fildişi levhalar üzerindeki kral çizimleri ile karşılaştırılır. Ancak boynuzlu başlığı, tanrısal bir özelliktir. Wäfler elinde balta tutan figürün Tanrı Adad olabileceğini belirtir. Tarihleme konusundaki en belirgin ayrıntı, saçların kare biçiminde omuz üzerine oturtulmuş oluşudur. MÖ 9. yüzyıl kabartmalarında saçlar daha çok silindirik formludur ancak 8. yüzyıl ortalarından sonra Eğil Kabartması'ndaki forma dönüşür ve bu form 7. yüzyılda da devam eder.

Kabartma, Ergani Çayı'nın geçildiği noktalardan biri üzerinde, yoldan gözüken yükseklikte yapılmıştır. Burası, en yakın Yeni Assur eyalet merkezi olan Amedi'ye (Diyarbakır) 45 km uzaktadır. Yukarı Dicle bölgesinden Toroslar'ı Ergani-Maden Geçidi üzerinden aşarak Anadolu'ya ulaşan yoldan ise kuş uçuşu 25 km kadar doğudadır. Anlaşılabacağı üzere bu kabartma da Assurluların ziyaret edilebileceği öngörülerek yapılmamıştır. Burada da Kenk Kabartması gibi yoldan geçenlerin ulaşamayacağı ancak görebileceği bir cephe seçilmiştir.

Cudi Dağı Kabartmaları (Fig. 21a-c): Şırnak ili Cizre ilçesinin 22 km kadar kuzeydoğusunda eski Şah (Çağlayan) köyünde beş kabartma ve bunlardan 8 km kadar doğudaki eski Hesana (Kösreli) köyünde bir kaya kabartması Cudi Kabartmaları olarak bilinmektedir. Her iki köyde ayrıca birer tane de içinde kabartma olmayan niş saptanmıştır.

Kabartmalar ilk kez Rassam tarafından 1897 yılında, oldukça zorlu bir yolculuğun ardından ziyaret edilir (Rassam, Rogers 1897: 389). İlk ayrıntılı belgeleme çalışması King tarafından 1904 yılında gerçekleştirilir (King 1913). 1983 yılında Nogaret'in ziyareti yeni bir kabartmanın çizimini bilim dünyasına tanıtır (Nogaret 1985). Ayrıntılı tanım ve fotoğraflar üzerinden birkaç çizim Börker-Klähn tarafından yapılır (Börker-Klähn 1982: no. 180-185). 1980'li yıllarda Rossner ve arkadaşları (Rossner 1987: 87-100), 1986 yılında Erkanal başkanlığında Girnavaz kazı ekibi yüzey araştırması kapsamında Cudi Dağı kabartmalarını incelemiştir. Erkanal'ın

Fig. 21a: Cudi Dağı, Şah 1 Kabartması'nın çizimi (Fotoğraftan).

Fig. 21b: Cudi Dağı, Şah 4 Kabartması'nın çizimi (Fotoğraftan).

Fig. 21c: Cudi Dağı, Hesana kral Kabartması'nın çizimi (Foto: M. Tüzün).

ön raporlarında kabartmalar tek tek tanımlanmış, ayrıntılı çizimler ise 2020 yılında basılabilen final kitabında yayımlanmıştır (Erkanal 1987; Erkanal 1988; Erkanal-Öktü, Erkanal 2020).

Şah kabartmaları, köyün kuzeybatısında yükselen Kayser Tepesi'nde güneyden kuzeye doğru sıralanmaktadır. Burada birbirinden bağımsız beş kabartma bulunur. En güneydeki birinci kabartma diğerlerinden farklıdır. Ana kayanın cephesine, 170 x 75 cm boyutlarında, üstü kemerli bir niş içerisine sağa dönük bir Assurlu figür ve Tanrı Sin sembolü hilal betimlenmiştir (Fig. 21a). Buradaki figürün duruşu, elbisesi, sol elinin asa tutar pozisyonu, sağ elinin işaret parmağının önde oluşu Assur krallarının resmedildiği gibidir. Ancak başında kralların en tipik sembolü olan başlık bulunmamaktadır. Üzerindeki uzun elbisesi ayak bileklerine kadar iner. Kabartmanın solunda 18 satırdan oluşan bir de yazıt vardır (Nogaret 1985; Erkanal-Öktü, Erkanal 2020). Diğer dört kabartma 1,80 ile 2,20 m arasında değişen yükseklikte dörtgen birer niş içerisine yapılmış benzer özelliklere sahip bir kral figürü, tanrı sembolleri ve yazıttan oluşur. Kabartmalardan yalnızca Hesana'dakinde tanrı sembolleri yoktur (Fig. 21c).

Kabartmaların ilki dışında Yeni Assur kralının ikonografik özellikleri belirgindir. Başlarında yukarı doğru daralan, tepesinde sivri çıkıntısı olan kralî bir başlık (fes) bulunur. Sakallar göğüs, saçlar ise omuz üzerine kadar iner. Birçoğunda saçlar ve sakalların çizgileri ve bukleleri vurgulanmıştır. Sağ el her zaman tanrı sembollerini kutsama pozisyonunda önde, sol el ise topuz başlı bir asa tutar şekilde gösterilmiştir. Üzerlerinde ayak bileklerine kadar uzayan dini tören elbisesi olduğu anlaşılmaktadır. Kabartmalardaki altı tanrı sembolü; boynuzlu başlık, hilal, kanatlı güneş sembolü, iki çatallı yıldırım, kuş ve yıldızdan oluşur. Bunlar sırasıyla Tanrı Assur, Sin, Şamaş, Adad, Ninurta ve İstar'ı sembolize etmektedir (King 1913; Börker-Klähn 1982: no. 180-185).

Kabartmaların ikonografik özellikleri ve altı yazıttaki ifadeler bunların Sanherib (MÖ 704-681) dönemine, MÖ 697 yıllarına tarihlenebileceğini göstermektedir. Aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte yazıtlar da birbirinin kopyası denecek kadar benzer içeriktedir. Yazıtların ilk bölümünde kabartmalarda sembolleri olan altı tanrı kutsanır. Arkasından Sanherib'in unvanları sıralanır. Son bölümde de Katmuhu ülkesine ve Nipur Dağı çevresinde yer alan kentlere yapılan seferden söz edilir (Grayson, Novotny 2014: no. 222).

Sonuç

Yeni Assur Dönemi'nde annalarda fethedilen bölgeler, elde edilen ganimetler ve inşaa faaliyetleri yanında yaptırılan kaya kabartmaları ve dikilen stellerden de övgüyle söz edilir. Anlaşıldığı kadarıyla kabartma yaptırmak ve stel dikmek, en az diğer aktiviteler kadar kralların övünç kaynaklarından biriydi.

Steller: Yeni Assur Dönemi'nde Anadolu'da dikilen steller, yapılış amaçlarına göre birkaç grupta değerlendirilebilir. İlk grupta eyalet merkezlerinde dikilen steller yer alır. Kurkh Stelleri (II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar) ve Zincirli'deki Esarhaddon Steli bu grubun temsilcileridir (Fig. 5-6, 8). Assur kralını, gücünü, kusursuzluğunu ve kutsal kişiliğini göstermek amacıyla, sitadelde inşa edilen eyalet sarayının girişine yerleştirilmişlerdir. Bulunduğu yerdeki Yeni Assur yapıları hakkında araştırma yapılmamış olmakla birlikte Babil Steli'ni de bu grupta sayabiliriz (Fig. 4). Hepsi başkentten getirilen sanatçılara, saray üslubunda yaptırılmıştır.

Stellerde kral, kutsal törenlerde giydiği elbisesi, şalı, başında sivri çıkıntısı olan başlığı (fes), ayaklarında sandaleti veya çizmesi ve sol elinde asası ile resmedilmiştir. Sağ eli her zaman başının önünde yer alan tanrı ve tanrıça sembollerini işaret eder durumdadır. Steller üzerindeki çiviyazılı kitabeler tanrılara övgü, kralı yücelten ifadeler ve kazanılan başarıları anlatır. Bunlar, kralı ve tanrıları yüceltmek, ziyarete gelenlere ülkenin sahibini hatırlatmak amacıyla yeni inşa edilen eyalet merkezlerinin giriş kapısına yerleştirilmişlerdir. Bu gruptaki steller, Assur'un propaganda araçlarından biriydi ve doğrudan kralın direktifiyle onun beğenisine uygun olarak yapılmaktaydı.

Anadolu'daki stellerin ikinci grubunu Tanrı Sin stelleri oluşturur (Fig. 9-11). Anadolu'ya özgü bir tasarım gibi gözüken bu steller üzerinde iki kademeli bir kaide üzerinde yükselen bir sütun ve en tepede Tanrı Sin'in sembolü hilal betimlenmiştir. Hilalin altından her iki yandan püsküller sarmaktadır. Tanrı Sin'in Anadolu'da, kült merkezinin bulunduğu Harran ve çevresinde, Geç Hitit ve Arami kentlerinde kutsandığı bilinmektedir. Yeni Assur kralları, Anadolu halkı üzerindeki etkinliklerini artırmak için Tanrı Sin'e yakınlıklarını Sultantepe ve Aşağı Yarımca stelleri gibi örnekler aracılığıyla vurgulamış olmalıdır.

Üçüncü grupta Assur ülkesi dışında Fırat'ın batısında Geç Hitit kent devletleri arasındaki sınır anlaşmazlıklarını sona erdiren çözümün bir parçası olarak dikilen Pazarcık ve Antakya stelleri sayılabilir (Fig. 11). Her iki yazıtlı stel üzerinde Sin stellerinde olduğu gibi hilal betimlenmiştir.

Üzerinde Fırtına Tanrısı olan Turlu Steli (Fig. 7), herhangi bir sınıfa ait değilmiş gibi gözükmemektedir. Gaziantep Müzesi'ndeki stelde, Geç Hitit kent devletlerinde kutsanan Fırtına Tanrısı Adad resmedilmiştir. Bu tür stelleri eyalet valisinin yaptırdığı, hatta Antakya Steli gibi bazılarını yerel ustaların yaptığı söylenebilir.

Kaya Kabartmaları: Anadolu'da Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin bilinen 17 kaya kabartması, stellerden daha geniş bir alana dağılmıştır. Kabartmalarda kral, tanrı, tanrı sembolleri ve eyalet valileri betimlenmiştir. III. Salmanassar dön-

mine ait Bırkleyn ve Uzunoğlan kaya kabartmalarında yalnızca kral figürü betimlenmiştir (Fig. 14, 16). Kenk Kabartması'nda kral, tanrı sembolleri huzurundadır (Fig. 15). Anadolu'da yalnızca Ergani/Gisgis Kabartması'nda kral, hadım görevli ile birlikte Tanrıça İştar figürü karşısında gösterilmiştir (Fig. 19).

Assur eyaletlerinde, III. Salmanassar dönemi sonrasında eyalet valilerinin etkin olduğu MÖ 8. yüzyılda kabartmalara ve stellere hadım eyalet valilerinin betimleri de yansımıştır. Ergani/Gisgis'te eyalet valisi kral ile birlikte (Fig. 19), Karabur (Çatbaşı) kabartmalarında ise tanrının karşısında yalnızca eyalet valisi resmedilmiştir (Fig. 17c-d).

Eyalet valisi veya ordu komutanının görevlerinden birinin de kabartma ve stel yaptırmak olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek zirvelerde veya yamaçlarda, yolu olmayan kayalıklara işlenmiş kabartmaları kralın görmüş olması olası görünmemektedir. Kral ancak bu olayın annallara aktarılmasını sağlayarak övünç listesine ekletmekteydi.

Anadolu'daki kaya kabartmaları, stellerden farklı olarak eyalet merkezleri ve Assur yerleşimlerinden oldukça uzak noktalarda yapılmışlardır. Doğu'dan batıya doğru Hesana, Şah (Cudi kabartmaları), Bırkleyn, Ergani/Gisgis ve Uzunoğlan, Toroslar'ın ilk yükseltileri üzerinde ve hepsi zor ulaşılabilen noktalardadır (Fig. 2). Kabartmaların yer seçiminde görünür olmaları da amaçlanmamıştır. Tam aksine büyük çoğunluğunun varlığı 3-5 m'den daha uzaktan fark edilememektedir. Bütün bu saydığımız kabartmaların Bırkleyn'deki biri dışında iskele kurulmadan yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kaya kabartmalarından yalnızca ikisi, Eğil ve Kenk Boğazı Kabartması, diğerlerinden farklı olarak bir yol-geçit ile ilişkili ve yoldan görülebilecek kaya yüzeyine yapılmıştır (Fig. 15, 20). Görünür olması için yapılan her iki kabartma da yerden 3-4 m yukarıda, önünden geçenlerin zarar veremeyeceği yüksekliktedir. Yalnızca bu iki kabartma iskele kurularak yapılmış gibi gözükmemektedir.

Cudi, Bırkleyn, Eğil, Gisgis ve Uzunoğlan kabartmaları, Toroslar üzerinde bir sınır hattı belirliyormuş gibi algılanabilir (Fig. 2). Ancak birkaç nedenden dolayı bu değerlendirme doğru değildir. Bu kabartmaların tümü Assurlu halkın yaşadığı merkezlerden uzaktadır. Ayrıca kabartmalardan en kuzeydeki Bırkleyn ile Toroslar'ın kuzeyindeki Urartu yerleşmelerinin bulunduğu Bingöl arasında kuş uçuşu 55 km'ye yakın mesafe vardır. Kabartmalar her iki devletin denetiminde de olmayan dağlık alanda yapılmış gibi gözükmemektedir. Bu bölgede yarı göçebe toplumların yaşadığı bilinmektedir. Öte yandan Kenk ve Uzunoğlan, III. Salmanassar'ın Fırat'ı geçtiği bir sefer esnasında, Geç Hitit bölgesinde yapılmıştır. Bu bölgedeki krallıklar III. Salmanassar sonrasında, MÖ 8. yüzyılın ortalarına kadar bir yüzyıldan çok Assur'un denetimi dışında kalmıştır. Bunların ziyaret edilemeyeceği ve sınır göstermediği açıktır.

Dolayısıyla bu bölgedeki Assur kabartmalarının zor ulaşılır ve zor görülür yerlerde oluşu, bunların yerel halk üzerinde baskı kurmak veya propaganda amacıyla yapılmış olabileceği tezini kabul etmeyi zorlaştırır. Diğerlerinden daha alçakta ve ulaşım zorluğu olmayan Karabur (Çatbaşı) kabartmaları da bu konudaki değerlendirmemize uygun olarak kayalıkların arasına saklanmış gibidir.

Balawat Kapı bronz levhaları, Birkleyn Çayı'nın III. Salmanassar tarafından ziyaret edildiğini ve burada kurban kesildiğini gösteren figürlere yer verir. Ancak Birkleyn'de bulunan I. Tiglat-pileser'e ait bir, III. Salmanassar'a ait iki kabartma da yalnızca kral resmedilmiş ve tanrı sembolleri gösterilmemiştir (Fig. 13b, 14b). Burada yapılan kurban töreninde önceliğin kabartma değil, Assur ülkesinin hayat kaynağı Dicle'nin çıkış noktası olduğu anlaşılmaktadır. Birkleyn'deki üç kabartma ve beş yazıtın, ziyaretçilerin kolayca görebileceği noktalara yapılmadıkları çok belirgindir.

Saray stilinde yapılan ve eyalet merkezlerindeki sarayların/garnizonların girişine yerleştirilen stellerin gösteriş ve propaganda amacıyla yapıldığı konusunda kuşku yoktur. Ancak yerleşim yerlerinden uzak konumları ve çoğu zaman saray stiline basit imitasyonu niteliğindeki eyalet stilinde olan kaya kabartmaları konusunda aynı şeyi söylemek zordur.

Kanımızca kaya kabartmaları, orduların problemleri hedefleyen seferleri sırasında, ulaştıkları son noktalarda yapılmışlardır. Her şeyden önce kaya kabartması yapmak ve stel dikmek bin yılı aşkın geçmişi olan köklü bir gelenektir. Olasılıkla sefere çıkarken yapılacak işler arasında kabartma yaptırmak da düşünüldüğü için orduya sanatçılar da dahil edilmekteydi. Kral için kabartma yaptırmak başarılı ataları gibi bir geleneği sürdürmek anlamına gelmekteydi. Ordu komutanları ve eyalet valileri başarılı bir seferin anısına kabartmalar yaptırmakta, Assurlu yazıcılar da bu olayı annalarda övünç listesine eklemekteydi. Kabartmalar ve bazılarında eklenen yazıtlar yerli halkın görmesi veya okuması için değil, Assur'un ulaştığı her yerin, çok da gerçekçi olmayan sahibi olma iddiasının bir göstergesi ve geleceğe bırakılan bir mesaj gibi algılanabilir.

KAYNAKLAR

- Albenda, P. (1988) "The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 271: 5-30.
- Albenda, P. (1998) *Monumental Art of the Assyrian Empire: Dynamics of Composition Styles*, Monographs on the Ancient Near East 3/1, Malibu: Undena Publications.
- Aro, S. (2009) "The Origins of the Artistic Interactions between the Assyrian Empire and North Syria Revisited", M. Luukko, S. Svård, R. Mattila (ed.), *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, *Studia Orientalia* 106, Helsinki: Finnish Oriental Society: 9-18.

- Bachmann, W. (1927) *Felsreliefs in Assyrien, Bawian, Malta und Gundük*, Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 52, Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Balçioğlu, B., Mayer, W. R. (2006) "Eine neuassyrische Votivstelen aus Turlu Höyük", *Orientalia* 75/3: 177-181.
- Barnett, R. D., Falkner, M. (1962) *The Sculptures of Aššur-nasir-apli II (883-859 BC) Tiglath-pileser III (745-727 BC) Esarhaddon (681-669 BC) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, London: The Trustees of the British Museum.
- Bartl, P. V. (1999-2001) "Zum Felsrelief von Eğil", *State Archives of Assyria Bulletin* 13: 27-37.
- Black, J., Green, A. (1992) *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*, London: British Museum Press.
- Börker-Klähn, J. (1982) *Alt Vorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Baghdader Forschungen 4, Mainz: Philipp von Zabern.
- Colbow, G. (2000) "Anbringungsorte neuassyrischer Felsreliefs - Bedeutsame Räume in der Königspropaganda?", *Iranica Antiqua* 35: 1-19.
- Donbaz, V. (1990) "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", *Annual Review of The Royal Inscriptions of Mesopotamia Project* 8: 5-24.
- Erkanal, A. (1988) "Cudi Dağı Araştırmaları", H. Erkanal, V. Donbaz, A. Uğuroğlu (eds), *XXXIVème Rencontre Assyriologie Internationale / XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV. International Assyriology Congress, 6-10/VII/1987 - İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 185-197.
- Erkanal, H. (1987) "1986 Cudi Dağı Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 5/II: 111-118.
- Erkanal-Öktü, A., Erkanal, H. 2020 *Cudi Dağı in assyrischer Zeit/ Cudi Dağı during the Assyrian Period/ Assur Döneminde Cudi Dağı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Gadd, C. J. (1951) "Note on the Stele of Aşağı Yarımca" *Anatolian Studies* 1: 108-110.
- Gates, C. (2011) *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, London, New York: Routledge.
- Gerlach, I. (2000) "Tradition-Adaption-Innovation zur Reliefkunst Nordsyriens/Südostanatoliens in Neuassyrischer Zeit", G. Bunnens (ed.), *Essays on Syria in the Iron Age*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7, Louvain, Peeters: 235-257.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K., Novotny, J. (2014) *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*, Part 2, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Harmanşah, Ö. (2007) "Source of the Tigris'. Event, place and performance in the Assyrian landscapes of the Early Iron Age", *Archaeological Dialogues* 14/2: 179-204.
- Harrison, T. P. (2005) "The Neo-Assyrian Governor's Residence At Tell Ta'yinat", *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 40: 23-32.
- Hawkins, J. D. (1969) "The Babil Stele of Assurnasirpal", *Anatolian Studies* 19: 111-120.
- Holloway, S. W. (2002) *Assur is King! Assur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*, Culture and History of the Ancient Near East 10, Leiden, Boston: Brill.
- Karlsson, M. (2013) *Early Neo-Assyrian State Ideology, Relations of Power in the Inscriptions and Iconography of Ashurnasirpal II (883-859) and Shalmaneser III (858-824)*, Unpublished Ph.D. dissertation (Uppsala Universitet), Uppsala.
- Keel, O. (1994) *Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina / Israel IV*, Orbis Biblicus et Orientalis 135, Fribourg: Academic Press, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kertai, D. (2015) *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, Oxford: Oxford University Press.
- King, L. W. (1913) "Studies of Some Rock-Sculptures and Rock-Inscriptions of Western Asia", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 35: 66-94.
- Köroğlu, K. (1998) *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır / Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köroğlu, K. (2015) "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian - Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology* 18/1: 111-127.
- Köroğlu, K. (2017) "Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Kaya Kabartmaları: 2015 Yılı Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 34/1: 329-354.

- Köroğlu, K., Yumruk, Ş. (2014) "Ergani/Gisgis (Kesentaş) Yeni Assur Kabartması", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 38: 2-8.
- Kreppner, F. J. (2002) "Public Space in Nature: the Case of Neo-Assyrian Rock Reliefs", *Altorientalische Forschungen* 29/2: 367-383.
- Kulakoğlu, F. (2006) "Some Neo-Assyrian Sculptures from Şanlıurfa Province (Upper Balikh)", B. Avunç (ed), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, İstanbul: Homer Kitabevi: 515-522.
- Lehmann, C. F. (1900) "Hr. C. F. Lehmann macht Mittheilungen aus englischen Briefen des Hrn. Ellsworth Huntington über armenische Alterthümer. Charput, den 24. Juli 1899", *Zeitschrift für Ethnologie*: 140-152.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1910) *Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Forschungen I-II*, Berlin, B. Behr.
- Leichty, E. (2011) *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Lloyd, S., Gökçe, N. (1953) "Sultantepe: Anglo-Turkish Joint Excavations", *Anatolian Studies* 3: 27-47.
- Madhloom, T. A. (1970) *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London: The Athlone Press.
- Magen, U. (1986) *Assyrische Königsdarstellungen, Aspekte der Herrschaft : eine Typologie*, Baghdader Forschungen 9, Mainz am Rhein: Phillip von Zabern.
- Millard, A. (1994) *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, State Archives of Assyria Studies 2, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Morandi, D. (1988) "Stele e statue reali assire: localizzazione, diffusione e implicazioni ideologiche", *Mesopotamia* 23: 105-155.
- Nogaret, M. (1985) "Prospection au Cudi Dağ. Préliminaires", *Revue d'Assyriologie* 79/1: 64-66.
- Porter, B. N. (2000) "Assyrian Propaganda for the West: Eserhaddon's Stelae for Til-Barsip and Sam'al", G. Bunnens (ed.), *Essays on Syria in Iron Age*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 7, Louvain, Paris, Sterling, Virginia: Peeters: 143-176.
- Porter, B. N. (2003) *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian iconography*, Orbis Biblicus et Orientalis 197, Fribourg: Academic Press, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Radner, K. (2010) "Die assyrischen Königsinschriften an der Tigrisgrotte", A. Schachner (ed.), *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archaeologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel*, Istanbul: Istanbulische Forschungen 51, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag: 172-202.
- Rassam, H., Rogers, R. W. (1897) *Asshur and the Land of Nimrod: being an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, including a narrative of different journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Cincinnati: Curts & Jennings, New York: Eaton & Mains.
- Reade, J. (2009) "Fez, Diadem, Turban, Chapelet: Power-Dressing at the Assyrian Court", M. Luukko, S. Svård, R. Mattila (ed.), *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Studia Orientalia 106, Helsinki: Finnish Oriental Society: 239-264.
- Roobaert, A. (1996) "A Neo-Assyrian Statue from Til Barsib", *Iraq* 58: 79-87.
- Rossner, E. P. (1987) *Die neuassyrischen Felsreliefs in der Türkei. Ein archäologischer Reiseführer*, Felsdenkmäler in der Türkei 2, München: E.P. Rossner Verlag.
- Russell, H. F. (1986) "Assyrian Monuments at the Tigris Tunnel", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3: 361-363.
- Schachner, A. (2005) "Birkleyn Mağaraları (Dicle Tüneli) Yüzey Araştırması 2004", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 23: 367-385.
- Schachner, A. (2007) *Bilder eines weltreichs. Kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien*, Subartu 20, Turnhout: Brepols.
- Schachner, A. (2009) *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archaeologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel*, Istanbul: Istanbulische Forschungen 51, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Schachner, A. (2012) "Assyriens Herrschaft im Norden - Eine Stele aus Idil im südöstlichen Tur Abdin", H. D. Baker, K. Kaniuth, A. Otto (ed), *Stories of long ago: Festschrift für Michael D. Roaf*, Alter Orient und Altes Testament 397, Münster: Ugarit-Verlag: 595-614.
- Schachner, A., Schachner, Ş. (2003) "Ein neu-assyrischer Reliefblock aus dem östlichen Kasyari-Gebirge", *Baghdader Mitteilungen* 34: 221-233.
- Schachner, A., Bucak, E. (2005) "Neo-Assyrian or Neo Hittite? An Orthostat in Şanlıurfa Archaeological Museum", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire, (eds), *Anatolian Iron Ages 5. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 31, London: British Institute of Archaeology at Ankara: 157-166.
- Sevin, V. (2010) *Yeni Assur Sanatı II. Assur Resim Sanatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Shafer, A. (2007) "Assyrian Royal Monuments on the Periphery: Ritual and the Making of Imperial Space", J. Cheng, M. H. Feldman (ed.), *Ancient Near Eastern Art in Context: Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*, Culture and History of the Ancient Near East 26, Leiden, Boston: Brill: 133-159.

- Tadmor, H., Yamada, S. (2011) *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Taşyürek, O. A. (1975) "Some New Assyrian Rock-Reliefs in Turkey", *Anatolian Studies* 25: 169-180.
- Taşyürek, O. A. (1979) "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates", *Iraq* 41/1: 47-53.
- Taylor, J. G. (1865) "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35: 21-58.
- Thureau-Dangin, F., Dunand, M. (1936) *Til-Barsib*, Bibliothèque Archéologique et Historique 23, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Thureau-Dangin, F., Barrois, G. A., Dossin, G., Dunand, M. (1931) *Arslan-Tash: Atlas*, Bibliothèque Archéologique et Historique 16, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- von Luschan, F. (1893) *Ausgrabungen in Sendschirli 1: Einleitung und Inschriften*, Mittheilungen aus den orientalischen Sammlungen 11, Berlin: W. Spemann.
- von Luschan, F., Jacoby, G. (1911) *Ausgrabungen in Sendschirli IV*, Mittheilungen aus den orientalischen Sammlungen 14, Berlin, GeorgReimer Verlag.
- Wäfler, M. (1976) "Das neuassyrische Felsrelief von Eğil", *Archäologischer Anzeiger*: 290-305.
- Wicke, D. (2015) "Assyrian or Assyrianized Reflections on the Impact of Assyrian Art in Southern Anatolia", R. Rollinger, E. v. Dongen (eds.), *Mesopotamia in the Ancient World: Impact, Continuities, Parallels. Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project Held in Obergurgl, Austria, November 4-8, 2013*, Melammu Symposia 7, Münster: Ugarit-Verlag: 561-601.
- Wilkinson, T. J., Ur, J., Wilkinson, E. B., Altaweel, M. (2005) "Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 340: 23-56.
- Winter, I. (2010) *On art in the Ancient Near East. Volume I, Of the First Millennium B.C.E.*, Culture and History of the Ancient Near East 34, Leiden; Boston: Brill.
- Yamada, S. (2000) *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III Relating to His Campaigns to the West*, Culture and History of the Ancient Near East 3, Boston: Brill.
- Zaccagnini, C. (1993) "Notes on the Pazarcik Stela", *State Archives of Assyria Bulletin* 7/1: 53-72.

Anadolu'daki Çiviyazılı Orta ve Yeni Assur Metinleri

JOHN MACGINNIS*

SELİM FERRUH ADALI**

Son 150 yıl boyunca Anadolu'da ortaya çıkarılan bir dizi yazıtlı stel ve kaya kabartmasının yanında, kil tablet, silindir ve tuğla üzerinde de çok sayıda çiviyazılı metin bulunmuştur.¹ Giricano, Zincirli, Tarsus, Malatya/Arslantepe, Sultantepe, Gırnava, Ziyaret Tepe, Tayinat ve Karkamış'ta bulunan bu metinler, menşei bilinmeyen buluntularla birlikte bölgede geniş bir kuşaktaki Assur varlığına kanıt oluşturur. Orta Assur Dönemi'ne ait Giricano arşivi hariç olmak üzere bütün bu metinler Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenir (Fig. 1).

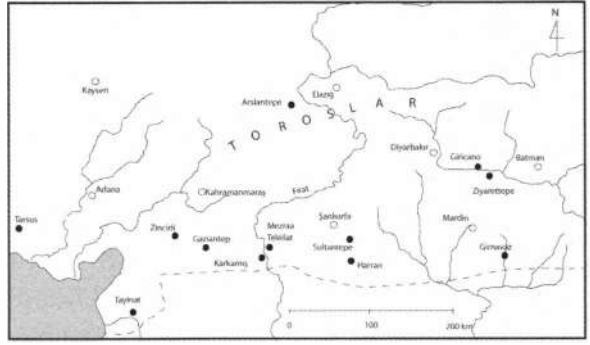

Fig. 1: Anadolu'da bulunmuş çiviyazılı buluntuların dağılımı.

Orta Assur Metinleri

Giricano

Diyarbakır ili Bismil ilçesinin 11 km güneyinde ve Dicle'nin kuzey kıyısında kalan Giricano yerleşmesinde, 2000-2003 yılları arasında Münih Üniversitesi ve Diyarbakır Arkeoloji Müzesi adına Andreas Schachner başkanlığında kazılar yapıldı.

* British Museum
johnmacginnis@aol.com

** Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
selimferruh.adali@asbu.edu.tr

¹ Yardımları için Grant Frame, Gürkan Gökçek, Beate Pongratz-Leisten, Virginia Herrmann, Jake Lauinger ve Nicolò Marchetti'ye teşekkür ederim. Kısaltmalar: PNA 1 = Radner 1998, PNA 2 = Baker 2000, SAA 1 = Parpola 1987, SAA 5 = Lanfranchi & Parpola 1990, SAA 19 = Luukko 2012.

Kazıların daha ilk sezonunda, üzeri başka bir kaba ait büyük bir çömlek parçasıyla kapatılmış bir çömlek içinde saklanmış bir arşive denk gelme şansı yakalandı (Radner 2004; Postgate 2013: 83-84). Bu arşiv, 11 tanesi Radner tarafından İli-iddina eponimi ile Assur-bel-kala dönemine MÖ 1069 veya 1068 yıllarına tarihlenen Geç Orta Assurca yazılmış toplam 15 metinden oluşur.²

Bu metinler Tuşhulu Kidin-Sin'in oğlu Ahuni'nin arşivini oluşturuyordu ve dağılımı şu şekildeydi: Sekiz arpa borcu notu ve bir arpa alındı makbuzu, ticari bir girişimle ilgili bir gümüş borcu notu, iki öküz taahhüdü, bir köle satışı, bir kadının eş olarak satın alınması ve Muşallim-Assur adlı bir kişinin kendi işlediği bir suçun tazminatına karşılık erkek kardeşi Dilişsu'yu köle olarak verme taahhüdü. Bu metinleri en az beş yazman yazmıştı (Radner 2004: 82). Metinlerin dördünde Dunnu-şa-Uzibi toponimi (yer ismi) geçer ve bunun Giricano'nun kadim ismi olduğu anlaşılır. Bu isim kayda değer: *dunnu* tahkimli çiftlik anlamına gelir ve açıkça bu bölgedeki Orta Assur işgalinin biçimini –tahkimli çiftlikler ağı– gösterir. Anlaşılan Ahuni bu çiftliğin sahibi/beyi idi. İşletme, Marduk-etel-ahheşu adında bir mülk yöneticisi (*rab bīti*) gerektirecek kadar büyüktü ve her ne kadar bulunmamış olsa da işletilmesi için yazılı kayıtlar tutulmuş olmalıydı. Radner borç olarak verilen toplam tahılın yaklaşık 17 hektarlık arazinin rekoltesine denk geleceğini hesaplamıştır: Nadası hesaba katsak bile bu, çiftliğin yetki alanındaki tahmini 900 hektarlık arazinin ancak küçük bir kısmı olabilirdi (Radner 2004: 143-144); ne düzeyde vergi toplandığına dair ise elimizde bir bilgi yoktur.

Metinlerde söz edilen diğer toponim Tuşhu'dur. Dunnu-şa-Uzibi'nin Tuşhu'ya tabi olduğu açık olduğundan, Tuşhu'nun Giricano'ya göre Dicle'nin karşı kıyısındaki (ve biraz aşağısındaki) büyük höyük Ziyaret Tepe'nin kadim ismi olduğu kesinlikle anlaşılır; Ziyaret Tepe'de son zamanlarda tamamlanan saha çalışmaları yerleşmede bir sarayı da içeren önemli bir Orta Assur iskânı olduğunu belirlemiştir. Ancak Yeni Assur Dönemi'nde imparatorluğun bu kısmının eyalet başkenti Tuşhan iken, Orta Assur Dönemi'nde başkent Tidu'da (Üçtepe) gibi görünmektedir.³

Giricano arşivi şimdiye kadar Türkiye'de bulunmuş tek Orta Assur arşividir. Metinlerin hâlâ dokunulmamış olması –antik dönemlerde kasten parçalanmamış olması– etkin olduklarını işaret eder. Diğer bir deyişle tarihleri yalnızca bir *terminus post quem* olarak değil, belki de tam Dunnu-şa-Uzibi'nin terk edildiği yıl olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda metinlerden birinin (No. 12) cezai koşul maddeleri arasında borçlunun “dağlara kaçması” olasılığının öngörülmesi de yine ilgi çekicidir. Bu, II. Assurnasirpal'ın “açlık ve kıtlık yüzünden başka ülkelere, Şubria ülkesine giden mecalsiz kalmış Assurluları geri

2 Diğer bir metin de (No. 14) başka bir yerden bilinmeyen BU-[...] eponimi ile tarihlenir.

3 Üçtepe kazıları için bkz. Koroğlu 1998; Özfirat 2005 ve bu kitapta Üçtepe bölümü.

getirdim" (Grayson 1991: 202, ii.7-8) ifadesini akla getirir. Hem Giricano'daki koşul maddesi hem de Assurnasirpal'ın ifadesi yerleşimlerin terk edildiği, sakinlerinin dağlara kaçtığı toplumsal bir çöküşe işaret eder, ki bu tablo arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Yukarı Dicle'deki kolonilerin ilk kuruluşu I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) tarafından gerçekleştirildiğinden, Assur-belkala (MÖ 1073-1056) döneminde terk edilmeleri Amidu'nun doğusundaki bölgede resmi Orta Assur varlığının 170-200 yıl civarında sürdüğü anlamına gelir (Radner 2004: 142).

Yeni Assur Metinleri

Zincirli

Zincirli (eski Sam'al) yerleşmesinde 1898-1902 yıllarında Alman Şark Komitesi adına Felix von Luschan başkanlığında yapılan kazıların son sezonunda az sayıda çiviyazılı tablet bulunmuştur. Bunlar Bettina Faist (2013-2014) tarafından yayımlanmıştır. Zincirli sitadeliindeki Kuzeybatı Sarayı'nda J Yapısı'nın son evresinde iki tablet bulunmuştur. VA S 3566, Kanunayı eponimine (MÖ 671) tarihlenen bir kadın satışı; VA S 3566a, Assur-bani eponimine (MÖ 713) tarihlenen köle kız satışıdır. Kazı raporları İç Sitadel Kapısı'nın kuzeyindeki bir alanda bir tabletin daha bulunduğunu yazar, fakat günümüzde bu tabletin herhangi bir kopyası ya da çıkarılmış kalıbı bulunamamaktadır.

Tarsus (Fig. 2)

Gözlükule, Tarsus'ta (eski Tarzu/i) 1934-1938 yılları arasında Bryn Mawr College ve İleri Çalışmalar Enstitüsü adına Hetty Goldman tarafından yürütülen kazılarda bir Hitit arazi tapusu (No. 1) yanında, Assur idaresinden çıkan sekiz çiviyazılı tablet bulunmuştur (Goetze 1939).⁴ Bunlar, bazılarında ödeme notlarıyla (No. 2-6, 9), birinde ise denetimleri altındaki astlarının isimleriyle birlikte (No. 7) olmak üzere birey listeleri içeren yedi tablet ile kötü rüyalardan, şer alametlerin-

Fig. 2: Assurlu bireylerin ve bu bireylerin denetimleri altındaki Assurlu olmayan bireylerin isimlerinin listesini içeren Tarsus tablet No. 7 (Goetze 1939).

4 Sanherib ve Tarsus hakkında görüşler için bkz. Dalley 1999.

den, büyücülük, ruhlar ve diğer kötülüklerden gelecek olumsuz etkilere karşı sihirli bir yazı içeren muska biçimli bir tabletten (No. 8) oluşur.

No. 7'de listelenen astların isimleri özellikle ilgi çekmiştir. Son zamanlarda yapılan bir çalışmada bu isimlerin ikisi Luvice, üçü ise Yunanca olarak çözümlenmiştir (Schmitz 2009). Söz konusu kişilerin Tarsus'taki Assur idaresinin astları olduğu kesinse de şehrin yerlisi olduklarını ya da oraya savaş esiri olarak götürüldüklerini söylemek şu an için mümkün değildir.

Arslantepe (Fig. 3)

Arslantepe (eski Melid) yerleşmesinden bugüne kadar hepsi de II. Sargon'un kral yazıtları olan üç çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. İlk iki parça Delaporte'nin yerleşmedeki kazıları sırasında 1938 sezonunda bulunduğu fıçı biçimli yazıt parçalarıdır (Frame 2009: 65; Delaporte 1939: 54). Landsberger'in ilk incelemesinden sonra bu parçalar önce kaybolmuş, sonra Malatya ve Ankara'daki müzeler-

Fig. 3: Melid'de bulunmuş II. Sargon'a ait yazıtlı silindir parçası (Akdoğan, Fuchs 2009).

de tekrar ortaya çıkmıştır. İlk parça kralın unvanlarını, Ninive, Kalhu ve Dur-Şarrukin'deki çalışmalarını ve kuzeye, kuzeydoğuya ve Babil ülkesine askeri seferlerini içeren (Frame 2009), MÖ 707'de Sargon'un 15. yılında yazılmış olması gereken (Frame 2009) bir silindir yazıtın parçasıdır; ikinci parça yine Babil ülkesindeki etkinliklerle ilgilidir ancak MÖ 706'ya tarihlenmelidir (Akdoğan, Fuchs 2009). 1968'de Pecorella'nın kazılarında bulunan üçüncü bir silindir parçası Aşdodlu İamani ve Sargon'un Babil ülkesindeki etkinlikleriyle ilgili bölümler içerir (Castellino 1975; cf Frame 2004: 176-177; Frame 2009: 79-80). Bu son iki parça aynı silindire ait olabilir. Her üç yazıt da muhtemelen MÖ 708'de Kummuh'un alınmasının ardından Melid'in doğrudan Assur kontrolü altına girmesinden sonra Sargon'un şehirde yaptırdığı binaların temel depozitleri olarak oluşturulmuştur.

Sultantepe (Fig. 4)

Şanlıurfa'nın yaklaşık 20 kilometre güneyindeki Sultantepe yerleşmesinde 1951 ve 1952'de Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden Seton Lloyd ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Nuri Gökçe tarafından kazılar yapılmıştır (Lloyd, Gökçe 1953; Lloyd 1954; ayrıca bkz. aşağıda Sultantepe bölümü). Şimdiye kadar Türkiye'deki en kapsamlı Yeni-Assur dönemi çivi yazılı buluntular

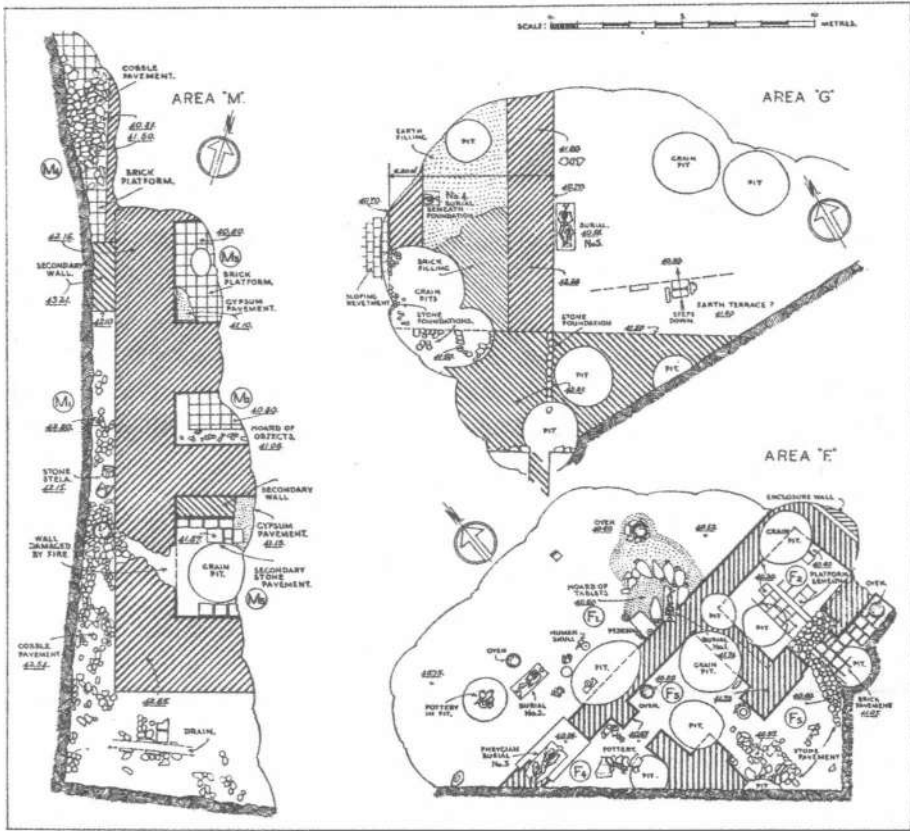

Fig. 4: Sultantepe'de Assur Dönemi tabakalarının yerleşim planı (Lloyd, Gökçe 1953).

buradan gelmiştir. İlk olarak 572 tablet ve parça kaydedilmiş, yapılan birleştirmeler sonucunda 407 metin yayımlanmıştır (Gurney, Finkelstein 1957; Gurney, Hulin 1964); bazı parçalar henüz yayımlanmamıştır. Bu tabletler Anadolu Medeniyetleri Müzesi ile Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu tabletlerin dördü, bir köle satışı, bir gümüş borcunun kapatılması ve mal alışveriş listeleri içeren ekonomiyle ilgili metinlerdir (Gurney 1953: 21-25; Finkelstein 1957). Ancak kalanların hepsi büyük bir evin dışında çok sayıda şarap kabıyla birlikte bir yığının içinde bulunmuştur. Metinler MÖ 718 ile 612 arasına tarihlenir ve Sultantepe'nin kadim Huzirina olduğunu gösterir. Metinlerin genel içerikleri edebi kompozisyonlar, ilahi ve dualar, ritüeller, büyü metinleri, tıbbi metinler, hemerolojiler, astronomi metinleri, matematik metinleri, sözcük listeleri, eponim listeleri ve kraliyet hibeleridir. Gurney'in tespit ettiği gibi (1952: 26), bu profil Assur'daki Büyücü Hekim Evi'nden çıkarılan tablet koleksiyonuna dikkat çekici derecede benzerdir. Gerçekten de Sultantepe metinlerindeki çok sayıda kolofon Tanrı Zababa'nın bir rahip olan Qurdi-Nergal'den söz eder ve bu rahi-

bin metinlerin dışarısında bulundukları evin sahibi olması muhtemeldir. Aynı zamanda pek çok metindeki çok sayıda hata, bazı yazmanların çırak (*šamallû*) olduğunun söylenmesi ve yakınlarında Sin, İhtar ve Zababa tapınaklarının bulunması metinlerin bir tapınak yazman okulundan gelmiş olabileceğini işaret eder; böyle bir okul belki de Qurdi-Nergal'in evinden işletiliyordu.

Bu tabletlerin ortaya çıkarılması Assur edebi metinlerinin yayımlanmasında önemli ilerlemelere yol açmıştır. Örneğin yaratılış destanı *Enuma Eliş*'in metninin eksik 40 dizesi eklenmiş ve "Hakşinas Çilekeşin Şiiri" *Ludlul bēl nēmeqi*'nin I. Tablet'inin ilk nüshası bulunmuş (Gurney, Lambert 1954), Naram-Sin'in Kuta Efsanesi tableti, önceden Ninive ve Hattuşa'da bulunan kopyalarından bilinen bu kompozisyonu epey tamamlamış ve geliştirmiştir. Edebi metinler arasında ayrıca Gılgamış, Anzu, Erra ve Işum, Nergal ve Ereškigal (Gurney 1960), Gılgamış'ın bir mektubu (Gurney 1957), Lugale, Enlil ve Sud, Ninurta'nın Nippur'a dönüşü, Tammuz'un ölümüne ağıtlar, Na'id-Şihu Destanı ve bir münazara şiiri ile Marduk, İhtar, Nabu, Taşmetu, Şamaş, Ea, Sin, Gula ve Ninurta'ya ilahi ve dualar ile Assur şehrine kutsama vardır. Kelime listeleri arasında Ur₅-ra = *hubullû*, igi-duh-a = *tāmartu* ile, Assur Pratik Sözlüğü bulunur. Kehanet metinleri arasında *sakikku*, *barûtu*, *šumma izbu*, *šumma ālu*, *Enūma Anu Enlil* nüshaları, bir göksel alametler tableti ve bir *āšipū* almanacağı vardır. Tıbbi metinler arasında tıbbi reçeteler, *šammu šikinšu*, *abnu šikinšu* ve diğer taş listeleri bulunur. Büyü ve ritüeller arasında *namburbû* ritüelleri, *maqlû*, *šurpu*, *bīt rimki*, *tākultu*, *lamaštu*, *muššu'u*, *paḫuzu*, *udug-hul*, *sag-ba sag-ba*, *mīš pī*, *egalkura*, *ša-zi-ga*, bir tapınak binası ritüeli, kara büyüye karşı ritüel, bir rüya ritüeli ve bir kocanın gözüne tekrar girme ritüeli vardır. İki eponim listesi II. Adad-nirari ve II. Tukulti-Ninurta'nın zamanları açısından özellikle önemlidir (Gurney 1953). Kraliyet hibeleri arasında Esarhaddon tarafından yapılan bir vergi muafiyetli toprak hibesi ve tapınak sunuları için bir toprak hibesi bulunur.⁵ Bunların hepsini ayrıntılı tarif etmek mümkün değildir, fakat aşağıdaki noktalara özellikle dikkat çekilmelidir:

STT 30 Naram-Sin'in Kuta Efsanesi

"Kuta Efsanesi" Akkad'ın efsanevi krallarının maceralarını anlatan halk hikâyelerinin en popüleriydi.⁶ Eski Babilce, Orta Babilce ve Standart Babilce versiyonları vardır. Bunların en kısıası Standart Babilce olanıdır ve Sultantepe yazması da bu versiyonun nüshasıdır. Özel öneme sahiptir, çünkü efsanenin parçaları 1876'dan itibaren Ninive tabletleri arasında tespit edilmişse de doğru sıralaması ve anlaşılması ancak Sultantepe metninin bulunmasıyla gerçekleşmiştir. Kompozisyon Babil ülkesinin barbar sürülerince istilasını ve

5 STT I 49 = SAA XII 24; STT I 44 = SAA XII 48.

6 Edisyonlar: Gurney 1955; Westenholz 1997: 263 f; Çeviri: Foster 2005: 348-355.

sonunda en azından kısmen Naram-Sin tarafından yenilmelerinin hikâyesini anlatır, ancak yenilmeleri ilk başta ve bütünüyle olmaz; işlerinin bitirilmesi Enlil'e bırakılır ve hikâye gelecek hükümdarlara nasihatle son bulur.

STT 38-39 - Nippur'un Fakir Adamı

Bu meşhur metin, şehrin yöneticisi tarafından hakkı verilmeyen Nippurlu fakir bir adamın yöneticiyi tuzaklara düşürerek intikamını üç katı almasını anlatan komik bir hikâyedir.⁷ Kolofon, metnin *bit mummi*'ye yazman atanmış Nabu-ah-iddin adında biri tarafından yazıldığını belirtir ki bu durum Gurney'i tabletlerin dışında bulunduğu binanın Huzirina'nın "Akademisi" olduğu önerisini yapmaya yöneltmiştir (Gurney 1956: 147). Hikâye Ninive ve bizzat Nippur'da bulunan metin parçalarında da kaydedilmiştir, fakat Sultantepe'de bulunan nüsha hemen hemen tamdır ve bu nüsha olmadan bu diğer parçalar anlaşılazdı.

STT 43 - Bir Kral Seferinin Şiirsel Anlatımı (Fig. 5)

Assur'un batısında başlayıp kuzey ve kuzeydoğuya ilerleyen bir Assur seferini anlatan bu metin, şiirsel biçimde oluşturulmuş olması açısından benzersizdir.⁸ Assur'un ana tanrılarına yakaran biraz tahrip olmuş bir girişin ardından metin, Til-Barsip'in yanması da dahil olmak üzere Bit-Adini'nin fethini anlatır. *Turtānu* Assur-bel-ka'in'e Hitit krallarının haracını kabul etme emri verilirken, kral ordunun başında Şubria üzerinden Urartu'ya ilerleyerek Urartu ordusunu yenilgiye uğratar. Daha sonra Tikki ve Hubuşkia üzerinden, yolda haraç toplayarak Assur'a döner ve sonunda Arbail'e girerek Milkia'da İştâr adına bir şenlik düzenler.⁹ Metnin katı tarihsel yorumu akla bazı sorular geti-

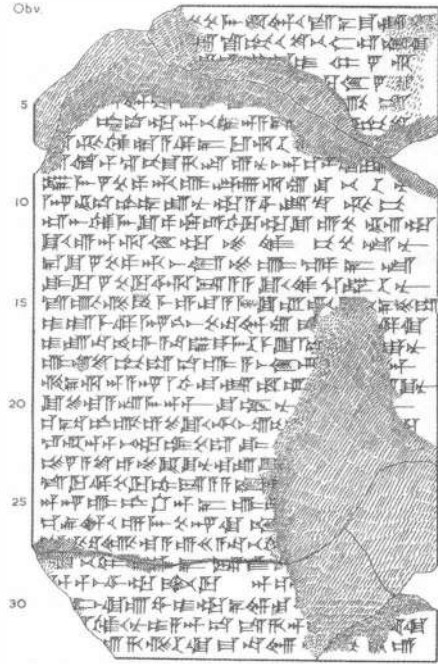

Fig. 5: Sultantepe'de bulunmuş ve bir kral seferinin şiirsel anlatımını içeren STT 43 numaralı tablet. (Gurney, Finkelstein 1957).

7 Edisyon: Gurney 1956; Gurney 1972: 152-153; çeviri: Foster 2005: 931-936.

8 Edisyonlar: Lambert 1961; Grayson 1996: 84-87; Livingstone 1989: 44-47.

9 Milkia ve Assur krallarının seferlerin sonunda kutladıkları şenlikler için bkz. MacGinnis 2014: 35-36.

rir. Kralî ana karakterin ismi metinde korunmamıştır. Lambert bunu gerçekten de Til-Barsip'i ele geçiren ve Urartu'ya sefer düzenleyen III. Salmanassar olarak kabul eder. Assur-bel-ka''ın de bu kralın zamanında *turtānu* olduğu bilinmektedir. Ancak Reade (1989) Salmanassar'ın Til-Barsip'i yaktığına dair herhangi bir kayıt bulunmaması ve Urartu'ya seferinde de Şubria'dan geçmemesi açılardan buna itiraz eder. Metnin II. Assurnasirpal'ın krallığının geç bir döneminden bahsettiği önerisini yapar. Ancak metinde kral birinci şahıs olarak konuşurken Assurnasirpal'dan üçüncü şahıs olarak bahsedilmesi böyle bir yorumu geçersiz kılmaktadır. Lambert'in itirazlarına (1961: 144) ve Sargon ile Assurbanipal'ın başarılarını metheden başka şiir parçalarına (Livingstone 1989: 47-53) rağmen aslında metin tarihsel bir kayıt olarak değil de Tukulti-Ninurta Destanı gibi kompozisyonlarla (Foster 2005: 298-317) karşılaştırılabilecek edebi bir eser olarak daha iyi anlaşılır. Dolayısıyla STT 43 tarihsel bir kaynak olarak güvenilir olmasa bile alışılmadık bir türün temsilcisi olarak çok önemlidir.

STT 341 - Kuş Ötüşleri Metni

Bu metin (Lambert 1970) çeşitli kuşların çıkardığı sesleri kaydeder; bu sesler kuşların hangi tanrıyla ilişkilendirileceğini gösteren mitolojik içerikli Babilce tabirler olarak yorumlanır. Sultantepe'de bulunan nüsha 15 kuşu ele alır ve bir miktar tahrip ve bozulma olmasına rağmen tamdır. Bunların bir kısmı Ninive'de bulunan kopyadan ve Assur'da bulunan 19 kuşu ele alan bir çeşitlemeden (11 kuş iki metinde de bulunur) tamamlanabilir. Girişler "x-kuşu y tanrısının kuşudur; sürekli (gú.gú-si, = *ıştanassi*) z diye öter" biçimindedir. Bazı durumlarda ötüşler, mitolojik yansımaları olan Akkadca tabirler olarak yorumlansalar da onomatopoik (yankı-sözcük) olarak adlandırılırlar. Örneğin horoz "*tahaṭā ana tutu*" diye öter; bu sözcükler horozun ötüşüne benzer ama burada "Tutu'ya (Marduk'un adlarından biri) karşı günah işledin" anlamı da vardır. Keklik *Asagṣī, Asagṣī*, (Asakku git! Asakku git!) diye öter ve buna göre (bir cin olan) Asakku'nun kuşudur.

Birkaç örnekte edebi metin dizeleri ötüş olarak verilir. Örneğin, Marduk'un kuşu olan şahin, "Tanrıların kalbini bilen, aklın içine bakan Şazu" diye öter.

Girnavaz

Nusaybin/Nisibin'in 4 km kuzeyindeki Girnavaz yerleşmesinde 1982-1991 arasında Hayat Erkanal başkanlığında kazılar yapılmıştır (Erkanal 1988). Buluntular arasında ikisi 1984 sezonundan, biri de 1986 sezonundan üç çiviyazılı tablet vardır; kesin bulunma yeri bilinmeyen bir metin daha bunlarla birlikte ele alınmalıdır. Metinlerin hepsi Donbaz (1998) tarafından yayımlanmıştır ve Iştar-nadin-ahhe adında bir adamın arşivine aittir. İlk metin, Gir. 84/84, postkanonik eponim Adad-remanni¹⁰ ile tarihlenen bir üzüm bağı satışsıdır. Bu me-

10 Bu eponim PNA I. Cilt, I. Bölüm, s. 34'teki maddede MÖ 631'e tayin edilmiştir.

tin Girnavaz'ın kadim Nabula ile eşleştiğini işaret eder (Donbaz 1998: 5-6) ve Donbaz'ın da kaydettiği gibi kraliyet yoluna yapılan referans Girnavaz'ın Nisibin ile Guzana arasındaki kraliyet yolu üzerindeki konumuyla uyumludur; metinlerde söz edilen dere (*nahallu*) büyük ihtimalle höyüğün dibinden geçen Çağ Çağ Vadisi'dir. Nabula'nın adı I. Adad-nirari ve Assur-bel-kala'nın yazıtlarında geçer ve I. Tukulti-Ninurta I zamanında Assur'a *ginā'u* sunuları gönderdiği belirtilir; V. Şamşi-Adad, III. Salmanassar'a karşı ayaklanan şehirlerden biri olarak Taidu ile Kahat arasında Nabula'yı da sayar (Röllig 1998). Gir. 84/85, tabletin tahrip olmuş olması netliği bozsa da olasılıkla yine bir emlak satışı olan bir yasal metinken, Gir. 86/23 ise bir tarla satışını kaydeder: Bu metinlerin eponimleri korunmamıştır ama prosopografik örtüşmeler ikisinin de tarih olarak Gir 84/84'e çok yakın olması gerektiğini ortaya koyar. Bunlara ek olarak dördüncü bir belge, Mardin yakınlarındaki Şariza'da bulunduğu söylenen Şar. 146 da büyük ihtimalle yine aynı arşive aittir: Post-kanonik eponim Marduk-şar-uşur¹¹ ile tarihlenen, bir eşek ve gümüş ödemesiyle ilgili bir davanın kayıdır. Girnavaz metinleri üzerine makalesinde Donbaz bölgeden iki metin daha yayımlamıştır: Bulunduğu yer bilinmeyen Metin 78/294 Bel-şadua eponimiyle (MÖ 756) tarihlenen bir köle kız satışındır; yine Mardin yakınlarındaki Erzen'de tek bulunan Metin 5/152-2 (tarihi eksik) bir kadının satışını kaydeder.

Ziyaret Tepe (Fig. 6)

Dicle kıyısında, Diyarbakır'ın 60 km doğusunda yer alan Ziyaret Tepe'de Akron Üniversitesi'nden Timothy Matney yönetiminde 1997'den 2014'e kadar sistematik bir saha araştırması programı uygulanmıştır.¹² Bu çalışmalar kapsamında yoğun jeofizik araştırmaların yanında yerleşmenin çeşitli yerlerinde yapılan kazılarda hem Orta Assur hem de Yeni Assur Dönemi'ne ait kalıntılar bulunmuştur ve Ziyaret Tepe'nin Yeni Assur eyalet başkenti Tuşhan olduğu artık hemen hemen kesin olarak belirlenmiştir (Parpola 2008: 25-27). Yerleşmedeki iki yer, höyüğün tepesindeki, valinin olduğu anlaşılan saray (A/N alanı) ile, aşağı şehirdeki büyük bir idari kompleks (G/R alanı) epigrafik buluntularıyla dikkat çeker.

Aşağı Şehirde Bulunan İdari Metinler

(ZTT 1-28, 31-32)

Ziyaret Tepe'de ilk rastlanan epigrafik buluntu, ZTT 1-28, 2002 ve 2003 sezonlarında kazılarak çıkarılan bir idari metinler arşivi idi (Parpola 2008). G/R alanında, Parpola'nın (2008: 12) tipik bir idari birim olarak tespit ettiği batı yapısında-

¹¹ Bu eponim PNA 2. Cilt, II. Bölüm, s. 730'daki maddede MÖ 627 olarak belirlenmiştir.

¹² Ziyaret Tepe'deki çalışmaların genel özetleri için aşağıdaki Ziyaret Tepe bölümüne ek olarak bkz. MacGinnis, Matney 2009; Matney vd. 2012; MacGinnis vd. 2014; MacGinnis, Matney, Köroğlu 2016; Matney vd. 2017.

Fig. 6: Ziyaret Tepe Höyüğü'nün güneyden görünümü (Ziyaret Tepe Archaeological Project).

ki 11 no'lu avlunun yanındaki iki odada toplam yirmi sekiz tablet bulunmuştur (Fig. 7). Tabletlerin çoğu, büyük depolama kaplarının yanında ele geçmiştir; belki de buraya duvarlardaki raflardan düşmüşlerdir. 17 metin tahıl alındısı ile ilgilidir, bunların bazıları şehrin etrafına yayılmış çiftliklerden gelmiştir. Yine bir kısmı kalp şeklinde özetlerdir, özetlerden biri (ZTT 14) ise valinin kabulünden bahseder. Tesisin başlıca meselelerinden birinin tahıl idaresi olduğu açıktır. Diğer parçalanmış metinler askeri birliklerden ve sürgünlerin iskânından (ZTT 19) ve bir arazi sayımından (ZTT 26) söz eder.

Bu tür içerikler normal idari etkinlikler sayılırsa da arşivin tarihi olağan dışıdır. Tarihleri korunmuş iki tabletten ZTT 4 Parpola'nın MÖ 613 olarak belirlediği *limmu* Nabu-tappūtī-alik ile, ZTT 1 ise Parpola'nın (2008: 12-14) MÖ 611 olarak belirlediği, şimdiye kadar tespit edilmemiş Assur-şarrani ile tarihlenir. Dolayısıyla arşiv Ninive'nin MÖ 612'de düşüşünün hem öncesine hem de sonrasına uzanan bir dönemi kapsar. Gerçekten de böyle bir tarih makulen restore edilen Babil Kronikleri'nde verilen Babil kralı Nabopolassar'ın MÖ 611'de Tuşhan civarında olduğu, bölge üzerindeki otoritesini vurguladığı bilgilerine uyar (Parpola 2008: 13-14). Böyle bir tarih aynı zamanda arşivdeki sıkıntılı şartlarda giyecek ödünç alındığına dair yeminli ifade (ZTT 8) ve bir peygambere, bir kâhine, bir de tapınağa çok miktarda bakır verilmesi (ZTT 25) gibi bazı istisnai metinlerin de açıklanmasına yardımcı olur. En çok da Mannu-ki-libbali adında bir memurun üstüne dertli ifadelerle yazdığı iyi korunmuş bir mektup olan ZTT 22'nin bağlamıdır:

“Efendim Hazinesdar’a, hizmetçiniz Mannu-ki-libbali. Efendime afiyet! Bütün atlar, Assurca ve Aramice yazmanlar, müfreze komutanları, memurlar,

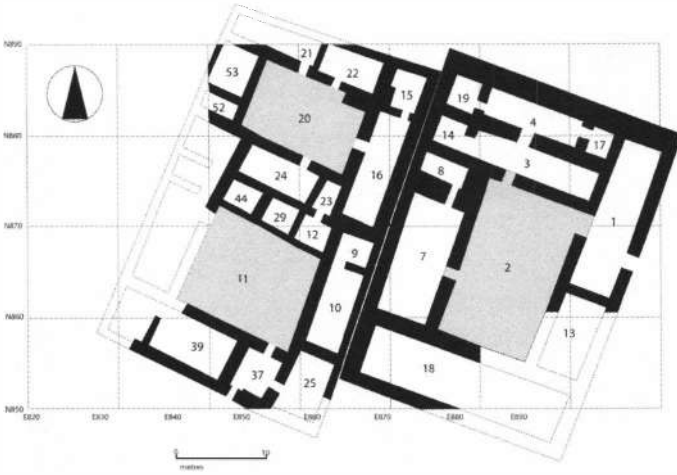

Fig. 7:
Ziyaret Tepe'nin aşağı
şehir yerleşiminde,
G/R alanında bulunan
idari yapı (Ziyaret Tepe
Archaeological Project).

zanaatkârlar, bakır ustaları, demir ustaları, alet ve teçhizatı temizleyenler, marangozlar, yay yapanlar, ok yapanlar, dokumacılar, terziler, tamir yapanlar hakkında – kime yalvarayım? Ne diyeyim? Daha ne yapayım? [...] Tek başıma mı öleceğim? [...] Nasıl komuta edebilirim? Gönderdiğim bu mektupta (bahsi geçen) kimse orada değil [...] Bunun sonu ölüm olacak. Hiç kimse kaçamaz. Ben bittim!”

Bu mektup ancak imparatorluk düşerken ve cepheye yaklaşıp Tuşhan üzerinden geçerken yazılmış olabilir.

Niniveli İştâr'ın yazmanlarından birinin şahit olarak görünmesi gibi bazı verilere dayanarak Parpola (2008: 20) bu arşivin arkasındaki kurumun İştâr Tapınağı olduğunu belirtir ve Niniveli İştâr'ın Tuşhan'da tapılan baş tanrıça olduğu sonucuna varır. Fakat bu bana kesin görünmüyor. Bir kere Tuşhan'ın kadim bir yerleşim olduğu göz önüne alındığında, şehirde tapınım gören başka bir yerel tanrının varlığı olması beklenmelidir; eğer bu tanrı dişi idiye tabii ki kolaylıkla (Niniveli) İştâr ile bağdaştırılabilirdi ancak bu konuda daha fazla yorum yapmak için gerekli verilere şu an sahip değiliz. Şehirde başka tanrılara da tapıldığını düşünebiliriz. Her halükârda, Ziyaret Tepe'deki araştırmalar şimdiye kadar şehrin ana tapınağını veya herhangi bir başka tapınağı ortaya çıkarmamıştır; ancak ilerideki araştırmaların bunu başarabileceğini umabiliriz. Metinlerde hem harem (*bīt isāti*) hem de haremin kadın yöneticisi (*šakintu*) geçmektedir ve ZTT 9'da yazılan kadınlar belki de hareme gidecekti. Bu da bir İştâr tapınağıyla ilişkili olabilir fakat yine kesin değildir: Her eyalet başkentinin kesinlikle bir haremi olmalıydı ve her durumda başlıca tapınağın İştâr'a adandığı düşünülmüyor. En önemlisi, Tuşhan'da bir *akītu* evi olduğunu biliyoruz – ikisi de tahıl tahsisi kaydı olan iki metinde, ZTT 12 ve ZTT 13'te bunun bahsi geçiyor. Yine bu *akītu* evinin yeri henüz bilinmemektedir ve bir gün bulunursa müthiş olacaktır. Lauinger'in son yorumuna göre (2013; ayrıca aşağıya bakınız) *akītu* evi yıllık haraçların kabul edildiği ve Assur kralına bağlı hükümdarların

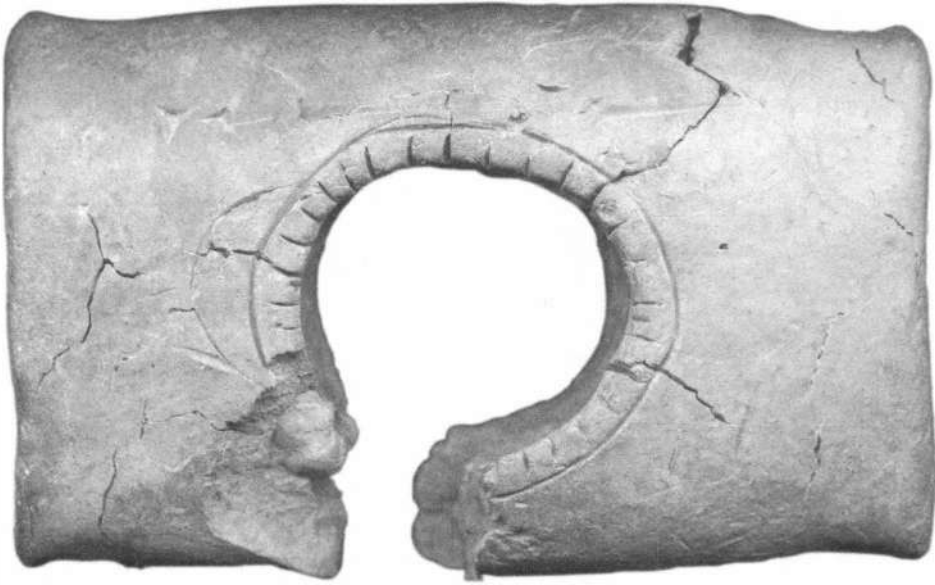

Fig. 8: Çiviyazılı gönderi etiketi, ZTT 31 (Ziyaret Tepe Archaeological Project).

bağlılık yeminlerinin yeniden tasdiklendiği yer olabilir. Lauinger, Tayinat'ın – kadim Unqu– perspektifinden yazmıştır fakat bu model doğrusa, imparatorluğa bütün olarak uygulanıyor olmalıdır. Öyleyse, Tuşhan'daki *akītu* evinde MÖ 672'de yapılan vassal anlaşmasının bir nüshası da olmalıdır. Hâlâ orada *in situ* olarak duruyor mu, yoksa MÖ 611'de Tuşhan'ı terk eden Assurlular Harran'a mı götürdüler kesin olarak bilemeyiz; ancak ikinci durum daha muhtemel görünmektedir (Fig. 8).

2002-2003'te ortaya çıkarılan arşive ek olarak aşağı şehirdeki komplekste iki buluntu daha çıkmıştır. Bunların birincisi, ZTT 31 (MacGinnis, Monroe 2014: 48-49), 2012 yılında bulunmuş, bir tarafında kenarı süslemeli bir delik açılmış küçük bir etikettir. Üstündeki basit metin, “Ahu-iddina - 1.000,” bir gönderiye iliştilmiş bir etiket olduğunu işaret eder. Diğer metin, ZTT 32 (MacGinnis, Monroe 2014: 49-50), 2013 sezonunda bulunmuştur ve koyun dağıtımlarını listelemektedir, bu da burada koyunların yönetim tarafından idare edildiğinin tek doğrudan kanıtı olması açısından önemlidir.

Valinin Sarayında Bulunan Metinler (ZTT 29-30, 33-34) (Fig. 9)

Sarayda ortaya çıkarılan en önemli metin, 2009 sezonunda taht odasının tabanında sarayın bu evresini yok eden yangınla pişmiş halde bulunan ZTT 30'dur (MacGinnis 2012a; MacGinnis 2012b). Sağ alt kısmının yüzeyinde bir bölüm eksikse de ön yüzü iyi korunmuştur; buna karşıt arka yüzü tündür fakat çok daha fazla aşınmıştır ve okunması yer yer çok zordur. Tablet saray idaresinin

yetkisi altında olmaları gereken kadınların listesidir. Ele alınan toplam kadın sayısı 144 olarak verilmiştir, fakat tablette 70'ten fazla isim olmaz; bunların yalnızca 60 tanesi linguistik bir yorumu mümkün kılacak kadar iyi korunmuştur. Burada ilgi çekici bir durum vardır, çünkü isimler (birkaç istisna dışında) Assurca olmadıkları gibi, (yine birkaç istisna dışında) bilinen eski Yakındoğu dillerinden hiçbirine ait değildir: Hurrice, Urartuca, Persçe, Elamca, Arapça, İbranice, Aramice, Fenikece ve Eski Mısır dili elenmiştir. Teoride bu kadınların Şubrialı oldukları, yani Tuşhan'ın hemen kuzeyindeki (sonunda Assur'a katılan) bölgeden geldikleri söylenebilirdi, ama muhtemelen bu olasılık da elenebilir çünkü genel olarak Şubria dilinin Hurricenin bir lehçesi olduğu düşünülür. O zaman en muhtemel açıklama bu kadınların Zagros Dağları'ndan tehcir edilen bir nüfus grubuna ait olduklarıdır, ki bu da kendi başına mantıksız değildir; hemen hepsinin isimlerinin kendi dillerinde olması çoğunlukla birinci kuşak gelenlerden olduklarını işaret eder, çünkü eğilim sürgünlerin çocuklarına Assurca veya Aramiceden türetilmiş isimler verme yönündedir. Yine kadınları listelediği anlaşılan küçük bir parça, ZTT 29 (MacGinnis, Monroe 2014: 48), birleşme yeri belli olmasa da bu tablete ait olmalıdır.

Yukarıdakilere ek olarak sarayda birkaç epigrafik buluntu daha kaydedilmiştir. Burada söz edilmesi gereken başlıca kalem, 2013 sezonunda ortaya çıkarılan küçük bir idari tablet olan ZTT 33'tür (MacGinnis, Monroe 2014: 50-52). Tablet, yünlü giyecek ve terlik teslimlerini listeler. Metinde tarih yoktur, içinde bulunduğu çukurun daha sonra bir Ortaçağ çukuru tarafından kesilmiş olmasından dolayı sarayın evreleriyle kesin stratigrafik (tabakasal) ilişkisi de belli değildir, fakat ortografi, özellikle de *ša* işaretinin eğimli biçimde yazılışı Erken Yeni Assur'a ait olduğuna işaret eder; bunu saray muhitinde dokuma üretiminin kanıtı olarak kabul etmek makul olacaktır. Bütünlük açı-

Fig. 9: Bilinen eski Yakındoğu dillerinden hiçbirine ait olmayan kadın isimleri listesini içeren ZTT 30 numaralı tablet (Ziyaret Tepe Archaeological Project).

sından son olarak daha önceki sezonlarda kazılarda bulunan üç küçük parçadan, ZTT 34-36'dan da söz edilmelidir (MacGinnis, Monroe 2014: 53).

Jetonlar

Hakiki yazı olmasa da idari işlemlerde kil jeton kullanımına dair Ziyaret Tepe'de bulunan kanıtlardan da burada bahsedilmelidir (MacGinnis vd 2014; Monroe 2016). Ziyaret Tepe'de toplamda yaklaşık 500 jeton bulunmuştur. Bunların temel biçimleri şöyledir: Küre, dört yüzlü, disk, silindir, koni, öküz postu, kare. Bu nesnelerin jeton olarak değerlendirilmesinden emin olmamızın nedeni yalnızca sayılarının çokluğu değildir. Bu nesnelerin çok büyük kısmının, çiviyazısı sistemiyle uyuşan bilişsel değerleri olduğunu gösterir şekilde, bürokrasi kültürüne ait –tablet, etiket, mühür baskısı, ağırlık gibi– başka nesne gruplarının da bulunmasıyla idari işlevi olduğu kanıtlanan G/R alanındaki anıtsal yapıda bulunması da bu belirlemede etkili olmuştur. Jetonların Yeni Assur İmparatorluk idaresinde rol oynadıkları yönünde ortaya çıkan anlayış, Türkiye (Tayinat), Suriye (Tell Sabi Abyad, Tell Şeyh Hamad, Tell Halaf) ve Irak'taki (Assur, Kar-Tukulti-Ninurta) başka keşiflerle de desteklenmektedir. Jetonların bürokratik işlemlere kullanışlılık, esneklik ve erişilebilirlik sağlama potansiyeli vardı. Özellikle, daha kalıcı kayıt öncesinde geçici veri depolanması için bir yol sağlıyorlardı ki bu yol aynı zamanda okur yazar olmayan ya da yarı okur yazar görevlilerin yerel ekonominin gözetimine katılmasına imkân veriyordu.

Tayinat

Tayinat yerleşmesinde (kadim Kunulua) ilk kazılar 1935-1938 yıllarında Şikago Doğu Enstitüsü'nün Suriye-Hitit Projesi kapsamında James Breasted başkanlığında yapılmıştır. Yerleşmedeki çalışmalar 1999'da Toronto Üniversitesi'nden Timothy Harrison başkanlığında tekrar başlamıştır (bkz. Harrison 2016 ve Tayinat bölümü). 2009 sezonunda küçük bir tapınak olan Yapı XVI'nın podyumunun tabanında on bir çiviyazılı tablet bulunmuştur (Harrison 2011; Harrison, Osborne 2012: 137-138) (Fig. 10). Tabletler şu türlerdedir (Lauinger 2011): *iqqur îpuş* olarak bilinen menolojik kehanetler dizisinin yedi nüshası (No. 1, 6-11), bir yemin tableti (No. 2), bir etiket (No. 3), başka bir hemeroloji tableti (No. 4) ve bir kelime listesi (No. 5). Daha ayrıntılı olarak, çeşitli etkinlikleri gerçekleştirmek için hangi ayların uğurlu, hangi günlerin uğursuz olduğunu anlatan bir dizi olan *iqqur îpuş* tabletlerinin hepsi çizelge şeklinde düzenlenmiştir ve x-ekseni ayları, y-ekseni ise çeşitli etkinlikleri, bu örnekte (nesnesi belirtilmemiş) ekme ve yenileme etkinliklerini gösterir. Bu tabletlerin ikisi “muska şeklindedir” yani tabletin üst kısmında geniş bir çıkıntı vardır; bunların biri (No. 7) asılmak üzere delinmiş, diğeri ise (No. 8) buna benzer fakat deliksizdir; formları adak veya sihirle ilişkilidir (Lauinger 2016). Mühürlü olan etiket (No. 3), tahıl alışverişle-

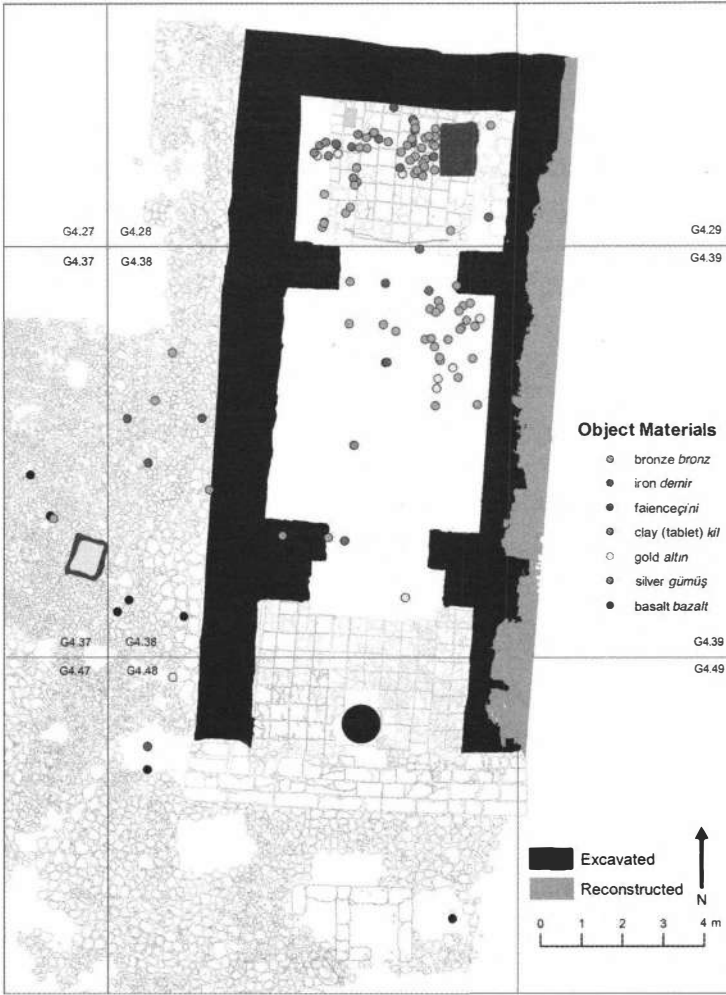

Fig. 10: Tayinat'ta yer alan Yapı XVI'da küçük buluntuların dağılımı (Harrison, Osborne 2012: 138).

rini kaydetmek için yaygın kullanılan üçgen etiket türüne aittir. Kelime listesi (No. 5) $ur_5-ra = hubullû$ dizisine ait III. tablettendir.

Yemin tableti (Bkz. Bu kitapta Tayinat bölümü) (No. 2) Lauinger (2012) tarafından yayına hazırlanmıştır. Tayinat tabletinin metni esas itibariyle 1955'te Nimrud'daki Nabu Tapınağı'nda ortaya çıkarılan sekiz metinle aynıdır. Bunlar Wiseman (1958) tarafından yayımlanan meşhur "Esarhaddon'un Vassal Anlaşmaları"dır ve daha yakın bir zamanda Parpola ve Watanabe (1998: 28-58, No. 6) tarafından yayına hazırlanmıştır. Bazen "sadakat yemini" denmesi tercih edilen metinler,¹³ oğlu Assurbanipal'ın güvenli bir şekilde haleflliğini garantilemek için MÖ 672'de Esarhaddon'un ve bütün saray maiyetinin huzurunda ye-

13 Assur İmparatorluğu'nun idaresinde *adê* protokollerinin kullanımı hakkında son gelişmeler için bkz. Ponchia 2014.

mini edilen *adê*'dir. Nimrud nüshalarının hepsi Assur İmparatorluğu'nun doğu kısmındaki hükümdarlara verilmiştir ve bunun sonucu olarak bu yeminlerin yalnızca o bölgedeki hükümdarların dayatması olup olmadığı çok tartışılmıştır. Buna karşıt olarak Tayinat tabletini bireysel olarak adlandırılmış birine değil, "Kunulia Valisi"ne, resmi bir unvana (¹⁶EN.NAM KUR *Ku-nu-li-a*) uygulanmıştır ki, bu formül kuşkusuz yeminin makamda her kim bulunursa onun için geçerli olması amacıyla kullanılmıştır; ancak tablet Nimrud'dakilerde olduğu gibi tanrıların mühürleriyle mühürlenmiştir. Bu tabletin keşfi yeminlerin gerçekten de Assur anayurdunun dışında ettirildiğini nihai olarak göstermektedir ve artık imparatorluk boyunca görülen bir olgu olarak kabul edilebilir.

Tablet, ancak teşhir edilmek üzere ahşap bir çubuğa oturtulacağı anlamına gelebilecek biçimde alt kenarından dikey olarak delinmiştir. Böyle bir senaryoyu Watanabe, Nimrud tabletleri için zaten düşünmüştü. Genel olarak böyle bir teşhirin nedeni Assur'a itaat mesajını güçlendirmek ve ebedileştirmek olmalıydı, fakat Lauinger (2013: 113-114) özellikle bu tür *adê* tabletlerinin aynı zamanda tebaanın Assur ile ilişkisinin tekrar tasdiklendiği ve belki haracın da verildiği yıllık *akītu* törenlerinde kullanıldığı yönünde etkileyici bir öneride bulunmuştur. Lauinger'in (2011: 10, 2013) George'u takip ederek belirttiği gibi, Nimrud'daki yemin tabletlerinin Nabu Tapınağı'nda saklanması derin bir anlam içeriyordu, çünkü bu tabletler bir kere yemin edilip mühürlendikten sonra "kader tabletleri" olarak mistik dünyaya, dolayısıyla tanrı Nabu'nun alanına giriyordu. Bu durumun Tayinat'taki Bina XVI'yı bir Nabu Tapınağı olarak belirleyip belirlemediği ise ilginç bir sorudur.

Kahramanmaraş

Son yıllarda menşei bilinmeyen ancak Kahramanmaraş, kadim Markasi civarından geldiği düşünülen bazı Yeni Assur metinleri ortaya çıkmıştır. Erimtan Müzesi'nde bulunan metinlerin biri Şamaş-kaşid-ayabi eponimiyle (MÖ 668) tarihlenen bir köle satışı, biri de Assur-garuā-nīri post-kanonik eponimiyle (MÖ 641) tarihlenen bir köle kadın/kız satışı olmak üzere iki tanesi Gökçek (2006) tarafından yayımlanmıştır. Son zamanlarda Kanunaya (MÖ 671 veya 666 BC), Mannu-ki-şarri (MÖ 665), Belşunu (MÖ 648) ve Nabu-şarru-uşur (MÖ 629) eponimleriyle tarihlenen dört köle satışı daha yayımlanmıştır (Jiménez, Adalı, Radner 2015; Jiménez, Fıstıkçı, Adalı 2015). Son verilere göre toplam 48 tablet bilinmektedir (Akyüz 2019-2020: 32). 36 tanesi Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 6 tanesi Kahramanmaraş Arkeoloji Müzesi, 3 tanesi Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi ve 2 tanesi de Gaziantep Arkeoloji Müzesi'ndedir. 1 tabletin özel bir koleksiyonda olduğu bilinmektedir. Aramice bir kil etiket hariç (Fales 2019) Kahramanmaraş'ta tabletlerin çoğu yayına hazırlanmıştır (Günbattı, Çeçen, Gökçek, Akyüz yayında).

Mezraa Teleilat

Birecik Barajı kurtarma kazıları kapsamında 1998 ila 2007 yılları arasında Birecik'in yaklaşık 5 km doğusundaki Mezraa Teleilat'ta da Mehmet Özdoğan başkanlığında kazılar yapılmıştır (Karul, Ayhan, Özdoğan 2002). Kazılarda beş çiviyazılı metin parçası bulunmuştur (Donbaz 2003). Tam bir yoruma izin vermeyecek derecede tahrip olmuştur fakat biri şahitli olmak üzere hepsi de idari belgelerdir. Metinlerin yazısı ve formatı Yeni Babil olmakla birlikte, bulundukları yapı arketipik Yeni Assur şeması sergiler. Bu durumda bunun Asur İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra kullanımda kalmış bir Yeni Assur yapısı olması muhtemeldir (Ancak bu bölgede bununla karşılaştırılabilecek kazısı yapılmış başka bir Yeni Babil mimarisi olmadığını da belirtmek gerekir). (Fig. 11)

Karkamış

20. yüzyılın başlarında Hogarth, Campbell Thompson ve Leonard Woolley tarafından yürütülen kazılarda üzerinde "Assur kralı Sargon'un sarayı" yazılı tuğlalar bulunmuştur (Woolley, Barnett 1952: 211, 265). Bu tuğlaların geldiği yer net değildir ancak Assur valisinin klasik siyah-beyaz damalı mozaik döşemeli sarayının yeri halen yerleşmede çalışan Bologna Üniversitesi'nden Nicolò Marchetti'nin ekibi tarafından belirlenmiştir ve bu tespit Sargon'un iki yazılı tuğlasının daha bulunmasıyla kesinleşmiştir; sarayın tahrip tabakasında ayrıca Sargon'a ait bazı silindirik parçaları ile Sümerce-Akkadca iki dilli bir çiviyazılı

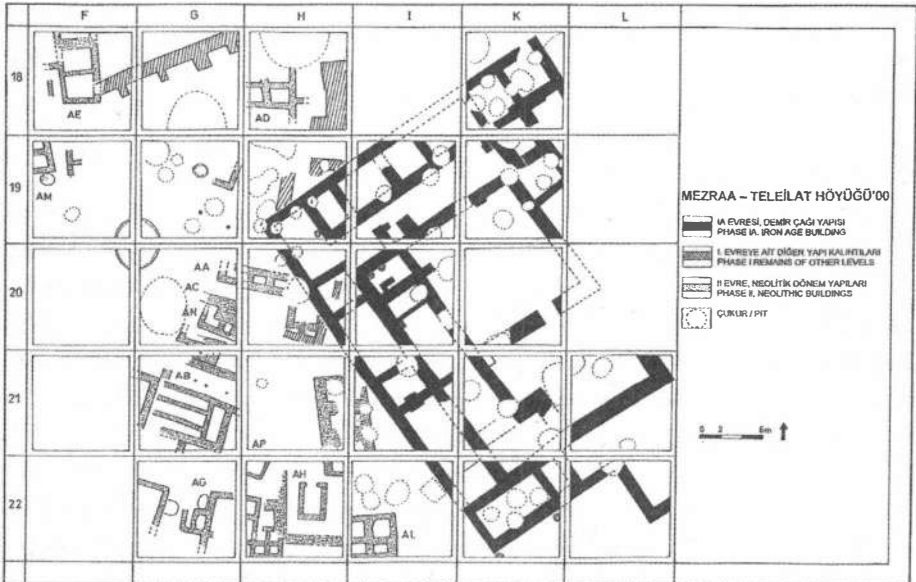

Fig. 11: Mezraa Teleilat'ta bulunmuş idari yapının planı (Karul, Ayhan, Özdoğan 2002: 116).

Marduk adına bir büyü tableti de bulunmuştur (Marchetti 2015a: 24-25; Marchetti 2015b: 49-51). Bu yazıtlar Bologna Üniversitesi'nden Gianni Marchesi tarafından incelenmektedir (Marchesi 2014; Marchesi 2019).

Modern arkeolojik araştırmaların başlangıcından günümüze kadar uzanan dönemde kazılarda Türkiye'de ortaya çıkarılan çiviyazılı tabletlerin taraması (ayrıca bkz. Yıldırım 2010; diğer dönemleri de içeren bir tarama için bkz. Özkan 2017) bununla sona erer. Ancak söz edilmesi gereken iki veri seti, bir arşiv ve bir bulgu daha vardır: Bölgeleri modern Türkiye sınırları içinde kalan Assur eyaletlerinin valileri tarafından yazılmış mektuplar ile Harran Sayımı, Ma'allanate arşivi, ve Güray Müzesi'nden bir etiket.

“Türkiye'deki” Eyaletlerin Valilerinin Mektupları

Assur kraliyet yazışmaları arasında 19. ve 20. yüzyıllarda Ninive ve Nimrud'daki kazılarda bulunan, bölgeleri modern Türkiye sınırları içinde kalan Assur eyaletlerinden gönderilmiş çok sayıda mektup bulunur. Bunların arasında Amidu/Bit-Zamani'den gönderilmiş en az 25 mektup (SAA 5. 1-20; SAA 5. 47-51), Tuşhan'dan gönderilmiş 28 mektup (SAA 5. 21-43), Nisibin'den gönderilmiş 22 mektup (SAA 1. 235-249; SAA 19. 53-59), Harran'dan 16 (SAA 1. 188-203), Karkamış (SAA 1. 183) ve Melid'den (SAA 1. 189) birer mektup vardır. Ayrıca Şubria krallarından üç mektupla (SAA 5. 44-46) Kumme ve Uku devletlerinden 29 mektup da (SAA 5. 84-112) bunlara eklenmelidir.

Güray Müzesi'nden Bir Etiket

Nevşehir'in Avanos ilçesindeki Güray Müzesi'ne satın alma yoluyla ulaşan Yeni-Assurca bir etiket, MÖ. 7. yüzyıl tarihlidir. Buluntu yeri ve tam tarihi bilinmemektedir (Kahya 2020).

Ma'allanate

Ma'allanate'nin tam yeri tespit edilmemiş olsa da Harran ile Guzana arasında bir yerde olduğu düşünülmektedir (Lipiński 2010: 124-126, Homès-Fredericq, Garelli 2018: 28-29, Akyüz 2019-2020: 32). Buradan 41 adet Yeni-Assurca ve 23 adet Aramice tablet, Brüksel'deki Sanat ve Tarih Müzesi'nde (Art & History Museum) bulunmaktadır (Lipiński 2010, Homès-Fredericq, Garelli 2018). Bunlara ek olarak Kayseri Müzesi'nde ayrıca 1 tablet parçası, Brüksel'deki bir tablet ile birleşir. Bunun dışında Kudüs Bible Lands Müzesi'nde 5 adet, Schøyen Koleksiyonu'nda 2 adet (bunlardan birisinin kökeni belirsiz olup Dur-Katlimmu da olabilir), Andrews Üniversitesi Arkeoloji Müzesi'nde 1 adet ve özel bir koleksiyonda 1 adet Yeni-Assurca tablet yer almaktadır (Lipiński 2010: 3-4, Homès-Fredericq, Garelli 2018: 158-162, Radner 2017: 78, 82, Akyüz 2019-2020: 30-32).

Harran Sayımı

İlk olarak yüz yıl önce C. W. H. Johns tarafından yayımlanan "Harran Sayımı", Harran bölgesinde çiftlik ve arazilerin üzerindeki ve taşınabilir mallar ile birlikte kayıdır.¹⁴ Sayım Parpola (1974: 108) tarafından Sargon veya Sanherib'in zamanına tarihlenmiştir ve iki dizi halinde altı ila sekiz sütunlu tabletlerden oluşur. Metinler 19. yüzyılda Ninive'de Layard tarafından kazılarak ortaya çıkarılmıştır. Sayımda ailelerin ayrıntıları (erkek, karısı, çocuklar, bazen annesi), gayrimenkuller (ekilebilir araziler, bağlar, meyve bahçeleri, sebze bahçeleri, kavaklık ve söğütlükler), hayvanlar (koyun, keçi, inek, öküz, eşek, at, develer) ve yapılar (ev, harman yeri, sarnıç, kuyu) kaydedilmiştir. Sıklıkla anahtar kişilerin meslekleri verilmiştir; bunlar çoğunlukla çiftçi, bahçıvan ve çobanlardır ancak zaman zaman başka meslekler de görülür. Tipik girdiler şu şekildedir:

Rahimâ, keçi çobanı; genç oğlu Naşuh-sama'ni; bir kadın, bir üç yaşında kız çocuğu: toplam dört kişi (Fales, Postgate 1995: 123).

İki ev, 10 hektarı ekili 50 hektar ekilebilir arazi; bir öküz, bir harman yeri, bir sarnıç: Nadi- [...] Issar oğlu Naşuh-qatari (Fales, Postgate 1995: 125).

Postgate belgenin amacının vergilendirme temelli olmadığını, vergiden muaf tutulan arazilerin listelendiğini göstermiştir (Postgate 1974a: 36-38; Postgate 1974b: 229). Her halükârda bu sayım Assur egemenliği altındaki Harran civarındaki kırsal bölge hakkında önemli bir veri kaynağı oluşturur.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Akdoğan, R., Fuchs, A. (2009) "Ein Inschriftenfragment Sargons II. im Museum zu Ankara", *Zeitschrift für Assyriologie* 99: 82-86.
- Akyüz, F. (2019-2020) "Anadolu'dan, 2018-2020 Arası Yayımlanan ve Yayın Aşamasında Olan Yeni Asurca Tabletler" *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 45: 30-33.
- Baker, H. (2000) *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 1, Part 2: H-K*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Castellino, G. (1975) "Il Frammento degli Annali di Sargon II", P. E. Pecorella (ed.), *Malatya - III. Rapporto preliminare delle campagne 1963-1968: il livello eteo imperiale e quelli neoteici*, *Orientalis Antiqui Collectio*, 12, Roma: Centro per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente: 69-73.
- Dalley, S. (1999) "Sennacherib and Tarsus", *Anatolian Studies* 49: 73-80.
- Delaporte, L. (1939) "La troisième campagne de fouilles à Malatya", *Revue Hittite et Asiatique* 5/34: 43-56.
- Donbaz, V. (1988) "Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaz and Vicinity", *State Archives of Assyria Bulletin* 2: 3-30.
- Donbaz, V. (2003) "Mezraa Teleiat'ta (Birecik) Bulunan Çiviyazılı Belgeler", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 15: 1-4.
- Erkanal, H. (1988) "Girnavaz", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 120: 139-152.
- Faist, B. (2013-2014) "Die Keilschrifttafeln aus Sam'al Zincirli", *State Archives of Assyria Bulletin* 20: 33-46.
- Fales, F. M. (1973) *Censimenti e castati d'epoca neo-assira*, Rome: Centro per le antichità e la storia dell'arte del Vicino Oriente.
- Fales, F. M., Postgate, J. N. (1995) *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, State Archives of Assyria XI, Helsinki: Helsinki University Press.

¹⁴ Johns 1901; yeni bir yayını Fales, Postgate 1995: 121-145; farklı analizler için bkz. Fales 1973; Postgate 1974b; Galil 2007.

- Fales, F. M. (2019) "An Aramaic Docket on Clay from Kahramanmaraş" *Archivum Anatolicum* 13/1: 43-55.
- Finkelstein, J. J. (1957) "Assyrian Contracts from Sultantepe", *Anatolian Studies* 7: 137-146.
- Foster, B. R. (2005) *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, Third edition, Bethesda: CDL Press.
- Frame, G. (2004) "Cilindro con iscrizione di Sargon II", M. Frangipane (ed.), *Alle origini del potere. Arslantepe, la collina dei leoni*, Milano: Electa: 172 & 175-177.
- Frame, G. (2009) "A 'New' Cylinder Fragment of Sargon II of Assyria from Melid", M. Luukko, S. Svård, R. Mattila (eds.), *Of God(s), Trees, Kings and Scholars, Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Studia Orientalia 106, Helsinki: Finnish Oriental Society: 65-82.
- Galil, G. (2007) *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*. Culture and History of the Ancient Near East 27, Leiden: Brill.
- Goetze, A. (1939) "Cuneiform Inscriptions from Tarsus", *Journal of the American Oriental Society* 59: 1-16.
- Gökçek, K. G. (2006) "Kahramanmaraş'ta bulunmuş iki Yeni Asurca tablet", *Archivum Anatolicum* 8: 47-57.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2, Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3, Toronto: University of Toronto Press.
- Gurney, O. R. (1952) "The Sultantepe tablets: A preliminary note", *Anatolian Studies* 2: 25-35.
- Gurney, O. R. (1953) "The Sultantepe Tablets", *Anatolian Studies* 3: 15-25.
- Gurney, O. R. (1955) "The Sultantepe Tablets IV. The Cuthaean Legend of Naram-Sin", *Anatolian Studies* 5: 93-113.
- Gurney, O. R. (1956) "The Sultantepe Tablets V. The Tale of the Poor Man of Nippur", *Anatolian Studies* 6: 145-164.
- Gurney, O. R. (1957) "The Sultantepe Tablets VI. A Letter of Gilgamesh", *Anatolian Studies* 7: 127-136.
- Gurney, O. R. (1960) "The Sultantepe Tablets. VII. The Myth of Nergal and Ereshkigal", *Anatolian Studies* 10: 105-131.
- Gurney, O. R. (1972) "The Tale of the Poor Man of Nippur and Its Folk Tale Parallels", *Anatolian Studies* 22: 149-158.
- Gurney, O. R., Finkelstein, J. J. (1957) *The Sultan Tepe Tablets I*, London: British Institute of Archaeology in Ankara.
- Gurney, O. R., Hulin, P. (1964) *The Sultan Tepe Tablets II*, London: British Institute of Archaeology in Ankara.
- Gurney, O. R., Lambert, W. G. (1954) "The Sultantepe Tablets III. The Poem of the Righteous Sufferer", *Anatolian Studies* 4: 65-100.
- Günbattı, C., Çeçen, S., Gökçek, L. G., Akyüz, F. (yayında) *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler*, Ankara.
- Harrison, T. P. (2011) "Temples, Tablets and the Neo-Assyrian Provincial Capital of Kinilia", *Journal of the Canadian Society of Mesopotamian Studies* 6: 29-38.
- Harrison, T. P. (2016) "The Neo-Assyrian provincial administration at Tayinat (ancient Kunalia)", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The provincial archaeology of the Assyrian Empire*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 253-264.
- Harrison, T. P., Osborne, J. F. (2012) "Building XVI and the Neo-Assyrian Sacred Precinct at Tell Tayinat" *Journal of Cuneiform Studies* 64, 125-143.
- Homès-Fredericq, D., Garelli, P., Durand, J.-M., Joannès, F., Hameeuw H., Niederreiter, Z. (2018) *Ma'allānāte, archives d'un centre provincial de l'empire assyrien*, Bruxelles: Centre Assyriologique Georges Dossin.
- Jiménez, E., Adalı, S. F., Radner, K. (2015) "Four 7th-Century BCE Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in the Erimtan Museum (Ankara) and Elsewhere", *Altorientalische Forschungen* 42: 153-172.
- Jiménez, E., Fıstıkçı, A., Adalı, S. F. (2015) "Two Neo-Assyrian Slave Sale Records from Marqasi (Kahramanmaraş) in a Collection at Gaziantep", *Altorientalische Forschungen* 42: 173-183.
- Johns, C. H. W. (1901) *An Assyrian Doomsday Book, or, Liber Censualis of the District Round Harran in the Seventh Century B.C.*, Leipzig: Hinrichs.
- Kahya, Ö. (2020) "Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket" *Belleten* 84 (299): 21-29.
- Karul, N., Ayhan, A., Özdoğan, M. (2002) "Mezraa-Teleilat 2000", N. Tuna, J. Velibeyoğlu (eds.), *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları/ Salvage Projects of the Archaeological Heritage of Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 2000*, Ankara: Middle East Technical University: 130-141.
- Koroğlu, K. (1998) *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lambert, W. G. (1961) "The Sultantepe Tablets VIII. Shalmaneser in Ararat", *Anatolian Studies* 11: 143-158.
- Lambert, W. G. (1970) "The Sultantepe Tablets IX. The Birdcall Text", *Anatolian Studies* 20: 111-117.
- Lanfranchi, G. B., Parpola, S. (1990) *The Correspondence of Sargon II. Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces*. State Archives of Assyria 1. Helsinki: Helsinki University Press.
- Lauinger, J. (2011) "Some preliminary thoughts on the tablet collection in Building XVI from Tell Tayinat", *Journal of the Canadian Society of Mesopotamian Studies* 6: 5-14.

- Lauinger, J. (2012) "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary", *Journal of Cuneiform Studies* 64: 87-123.
- Lauinger, J. (2013) "The Neo-Assyrian *adê*: Treaty, Oath, or Something Else?", *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19: 99-116.
- Lauinger, J. (2016) "Iqur İpuš at Tell Tayinat" *Journal of Cuneiform Studies* 68: 229-248.
- Lipiński, E. (2010) *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics III. Ma'lānā*, Leuven, Paris, Walpole, MA: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.
- Livingstone, A. (1989) *Court Poetry and Literary Miscellanea*. State Archives of Assyria 3, Helsinki: Helsinki University Press.
- Lloyd, S. (1954) "Sultantepe. Part II", *Anatolian Studies* 4: 104-110.
- Lloyd, S., Gökçe, N. (1953), "Sultantepe" *Anatolian Studies* 3: 27-51.
- Luukko, M. (2012) *The correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud*, State Archives of Assyria 19, Winona Lake: Eisenbrauns.
- MacGinnis, J. (2012a) "Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tūshan", *Journal of Near Eastern Studies* 71/1: 13-19.
- MacGinnis, J. (2012b) "Population and Identity in the Assyrian Empire: A Case Study", Ö. A. Cetrez, S. G. Donabed, A. Makko (eds.), *The Assyrian Heritage. Threads of Continuity and Influence*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studies in Religion and Society 7, Uppsala: University of Uppsala: 131-153.
- MacGinnis, J. (2014) *A City from the Dawn of History: Erbil in the Cuneiform Sources*, Oxford: Oxbow.
- MacGinnis, J., Matney, T. (2009) "Ziyaret Tepe: Digging the Frontier of the Assyrian Empire", *Current World Archaeology* 37: 30-40.
- MacGinnis, J., Matney, T., Köroğlu, K. (2016) "Excavations in the Lower Town of Ziyaret Tepe 2012 and 2013", R. A. Stucky, O. Kaelin, H.-P. Mathys (eds.), *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 9-13 June 2014, Basel*, 3, Wiesbaden, Harrassowitz: 83-94.
- MacGinnis J., Matney, T., Köroğlu, K., Sauer, K., Dosch, J. (2014) "Operations in the Lower Town of Ziyaret Tepe, 2010 and 2011", P. Bieleński, M. Gawlikowski, R. Koliński, D. Ławecka, A. Sołtysiak, Z. Wygnańska (eds.), *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 30 April-4 May 2012, University of Warsaw*, volume 2: *Excavation and Progress Reports, Posters*, Wiesbaden: Harrassowitz: 34-41.
- MacGinnis, J., Monroe, D. (2014) "Recent Texts from Ziyaret Tepe", *State Archives of Assyria Bulletin* 20: 47-56.
- MacGinnis, J., Monroe, W., Wicke, D., Matney, T. (2014) "Artifacts of Cognition: the Use of Clay Tokens in a Neo-Assyrian Provincial Administration", *Cambridge Archaeological Journal* 24: 289-306.
- Marchesi, G. (2014) "A Bilingual Literary Text from Karkemish Featuring Marduk (with contributions by Werner R. Mayer and Strahl V. Panayotov)" *Orientalia*. Nova Series 83: 333-340.
- Marchesi, G. (2019) "A New Historical Inscription of Sargon II from Karkemish" *Journal of Near Eastern Studies* 78: 1-24.
- Marchetti, N. (2015a) "Karkemish: new discoveries in the last Hittite capital", *Current World Archaeology* 70: 18-25.
- Marchetti, N. (2015b) "Karkamış - Türk-İtalyan Heyeti'nin 2011-2014 Yılları Arasındaki Kazı Çalışmaları", *Arkeoloji ve Sanat* 48: 39-52.
- Matney, T., Wicke, D., MacGinnis, J., Köroğlu, K. (2012) "Uncovering a Provincial Capital of the Assyrian Empire: The Ziyaret Tepe Archaeological Expedition 1997-2100", R. J. Matthews, J. Curtis (eds.), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 12 April-16 April 2010, the British Museum and UCL, London 3: Fieldwork & Recent Research and Posters*, Wiesbaden: Harrassowitz: 313-324.
- Matney, T., MacGinnis, J., Wicke, D., Köroğlu, K. (2017) *Ziyaret Tepe: Exploring the Anatolian Frontier of the Assyrian Empire / Ziyaret Tepe - Asur İmparatorluğu'nun Anadolu Sınırlarını Keşfederken*. Edinburgh/İstanbul: Cornucopia.
- Monroe, W. (2016) "Tokens and tablets: administrative practice on the edge of the empire - the evidence from Ziyaret Tepe (Tūshan)", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The provincial archaeology of the Assyrian Empire*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 41-48.
- Özlüfat, A. (2005) *Üçtepe II: Tunç Çağları. Kazı ve Yüzey Araştırmaları Işığında*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Özkan, S. (2017) "Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler", P. Pınarcık, B. Gökçe, M. S. Erkek, S. Coşğun Kandal (eds.), *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları: 173-192.
- Parpola, S. (1974) "A Note on the Neo-Assyrian Census Lists", *Zeitschrift für Assyriologie* 64: 96-115.
- Parpola, S. (1987) *The Correspondence of Sargon II. Part I. Letters from Assyria and the West* State Archives of Assyria 1, Helsinki: Helsinki University Press.
- Parpola, S. (2008) "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tūshan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-137.
- Parpola, S., Watanabe, K. (1998) *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria 2. Helsinki: Helsinki University Press.
- Ponchia, S. (2014) "The Assyrian *adê* protocol and the administration of the empire", S. Gaspa, A. Greco, D. Morandi Bonacossi, S.

- Ponchia, R. Rollinger (eds.), *From Source to History, Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond*, Festschrift Giovanni Battista Lanfranchi. AOAT 412. Münster: Ugarit-Verlag, 501-526.
- Postgate, J. N. (1974a) *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, Studia Pohl, Series Maior 3, Rome: Pontifical Biblical Institute.
- Postgate, J. N. (1974b) "Some Remarks on Conditions in the Assyrian Countryside", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17: 225-243.
- Postgate, J. N. (2013) *Bronze Age Bureaucracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Radner, K. (1998) *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire. Volume 1, Part 1: A*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Radner, K. (2004) *Das Mittelassyrische Tontafel Archive von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*, Subartu 14, Turnhout: Brepols.
- Radner, K., Schachner, A. (2001) "From Tušhan to Amēdi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period", N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoglu (eds.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Projects of the Archaeological Heritage of Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs, Activities in 1999*, Ankara: Middle East Technical University: 753-773.
- Radner, K. (2017) "Neo-Assyrian tablets", A. R. George, T. Hertel, J. Llop-Radua, K. Radner & W. H. van Soldt (ed.), *Assyrian Archival Texts in the Schøyen Collection and Other Documents from North Mesopotamia and Syria* Bethesda, Maryland: CDL Press: 77-94.
- Reade, J. (1989) "Shalmaneser or Ashurnasirpal in Ararat?", *State Archives of Assyria Bulletin* 3: 93-98.
- Röllig, W. (1998) "Nabula", *Reallexikon der Assyriologie* 9: 31.
- Schmitz, P. C. (2009) "Archaic Greek Names in a Neo-Assyrian Cuneiform Tablet from Tarsus", *Journal of Cuneiform Studies* 61: 127-131.
- Westenholz, J. G. (1997) *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Wiseman, D. J. (1958) "The Vassal Treaties of Esarhaddon", *Iraq* 20: 1-99.
- Woolley, L., Barnett, R. D. (1952) *Carchemish. Report on the Excavations at Jerablus on behalf of the British Museum conducted by D.G Hogarth, R. Campbell Thompson & L. Woolley*, London: British Museum.
- Yıldırım, N. (2010) "Anadolu'da Bulunan Yeni Asurca Belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29: 119-135.

Gölge Hasım: Urartu'nun Assur'la İlişkisi

PAUL ZIMANSKY*

Demir Çağı boyunca Assur'un gücü Anadolu'yu şekillendirmiştir. Ancak bu güç, doğrudan bir kontrol anlamında değildir. Bu karşılıklı etkileşimin karmaşıklığı, yerel bir krallığın Yeni Assur İmparatorluğu'nu tehdit edip ona direndiği ve onu taklit ettiği MÖ 9. yüzyılın ortasından sonraki 200 yılda daha net görülmektedir. Sonraları bilindiği ismiyle Urartu,¹ politik biçimini ve yüksek kültür kaidelerini büyük ölçüde Assur İmparatorluğu'na borçlu olsa da bunları ona karşı oluşturmuş bir tür “gölge” imparatorluktur. Urartu'nun Assur'la ilişkileri bu esinlenmeye rağmen çoğunlukla düşmancadır. Dağlık engellerle korunan krallık, Assur'un acımasız yıkımından kurtulabilmiş ancak her iki imparatorluk da neredeyse aynı zamanda tarih sahnesinden vahşice silinmiştir.

Assur'un Urartu'yla ilişkisinin hikâyesi, ilk olarak terminolojinin göz önüne alınmasını gerektirir çünkü esasında coğrafi bir isim olan Urartu'nun kullanımındaki değişiklikler, sosyal ve politik resmin hem antik dönemlerde hem de modern zamanlarda anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Terim olarak Urartu Assurcadır. Urañri ve Uruañri gibi farklı biçimleri ilk olarak Assur'un MÖ 13. yüzyıla ait tarihi metinlerinde görülmektedir. 9. yüzyıla beraber Urartu alışlagelmiş kullanım biçimi olmuştur. Metinlerdeki ilk atıflar, Doğu Anadolu'da coğrafi

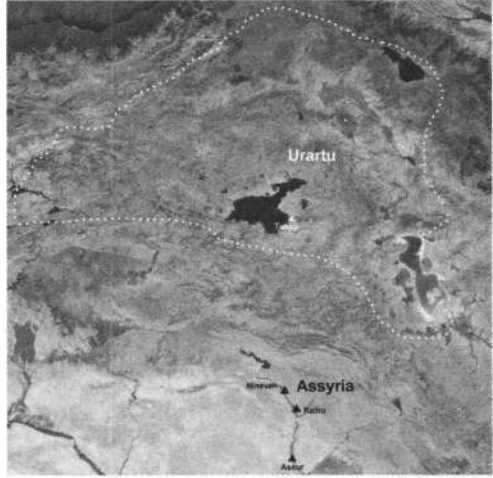

Fig. 1: Urartu ülkesi. Noktalı çizgi ile belirtilen alan MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenen ve Bianili Krallığı ile ilişkilendirilen buluntuların yayılım alanını kapsamaktadır. (Uydu fotoğrafı: Google Earth).

* Stony Brook University
paul.zimansky@stonybrook.edu

1 Daha kesin bir transliterasyon gerektiği haller dışında bu basitleştirilmiş yazımı kullandık. Urartuca çivi yazılı metinlerde sürekli kullanılan vurgulu söylenen t harfini ne Türk ne de İngiliz dili ayırt etmektedir.

olarak muğlak, politik olarak kaotik bir vahşi ıssızlığa işaret etmektedir (Fig. 1). III. Salmanassar (MÖ 858-824) dönemine gelindiğindeyse bu kelime artık kayda değer tek bir krallığı kastetmektedir: İlk başlarda Kral Aramu'nun hâkimiyetinde, başkenti henüz bilinmeyen bir krallığı, bir nesil sonraysa başka bir kralın, Sarduri'nin kurduğu hanedanın Van'dan yönettiği bir krallığı. Sarduri'nin soyunun yönettiği krallığın yerel ismi Biainili'ydi. Bizim de burada ele alacağımız konu, işte bu krallığın Assur ile ilişkileridir.

Biainili'den Öncesi

Biainili nasıl ve ne zaman ortaya çıkmıştır? Assurluların Urartu olarak isimlendirdikleri bu krallıkla ilişkisi nedir? Birçok tarihi değerlendirme, krallığın Doğu Anadolu'nun ve özellikle de Van Gölü civarının yerel geleneklerinden uzun bir dönemde evrilerek oluştuğunu önermekte ve krallığın kurumlarının öncülerini Tunç Çağı'nda aramaktadır. Ancak ne arkeolojik veriler ne de Assurlular ve Urartuların kullandıkları coğrafi isimler bu görüşü desteklemektedir. Biainili'nin kralları neredeyse hiçbir zaman, hatta Assur dilindeki yazışmalarında bile, krallıklarını Urartu olarak isimlendirmemiştir.² Urartular, krallıklarına Assurca bir isim gerektiğinde bunun yerine Nairi terimini kullanmayı tercih etmiştir. Bu terim de Assur'un kuzeyindeki dağınık, dağlık krallıkları kapsamaktadır ve "Urartu" ile ilişkisi değişkendir. I. Tiglat-pileser (1115-1076) döneminde "Nairi Denizi" Van Gölü'nü işaret ederken üç yüzyıl sonra Urmiye Gölü'nü ifade etmektedir. Biainili'yi kuran kralların Urmiye bölgesiyle güçlü bağları olduğu anlaşıldığından, Assurlular öyle düşünmesi de Urartuların Nairi ismini en uygun Assur terimi olarak görmeleri şaşırtıcı değildir. Buna karşılık, Assurca metinlerde de Urartuların Urartu kelimesinden sakındıkları gibi, Biainili kelimesinden de uzak durulmuştur. Urartuca metinlerde Urartu kelimesi sadece bir kez, Assur kralına yazılan bir mektupta geçmektedir ki o da sadece mektubun belli belirsiz tamamlanmış yerindedir (Radner 2012: 263). Bu terminoloji karmaşasından çıkarılması gereken sonuç, Urartu kelimesinin hangi anlamda kullanıldığı konusuna açıklık getirilmesi gerektiği ve coğrafi belirlemeyi Biainili Krallığı'nın kültürel ve politik özellikleriyle karıştırılmamasıdır. Öncülleri bulmak istiyorsak, bunları Van Gölü'nün kuzeyinden ziyade Urmiye Gölü'nün güneyinde ve batısında aramak muhtemelen daha güvenilir olacaktır.

Doğu Anadolu'da devlet eliyle biçimlendirilmiş toplumların ortaya çıkışı ve özellikle de Biainili'nin yükselişi, Assurluların bu bölgeye ilgisinin MÖ 9. yüzyılda yeniden canlanmasıyla başlamıştır. Yeni Assur Krallığı'nın II. Assur-

2 Bunun bir tek istisnası (Salvini 2008: A 10-3, s. 500) MÖ 8. yüzyılın sonlarına ait çift dilli bir metinde görülmektedir. Buradaki Assurca metinde, Urartuca metindeki Biainili'nin karşılığı olarak kullanılmıştır.

nasirpal (MÖ 883-859) döneminde, krallığın askeri gücünü artırdığı zamanlarda, Urartu önemli bir sorun teşkil etmemektedir. Kralın Kalhu'daki (Nimrud) yeni sarayının açılış şenliklerine davet ettiği 5.000 elçi ve önemli kişi/ileri gelen arasında bu bölgeyle ilişkilendirilebilecek bir kral olmasa da hepsi Biainili'nin daha sonraları hâkimiyet altına alacağı alanın yakınında veya içinde olan (Fig. 2) Hubuşku, Gilzanu, Kummu ve Musasiru'nun temsilcileri etkinliklerde hazır bulunmuştur (Grayson 1991: 293). Bunlardan sonuncusu, Musasir, Biainili'nin kuruluşunda karmaşık ama çok kritik bir rol oynayacaktır, zira burası Biainili'nin hükümdarlarının Urartu panteonunun başı olarak kabul ettikleri tanrı Haldi'nin vatanıdır. Musasir'e daha sonra tekrar döneceğiz çünkü Assur-Urartu ilişkilerinde başka hiçbir yer bu kadar büyük bir öneme sahip değildir. Dikkati çeken bir diğer noktaysa, batı Urmiye havzasında konumlandığı düşünülen Gilzanu'nun, Biainili'nin bölgedeki hâkimiyeti sonrasında tarihi kayıtlarda görülmemesidir. Assurnasirpal buraya sefer düzenlemiş olmasa da Urartu'dan kuzey seferlerinin doğu sınırı olarak bahsetmiştir. Seferlerinin batı sınırını ise Dicle Nehri'nin kaynağına yakın Subnat Nehri (Liverani 1992: 34) oluşturmaktadır.

Assurnasirpal'ın ardılı III. Salmanassar'ın Urartu bölgesine etkin olarak seferler düzenlemeye başlamasıyla politik bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Salmanassar'ın tahta çıktığı yıl (MÖ 859), Urartu'nun tek bir kral tarafından bir krali şehirden idare edildiğini ilk kez öğreniyoruz. Aramu aslında daha uzun süredir iktidarda olmuş olabilir ancak geçmişi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Salmanassar, Aramu'nun şehirlerinden birini, tampon eyalet Hubuşkia'nın yakınlarında, Zagros Dağları'nda bulunan Sugunia'yı yağ-

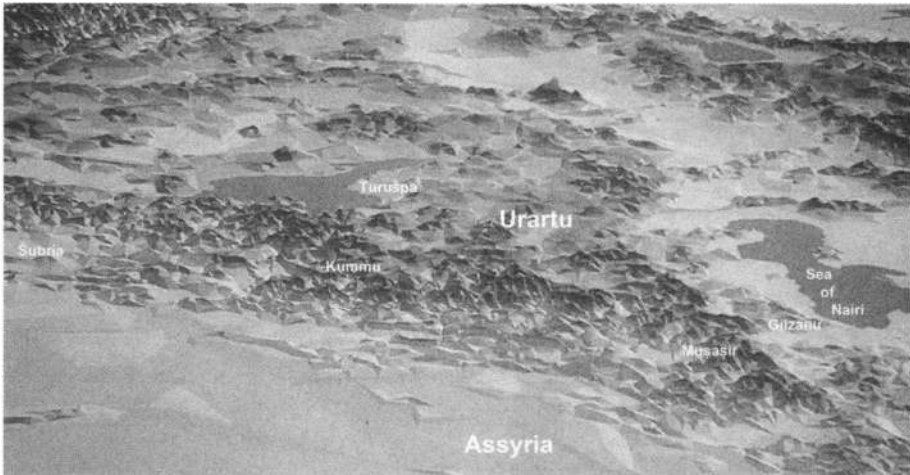

Fig. 2. II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'ın hükümdarlığı döneminde Assur İmparatorluğu'nun kuzeyindeki topraklar.

malamıştır. Hubuşkia'nın konumu için iki öneri bulunmaktadır: Kuzeyde olan birincisi Van Gölü'nün güneyinde, güneyde olan ikincisi ise Urmiye Gölü'nün güneybatısındadır. Her halükârda, Assurluların Zagros-Toros kesişiminden bölgeye yaklaşımı oldukça dolaysız görülmektedir.

Salmanassar'ın üçüncü hükümdarlık yılında Aramu'ya karşı yürüttüğü sefer çok daha karmaşık bir iştir ve meselenin tartışmalı tarafları Biainili'nin kökenlerinin anlaşılmasında kritik önemdedir. Bu dönemde Aramu hâlâ iktidarda olup artık yönetimini başkent Arzaşkun'dan sürdürmektedir. Ne Van Gölü'nün kuzeyinde ne de Urmiye Gölü'nün güneybatısında herhangi bir arkeolojik kalıntı bu kentle veya genel konumuyla ilişkilendirilmiştir. Bu ayrıca Assurluların, Fırat'ın batısından başlayıp Van Gölü'nün kuzeyine uzanan ve oradan Urmiye Gölü'nün batı kıyısından Assur'a ulaşan tek bir seferden mi bahsettikleri yoksa batıda ve doğuda olmak üzere iki ayrı seferi mi birleştirdikleri sorusuyla da bağlantılıdır. Siyah Obelisk (Fig. 3), seferin anlatımını şu ifadeyle bitirmektedir:

Dönüşümde Alzu geçidine girdim (ve) Alzu ile Suhme, Daienu, Tummu ülkelerini, Urartulu Aramu'nun kralı şehri Arzaşkun'u, Gilzanu ülkesini, (ve) Hubuşkia şehrini aldım (Grayson 1996: 64-65).

Eğer bu gerçekten de Salvini'nin (1995: 31) öne sürdüğü gibi Suriye'de başlayan seferden farklıysa, Aramu'nun hü-

Fig. 3: Siyah Obelisk
(© The Trustees of the British Museum).

Fig. 4: Balawat'ın tunç kapıları üzerindeki kabartmalarda Assurlu askerlerle (sağ üst) karşı karşıya gelen Urartu savaşçıları (sol üst) (S. Birch, *The Bronze Ornaments of the Palace Gates at Balawat*, London: 1880-1915).

kümdarı olduğu Urartu pek de büyük olmamalıdır çünkü başkenti yine de Gilzanu'ya ve Assur'a epey yakındır. Ama eğer, Kroll'un (Kroll 2012) tek ve uzun bir güzergâh önerisinde olduğu gibi, Arzaşkun Van Gölü'nün kuzeyindeyse, o zaman Urartu halihazırda, Doğu Anadolu ile İran'ın kuzeybatısında oldukça geniş bir alana hâkim bir krallık olmalıdır.

Aramu'nun krallığının Biainili'nin öncülü olduğu açıktır ancak esas itibarıyla aynı devlet midir? Yerel metinlerin ve Aramu'yla ilgili arkeolojik verilerin eksikliği böyle bir devamlılığı önermeyi güçleştirmektedir. Biainili krallarının bir nesil sonra ortaya çıkan yazıtları Aramu'dan hiç bahsetmese de bu önemli olmayabilir. Urartu kralları kaide olarak atalarıyla ilgili bilgi vermezler. Sadece baba isimlerinden bazı sonuçlara varılabilmektedir. III. Salmanassar'ın Balawat'taki tunç kapılarında, Aramu'nun krallığına bağlı Urartular, Assurluların diğer düşmanları ve Assurluların kendileri, kıyafetlerin ve zırhların betimlenişiyle farklılaştırılmıştır (Fig. 4). Yeni bir çalışmaya göre, bu betimler en çok İran'ın kuzeybatısında, Urmiye Gölü'nün batısındaki alanın özellikleriyle benzerlik göstermektedir (Piler 2012: 380). Urartu arkeolojisi, figüratif veri veya miğfer gibi buluntuları ancak bir yüzyıl sonra vermektedir ki bu dönemde kullanılan silahlar ve zırhlar Assurluların kullandıklarına neredeyse ayırtılamayacak kadar benzemektedir. Şüphesiz, başkent, metinler, sanat ve arkeolojik kayıtlar gibi Biainili Krallığı'nın en tanımlayıcı özellikleri daha sonra, Salmanassar döneminde ortaya çıkmıştır.

Erken Biainili Döneminde Krali Soy ve Emperyal Kültür

Urartu'ya karşı düzenlenen bir sonraki seferde Salmanassar'ın ordularının başında bizzat bulunmak için çok yaşlı olduğu anlaşılmaktadır. Siyah Obelisk'e göre:

İktidarımın yirmi yedinci yılında savaş arabalarımı (ve) birliklerimi topladım. Emirler verdim ve Mareşal Dayyan-Assur'u, büyük ordumun komutanını, ordumun başında Urartu'ya gönderdim. Bit-Zamani'ye gitti, Ammaş şehrinin geçidine girdi ve Arzania Nehri'ni geçti. Urartulu Sêduru (bunu) duyunca, kudretli ordusunun gücüne güvenerek savaş açtı. O* [kâtip aslında "ben" yazmıştır] onunla savaşmış ve onu yenmiştir, (ve) geniş ovayı savaşçıların cesetleriyle doldurmuştur (Grayson 1996: 69).

Bu "Seduri" şüphesiz, arkasında varlığına dair maddi iz bırakan ilk Urartu kralı olan Sarduri'dir. Sarduri, ismindeki açık Hurro-Urartu bağlantısı dışında hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Lutipri adlı birinin oğlu olduğunu öne sürmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, Sarduri ve Lutipri'nin Aramu'yla ilişkisi belirsizdir ancak bu noktadan itibaren bir yüzyıl boyunca veraset sırasında veya kültürel devamlılıkta şüpheyi yer bırakacak bir şey yoktur. Her kralî yazıtta kralın isminin yanında aile adının kaydedilmesi geleneği sayesinde, kralların sırasını yeniden oluşturmak mümkün olmuştur. Bir sonraki kral Sarduri'nin oğlu İşpuini'dir. Bu sıra, İşpuini'nin oğlu Minua, Minua'nın oğlu Argiştı diye devam etmektedir (Tablo 1).

Sarduri'nin yazıtları bu dönemde Assur'un önemine dair epey bilgi vermektedir. Bu yazıtlardan sadece biri açıkça onun adına düzenlenmiş ama altı kez de küçük değişikliklerle farklı biçimlerde tekrarlanmaktadır. Bunların hepsi Van Kalesi'nin batı eteklerinde yaygın olarak "Madırburç" veya "Sardur Burcu" olarak bilinen yapı bloklarının üzerine işlenmiştir (Fig. 5 ve 6). Metinde kullanılan çiviyazısı ve Akkadca lehçe belirgin bir şekilde Assurcadır. Van'da bir

Tablo 1: Urartu ve Assur krallarının karşılaştırmalı kronolojisi

Tarih	Urartu Kralları	Senkronizmler	Assur Kralları ¹	Tarihi Olaylar
			II. Assurnasirpal (883-859)	Nimrud'un açılış töreninde komşu ülkeleri temsil eden heyetler
850 BC	Aramu ← Lutipri oğlu Sarduri ← Sarduri oğlu İşpuini ←	859, 856, 844 → 830 → yak. 820 →	III. Salmanassar (858-824) V. Şamşi-Adad (823-811)	Van'da başkentin kuruluşu Assur'un çöküş dönemi
800	İşpuini oğlu Minua Minua oğlu Argiştı ←	774 ←	III. Adad-nirari (810-783) IV. Salmanassar (782-773) III. Assur-dan (772-755) V. Assur-nirari (754-745)	Urartu'nun İran seferleri Urartu'nun kuzeye doğru genişleme dönemi Erebuni'nin kuruluşu
750	Argiştı oğlu Sarduri ← Sarduri oğlu Rusa ² ← Rusa oğlu Argiştı ←	743 → 736 → 719-713 → 709 →	III. Tiglat-pileser (744-727) II. Sargon (721-705)	Assur'un yeniden güçlenme dönemi ve Suriye'de Urartu yenilgisi Kimmer istilası Sargon'un 8. seferi (714)
700	Argiştı oğlu Rusa (Rusa) ←	673/72 →	Sanherib (704-681) Esarhaddon (680-669)	Urartu'nun geniş çaplı inşaat faaliyetleri
650	(Sarduri) ←	652 → 646-642 →	Assurbanipal (668-627)	Kaynaklarda adı geçen son Urartu kralı Ninive'nin düşüşü (612) Assur İmparatorluğu'nun sonu

¹ Hükümdarlık dönemleri tahta çıkış yılını kapsamaz.

² Bu tabloda Rusa isimli kralların sırası 20. yüzyılda genel olarak kabul edilen sıradüzeni temsil eder; ancak bu sıralama kesin olarak doğrulanamamaktadır. Listeye Erimeña oğlu Rusa'nın da adının eklenmesi gerekmektedir; bkz. Tablo 2.

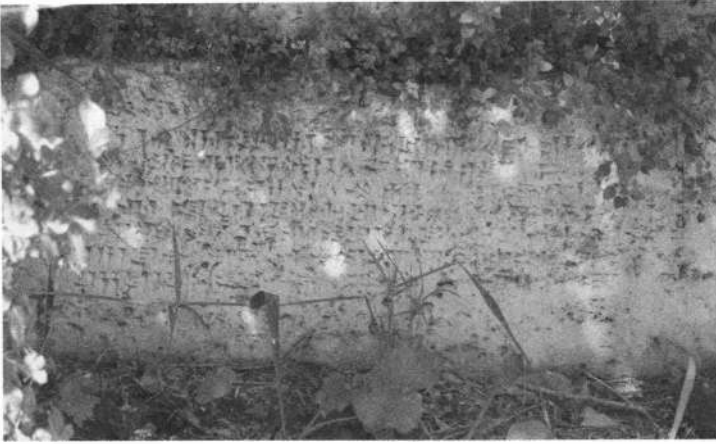

Fig. 5:
Madırburç / Sardur
Burcu yazıtının yedi
satırlık versiyonu
(Foto: P. Zimansky).

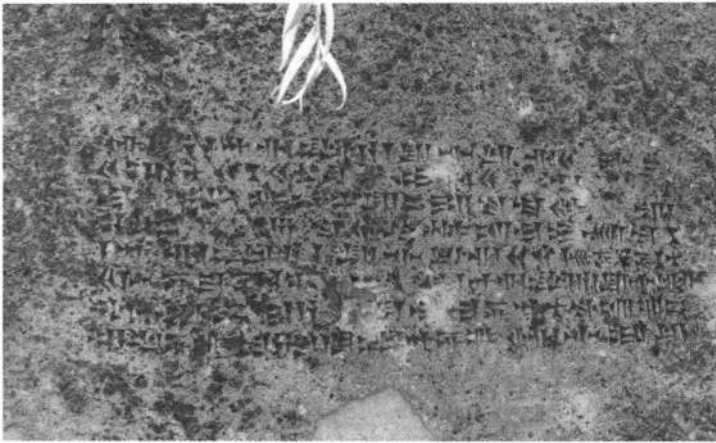

Fig. 6:
Madırburç / Sardur
Burcu yazıtının sekiz
satırlık versiyonu
(Foto: P. Zimansky).

nişte bulunan ancak çok tahrip olduğu için çevirisi mümkün olmayan bir ritüel de Sarduri'ye atfedilmektedir çünkü Urartu Dönemi'ne ait burada bulunan tek diğer Akkadca metindir (Salvini 2008: A 1-2, s. 99).

Urartular hem çivi yazısı hem de Akkadca dilini ödünç alarak yazmaya başlayan ilk antik halk değildir. Bu tam da yüzyıllar önce Hititlerin Orta Anadolu'da yaptığı şeydir. Kendi dilinde yazmaya başlayan ilk Urartu hükümdarı, Sarduri'nin vârisi İşpuini'dir, ancak Sarduri dönemi Doğu Anadolu'nun yerel okur yazarlıkla tanışmasını ve Yakındoğu'da çivi yazısı sisteminin son genişlemesini temsil etmektedir. Bu durum neredeyse intihal boyutlarına da varmaktadır:

Lutipri'nin oğlu Sarduri'nin tableti[!], büyük kral, kudretli kral, her şeyin kralı, Nairi'nin kralı, eşi olmayan kral, insanlığın çobanı,³ savaşta korkusuz, itaat etmeyenlere, [asilere], boyun eğdiren kral, Lutipri'nin oğlu Sarduri, kralların kralı, geniş çevrenin krallarından haraç alan...

3 Ya da "takdire şayan" çoban-Akkadca *tabrātu* kelimesinin anlamı belirsizdir.

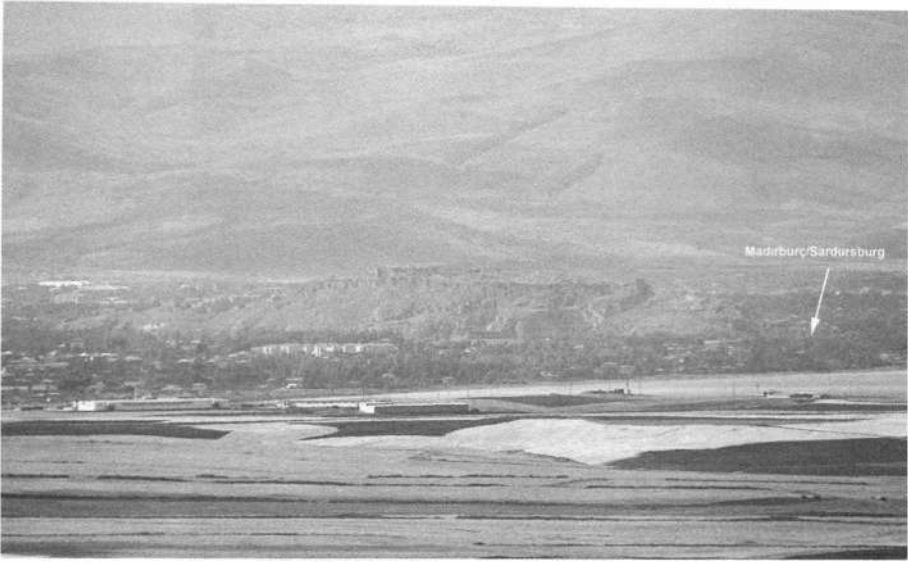

Fig. 7: Van Kalesi'nin kuzeybatıdan görünümü. Daha geç dönemlere ait bir savunma duvarının burcunun altında, kalenin savunma sistemini güçlendirmek için anakayaya açılan oyuklardan biri Madırburç / Sardur Burcu'nun sol tarafında görülebilmektedir (Foto: P. Zimansky).

Yazıtın büyük bir bölümünü oluşturan bu unvanların neredeyse tamamı doğrudan II. Assurnasirpal'ın metinlerinden kopyalanmıştır. Bu metni Sarduri'nin taş ustaları için yazan asıl kâtibin genelde kralî yazıtlardan ziyade mektup yazan taşralı bir Assurlu olabileceği belirtilmiştir (Wilhelm 1986: 106). Ancak burada üzerinde durulması gereken konu Sarduri'nin kendisini Assurlu hükümdarlara eşdeğer olarak temsil etmeye çalışmasıdır.

Urartu'yu daha önceki olaylardan ayıran birçok önemli özelliğin başlangıç tarihi tam olarak belirlenemese ve Assurlularla ikili ilişkileri değerlendirilemese de bunların hepsinin Sarduri'nin kurduğu hanedanın ilk dönemleriyle ilgili olduğu görünmektedir. Van'ın başkent seçilmesinin bizzat Sarduri'nin kararı olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 7). Her ne kadar Urartu metinlerinde, Van'ın isimlendirildiği şekliyle Tuşpa'nın (Assurca *Turuşpa*) özel bir konumu olduğu İşpuini dönemine kadar açıkça ifade edilmese de buranın Sarduri'nin gücünün merkezi olduğuna dair dolaylı veriler ikna edicidir. Sarduri'nin başka hiçbir yerde bilinen bir yazıtı bulunmamaktadır. Modern Van kentinin bulunduğu göl kenarındaki ova, dağlık araziyle korunmuş ve böylelikle Assur ordusunun buraya erişimi zorlaşmıştır. Kalenin oturduğu kayalık da doğal bir hisar şeklindedir. Krallığın erken dönemlerinde bir tarihte kale kayalığına derin kanallar açılarak savunma güçlendirilmek istenmiştir. Assur şehrinin Assur Krallığı için ideolojik bir dayanak noktası olması gibi, Biainili'nin sonraki kralları da Tuşpa üzerindeki egemenliklerini unvanlarının listesinde en sona yerleştirerek başkentin ayrıcalıklı konumunu ortaya koymuştur.

Monarşinin teolojik alt yapısı da Assur modeliyle paralellik göstermektedir. Musasir'den alınan tanrı Haldi'nin Assur'daki gibi bir rol oynaması düşünülmüştür: Egemenlik iddiası yerelden çok evrensel olan bir savaş liderinin yanı sıra, olabildiğince iyi kurulmuş bir tanrılar ve tanrıçalar panteonunun başı. Orta Assur yazıtlarından bilinen Haldi'nin kült merkezi olan Musasir doğrudan Urartu etki alanında bulunmamasına rağmen, en azından İşpuini'nin hükümdarlığından itibaren Haldi, krallığın tanrısı haline gelmiştir. Yakın zamana kadar İran'ın kuzeybatısındaki Uşnu bölgesiyle Irak'ın kuzeydoğusundaki Rowanduz Ovası arasındaki Kelışın Geçidi'nde durmakta olan Urartuca çift

Fig. 8: Van Kalesi'nin kuzey yüzünde, I. Argiştı'nın mezarının dışında yer alan ve kralın annallarının bir bölümünü içeren yazıt (Foto: P. Zimansky)

dilli en erken metin, İşpuini'yle oğlu Minua'nın Musasir'i ziyaretini kaydetmektedir. Diğer Assur metinlerinde, Urartu krallarının Musasir'de taç giyerek meşrulaştırıldıklarına dair güçlü ipuçları bulunmaktadır. Bu sırada, kralî emirle, Biainili'nin her yerindeki kalelerin içine, Haldi'ye ve diğer bazı tanrılara adanan tapınaklar inşa edilmiştir. Devletin Haldi kültünü benimseyişi o denli derindir ki krallığın çöküşüyle beraber tıpkı Assur İmparatorluğu'nun düşüşüyle Assur'un yok olması gibi Haldi de tamamıyla ortadan kaybolmuştur.

Urartu kraliyet ideolojisi üzerindeki Assur etkisi belki de hiçbir yerde kralın düzenli olarak ordusunun başına geçip agresif seferler düzenleme yükümlülüğü kadar açık değildir. Yeni Assur İmparatorluğu'ndaki eponim kuralının temel ilkelerinden biri, kralın her yıl bizzat sefere çıkmasıdır. İşpuini ve Minua'nın günümüze ulaşan yazıtları sadece tekil seferlerle ilgilidir ancak I. Argiştı'nın bıraktığı uzun bir yazıt, yıllık seferleri gruplar halinde sunmaktadır. Bunlar, Van'daki sarp kayalığın güney yüzünde, onun mezarı işlevini görmüş kayalık içine oyulmuş odaların dışında yer almaktadır (Fig. 8). Ardılı II. Sarduri de bu sefer bir stelin üzerinde ve Van Kalesi'nin kuzeydoğu yüzüne kazılan bir nişin

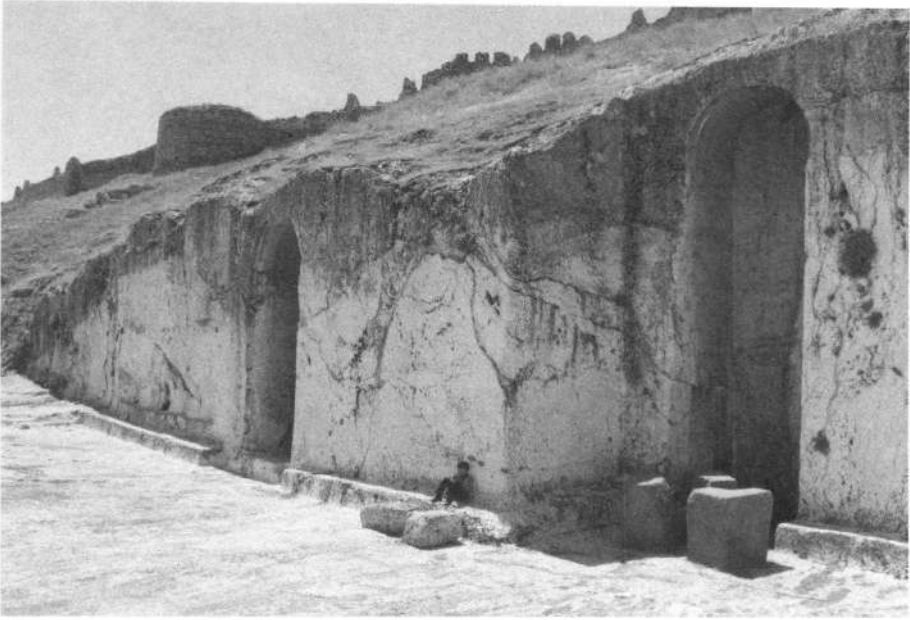

Fig. 9: Van Kalesi'nin kurulduğu kayalığın kuzeydoğu yüzünde yer alan bu iki nişten büyük olanında Sarduri annaları yazıtı bulunmaktadır. (Fotoğrafta görülen oturmakta olan kişi anıtın boyutlarını ortaya koymaktadır; Foto: P. Zimansky).

kenarlarında benzeri yıllıklar bırakmıştır (Fig. 9). Ne yazık ki bu metinlerde Assur yıllıklarının zenginliğinden eser yoktur; çarpışılan yerler ile en başta insan ve hayvan olmak üzere, oralardan alınan ganimetler dışında nadiren bilgi verilmektedir. Bu uygulamanın ilham kaynağının Assurlular olduğuyse aşikârdır.

Başka açılardan bakıldığında, özellikle de kale mimarisi ele alındığında, Urartu monarşisinin yeniliklere imza attığı söylenebilir. Aslında tunç eserler üzerinde betimlenmiş Urartu yapılarındaki mazgallı siperler ve kemerli kapılarla Assur'da karşılaşmış olsa da Urartu tapınaklarının planları, belirli aralıklarla desteklenmiş kesme taş duvarları olan sitadel planları, içlerinde dev pithosların bulunduğu yamaçlara inşa edilmiş depo mekânları vesaire, Urartu mimarlarının Assur'dan ne denli farklı olduklarının göstergeleridir. Ne Urartu saraylarında Assurnasirpal'ın alışıktığı türden bir taht odası vardır ne de Urartu yapıları Assur sanatının ayırt edici özelliği olan incelikli kabartmalarla süslüdür. Urartu yerleşimlerinde bulunan ve belirgin şekilde farklılık gösteren çanak çömleğin Assur'la ilgisi yoktur.

Urartu sanatının ürünleri, stil ve ikonografi bakımlarından Assur örnekleriyle belli bir benzerlik göstermektedir. Bu etkinin yönü konusunda bazı akademik tartışmalar yapılmıştır (Seidl 2004: 3-5). Assur ve Urartu sanatında içerilenler ve içerilmeyenler incelendiğinde her iki geleneğin de birbirlerinden etkilenmek yerine Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı dönemlerindeki ortak Yakınoğu

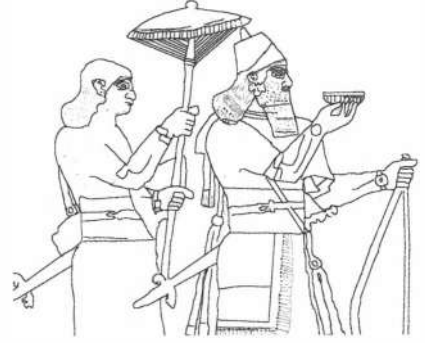
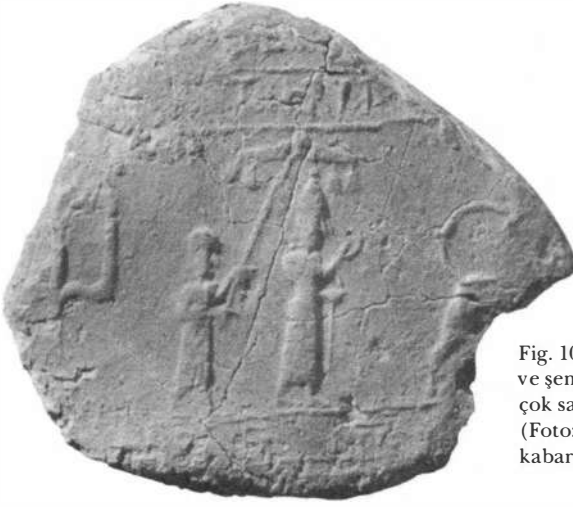

Fig. 10: Sol: Urartu kralı Arğiştî'nin oğlu Kral Rusa'nın ve şemsiye taşıyan hizmetlisinin tasvir edildiği, çok sayıda örneği bulunmuş olan bullalardan biri (Foto: P. Zimansky). Sağ: II. Assurnasirpal sarayı kabartmalarında aynı konunun işlendiği sahne.

geleneklerinden etkilenmiş olmaları akla daha yatkın gelmektedir (Calmeyer 1976: 45). Urartu krallarının betimlendiği az sayıdaki örnekte krallar bir yardımcıının taşıdığı parasolun altında görülmektedir (Fig. 10). Assur kralları da benzer parasolların altında betimlenmiştir ancak Demir Çağı'nın başlarında bu motifin çok yaygın olma olasılığını da dikkate almak gerekmektedir.

Bu farklı veriler, Biainili'nin şekillenişinde Assur'un oynadığı rolle ilgili genel bir resim ortaya çıkarmaktadır. MÖ 9. yüzyılın sonlarına doğru Van'da kurulan yeni hanedan, en azından Aramu'nun hâkimiyeti altındaki alanın bir kısmı üzerinde egemenlik sağlamıştır. Assur'un kuzeyindeki Toros ve Zagros dağlarında yer alan daha küçük devletlerle dini bağları bulunmaktadır. Urartuların Yakındoğu'nun sanat gelenekleriyle tanıştıkları yerler de olasılıkla bu yerlerdir. Assur'un Urartu'yu doğrudan etkilediği alanların elitleri ilgilendiren konular, özellikle de krallığın cezbedici unsurları olduğu görülmektedir. Yazı, Urartu'nun Assur'a borçlu olduğu en belirgin alandır. Urartular, İşpuini'den itibaren çiviyazısı sistemini, Assurluların Akkadcasıyla bağlantısı olmayan kendi dillerinde yazmak için kullanmıştır (Fig. 11). Ancak yazı biçimi ve bunun kral-

Fig. 11: Urartu dilinde yazılmış en erken metinlerden biri olan, İşpuini'ye ait yapı yazıtı, Van Müzesi (Foto: P. Zimansky)

ların savaş ve barış zamanlarındaki etkinliklerini kaydetmek için kullanılması Assur'dan gelmektedir. Hanedan başa geçtiğinde, Van havzasını tahkim etmiş, yerel toplumların kültürlerini bu elit malzemeyle harmanlayarak bu durumu kendisini baskın bir askeri güç olarak ön plana çıkarma yolunda kullanmıştır.

Rakip Güçler: MÖ 8. Yüzyılda Assur ve Urartu

Biainili'nin MÖ 8. yüzyılda genişlemesi, Urartu yazıtlarının hükümdarlar tarafından nerelerde konumlandırıldıklarına bakılarak izlenebilmektedir. Bunlardan bazıları kaya yüzeyleri üzerine yazılmış ve fetihleri kaydetmişken, bazıları da bina yazıtlarıdır ve çoğunluğu hâlâ adandıkları yapıların içinde bulunmaktadır. Bunlardan hareketle, Biainili'nin Van Havzası'nda ortaya çıktığı ve buraya ulaşan yerlerin, Anzaf'ta olduğu gibi, önemli kalelerle tahkim edildiği açıkça görülmektedir. Yazıtların, İşpuini ve oğlu Minua için ortaklaşa hazırlandığı dönemde krallık, kuzeyde Aras, güneybatıda modern Uşnu kenti (İran) yakınlarına kadar uzanmaktadır. Minua tek hükümdar olduğunda ise Urartu orduları batıya, Murat boyunca Malatya'ya doğru ilerlemektedir.

Assurlular, III. Salmanassar'ın hükümdarlığından sonra bu genişlemeye karşı koyacak durumda değildir. Kralları genellikle zayıftır ve orduları Urartuların savunmasını delmeyi başaramamıştır. Urartular çoğunlukla daha önce Assur'un devlet hâkimiyetinin bulunmadığı yerlere odaklanmıştır. Musasir'e erişimleri önemli olduğundan, Zagros civarında bir dereceye kadar çekişme çıkmış olabilirler. Bu eski Zagros Krallığı'na, Urmiye Gölü'nün batı kıyısından, bir zamanlar Gilzanu olan topraklardan ulaşmıştır (Fig. 12). Nairi'ye karşı bazı

Fig. 12: İşpuini ve Minua tarafından kurulmuş olan Kalatgah Kalesi'nden batıya doğru uzanan Uşnu Ovası'na bakış ve uzaktaki dağlarda görülebilen Kelişin Geçidi (Foto: P. Zimansky)

seferler düzenlemiş olan V. Şamşi-Adad, bu alanı politik olarak epey bölünmüş şekilde tasvir etmiştir. Bu seferlerden birinde, kralın bir generali “Batının Yukarı Denizi”ne (Van Gölü?) yaklaşmış ve Uşpina –şüphesiz İşpuini– isimli bir kralın bazı şehirlerini yok etmiştir. Bu tarihten sonra birkaç on yıl boyunca Urartulu ve Assurlu krallar arasında bir eşzamanlılık görülmemektedir ki anlaşılan doğrudan bir çatışma olmamıştır.

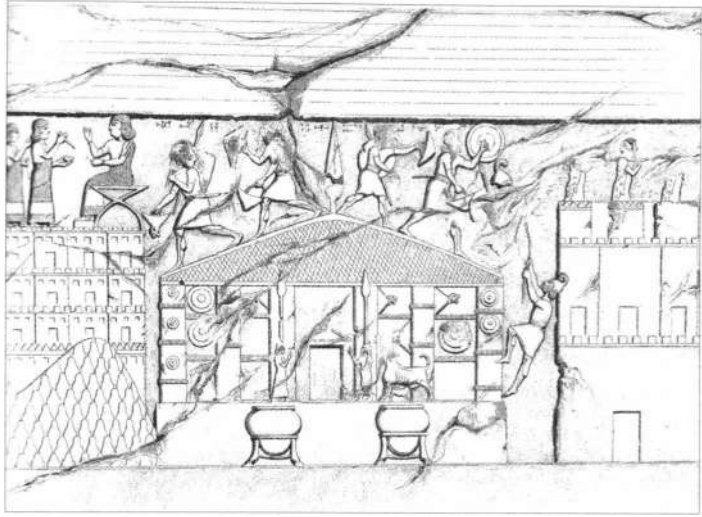
Assur Eponim Listeleri, IV. Salmanassar'ın MÖ 781 ve 774 yılları arasındaki hükümdarlığı sırasında Urartu'ya düzenli olarak seferler düzenlendiğine işaret etmektedir (Fuchs 2012: 150). Assurlu general ve batının valisi Şamşilu'nun bıraktığı bazı yazıtlarda Urartu'ya karşı girişilen etkinliklere dair kayıtlar, Argiştî'nin mağlup edildiğine dair bir iddiayı da içermektedir (Dalley 2000: 85-86). Eponimler bu dönemin iki krallık arasında en uzun süren anlaşmazlık dönemi olduğunu işaret etse de bu süreçten pek de bir sonuç alınmışa benzememektedir. İki tarafın da kralı yazıtlarında bu dönem ele alınmamıştır. Ancak Argiştî'nin yıllıkları, kralın kaydedilmiş beşinci seferinde, diğer bazı başarılarla beraber Assur'a karşı kazandığı bir zaferi belirtmektedir. Fuchs'a göre bu, Assur'un 774 yılına ait eponimiyle bağlantılı olabilir (Fuchs 2012: 151). Her halükârda, Urartu hiç de zayıflamadığı gibi, Argiştî ordularını Aras'ın kuzeyine işte bu dönemde sürmüş ve oradaki zengin topraklarda, Armavir (Argiştihinili) ve Erevan'da (Erebuni) önemli merkezler kurmuştur.

Bu ilişkinin dinamiğinin yüzyılın ortalarına doğru, Urartuların daha önce Assur'a bir anlaşma çerçevesinde bağlı olan Arpadlı Mati-ilu ile ittifak yaparak batıya doğru genişlemeye çalıştığı sıralarda değiştiğini görmekteyiz. II. Sarduri bu bölgeye olan ilgisini, Fırat'ın doğu yakasında, Habibuşağı'nda Urartu'nun en batıdaki kaya yazıtını yazdırarak belgelemiştir. Yıllıkları, olasılıkla MÖ 753 yılında, Assur-nirari'ye (V) karşı alınan bir zaferi kaydetmiştir (Fuchs 2012: 154). Yeniden canlanmış Assur'un başındaki III. Tiglat-pileser, Urartuların Suriye'ye doğru ilerleyişini başarılı bir şekilde püskürtmüştür. Sarduri'ye karşı MÖ 743 yılında Fırat civarında elde ettiği büyük bir zaferden sekiz yıl sonra da Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya saldırmıştır.

MÖ 8. yüzyılda şekillenen çatışmanın genel düzeni, iki imparatorluğun var olduğu süre boyunca devam edecektir. Biainili'nin gücü esas itibarıyla savunma odaklıdır ve Assur'un anavatanını doğrudan hiçbir zaman tehdit edemeyecektir. Buna karşılık Assur ordusu da en güçlü liderlerin öncülüğünde bile, Urartu kalelerini fethedecek kapasitede değildir. Urartu toprakları boyunca ilerleyip tek tük bazı yerleri alsa da krallık genel olarak geçilemez durumdadır. İki imparatorluğun ortak bir sınırı olmadığından çatışmaların çoğu, merkezden uzak dağlık bölgede gerçekleşmektedir.

Büyük kısmı Assur'a ait zengin ve çeşitli belgeler, MÖ 8. yüzyılın sonlarındaki bu açmazın aktörlerine ve dinamiklerine ışık tutmaktadır. Bunlardan en

Fig. 13:
Musasir'in ele
geçirilişini konu
alan Horsabad
kabartması (P. E.
Botta - E. Flandin,
Monuments de Nineve
II, Paris 1849-50).

kayda değeri, II. Sargon'un (MÖ 722-705) adına Tanrı Assur'a yazılmış 430 satırlık "mektup"tur. Oldukça şairane ve açıkça propagandacı olan bu olağüstü tablet, kralın MÖ 714 yılının yaz mevsiminde gerçekleştirdiği sekizinci seferini anlatmaktadır. Bu tablette, tek bir Assur seferine ait elimizdeki en uzun ve en ayrıntılı metin yer alır. Sargon aslında ilk başta Andia ve Zikirtu üzerine yürümeyi planlamıştır. Assur'un doğusunda, Zagros'ta veya ötesinde bu iki krallığın konumlandığı alan, aynı zamanda Urartu ve Assur'un birbirleriyle taraftarları aracılığıyla mücadele ettikleri bölgedir. Urartu kralı kendi ülkesinden kalkıp Sargon'la karşılaşmış ancak yenilip kaçmıştır. Sargon da Urartu'nun beş eyaletinden geçtikten sonra ordusunun büyük bir kısmını yurda göndermiş, elit bir askerler grubunu dağ yollarından Musasir'e getirerek sadakatsizlikle suçladığı kralın tapınağını ve sarayını yağmalamıştır. Bu son olaydaki ganimet listesi, ki tabletin epey bir bölümünü kapsamaktadır, arkeolojik açıdan önem taşıyan birçok eseri sıralamaktadır. Tapınağın yağmalanışını gösteren bir kabartmayı ise Botta Horsabad'da keşfetmiştir (Fig. 13). Bu sekizinci seferin güzergâhı tartışmalı olsa da Urartu seferinin Urmiye Gölü'nün batısından geçtiği genel olarak kabul görmektedir (Fig. 14).⁴

Bu seferin güzergâhı konusunda daha geniş bilgi çok farklı bir hedef kitle için yazılan tabletlerden elde edilebilmektedir. Hükümdarlığının başından itibaren Sargon, imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını dikkatle izlemektedir. Assur ve Urartu'yu ayıran bu dağlık bölgede bazı tampon dev-

4 Metnin ilk yayını (Thureau-Dangin 1912) hem Urmiye Gölü hem Van Gölü'nün kuzeyinden geçen bir rotayı işaret etmiştir. Ancak bu görüş bugün kabul görmemektedir. Bu konuda günümüzde yapılmış yayınlar ikiye ayrılmaktadır. Bir kısım yayın, burada olduğu gibi, seferin Urmiye Gölü'nün çevresinden ilerlediğini, diğer bir kısım yayın ise Urmiye Gölü'ne güneyden yaklaşıldığını ve gölün batısından geçildikten sonra geri dönüldüğünü öne sürmektedir.

Fig. 14: Sargon'un sekizinci seferinin Urartu etabında izlenmiş yol için yazar tarafından önerilen güzergâh (Uydu fotoğrafı: Google Earth).

letler bir tür tarafsızlığı sürdürme çabası içindedir. Sargon'un gözlemcilerinin Şubria, Qumenu, Hubuşkia ve en önemlisi Musasir'den bilgiler veren yazışmaları Nimrud ve Ninive'de ele geçmiştir. Bu tampon devletler kendi başlarına birer askeri güç teşkil etmemekle beraber, Assur kralı bunlar aracılığıyla Urartu'daki politik, askeri ve diplomatik gelişmeleri öğrenmektedir. Raporların tarihi kaynak olarak kullanılması zordur çünkü tarihlenmeleri çoğunlukla sorunludur. Sekizinci seferden önce başlayan bu raporlar bundan birkaç yıl sonrasına kadar devam etmektedir. Bu süre içinde hem Assur hem de Urartu'nun kısa ve öz krali yazıtlarının gizlediği bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin, MÖ 8. yüzyılın son 20 yılında Urartu'da açıkça bir hanedan karmaşası vardır. Bir noktada, başka yerde adı geçmeyen Melartua isimli bir prens, babasının askeri bir yenilgi sonrasında kaçmasının ardından monarşinin başına geçse de (Lanfranchi, Parpola 1990: no. 90, s. 73-74) bu isyan daha sonra bastırılmıştır (Lanfranchi, Parpola 1990: no. 91, s. 74). Urartu aynı zamanda Kimmerlerin yıkıcı bir saldırısına maruz kalmıştır. Assur raporları, Kimmerlerin Urartuları ağır bir yenilgiye uğratıp birçok valisini öldürdüğünü yazmaktadır. Sargon'un sekizinci seferini anlatan kayıtlar bundan hiç bahsetmez. Kimmer saldırısının Sargon'un Urartu'dan geçişinden hemen önce mi (Salvini 1995: 85) yoksa birkaç yıl sonra mı (Fuchs 2012: 155-156) gerçekleştiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

Bu belirsizlikler olayların akışını kesin olarak anlamamızı zorlaştırmakta; ayrıca Assurluların propagandacı anlatımları ve Urartuların krali yazıtlarının gelişmeleri tam anlamıyla verip vermediği konusu da anlatılanlara şüpheyle yaklaşmamıza neden olmaktadır. Urartu konusunda ilk çalışanlar Sargon'un

seferini bir dönüm noktası olarak değerlendirmiş ve Urartu'nun uzun sürecek çöküş döneminin başlangıcı olarak görmüştür. Ancak arkeolojik kazıların ortaya çıkardığı, Argiştî'nin oğlu Rusa'nın MÖ 7. yüzyılın ikinci çeyreğindeki muazzam Urartu yapılaşması, o dönemde krallığın hiç olmadığı kadar zengin olduğunun göstergesidir. Biainili, Sargon karşısında toprak kaybetmediği gibi, anlaşılan Kimmer saldırısından da pek yara almadan çıkmıştır. Bir Assur raporu, Rusa'nın oğlu Argiştî'nin (II) 709 yılında Urartu tahtında oturduğunu ve batıdaki krallıklarla ittifak görüşmeleri yaptığını belirtmektedir. Sargon, 705 yılında bir savaşta hayatını kaybetmiştir. Ardılı Sanherib (704-689) ise Urartu'dan hiç bahsetmemiştir. Gerçekten de Assur tarafında Biainili'yle/Urartu'yla açık bir anlaşmazlığa dair başka bir kayıt bulunmamaktadır.

Güçlerinin Zirvesindeki İmparatorluklar

Sargon'un hükümdarlığından MÖ 7. yüzyılın ortalarına kadarki 60 yıl boyunca Biainili'yi Rusa isimli en az üç kral yönetmiştir: Sarduri'nin oğlu Rusa, Erimena'nın oğlu Rusa ve Argiştî'nin oğlu Rusa. Urartu yazıtları her bir hükümdarın kendi önceliği ve kapasitesi olduğunu göstermektedir. Bu kralların Assur'la ilişkileri de içlerinden birinin Urartu'nun son önemli bağımsız gücü olduğunu ortaya koymaktadır. Ne yazık ki, Assurlular kaynaklarında hiç baba ismi kullanmadıklarından, sıralama konusunda bazı şüpheler oluşmaktadır. Assur tarihleriyle belirli bir Rusa'yı ve Urartu'daki çalışmalarını eşleştirmek için denenen her seçenek Biainili'nin sonu için farklı bir tarihi senaryo ortaya koymaktadır. Çok fazla ayrıntıya girmeden bu konuların gözden geçirilmesi yerinde olacaktır (Tablo 2).

Tablo 2: Rusa isimli kralların geleneksel ve yeniden gözden geçirilmiş sıradüzenleri ve Assur'la ilişkileri

Tarih	Geleneksel sıradüzen	Yeni önerilen sıradüzen 1	Yeni önerilen sıradüzen 2
714 MÖ	Sarduri oğlu Rusa (Musasir'de etkin; Sargon'un sekizinci seferinde çarpışan kral)	Sarduri oğlu Rusa (Musasir'de etkin; Sargon'un sekizinci seferinde çarpışan kral)	Erimena oğlu Rusa (Toprakkale'nin kuruluşu; Tanrı Assur'a kurban sunumu; Sargon'un sekizinci seferinde çarpışan kral)
709 MÖ	Rusa oğlu Argiştî (Assur İmparatorluğu'na uzak topraklarda etkin; evvelce Assur müttefiki olan Kummuh ile işbirliği)	Rusa oğlu Argiştî (Assur İmparatorluğu'na uzak topraklarda etkin; evvelce Assur müttefiki olan Kummuh ile işbirliği)	Sarduri oğlu Rusa (Musasir'de etkin) Rusa oğlu Argiştî (Assur İmparatorluğu'na uzak topraklarda etkin; evvelce Assur müttefiki olan Kummuh ile işbirliği)
673 MÖ	Argiştî oğlu Rusa (Tüm krallıkta geniş çaplı inşaat faaliyetleri; Assurluların yenik düşüşü; Esarhaddon'un endişesini dile getiren yazıt)	Erimena oğlu Rusa (Toprakkale'nin kuruluşu; Tanrı Assur'a kurban sunumu) Argiştî oğlu Rusa (Tüm krallıkta geniş çaplı inşaat faaliyetleri; Assurluların yenik düşüşü; Esarhaddon'un endişesini dile getiren yazıt)	Argiştî oğlu Rusa (Tüm krallıkta geniş çaplı inşaat faaliyetleri; Assurluların yenik düşüşü; Esarhaddon'un endişesini dile getiren yazıt)
655 MÖ	Erimena oğlu Rusa (Toprakkale'nin ikinci kez kuruluşu; Tanrı Assur'a kurban sunumu)		

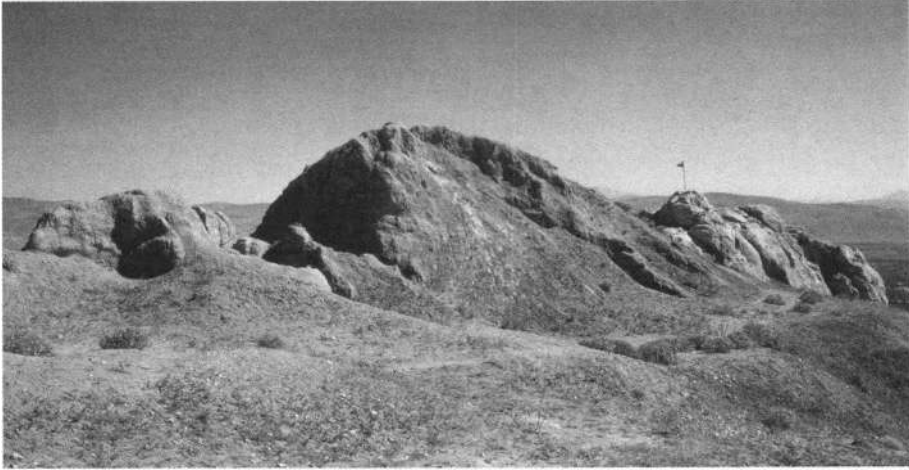

Fig. 15: 1975'te Toprakkale (Foto: P. Zimansky).

20. yüzyıl boyunca genel olarak kabul gören geleneksel akış, kralları I. Rusa, II. Rusa ve III. Rusa olarak sıralamakta ve oğulların babalarının yerine tahta geçiş zincirinde herhangi bir aksama olmadığını varsaymaktadır. MÖ 714 yılında veya kısa süre sonra ölen Sarduri'nin oğlu Rusa (I), Sargon'un rakibi olarak görülmektedir. Rusa'nın oğlu Argiştî'nin ardından başa geçen Argiştî'nin oğlu Rusa'nın (II) da Esarhaddon'un çağdaşı olduğu genel kabul edilmektedir. Baba ismi zinciri burada kırılmaktadır çünkü Erimeña tahta geçmiş görünmemektedir. Bu nedenle, en son Rusa (III), Argiştî'nin oğlu Rusa'dan bir süre sonra gelmektedir.

Bu sıralamaya olan güvenimiz, Mirjo Salvini'nin on yıl kadar önce yaptığı önemli bir epigrafik keşifle sarsılmıştır. Bu keşif aynı zamanda Assur'un Urartu'yla ilişkisine, esrarengiz de olsa, beklenmedik bir ışık tutmaktadır. Van'ın dışındaki Toprakkale, antik Rusahinili Qilbanikai, uzun süredir Urartu'nun son dönemlerinin kritik yerleşimlerinden biri olarak tanınmıştır (Fig. 15). Burası, 19. yüzyılda kazıcıların ilk Urartu eserlerini ortaya çıkardığı yerdir ancak kuruluş tarihi hep tartışmalı olmuştur. Toprakkale'nin doğusunda yapay bir göl olan Keşiş Göl'de ele geçen ve varlığı uzun süredir bilinen bir stel parçasında Rusahinili'yi Rusa'nın kurduğu belirtilse de stel parçasının korunmuş kısmında baba ismi yoktur. O zaman bu hangi Rusa'dır? Geleneksel sisteme göre, Sarduri'nin oğlu Rusa ve Argiştî'nin oğlu Rusa iki seçenek olarak görülmüştür. Argiştî'nin oğlu Rusa'nın isminin yer aldığı objeler Toprakkale'de bulunduğu göre şehrin kuruluş tarihinin bundan sonra olması uzak bir ihtimaldir. Erimeña'nın oğlu Rusa'nın daha sonra gelen bir kral olduğu varsayıldığı için kurucu olarak ele alınmamıştır. Salvini bu stelin başka parçalarını keşfetmiş ve sonra Keşiş Göl'deki yazıt parçalarının nasıl bir araya geldiğini gösterecek

kadar iyi durumda olan bozulmuş bir kopya da bulmuştur. Üst kısmı, stelin Erimena'nın oğlu Rusa tarafından yazıldığına şüphe bırakmamaktadır (Salvini 2008: A14-1 ve A14-2, s. 621-628). Birçok araştırmacı için bu bulgu, Erimena'nın oğlu Rusa'nın, Argiştî'nin oğlu Rusa'dan önce geldiğine dair kesin bir göstergedir. Bu durum kabul edildiğinde, Urartu sanatı ve yazılarında anomali olarak görülen birçok gelişme yerine oturmaktadır. Ancak Salvini'nin kendisi buna şüpheyile yaklaşmıştır. Geleneksel sıralamaya meydan okuyan bu yeni bulguya karşı farklı yerlerden verilere başvurmuştur (Salvini 2007). Bugün Salvini'nin otoritesine yeterince saygılı olan birçokları, Argiştî'nin oğlu Rusa'dan II. Rusa olarak bahsetmeye devam etmektedir. Diğerleri içinse, Erimena'nın oğlu Rusa yeni yorumlara olanak sağlamaktadır. Örneğin Michael Roaf, Sargon'a karşı koyan Rusa'nın aslında Erimena'nın oğlu Rusa olduğuna dair güçlü bir sav ortaya koymaktadır (Roaf 2012: 187-216). Belirsizlik sürmektedir.

Ne olursa olsun, Keşiş Göl yazıtlarının ilginç taraflarından biri, Tanrı Assur'u uğruna düzenli kurban verilecek Urartu tanrıları arasında sıralamasıdır (Salvini 2008: 625). Listedeki en önemli tanrı olmasa da –bu onur Haldi'ye aittir– bu zamanda bu tanrının Urartu'nun merkezindeki varlığı tamamen beklenmedik bir durumdur. Acaba Van'da kralın, onlar için düşman bir imparatorluğun meşru tanrısının gönlünü almak isteyebileceği bir tür yerleşik Assurlu topluluk mu vardır?

Yukarıda belirtildiği gibi, Argiştî'nin oğlu Rusa'nın enerjik hükümdarlığının güvenilir bir kronolojik dayanağı vardır. Eski Ahit'e göre (2 Kral 37), Sanherib MÖ 681 yılında öldürüldüğünde katilleri Ararat ülkesine yani Urartu'ya kaçırmıştır. Daha sonraki Assur hareketleri dikkate alındığında, varmak istedikleri esas hedefin Şubria isimli tampon devlet olduğu düşünülebilmektedir. Her halükârda, bu noktayı Sanherib'in ardılı Esarhaddon'un (MÖ 680-669) onları takip edemeyeceği bir yer haline getiren Biainili'nin gücüdür. Esarhaddon'un hükümdarlığı zamanında Urartu'nun bir tür yenisinden yapılanma sürecinde ve gücünün ve zenginliğinin doruğunda olduğu görülmektedir. Urartu'nun en iyi mühendislik örnekleri olan, en büyük ve en zengin merkezleri arasındaki Karmir Blur (Teişebai URU), Bastam (Rusai URU.TUR), Ayanis (Rusahinili Qilbanikai) ve Kef Kalesi/Adilcevaz (Haldiei URU), Argiştî'nin oğlu Rusa'nın eseridir. Bunlar yeni topraklardan ziyade monarşinin zaten kontrolü altındaki, çoğunlukla var olan merkezlere yakın yerlerde inşa edilmiştir. Bu aşırı yapılaşmanın nedenleri ne olursa olsun, Rusa'nın otoritesinin etkinliği şüpheyi yer bırakmamaktadır. Anlaşılan, Rusa aynı zamanda Assurluların en fazla saygı duydukları Urartu kralıdır.

Esarhaddon'un tahtı, babasının katillerinin hâlâ ortalıkta olmasından dolayı tam anlamıyla güvende değildir. MÖ 673 yılında Şubria Krallığı'na saldırıp onu ilhak ederek kaçakların sığınabilecekleri bir yeri ortadan kaldırmaya

çalışmıştır. Bu süreçte Rusa'nın ne yapacağı konusunda çok endişeli olduğunu Güneş Tanrısı'na sorduğu soruların birinden anlamak mümkündür:

Yaya [...] dedikleri, KUR.*Pa-[i-ni-li]* kralı dedikleri Urartu'nun kralı Ursa (=Rusa) çalışıp planlayacak mı? O [ya kendi isteğiyle] ya da danışmanlarının tavsiyesiyle, ordusuyla veya Kimmerlerle veya herhangi bir müttefikleriyle savaş açmak, öldürüp talan etmek ve yağmalamak için (şimdi) bulundukları yerden yola çıkıp Şubria'ya, URU.*Pu-ú-mu* ya da URU.*Kul-im-me-ri'*ye veya Şubria'nın (herhangi) bir kalesine gelecek mi? [...] Şubria'nın kalelerinden bazılarını veya birçoğunu ilhak edip kendi ülkeleri yapacaklar mı? (Radner 2012: 263).

Esarhaddon sonunda gerçekten Şubria'yı fethedip ilhak etmiştir ama Urartu'dan kaçıp buraya sığınanları da yakalamak için özel çaba sarf ederek onları Rusa'ya göndermiştir. Bu olay iki kralın bir tür ön anlaşmaya vardığını işaret etmektedir.

Urartu tarafında ise bunların hiçbirinden bahsedilmez. MÖ 673 yılı, Ayanis'teki kalenin inşası için yapılan ağaç kesimine ilişkin dendrokronolojinin verdiği tarihle örtüşmektedir. Bu alandaki bir tapınakta Rusa'nın "standart yazıtı" diyebileceğimiz tam bir metin bulunmaktadır. Bu metnin eksik biçimleri Rusa'nın kurduğu birçok başka yerde bulunsa da sadece bu metinde fetihlerinin tam listesi yer almaktadır: "Rusa konuşur, 'Düşman topraklar fethettim: Assur, Targu, Etiuni, Tabal, Qainaru, Hatti, Muşki ve Siluquni'" (Urartu metni için bkz.: Salvini 2008: A 12-1, özellikle s. 568). Bundan sonraki pasaj her ne kadar pek açık olmasa da bu fetihler sırasında ele geçen tutsakların Rusahinili Eidurukai'nin inşasında çalıştırıldıkları ima edilmektedir. Ayanis'in dış şehrindeki bazı evlerde standart Urartu kaplarının yanı sıra Assur ürünü gibi görünen çanak çömleğin bulunması pek de tesadüf olmasa gerek (Stone 2012: 98). Rusa'nın fetih böbürlenmelerini kelimesi kelimesine doğru kabul etmek uygun olmasa da bu listede Assur'a öncelik tanınması ilginçtir. Krallığının, içinde bir tür Assurlu unsur da bulunan kozmopolit bir yer olduğu açıktır.

Assur ve Urartu'nun Karanlık Sonu

Biainili'nin ne zaman ve nasıl sona erdiği konusu Rusa isimli çeşitli kralların sorunuyla ilintilidir. Krallık aniden mi yoksa can çekişerek mi son bulmuştur? Assur'un bu işte bir parmağı var mıdır? Bir zamanlar Urartu'nun Assur İmparatorluğu'ndan daha uzun yaşadığı düşünülmekteydi çünkü Yeremya'nın kitabındaki "Ararat'ın Kralları" atfı, krallığın kuruluşunu sözde MÖ 594 olarak veriyordu. Daha geç hüküm sürmüş Erimena'nın oğlu Rusa'nın, Argışti'nin oğlu Rusa'nın'ine göre sınırlı imar faaliyetleri, Urartu'nun MÖ 7. yüzyılın son yıllarına kadar süren çöküşünün bir parçası gibi görülmekteydi. Ancak yeni bulgular artık bu senaryoyu sarsmıştır.

Hem Urartu'nun hem de Assur'un son günleri yazılı verilerde çok iyi belgelenmemişse de yıkıma dair arkeolojik kalıntılar oldukça açık ve nettir. Anlaşılan Yeremya, Eski Ahit'te geçen pasajını, İsrail'i Babil'in değil Assur'un tehdit ettiği daha önceki bir dönemden almıştır. Bu nedenle, bir imparatorluk olarak Urartu'nun, hâlâ var olduğuna dair başka hiçbir kanıtın olmadığı bir yarım yüzyıl boyunca uzatılmasının haklı çıkarılması mümkün değildir. Bastam, Karmir Blur ve Ayanis'te gerçekleştirilen kazılar, Argiştî'nin oğlu Rusa'nın önemini vurgulamakla beraber ondan sonra gelen krallarla ilgili inandırıcı veriler sunmayı başaramamıştır. Argiştî'nin oğlu Rusa, krallığı baştanbaşa imar eden son Urartu hükümdarıdır ve şimdi öyle görünmektedir ki bir olasılık, herhangi bir imar işine girişen son kral olarak Erimena oğlu Rusa'dan sonra iktidara gelmiştir. Medler ve Babillilerin Assur İmparatorluğu'nun sonunu getirdikleri MÖ 612 yılında Urartu her iki taraftaki harekete de dahil olmamıştır.

Urartu'nun zayıflayan gücüne ilişkin bilgiler Assurbanipal'ın iki pasajında izlenebilmektedir. Birincisinde Rusa'nın elçileri MÖ 652 yılında Elam'da kazanılan bir zaferin kutlamasında kabul edilmektedir. MÖ 646 ve 642 yıllarına tarihlenen ikinci pasajdaysa, oldukça zavallı konumdaki Sarduri, Assurbanipal'ın hükümdarlığını tanımakta ve ona haraç ödemektedir (Fuchs 2012: 138). İlk pasajdaki Rusa, ya yirmi yıldan beri iktidarda olan Argiştî'nin oğlu Rusa'nın yaşlı hali ya da Erimena'nın oğlu Rusa olmalıdır. O sıralarda hâlâ canlı olan bir krallığın başındadır. İkinci pasajdaki Sarduri, Urartu belgeleri veya eserleriyle kesin ilişkilendirilememiştir. Burada zayıf ve Assur'un yardımına muhtaç bir kral olarak betimlenmiştir. Biainili'nin kontrolünü elinde tutan biri yerine, bu uğurda mücadele vermek durumunda olmuş olabilir. Assurlular bu konuda daha fazla bilgi vermemektedir. Urartu'ya ve sonraki biçimleriyle *Uraştu* ve sonunda Ararat'a yapılan sonraki atıflar artık bir krallığı değil bir bölgeyi kastetmektedir.⁵

Urartu'nun yıkılışı bazı açılardan doğrudan Argiştî'nin oğlu Rusa'yla ilişkili görünmektedir. Kurduğu büyük kaleler tam da vahşi bir yıkımın izlerinin en belirgin olduğu yerlerdir. Karmir Blur ve Ayanis'te metreler derinliğindeki yanmış tabakalar özellikle de tunçtan yapılmış birçok değerli malzemeyi saklamaktadır. Eğer bu bölgede hatırı sayılır büyüklükte bir Urartu topluluğu kalmış olsaydı, bu malzemenin bu kişilerce saklandıkları yerlerden çıkarılıp alınacağı düşünülebilir. Kef Kalesi ve Bastam gibi diğer yerlerde kalelerin yakılmadan önce yağmalandığı görülmektedir. O nedenle arkeologlar buralarda aynı derecede değerli objeye rastlamamıştır. Bu yıkımların en garip tarafıysa yıkıntıların içinde neredeyse hiç insan kalıntısına rastlanmaması ve

5 Urartu'ya yapılan atıfların bir listesi için bkz. Salvini 2011: 98-99.

kalelerin yakınlarındaki yerleşimlerin düzgünce boşaltıldıktan sonra aynı şekilde yangına maruz kalmalarıdır. Bu düzen, Urartu'nun sonuyla ilgili birçok spekülasyona neden olmaktadır. Belirgin bir şekilde kalelere odaklanarak yıkımı getiren güç ve etkenlerin ne olduğunu belirleyememekteyiz. Bunlar İskitler veya hatta bir tür iç savaş içindeki Urartuların kendisi bile olabilir. Her halükârda, bu güçler şüphesiz Assurlu değildir. Zaten Medler ve Babillilerin Ninive ve Kalhu'yu yağmalamalarından önce, Assurluların kuzeydeki rakiplerinin ortadan kalkmasına sevinecek pek de zamanları olmamıştır.

Sonuçlar

Assur, bilerek veya bilmeyerek, Sarduri ve ardıllarının Urmiye ve Van gölle-ri çevresindeki bölünmüş ve askeri olarak önemsiz toprakları birleştirerek bir krallık kurmalarına yarayacak model ve araçları sağlayarak, Doğu Anadolu'daki ilk imparatorluk devletinin kurulmasına ön ayak olmuştur. Salmannassar seferlerine başladığı sıralarda, o bölgenin bir kısmında Aramu'nun yönettiği önemli bir devletin olduğu açıktır. Assur'un kültürel nüfuzunun ve emperyal ideolojisinin tam etkileri ancak bir nesil sonra ortaya çıkmıştır. Sonraki yüzyılda Assur tehdidi ciddi bir tehlike oluşturmaktan ziyade Biainili'nin krallarının otoritelerini güçlendirmelerine yaramıştır. Bu iki imparatorluk arasındaki etkileşim de tampon devletlerle yürütülmüştür. MÖ 7. yüzyıldaki temkinli barış, Urartu'nun gizemli koşullar altında sahneden çekilmesine kadar sürmüştür. Birkaç on yıl sonra bunu Assur'un çöküşü izlemiştir.

Assur kaynakları olmadan Urartu'nun tarihi yazılamaz. Biz bu yüzden uzun süredir bu tarihi, yeni arkeolojik veriler Biainili krallarının vakitlerinin çoğunu Assur sınırlarından başka yerlerde geçirdiklerine işaret etmesine rağmen, güneyden gelen bir bakış açısıyla inceledik. Urartu'nun üzerindeki Assur etkisini kolaylıkla görebiliyoruz. Ancak Urartu'nun Assur'a katkısının ne olduğu nadiren sorulan bir sorudur. Belki de sorulmalıdır.

Çeviren: B. Nilgün Öz

KAYNAKLAR

- Calmeyer, P. (1976) "Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke", H. J. Kellner (ed.), *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens: Katalog der Ausstellung, 8. September bis 5. Dezember 1976, Prähistorische Staatssammlung, München, Museum für vor- und Frühgeschichte*. Ausstellungskataloge der Prähistorische Staatssammlung Band 2, Munich: Prähistorische Staatssammlung: 45-52.
- Dalley, S. (2000) "Shamshi-ilu, Language, and Power in the Western Assyrian Empire", G. Bunnens, *Essays on Syria in the Iron Age*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 7, Leuven: Peeters.
- Fuchs, A. (2012) "Urartu in der Zeit", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007= Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 135-161.

- Grayson, A. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto.
- Grayson, A. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto.
- Kroll, S. (2012) "Salmanassar III. und das frühe Urartu", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007/Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 163-168.
- Lanfranchi, G. B., Parpola, S. (1990) *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, State Archives of Assyria 5, Helsinki: Helsinki University Press.
- Liverani, M. (1992) *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II 2: Topographical Analysis*, Quaderni di Geographica Storica, 4. Roma: Centro Stampa d'Ateneo.
- Piler, C. (2012) "Bewaffnung und Tracht urartäischer und nordwestiranischer Krieger des 9. Jahrhunderts v. Chr.: Ein Beitrag zur historischen Geographie des frühen Urartu", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007/Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 379-390.
- Radner, K. (2012) "Between a Rock and a Hard Place: Muşafir, Kumme, Ukku und Şubria - the Buffer States between Assyria and Urartu", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007/Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 243-264.
- Roaf, M. (2012) "Could Rusa son of Erimeña have been king of Urartu during Sargon's Eighth Campaign?", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007*, Acta Iranica, 51, Leuven, Peeters 187-216.
- Salvini, M. (1967) *Nairi e Ur(u)rti*, Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu, Incunabula Graeca 16, Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Salvini, M. (1995) *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, M. (2007) "Argišti, Rusa, Erimeña, Rusa und die Löwenschwänze. Eine urartäische Palastgeschichte des VII. Jh. V. Chr.", *Aramazd* 2: 146-162.
- Salvini, M. (2008) *Corpus dei Testi Urartei*, Vol 1. Documenta Asiana 8, Roma: CNR: Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
- Salvini, M. (2011) "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History", K. Köroğlu, E. Konyar (eds.), *Urartu Doğu'da Değişim/Transformation in the East*, Anadolu Uygarlıkları Serisi 1, Istanbul: Yapı Kredi Yayınları: 74-101.
- Salvini, M. (2012) "Das Corpus der urartäischen Inschriften", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007/ Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 111-134.
- Seidl, U. (2004) *Bronzekunst Urartus*, Mainz: Philipp von Zabern.
- Stone, E. (2012) "Social differentiation within Urartian settlements", S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007/ Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12-14. Oktober 2007*, Acta Iranica 51, Leuven: Peeters: 89-99.
- Thureau-Dangin, F. (1912) *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)*, Textes cunéiformes du Louvre 3, Paris, Paul Geuthner.
- Wilhelm, G. (1986) "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", V. Haas (ed.), *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Xenia 17, Konstanz: Universitätsverlag: 95-117.

Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri

ÖMÜR HARMANŞAH*

Emperyalizm, Assur Egemenliği ve Suriye-Hitit Sınırları

Assur Devleti ile Suriye-Hitit devletleri arasındaki ilişkilerin niteliği arkeolog ve Eskiçağ tarihçilerinin yazılarında büyük oranda merkez-çevre modellerine dayanan değişmeyen bir formül olan emperyalizm, Assur egemenliği ve Suriye-Hitit direnişi başlığı altında temsil edilir. Böylece bu yapısalcı sabit ilişkiler modeli, neticede Suriye-Hitit devletlerinin zaptıyla ve Assur askeri gücüne istisnasız ve tam olarak boyun eğmesiyle sona eren yerleşik güç ilişkilerinin seyri ve teleolojik bir fetih anlatısı olarak nitelenir.¹ Suriye-Hitit devletleri savunmasız ve siyasi açıdan güçsüz oluşumlar şeklinde temsil edilirken, Assur Devleti'nden "yayılmacı bir emperyal güç" veya "üstün istilacı kuvvet" (Dodd 2013: 59) olarak söz edilir. Bu bölgede yaşayan topluluklar doğrudan Assur egemenliğine girmekten kaçabilmişlerse bile, en azından materyal kültürleri açısından "Assurlulaşmış" addedilirler. Suriye-Hitit-Assur ilişkilerinin denge-siz bir güç dağılımı olarak *a priori* (öncesinden) nitelendirilmesi, egemenin görsel ve sözel tezahürlerinin (kozmik) imgesine takıntılı ve Assur egemenliğini sorgulamadan nakleden çalışmalarının çoğunlukta olmasının bir sonucudur (örn. bkz. Radner 2000; Hill, Jones, Morales (ed.) 2013). İkinci olarak,

* The University of Illinois at Chicago
omur@uic.edu

1 Metinlerdeki verilere dayanarak, Assur İmparatorluğu'nun toprak edinme hırsları olan bir devlet olarak ortaya çıkmasıyla, Assurluların özellikle MÖ 9. yüzyılda Suriye-Hitit devletlerini yavaş yavaş kontrol altına aldıkları sıklıkla öne sürülür. Bu eğilimlerin eleştirel tartışmaları için bkz. Gilibert 2011; Köroğlu 2016. Büyük oranda Assur-merkezci bir örnek için, bkz. Liverani 2014: 448-457. 8. yüzyılda genişlemesiyle Assur sonunda Anadolu Platosu'ndaki Tabal gibi iç oluşumları da yutacaktır. Bu bölgesel Suriye-Hitit devletleri yavaş yavaş Assur İmparatorluğu'nun eyalet idaresine katılmıştır. Elbette bu eyaletleşme Assur elit kültürünün kültürel ve toplumsal etkisinin gücüyle bir Assurlulaşma süreci olarak da görülür. Assurlulaşma bir süreç olarak Romalılaşma anlayışımız üzerine modellenmiştir. Ancak bu makalede bu kültürel emperyalizm söyleminden uzak durulmaktadır.

çalışmalarda genellikle Assur emperyalizminin her zaman baskıyla ve askeri şiddetle işlediği varsayılır.² Yeni Assur Devleti'yle Suriye-Hitit krallıkları arasındaki diplomasi, siyasi görüşmeler, ticaret, fikir alışverişi, iskân siyaseti, toprak idaresi, vergilendirme veya gezgin zanaatkârlar, teknoloji ve bilgi dolaşımı gibi alternatif ilişkilendirme biçimleri çok daha az tartışılmaktadır.³

Adam Smith son zamanlarda “yetkilendirme ve tabi kılmanın mantığı üzerine tarihsel bir müzakere olarak” (Smith 2011: 416) siyasetle ilişki kuramaları dolayısıyla bu tür çalışmaların kısıtlılıklarını eleştirmiştir. Smith egemenliği “sahip olunan asli bir nitelik olarak değil, yetkilendirme ve tabi kılma pratiklerine vasıta olan engin çeşitlilikte yerlerden ve şeylerden oluşan ‘ilişkilerin gerçekliğinde’ yerleşik bir siyasal etkileşimler durumu” (Smith 2011: 416) olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla egemenlik siyasetini çalışmak ve anlamak hükümdarın yüceltilmiş imgesi ve sözel ifadelerine takıntılı olmayı değil, çekişmeli ve müzakere edilen peyzajlar, ekonomiler, materyal pratikler ve gündelik yaşamın tamamına dağılmış güç ilişkilerinin siyasi ekolojisini analiz edip bunlarla uğraşmayı gerektirir. Egemenlik siyasetini anlamak için aynı zamanda toplumsal temsilin ve tarihsel olayların egemen gücün retoriğiyle kaplı üst kodlamasının eleştirel bir anlayış ile incelenmek gerekmektedir. Dolayısıyla siyasi söylemin bir gerçek olaylar ve olgular dizini olarak değil, güç ilişkilerinin bir kurgusu olarak çalışılmasını gerektirir.

Bu makalede, sorgulanmayan bir Assur emperyalizmi anlayışına dayanan tarihsel perspektiflerin genellikle Assur yıllık anlatımlarının, devlet destekli metinlerinin ve imparatorluk anıtlarından oluşan ve abartılı değil ise de gösterişli Assur külliyyatının sunduğu cazip ancak taraflı perspektiflerin gündümünde olduğu önerisinde bulunuyorum. Dolayısıyla bu tür perspektifler kültürel pratikler, ekolojik tarihler, siyasal peyzajlar, sosyalleşme ve materyal kültür dünyaları gibi geçmişin diğer uzun vadeli ve daha yatay dağılmış yönlerine göre, kısa vadeli fetih ve tahakküm siyasi tarihlerine öncelik vermektedir.⁴ Yakındoğu'nun tarihselci anlatımları, bu belirli tarihler üzerine alternatif

2 Örn., Parker 2015. Egemenliğin modern-öncesi bir siyasal güç biçimi olarak eski Yakındoğu bağlamları vurgulu eleştirel bir tartışması için, bkz. Smith 2011. Hill, Jones, Morales (ed.) 2013 Yakındoğu'da egemenlik çalışmalarının iyi bir temsildir. Bu antoloji ilhamını Henri Frankfort'un *Kingship and the Gods (Krallık ve Tanrılar)* (1948) eserinden alır. Egemenin imgesi hakkında bir kitap için bkz. Heinz, Feldman 2007.

3 Tayinat'taki Yeni Assur *adê* protokolünün bir tartışması için bkz. Ponchia 2014. Ponchia, III. Tiglat-pileser zamanında Kinalia/Tayinat idaresinin Assurlularca ele geçirilmesinin ardından buradaki Assur varlığının, özellikle sitadelin mimari yeniden düzenlenmesinde ve Assurlular ile yeni eyaletin yerel idarecileri tarafından imzalanan toplumsal ve siyasal düzenle ilgili diplomatik yemin ve protokollerde görüldüğü üzere, var olan Geç Hitit kültürel öğeleri ile yeni Assur kültürel öğelerinin müzakere edilmiş bir karışımı olarak tezahür ettiğini öne sürmüştür (Ponchia 2014: 520).

4 Örneğin bkz. Demir Çağı'nda Tabal bölgesine dair metinlerde olmayan verilerin “bulanık” olduğunu, “Assur kral yazıtları ve mektupları gibi harici verilerin bulanık resmi aydınlatmaya yardımcı olacağını” düşünen Melville (2010: 87).

ve sıklıkla tezat perspektifler sunan arkeoloji, materyal kültür, çevre ve iklim araştırmalarının sağladığı verilerle tartışılabilir ve belki dengelenebilir. Netice itibarıyla bütün Assur tarihinin dehşet verici savaş ve zorlamaya indirgenemeyeceğini, Suriye-Mezopotamya Demir Çağı'ndaki Doğu-Batı etkileşimlerinin tamamen tarihin bu bölümünün tekrar tekrar anlatılan hikâyelerinin sonunda bitmeyen Assur genişlemesinin emperyalizmine hep yenik düşen talihsiz Suriye-Hitit devletlerinin zaptedilmesinden ibaret olmadığını kabul etmeliyiz.⁵ Materyal kültür akışları, hassas güç pazarlıklarını, ticaret ve alışveriş dinamiklerini ve kaynak toplama siyasetlerini çoğu zaman hesaba katmayan metinlerdeki verilere hep öncelik vermek zorunda değiliz. Diğer veri biçimlerini dikkate almak, Assur ile Suriye-Hitit devletleri arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı üzerine düşünmemize olanak verir. Bu makalede bu tür askeri olmayan etkileşimlere ve karşılaşmalara özel ilgi gösterilmekte ve Assur metinlerinin standart emperyalist anlatılarını sorgulayan materyal kültür verilerine öncelik verilmektedir.

Hatti'nin Hareketli Toprakları:

Suriye-Hitit Devletleri ve Assur Peyzaj Tahayyülü

Demir Çağı'nda Kuzey Suriye-Mezopotamya ve Anadolu'nun siyasi coğrafyası, Assur ve Urartu gibi (sıklıkla "imparatorluklar" olarak anlaşılan) (Köroğlu 2015) bir dizi toprak egemenliğine dayalı, bölgeler üstü devletle; güneyde Levanten Akdeniz sahil şeridinden günümüzde Türkiye'nin güneydoğusu olan Yukarı Mezopotamya ovaları ile Anadolu Platosu'nun Frigya sınırlarına varan yüksek bölgelerine kadar uzanan farklı peyzajlarda yayılan birçok bölgesel, daha az toprakta egemen olan devlet tarafından şekillendiriliyordu (Hawkins 1982) (Fig. 1). Bu küçük bölgesel devletler büyük oranda Erken Demir Çağı'nda Hitit İmparatorluğu'nun külleri içinde ortaya çıkmıştır ve en azından Demir Çağı'nın erken kısımlarında ortak olan Hitit siyasi mirası ve materyal kültürü dolayısıyla Suriye-Hitit devletleri olarak bilinirler.⁶ Linguistik olarak Suriye-Hitit devletleri Luvice, Aramice, Fenikece ve diğer dilleri konuşan çeşitli etno-linguistik topluluklardan oluşur. Fırat üzerindeki Karkamış'ın tanınmış MÖ 8. yüzyıl hükümdarı Yariri, on iki dilin hepsini konuşması ve dört farklı yazı sisteminde yazması ile övünür (Bryce 2012: 95).

Yaklaşık MÖ 1200'de Doğu Akdeniz bölgelerarası ticaret ağlarının ekonomik ve politik açıdan büyük ölçekte çökmesiyle yaklaşık MÖ 1175'te Hattuşa'nın barışçıl biçimde terk edilmesinde görüldüğü üzere Hitit İmparatorluğu da çökmüştür. Son Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na bu geçiş, Halys (Kızılırmak)

5 Assur-Suriye-Hitit ilişkileri üzerine bu kafa karıştırıcı hegemonyacı söylemin unutulmaz bir akademik istisnası, Irene Winter'in *Mesopotamien und Seine Nachbarn* (1982) kitabına yaptığı, verileri artık eskimişse de teorik olarak güçlü kalan katkısıdır.

6 Suriye-Hitit devletleri için bkz. Harmanşah 2013; Bryce 2012; Melchert (ed.) 2003; Bunnens (ed.) 2000; Hawkins 1982.

Fig. 1: Demir Çağı'nda Yukarı Mezopotamya haritası (Taban haritası Peri Johnson tarafından ESRI Topografik Data [Yaratıcı Ortak Alan] kullanılarak yapılmıştır.

kıvrımından güneye, Melid/Malatya'dan Karkamış'a jeopolitik güç değişimini, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'nda bir dizi yeni beyliğin ortaya çıktığı geniş bir yeni yerleşim coğrafyasını işaret eder. Güncel literatürde bu yeni bölgesel devletlere özellikle Hiyeroglif Luvice yazıtlı kamusal anıtlar dikme gibi bir geleneğin dahil olduğu Hitit kültürel mirasına sahip olmaları nedeniyle Suriye-Hitit devletleri denir (Harmanşah 2013: 45-47). Siyasi ağırlık merkezinin güneye, Orta Anadolu Platosu'ndan Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya kayması, aynı zamanda Assur kayıtlarında Hatti Ülkesi'nin toponomik tanımının anlamının kaymasıyla da örtüşür. Orta Assur kayıtlarında Orta Anadolu Platosu'ndaki Yukarı Hitit Ülkesi'nden Hatti Ülkesi olarak söz edilirken, Yeni Assur kayıtlarında bu coğrafyanın Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya taşındığı görülür (Hawkins 2000: 3). Örneğin Assur kralı III. Salmanassar'ın (MÖ 859-824) yıllıklarında “Hatti Ülkesi'nin kralları” (*šarrāni ša KUR Hatti*) “Fırat'ın öte yanının kralları” (*šarrāni ša šēpē ammâte ša Puratte*) ile eşleşir görünür (Yamada 2000: 145) ve Salmanassar'ın Hatti Ülkesi üzerindeki egemenlik iddiası Fırat'ı geçmesiyle örtüşür (Yamada 2000: 37). Bu önemli tarihsel geçiş ve peyzaj dönüşümü bağlamında, Demir Çağı'nda halkının kültürel bağlantılarıyla ve yeni ortaya çıkan güç merkezleri temelinde Hatti Ülkesi'nin yeniden şekillenen hareketli bir peyzaj olduğu öne sürülebilir. Son Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçişte çok benzer şekilde kayan bir peyzaj da Assur İmparatorluğu'nun siyasi merkezi gittikçe kuzeye, Musul ve Erbil'in iyi sulanan topraklarına kayan “Assur Ülkesi” idi (Postgate 1992).

Demir Çağı, Kuzey-Suriye-Mezopotamya boyunca ortaya çıkan, yeni yerleşim süreçleri ve mimari pratikler paylaşılan siyasi oluşumlar *koine*'siyle geldi. Assur Ülkesi'nde Kalhu/Nimrud, Dur-Şarrukin/Horsabad ve başka şehirlerin kurulmasıyla görülen kentleşme süreci, pek çok açıdan Van Gölü Havzası'nın

Urartu Krallığı'nın merkezi olarak inşasına veya Malizi/Melid'in Suriye-Hitit peyzajının oluşturulmasına benziyordu. Demir Çağı'nda daha geniş bir Yakınoğu ekolojileri grubunun bir parçası olarak Assur, Urartu ve Suriye-Hitit dünyalarının bölgesel peyzaj düzenleme ve inşa pratikleri, peyzajların işlenmesinden ortostat kabartma programlarına ve kentsel bağlamlardaki anıtlara kadar ortaklı (aşağıdaki bölüme bakınız). Yazılı veriler bu devletler arasında bulunan sınır bölgelerindeki askeri düşmanca karşılaşmaları vurgular (Kurt 2007: 66-69), fakat bunların aralarında hammadde ve mal akışlarının yanı sıra bilgi, fikir ve yaşam tarzı akışlarını da görmeliyiz. Örneğin Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Geç Assur varlığına dair arkeolojik veriler, Ziyaret Tepe gibi taşradaki bir kentsel merkezin nasıl tam böyle bir alışverişin, Assurlular ile yerel toplulukların arasında bir "diyalogun", etkin bir yerleşimi, "sosyal bir peysajı" haline geldiğini göstermiştir (Matney 2016: 335). Böyle bir kültürlerarası alışverişin karmaşıklığını ve böyle alışveriş yerleşmelerinin mekânsal karakterini anlamak, bölgelerarası ilişkileri düşünmede son derece önemlidir.

Dahası, bu coğrafya boyunca ortak materyal kültüre ait veriler, bütün ortaklar arasında süren ekonomik bağımlılığa işaret eder. Yukarı Dicle bölgesindeki Assur çanak çömleklerinin ya da Assur başkentlerinin *ekal mašarti* saraylarındaki Suriye-Hitit fildişleri çeşitliliğinin görülmesi tesadüf değildir. Bu tür akışlar teknoloji bilgisinin akışıyla tamamlanıyordu: Assur, Urartu ve Suriye-Hitit devletlerindeki kentsel anıtlarda incelikle kesilip oyulmuş ortostatların kullanılması gibi mimari pratikler, mimari bilginin ve olasılıkla zanaatkârların dolaşımına işaretler. Sonraki üç bölümde Assur ve Suriye-Hitit devletleri arasındaki ilişki üç farklı çerçevede tartışılacaktır: (a) Demir Çağı şehirlerinde Yeni Assur krallarının ve Suriye-Hitit hükümdarlarının egemenliğinin açıkça yer aldığı kentsel mekân; (b) Assur ve Suriye-Hitit devletleri arasında kültürel karşılaşmaların görüldüğü sınır bölgeleri ekolojileri; (c) Farklı kültürel alanlar arasındaki akışı sağlayan dolaşımdaki malzemeler, eşyalar ve bedenler. Dolayısıyla Assur-Suriye-Hitit karşılaşmaları ve etkileşimleri; kentsel mekânlar, sınır bölgesi peyzajları ve dolaşımdaki nesneler bağlamında tartışılmaktadır.

Egemen Gücün Yerleşmesi Olarak Kentsel Mekân

Yakınoğu Demir çağlarında şehirler gösterimsel egemen devletin şehrsel gösteri yerleri olarak düşünülür ve bu anlamda güç altyapıları olarak anlaşılabilirler.⁷ Egemenliğin merkezleri olarak şehirler; savaş zaferlerini, kentsel kamusal

7 Suriye-Hitit şehirlerindeki kentsel mekân düzenlemesi üzerine literatür kısıtlıdır. Devlet temasının mahalleri olarak Suriye-Hitit şehirleri üzerine yeni çalışmalar için bkz. Osborne 2015; Harmanşah 2013; Gilbert 2011 ve 2013; Denel 2007; Mazzoni 1997 ve 1995. Yakınoğu'da dinsel pratiklerle siyaset performansının bir araya gelişinin eleştirel ve kapsamlı bir anlatımı için bkz. Ristvet 2015. Suriye-Hitit kentsel planlama pratiklerinin Assur pratikleri üzerindeki etkisi için bkz. Bunnens 1996.

festivaller biçimindeki dinsel gösterişi, kraliyet av ritüellerini barındırırken, aynı zamanda imparatorluk sarayları, şehir kapıları ve surları, tapınak kompleksleri gibi anıtsal yapı projelerinin de alanları olarak hizmet vermiştir. Bu tür bütün etkinlikler (festivaller, askeri zaferler, yapı projeleri) kamusal mekânın sosyalleşmiş mekâna dönüşmesinin ve etkin hale gelmesinin çeşitli biçimlerini oluşturuyordu. Bu kentsel mekân anlatısallaştırılmıştı, yani kamusal alanda titizlikle anıt üretiminin yanı sıra bu anıtlar üzerlerine görsel ve sözel anlatıların yazılması yoluyla egemen devletin hanedan anlatılarıyla örülmüştü. Kalhu (Nimrud) ve Ninuwa (Ninive) gibi Assur şehirleri ile Melid/Malizi ve Karkamış gibi Suriye-Hitit şehirlerinden çok iyi bilindiği üzere, bu anlatılar durmaksızın üretilen anıtların üzerinde sergileniyordu ve bu anıtların yeni tarihsel olaylar ve jeopolitik kaymalara göre özenle düzeltilmesini, zaman zaman yeniden düzenlenmesini ve siyasi açıdan yeniden yönlendirmesini sürdürüyordu. Bu anıtlar (obeliskler, steller, ortostat kabartma programları) tanrıların müdahalelerini etkileyici bir biçimde neden-sonuç ilişkileri zinciri halinde hanedanın askeri seferlerine ve (şehir) inşa projelerine bağlıyor ve hükümdarlar egemenlik ideolojilerini bu tür hanedan anlatılarına dayandırıyorlardı. Böyle yaparak bu hükümdarlar aynı zamanda devletin topraklarının makrokozmosunu da şehrin mikro kozmosuna taşıyor, farklı (görsel, sözel, gösterimsel) mecralarda egemenlik peyzajlarının haritalarını yaratıyorlardı. Görsel ve materyal olarak güçlü, yeni bir mimari teknolojiyi (özellikle ortostatlar ve taş işçiliği) içeren, sıkı kontrol altında tutulan ve titizlikle düzenlenen bu kentsel mekân, Demir Çağı'nın, Tunç Çağı şehirlerinin, özellikle Anadolu ve Kuzey Suriye şehirlerinin çok daha açık peyzajlarına tezat oluşturan bir yeniliği idi. Bu yenilik Assur, Urartu ve Suriye-Hitit krallıklarının bölgesel olarak paylaştığı, Demir Çağı hükümdarlarının ütopik şehir vizyonlarının yeni inşa edilmiş kentsel kompleksler olarak somutlaşmasını sağlayan şehir kurma pratiğinden kaynaklandı.⁸ Ancak Demir Çağı'nda şehirlerin kurulması burada yalnızca bu dönemde siyasi elitlerde bol olan ideolojik veya siyasi bir pratik olarak değil, Doğu Akdeniz'de MÖ 1200 yıllarındaki geniş çaplı ekonomik çöküşünü takip eden genel bir yerleşim trendinin parçası olarak anlaşılmaktadır. Yerleşimin daha önce iskân edilmiş peyzajlara yayılması ve yerleşim sayısındaki artış, bölge boyunca yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarınca aynı biçimde belgelenmiştir.⁹

Demir Çağı kentsel mekânının egemen performansın dinsel-siyasi mahalli olarak bu yönü, belki de en iyi Demir Çağı'nın erken yüzyıllarında Karkamış şehrinde görülebilir. Karkamış şehri Kuzey Suriye'de Fırat Nehri'nin tarihsel

8 Yakınoğlu'da şehir kurma için Mazzoni (ed.) 1994'teki çeşitli makalelere bkz. Demir Çağı'nda bu tür olgular üstündeki Yeni Assur, Suriye-Hitit (Fenike, Arami, Luvî) kuruluşlarına işaret eden vurguya dikkat ediniz.

9 Örn. Karkamış bölgesindeki yüzey araştırmasının yeni sonuçları için bkz. Lawrence, Ricci 2016: 55.

Fig. 2: Karkamış yerleşmesinin topografik ve arkeolojik haritası (Karkamış Kazı Arşivi)

açıdan önemli bir geçiş noktasında konumlanmıştır ve nehrin batı kıyısında inşa edilmiştir (Fig. 2). Yerleşme günümüzde Türkiye ile Suriye arasındaki modern sınır tarafından bölünmüştür. MÖ 11-10. yüzyıllarda I. Suhi, Astuwatamanza, II. Suhi ve Katuwa'nın hükümdarlıkları sırasında şehrin ortasında, şehrin çeşitli önemli kentsel unsurları, yani Fırat kıyısını, Yukarı Sitadeli ve Aşağı Şehri birleştiren teraslı bir bölgede kamusal bir mekânın inşası gerçekleştirilmişti.¹⁰ Bu kentsel grupta “saray”a benzer pek bir şey olmasa da bu alan arkeologlar tarafından “Aşağı Saray Alanı” olarak adlandırılır (Fig. 3, 6). İtalyan-Türk arkeoloji ekibinin “İç Kent”in anıtsal alanları olarak söz ettiği (Marchetti (ed.) 2014: 58) bu olağandışı mimari grup, üç anıtsal kapı (Su Kapısı, Kral Kapısı, “Kapı-Ev”, yani “Büyük Merdiven”in tepesindeki kapı), Fırtına Tanrısı Tapınağı dahil olmak üzere iki tapınak yapısı, anıtsal bir merdiven ile, geniş, üçgen bir meydana dönüşür (Fig. 3). Bu alan Karkamış’taki Demir Çağı anıtsal yapılarının en eski örneklerinden birini gösterir ve Karkamış’ın MÖ 11. yüzyıl sonu ile 10. yüzyıl başına, I. Suhi’den Katuwa’ya başlıca dört “ülke-efendisi”nin zamanına (Suhi Hanedanı) tarihlenir.¹¹ Bu kamusal

10 Karkamış’ın kamusal mekânları hakkında bu tartışmanın daha önceki ve daha uzun bir versiyonu için bkz. Harmanşah 2013: 137-152. Karkamış yerleşmesi 1911-1920 arasında David George Hogarth, Leonard Woolley ve ekipleri tarafından kazılmıştır (bkz. Hogarth 1914; Woolley 1921 ve Woolley, Barnett 1952), 2011’den itibaren ise Nicolò Marchetti yönetimindeki İtalyan-Türk ekibince yeni bir arkeolojik proje başlatılmıştır. Bkz. Marchetti vd 2012 ve Marchetti (ed.) 2014.

11 Marchetti vd 2012: 134. Bu, kronolojik sırayla I. Suhi, Astuwatamanza, II. Suhi ve Katuwa’dan oluşan Suhi Hanedanı’dır. Bu hükümdarlar kendilerine “Karkamış şehrinin Hükümdar (*tarwani*) Ülke Efendisi” diyorlardı (Hawkins, Paker 2014: 107).

Fig. 3: Karkamış, “Aşağı Saray Alanı” planı (Woolley, Barnett 1978: 41a’dan uyarlanmıştır) (British Museum izniyle).

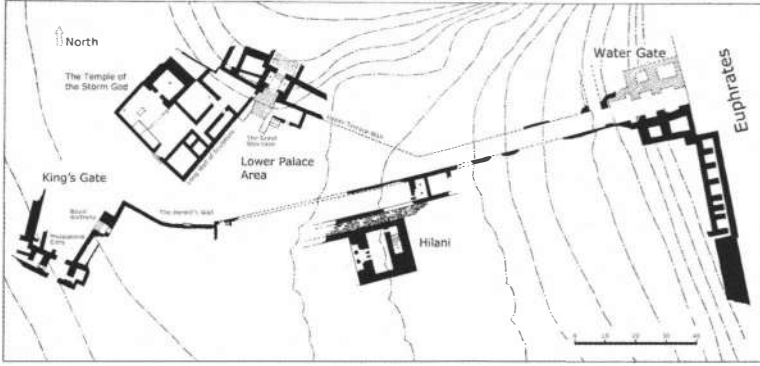
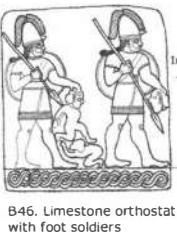
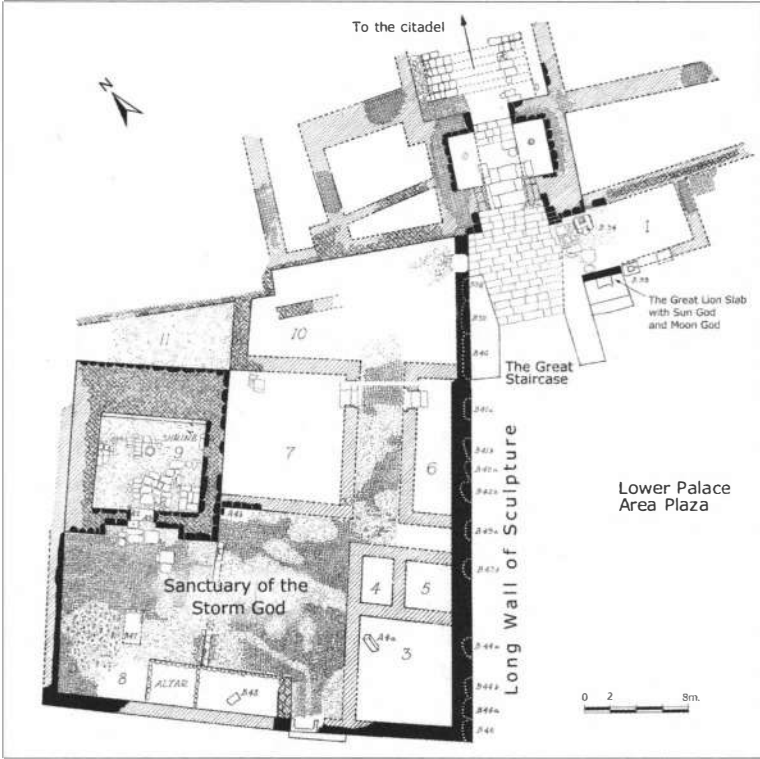
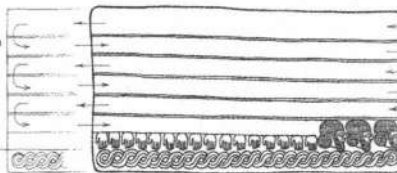

Fig. 4: Karkamış, “Aşağı Saray Alanı” ayrıntılı planı. Uzun Heykel Duvarı, Büyük Merdiven ve Fırtına Tanrısı Tapınağı (Woolley, Barnett 1978: Levha 29’dan uyarlanmıştır) (British Museum izniyle).

B46. Limestone orthostat with foot soldiers

Infantry Procession

A 1a. Commemorative Inscription of Suhis (HLuwian)

8

Chariot Procession

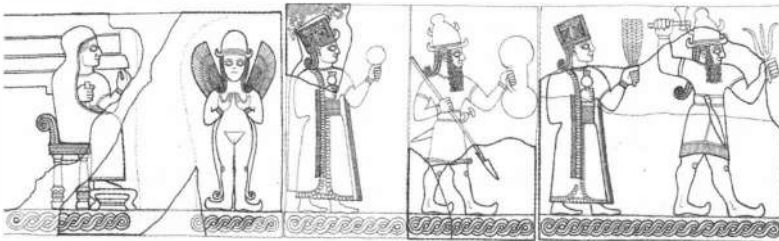

B42a. Basalt orthosta with charioteers

mekânın neredeyse bütün mimari yüzeyleri oyma kabartma ortostat sıralarıyla ve hiyeroglifli Luvice yazıtlarla yoğun biçimde süslenmişti. Caddeleri, üçgen meydanı, kapı yapılarını kaplayan bu ortostat dizileri, alanı görsel olarak canlı bir kentsel dinamik anlatılar ve ritüelleşmiş performans mekânına dönüştürmüştü. Ataların heykel anıtları da bu mekânın düzenlenmesinde önemli rol oynuyordu.

“Uzun Heykel Duvarı” denilen heykeller bu kamusal mekânın doğasını ve hanedan anlatıları ve kentin ilahi bileşenleriyle ilişkisini gösterir. Uzun Heykel Duvarı özünde Fırtına Tanrısı Tapınağı’nın Aşağı Saray meydanına bakan çok uzun ve anıtsal güneydoğu teras duvarıydı ve MÖ 10. yüzyılda bir zaman tarihlenen, imgelerle ülke-efendisi II. Suhi’nin yazıtlarından oluşan olağandışı bir gruba sergiliyordu. Duvarın kuzey ucu Büyük Merdiven’le birlikte tırmanıyor ve Fırtına Tanrısı Tapınağı’nın girişine doğru gidiyordu. Ortostat sırası Karkamış ordusunun piyade ve arabacılarının düşmanlarının bedenlerini çiğnemesini gösteren levhalarla başlıyordu. Bu sıra II. Suhi’nin hiyeroglifli Luvice büyük anıt-yazıtıyla kesiliyordu. Bu askeri zafer geçidinin önünde daha sonra II. Suhi’nin karısı BONUS-tis (bir yazıtla belirtilmiş) ile Fırtına Tanrısı’nın arkasındaki beş Karkamış tanrısı bulunuyordu. Geçit, Fırtına Tanrısı Tapınağı’nın kapı sövesinde sona eriyor, böylece Büyük Merdiveni çıkarken tapınak kompleksine giren olağanüstü bir geçit sırası oluşturuyordu. Askeriyeyi, komutanı olarak kralı, kralın karısını ve Karkamış tanrılarını birleştiren kentsel mekânın bu başlıca aktörler grubu, devletin askeri zaferlerini dinsel festivallerle ve geçitlerle görsel ama aynı zamanda sözel olarak açık bir neden-sonuç ilişkisiyle şehirde bağlantılandıran bir yeniliktir. II. Suhi’nin yazıtında sözel olarak ortaya çıkan tam da budur. Karkamış’ta MÖ 10. yüzyılda bu yenilikçi, etkileyici biçimde şekillendirilmiş kamusal mekân projesi bu muhteşem şehre gelen ziyaretçilere ilham vermiş, Kuzey Suriye-Mezopotamya boyunca, özellikle kendi inşa projelerini kavramsallaştırmakla meşgul olan Assur İmparatorluğu’nun ve Suriye-Hitit dünyasının şehir inşacılarını etkilemiş olmalıdır.

Erken Demir Çağı’nda Assur’un batıyla ilişkisine dair kayda değer en eski veriler I. Tiglat-pileser’in (MÖ 1115-1077) zamanından gelir. Yıllıklarından

340. Basalt orthostat with BONUS-tis, Wife of Suhi, with her inscription and the "Syrian Goddess"

B39 a-b and B38 Procession of Gods, led by the Storm God.

Fig. 5:
Karkamış, "Uzun Heykel Duvarı" kabartma anlatısının şematik çizimi (Woolley ve Barnett 1978 Levha ve Hawkins 1972'den uyarlanmıştır) (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

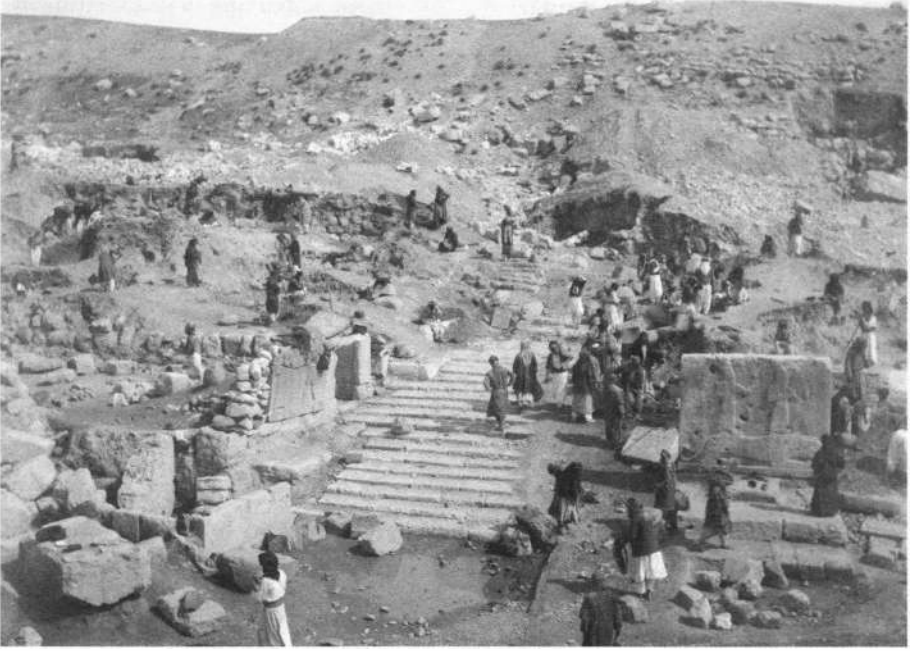

Fig. 6: Karkamış. Aşağı Saray Alanı ve Büyük Merdiven. Kazıların genel görünüşü (Woolley, Barnett 1978: Levha 31a) (© Trustees of the British Museum).

I. Tiglat-pileser'in Orta Fırat'ı geçtiği, *Amurru Ülkesi*'ne sefer düzenlediği ve Hatti'nin Büyük Kralı (Karkamışlı?) Ini-Teşub'dan haraç aldığı, ayrıca MÖ 1104-1087 arasında Melid/Malizi'yi (Malatya) ziyaret ettiği bilinmektedir (Hawkins 1980: 380; Hawkins 2009: 164). Anlaşılan Tiglat-pileser Doğu Anadolu'daki Nairi ve Daienu ülkelerine yaptığı askeri seferden dönerken "Milidia" (modern Malatya yakınlarındaki modern Arslantepe) şehrini ziyaret etmiştir (Grayson 1991: 22; metin A.0.87.1, sütun v, satır 33-41). Yıllıklarına göre, Milidia'daki hükümdar kendisine biat etmiş, yıllık kurşun cevheri ödemesi yapmayı kabul etmiştir. Yine benzer şekilde ekonomik güdümlü bir başka seferde bu kral Akdeniz'e ve sahil devletlerine gitmiş, bu sırada Malatya Ovası'nı tekrar ziyaret etmiş ve Malizi kralı Allumari'den haraç almıştır (Grayson 1991: 43; metin A.0.87.4, satır 31). Assur askeri seferleriyle en erken Suriye-Hitit devletleri arasındaki bu erken karşılaşma, Assur seferlerinin ekonomik amaçlarını ve bu keşif aşamasında hırslı bölgesel erişimlerinin boyutunu gösterir. Diğerlerinin yanında Amurru ve Hatti ülkeleriyle alışılmadık karşılaşma Tiglat-pileser ile zanaatkarlarını oldukça etkilemiş olmalıdır, o kadar ki saray duvarlarını ortostatlarla ve kapı heykelleriyle kaplama fikri bu mimari teknolojiye ve malzemelerine gösterilen büyük özenle kralın yıllıklarında tartışılmaktadır (Grayson 1991: 38-45; Metin A.0.87.4'e dayanan çeviri yazara aittir).

- 62 [...] bu (aynı) sedir ağacından, o *bīt šahūru*’ları temellerinden barbata-
larına inşa ettim.
- 63 Her tarafını bazalt levhalarla çevirdim. *Bīt labbūnu*’yu, karşısında,
64 temellerinden barbatalarına menengiçten inşa ettim. Kireçtaşı levha-
larla
- 65 bütün etrafını çevirdim. Bu sarayı sedirden
66 ve menengiçten inşa ettim, mükemmel tamamladım ve uygun dekoru-
nu şahane yaptım.
- 67 bir *nahiru*’yu, ki deniz atı demektir, kendi yaptığım bir *pariangu* (zıp-
kın?) ile
- 68 büyük tanrılar, efendilerim, tanrılar Ninurta ve Nergal’in emriyle, [Bü-
yük] Deniz’de
- 69 [A]murru [ülkesinde] öldürdüm; ve canlı bir *burhiš*, ki Lumaş ülkesin-
den getirilmişti.
- 70 [...] Habhu ülkesinin öte tarafından. Bazalttan temsillerini yaptım
- 71 [Kr]aliyet [girişimde] sağa ve sola yerleştirdim.

I. Tiglat-pileser’in tarihi ve mimari açıdan müthiş olan bu metni olasılıkla bir duvar kaplama tekniği olarak ortostatlarla duyulan Assur ilgisinin en erken tespitidir. Metin, sonraki birkaç yüzyılda ortostat programları ve kapı heykelleriyle gelecek olan Assur sarayı arkitektoniğinin mito-poetik temelini kurmakla kalmaz, aynı zamanda bazaltın ve kireçtaşının canlı kaynağını Suriye-Hitit dünyasında kelimenin tam anlamıyla konumlandırır. Bu yıllıkların MÖ erken 11. yüzyıl zamanlaması, mimari bir pratik olarak ortostat geleneğinin Melid ve Karkamış gibi Suriye-Hitit kentlerinde ve Ayn Dara ve Halep sitadeli gibi tapınak komplekslerindeki çok yenilikçi başlangıçlarına karşılık gelmesi açısından da kayda değerdir (Harmanşah 2013: 153-188). Ortostat bloklarına resimsel imgelerin oyulması Son Tunç Çağı-Demir Çağı geçişinde Halep’teki Fırtına Tanrısı Tapınağı ile Ayn Dara’da İştâr Tapınağı gibi yerleşmelerde ortaya çıkmış gibi görünse de ortostatların mimari kaplama teknolojisi olarak kökenleri Kuzey Suriye’deki Tilmen Höyük, Tell Açana ve Ebla gibi yerleşmelerde Orta Tunç Çağı’na kadar gider. Bu Kuzey Suriye yeniliğine Assur ve Hitit imparatorluk ilgisi ve katılımı, Hattuşa’daki kapı heykelleri ile Assur şehirlerindeki erken ortostat programlarını anlayışımız açısından önemlidir.

Karşılaşma Yerleri Olarak Sınır Bölgesi Peyzajları

Bu bölümde, Assur ve Suriye-Hitit devletlerinin karşılaşma ve ilişki kurma yerleri olarak sınır bölgesi peyzajları konusuna dönülmektedir.

Burada hem bu politik oluşumlar arasındaki sınırların anıt yapımı yoluyla müzakere edilme biçimini hem de Türkiye’nin güneydoğusundaki Yukarı Dicle Havzası gibi Assur sınır bölgelerinin oluşumunu konuya dahil ediyoruz. I. Tiglat-pileser’in hırslı seferleri Akdeniz’e ve Van Gölü, Fırat’ın kaynaklarının

bölgesi ve Malatya-Elbistan Ovası gibi Doğu Anadolu bölgelerine kadar ulaşmıştı ve karşılaşma ya da alışveriş mahallerini işaretleyen bir dizi kaya anıtının yapılmasını içermişti.¹² Bu anıtların en iyi bilinen örneği, Dicle Kaynağı'nda Bırkleyn mağaralarındaki (Dicle Tüneli) Tiglat-pileser'e ait kaya kabartmasıdır; daha sonra MÖ 9. yüzyıl Assur kralları bu kabartmayı tekrar ziyaret etmiştir (Harmanşah 2007). Ancak Assur kralının aynı zamanda C. F. F. Lehmann-Haupt'un kayda geçirdiği Van Gölü'nün kuzeybatısında, Muş ilinin Yoncalı köyünde veya yakınında, Fırat Nehri kaynağının (Murat Suyu) çok yakınında korunmamış bir kaya (?) yazıtı bıraktığı da bilinmektedir.¹³ Bunlar, Assur Krallığı ile ordusunun kültürel önemi ve doğa harikası olan yerel noktalarla gösterimsel yazıt yapma yoluyla derinden ilişki kurduğu sınır bölgelerinde kudretli (kutsal olmasa da) yerlerdeki anma mahalleriydi. Bu kaya yazıt ve kabartmalarının son derece mütevazı ölçek ve düzenlemelerine bakılarak, yazıt yazma uygulamalarının bir anıt yaratma ya da yabancı topraklara Assur gücünün mührünü basmaktan ziyade adak amaçlı olduğu önerisinde bulunmak daha ikna edicidir. Benzer bir tür etkileşim ve müzakere, Yeni Assur kralları II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) ve III. Salmanassar'ın (MÖ 859-824) bu pratiği fethedilen veya yenilenen şehirlerdeki kapılarda veya başka kamusal mekânlardaki anma stellerine ve daha fazla kaya kabartmalarına karmaşık ve belki de giderek anıtsallaşmış biçimde genişletmesinde gözlemlenebilir.

Bölgedeki baraj inşaat projeleri nedeniyle son on yıllarda Türkiye'nin güneydoğusunda yoğun biçimde kurtarma kazıları ile bunlarla bağlantılı yüzey araştırmaları yürütülmüştür. Ilısu Barajı'nın rezervuar alanında Yukarı Dicle Havzası bulunur. Bu havzaya Assurlular Ninive-Erbil bölgesinden kolaylıkla ulaşabiliyordu ve havza aynı zamanda imparatorluk idaresine önemli, kaynakça zengin peyzajlar sunuyordu. Bölge hem özellikle demir, bakır ve gümüş cevherleri bulunan Arqania/Ergani maden ocaklarına yakınlığı nedeniyle madeni kaynaklar açısından zengin hem de özellikle Dicle ile kolları Garzan, Bitlis ve Botan vadileri boyunca ve daha güneyde Cizre Ovası'nda tarımsal üretim açısından bereketlidir (Matney 2016; Parker 2001; 2013; 2014). Bölgedeki arkeolojik yüzey araştırmaları, Erken Demir Çağı peyzajının tarımsal yerleşimlerle yoğun şekilde iskân edildiğini ortaya çıkarmıştır (Parker vd 2003; Harmanşah 2013: 79 ve kaynakçasıyla 15. not). Yukarı Dicle Vadisi'nin modern Diyarbakır şehri yakınındaki batı ucu Arami Bit-Zamani Devleti'nin kontrolü altındaydı (Szuchman 2009). Hem yüzey araştırmalarının hem de Ziyaret Tepe, Üçtepe ve Gre Dimse gibi kazı projelerinin sonuçları (MacGinnis, Wicke, Greenfield 2016) bölgenin bir sınır bölgesi peyzajı olarak rol oynadığını ve Assur impa-

12 I. Tiglat-pileser'in anıtları için bkz. Kuhrt 1995: 360; Yamada 2000; Shafer 1998.

13 Russell 1984: 186; Sagona, Sagona 2004: 34'teki tartışmaya bkz. Kaya yazıtının çevirisi Grayson 1991: 61-62; Metin A.0.87.16'da bulunabilir.

ratorluk egemenliğinin peyzajın yerel tarihleri ve materyal kültür açılarından kendine özgü çeşitli güç, zayıflık ve çöküş dönemlerinden geçtiğini işaret eder. Özellikle kayda değer bir nokta, MÖ 882’de Tuşhan şehrinin Assurlu eyalet valisinin makamı olarak tekrar kurulmasıdır (Matney 2016: 336). Bu tarihten yaklaşık bir yüzyıl sonra Assur refahı MÖ 9. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başında kesintiye uğramış gibi görünmektedir (Köroğlu 2016: 317).

Arkeologlar giderek Assurlular ile Yukarı Dicle Havzası’nın yerel toplulukları arasındaki etkileşimin her zaman karmaşık ve devamlı müzakere halinde olduğuna, bunun da sık sık “ikisi arasındaki ayrımları muğlaklaştıran” (Matney 2016: 335) melez kültürel ifadelerle yol açtığına ikna olmaktadır. Kurkh Monoliti ya da Sanherib’in Cudi Dağı’ndaki kaya kabartmaları gibi belli Assur stellerinin ve kaya kabartma anıtların yapılması, havzayı kolonize olmuş olarak üst kodlamasını yapan belirgin bir stratejiyle ülke ve yerel topluluklarının üzerindeki Assur egemenliğini yazıyor ve güçlendiriyordu. Ancak bu bölgede Son Tunç Çağı-Demir Çağı geçişi sırasındaki materyal kültürün analizi başka bir hikâye anlatır. Bölgede Erken Demir Çağı’nda bol bulunan el yapımı yivli mallar (Köroğlu 2016: 316) Orta Demir Çağı’na devam ederken, MÖ erken 9. yüzyılda Assur merkezinin iyi pişmiş, bir-örnek çanak çömlekleri nadir görülür (Parker 2013: 131) ve yerel ve giderek melezleşen mallarla bir arada bulunur (Matney 2016: 338). Bu zengin çanak çömlek topluluklarına, büyük ihtimalle bu pratiğin en çok tespit edildiği Suriye-Hitit yerleşimlerinden çıkmış bir teknoloji olan siyah-beyaz damalı desenli çakıtaşı mozaik avlular (Bunnens 2016) gibi belirgin mimari öğeler eşlik ediyordu. O zaman Yukarı Dicle Havzası kolonyal kaynak alma ve yönetim peyzajı değil, bir karşılaşma ve alışveriş peyzajıydı.

Karkamış’ın güneyinde, Tell Ahmar yerleşmesindeki kentsel merkeziyle Fırat üzerindeki Suriye-Hitit krallığı Masuwari, bu bölümde son olarak bize Suriye-Hitit devletleriyle Assur İmparatorluğu arasında olağanüstü bir siyasi müzakere ve çekişme ve değişken kültürel kimlikler yeri sunar. Tell Ahmar’ın Luvise konuşan hükümdarlarının (MÖ geç 10-erken 9. yüzyıl kralı Hamiyata gibi) şehirden Masuwari olarak söz eden bir dizi anma anıtı diktikleri biliniyor (Hawkins 2000: 224-248, Bunnens 2006). Ancak Assur hükümdarı III. Salmannassar MÖ 856’da şehri ele geçirip *Kar-Şalmaneser* adıyla bölgenin yeni Assur eyalet başkenti olarak tekrar kurduğunda şehir, Bit-Adini Krallığı hükümdarı Arami kral Ahuni’nin “krali şehri” *Tarbusiba/Til-Barsip* olarak biliniyordu. O halde MÖ erken 9. yüzyıl sırasında krallığın etno-linguistik kimliği Arami bir kimliğe kaymış olmalıydı. Arslantaş yerleşmesindeki bir kapı aslanı ortostatın MÖ 8. yüzyıla ait üç dilli (Luvise, Aramice, Assurca) yazıtının bir şehrin kuruluşunun anması için belli bir “Masuwarili Ülke-Efendisi” tarafından dikilmiş olması, bu olağanüstü peyzajda süren güç çekişmesini işaret eder.

Seyahat Eden Öğeler

Assur İmparatorluğu ile Suriye-Hitit devletleri arasındaki etkileşime dair en önemli veri gruplarından biri seyyar maddeler, dolaşımdaki öğelerdir (Winter 1987). Derin geçmişteki geçicilikleriyle dolaşıma giren fikirlerin, bilgilerin ve insan bedenlerinin izini sürmek belki zor, ama itaatsiz inatçılıklarıyla öğeler devam eden yolculuklarında ve akışkan yaşam tarzlarında belirli bir anda takılmış halde arkeolojik buluntu topluluklarında ortaya çıkarak, yerler ve halklar arasındaki sıradışı bağlantıların şahitleri rolünü oynarlar. Öğeler yalnızca “egemenliğin tekrar üretiminde” (Smith 2015) değil, insan ilişkilerinin müzakaresinde ve aracılığında, toplumsal ve siyasal dünyaların düzenlenmesinde de rol alırlar. Dolaşımdaki öğelerden bahsederken yalnızca ticaret ve takas nesnelerini (metaları) değil, ganimet ve haracı da dahil ediyoruz. II. Assurnasirpal'ın Nimrud sitadeliindeki Kuzeybatı Sarayı'nda bulunan Taht Odası'nın (B) büyük tören avlusuna bakan ünlü cephesi, yabancı elçileri kelimenin tam anlamıyla Assur kralının tahtına materyal mallar ve hediyeler getirirken gösteren büyük boyutta bir ortostat kabartma haraç sırasını sergiliyordu. Dolaşımdaki öğeler ve egzotik maddeler (güç kullanarak olsa da) açıklıkla Assurlu egemenin görsel oluşumunu gösterişli bir teşhir odağı olarak inşa etmeye yardımcı olmuştur.

Assur egemenliğinin bu yönünün materyal karşılığı, devletin ganimet ve haraçlarının bir arada bulunduğu Assur *ekal mašarti* saraylarıdır (“askeri tefiş” sarayı ya da cephanelik). Nimrud/Kalhu'nun aşağı şehrinin güneydoğu kenarında kazılan ve arkeologların “Fort Shalmaneser” (Salmanassar Kalesi) adını verdikleri saray (Oates, Oates 2001: Fig. 90) bunların belki de en iyi bilinen örneğidir; bu saray bazıları Suriye-Hitit ve Levanten atölyelerden çıkmış binlerce oyma fildişi mobilya içeriyordu (Oates, Oates 2001: 144-154; Herrmann 2008). Bu fildişleri Kuzey Suriye-Mezopotamya'da farklı atölyelerin varlığını, görsellik politikalarını ve ilişkili “topluluk oluşumuna”¹⁴ değinen bir ilgi çekici eşya grubu olarak stilistik/teknolojik çeşitlilikleri ve ortak ikonografileri bakımlarından etkin biçimde çalışılmıştır. Nimrud fildişlerinin büyük bir grubu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun Suriye-Hitit devletlerindeki üretim atölyelerine atfedilmiştir (Caubet 2013: 456). Bu fildişleri rekabetçi bir üretim ve takas dünyasına, ortak görsel dağarcıkları kullanan hikâye anlatıcılığına ve gittikçe kıtlaşan hammaddelere işaret eder. Fildişi endüstrisinin, olasılıkla imparatorluk müşterilerinin aşırı miktardaki talebi karşılamak için yapılan fil avlarının sonucu olarak, ama aynı zamanda buna eşlik

14 Örn. bkz. Marian Feldman'ın yeni monografisi *Communities of Style* (Stil Toplulukları) (2014). Feldman'ın fildişi üretiminin ve metal işlemeciliğinin coğrafyası olarak “Levant” tanımını, bu tür bir bölgesel adın Suriye-Hitit devletlerinin Kuzey Suriye/Güneydoğu Anadolu coğrafyasını dışlaması açısından biraz sorunludur. Bkz. Fischer, Wicke'nin (2016) Feldman'ın Doğu Cezire'yi “Levant”ın parçası olarak dahil ettiğini işaret eden eleştirisi.

eden ekolojik kriz nedeniyle, daha Orta Demir Çağı'nda (MÖ 8.-7. yüzyıllarda) Güneybatı Asya'nın Suriye (Batı Asya) filinin (*Elephas maximus*) soyu tükendi (Çakırlar, İkrar 2016). Fildişi canlı bir maddedir ve bu da fildişi eşyaların canlılığa sahip olarak güçlü biçimde kavramsallaştırılmasına önemli katkı sağlamış olmalıdır. Demir Çağı fildişlerinin materyalliğine dikkat etmek, Kuzey Suriye-Mezopotamya'daki farklı fildişi üretim merkezleri arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını anlamak için zorunludur (Caubet 2013).

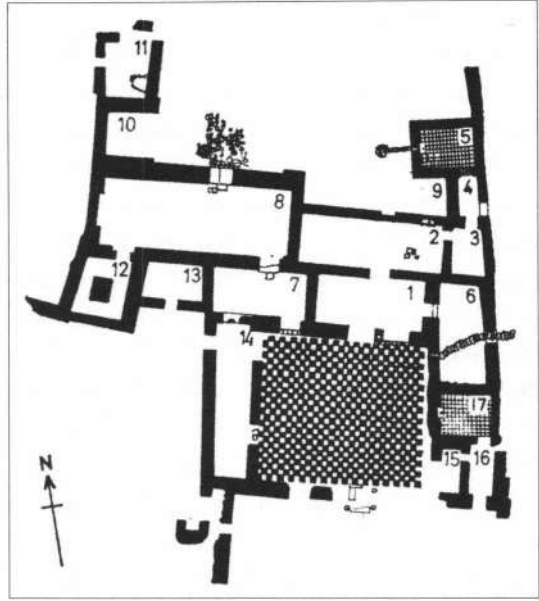

Fig. 7: Arslantaş (eski Hadatu) "Bâtiment des ivoires" mimari planı (Turner 1968: Levha XVII).

F. Thureau-Dangin'in 1928'de Arslantaş (kadim Hadatu) yerleşmesinde kazdığı fildişi buluntular böyle bölgesel etkileşimleri ve işbirliğini gösteren bir melezleşme düzeyi sunar (Feldman 2014: 16). Arslantaş Karkamış'ın 32 km doğusunda, Türkiye-Suriye sınırına yakın bir yerleşimdir (Turner 1968). Yerleşmede Fransız ekip MÖ 9. yüzyıla ait bir Geç Assur sarayı ile buna bitişik, batısındaki damalı mozaik avluya sınır 14 numaralı mekânında fildişi bir buluntu topluluğu (lüks mobilya parçacıkları) açığa çıkarılmasından dolayı "Bâtiment aux ivoires" adı verilen evsel bir kompleks kazdı (Fig. 7).¹⁵ Geoffrey Turner (1968: 68) "Bâtiment" mimarisinin *bit hilani* gibi Suriye-Anadolu mimari biçimleri ile Assur saraylarının taht odası dairelerini birleştirdiği önerisinde bulunmuştur. Tarihlenmelerine göre fildişlerinin üretimi III. Tiglat-pileser'den II. Sargon'a kadar bir buçuk yüzyıllık bir zamana yayılır. Giorgio Affanni'ye göre bu fildişleri bize Anadolu, Levant ve Mısır stilistik ve teknolojik özelliklerinin etkileyici bir melezini (Affanni 2012: 195); Marian Feldman'a göre ise Kuzey Suriye ve Fenike özelliklerinin bir melezini sunar (Feldman 2014: 16). Arslantaş'ın, mimarisinin ve gezici eşyalarının *in medias res*, kelimenin tam anlamıyla "öğelerin ortasında", Kuzey Suriye'deki global kültürel etkileşim ve takasın kesişiminde durduğu kolaylıkla söylenebilir.

15 Arslantaş'ta 1928'de çıkarılan fildişleri arasında "yetmiş biri Halep Arkeoloji Müzesi'nde, kırk altısı Louvre Müzesi'nde kayıtlı, dördü ise Kudüs'teki École Biblique'tedir" (Affanni 2012: 195).

Sonuç

O halde bütün bunların ışığında Assur İmparatorluğu'yla Suriye-Hitit devletleri arasındaki ilişki ve etkileşim nasıl bir şeydi? Bu ilişki anlaşılmaya çalışılırsa, Kuzey Suriye-Mezopotamya'nın Demir Çağı'ndaki kültürel ve siyasal ekolojiyi geniş olarak anlamamıza engel olmuş gözükten Assur fethi, istilası ve şiddetinin büyük anlatılarını pas geçmek için her karşılaşmanın özgün ve belirgin ayrıntılarını son dereceye kadar tarihselleştirmek gerekmektedir. Bu ilişkilerin karmaşıklığı ezicidir ve bu makalenin sınırlı çerçevesinde belli karşılaşma ve etkileşim şemalarını, ama özellikle bakılmış peyzajlar, kaynak alma alanları, kentsel mekânlar veya zanaat üretim merkezleri biçiminde ortak, müzakere edilen veya çekişmeli kültürel alanları sunmaya çalıştık. Bu dünyayı; etkiler, askeri fetih ve hegemonya anlatıları veya merkez-çevre ilişkilerinde köklü hiyerarşik yapılar dünyası olarak tek yönlü anlamak yerine, mevcut ilişkileri, bir yandan düz olmayan güç topografilerinin de farkında olarak düz bir ontolojik zeminde çözmeyi tercih ediyorum. Bu bize tarihin ayrıntılarından daha büyük resmi oluşturmamıza olanak sağlar ve peyzajlar, kentsel mekânlar, inşa teknolojileri ve dolaşımdaki malzemelerin siyasi aktörlerin yanında değişimin failleri olarak ön plana çıkmasına alan açar.

Kabartmalı ortostatlar, çakıtaşı mozaik avlular, *bit hilani* mimari tasarımı gibi teknolojilerin ortaya çıkmasının karmaşık teknoloji olguları ve genellikle kültürel karşılaşmalar olduğunu, peyzajlar boyunca madde ve fikirlerin yoğun akışlarıyla aynı zamanda gerçekleştiklerini belirtmek önemlidir. Kuzey Suriye-Mezopotamya'nın Demir Çağı yerleşimi bağlamı, büyük şehir inşası ve anıt yapımı projeleri nedeniyle mimari yenilik ihtiyacını doğurdu (Aro 2009). Bu nedenle, ortak şehir kurma fikrine benzer biçimde Assurlular ile çoklu Suriye-Hitit devletleri ekonomik, kültürel ve siyasi bir *koine* oluşturdular ve kültürlerarası alışverişlerin ve karşılaşmaların devamlı müzakere edildiği bir siyasal ekolojiye katıldılar. Assur ve Suriye-Hitit devletlerinin kentsel mekânları, askeri başarılarla inşa programları veya kamusal festivaller gibi sivil ve dinsel olayları bir neden-sonuç ilişkisi içinde bir araya getiren anıt ve ortostat sıralarındaki hanedan anlatılarıyla sıkıca kontrol ediliyordu. Bu mekânların bakımı, Masuwari/Til-Barsip/Kar-Şalmaneser örneğinde gördüğümüz gibi sürekli özen ve siyasal söylem ve bağıntı güncellemeleriyle yapılıyordu. Assur İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri aynı şekilde, gerek askeri çatışma, tarımsal kolonizasyon, kaynak çıkarımı, gerekse kaya kabartması oyma biçiminde yerel topluluklarla karşılaşma alanları haline gelmişti. Son olarak, dolaşımdaki fildişleri çeşitli etkileşim alanlarının daha da yakın bir ekonomik ve kültürel karmaşıklığını işaret eder.

KAYNAKLAR

- Affanni, G. (2012) "New Light (and Colour) on the Arslan Tash Ivories: Studying 1st Millennium BC Ivories", R. Matthews, J. Curtis (eds.), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 12 April-16 April 2010, The British Museum and UCL, London*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 193-208.
- Aro, S. (2009) "The Origins of the Artistic Interactions between the Assyrian Empire and North Syria Revisited", M. Luukko, S. Svård, R. Mattila (eds.), *Of Gods, Trees, Kings and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola. Studia Orientalia* 106. Helsinki: Finnish Oriental Society: 9-18.
- Bryce, T. (1998) *Kingdom of the Hittites*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Bryce, T. (2012) *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Bunnens, G. (1996) "Syro-Anatolian Influence on Neo-Assyrian Town Planning", G. Bunnens (ed.), *Cultural Interactions in the Ancient Near East: Papers Read at a Symposium Held at the University of Melbourne, Department of Classics and Archaeology (29-30 September 1994)*, Abr-Nahrain Supplemet Series 5, Louvain: Peeters: 113-128.
- Bunnens, G. (2006) *Tell Ahmar II: A New Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til Barsip-Masuware*, Publications de la Mission archéologique de l'Université de Liège en Syrie 2, Louvain, Paris, Dudley: Peeters.
- Bunnens, G. (2016) "Neo-Assyrian pebble mosaics in their architectural context", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, McDonald Institute Monographs, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 59-70.
- Bunnens, G. (ed.) (2000) *Essays on Syria in the Iron Age*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7, Louvain: Peeters.
- Çakırlar, C., İkrām, S. (2016) "'When elephants battle, the grass suffers.' Power, ivory and the Syrian elephant", *Levant* 48: 167-183.
- Caubet, A. (2013) "Working Ivory in Syria and Anatolia during the Late Bronze-Iron Age", K. A. Yener (ed.) *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia*, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010, Leuven, Paris, Walpole: Peeters: 449-463.
- Denel, E. (2007) "Ceremony and Kingship at Carchemish" J. Cheng, M. H. Feldman (eds.) *Ancient Near Eastern Art in Context: Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*, Culture and History of the Ancient Near East 26, Leiden: Brill: 179-204.
- Dodd, L. S. (2013) "Monuments of Resistance: Gurgum and the Assyrian Conquest", G. E. Areshian (ed.) *Empires & Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology & History*, Ideas, Debates and Perspectives 7, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, University of California: 57-83.
- Feldman, M. H. (2014) *Communities of Style: Portable Luxury Arts, Identity and Collective Memory in the Iron Age Levant*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Fischer, E., Wicke, D. (2016) "Book Review of Communities of Style: Portable Luxury Arts, Identity, and Collective Memory in the Iron Age Levant, Marian Feldman", *American Journal of Archaeology*: 120.4.
- Frankfort, H. (1948) *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Gilbert, A. (2011) *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance: The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*, Topoi-Berlin Studies of the Ancient World 2, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Gilbert, A. (2013) "Death, Amusement, and the City: Civic Spectacles and the Theatre Palace of Kapara, King of Guzana", *Kaskal* 10: 35-68.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C., I (1114-859 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Harmāṣāḥ, Ö. (2007) "Source of the Tigris: event, place and performance in the Assyrian landscapes of the Early Iron Age", *Archaeological Dialogues* 14.2: 179-204.
- Harmāṣāḥ, Ö. (2013) *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Hawkins, J. D., (1980) "Karkamis" D.O. Edzard (ed.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, Berlin, New York: Walter de Gruyter: 426-446.
- Hawkins, J. D. (1982) "Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (eds.), *Cambridge Ancient History 3.1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, Cambridge, Cambridge University Press: 372-441.
- Hawkins, J. D. (2000) *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume I: Inscriptions of the Iron Age*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2009) "Cilicia, the Amuq, and Aleppo: New Light in a Dark Age", *Near Eastern Archaeology* 72: 164-173.

- Hawkins, J. D. Peker, H. (2014) "Karkemish in the Iron Age", N. Marchetti (ed.), *Karkemish: An Ancient Capital on the Euphrates*, Orient Lab 2, Bologna: Ante Quem: 107-110.
- Heinz, M., Feldman, M. H. (eds.) (2007) *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Herrmann, G. (2008) "The ivories from Nimrud", J. E. Curtis, H. McCall, D. Collon, L. al-Gailani Werr (eds.) *New Light on Nimrud. Proceedings of the Nimrud Conference 11th-13th March 2002*, London: British Institute for the Study of Iraq in association with The British Museum.
- Hill, J., Jones, P., Morales, A. J. (eds.) (2013) *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Hogarth, D. G. (1914) *Carchemish: Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum, Part I, Introduction*, London: Printed by Order of the Trustees.
- Klengel, H. (2011) "History of the Hittites" H. Genz, D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua 2*, Leuven, Paris, Walpole: Peeters, 31-46.
- Köröglü, K. (2015) "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *European Journal of Archaeology* 18/1: 111-127.
- Köröglü, K. (2016) "Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 309-320.
- Kuhrt, A. (1995) *The Ancient Near East: c. 3000-330 B.C.*, London, New York: Routledge.
- Kurt, M. (2007) *Yazılı Kaynaklara Göre M.Ö. 1. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Ankara, Murat Kitabevi.
- Lawrence, D., Ricci, A. (2016) "Long-term settlement trends in the Birecik-Carchemish Sector", Wilkinson, T. J. Peltenburg, E., Wilkinson, E. B. (eds.), *Carchemish in Context: The Land of Carchemish Project, 2006-2010*, Themes from the Ancient East BANEA Publication Series 4, Oxford: Oxbow Books: 38-67.
- Liverani, M. (2014) *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, London, New York: Routledge.
- MacGinnis, J., Wicke, D., Greenfield, T. (eds.) (2016) *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Marchetti, N. *et al.* (2012) "Karkemish on the Euphrates: Excavating a City's History", *Near Eastern Archaeology* 75: 132-147.
- Marchetti, N. (ed.) (2014) *Karkemish: An Ancient Capital on the Euphrates*, OrientLab 2, Bologna: Ante Quem.
- Matney, T. (2016) "The Assyrian social landscape in the Upper Tigris river valley: a view from Ziyaret Tepe (ancient Tuşan)", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 335-342.
- Mazzoni, S. (ed.) (1994) *Nuove fondazioni nel Vicino Oriente antico: realtà e ideologi; atti del colloquio 4-6 dicembre 1991, Dipartimento di scienze storiche del mondo antico, Sezione di egittologia e scienze storiche del Vicino Oriente, Università degli studi di Pisa, Seminari di orientalistica 4*, Pisa: Giardini.
- Mazzoni, S. (1995) "Settlement Pattern and New Urbanization in Syria at the Time of the Assyrian Conquest", M. Liverani (ed.) *Neo-Assyrian Geography*, Quaderni di Geografia Storica 5, Roma: Università di Roma "La Sapienza", Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità: 181-191.
- Mazzoni, S. (1997) "The Gate and the City: Change and Continuity in Syro-Hittite Urban Ideology", G. Wilhelm (ed.), *Die orientalische Stadt: Kontinuität, Wandel, Bruch: 1. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 9. -10. Mai 1996 in Halle/ Saale*, Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft 1, Saarbrücken: SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag: 307-338.
- Melchert, H. C. (ed.) (2003) *The Luwians*, Handbook of Oriental Studies 1, Ancient Near Eastern Series, Leiden, Boston: Brill.
- Melville, S. C. (2010) "Kings of Tabal: Politics, Competition and Conflict in a Contested Periphery", S. Richardson (ed.), *Rebellions and Peripheries in the Cuneiform World*, American Oriental Series 91, New Haven: American Oriental Society: 87-109.
- Oates, J., Oates D. (2001) *Nimrud: an Assyrian Imperial City Revealed*, London: British School of Archaeology in Iraq.
- Osborne, J. F. (2012) "Communicating Power in the Bit Hilani Palace", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 368: 29-66.
- Osborne, J. F. (2015) "Ancient Cities and Power: The Archaeology of Urbanism in the Iron Age Capitals of Northern Mesopotamia", *International Journal of Urban Sciences* 19: 7-19.
- Parker, B. J. (2001) *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Parker, B. J. (2013) "Geographies of Power: Territoriality and Empire during the Mesopotamian Iron Age", in J. F. Osborne, N. P.

- VanValkenburgh (eds.), *Territoriality in Archaeology*, Archeological Papers of the American Anthropological Association 22, New York: Wiley-Blackwell: 126-144.
- Parker, B. J. (2015) "Hegemony, Power and the Use of Force in the Neo Assyrian Empire", B. S. Düring (ed.), *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire: Essays dedicated to Frans Wiggermann*, Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden (2002), 125, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten: 287-299.
- Parker, B. J., Creekmore, A., Dood, L. S., Meegan, C., Moseman, E., Paine, R., Abraham, M., Cobb, P. (2003) "The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): a preliminary report from the 2001 field season", *Anatolica* 29: 103-174.
- Ponchia, S. (2014) "The Neo-Assyrian AdB Protocol and the Administration of the Empire", S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia, R. Rollinger (eds.), *From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond: Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of his 65th Birthday on June 23, 2014*, Alter Orient und Altes Testament 412, Münster: Ugarit Verlag: 501-525.
- Postgate, N. (1992) "The Land of Assur and the Yoke of Assur", *World Archaeology* 23.3: 247-263.
- Radner, K. (2000) "How did the Neo-Assyrian king Perceive his Land and its Resources?", R. M. Jas (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia: Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999)*, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul 88, MOS Studies 3, Leiden: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul: 233-246.
- Ristvet, L. (2015) *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*, New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell, H. F. (1984) "Shalmaneser's Campaign to Urutu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* 34: 171-201.
- Sagona, A. G., Sagona, C. (2004) *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier, I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement Series 14, Louvain, Paris, Dudley: Peeters.
- Shafer, A. T. (1998) *The carving of an Empire: Neo-Assyrian Monuments on the Periphery*. Unpub. PhD diss. Harvard University, Cambridge Massachusetts.
- Smith, A. T. (2011) "Archaeologies of Sovereignty", *Annual Review of Anthropology* 40: 415-432.
- Smith, A. T. (2015) *The Political Machine: Assembling Sovereignty in the Bronze Age Caucasus*, Princeton: Princeton University Press.
- Szuchman, J. (2009) "Bit Zamani and Assyria", *Syria* 86: 55-65.
- Turner, G. (1968) "The Palace and Bâtiment Aux Ivoires at Arslan Tash: A Reappraisal", *Iraq* 30: 62-68.
- Winter, Irene J. (1982) "Art as Evidence of Interaction: Relations Between the Assyrian Empire and North Syria as Seen from the Monuments", in H.-J. Hans, J. Renger (eds.) *Mesopotamien und Seine Nachbarn: Politische und Kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.*, XXV. Rencontre Assyriologique Internationale, Berlin, 3.-7. Juli 1978, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 1, Berlin: Dietrich Reimer Verlag: 355-382.
- Woolley, C. L. (1921) *Carchemish: Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum, Part II: The Town Defenses*, London: Printed by Order of the Trustees.
- Woolley, C. L., Barnett, R. D. (1952) *Carchemish: Report on the Excavations at Djerabis on Behalf of the British Museum, Part III: The Excavations in the Inner Town, and the Hittite Inscriptions*, London: The Trustees of the British Museum.
- Yamada, S. (2000) *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns to the West*, Culture and History of the Ancient Near East 3, Leiden, Boston, Köln: Brill.

Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri

SELİM FERRUH ADALI*

III. Salmanassar'ın Seferleri

II. Assur-dan (MÖ 934-912) döneminden itibaren Kuzey Irak'ta siyasi ve askeri olarak güçlenen Yeni Assur Krallığı, önce Orta Assur Dönemi'nden beri hedeflenen Hanigalbat bölgesini topraklarına katmış ve devletin gücü arttıkça Hanigalbat'ın ötesindeki bölgelere ilgi duymaya başlamıştı (Can 2017).¹ III. Salmanassar döneminde (MÖ 858-824) Assur'a haraç verenler arasında Toroslar'ın kuzeyindeki Geç Hitit krallıkları da dahil edilmişti. Salmanassar, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Geç Hitit ve Arami devletlerinden oluşan ittifakları yenmiş ve Ahunu yönetimindeki Bit-Adini Krallığı'nın başkenti Til-Barsip'i Geç Hitit devletlerine yapılan seferlerin üssü olacak Kar-Salmanassar'a dönüştürmüştür. Bu seferlerin sonucunda III. Salmanassar'a haraç ve vergi veren devletler arasında Karkamış, Kummuh, Bit-Aguşi, Bit-Gabbari, Patina ve Gurgum krallıkları bulunuyordu (Grayson 1996: 22-23). Fırat Nehri boyunca gücünü gösteren Assur'a MÖ 853'te (Dayyan-Assur eponimi) haraç ve vergi verenler arasında Melid kralı Lalla'nın da adı geçmektedir (Grayson 1996: 22-23, 39, 67, 79, 80). Lalla, MÖ 844 yılında da haraç vermiştir. Gerçekte Melid, Karkamış ve diğer Geç Hitit devletlerinin Assur'la siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerinin kökeni uzun zaman öncesine gider (Bkz. Bu kitapta Harmanşah'ın katkısı). Mezopotamya'yı Yukarı Dicle bölgesi üzerinden geçerek Orta Anadolu'ya bağlayan ana yollardan biri Melid'den geçmekteydi (Ökse 2007; Ponchia 2008).

Tabal ise, ağırlıklı olarak Yeni-Assur Dönemi'nde Orta Anadolu platosunun doğu bölümlerini adlandırmak için kullanılan bir terim olarak görünmektedir (Aro 2012; Akçay 2014; Duymuş Florioti 2016: 239-251, Weeden 2017, Yiğit 2000).

1 Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü'ne, British Museum Mütevelli Heyeti'ne, K. Köroğlu'na çalışmada kullanılan görseller konusunda verilen izinler için içtenlikle teşekkürü borç bilirim. A. Çifçi, A. Akçay, S. Aro, Ş. Can, S. Dalkılıç, F. M. Fales, İ. Gerçek, G. Lehmann, V. Herrmann, K. Matsumura, L. Mori, D. Schürr, Z. Simon ve M. Weeden'a verdikleri kaynakça destekleri için çok müteşekkirim.

Bu isimle ifade edilen alan yaklaşık günümüzdeki Kayseri, Aksaray, Niğde, Nevşehir ve sonraki dönemlerde Konya-Ereğli bölgelerini kapsıyordu. Tabal'ı güney ve güneydoğuda Toros Dağları ve Kilikya, batıda Frigya, doğuda Melid ve Elbistan ovaları çevrelemektedir. Kuzeyde ise Orta Kızılırmak Havzası boyunca nehrin kuzey yakasında en azından Karaburna ve Kırşehir-Yassıhöyük bölgelerine kadar uzanıyordu (Weeden 2010: 43, 46; Simon 2017). Tabal krallıklarıyla ilişkili anıtlar Luvice hiyeroglif yazısı ve Geç Hitit kültürel öğeleri paylaşıyorlardı (Fig. 1). Ancak Tabal için bilinen Luvice bir sözcük yoktur (d'Alfonso 2012).

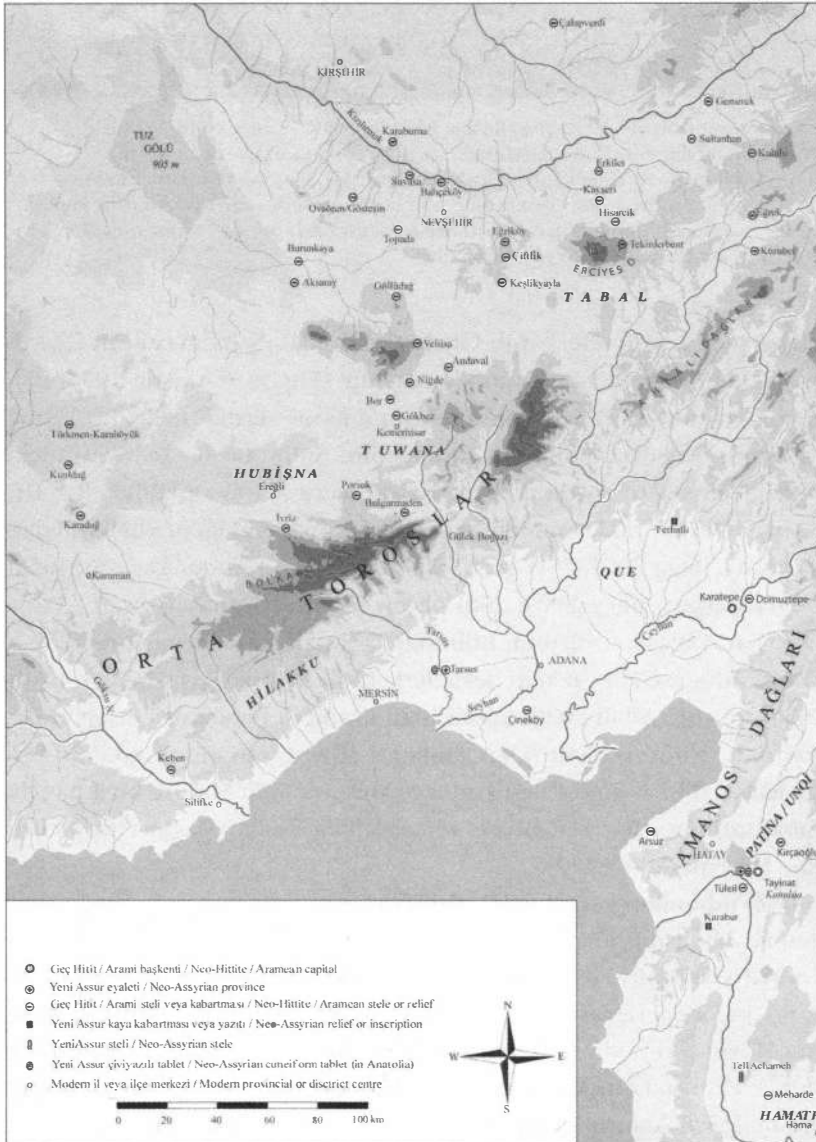

Fig. 1: Tabal ve çevresinin haritası.

Fig. 2: III. Salmanassar'a ait Siyah Obelisk. Kalhu. BM 118885. © Trustees of the British Museum Obelisk'in bu panel sırası ve üzerindeki yazıtta Patina kralı Qarparunda'nın Assurlulara verdiği haraç belirtilmektedir (Grayson 1996: 151). Patinalı temsilciler haraç taşımaktadırlar. Gümüş, altın, kalay, "sert bronz" adlı bir bronz birleşimi, büyük bronz kaplar, fildişi ve abanoz, haraç dahilindedir. Kralın adı Assur yazıtlarında ayrıca Qalparunda, Luvice hiyeroglif yazısında ise Halparuntiyas olarak yazılır.

Tabal'a karşı ilk kayıtlı sefer Siyah Obelisk'e göre III. Salmanassar'ın 22. saltanat yılına (*palû*), yani MÖ 836 yılına tarihlenir (Fig. 2) (Grayson 1996: 67). Bu seferin sonucunda 24 Tabal kralının Assur'a haraç verdiği belirtilir. Haraç verenler arasında Melid'in olduğu da iddia edilir. Kalhu taş heykel üzerindeki bir diğer yazıt, bu sefere ait daha fazla ayrıntı içerir (Grayson 1996: 79). III. Salmanassar, Melid topraklarına ulaşmak için [...]jinzini Dağı'nı (belki Malatya Dağları civarı; Bagg 2007: 281) geçti. Melid'den sonra Timur Dağı'nı (belki Tahtalı Dağları civarı; Bagg 2007: 258) geçen Assur ordusu, I. Tuwati (Assur yazılarında Tuatti) üzerine yürüdü. Bilindiği kadarıyla Tabal terimi, ilk olarak I. Tuwati'nin krallığı ve komşu kent devletlerle birlikte yaşadıkları bölgenin adı olarak kullanılmıştır (Adalı 2020). Assurlular, krallığın henüz yeri tespit edilememiş başkenti Artulu'yu kuşattıkları zaman, I. Tuwati'nin oğlu Kikki'nin teslim olduğu iddia edilir. Gümüş Dağı Tunni ve Mermer Dağı Muli'ye varılmasıyla seferin Tabal safhası sona erer. Bu iki yer olasılıkla Bolkar Dağları'nın belirli alanlarıydı (Hawkins 2000: 427).

Tunni Dağı'ndan hareket eden III. Salmanassar, "Puhame'nin şehirlerine" indi. Puhame, Hubişna bölgesinin (klasik dönem Kybistra, modern Konya-Ereğli) kralıydı. Başkenti Hubişna adlı şehirdi. Hubişna şehrinin neresi olduğuna dair iki temel öneri, Ereğli Kara Höyük (Gülek Geçidi'ne yakın; Fig. 3) ve Ereğli Kara Höyük'ün yaklaşık 26 km güneybatısında bulunan Tont Kalesi'dir (Maner 2017). Hubişna'nın Tabal ile Que (Ovalık Kilikya) arasındaki stratejik konumundan dolayı Assurlular için hedef olduğu anlaşılmaktadır.

Fig. 3: Gülek Boğazı'nın kuzeyinde Toroslar. Foto: K. Koroğlu.

Siyah Obelisk, MÖ 835 yılında Melid yakınlarında önemli bir kale ve yerleşim olan Uetaş'ın ele geçirilişini ve Melid kralı Lalla ve Tabal krallarının haraç verdiğini belirtir. Kalhu taş heykel üzerindeki yazıt ise daha fazla ayrıntı içerir (Grayson 1996: 79-80). Assurlular bu seferde ilk olarak Melid topraklarında yürüdüler ve ardından Pala[...] Dağı'nı (belki Malatya Dağları'nda; Bagg 2007: 185) geçip Uetaş ve Tagarimmu'yu (Yamada 2000b: 81-82, 85) ele geçirdiler. Gürün veya Elbistan ovasında olabilecek (Yamada 2006) Tagarimmu, sonraları Assur metinlerinde Til-karme veya Til-Garimmu olarak yazılmıştır. Bu sefer sonunda Melid ve Tabal kralları bir önceki yıl olduğu gibi haraç verdi (Grayson 1996: 67, 79).

Assur Krallığı'nda siyasi huzursuzlukların olduğu III. Salmanassar'ın son yılları ve halefi V. Şamşi-Adad'ın (MÖ 823-811) erken yıllarında Geç Hitit devletleri geçici olarak Assur'un müdahalelerine maruz kalmadı. Bu ara dönemde Doğu Anadolu'da güçlenen Urartu Krallığı batıya genişlemeye başladı ve sonunda Kral İşpuini oğlu Minua (MÖ 810-785/780) Melid Krallığı'na ulaştı. Melid'in kralı bu kez de Urartu'ya haraç vermeyi kabul etti (Diakonoff, Kashkai 1981: 41-42, 77, 80; Payne 2006: 70; Salvini 2008: 192-193). Urartu katipleri, yazıtlarında Melid ve civarı için Hatti teriminin Urartuca telaffuzu olan *Ḫāti*, *Ḫātinili* adını kullandılar (Diakonoff, Kashkai 1981: 39-40; Koroğlu 1996: 74-75; Zimansky 2011). Urartu'nun Melid bölgesine ilgisi I. Argiştı (MÖ 785/780-756) ve II. Sarduri (MÖ 756-730) dönemlerinde de devam etmiştir (Fig. 4).

Fig. 4: Şehir kapısı kabartması ve ortostat. Arslantepe (Melid). Melid kralı PUGNUS-*mili*, Fırtına Tanrısı'na sunu yapıyor. Taş Eserler Salonu, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara (Akurgal 2000: 538; Hawkins 2000: 309-310, pl. 149).

Foto: K. Köroğlu. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle.

Boynuzlu başlığıyla ortostatın solunda betimlenen Fırtına Tanrısı, atlı arabasını sürmektedir. Arabasının üzerindeki Luvice (DEUS)TONITRUS ("Fırtına Tanrısı") hiyeroglifleri ile adı belirtilir. Fırtına Tanrısı bunu takiben kabartmanın ortasında sol elinde bir tutam şimşek diğer elinde ise belki bir tür silah ile tekrar betimlenir. Sağında Melid kralı ona bakıyor, elindeki ritüel kapla tanrı için sıvı sunu dökmektedir. Kralın kavisli asası Hitit Dönemi'nden beri kraliyet sembolüdür. Arkasında kurban edilmeye hazır boğa ve ona bakan kralın görevlisi bulunmaktadır. Görevli ve boğanın üzerinde REX.*462 PUGNUS-*mi-li* ("PUGNUS-mili, güçlü (?) kral") Luvice hiyeroglifleriyle kralın adı ve unvanı yazılıdır. Luvice hiyeroglif işareti PUGNUS'un temsil ettiği ses değeri henüz tespit edilememiştir ancak bu ad, MÖ 12. yüzyılda yaşamış bir Melid kralına aittir (Hawkins, Peker 2014: 110; Simon 2016). Bazı Melid kral adları Luvice hiyeroglif metinlerinden bilinirken bazıları da Assur yazıtlarında belirtilmektedir.

I. Argiştı, Horhor Yazıtı'nda Melid'e/Hilaruada Ülkesi'ne ve ayrıca Tuatte Ülkesi'ne yapılan ve haraç almayı hedefleyen seferlerden söz eder (Payne 2006: 157; Salvini 2008: 334-336).² Tuatte, Tuwati adının Urartuca yazılışdır ve olasılıkla II. Tuwati kastedilir. I. Argiştı oğlu II. Sarduri de Melid'e karşı sefer yaptı. Urartu yazıtlarına göre Melid kralı Hilaruada bir Urartu tebaası olarak kabul edildi (Payne 2006: 235, 238, 255; Salvini 2008: 415-416, 431-432, 443). II. Sarduri ayrıca "Wita" kentini Kummuh Krallığı'nın (Urartuca yazıtlarda Qumaha) elinden alıp zapt etti. Wita, daha önce III. Salmanassar tarafından Melid Krallığı'ndan alınan Uetaş'ın Urartuca yazılışı olabilir (Diaconoff, Kashkai 1981: 102).

2 "Tuatte ülkesi" ifadesinin çevirisi kesin değildir. Tuwati/Tuatte birey olarak krala veya kolektif olarak hanedan adına işaret ediyor olabilir (Weeden 2010: 40-41).

III. Tiglat-pileser ve Yeni Vassal İlişkileri

Yeni Assur Krallığı'nın Anadolu politikası III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) döneminden itibaren değişmiş, bu bölgelerde daha yakın örülmüş egemen-vassal ilişkileri oluşturulmaya başlanmıştır. III. Tiglat-pileser, Urartu kralı II. Sarduri ve başta Arpad olmak üzere Urartu'nun Anadolu ve Kuzey Suriyeli müttefiklerini MÖ 743-739 yılları arasında bir dizi çarpışmada yendi (Tadmor, Yamada 2011: 13, 34, 84-86). Müttefikler arasında Melid kralı Sulumal ve Gurgum kralı Tarhulara da vardı. MÖ 738'de Assurlular, Kral Tutammu'nun bir Assur seferi sırasında belirli yükümlülüklerini yerine getirmeyişini sebep göstererek Patina/Unqi Krallığı'nı ve başkenti Kinalia/Kunulua'yı (Tayinat) ilhak ettiler. Patina kralı yerine bir hadım olan Assur-remanni'yi vali olarak atadılar (Tadmor, Yamada 2011: 39-40; Luukko 2012: XVII). III. Tiglat-pileser'in Assurlu vali atama politikası Melid ve Tabal'a uygulanmadı. Assur krali yazıtları MÖ 738 ve 732 yıllarında bazı vassal kralların varlığını bildirir (Tadmor, Yamada 2011: 46-48, 87). Aralarında Tabal ve Melid de bulunan bazı krallıklar Assur ile yeni ilişkiler geliştirdiler.

Que (Ovalık Kilikya) kralı Warikas (Assur yazıtlarında Urikki), Karkamış kralı Pisiri ve Gurgum kralı Tarhulara, II. Sargon dönemine kadar iktidarda kaldılar. III. Tiglat-pileser döneminde Melidli Sulumal tahtını korudu. Arslantepe'deki törensel avlu yapısı A 1142 yak. MÖ 750-710 yılları arasına tarihlenmektedir (Frangipane, Liverani 2013: 360). Tabal ve Melid'e yakın sayılacak bir bölgede ise tam yeri bilinmeyen Kaşka Ülkesi kralı Dadilu'nun adı belirtilir (Hawkins, Postgate 1988: 37; Bryce 2012: 267; Gerçek 2012: 96; Murat 2016: 114). Kaşka kralı Dadilu'nun adı (Assur yazıtlarında bir kere Dadil olarak yazılır) Hitit Dönemi'nde yaygın bir Kaşka adı olan Tatili/Datili ile karşılaştırılabilir (von Schuler 1965: 93).

III. Tiglat-pileser döneminde, Tabal ve çevresinde Tuna kralı Uşhitti ile İştunda/İştuanda kralı Tuhamme, Tabal kralı Wasusarma (Assur yazıtlarında Uassurme) ve Tuwana (Assur yazıtlarında Tuhana, Klasik Dönem Tyanitis) kralı Warpalawa'ya (Assur yazıtlarında Urbala'a) kıyasla daha az güçlü Assur vassallarıydı. Atuna/Tuna kenti kralı Uşhitti'nin bir haraç listesinde alternatif olarak Aşhiti/u (*âš-ḫi-ti/tu*) yazılmış olabilecek adı (Hawkins 2000: 479), BOHÇA metninde adı geçen Kurti'nin babası Ashwisi (*â-sa-HWI-si-sa₄*) olabilir (Hawkins 2000: 478-480). Uşhitti, Kurti'den veya Kurti'nin babasından önce bir kralın adı olabilir (Bryce 2012: 146-147). Tuna ve İştunda/İştuanda kentlerinin coğrafi konumları kesin olarak tespit edilememiştir (Bryce 2012: 145-146; Simon 2013: 279-285; Weeden 2017: 726-729). Atuna/Tuna genel olarak Klasik Dönem'de Tynna olan Zeyve Höyük ile eşleştirilir ancak (Kurti'nin adını veren) Luvite hiyeroglif yazıtı BOHÇA'nın bulunduğu Bohça civarında olduğu da düşünülebilir.

Fig. 5:
ANDAVAL Yazıtı. Yazıtta, Nahitiya
(Niğde) kralı Saruwani ile bir
kral adı olarak Warpalawa'nın
adı belirtilmektedir. Taş Eserler
Salonu, Anadolu Medeniyetleri
Müzesi, Ankara (Hawkins 2000:
514-516). Foto: S. F. Adalı. Anadolu
Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle.

Bir görüşe göre Niğde'nin yaklaşık 20 km güneybatısında bulunan Kemerhisar, Tuwana kralı Warpalawa'nın (MÖ 738-710) başkentidir. Niğde de Nahitiya adıyla bilinen önemli bir merkezdi. Warpalawa'nın hanedanı en geç babası Muwaharani ile başlamıştı (Hawkins 2000: 518-21) (Fig. 5).³ III. Tiglat-pileser'in döneminde Hubişna'nın vassal kralı Urimmi'den sonra Warpalawa, Hubişna/Kybistra (Konya-Ereğli) üzerinde de hüküm sürmeye başladı. Yönetici bey Tarhunaza'nın Gülek Geçidi yakınlarındaki BULGARMADEN Yazıtı, Warpalawa'yı kralı beyan eder (Hawkins 2000: 521-525). Warpalawa'nın İvriz Kabartması Konya-Ereğli'dedir (Fig. 6) (Hawkins 2000: 516-518). Warpalawa, kabartmayı "Bağın" (VITIS) Hava Tanrısı Tarhunza'ya adanmıştır. Kabartma, birkaç kabartma ve yapının bir arada olduğu, İvriz'de doğal olarak yerin altından çıkan suların kutsandığı ve Hitit Dönemi'nden beri bilinen bir kült merkezinin parçasıdır (Dinçol 1994; Harmanşah 2015: 136-141; Maner 2016).

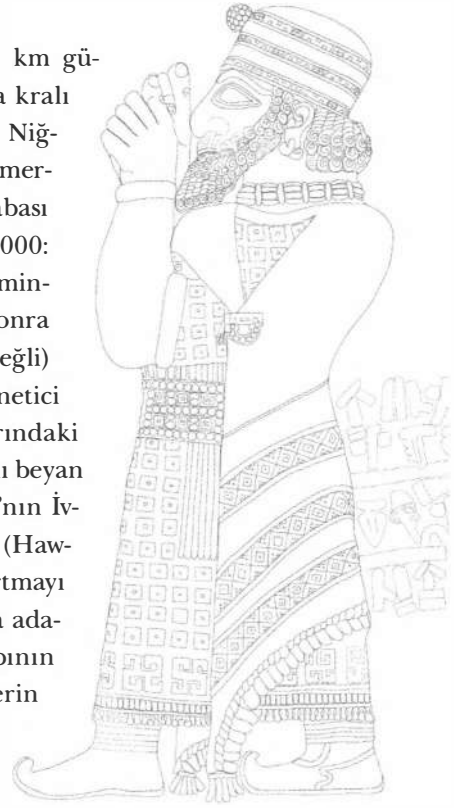

Fig. 6: İvriz Kabartması. Çizim: K. Köroğlu.

3 Nahitiya (modern Niğde) kralı Saruwani'nin adının geçtiği ANDAVAL Yazıtı'nda iyi korunmayan bir kısımda Warpalawa'nın adı belirtilir (Hawkins 2000: 514-516). Aynı hanedanın üyesi olabilirler. Saruwani'nin ne zaman ve ne kadar süreyle hüküm sürdüğü bilinmemektedir.

III. Tiglat-pileser'in çağdaşı Kral Wasusarma (yak. MÖ 740-730), Tabal bölgesinde hüküm sürmüş en güçlü kraldı. II. Tuwati, TOPADA Yazıtı'na göre Wasusarma'nın babasıdır. II. Tuwati'nin varlığı, Kültepe'nin yakınlarındaki Demir Çağı kalesi Kululu ve Kayseri'nin güneybatısındaki Eğriköy'de bulunan Luvite yazıtlarda bildirilir (Hawkins 2000: 442-444). Kırşehir yakınlarındaki Yassihöyük'te kurşun levha üzerinde görülen Muwatili adlı kişi, Tabal kralı Tuwati'yi (olasılıkla II. Tuwati) belirtir (Weeden 2010: 43-46; Weeden 2013). Tabal ile ilişkili Luvite konuşan topluluklar

Kızılırmak'ın kuzeyinde en azından Karaburuna ve Kırşehir bölgelerinde de varlıklarını sürdürüyorlardı (Simon 2017). II. Tuwati Krallığı'nın merkez bölgesi yaklaşık Kayseri bölgesiydi. Egemen olduğu alanın tam kapsamı bilinmemektedir. Assurlular, Wasusarma döneminde Melid yakınlarındaki bu Tabal Krallığı'nı tanıyorlardı (Hawkins 2000: 427; Weeden 2010: 41, 43-46). II. Tuwati olasılıkla MÖ 8. yüzyıl ortalarında hüküm sürdü.

Wasusarma, özellikle TOPADA Yazıtı'nda rakip kent devletlere karşı kazandığı zaferin ardından babasına göre daha geniş bir alanda hüküm sürmüş olabilir. Adı, Aksaray ile Kayseri arasındaki birkaç yerde bulunan Luvite yazıtlarda belirtilmektedir (Şenyurt 2010; Weeden 2017: 724) (Fig. 7). Nevşehir-Aksaray yolu üzerindeki Acıgöl köyüne yakın Luvite TOPADA Yazıtı'nda (Hawkins 2000: 451-461; Weeden 2010: 46-55) II. Tuwati ve oğlu Wasusarma "büyük kral" (MAG-NUS.REX) unvanıyla anılır. Yazıt, iki ittifak arasındaki savaşlardan söz eder: Bir tarafta ülkesi ve şehrine binaen "Parzuta" adıyla anılan ve özel adı verilmeyen

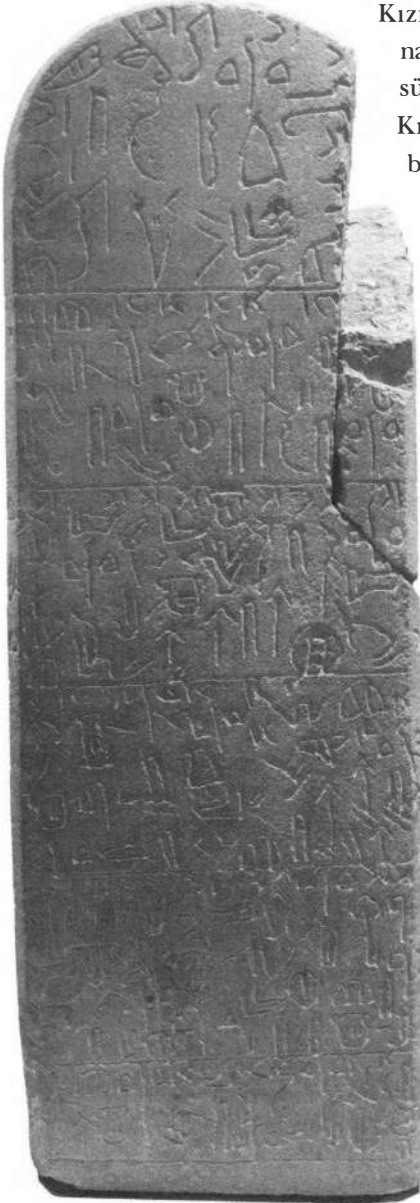

Fig. 7: SULTANHAN Yazıtı. Sarwatiwaras, kralı Wasusarma'yı anıyor. Taş Eserler Salonu, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara (Hawkins 2000: 462-463, pl. 258, 260). Foto: S. F. Adalı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle.

düşman bir kralın önderliğinde sekiz kent devlet, diğer tarafta ise Wasusarma, Kiyakiya, Warpalawa ve Ruwata vardır (Weeden 2010: 48-58). Parzuta Ülkesi olasılıkla Wasusarma'nın krallığı ile sınır paylaşıyordu ama tam yeri bilinmemektedir. Wasusarma'nın müttefikleri Kiyakiya, Aksaray bölgesinde, Warpalawa ise Kemerhisar-Niğde bölgesinde hüküm sürüyordu.

Assur kralı yazıtları, Wasusarma'nın Assurluların MÖ 738 Unqi seferi ardından Assur Krallığı'na sadakatini beyan ettiğini iddia eder. Ancak bu sadakatin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Assur kralı III. Tiglat-pileser'in birinci ağızdan yazdırdığı yazıtlarında ifade edildiğine göre Wasusarma Assur'un dengi gibiymiş gibi davrandı ve kralın huzuruna çıkmadı (Tadmor, Yamada 2011: 123, 133). Assurlu hadım komutan, MÖ 732 veya 730 yılında Wasusarma'ya karşı sefere çıktı. MÖ 728 yılına gelindiğinde, "sıradan birinin oğlu" olarak nitelenen Hulli, Wasusarma yerine kral yapılmıştı (Fuchs 1994: 409). Levant'taki bazı vali ve görevliler, Tabal seferinin planlanması ve haraçların toplanmasının koordinasyonunda rol aldılar (Luukko 2012: 6 (Fig. 8). Arpad valisi Inurta-bel-uşur, farklı Assurlu görevlilerin yürüttüğü haraç olarak gönderilen hayvanların taşınması sürecini denetliyordu (Luukko 2012: XXII, 38-40). Kesin tarihi tespit edilemeyen idari bir belgeye göre dokuz Tabal "kralı" (LUGAL.MEŠ), haraç olarak at ve değerli maden veriyordu (Hawkins, Postgate 1988: 32).⁴ Bu listede belirtilen Tuatti, V. Salmanassar döneminde bilinmeyen nedenlerle tahttan indirilen Tabal kralı Hulli'nin yerine atanan kişi olabilir (Weeden 2017: 726).

II. Sargon'un Genişleme Dönemi

Yazılı belgelere göre II. Sargon (MÖ 721-705) döneminde Tabal bölgesine yapılan seferlerden biri kent devleti Şinuhtu ve kralı Kiakki'ye karşı MÖ 718 yılında yapılmıştır. Kiakki, haracını ihmal etmekle suçlanıyordu. Kiakki adı, AKSARAY Yazıtı'nda kral olarak anılan Kiyakiya'yı andırmaktadır (Hawkins 2000: 475-478). Yazıtın buluntu yeri, Kiakki'nin Şinuhtu Krallığı'nın Aksaray'da olduğunu gösterebilir. Seferin sonunda Assurlular bu kralı, ailesini, 30 savaş arabasını ve 7.350 savaşçısını ele geçirdi (Fuchs 1994: 315-316, 323, 344). Şinuhtu başka bir vassal olan Atuna'nın kralı Kurti'ye verildi. Bununla beraber Kurti, daha fazla at, katır, altın ve gümüşü haraç olarak verecekti.

III. Tiglat-pileser döneminde atanan ve V. Salmanassar döneminde (MÖ 726-722) bilinmeyen nedenlerle tehcir edilen Hulli, yak. MÖ 718'de II. Sargon tarafından Bit-Purutaş olarak da adlandırılan Tabal Krallığı'na yeniden atan-

4 İdari belgede Tuwana kralı Warpalawa'nın ([U]r²-bal-a, Ur-bal-la-a) adının belirtilmesi, metnin III. Tiglat-pileser veya II. Sargon dönemine ait olduğunu gösterebilir. Buluntu yerinin Kalhu değil Ninive olması, metnin II. Sargon dönemine tarihli olabileceğini işaret edebilir (Weeden 2017: 726).

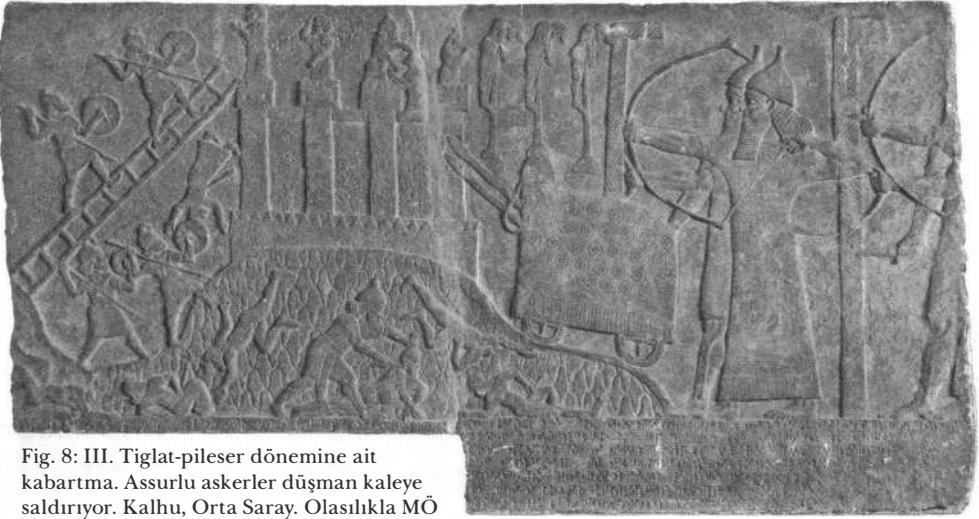

Fig. 8: III. Tiglat-pileser dönemine ait kabartma. Assurlu askerler düşman kaleye saldırıyor. Kalhu, Orta Saray. Olasılıkla MÖ 730-727 tarihli. BM 115634. © Trustees of the British Museum.

Kabartma, Assur askerleri tarafından gerçekleştirilen bir kuşatmayı betimlemektedir. Mızraklı askerler bir hendeği aşarak ve merdiven tırmanarak saldırmaktadırlar. Bu askerlerin sorguçlu miğferleri, dairesel kalkanları ve göğüslerini saran kuşaklar, III. Tiglat-pileser döneminde imparatorluğun batı taraflarından veya uzak dağlık bölgelerinden getirilen askerler olabileceklerine işaret eder (Barnett, Falkner 1962: 14-16; Curtis, Reade 1995: 11). Düşman askerleri, kalenin surlarından düşmektedir. Daha geleneksel sivri uçlu miğferli Assur askeri kaleye girmiştir ve hayatının bağışlanması için yalvaran düşman askerin başını kesmektedir. Arkasında teslim olan ve dua eden iki adam vardır. Merdivene en yakın olanı ellerini gökyüzüne açmıştır. Bu üç adam arasında kuşatma altındaki kentin adı çivi yazısıyla ^{URU}Ú-*p*[a]? “U[pa?)] kenti” olarak yazılmıştır. Kentin adı tam korunmamıştır. Assur’un Suriye-Anadolu cephesinde bir yer olabilir. Sivri uçlu miğferi olan başka bir Assurlu asker, kalenin altında düşman askerlerden birisinin başını almaktadır. Diğer düşman askerlerin başı kesilmiştir veya çıplaktırlar. Sağlarında, okçular kenti hedef almıştır ve dev mızrakları olan tekerlekli bir kuşatma makinesi kaleye saldırır. Kaleyi savunan bazı askerler, kentin savunucularını uyarmak amacıyla kazığa oturtulmuşlardır. Kabartmanın altındaki yazıt, III. Tiglat-pileser dönemi gerçekleştirilen askeri seferleri anlatır ve kabartma ile özel olarak ilgili değildir.

dı. Wasusarma’nın egemenlik alanı ve Kayseri bölgesini kapsadığı anlaşılan Bit-Purutaş’ın kesin sınırları bilinmemektedir. Hulli örneğinde olduğu gibi II. Sargon vassallarla ilişkileri yeniliyor ve kendisinden önceki bazı politikaları değiştiriyordu. Bir görüşe göre Bit-Burutaş ile Wasusarma’ya ait TOPADA yazıtında adı geçen Parzuta arasında bir bağlantı vardır. Söz konusu bağlantı, TOPADA yazıtının alternatif olarak takriben MÖ 726/725’e tarihlenmesi ve II. Tuwati döneminde vassal olan Ruwas’ın akrabası, Luvice metin KULULU 4’de adı geçen Huli ile ilişkili ele alınabilir (Şenyurt, Akçay 2018: 102-113). Bir diğer görüşe göre TOPADA, MÖ geç 10. yüzyıl ile erken 9. yüzyıla tarihlenebilir (d’Alfonso 2019).

İddiaya göre MÖ 717 yılında, Karkamış kralı ve resmi olarak III. Tiglat-pileser döneminden beri vassal olan Pisiri, “Muşki ülkesi kralı Mita’ya” Assur-

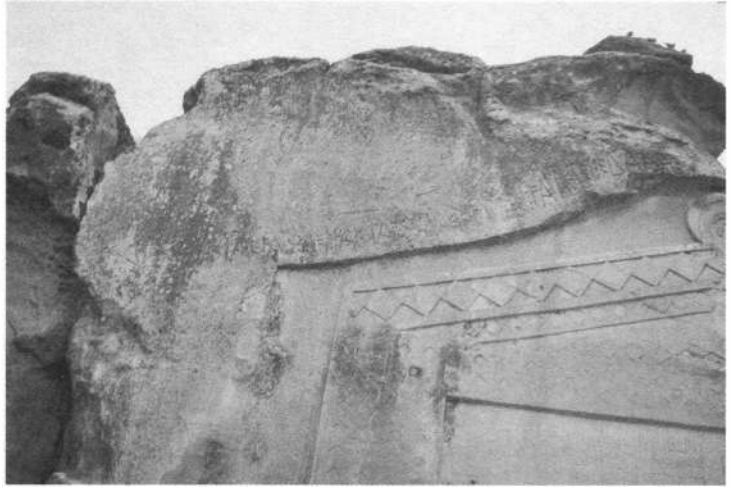

Fig. 9:
Midas Anıtı'nın
üzerindeki Midas
"MΙΔΑΙ" adını içeren
yazıt. Eskişehir'in 70
km güneyinde Midas
kenti (Tüfekçi Sivas,
Sivas 2012: 124, Fig. 12).

lulara karşı düşmanlık içeren mektuplar göndermişti (Fuchs 1994: 291, 316). MÖ 717'de, Assurlular Pisiri'yi tahttan indirip yerine Assurlu bir vali atadılar. Pisiri, ailesi ve ileri gelenleri ile beraber tehcir edildi. 50 savaş arabası, 200 atlı ve 3.000 piyade olarak listelenen güçleri ise Assur ordusuna dahil edildi. "Assur halkı" yani Assur kolonicileri (Melville 2016: 89) ve fethedilen ülkelerden getirilen işçiler, "Karkamış'ın ortasına" yerleştirilmişti. Muşkili Mita, Assur'un kuzeybatısında, özellikle Tabal ve Kilikya bölgelerine yakın bir güçlü rakip kraldı. II. Sargon'un metinlerinde adı geçen Mita, bir görüşe göre MÖ 8. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında hüküm sürmüştü (Berndt-Ersöz 2008: 29-30) Frigya kralı I. Midas ile aynı kişidir (Fig. 9).

Mita ile Midas'ın eşleştirilmesinde bazı sorunlar olduğu düşünülür. Muşkililer ve Frigler görünüşe göre ayrı halklardır. Yunan kaynaklarına göre Frigler Balkan kökenlidirler. Assur yazıtlarında belirtilen Muşkililer, Elazığ ve Yukarı Dicle bölgelerinden batıya hareket eden Doğu Anadolu halkıdır (Koroğlu 1996: 68-69; Wittke 2004; Sevin 2005). MÖ 12. yüzyılda, Assur kralları Ninurta-apil-Ekur (MÖ 1191-1179) ile I. Assur-dan (MÖ 1178-1133) dönemlerinden itibaren (Radner 2006: 147-148, 149), Güneydoğu Anadolu ve Geç Hitit krallıklarının bölgesinde olduğu anlaşılan Muşkililer II. Sargon döneminde Tabal ve Kilikya civarındadır.

Muşki terimi, Tabal'ın güneybatısında, Konya Ovası'nda Haziran 2019'da keşfedilen TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1 yazıtında Luvicede mu-sà-ka(REGIO) olarak geçmektedir (Goedegebuure ve diğerleri 2020: 30). MÖ. 8. yüzyıla tarihlendiği önerilen yazıtta göre Kral Hartapu, Muşki ülkesini fethetmiştir. Muşki ile Frigya özdeşliği düşünülerek Midas'dan önce hüküm sürmüş veya Midas'ın topraklarına akın yapan bir çağdaşı olabileceği düşünülmektedir (Goedegebuure ve diğerleri 2020: 41). Diğer bir görüşe göre de Hartapu Frigya'ya değil,

Frigya'nın daha güneyindeki topraklara askeri harekât düzenlemiştir (Schürr hazırlık aşamasında). Yazıtta Muşki ülkesini fethi ardından 13 düşman kralın ittifakıyla yapılan savaştan söz edilir ve bir görüşe göre bu krallar Hartapu'nun doğusundaki Tabal kralları olabilir, ancak Tabal'ın adı yazıtta geçmez ve dolayısıyla bu düşmanların kimlikleri henüz açıklık kazanmamıştır (Goedeghebuure ve diğerleri 2020: 41). Yazıtın yayımlanmasından önce, arkaik özellikler içeren ama tarihlendirmesinde fikir birliği olmayan diğer Luvice yazıtlarla Hartapu'nun Kızılbaş'daki Arami ve/veya Yeni-Assur etkiyle ilişkili değerlendirilen kaya tasviri, uzun tartışmaların konusu olmuştur (Akçay 2016). Kral Hartapu'nun tam olarak ne zaman hüküm sürdüğü ve Assurlularla ilişkilerinin niteliği, ilerideki çalışmalar ve yeni keşiflerle daha iyi anlaşılacaktır.

Eski Yunan kaynaklarına göre I. Midas, yaşadığı dönemde Anadolu'nun en güçlü kralıydı. Doğu Anadolu'dan uzakta, I. Midas'ın Polatlı'da bulunan başkenti Gordion, Eskişehir bölgesi, Sakarya Nehri kıyısı, Frigya olarak bilinen ülkeye dahildi (Tüfekçi Sivas, Sivas 2012). Bir görüşe göre II. Sargon döneminde Muşki ile Frigya kastedilmektedir (Zimansky 2011: 118) (Fig. 10). Midas'ın egemen olduğu alanın sınırları henüz kesin olarak bilinmemektedir. Özellikle Tabal ve Kilikya bölgelerindeki devletler başta olmak üzere Geç Hitit devletleri arasında nüfuz sahibiydi. Tuwana'da keşfedilen Eski Frigce

Fig. 10: II. Sargon döneminde Muşki/Frigya'nın başkenti Gordion (Zimansky 2011: 118, Fig. 7).

metinlerin en azından birinde Midas adına rastlanır (Brixhe 1991; Fielder 2005). Midas, Muşkileri idaresine dahil edebilmişti. Assurlularla doğrudan savaştan kaçındı. Güçlü olduğu dönemde Geç Hitit ve Urartu krallıklarını Assur devletine karşı ortak hareket etmeye teşvik etmişti. Yeni Assur Krallığı ise Frigya ile Urartu arasındaki bölgeleri daha sıkı denetim altına alıp iletişimlerini zayıflatmak ve özellikle Kilikya, Tabal, Karkamış ve Melid topraklarındaki maden, orman ve stratejik ticaret yollarından faydalanmak istiyordu (Elayi 2017: 112-113).

II. Sargon Karkamış kralı Pisiri'yi yalnızca Midas yüzünden tahttan indirmedi. II. Sargon, devletin Kuzeybatı Anadolu cephesinde eyaletlerin kurulduğu yeni bir genişleme dönemi başlattı (Bagg 2011: 233-244). Bölgeye Assurlu kolonicilerin yerleştirilmesi ve Karkamış'ı vali tarafından yönetilen bir eyalete dönüştürmek bu yönde atılmış adımlardı. Karkamış önemli bir Geç Hitit Krallığı'ydı (Hawkins, Peker 2014). Krallıkları eyaletlere dönüştürme ve vassal krallar yerine Assurlu valiler atama politikası, II. Sargon döneminde Hanigalbat ve Güneydoğu Anadolu'nun ötesinde yeni bölgelere taşındı. Bu strateji değişikliği, Assur Krallığı'nın daha güçlü olduğunu bilmelerine rağmen Geç Hitit krallıklarının neden Frigya veya Urartu'dan yardım istediklerini de açıklar.

MÖ 715 civarında Assur Krallığı, kendisine sadık vassal Kral Warikas'a rağmen rakip siyasi gruplar barındıran karmaşık bir topografyaya sahip Que (Ovalık Kilikya) bölgesinde denetimlerini daha da güçlendirmeye çalıştı. II. Sargon'un yazıtlarına göre mükerrer seferlerden sonra Assur orduları Que'nin bazı yerlerinde Midas'a ait kaleleri ele geçirdi (Fuchs 1994: 320). II. Sargon'un Kalhu'da bulunan ve bazı gelişmeler hakkında kendisini bilgilendiren Que valisi Assur-şarru-uşur'a yanıt olarak yazılmış taslak bir mektubuna göre Frig kralı Midas, Assur ile yakınlaşmak istiyordu. Bu mektup ayrıca iyi niyet göstergesi olarak Warikas'ın Urartu kralına gönderdiği gizli delegasyonu da Assurlulara teslim etmişti. II. Sargon valiye Midas'ın barış önerisini kabul etmesini buyurur. Mektupta Midas'ın "bir savaş [veya herhangi bir] şey olmadan" barış yaptığının ifade edilmesi, Lanfranchi'nin (1988) önerdiği gibi bu taslak mektubun Midas'ın MÖ 715 civarında Que'deki kalelerine yapılan operasyonlardan önce hazırlandığını gösterebilir (diğer görüş ise mektubun nihai barışın onaylandığı MÖ 709 yılına tarihlenmesi yönündedir; Postgate 1973). Buna göre Queli Warikas'ın Assur Krallığı'nın düşmanı Urartu ile ilişkisi sonucunda gözden düşmesi ve Assur-şarru-uşur'un Que valisi olması bu zamana denk gelir. Mektuba göre Muşkileri tehdit olarak gösterip daha fazla toprak isteyen yerel bey Kilar'a ne olduğu bilinmemektedir.

Assur yazıtlarında Tabal bölgesiyle ilgili bir diğer önemli referans, MÖ 714 yılında Zagros Dağları'ndaki Urartu kült merkezi Musasir üzerine yapılan bir

seferin ayrıntılarını anlatan Tanrı Assur'a yazılmış bir mektupta yer alır. II. Sargon bu metinde Haldi Tapınağı'na girildiği zaman ele geçirilen değerli eşyalar arasında Tabal kâseleri ve sıvı kapları da bulunduğunu vurgular (Mayer 2013: 132-133). Assur kayıtlarına göre Tabal bölgesinde babası Hulli yerine tahta geçen Ambaris'e bir Assur prensesi olan Ahat-abişa eş, Hilakku "kenti" de çeyiz olarak verilmişti. Ancak iddiaya göre Ambaris minnettar kalmamış ve Urartu kralı I. Rusa, Frig kralı Midas ve diğer Tabal bölgesi krallarıyla Assur'a karşı işbirliği yapmıştı (Fuchs 1994: 123-125, 199-200, 323, 344; Melville 2016: 143-144).

Karkamış ve Kilikya'daki Assur yayılcılığı, Tabal krallarını tedirgin etmiş olabilir. İfade edilen Assur bakış açısı ise farklıydı ve Ambaris'in II. Sargon tarafından verilen ayrıcalıklara ihanet ettiği biçiminde sunuluyordu. Bu gerekçe ile başlayan II. Sargon'un MÖ 713 seferi Tabal'ı "bütün sınırları içerisinde" hedef alır. Ambaris, ailesi ve ileri gelenleri tehcir edilir; 100 atlı arabasına ise el konulur (Fuchs 1994: 323-324). Bit-Purutaş ve Hilakku resmen Assur valisine devredilir (Bryce 2012: 284). Bazı Taballılar, Zagros'ta Diyala Nehri ile Kirmanşah arasında bulunan Namri bölgesine tehcir edilir (Fuchs, Parpola 2001: 36-37; Balatti 2017: 59, 96). Bit-Purutaş, Assur ülkesine uzak olduğu için Tabal'ı doğrudan denetlemek, vassal aracılığı ile idare etmekten daha masraflıydı (Melville 2016: 144-145). Assur'a bağlı olup sonra ayrılan krallardan biri olan Atunahı Kurti'nin affedilmesiyle (Fuchs 1994: 411) bu sorun kısmen halledilmişti. Tarihi belirsiz bir mektuba göre onun elçileri sadakat yemini etmek için Assur kentine gelmişti (Parpola 1987: 70-71). Tuwanalı Warpalawa da sadık bir Assur vassalı olmayı sürdürdü.

II. Sargon'un Melid ile ilişkileri konusunda da ayrıntılı denilebilecek kayıtlar vardır. Kralî yazıtlarda şehre Melid, Melid dışındaki yerler ve ülkeye Kammanu adı verilmişti (Frame 2009: 66-68). II. Sargon'un Melid'e karşı düzenlediği seferin tam yılı kesin değildir. Daha güvenilir olan Eponim Kroniği'ne göre kral MÖ 712 yılında Assur ülkesinde kaldı. Başka kaynaklara göre ise Melid'e karşı sefere çıktı. Diğer bazı yazıtlara göre, MÖ 711 yılında Kammanu, Gurgum ve Melid'i hedef almış olabilir (Fuchs 1998: 83). Ya da bir komutan Melid kralı Tarhunazi üzerine MÖ 712'de yürümüş olup (Elayi 2017: 233), bazı kralî yazıtlar (Fuchs 1994: 324) bunu kralın birinci ağzından anlatmış olabilir.

Melid seferinden belirli bir zaman önce II. Sargon, (Sulumal'ın halefi olabilecek) Gunzinanu'yu tahttan indirip yerine Melid kralı olarak Tarhunazi'yi atamıştı. MÖ 712 yılına gelindiğinde Tarhunazi, Midas ile işbirliği yapmakla suçlanmıştı. Assurlular Melid'e girdiğinde Tarhunazi, Til-Garimmu'ya (Tagarimmu) kaçtı. Til-Garimmu halkı Tarhunazi'yi Assurlulara iade etti. Tarhunazi, ailesi ve 5.000 savaşçısı Assur Ülkesi'ne tehcir edildi. Melid kenti, Kummuhlu

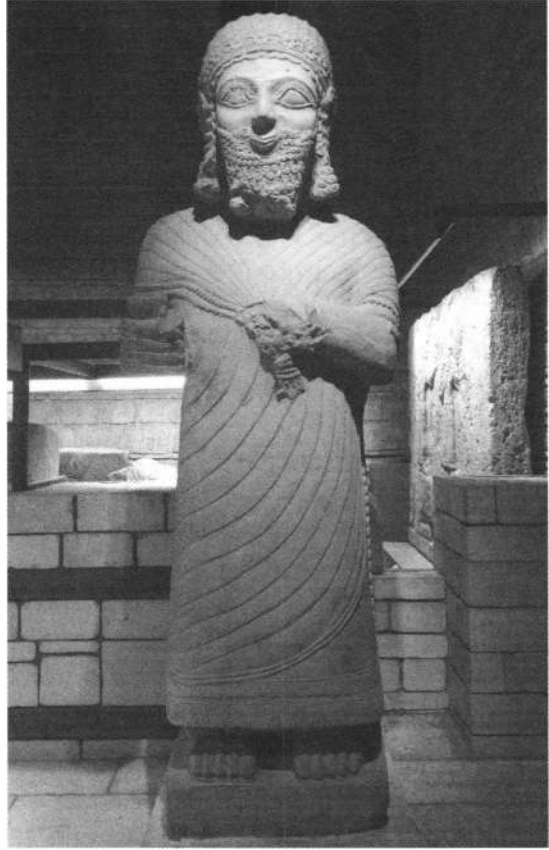

Fig. 11: Geç Hitit Dönemi kral heykeli. Arslantepe (Melid). Kimin temsil edildiği bilinmemektedir. Melid kralı Tarhunazi veya Kummuh kralı Mutallu temsil ediliyor olabilir. Taş Eserler Salonu, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara (Akurgal 1995: pl. 128; Işık 2009: 60). Foto: S. F. Adalı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle.

Mutallu'ya teslim edildi (Fig. 11). II. Sargon, Kammanu'ya bir vali atadı, oraya Sutulular,⁵ okçular ve savaşçılar yerleştirdi. Muşki, Urartu ve [Kasku] (“Kasku” okuması burada restore edilmiştir) sınırlarını gören stratejik kalelerin inşaat çalışmalarını denetleyecek Assurlu görevliler getirdi (Fuchs 1994: 324, 347-348).

Gurgum kralı Tarhulara'ya tam olarak ne olduğu daha belirsizdir. Bazı yazıtlara göre oğlu Mutallu (Kummuhlu Mutallu ile karıştırılmamalı) babasını öldürdü. Bazı kaynaklara göre de Tarhulara, Midas ile işbirliği yaptı (Elayi 2017: 105-106). Assurlular, Gurgum üzerine yürüdü, “Assur Ülkesi halkını” yerleştirerek burayı önde gelen kenti Markasi'nin adıyla anılan eyalete dönüştürdü (Fuchs 1994: 131-132, 325-326, 348). Markasi valisinin aynı zamanda Kammanu'yu yönetip yönetmediği veya iki ayrı valinin olup olmadığı kesin değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Kummuhlu Mutallu'ya Melid kenti emanet edilmişti. Böylece Gurgum ve Kammanu ülkelerinin doğrudan kontrolüyle

5 “Sutu”, Suriye ve Babil ülkelerinde yaşayan göçebe ve Sami dil konuşan göçebe halkları kastedilen arkaik bir terimdi (Fuchs 1994: 459). Sutulular paralı asker olarak da yaşamlarını sürdürürlerdi.

Urartu Krallığı'na karşı daha güvenli tampon bölge oluşturuluyor, orman ve zengin maden kaynaklarına doğrudan erişim sağlanıyordu (Kurt 2010: 71-72, 84; Melville 2016: 151-154).

Frig kralı Midas, MÖ 709 yılında Assur Krallığı ile barış yaptı. Bu zamana gelindiğinde, Midas ile yazışan çoğu Geç Hitit devleti Assurluların egemenliğine girmişti. Midas, Assurluların saldırılarını engellemek istiyordu. Assur tarafına göre buna vesile olan olay, Assurlu Que valisinin (olasılıkla Assur-şarru-uşur; Lemaire 1987) komutasında 1.000 kişilik elit bir gücün Midas'ın topraklarına düzenlediği akındı. İddiaya göre Midas'ı MÖ 709 yılında II. Sargon'a barış elçisi göndermesi için ikna eden bu harekâtı.

Geç Hitit devletlerinden Kummuh, Assur ile ittifak yapma ve Assur'a sadakat geleneğiyle bilinmekteydi. MÖ 708 yılında, o da Assur'un düşmanlarıyla müttefik olmakla suçlandı. Assur yazıtlarına göre Kummuh kralı Mutallu, Urartu kralı Argışti (Rusa oğlu II. Argışti) ile işbirliği yapmakta ve vergisini ödememekteydi (Fuchs 1994: 337-338, 349). Mutallu'nun Assur ile uzun süren dostluk geleneğini gerçekte neden bozduğu ve iktidarını tehlikeye attığı belli değildir. Assur ordusu Kummuh'un yerleşimlerini talan ederken Mutallu kaçmayı başardı ancak ailesi ve başka Kummuhlular yakalanıp tehcir edildiler. Ülkesine Bit-Yakin'den Kaldulular yerleştirildi. Bölge *turtānu šumēlu* ("solun başkomutanı") unvanlı bir Assur görevlisinin idaresinde bir eyalete dönüştürüldü. Komutanın emrine 150 atlı araba, 1.500 süvari, 20.000 okçu, 1.000 kalkan ve mızraklı asker verildi (Melville 2016: 178-179; Elayi 2017: 108-110). Bu komutan olasılıkla Mutallu'nun emrine verilen Melid kentini de devraldı (Bagg 2011: 240).

MÖ 706 yılının başlarında, II. Sargon yeni inşa edilen başkenti Dur-Şarrukin'i (Horsabad) törenlerle açtı. Krallık, gücünün zirvesindeydi. Tabal'da sorunlar olduğu haberi gelince II. Sargon görevlilerini gönderebilirdi ama bunun yerine MÖ 705 yılında oraya yapılan sefere bizzat önderlik etti (Melville 2016: 184-189; Elayi 2017: 210-213). Eponim Kroniği'ne göre "Kral Kulummalı Qurdi'ye karşı [yürüdü]. Kral öldürüldü. Assur kralının otağı t[alan edildi]. 12 Ab (Temmuz) günü, Sanherib kral [oldu]" (Millard 1994: 48, 60). Bir Babil kroniği olayın Tabal'da olduğunu kaydeder (Grayson 1975: 76). II. Sargon'un Tabal'ın neresinde öldürüldüğü bilinmemektedir. Assurlular bedenini bulup uygun bir gömü töreni gerçekleştiremediler. Literatürde "Sargon'un Günahı" olarak adlandırılan Assur edebi metninde kralın düşman ülkesinde öldürüldüğü ve bedeninin "evinde defnedilmediği" yazılıdır (Tadmor, Landsberger, Parpola 1989: 10-11, 117-118; Livingstone 1989: 77). Qurdi (Gurdi), görünüşe göre Tabal krallarından biridir. Etnik adı "Kulummalı" hakkında bir bilgi yoktur. Kulummu olasılıkla Til-Garimmu yakınlarında bir yerd. Atuna kralı Kur-ti ile aynı kişi olup olmadığı kanıtlanmamıştır (Fuchs 1994: 412, 464; Frahm 1999: 75-76).

Asgari Çarpışma ve Gerileme

“Sargon’un Günahı” metni, II. Sargon’un ölümünün, bedeninin bulunamamasının ve uygun bir defin yapılamamasının nedenini kralın günahlarına bağlar. Muharebe meydanında ölen ve uygun defni yapılamayan ilk ve tek kral II. Sargon’dur. Oğlu Sanherib (MÖ 704-681), başkenti Dur-Şarrukin’den Ninive’ye taşıdı. Hiçbir kral bir daha Anadolu’ya yapılan seferlere bizzat katılmadı (Melville 2016: 191). MÖ 704 yılında yeni kral Sanherib, generallerini Kulummalılara karşı savaşa gönderdi (Frahm 1999: 83-84). Bu sefer Sanherib’in yıllıklarında belirtilmemektedir. Olasılıkla yenilgi ile sonuçlanmıştı.

MÖ 969 yılında, Hilakku’da Assur aleyhine oluşan siyasi yapılanma gerekçe gösterilerek bir sefer yapılmıştır. Vassal olan Dağlık Kilikya’daki İllubru kenti beyi Kirua bağımsızlığını ilan etmiş ve Hilakku’da halkın bir kısmından destek toplamıştı (Grayson, Novotny 2012: 15-16, 135-137). Tarsus halkı ve yakınındaki İngira kenti halkı “Que’nin içinden geçen yolu ele geçirdi” ve Assur Krallığı’nın Ovalık Kilikya’daki kontrolünü tehdit etti. Sonunda, Kirua Ninive’ye getirildi ve derisi yüzüldü. Ertesi yıl MÖ 695’te Sanherib’in güçleri, bu kez de yeri henüz tespit edilememiş “Urdutu” adlı kentin kralı olduğu belirtilen Gurdi’ye karşı yürüdü. Sanherib’in ordusu Gurdi’nin Til-Garimmi’deki birliklerini yendi ancak Gurdi yakalanamadı. Til-Garimmi, Sanherib’in metinlerinde “Tabal sınırında bir şehir” olarak tanımlanır (Grayson, Novotny 2012: 136).

Görünüşe göre II. Sargon’un ölümünden sonra Assurlular, Tabal bölgesini kaybetmişti. Sanherib döneminde en azından bir süre daha Melid, Gurgum ve Kummuh olasılıkla II. Sargon döneminde atanan komutanın denetimindeydi. Arslantepe’de bir Assur yapısı olabilecek A 1139+ binası, yak. MÖ 710-680 yıllarına tarihlenir ve II. Sargon ile başlayan Assur eyalet dönemine denk gelebilir (Frangipane, Liverani 2013: 360). Sanherib, Kilikya ve Melid bölgelerini kontrol etmeye odaklandı ve bunun ötesinde askeri kaynak kullanmadı (Krasova 2010). Kral, selefleri döneminde elde edilen egemenlik ve nüfuz alanlarını sürdürmek, ayrıca Levant ticareti başta olmak üzere ekonomik gelir getirici kaynakları güvenle yönetmek istiyordu. Assur Krallığı kabiliyetlerinin sınırlarına yaklaşıyordu ve aynı zamanda birden fazla gelişme ve faktör ile etkileşim halindeydi (Lamprichs 1995: 399-406). Anadolu ikinci plana düştü. Sanherib’in yazıtlarında Tabal başka bir yerde belirtilmez. Assurluların bölgeyle bağlantısı belirsizdir.

Sanherib’den sonra Assur tahtına çıkan Esarhaddon (MÖ 680-669) Anadolu’ya sadece çok gerek görüldüğü zamanlarda sefer yapmaya çalıştı. MÖ 677 yılında, Esarhaddon’un birlikleri, genel görüşe göre Dağlık Kilikya’da olduğu düşünülen Kundi ve Sissu kentlerinin isyan eden kralı Sandauarri’yi ve Sidon kralı Abdi-Milküti’yi yendi (Leichty 2011: 18, 29; Adalı 2019). Assurlular,

MÖ 679 yılında Teuşpa önderliğindeki Kimmerlerle Hubişna'da (Konya-Ereğli) savaştı (Leichty 2011: 18, 29). Hubişna, Kilikya'ya girişi sağlayan önemli yollara sahipti.

Assurluların Kimmerlere taktığı Umman-manda veya *zēr hālqatī* ("he-lak olacak zürriyet") gibi lakaplar, temelde "Kuta Efsanesi" adlı Naram-Sin Destanı'ndan alınmıştı. Bu lakaplar, tanrıların gelecekte cezalandıracağı ama ideal Mezopotamya yöneticisi tarafından (geçmişte Naram-Sin, sonra da bu metni okuyacak Assur kralları ve başka yöneticiler) bugün için tahammül edilmesi gereken yabancı halkları niteler (Adalı 2011: 107-132). Bunun bir işlevi de Kimmerlere karşı güdülen asgari çarpışma politikasını haklı çıkarmaktı. Esarhaddon'a gönderilen iç organ falı metinlerine göre (Starr 1990: lvii-lxii), Kimmerler Anadolu ve Batı İran'ın farklı yerlerinde aktıftı. Bazıları bir Muşki (Muşku) kralı ile ittifak kurmuştu (Starr 1990: 4). Söz konusu Muşki kralı belki MÖ 670'lerde, olasılıkla MÖ 675 yılı civarında, hüküm sürmüş Midas'tı (Assur metinlerindeki Mita).⁶

Assurlular, MÖ 677'den önce Tabal yakınlarında Hilakku topraklarına bir sefer düzenlediler ve bölgedeki kaleleri kuşattılar (Leichty 2011: 18). Sanherib ve Esarhaddon dönemlerinde hüküm sürmüş (Çifçi 2017: 305-310) Urartu kralı Argiştı oğlu III. Rusa'ya ait kral yazıtlarında Urartu devletinin Tabal'dan (Urartuca yazılışı: Tablani) insanları tehcir edip Doğu Anadolu'daki inşaatlarda çalıştırdıkları iddia edilir (Payne 2006: 297; Salvini 2008: 568, 576).

MÖ 677 yılına gelindiğinde Mugallu, Melid'de kral olmuştu. Mugallu veya bir selefi Melid'i ya MÖ 680 civarında ya da MÖ 675'ten önce ele geçirmişti. Assur metinlerinde İşkallu, Tabal kralı olarak tanınıyordu (Starr 1990: 11-13). Assurlular, kralın baş hadımı Şa-Nabu-şü önderliğinde MÖ 675 yılında Melid'i Mugallu'dan geri alabilmek için şehrin üzerine yürüdü (Grayson 1975: 83). Assur devletinin hizmetindeki İtu' birlikleri sefere katıldı (Hunger 1992: 284).⁷ Mugallu, Melid'i korudu ve sonraki dönemde Tabal'a da egemen oldu. Ancak, Melid'in ötesinde Assur topraklarında ilerleyememişti. Esarhaddon, bilindiği kadarıyla Mugallu'ya karşı başka bir askeri saldırı düzenlemedi (Fig. 12).

Yeni Assur yazıtlarında Anadolu'daki çağdaşlarından en batıdaki Lidya Krallığı ile Assurbanipal döneminde (MÖ 668 - yak. 627) diplomatik bir ilişkilerinin olduğu kaydedilir. Salihli yakınında Gediz Nehri'ne (Hermos) bağlanan Sart Çayı'nın (Paktolos) yanında Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis bulunurdu (Cahill 2010; Demir 2014; Payne, Wintjes 2016) (Fig. 13). Lidya,

6 Mita adı başka bir iç organ falı metninde geçer ama bu metinde krallığının adı korunmamıştır (Starr 1990: 15-16).

7 İtu' birlikleri Assur ordusunun parçasıydı. İtu'lar, köken olarak Dicle Nehri'nin batı yakasında 'Adaım Nehri'ne yakın bölgelerde yaşayan Arami bir halktı. Paralı asker ve Assurlu valiler için askeri polis olarak çalışırlardı (Postgate 1976-1980).

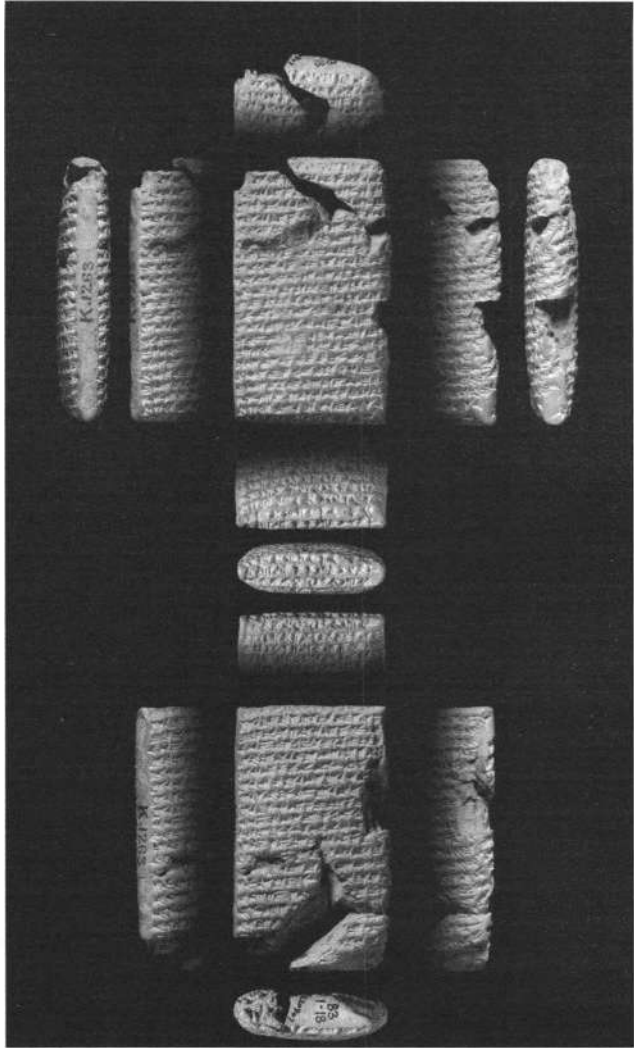

Fig. 12: Mar-İssar tarafından hazırlanmış MÖ 671 tarihli astroloji fal raporu. Melidve Tabal kralı Mugallu'nun adı belirtilir (Parpola 1993: 286-287). K. 1263 Ninive, Koyuncuk. © Trustees of the British Museum

Kimmer akınlarına maruz kalınca Kral Gyges (yak. MÖ 680-645) Assur'dan yardım istemişti.

MÖ 7. yüzyılın başlarında bazı Kimmer kavimleri, Frig Ülkesi'nin bir bölümüne yerleşmiş ve Frigya'nın gücünü kaybetmesinde önemli rol oynamıştı (Adalı 2017). Lidya kralı Gyges'in Assurbanipal'dan yardım talebi bazı Assur metinlerinde, Assurbanipal'ı yüceltir ve Tugdamme yönetimindeki Kimmerlerle ilişkilerini ideolojik bir bakış açısıyla anlatılır (Gelio 1981; Fuchs 2010). Bu Assur anlatısına göre Lidya, Assur kralının daha önce tanımadığı bir ülkedydi. At üzerinde gelen Gyges'in ulağının yanında tercümanı da vardı. Nini ve sarayında Lidya dili bilen yoktu. Assur yazıtlarına göre Tanrı Assur Gyges'e rüyasında Assurbanipal'a boyun eğmesi gerektiğini bildirmişti. Gyges, bazı

Kimmer savaş esirlerini de hediyelerle birlikte Assurbanipal'a gönderir (Cogan, Tadmor 1977: 75-77, 84). Gyges, yak. MÖ 668-665 yılları arasında Kimmerlere karşı Assurluların desteğini istemişti.

MÖ 662 civarında, Tabal kralı Mugallu ve Hilakku kralı Sandaşarme Assur'a haraç olarak özellikle at göndermeye başladı. Onlar da olasılıkla Kimmer tehdidine karşı Assurluların korumasını istediler (Fuchs 2010: 410). Assurlular, Anadolu'nun bu bölgelerinde Kimmerleri durduramadılar. Bölgedeki toplumların Assur'un desteğini istemesinde bir diğer faktör, Anadolu ve Yakındoğu'nun belirli yerlerinde MÖ 7. yüzyılın ortalarında yoğunlaşan kuraklık olabilirdi (Schneider, Adalı 2014). MÖ 657'de, Kimmerler özellikle Tabal ile Lidya arasındaki bölgelerde egemenlik sahaları oluşturmuşlardı. Bu durum Assur'un Kuzeybatı Anadolu cephesini de tehdit ediyordu (Adalı 2011: 126-127). Bu yıllarda veya MÖ 643'ten önce, Tugdamme (eski Yunan geleneğine göre: Lygdamis) önderliğinde Kimmerler, Lidya'nın başkenti Sardeis'e girdiler, Gyges'i öldürdüler ve Yunan geleneğine göre Ege Bölgesi'nde bazı yerleri bir süreliğine de olsa kontrol ettiler. Gyges'in oğlu, olasılıkla Ardys de, iddiaya göre Assur'un desteğini istemiştir ama bu kesin değildir. Mugallu'nun oğlu [M]ussi döneminde Tabal ve Urartu kralı Sarduri'nin oğlu III. Sarduri geçici olarak, Tugdamme'nin ölümüne kadar Kimmerlere boyun eğdiler (Adalı 2017: 71-72). Assurlular, Kimmerlerle antlaşma yaptılar. Assur söylevine göre bu bir vassal antlaşmasıydı, ancak gerçek durum belli değildir. MÖ 640 civarında Tugdamme bir hastalık nedeniyle öldü ve Assur topraklarını işgal etme planlarını gerçekleştiremedi. Assur kayıtlarının iddiasına göre Tugdamme'nin oğlu Sandak-

Fig. 13: Sardeis Akropolü'nün batıdan görünüşü (Cahill 2010: 15, Fig. 8).

şatru (adı Sandakurru olarak da okunabilir; Ivantchik 1993: 120-123) bunun üzerine Assurbanipal'a boyun eğdi.

Yeni Assur Krallığı, Kral Assurbanipal ile kardeşi Babil yöneticisi Şamaşsumu-ukin arasında MÖ 652-648 yıllarında meydana gelen iç savaşın ardından göreceli olarak gerileme sürecine girdi. MÖ 650'lerde Anadolu ve Yakındoğu'nun belirli yerlerinde kuraklık artmıştı. Assur Krallığı'nın gerilemesinde bu durumun da payı olabilir. Haraç ve vergi veren devletler MÖ 640'lardan itibaren Assur'dan ayrılmaya başladılar. Veraset konusunda çıkan hanedan kavgaları Assurbanipal'dan sonra Assur'un temel gündemi oldu. Assur'un Toros bölgesi ve Orta Anadolu'daki krallıklarla ilişkisi bu noktadan sonra takip edilememektedir.

KAYNAKLAR

- Adalı, S. F. (2011) *The Scourge of God: The Umman-manda and Its Significance in the First Millennium BC*, State Archives of Assyria Studies 20, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Adalı, S. F. (2017) "Cimmerians and the Scythians: The Impact of Nomadic Powers on the Assyrian Empire and the ancient Near East", H. J. Kim, F. J. Vervaeke, S. F. Adalı (eds.), *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages: Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China*, Cambridge University Press: 60-81.
- Adalı, S. F. (2019) "Barbarians at the Gates: The Cimmerian Occupation of Ereğli (Cybistra) and its Aftermath", Ç. Maner (ed.), *Crossroads. Konya Plain from Prehistory to the Byzantine Period / Kavşaklar. Prehistorik Çağ'dan Bizans Dönemine Konya Ovası* (9. International Anamed Annual Conference), İstanbul: Ege Yayınları: 161-178.
- Adalı, S. F. (2020) "Iron Age Kültepe and its Region in light of Tabal's History", F. Kulakoğlu, C. Michel, G. Öztürk (eds.), *Integrative Approaches to the Archaeology and History of Kültepe-Kaneş. Kültepe, 4-7 August, 2017*, Turnhout: Brepols Publishers: 225-237.
- Akçay, A. (2014) "Tabal Ülkesinin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29: 37-58.
- Akçay, A. (2016) "Hartapu: Kimin Kralı?", S. Erkut, Ö. S. Gavaz (eds), *Studies in Honour of Ahmet Ünal / Ahmet Ünal Armağanı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 9-17.
- Akurgal, E. (1995) *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir: Yaşar Eğitim Kültür Vakfı.
- Akurgal, E. (2014) *Anadolu Uygarlıkları*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Aro, S. (2012) "Tabal", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 13: 388-391.
- Bagg, A. M. (2007) *Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit. Teil I: Die Levante*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 7/1, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Bagg, A. M. (2011) *Die Assyrier und das Westland: Studien zur historischen Geographie und Herrschaftspraxis in der Levante im 1. Jt. v.u. Z.*, Orientalia Lovaniensia Analecta 216, Leuven, Paris, Walpole, MA: Peeters, Departement Oosterse Studies.
- Balatti, S. (2017) *Mountain Peoples in the Ancient Near East: The Case of the Zagros in the First Millennium BCE*, Classica et Orientalia 18, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Barnett, R. D., Falkner, M. (1962) *The Sculptures of Aššur-Nasir-Apli II (883-859 B.C.), Tiglath Pileser III (745-727 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the central and south-west palaces at Nimrud*, London: The British Museum Press.
- Berndt-Ersöz, S. (2008) "The Chronology and Historical Context of Midas", *Historia* 57: 1-37.
- Brixhe, C. (1991) "Les inscriptions paléo-phrygiennes de Tyane: leur intérêt linguistique et historique", B. Le Guen-Pollet, O. Pelon (eds.), *La Cappadoce méridionale jusqu'à l'époque romaine. Etat des recherches. Actes du Colloque d'Istanbul, Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 13-14 avril 1987*, Paris: Editions Recherche sur les Civilisations: 37-46.
- Bryce, T. (2012) *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press.
- Cahill, N. (ed.) (2010) *Lidyalılar ve Dünyaları / The Lydians and Their World*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Can, Ş. (2017) "The Former 'Periphery'; The Latter 'Province': Interest of Neo-Assyrian Kings in South-Eastern and Eastern Turkey", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5: 1-26.
- Cogan, M., Tadmor, H. (1977) "Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission", *Orientalia* 46: 65-85.

- Curtis, J. E., Reade, J. E. (1995) *Art and empire: treasures from Assyria in the British Museum*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Çiğci, A. (2017) *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, Culture and History of the Ancient Near East 89. Leiden, Boston: Brill.
- d'Alfonso, L. (2012) "Tabal: An Out-Group Definition in the First Millennium BC", G. B. Lanfranchi, D. M. Bonacossi, C. Pappi, S. Ponchia (eds.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of his 65th Birthday*, Wiesbaden: Harrassowitz: 173-94.
- d'Alfonso, L. (2019) "War in Anatolia in the Post-Hittite Period: The Anatolian Hieroglyphic Inscription of Topada Revised" *Journal of Cuneiform Studies* 71: 133-152.
- Demir, M. (2014) *Lidyalılar Mythos'tan Logos'a*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Diakonoff, I. M., Kashkai, S. M. (1981) *Geographical Names According to Urartian Texts*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 9. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Dirinçol, B. (1994) "New Archaeological and Epigraphical Finds from İvriz", *Tel Aviv* 21: 117-128.
- Duymuş Florioti, H. H. (2016) Eski Yakındoğu Üzerine Notlar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Elayi, J. (2017) *Sargon II, King of Assyria*, Archaeology and Biblical Studies 22. Atlanta: Society of Biblical Literature Press.
- Frahm, E. (1999) "Nabu-zuqup-kēnu, das Gilgameš-epos und der Tod Sargons II", *Journal of Cuneiform Studies* 51: 73-90.
- Frame, G. (2009) "A New Cylinder Inscription of Sargon II of Assyria from Melid", M. Luukko, S. Svard, R. Mattila (eds.), *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars: Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*, Studia Orientalia 106, Helsinki: Finnish Oriental Society: 65-82.
- Frangipane, M., Liverani, M. (2013) "Neo-Hittite Melid: Continuity or Discontinuity?", K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia: Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 42, Leuven, Paris, Walpole, MA: Peeters: 349-371.
- Fuchs, A. (1994) *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen: Cuvillier Verlag.
- Fuchs, A. (1998). *Die Annalen des Jahres 711 v.Chr. nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur*, State Archives of Assyria Studies 8, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Fuchs, A. (2010) "Gyges, Assurbanipal und Dugdamme/Lygdamis. Absurde Kontakte zwischen Anatolien und Ninive", R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang, I. Madreiter (eds.), *Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*. Philippika: Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 34, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 409-427.
- Fuchs, A., Parpola, S. (2001) *The Correspondence of Sargon II Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*, State Archives of Assyria 15, Helsinki: Helsinki University Press.
- Gelio, R. (1981) "La délégation envoyée par Gygès, roi de Lydie: un cas de propagande idéologique", F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis. Papers of a Symposium held in Cetona (Siena) June 26-28, 1980*, *Orientalis antiqui collectio* 17, Rome: Istituto per l'Oriente, Centro per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente: 203-224.
- Gerçek, İ. (2012) *The Kaška and the Northern Frontier of Hatti*, PhD Dissertation, Ann Arbor: The University of Michigan.
- Goedegebuure, P., van den Hout, T., Osborne, J., Massa, M., Bachhuber, C., Şahin, F. (2020) "TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: A New Hieroglyphic Luwian Inscription from Great King Hartapu, Son of Mursili, Conqueror of Phrygia" *Anatolian Studies* 70: 29-43.
- Grayson, A. K. (1975) *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin.
- Grayson, A. K. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858-745 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Volume 3, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K., Novotny, J. (2012) *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 3/1, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Harmanşah, Ö. (2015) *Place, Memory, and Healing: an Archaeology of Anatolian Rock Monuments*, London, New York: Routledge.
- Hawkins, J. D. (2000) *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Volume I: Inscriptions of the Iron Age*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D., Piker, H. (2014) "Karkemish in the Iron Age", N. Marchetti (ed.), *Karkemish. An Ancient Capital on the Euphrates*. OrientLab, Researches on the archaeology of the ancient Near East 2, Bologna: Dipartimento di Storia Culture Civiltà – Università di Bologna, AnteQuem: 107-110.
- Hawkins, J. D., Postgate, J. N. (1988) "Tribute from Tabal", *State Archives of Assyria Bulletin* 2: 31-40.
- Hunger, H. (1992) *Astrological Reports to Assyrian Kings*, State Archives of Assyria 8, Helsinki: Helsinki University Press.
- Ivanchik, A. I. (1993) *Les Cimmeriens au Proche-Orient*, Orbis Biblicus et Orientalis 127, Fribourge Suisse, Göttingen: Editions Universitaires, Vandenhoeck & Ruprecht.
- İşık, F. (2009) "Su'ya Gömülen "Adsız" Höyükler ve Malidiya/Melid" G. Akçadağ, F. Ercan (eds.), 2. *Uluslararası Melitadan Battalgazi'ye*

- Tarih-Arkeoloji-Kültür-Sanat Günleri (16-25 Eylül 2006 Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı – Battalgazi/Malatya). Sempozyum: Malatya Tarihi ve Arkeolojisi. Panel: Sanat-Tarih-Mimari*, Malatya: Ofis Matbaacılık: 23-63.
- Köroğlu, K. (1996) *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Azı) ve Çevresi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Krasova, A. A. (2010) "Синаххериб и страны юго-востока Малой Азии", *Вестник Древней Истории* 272: 98-115.
- Kurt, M. (2010) "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 29: 69-88.
- Lamprichs, R. (1995) *Die Westexpansion des neuassyrischen Reiches. Eine Strukturanalyse*, *Altes Orient und Altes Testament* 239, Neukirchener-Vluyn, Kevelaer: Neukirchener Verlag, Butzon und Bercker.
- Lanfranchi, G. B. (1988) "Sargon's Letter to Aššur-šarru-ušur: An Interpretation", *State Archives of Assyria Bulletin* 2: 59-64.
- Leichty, E. (2011) *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 4, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Lemaire, A. (1987) "Aššur-šarru-ušur, gouverneur de Quê", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 5: 5-6.
- Livingstone, A. (1989) *Court Poetry and Literary Miscellanea*, State Archives of Assyria 3, Helsinki: Helsinki University Press.
- Luukko, M. (2012) *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II*, State Archives of Assyria 19, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Maner, Ç. (2016) "'Su Kaynağını Düzenli Olarak Ziyaret Ett!' İvriz Su Kült Merkezi ve Çevresinde Yeni Araştırmalar", *Aktüel Arkeoloji* 54: 8-10.
- Maner, Ç. (2017) "Searching for Hupišna. Hittite Remains in Ereğli Kara Höyük and Tont Kalesi", M. Alparslan, (ed.), *Places and Spaces in Hittite Anatolia I: Hatti and the East. Proceedings of an International Workshop on Hittite Historical Geography in Istanbul, 25th-26th October 2013*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü: 101-114.
- Mayer, W. (2013) *Assyrien und Urartu I. Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 v. Chr.*, Münster: Ugarit-Verlag.
- Melville, S. C. (2016) *The Campaigns of Sargon II, King of Assyria, 721-705 BC*, Campaigns and Commanders 55, Norman: University of Oklahoma Press.
- Millard, A. R. (1994) *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, State Archives of Assyria Studies 2, Helsinki: Helsinki University Press.
- Murat, L. (2016) *Anadolu'da Kaşıklar*, Ankara: Hel Yayınları.
- Ökse, A. T. (2007) "Ancient mountain routes connecting central Anatolia to the upper Euphrates region", *Anatolian Studies* 57: 35-46.
- Parpola, S. (1987) *The Correspondence of Sargon II, Part 1: Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria 1, Helsinki: The University of Helsinki Press.
- Parpola, S. (1993) *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*, State Archives of Assyria 10, Helsinki: Helsinki University Press.
- Payne, M. R. (2006) *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Payne, A., Wintjes, J. (2016) *Lords of Asia Minor: An Introduction to the Lydians*, Philippika: Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 93, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ponchia, S. (2008) "Looking for Itineraries in Central Anatolia in the First Millennium B.C.", K. Strobel (ed.), *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C.*, Eothen 16, LoGisma editore: 253-280.
- Postgate, J. N. (1973) "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq* 35: 13-36.
- Postgate, J. N. (1976-1980) "Itu", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5: 221-222.
- Radner, K. (2006) "Wittke, Anne-Maria: Musker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v.Chr.", *Zeitschrift für Assyriologie* 96: 144-149.
- Roosevelt, C. H. (2009) *The Archaeology of Lydia, from Gyges to Alexander*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Rose, C. B. (2013) "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", *American Journal of Archaeology* 121: 135-178.
- Salvini, M. (2008) *Corpus dei testi urartei I-III: Le iscrizioni su pietra e roccia*, Documenta Asiana 8, Rome: CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'egeio e del vicino oriente.
- Schneider, A. W., Adalı, S. F. (2014) "'No harvest was reaped': Demographic and climatic factors in the decline of the Neo-Assyrian Empire", *Climatic Change* 127: 435-446.
- Schürr, D. (hazırlık aşamasında) "Annäherungen an ‚Hartapus‘".
- Sevin, V. (2005) "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies* 41: 87-97.
- Simon, Z. (2013) "Überlegungen zu Masaurhisas, einem König aus Tabal, und der herrsherliste von Tuwana", *Anatolica* 39: 277-296.
- Simon, Z. (2016) "Wer war Allumari? König von Malatya?", *Anatolica* 42: 67-76.
- Simon, Z. (2017) "The Northern Border of Tabal", A. Mouton (ed.), *Hittitology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday | L'Hittitologie aujourd'hui: Études sur l'Anatolie hittite et néo-hittite à l'occasion du centenaire de la naissance d'Emmanuel Laroche*, İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges - Dumézil: 201-211.

- Starr, I. (1990) *Queries to the Sunod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, State Archives of Assyria 4, Helsinki: Helsinki University Press.
- Şenyurt, S. Y. (2010) "Ovaören-Göstesin Geç Hitit/Luwi Hiyeroglif Yazıtı", Ş. Dönmez (ed.), *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar. DUB.SAR É.DUB.BA.A. Studies Presented in Honour of Veysel Donbaz*, İstanbul: Ege Yayınları: 261-268.
- Şenyurt, S. Y., Akçay, A. (2018) "Topada Yazıtına Farklı Bir Bakış: Geç Hitit Döneminde Orta Anadolu'da Güç Dengeleri" *TÜBA-AR* 22: 95-117.
- Tadmor, H., Landsberger, B., Parpola, S. (1989) "The Sin of Sargon and Sennacherib's Last Will", *State Archives of Assyria Bulletin* 3: 3-51.
- Tadmor, H., Yamada, S. (2011) *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 1, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Tüfekçi Sivas, T., Sivas, H. (2012) *Frigler. Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians. In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- von Schuler, E. (1965) *Die Kaşkæer: Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin: Walter de Gruyter.
- Weeden, M. (2010) "Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria", *Iraq* 72: 39-61.
- Weeden, M. (2013) "A Probable Join to the "Kırşehir Letter"", *Anatolian Archaeological Studies* 18: 15-17.
- Weeden, M. (2017) "Tabal and the Limits of Assyrian Imperialism", Y. Heffron, A. Stone, M. Worthington (eds.), *At the Dawn of History. Ancient Near Eastern Studies in Honour of J. N. Postgate*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns: 721-736.
- Wittke, A.-M. (2004) *Muşker und Phryger: ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B, Geisteswissenschaften 99, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Yamada, S. (2000) "Peter Hulin's Hand Copies of Shalmaneser III's Inscriptions", *Iraq* 62: 65-87.
- Yamada, S. (2006) "The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources", *Altorientalische Forschungen* 33: 223-236.
- Yiğit, T. (2000) "Tabal" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40: 177-189.
- Zimansky, P. (2011) "Urartu ve Çağdaşları / Urartu and its Contemporaries", K. Köroğlu, E. Konyar (eds.), *Urartu. Doğru'da Değişim / Transformation in the East*, Anadolu Uygarlıkları Serisi 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Anadolu'da Aramiler ve Yeni Assur-Arami İlişkileri

YIGAL BLOCH*

Arami Kökenleri ve Göçleri

Anadolu'da Aramilere yapılan en eski atıf, Assurlu I. Tiglat-pileser'in Büyük Prizması'nda (Fig. 1), krallığının dördüncü yılındaki (MÖ 1111) askeri seferi bağlamında görülür:

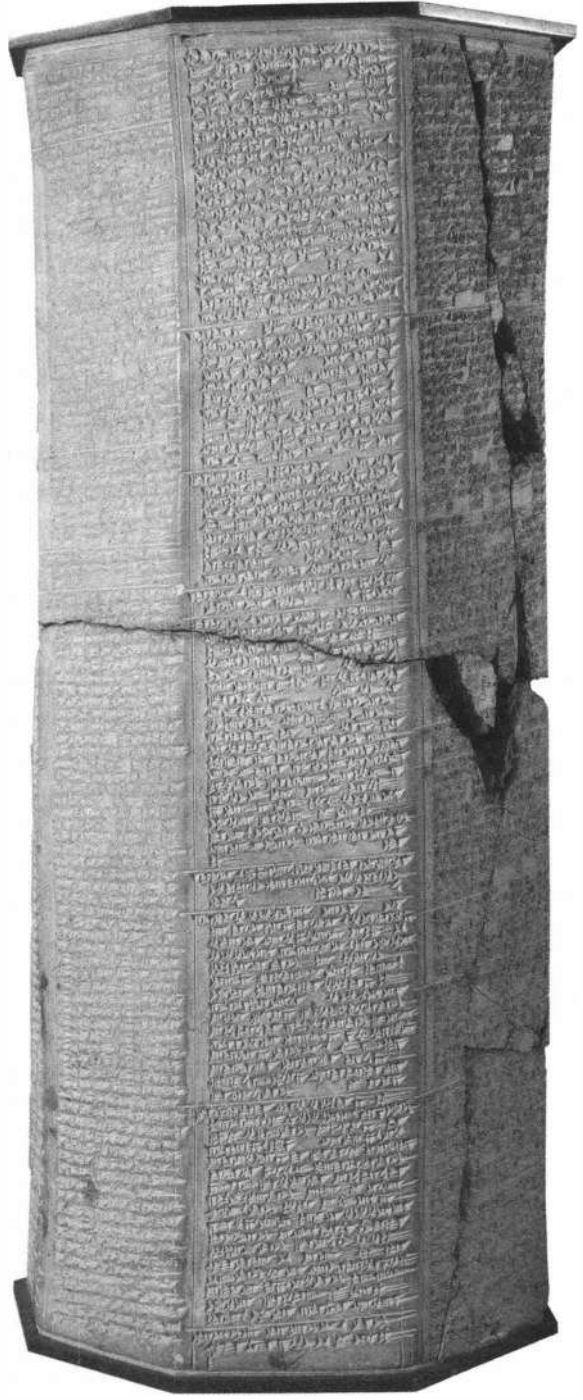
Efendim Tanrı Assur'un düşmanları *aḫlamû*-Aramilerine karşı yürüdüm. Tek bir günde Suhu ülkesinin kenarından Hatti Ülkesi'nin Karkamış şehrine kadar talan ettim... Peşlerinden (şişirilmiş) keçi tulumundan (yapılmış) sallarla Fırat'ı geçtim. Beşri Dağı'nın eteğindeki altı şehirlerini fethettim (Grayson 1991: 23)

Aramilere karşı seferlere yapılan buna benzer atıflar I. Tiglat-pileser'in daha sonraki yazıtlarında da görülür (Grayson 1991: 34, 37-38, 43, 59-60). Seferlerin coğrafi kapsamı Suriye'de Orta Fırat Vadisi ile batısında yer alan bölgeleri (ör. Beşri Dağı) içerir. Assur kralının Aramilerle savaştığı bölgenin kuzey ucundaki Karkamış Anadolu'dadır. Ancak Karkamış'ın kendisi Arami değildi, çünkü I. Tiglat-pileser'in "Hatti Ülkesi Kralı" diye söz ettiği kral Ini-Teşub'un mensubu olduğu bir Geç Hitit hanedanı tarafından yönetiliyordu (Younger 2016: 118). I. Tiglat-pileser'in yazıtlarında Aramiler göçebe ya da yarı-göçebe öğelerin genel adı görevi gören *aḫlamû* terimiyle geçer. Onların "şehirleri" muhtemelen küçük, belki yalnızca mevsimsel yerleşimlerdi (Dion 1997: 17-18; Lipiński 2000: 35-38; Sader 2014: 16-17; Younger 2016: 170-171).

"Aramiler" (Akkadca *Armāya*) daha belirli grup kimlikleri olan farklı nüfusları şemsiyesi altında toplayan bir terimdi. Dolayısıyla Assurlu III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) bir yazıtı "İtu'u, [Rubu]u, Hamarānu, Luhū'atu, Hatallu, Rubbū, Rapīqu, Hirānu (aşiretleri)... Uqnū Nehrine kadar Dicle, Fırat ve Surap[pu] nehirleri kıyılarındaki bütün Aramilere" (Tadmor, Yamada 2011: 118) karşı zaferlerinden söz eder. Burada sözü edilen Arami aşiretleri Babil Ülkesi'nin farklı bölgelerinde yaşıyordu, fakat bir tanesi –Hirānu– MÖ 13. yüzyıl gibi eski bir tarihte görülür. Dur-Kurigalzu'da ('Aqar Qūf) bulu-

* The Bible Lands Museum Jerusalem
yigal.bloch@mail.huji.ac.il

Fig. 1: Assur'da (Kalat Şerkat) keşfedilen I. Tiglat-pileser'in Büyük Prizması, MÖ 1109. BM 91033. © Trustees of the British Museum.

nan bir mektupta Zikir-ilişu adlı bir görevli Babil kralına bilgi verir: “Hirana'nın 500 savaşçısı – bunların [...] Hasmu savaşçılarından arasında [indile]r (?) ve Ki-pî-Assur 100 [...] arabayla peşlerine düştü” (Gurney 1949: 139-140).

Lipiński'nin (2000: 45-47) tespit ettiği gibi, Karacadağ ve Tur Abdin dağ silsilesindeki Hirānu ve Hasame adlı yerleşimler MÖ 9-7. yüzyıllara ait Assur kaynaklarından bilinir. Asam/Hasam toponimi, modern Karacadağ'a tekabül eden dağlık bölgenin adı olarak MÖ 18. yüzyıl Mari tabletlerinde ve Assurlu III. Salmanassar'ın yazıtlarında da görülür (Lipiński 2000: 47). Dolayısıyla Hasmu grubunun Güneydoğu Anadolu kökenli olduğu anlaşılır. Aynı durum, bir kısmı Fırat'tan aşağı, Babil'e göçmüş olsa da Hirānu grubu için de geçerli gibi görünür (Gurney 1949: 139-140).¹

Diğer bir Arami oluşumu olan Bit-Zamani, II. Assurnasirpal'ın (MÖ 883-859) bir yazıtında belirtilir: “Bit-Zamanili Amme-ba'li'nin 1,500 *aḥlamû*-Arami askerini kal-

¹ Hirānu olarak sınıflandırılan bireyler, Nippur'da bulunan, muhtemelen MÖ 13. yüzyıla ait iki Orta Babil tabletinde geçer (Lipiński 2000: 45, nn. 121-122; Younger 2016: 695-696, nn. 181-182).

dırdım (ve onları) Assur'a getirdim" (Grayson 1991: 261). Bit-Zamani toprakları Yukarı Dicle bölgesinde, Tur Abdin'in kuzeyinde yer alıyordu (Bkz. Bit-Zamani bölümü).

Tell Billa'da (kadim Şibanibe) bulunan MÖ 13. yüzyıla tarihlenen bir Orta Assur tablet, "Bit-Zamani şehri bölgesinin *hasiḫlu*'su (bölge valisi) Bēl-qarrād oğlu Assur-kāšid" (Finkelstein 1953: 124) tarafından alınan borcu kaydeder.² Bazı araştırmacılar bunun Yukarı Dicle'deki Bit-Zamani topraklarına yapılan bir atıf olduğunu düşünür (Finkelstein 1953: 116-117; Lipiński 2000: 45; Szuchman 2009: 56).

Ancak Tell Billa Ninive'nin yaklaşık 20 km doğusunda ve Tur Abdin'in 200 km'den fazla güneydoğusunda yer alır. Bēl-qarrād oğlu Assur-kāšid'in sözü Tell Billa'da bulunan 11 tablette geçer (Jakob 2003: 141) ki bu da kendisinin bu yerleşmede aktif olduğunu işaret eder. Tabletlerin birinde Assur-kāšid'den Şibanibe'nin bölge valisi olarak söz edilir gibi görünür (Finkelstein 1953: 127). Dahası, Assur-kāšid'in oğlu Sîn-apla-ēriş de Şibanibe'nin bölge valisi olarak tespit edilmiştir (Jakob 2003: 141). Sîn-apla-ēriş'in bölge valisi olarak en eski tespiti Şa-Adad-nēnu'nun eponim yılına aittir (Finkelstein 1953: 130). Bu eponim I. Adad-nirari'nin kralî yazıtlarını tarihlediğinden (Grayson 1987: 150-152), kralın hükümdarlığı zamanına, yani MÖ 13. yüzyılın ilk üç on yılına ait olmalıdır. Assur-kāšid oğlundan önce, yani I. Adad-nirari'nin hükümdarlığının erken döneminde Şibanibe'nin bölge valisi olarak görev almış olmalıdır. Assur'un bu kadar eski bir dönemde, Hanigalbat'ın (Mitanni) I. Salmanassar tarafından nihai olarak alınmasından önce Yukarı Dicle bölgesinin doğrudan kontrol altına alındığını farz etmek zordur.³

Dolayısıyla Tell Billa'da bulunan 6 no'lu tablette (Fig. 2) sözü edilen "Bit-Zamani şehrinin" Bit-Zamani halkı tarafından Assur anayurduna –mevsimlik ya da kalıcı– bir göç sırasında kurulmuş olması daha muhtemel görünür.⁴ O

2 Orta Assur'da *hasiḫlu*/*ḥaḥḫlu* "bölge valisi" için bkz. Jakob 2003: 140-147.

3 I. Adad-nirari hükümdarlığının sonlarına doğru Hanigalbat üzerinde doğrudan kontrol sağlandı. Ancak I. Adad-nirari'nin krallığı sırasında Hanigalbat üzerindeki doğrudan kontrol geçiciydi ve muhtemelen Habur Havzası'yla sınırlıydı (Freu 2003: 179-181; Radner, Schachner 2001: 758).

4 Bu, Younger'ın (2016: 293-294) Tell Billa tabletinde adı geçen Bit-Zamani'nin Arami bir yerleşim olarak tanımlanmasına itirazlarına yanıt sağlar. Bit-Zamani'nin Şibanibe bölgesine göçü, yukarıda sözü edilen Hirānu'nun Babil Ülkesi'ne göçüne benzer. Karşılaştırılabilir bir diğer örnek, II. Assur-dan'ın (MÖ 934-912) bir yazıtında, Dicle'nin doğusunda yer alan bir bölge bağlamında Arami olarak sözü edilen Yahānu nüfusedir (Grayson 1991: 133, A.0.98.1, l. 23). Daha sonra II. Assurnasirpal ile III. Salmanassar'ın yazıtlarında Fırat'ın batısındaki Arpad Krallığı (ya da bu krallığın topraklarının bir kısmı) yine Yahānu/Ahānu Ülkesi adıyla geçer (Grayson 1991: 217-218; Grayson 1996: 10, 17). Lipiński (2000: 195) ve Younger (2016: 76, 230), Yahānu halkının MÖ 10. yüzyılda Dicle'nin doğusundaki bölgeden Arpad bölgesine göç ettiği önerisini yapar. Ancak Yahānu/Ahānu'nun anayurt bölgesinin Arpad civarında olması ve bu nüfusun bir kısmının II. Assur-dan'ın hükümdarlığından önce doğuya doğru, trans-Dicle bölgesine göç etmiş olması daha muhtemel görünür (Dion 1997: 114-115).

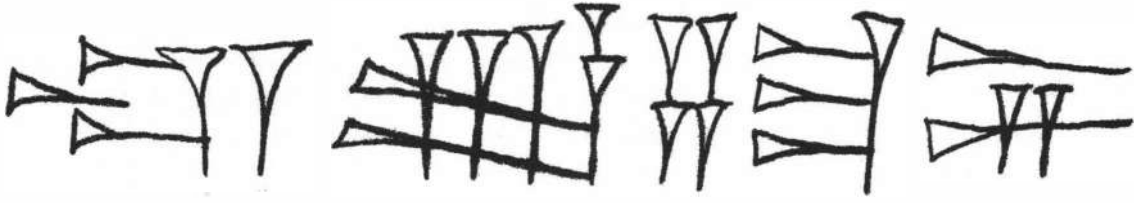

Fig. 2: Tell Billa 6. tablette 8. dizide adı geçen Bit-Zamani kentinin adının çivi yazısında yazılışı. Yazar tarafından Cuneiform Digital Library Initiative (<https://cdli.ucla.edu/dl/photo/P282687.jpg>) veritabanındaki fotoğrafa göre çizilmiştir.

zaman Assur-kāšid etkinliğinin merkezi olan Şibanibe bölgesine ek olarak bu yerleşimin etrafındaki bölgeyi de idare ediyor olmalıydı.

Tur Abdin'in güneyinde, Nasibina (modern Nusaybin) şehrinin etrafındaki bir Arami nüfusu II. Adad-nirari'nin (MÖ 911-891) yazıtlarında "Temaniler" olarak geçer (Bkz. Temaniler bölümü). Bu isim Aramice *tayman* "güney"den gelir ve "kuzey" olarak düşünülecek başka bir Arami nüfusuyla semantik karışıklığı akla getirir. Lipiński (2000: 109-110) "kuzey" nüfusunun Tur Abdin'in kuzeyinde, yani Yukarı Dicle bölgesinde yaşamış olmaları gerektiği önerisini yapmıştır. Bu, anayurdunda, muhtemelen yarı-göçebe yaşayan, koyun ve keçi yetiştiren Bit-Zamani nüfusu olabilir.⁵

Yukarı Dicle Vadisi'ndeki Giricano yerleşmesinde bulunan 15 Assur tablet (Radner 2004) en azından Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) döneminin ilk on yılının ortalarında o bölgede bir Arami nüfusunun olduğunu işaret eder. Dolayısıyla Gūsāni/Agūsāni adında ve birkaç Giricano tabletinde sözü edilen bir kişi (Radner 2004: 90-92, 94-95), Arpadlı Arami hanedanının kurucusunun ismiyle aynı *gūš* "(toprak) kesek" ögesinden gelen bir isim taşır (krş. Dion 1997: 113-114; Lipiński 2000: 196; Younger 2016: 501). Bīte-ilia (Radner 2004: 91-92), Arami tanrısı Bīt-il/Bethel'in adından gelen bir isim taşır (cf. Röllig 1995). Çiviyazısı yazmanı Sē-šēzib (Radner 2004: 86-87), ilk ögesi Ay Tanrısı Šehr'in Aramice isminin bir çeşitlemesi gibi görünen Akkadcılaşmış bir isim taşır (Lipiński 2000: 621). Giricano'da bulunan tabletlerden birinde Hirāni diye bir kentten bile söz edilir (Radner 2004: 84) ki bu da bu arşivi yukarıda tartışılan Arami grup Hirānu'ya bağlar.⁶

5 Yukarı Dicle Vadisi'nde ve Tur Abdin Dağları'nda yarı göçebe grupların etkinlikleri modern döneme kadar belgelenmiştir (Matney 2010: 137).

6 Zadok (2012: 576-577) Giricano tabletlerindeki Batı Sami isimlerinin sayısının çok az olduğunu gözlemlemiştir. Ancak, MÖ 13.-11. yüzyıllarda yarı göçbeleri yazılı belgeleri üreten Assur şehirlerine ve tarım yerleşimlerine dahil etmemek Assurluların genel politikasıydı. Sonuç olarak Batı Sami öğeleri bu dönemin bütün Assur arşivlerinde nadir tespit edilir (Zadok 2012: 571-572). Giricano arşivinin küçük boyutu –15 tablet– göz önüne alındığında, bu arşivdeki özellikle (genel olarak Batı Sami'den ziyade) Aramice kişi isimlerinin sayısı kayda değerdir.

Giricano arşivi Assurlular ile Aramiler arasında bir askeri çatışmaya yönelik herhangi bir ipucu vermez. Yine de Assur-bel-kala'nın aynı döneme ait bir yazıtı, Giricano'nun yaklaşık 40 km batısında Şinamu (modern Pornak Tepe) bölgesinde Aramilere karşı savaştığından söz eder (Grayson 1991: 102).⁷ Aramilerin daha I. Tiglat-pileser'in hükümdarlığının sonunda (MÖ 1076), Assur anayurdunu istila ederek Dicle'nin doğusundaki başlıca Assur şehirlerini talan ettiklerinde önemli bir askeri güç haline gelmiş oldukları da belirtilmelidir (Glassner 2004: 188-191).

Yukarı Dicle Vadisi yerleşmelerinin arkeolojik buluntuları arasında Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı'nın özelliği olan yivli çanak çömlek bulunur. Fakat bu tür çanak çömlekler etnik bir gösterge değildir ve özel olarak Aramilerle bağlantılandırılmaz (Szuchman 2009: 60-62; Matney 2010: 138-140; Younger 2016: 245-246).

Tevrat Aramilerin köken/çıkış yeri olarak, Şam'ın Assurlularca fethedilmesinden sonra sürgüne geri gönderildikleri yer de olan Qîr Ülkesi'nden söz eder (Amos 1: 5, 9:7; 2 Kings 16:9). Ancak, *qîr*, **qîrā* "duvar, surlu şehir" anlamına gelen Batı Sami dilinde bir terimdir (Hoftijzer, Jongeling 1995: 1009, 1025). Toponim olarak surlu şehirlerin olduğu herhangi bir bölgeyi tanımlayabilir ve dolayısıyla Aramilerin esas anayurdunun yerini belirlemekte yardımcı olmaz. Kısmen, Qîr Ülkesi'ni Orta Fırat'ta aramak için bir neden yoktur (Younger 2016: 41-42, *contra* Zadok 1991: 114; Lipiński 2000: 41-44).

Nusaybin Bölgesi Aramileri - Temaniler

MÖ 1060 civarında Assur yaklaşık 130 yıl süren bir siyasal belirsizlik dönemine girdi. Bu dönemde Orta Dicle'deki Assur anayurdunun batısında yer alan toprakların üzerindeki kontrolünü büyük oranda kaybetti. Assurluların kaybedilen batı topraklarını tekrar kazanma çabaları Yeni Assur İmparatorluğu'nun ortaya çıkışını işaretler. Bu çabalar II. Assur-dan'ın hükümdarlığında (MÖ 934-912) başladı ve ilk hedefi Tur Abdin'in doğu kısmındaki Katmuhu ülkesiydi. Katmuhu II. Assur-dan ile II. Adad-nirari (MÖ 911-891) tarafından Assur kontrolüne alındı. II. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 890-884) hükümdarlığına gelindiğinde Katmuhu Assur'a eklenmişti ve bir Assur valisi tarafından yönetilmekteydi (Postgate 1976-80: 488).

II. Adad-nirari'nin askeri seferleri Güneydoğu Anadolu'da Katmuhu'nun güneybatısında yer alan Arami topraklarına da uzanıyordu. II. Adad-nirari'nin bir yazıtında bu bölgenin Aramilerinden Temaniler (*Temannāya*) diye söz edilir:

7 Şinamu/Sinabu'nun Pornak Tepe ile özdeşleştirilmesi için, bkz. Radner ve Schachner (2001: 751, 756). Yukarı Dicle Vadisi'ndeki diğer bir Assur merkezi olan Tuşhu/Tuşhan, Pornak Tepe'nin sırasıyla yaklaşık 15 ve 35 km doğusunda yer alan Üçtepe veya Ziyaret Tepe ile özdeşleştirilmelidir.

Dūr-māti-Assur'un eponiminde geniş Hanigalbat Ülkesi'ne yürüdüm. Temannu Nūr-Adad askerlerini topladı (ve) Kaşiyari Dağı'nın eteğindeki Pauza şehrinde savaş düzenine girdik. Savaşık; onu Pauza şehrinde Naşipinu şehrine kadar yenilgiye uğrattım (ve) çok sayıda savaş arabasını yok ettim (Grayson 1991: 149).

Dūr-māti-Assur'un yıllık eponiminin bahsi, seferin tarihini MÖ 901'e yerleştirir. Pauza'nın kesin yeri bilinmiyor, Kaşiyari Dağı'nın (batıdaki Karacadağ dahil olmak üzere Tur Abdin sırası için kullanılan bir Assur terimi, bkz. Kessler 1980: 22) eteğinde diye söz edilmesi de konumunun ancak genel olarak belirlenebilmesine yardımcı olur. Buna karşıt olarak Naşipinu/Nasibina şehri modern Nusaybin olarak bilinir ve Pauza da muhtemelen bu şehrin yakınındaydı (Younger 2016: 232-233). Nusaybin ve Pauza Assurlu yazmanların –orijinalinde MÖ 13. yüzyılda Assur'a katılan Mitanni Krallığı'nı belirten bir terim olan– Hanigalbat dedikleri bölgenin Anadolu kısmına aitti. Anakronistik özelliğine rağmen bu terim daha sonraki Assur kullanımında Kuzeydoğu Suriye ile Güneydoğu Anadolu'yu belirtmeye devam etti.

II. Adad-nirari'nin Temani Nūr-Adad'a karşı seferleri İlī-emūqāya/Illeqāya ile Adad-dān'ın eponim yılları olan MÖ 900 ve MÖ 896'da devam etti (Grayson 1991: 149-151).⁸ Sonunda Nūr-Adad Nasibina'da kuşatılmış, Assur kralına teslim olmuş ve Ninive'ye getirilmiştir. Toprakları Assur baş generali *turtānu*'nun idaresinde bir Assur eyaletine dönüştürülmüştür. III. Salmanassar zamanında (MÖ 858-824) *turtānu*'nun eyaleti tekrar düzenlenmiş ve Nasibina etrafındaki topraklar ayrı bir eyalet olmuştur (Radner 2006a: 52).

Yine de MÖ 900 ila MÖ 896 yılları arasında II. Adad-nirari Temani denilen başka Arami hükümdarlarla da savaşmıştır. Ninuāya'nın eponim yılında (MÖ 899) Huzirina şehrini –Şanlıurfa'nın yaklaşık 15 km güneydoğusunda ve Nasibina'nın yaklaşık 200 km batısındaki modern Sultantepe'yi– ele geçirmiştir (Grayson 1991: 149; Huzirina için bkz. Lipiński 2000: 112-114). II. Adad-nirari'nin yazıtına göre bu sefer sırasında “Temannu Mamli'nin ele geçirdiği Kaşiyari Dağı'nın eteğindeki şehirler(in halkı) bana teslim oldu” (Grayson 1991: 150). Burada sözü edilen şehirler muhtemelen Tur Abdin'in güneybatı yamaçlarında yer alıyordu. Mamli'nin Huzirina'yı kontrol altına aldığına dair herhangi bir işaret yoktur. Her halükârda, Nūr-Adad'ın müstahkem mevkiinin Nasibina'da olduğu sırada Mamli'nin etkinliği, Temani Aramilerin siyasal parçalanmışlığını ortaya koyar.

II. Adad-nirari, Likberu'nun eponim yılında (MÖ 898) başka bir Temani lideri olan Muquru'ya karşı sefere çıktı. Bu seferde Muquru'nun müstahkem mevki “Aramilerin Rakammatu dedikleri (ve) benden önce gelen bir

8 Nūr-Adad ismindeki teoforik olduğu anlaşılan son öge –Fırtına Tanrısı'nın Aramice ismi, Akkadca-Adad ile aynı kökenden– Hadad'ın Assurca halidir.

prens olan Assur kralı, Assur-rēša-işi'nin oğlu Tiglat-pileser'in zamanından sonra Aramilerin zorla aldıkları Gidara şehrini" (Grayson 1991: 150) fethetti. Burada daha önce kral olarak bahsedilen ya I. Tiglat-pileser ya da II. Tiglat-pileser'dir (MÖ 966-935).

Muhtemelen modern Mardin ile Nusaybin arasında konumlanan Gidara/Rakammatu, III. Salmanassar zamanında *turtānu*'nun eyaletinin tekrar düzenlenmesiyle bir Assur eyalet merkezi oldu (Lipiński 2000: 114-116; Radner 2006a: 52). Huzirina'dan eyalet merkezi olarak bahsedilmez, fakat daha sonraki Assur kralları –II. Tukulti-Ninurta ve II. Assurnasirpal– batı seferlerinde savaşmaya gerek kalmadan bu şehirde durduklarına göre şehir Assur kontrolü altında kalmıştır (Grayson 1991: 177, 219).

Nasibina ve Huzirina etrafındaki toprakların daha erken bir tarihte Assur'a dahil edilmelerine rağmen Aramiler Yeni Assur İmparatorluğu'nun sonuna kadar yerel nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaya devam ettiler. Bu durum, Girnavaz ve Sultantepe'de bulunan MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Assur belgelerinde Aramice isimlerden anlaşılabilir (Deller 1965: 473-476; Donbaz 1988: 9-10, 12, 15).

Gozan Krallığı ve Anadolu Toprakları

Teman şehirlerinden farklı olarak Gozan şehri (Habur'un kaynağındaki modern Tell Halaf) Assur hâkimiyetine girdikten sonra yaklaşık yarım yüzyıl bir Arami siyasi merkezi olarak kaldı. Modern Türkiye-Suriye sınırının hemen güneyinde yer alan Gozan ile yakındaki Sikan

Fig. 3: Gozan'da Kral Kapara'nın sarayında, sakallı bir düşmanı tutan ve hançerleyen iki kahramanı betimleyen, yak. MÖ 900 tarihli bazalt bir ortostat. Gılgamış ve Enkidu'nun Mezopotamya kökenli Gılgamış Destanı'nda Humbaba adlı canavarı öldürdükleri sahne temsil ediliyor olabilir. The Walters Art Museum, Baltimore, 21.15. Görsel, Creative Commons Zero lisansı çerçevesinde kullanılmaktadır.

Fig. 4: Gozan'da Kral Kapara'nın sarayında bir deve sürücüsünü betimleyen kireçtaşı bir ortostat – deve sürücülüğünün bilinen en eski resmi, yak. MÖ 900. The Walters Art Museum, Baltimore, 21.15. Görsel, Creative Commons Zero lisansı çerçevesinde kullanılmaktadır.

(Tell Feheriye, muhtemelen daha önceki Waşşukanni), civarındaki oluşumların ikiz başkentleri olarak işlev görüyordu. Max von Oppenheim'in 1911-1913 ve 1927-1929 arasında Tell Halaf'ta yaptığı arkeolojik keşifler arasında en ünlü olanları yerel Kral Kapara'nın sarayında bulunan heykeller ve ortostatlardır (Fig. 3, 4). İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefiklerin Berlin'i bombalaması sırasında pek çoğu tahrip olmuş ancak son dönemlerde restorasyondan geçmişlerdir (Cholidis, Martin 2010).

Kapara'nın sarayında bulunan Aramice bir yazıt (*KAI* 231; Dankwarth, Müller 1988) ile heykeller ve ortostatların üzerinde bazı Akkadca yazıtlar ortaya çıkarıldı. Bu yazıtlarda Kapara'nın, babası Hadiānu'nun ve yazman Abdi-ilu'nun isimleri geçer (Meissner 1933).

Gozan'ın bir diğer yerel hanedanı, Tell Feheriye'de bulunan, Fırtına Tanrısı Adad'a adanmış heykelin üzerindeki iki dilli Aramice-Akkadca yazıtta tespit edilir (*KAI* 309; Abou Assaf, Bordreuil, Millard 1982). Aramice metin heykelin *hdy's'y mlk gwzn br ssnwry mlk gwzn* "Gozan kralı Hadd-yit'i, Gozan kralı Sās-nūr'i'nin oğlu" tarafından dikildiğini söyler (6.-7. dizeler). Bunun aksine, Akkadca versiyonu Adad-yit'i ile babası Şamaş-nūr'den *šakin*(GAR) *māt*(KUR) ^{URU}*Guzāni* "Gozan eyaleti valisi" olarak söz eder (8.-9. dizeler; Fig. 5).⁹ Anlaşılan Gozan'ın hükümdarları Assur kralına biat etmiş ve topraklarının resmen Assur topraklarına katılmasına razı olmuşlardı, fakat anadilleri Aramicede kendilerine hâlâ "kral" diyebilmekteydiler. Şamaş-nūr'i'nin Assur yıllık eponimi MÖ 866 ile muhtemelen özdeşleşmesinden anlaşıldığına göre, Assur Devleti çapında makam sahibi bile olabiliyorlardı (Abou Assaf, Bordreuil, Millard 1982: 112).

9 Aramice *hdy't'y* ile Akkadca ^{md}*Adad*(X)-*it*-'i yazılışları arasındaki paralellik, ismin *Hadd-yit'i* ("Fırtına Tanrısı) Hadad selametimdir" olarak okunması gerektiğini işaret eder. Babanın ismi Akkadcadır –*Şamaş-nūr'i* "(Güneş Tanrısı) Şamaş nurumdur" – ve Aramice yazılışı *ssnwry* günlük dilde söylenişini yansıtır (Kaufman 1982: 146-147, 163-165).

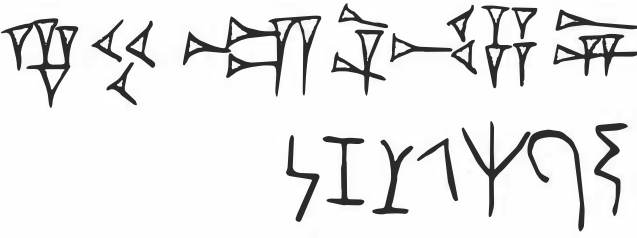

Fig. 5: Hadd-yiṭ'nin iki dilli Tell Feheriye yazıtındaki unvanları. Yukarıda: Akkadca, *šakin*(GAR) *māt*(KUR) ^{URU}*Guzāni* "Gozan eyaletinin valisi" (8. dize); aşağıda: Aramice, *mlk gwzn* "Gozan kralı" (6. dize). Yazar tarafından Abou Assaf, Bordreuil and Millard 1982: pls. VII, XIV'te yayımlanmış fotoğrafa göre çizilmiştir.

Assur krali yazıtları Gozan'dan Bit-Bahiani adında bir krallığın başkenti olarak söz eder. II. Adad-nirari, Şamaş-abūia'nın eponim yılında (MÖ 894) "Bit-Bahianili bir adamın, Abi-salāmu'nun elinde tuttuğu Guzanu şehri üzerine yürüdü" (Grayson 1991: 153). Abi-salāmu savaşız teslim oldu: Assur yazıtı yalnızca ödediği haraçtan söz eder, askeri bir etkinlik yoktur. Benzer biçimde II. Assurnasirpal eponim yılında, MÖ 882'deki seferinde ve daha sonra MÖ 866'dan önceki bir seferinde Bit-Bahiani'den haraç almıştır (Grayson 1991: 203, 216). Bu seferlerden ikincisi sırasında Bit-Bahiani'nin arabalı birlikleri, süvarileri ve piyadeleri Assur ordusuna yardımcı kuvvet olarak katıldı.

Anlaşılan Gozan'ın Assur hâkimiyetine biatı MÖ 894 ile 882 arasında başlamıştır. Hadd-yiṭ'nin yazıtına bakılırsa MÖ 850-825'e kadar sürmüş, yerel Arami kralların belli düzeyde bir otonom gücü muhafaza etmelerine müsaade etmiştir. Assur Eponim Kroniği'nde MÖ 808'de Gozan'a –muhtemelen bir isyanı bastırma niyetiyle– yapılan bir askeri seferden söz edilir (Millard 1994: 33, 57). Bu tarihten sonra Gozan toprakları tam bir Assur eyaletine dönüştürülmüştür (Radner 2006a: 51).

Kapara ile babası Hadiānu'nun Gozan'ın diğer hükümdarlarına –Abi-salāmu, Şamaş-nūrī ve Hadd-yiṭ– göre kronolojik yerleştirmesi tartışılmıştır (Younger 2016: 248-254). Bit-Bahiani terimi Gozan halkının ya da en azından hükümdar hanedanının kendilerini belli bir Bahianu'nun –Aramice *Baḡyān* "arzu edilen" (Lipiński 2000: 119, 128)– torunları olarak gördüklerini akla getirir. Ancak, bu Bahianu'nun ne zaman yaşadığıyla ilgili herhangi bir işaret yoktur – Bit-Zamani ismiyle karşılaştırınız; MÖ 13. yüzyıl kadar erken bir tarihte tespit edilen bu ismin kökenini oluşturan Zamānu'yu Güneydoğu Anadolu'da Assur-Arami çatışmaları döneminden çok daha önceye yerleştirir (Dion 1997: 228-231).

Akkadca yazıtlarının birinde Kapara *šar*(MAN) ^{KUR}*Pa-liḡ-e* olarak geçer (Meissner 1933: 75, l. 2). Lipiński bunun "Balih ülkesinin kralı" olarak anlaşılması gerektiğini öne sürer (Lipiński 2000: 132; krş. Younger 2016: 252-253). *Pa-liḡ-e*'nin yazılışı Tell Halaf'ın yaklaşık 90 km batısında akan Balih Nehri'nin adının bir başka biçimi Balih'i akla getirir de özellikle Balih kıyıları merkezli bir oluşumun kralı Giammu Assurlu III. Salmanassar'ın MÖ 853'te gerçekleşen altıncı askeri seferinin kurbanlarından biri olduğundan, Lipiński'nin

önerisi çekicidir (Grayson 1996: 22, 36, 45, 52, 65, 75). Kapara, olasılıkla Giammu'nun hükmettiği krallıktan geliyordu ve bir noktada Gozan Krallığı'nı fethetmişti. Kapara'nın, Gozan'ın kontrolünü ele geçiren yabancı bir hükümdar olduğu fikri, sarayında bulunan ortostatların bazılarının aslında Fırtına Tanrısı Tapınağı'na ait olduklarını gösteren çiviyazılı etiketler taşıdıkları gerçeğiyle desteklenir (Niehr 2014: 138). Yabancı bir fatihin yerel bir tanrının tapınağından dekoratif öğelere kendisi için el koyması, yerel hanedanın bir mensubunun bunu yapmasına göre daha kolay olmalıydı.

İkiz başkentler Gozan ile Sikan, tam olarak Anadolu diyarının hemen güneyinde yer alır. Ancak Kapara'nın krallığına muhtemelen Güneydoğu Anadolu'nun bazı yöreleri de dahildi. Bu durum, Girbel (Mardin ilinde, Kızıltepe'nin yaklaşık 15 km güneybatısında) ve Bozhöyük (Girbel'in yaklaşık 35 km daha güneybatısında) yerleşmelerinde oturan insanların (ilahlaştırılmış ataların?) heykellerinin keşfedilmesinden çıkarılabilir. Heykeller ikonografik olarak Kapara'nın Gozan'daki sarayında bulunan heykellere çok benzer ve anlaşılan krali başkentten tarzını taklit eden yerel elitler tarafından dikilmiştir (Schachner, Schachner, Karabulut 2002). Olasılıkla Gozan Krallığı'nda Kapara'nın döneminde yapılmış benzer başka bir heykel Bible Lands Museum Jerusalem'de korunmaktadır (Fig. 6).

Fig. 6: Olasılıkla Gozan (Tell Halaf) civarından yak. MÖ 900 tarihli bazalt bir oturan adam heykeli. BLMJ 6934, Bible Lands Museum Jerusalem'in izniyle; Jonathan P. Rosen'in bağışı.

Ay Tanrısı'nın şehri Harran dahil olmak üzere Şanlıurfa'nın güneyindeki topraklar da muhtemelen Kapara'nın krallığına dahildi (Lipiński 2000: 123-126). Assur şehrinde bulunan bir stel, MÖ 814'ün eponimi Bel-lu-balaş'tan "Tabitu, Harran, Huzirina, Duru şehirlerinin, Qibanu ve Zallu ülkelerinin ve Balihu şehrinin valisi" (Grayson 1996: 178) olarak söz eder. Dolaşısıyla Balihu toprakları MÖ 814'ten önceki bir dönemde Assur'a katılmıştır.

Kapara'nın Gozan sarayındaki heykelleri ve ortostatları içeren bezemelerin tamamlanması muhtemelen görece uzun bir zaman almıştır. Bozhöyük ve Girbel'deki yerel elitlerin Kapara'nın sarayının tarzını benimsemesi de onun hükümdarlığının ve sanatsal süslemelerinin taklidi hak edecek kadar ölümsüz/kalıcı olduğu algısını yansıtır görünür. MÖ 9. yüzyılın daha ilk on yılında Gozan ve (Ba-

lih Vadisi'nin kuzeyindeki) Huzirina şehirleri dolaylı bile olsa Assur kontrolü altına girdiğinden, Kapara'nın hükümdarlığının MÖ geç 10. yüzyıla yerleştirilmesi gerekir (ayrıca bkz. Younger 2016: 254). MÖ 894'te II. Adad-nirari'ye boyun eğen Bit-Bahianili Abi-salāmu'nun Kapara ile aynı hanedana mensup olup olmadığı ise bilinmiyor.

Gozan ve Balih toprakları Assur'a katıldıktan sonra Harranlı Ay Tanrısı, Arami dünyasında önemli bir tanrı olarak kaldı (Niehr 2014: 133, 141-142). Bazen, Sam'al'ın son kralı Bar-rākib'in (MÖ yak. 733-713) kabartmasında olduğu gibi yalnızca *b'lhmn* "Harran'ın Efendisi" olarak adlandırılıyordu. Assur belgelerinde görülen Aramice isimlerden ve bu bölgede Aramice kil etiketlerin MÖ 7. yüzyıla kadar yazılmış olmasından anlaşıldığı üzere, eski Gozan ve Balih krallıkları büyük Arami nüfuslarına mesken olmaya devam etti (Friedrich, Meyer, Ungnad, Weidner 1940; Lipiński 2010).

Yukarı Dicle Vadisi ve Tur Abdin Aramileri: Bit-Zamani, Azallu ve Diğerleri

Yukarıda söz edildiği gibi, Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan yaklaşık MÖ 1070'e tarihlenen Assur belgeleri (Giricano arşivi) bu bölgede Aramilerin varlığını işaret eder. MÖ 11. yüzyılın ortalarında Assur, Yukarı Dicle Vadisi'nin kontrolünü kaybetmiş, tekrar ele geçirmeye ise II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) döneminde başlamıştır. II. Tukulti-Ninurta'nın bir yazıtı Ilu-milku'nun eponim yılında (MÖ 886) yapılan bir askeri seferden söz eder; bu sefer sırasında Assur kralı, Bit-Zamani hükümdarı Amme-ba'lî'nin birkaç şehrini fethetmiş ve ondan haraç almıştır (Grayson 1991: 171-172).¹⁰ II. Tukulti-Ninurta ayrıca boyun eğdirdiği topraklardan –Tur Abdin'in kuzeyinden başlayan toprakların genel bir coğrafi adı olan (Lipiński 2000: 138, 154, 158)– Nairi diye söz eder.

Yukarı Dicle Vadisi'nde Assur kontrolünü kesin olarak sağlama görevi II. Tukulti-Ninurta'nın oğlu ve halefi II. Assurnasirpal'a (MÖ 883-859) düştü. II. Assurnasirpal eponim yılında (MÖ 882) Tuşha (Tuşhan) şehrini ele geçirdi. Kralın yazıtındaki "Tuşha'yı yenilemek üzere ele aldım" (Grayson 1991: 202) ifadesine bakılırsa şehir savaş olmadan alınmıştı. Yazıt ayrıca Tuşha'da bir saray ile II. Assurnasirpal'ın bir stelinin dikildiğinden ve daha önce buradan kaçan Assurlu bir nüfusun tekrar buraya yerleştirildiğinden söz eder. II. Assurnasirpal Tuşha'dayken aralarında Bit-Zamanili Amme-ba'lî'nin de olduğu Yukarı Dicle Vadisi'nin bazı yerel krallarından haraç almıştır (Grayson 1991: 202, 242-243). II. Assurnasirpal Tuşha'ya giderken Tur Abdin Dağları'nda yer alan Nirbu Ülkesi'ne de boyun eğdirmişti. Sonra, seferden Assur'a dönüş yolunda "Kaşiyari

10 Bu durum Amme-ba'lî ile II. Tukulti-Ninurta'nın arasında diplomatik denilebilecek yazışmalardan sonra olmuştur, ancak yazıtta bunların aktarıldığı kısım (Grayson 1991: 171) ne yazık ki önemli derecede tahrip olmuştur.

Dağı'ndaki Nirbu Ülkesi isyan etti" (Grayson 1991: 203). II. Assurnasirpal isyanı bastırdı ve Tur Abdin civarında yer alan diğer oluşumlar üzerindeki otoritesini tekrar kurdu:

O zaman Bit-Iahirili Ahi-ramu'ndan, Bit-Bahianili (A)zallu'dan, Hattililerden ve Hanigalbat ülkesi kralları(ndan) haraç aldım – gümüş, altın, kalay, tunç kaplar, öküzler, koyunlar (ve) atlar (Grayson 1991: 203; Ayrıca bkz. Grayson 1991: 244).

Burada sözü geçen "Hattililer" Karkamış halkı olabilir. "Hanigalbat Ülkesi kralları" ile genel olarak Kuzeydoğu Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun küçük krallıkları kastedilir. "(A)zallu" (^{KUR} *Zallāya*) Karacadağ ile Tur Abdin'in batısını kapsayan Azallu Ülkesi sakinlerine bir atıftır (Lipiński 2000: 136; Younger 2016: 269-270; Azallu'nun konumu için, ayrıca bkz. Radner 2006b: 298). "Bit-Bahianili" Gozan Krallığı'nın adı verilmeyen hükümdarıdır – ya MÖ 894'e kadar krallığı yöneten Abi-salāmu ya da halefi. Eğer II. Assurnasirpal'ın Balawat'ta bulunan tunç kapı şeridindeki epigrafisinde geçen Bit-Yahîri şehri gerçekten Magarisu ise Bit-Yahîri (Bit-Iahîri) muhtemelen Habur Çayı kıyısında yer alan küçük bir krallıktı (Grayson 1991: 346; Magarisu'nun konumu için bkz. Rölliğ 1987-90).¹¹ Bit-Yahîrililer MÖ 1300'den kısa bir süre önce Katmuhu'ya karşı seferinde Assurlu Arik-dên-ili tarafından yenilgiye uğratılmış İüru/Ya'üruluların torunları olabilir (Grayson 1987: 132).¹² Eğer böyleyse bu, MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Tur Abdin'de daha sonra Aramilerin arasında sayılan bir nüfusun varlığına bir diğer işaretidir.

MÖ 878'den sonra yapılan bir askeri seferde II. Assurnasirpal Bit-Bahiani'nin (Gozan) adı verilmeyen bir kralından haraç almasının ardından, "Adad'-ime, (A)zallu'dan haraç almıştır. Her iki durumda da haraç, ek kuvvet olarak Asur ordusuna katılan arabalı, süvari ve piyade askeri birlikler içeriyordu (Grayson 1991: 216).¹³ "(A)zallu Itti'den ve Aşşu Girdadi'den" haraç alınmasından, II. Assurnasirpal'ın daha sonraki, Şamaş-nûrî'nin MÖ 866'daki eponim yılına tarihlenen bir seferinin kaydında söz edilir (Grayson 1991: 219).¹⁴ II. Assurnasir-

11 Bit-Yahîri ile Azallu'yu eşleştiren alternatif bir görüş için bkz. Younger (2016: 270).

12 Heltzer (1982: 19-20) MÖ 13. yüzyıl Assur kaynaklarında da tespit edilen Ya'ûru'yu kuzey Transürdün'ün Kutsal Kitap'ta geçen Ya'îr klanıyla özdeşleştirme önerisinde bulunmuştur. Ancak Ya'ûru/Ya'îr'in Hanigalbat'tan Transürdün'e göç ettiğine dair bir veri bulunmamaktadır ve Ya'ûru'nun –yaklaşık aynı coğrafi bölgede yer alan– daha sonraki Bit-Yahîri ile özdeşleştirilmesi tercih edilir görülmektedir.

13 MÖ 878'den sonra yapılan bir seferde (A)zallu Adad'-ime'den alınan haraç ile Bit-Bahiani'den alınan haraçtan söz edilmesi arasındaki paralellik ve MÖ 882 seferinde "Bit-Bahianili (A)zallu'dan" alınan haraçtan söz edilmemesi (Grayson 1991: 203), her iki durumda da Azallu ile Bit-Bahiani'nin farklı siyasal oluşumlar olduklarını işaret eder (*contra* Dion 1997: 45; Radner 2006b: 298, n. 134).

14 Aşşu Ülkesi'nin Şanlıhurfa'nın kuzeyinde, Fırat'ın doğu kıyısındaki konumu için bkz. Yamada 2000: 91.

Fig. 7: Olasılıkla Arslantaş'tan karışık Kuzey Suriye ve Assur stili iki haraç taşıyan kişi betimleyen ortostat, yak. MÖ 800-750. BLMJ 1111, Bible Lands Museum Jerusalem'in izniyle; (Foto: M. Amar ve M. Grejevsky).

koşulları net değildir. Assur'un Arami topraklarını devletine katması MÖ 8. yüzyılda bu bölgenin görsel sanatında Assur ve yerel stillerden öğelerin birleşmesiyle ifade edildi (Fig. 7).

Bit-Zamani'nin MÖ 882'den sonraki tarihi daha ayrıntılı biliniyor. Şa-ilîma-damqa'nın eponim yılındaki (MÖ 879) askeri sefer sırasında II. Assurnasirpal bir kez daha Tuşha'ya erişti, şehirdeki sarayını kutsadı, civardaki bazı yerel hükümdarlardan haraç aldı ve başka bazılarının şehirlerini fethetti (Grayson 1991: 209-211, 250-251, 259-261). Sonra, II. Assurnasirpal Bit-Zamani soylularının Amme-ba'li'ye isyan edip onu öldürdüğünü öğrendi. Assur kralı Amme-ba'li'nin intikamını almak için harekete geçti. Bur-rammānu'yu –anlaşılan isyancıların lideriydi– yakaladı ve idam etti. Bur-rammānu'nun kardeşi İlānu, Bit-Zamani'den çok sayıda ganimet ve tutsak alma fırsatını değerlendiren II. Assurnasirpal tarafından Bit-Zamani'nin şeyhliğine (*nasikūtu*) atandı (Grayson 1991: 211, 251-252, 261-262). II. Assurnasirpal'ın ifadesine göre, o zaman “benden önce gelen bir prens, Assur kralı (I.) Salmanassar'ın Nairi ülke(leri sınırlarında) garnizon kurduğu ve Aramilerin zorla ele geçirdikleri Sinabu (ve) Tidu şehirlerini” geri aldı (Grayson 1991: 261). Bit-Zamani halkının Arami olarak tanımlanmasının yanında bu ifade, Yukarı Dicle Vadisi'nde MÖ 2. binyılın sonunda Assur kontrolünün kaybedildiğini ortaya çıkarması açısından da önemlidir.¹⁵

pal bu haraçla birlikte Qipanu ülkesinin şehir hükümdarlarının haracını o zamana gelindiğinde Güneydoğu Anadolu'da bir Assur kalesi haline gelmiş olan Huzirina'da (Sultantepe) kabul etmiştir.

MÖ 814 yılının eponimi olan Bel-lu-bala'tın Assur'daki steli, başka bölgelerin yanı sıra ondan Qipanu (Qibanu) ve (A)zallu'nun valisi olarak da söz eder (Grayson 1996: 178). Bu durum Azallu'nun ve komşu topraklarının MÖ 9. yüzyılın ortalarında veya sonlarında Assur'a katıldığına işaret eder fakat bunun

15 Sinabu/Şinamu ile Tidu/Ta'idu'ya garnizon kuran daha önceki Assur kralının, I. Salmanassar olduğu görüşü için bkz. Radner, Schachner 2001: 757-758.

İlānu, II. Assurnasirpal tarafından Bit-Zamani'nin lideri olarak atanmasına rağmen on yıl sonra ona karşı isyan etti. Bu sonuca MÖ 866'daki askeri sefer sırasında II. Assurnasirpal'ın İlānu'ya saldırmak zorunda kalması olgusundan varılabilir. İlānu'nun tahkimli şehirleri Damdammusa ve Amedu ele geçirildi (Grayson 1991: 220). İlānu'nun akıbeti hakkında bir şey belirtilmemiştir. Amedu'dan bahsedilmesi, Bit-Zamani topraklarının batıda modern Diyarbakır'a kadar uzandığını gösterir (bkz. Lipiński 2000: 136-138; Younger 2016: 294).

MÖ 866 civarında Bit-Zamani toprakları Tuşhan ve Nairi/Amedi eyaletleri olarak Assur'a katıldı. Bunlardan ikincisinden zaman zaman Bit-Zamani olarak söz ediliyordu (Radner, Schachner 2001: 759-760, 767-772). Assur idaresi, Tuşhan eyaletine ait olduğu kesinleşen ve eyaletin merkezi olabilecek Ziyaret Tepe yerleşmesinde, burada bulunan neredeyse otuz Geç Assur tabletinin ortaya çıkardığı gibi, MÖ 612-611'deki düşüşüne kadar sürmüştür (Parpola 2008: 12-14). Şaşırtıcı biçimde bu tabletlerde görülen kişi isimlerinin % 10'undan daha azı Aramicedir (Parpola 2008: 27, n. 50).

Sam'al

Anadolu'da Fırat'ın doğusunda yer alan Arami nüfusları ve oluşumları temel olarak Assur kaynaklarından bilinir. Başkenti, Nur (Amanos) Dağları'nın doğu yamaçlarındaki modern Zincirli yerleşmesinde bulunan Sam'al Krallığı için ise durum farklıdır. Sam'al (Šam'al) "kuzey" demektir ve bu krallığı kuran Aramilerin bu topraklara Anadolu'nun daha doğusundan ziyade Suriye'den geldiğini akla getirir. Sam'al hükümdarları farklı dillerde – Fenikece, Aramice ve Hiyeroglif Luvice bazı yazıtlar bırakmıştır ve bu yazıtlarla krallığın tarihi detaylı izlenebilir (bkz. Tropper 1993: 9-26; Dion 1997: 99-112; Lipiński

2000: 233-247; Hawkins 2008; Sader 2014: 32-33; Younger 2016: 373-425). Zincirli'de savaş ve barış sahneleri betimleyen çok sayıda ortostat bulundu (Fig. 8-9). Zincirli'nin

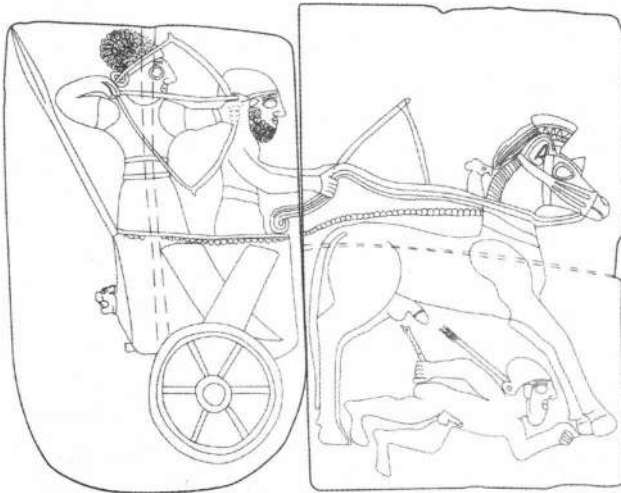

Fig. 8: Savaş sahneli kabartma, Zincirli (Köroğlu 2013: 149).

Fig. 9:
Müsisyenler kabartması,
Zincirli, yak. MÖ 750-
700. (Taş Eserler Salonu,
Anadolu Medeniyetleri
Müzesi, Ankara)

yaklaşık 30 km kuzeydoğusunda bulunan Sakçegözü'ndeki saray, olasılıkla Sam'al krallarına hizmet verdi (Fig. 10).

Bir Sam'al hükümdarına yapılan en eski atıf Assurlu III. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) yazıtlarında görülür. Yazıtların biri eponim yılındaki (MÖ 857) askeri sefer sırasında, Dabigu şehrinde (modern Däbiq) durduğunda III. Salmanassar birkaç kraldan haraç almıştır ve bunların arasında "Sam'alı Haiiānu" (Grayson 1996: 11) vardır. Başka bir yazıt aynı seferde III. Salmanassar'ın aldığı haraçlardan söz eder, ancak bu kez Hayyānu (Haiiānu), "Amanos sırasının eteğindeki Bit-Gabbarili" olarak geçer (Grayson 1996: 18). Önceki yılın (MÖ 858) askeri seferi sırasında "Sam'alı Haiiānu" III. Salmanassar'ın yenilgiye uğrattığı iki ayrı krallar ittifakının üyesi olarak geçer (Grayson 1996: 9-10, 16-17).

Zincirli'de bulunan en eski yazıt, yerel kral Kilamuwa'nın adına Fenikece yazılmıştır (KAI 24; Tropper 1993: 27-46, 153-154) ve *y'dy*: *gbr*, *bmh*, *hy'* ve *š'l* krallığına hükmeden atalarından söz eder (KAI 24, 2.-4. dizeler; *hy'* ve *š'l* sırasıyla Kilamuwa'nın babası ve kardeşi olarak geçer). III. Salmanassar'ın yazıtlarıyla karşılaştırma yapıldığında *hy'*'nin Hayyānu (Ḫayyā'), *gbr*'nin ise Sam'al'ın Assurlularca Bit-Gabbari olarak bilinen yerel hanedanının kurucusu Gabbar olduğunu gösterir. *y'dy* ismi Sam'al Krallığı'nın alternatif yerel bir adı olmalıdır; kökeni ve söylenişi bilinmez (Tropper 1993: 7-8; Lipiński 2000: 235; Younger 2016: 381-384).

Kilamuwa adı Luvicedir. Ancak kralın adını *klmw br hy'* "Ḫayyā oğlu Kilamuwa" (KAI 24, 1., 9. dizeler) şeklinde Aramice *br* "oğul" ile kaydetmesi, sarayında konuşulan dilin (yerel, Sam'alı bir çeşit) Aramice olduğunu düşündürür ve yazıtın Fenikece yazılması da bu dilin prestij dili olarak itibarının sonucudur (Tropper 1993: 10-13). Yaklaşık MÖ 870-850 yıllarını Hayyā'nın hü-

Fig. 10:
Bir kral kabartması, Sakçegözü, yak.
MÖ 730-700. (Taş Eserler Salonu,
Anadolu Medeniyetleri Müzesi,
Ankara.)

kümdarlığına ayırırsak, –anlaşılan dedesi olan– Gabbar Sam'al Hanedanı'nı MÖ yaklaşık 920-900'de kurmuş olur.

Kilamuwa'nın kardeşi Şa'til (š'tl) yaklaşık MÖ 850-840'ta hükümdarlık yapmıştır, bundan da Kilamuwa'nın kendi hükümdarlığı için yaklaşık MÖ 840-810 yılları kalır. Kilamuwa'nın yazıtına göre Assur kralına, toprakları modern Adana civarında yer alan Danunalıların düşman kralıyla savaşması için bir ödeme yapmıştır (*KAI* 24, 7.-8. dizeler). Danunalıların toprakları Assur yazmanlarınca Que olarak biliniyordu. Assur Eponim Kroniği ve III. Salmanassar'ın yazıtları MÖ 839'da ve MÖ 833-831'de bu bölgeye yaptığı seferlerden söz eder (Yamada 2000: 199-205, 218-221). Kilamuwa bu dönemde Assur ile siyasi bir ittifaka girmiş olmalıdır. Kilamuwa'nın yazıtının ikinci kısmı, krallığına getirdiği ekonomik refahı anlatır ve özellikle iki toplumsal tabakadan söz eder: Yerleşik tarımcılar olan *mškbm* ile göçebe ya da yarı-göçebe sürücüler olan *b'rrm* (Tropper 1993: 41, 45; Lipiński 2000: 236; Younger 2016: 392-394).

Sam'al tarihiyle ilgili bir sonraki yazıt I. Panamuwa'nındır; Aramicenin yerel bir lehçesiyle Fırtına Tanrısı Adad'ın dev heykeline yazılmış, Zincirli'nin 7 km kuzeydoğusundaki Gerçin'de bulunmuştur (*KAI* 214; Tropper 1993: 54-97, 154-159). Heykel mezarına yerleştirilmiş ve dolayısıyla, Panamuwa'nın kendi sözleri gibi sunulsa da o öldükten sonra yazılmıştır. Panamuwa (*pnmw*) ve babası Qurala'nın veya Qaralı'nın (*qrl* iki türlü okunabilir) adları Anadolu,

olasılıkla Luvicedir (Tropper 1993: 60; Lipiński 2000: 243; Younger 2016: 391, 408). I. Panamuwa yazıtında tanrılar Adad, El, Reşep (Arqu-Reşep), Râkib-El ve Şamaş'ın kendisini hükümdarlığı boyunca desteklediğini, y'dy krallığına refah getirdiğini anlatır (*KAI* 214, 2.-15. dizeler).¹⁶ Bundan sonra, gelecekteki bir krala Panamuwa'nın ruhuna cenaze ziyafeti sunması emredilir: *yzbh hdd wyzkr šm hdd 'w [x] 'p' y'mr [t'kl n]bš pnmw 'mk wtš[ty] nbš pnmw 'mk* "Adad'a kurban vermeli ve Adad'ın adını çağırmalı... sonra demeli ki 'Panamuwa'nın ruhu seninle [yesin] ve Panamuwa'nın ruhu seninle i[çsin]" (*KAI* 214, 16.-17. dizeler). Sonra gelecekte bu emri yerine getirmeyecek ya da Panamuwa'nın hanedanına şiddet gösterecek hükümdara edilen lanetler gelir (20.-34. dizeler).

Sam'al'ın hükümdar hanedanının başına şiddet gerçekten geldi. Hikâyesi, kral Bar-râkib tarafından babası Barsur oğlu II. Panamuwa'nın şerefine diki-len bir heykelin üzerindeki yerel Aramice lehçesinde bir yazıtta anlatılır (*KAI* 215; Tropper 1993: 98-131, 159-162). Bu yazıtta göre Barsur ve bütün erkek kardeşleri tahtı ele geçiren biri tarafından katledilmiş, Panamuwa ise kaçmıştı (*KAI* 215, 2.-3. dizeler). Metin ayrıca tahta el konulmasıyla ve tahta ele geçiren kişinin Qurala'nın oğlu Panamuwa'nın daha önceki emirlerini ihlal etmesiyle krallığa yoksulluk çıktığından söz eder (*KAI* 215, 4.-6. dizeler).¹⁷ Bu durumda II. Panamuwa kendisini ata diyarında kral yapan Assur kralına döndü ve II. Panamuwa'nın tahta çıkarılması krallığa refah getirdi (*KAI* 215, 6.-10. dizeler).

II. Panamuwa askeri seferlerinde Assur kralını takip etti. Hizmeti karşılığında komşu Gurgum ve Que ülkelerinin bazı bölgeleri topraklarına katılarak ödüllendirildi (*KAI* 215, 11.-15. dizeler). II. Panamuwa sonunda yaralandı ve Assurlu hamisi III. Tiglat-pileser'in (MÖ 744-727) ayağının dibinde öldü. Şam'dan geri getirildi, Assur'da yası tutuldu ve Assur kralı babasının halefi olarak Bar-râkib'i tahta getirdi (*KAI* 215, 19.-20. dizeler). Metin, gelecekteki bir kralın krallığın tanrıları tarafından kutsanabilmesi için Panamuwa'nın mezarında yerine getirmesi gereken bir ritüelin tarifiyle sona erer (*KAI* 215, 21.-23. dizeler). Bar-râkib'in Aramicenin daha standart biçimiyle yazılmış birkaç yazıtı daha III. Tiglat-pileser'e hizmetinden söz eder, Sam'al'da inşa ettiği sarayları sayar ve mülkünün çeşitli kalemlerini işaretler (*KAI* 216-221; Tropper 1993: 132-152, 163-164).

II. Panamuwa'nın cenazesinin Şam'dan Assur'a getirilmesinden söz edilmesi (*KAI* 215, l. 18), ölümünü ve Bar-râkib'in tahta çıkışını III. Tiglat-pileser'in

16 Bu, Sam'al panteonunun en kapsamlı sunumudur. Kilamuwa'nın Fenikece yazıtı Râkib-El'in yanında iki başka tanrıdan, hanedanın kurucusu Gabbar'ın tanrısı Ba'al-Şamad ve kral *bmh*'in tanrısı Ba'al-Ḥammân'dan da hanedan tanrısı (*b'l bt*) olarak söz eder (*KAI* 24, 15.-16. dizeler).

17 Yazıtın üçüncü şahıs anlatısından farklı olarak emirler ikinci tekil şahısta kurulmuştur: *whn tšmw ḥrb bbyty whrgw ḥd bny* "Şimdi, hanemde kılıç çeker oğullarımdan birini öldürürsen" (*KAI* 215, 4.-5. dizeler)

MÖ 733-732'deki Şam seferinin dönemine tarihler (Dion 1997: 110; Lipiński 2000: 244). "Sam'al şehrinde Panammû" III. Tiglat-pileser'in yazıtlarında MÖ 738'deki sekizinci askeri seferinin kronolojik bağlamında haraç getiren batılı kralların arasında geçer (Tadmor, Yamada 2011: 47, 70, 77, 87, 122'). Anlaşılan II. Panamuwa bundan kısa bir süre önce, yaklaşık MÖ 740'ta Assur kralı tarafından tahta çıkarılmıştır. Bu durum Barsur ile onu tahttan indiren kişinin hükümdarlıkları için geriye yaklaşık MÖ 760-740 dönemini, Quarala ve oğlu I. Panamuwa'nın hükümdarlıkları için de yaklaşık MÖ 810-760 arasını bırakır. Suriye'de Hama'ya karşı yaklaşık MÖ 800'de bir savaşa katılan Sam'al kralı, Hama kralı Zakkur'un Aramice yazıtına göre (KAI 202, A, l. 7), muhtemelen Quarala'ydı.

Zincirli'de 2008'de yapılan yeni kazılarda Panamuwa'nın bir hizmetkârı olan Kuttamuwa'ya ait bir başka Aramice yazıt daha bulunmuştur (Pardee 2009). Bir stelin üstündeki yazıtta Kuttamuwa tarafından henüz hayattayken ısmarlandığı söylenmektedir, fakat işlevi Kuttamuwa şerefine tanrılar için bir cenaze kültü kurmaktır. Kültün bir parçası Kuttamuwa için bir cenaze ziyafetidir: *wybl lnbšy zy bnšb zn* "Ve bu stelde (olacak) ruhum için bir koç" (I. 5), *wyšqy ly šq* "ve benim için bir but ayıracak" (II. 12-13). Kuttamuwa'nın hizmet ettiği kral muhtemelen II. Panamuwa'ydı.

II. Panamuwa'nın halefi Bar-râkib, Sam'al'ın son kralıydı. MÖ 713'e geldiğinde Sam'al II. Sargon tarafından Assur'a katılmıştı ve Assurlu bir eyalet valisi tarafından idare edilmekteydi (Lipiński 2000: 246; Hawkins 2008: 604; Younger 2016: 422). Yerleşmede bulunan en geç anıtsal yazıt MÖ 680-669 arasında Assur kralı Esarhaddon'un stelidir (Leichty 2011: 181-186, no. 98).

Sonuçlar

Aramilerden ilk olarak I. Tiglat-pileser'in (MÖ 1114-1076) yazıtlarında söz edilse de daha sonra Arami olarak tanınan bazı nüfuslar Mezopotamya kaynaklarında MÖ 13. yüzyıldan itibaren görülürler: Hirānu, Hasmu, Bit-Zamani ve Ya'ūru/Bit-Yāhīri. Bu nüfuslar muhtemelen anayurtları Güneydoğu Anadolu'daki Tur Abdin bölgesinde bulunan yarı-göçebelere. Aramilerin Fırat boyunca güneydoğuya ve batıya, Suriye'ye göçleri MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda olmuştur. Bir başka göç dalgası, Suriye'den kuzeye doğru, bir Arami nüfusunu Nur Dağları'nın eteğindeki Sam'al bölgesine getirdi. Tur Abdin civarında –Nusaybin bölgesinde Temaniler, Yukarı Dicle Vadisi'nde Bit-Zamani, Tur Abdin'in batı kısmı (Azallu) ile modern Şanlıurfa arasındaki topraklarda başka gruplar tarafından– kurulan Arami krallıkları, varlıklarını MÖ 11. yüzyılın ortaları ile 10. yüzyılın sonu arasında Assur gücünün geçici olarak zayıflamasına borçlu olan küçük devletlerdi. Görece büyük bir devlet kurmakta başarılı olan tek Arami hükümdarı MÖ 10. yüzyıl sonlarında Gozan ile daha kuzeydo-

ğudaki bazı Anadolu topraklarının kontrolünü ele geçiren Balih Krallığı'nın Kapara'sıydı. MÖ 9. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Fırat'ın doğusundaki Arami toprakları Gozan dahil olmak üzere Assur'a katılmış ve Assur eyaletleri olarak tekrar düzenlenmişti. Ancak Gozan'ın hükümdarları MÖ 808'e kadar yarı bağımsız statülerini korumaya devam ettiler. Dahası Aramiler Güneydoğu Anadolu'da önemli bir nüfus olarak kaldılar ve Harran şehri de Arami Ay Tanrısı Šêhr'in (Assurluların Sîn olarak tanımladığı) kült merkezi olarak işlev görmeye devam etti.

MÖ 9. yüzyıldan sonra bağımsızlığını korumayı başaran tek Arami Krallığı Sam'al'dı. Bu aynı zamanda siyasal gelişmelerin ve ölen krallar ile devlet erkânı için yerine getirilecek cenaze ritüellerini kaydeden yerel dillerdeki yazıtların bir yüzyıl civarı (yak. MÖ 840-730) üretildiği tek krallıktır. Sam'al'ın son iki kralı – II. Panamuwa ve Bar-rākib– Assur'a biat etmiş ve tahta çıkmak için Assur'un onayına ihtiyaç duymuşlardır. Sam'al sonunda MÖ 713'te Assur'a katılmıştır.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Abou Assaf, A., Bordreuil, P., Millard, A. R. (1982) *La statue de Tell Fekheriye et son inscription bilingue assyro-araméenne*. Études Assyriologiques 7, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Cholidis, N., Martin, L. (2010) *Tell Halaf: Im Krieg zerstörte Denkmäler und ihre Restaurierung*, Tell Halaf V, Berlin: De Gruyter.
- Dankwarth, G., Müller, C. (1988) "Zur altaramäischen 'Altar'-Inscription vom Tell Halaf", *Archiv für Orientforschung* 35: 73-78.
- Deller, K. (1965) "Neuassyrisches aus Sultantepe", *Orientalia*, N.S. 34: 457-477
- Dion, P.-E. (1997) *Les araméens à l'âge du fer: Histoire politique et structures sociales*, Études Bibliques 34 Paris: Gabalda.
- Donbaz, V. (1988) "Some Neo-Assyrian Contracts from Girnavaz and Vicinity", *State Archives of Assyria Bulletin* 2: 3-30.
- Donner, H., Röllig, W. (2002) *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, 1, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Finkelstein, J. J. (1953) "Cuneiform Texts from Tell Billa", *Journal of Cuneiform Studies* 7: 111-176.
- Freu, J. (2003) *Histoire du Mitanni*, Collection Kubaba, Série Antiquité 3, Paris: L'Harmattan.
- Friedrich, J., Meyer, G. R., Ungnad, A., Weidner, E. F. (1940) *Die Inschriften vom Tell Halaf: Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhauptstadt*, Archiv für Orientforschung Beiheft 6, Berlin.
- Glassner, J.-J. (2004) *Mesopotamian Chronicles* (ed. B. R. Foster), Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World 19, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Grayson, A. K. (1987) *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 1, Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1991), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, I (1114-859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. (1996) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, II (858-745 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3, Toronto: University of Toronto Press.
- Gurney, O. R. (1949) "Texts from Dur-Kurigalzu", *Iraq* 11: 131-149.
- Hawkins, J. D. (2008) "Sam'al. A. Philologisch", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11: 600-605.
- Heltzer, M. (1982) "The Yaureans and the Yairites", *Rivista degli Studi Orientali* 56: 17-20.
- Hoftijzer, J., Jongeling, K. (1995) *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Handbuch der Orientalistik I/21, Leiden: Brill.
- Jakob, S. (2003) *Mittelassyrische Verwaltung und Sozialstruktur: Untersuchungen*, Cuneiform Monographs 29, Leiden: Brill, Boston: Styx.

- KAI = Donner, H., Röllig, W. (1962) *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kaufman, S. (1982) "Reflections on the Assyrian-Aramaic Bilingual Inscription from Tell Fakhariyeh", *Maarav* 3: 137-175.
- Kessler, K. (1980) *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens: nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr.*, Tübinger Atlas des Vorderen Orients Beiheft B/26, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Köroğlu, K. (2013) *Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Leichty, E. (2011) *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)*, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Lipiński, E. (2000) *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Lovaniensia Analecta 100, Leuven: Peeters.
- Lipiński, E. (2010) *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*, III: *Ma'īanā*, Orientalia Lovaniensia Analecta 200, Leuven: Peeters.
- Matney, T. (2010) "Assyrians, Aramaeans and the Indigenous Peoples of Iron Age Southeastern Anatolia", S. R. Steadman, J. C. Ross (eds.), *Agency and Identity in the Ancient Near East: New Paths Forward*, London: Equinox: 129-147.
- Meissner, B. (1933), "Die Keilschrifttexte auf den steinernen Orthostaten und Statuen aus dem Tell Halaf", E. F. Weidner (ed.), *Aus fünf Jahrtausenden morgenländischen Kultur: Festschrift Max Freiherrn von Oppenheim zum 70. Geburtstage*, Archiv für Orientforschung Beiheft 1, Berlin: 71-79.
- Millard, A. R. (1994) *The Eponyms of the Assyrian Empire, 910-612 BC*, State Archives of Assyria Studies 2, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Niehr, H. (2014) "Religion", H. Niehr (ed.), *The Aramaeans in Ancient Syria*, Handbuch der Orientalistik I/106, Leiden: Brill: 127-203.
- Pardee, D. (2009) "A New Aramaic Inscription from Zincirli", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 356: 51-71.
- Parpola, S. (2008) "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-113.
- Postgate, J. N. (1976-80) "Katmuḫ", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5: 487-488.
- Radner, K. (2004) *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Uzibi*, Subartu 14, Excavations at Giricano 1, Turnhout: Brepols.
- Radner, K. (2006a) "Provinz. C. Assyrien", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 11: 42-68.
- Radner, K. (2006b) "How to Reach the Upper Tigris: The Route through the Tür 'Abdīn", *State Archives of Assyria Bulletin* 15: 273-305.
- Radner, K., Schachner, A. (2001) "From Tuşan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period", N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, Ankara: Middle East Technical University: 729-776.
- Röllig, W. (1987-90) "Magariši, Magrisu", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 7: 199-200.
- Röllig, W. (1995) "Bethel", K. van der Toorn, B. Becking and P. W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden: Brill: 331-334.
- Sader, H. (2014) "History", H. Niehr (ed.), *The Aramaeans in Ancient Syria*, Handbuch der Orientalistik I/106, Leiden: Brill: 11-36.
- Schachner, A., Schachner, Ş., Karabulut, H. (2002), "Vier Sitzbilder aus Bit Bahiani", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 92: 106-123.
- Szuchman, J. (2009) "Bit Zamani and Assyria", *Syria* 86: 55-65.
- Tadmor, H., Yamada, S. (2011) *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC)*, *Kings of Assyria*, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Tropper, J. (1993) *Die Inschriften von Zincirli: Neue Edition und vergleichende Grammatik des phönizischen, sam'alischen und aramäischen Textkorpus*, Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas 6, Münster: Ugarit-Verlag.
- Yamada, S. (2000) *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West*, Culture and History of the Ancient Near East 3, Leiden: Brill.
- Younger, K. L. (2016) *A Political History of the Arameans: From Their Origins to the End of Their Politics*, Archaeology and Biblical Studies 13, Atlanta: SBL Press.
- Zadok, R. (1991) "Elements of Aramean Pre-History", M. Cogan, I. Eph'al (eds.), *Ah, Assyria: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Scripta Hierosolymitana 33, Jerusalem: Magnes: 104-117.
- Zadok, R. (2012) "The Aramean Infiltration and Diffusion in the Upper Jazira, ca. 1150-930 BCE", G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, D. Kahn (eds.), *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE: Culture and History, Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, Alter Orient und Altes Testament 392, Münster: Ugarit-Verlag: 569-579.

Yukarı Dicle Bölgesinde Yeni Assur Dönemi Eyalet Merkezi: Üçtepe

KEMALETTİN KÖROĞLU*

Üçtepe, Yukarı Dicle bölgesinde, Dicle Nehri'nin güney kıyısında bulunan dört büyük höyükten biridir. Dicle'nin sağında, en batıda Diyarbakır/İçkale Höyüğü, nehrin dirsek yaptığı noktaya yakın Pornak ve doğuya doğru Üçtepe ve Ziyaret Tepe yer alır (Fig. 1). Yazılı ve arkeolojik veriler bu yerleşmelerin Yeni Assur Dönemi'nde birer askeri garnizon olarak organize edildiğini göstermektedir. Bunlardan Üçtepe ve Ziyaret Tepe arkeolojik kazılarla incelenmiş ve bu döneme ilişkin kalıntılar daha ayrıntılı belgelenmiştir.

Üçtepe Höyüğü, Diyarbakır iline bağlı Bismil ilçesinin 10 km batısında, Dicle Nehri'nin güneyinde, aynı adı taşıyan köyde yer alır. Höyüğün tabandaki boyutları 350 x 400 m, zirvede 200 x 180 m, yüksekliği ise 35-50 m kadardır. Çanak çömlek dağılımından, höyüğün batısını, güneyini ve günümüzdeki modern köyün bulunduğu doğusunu kapsayan eski bir aşağı yerleşme olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 2, 3). Ancak bu alanlarda arkeolojik kazı yapılmadığı için yerleşmenin boyutları saptanamamıştır. Höyüğün kuzeyi Bismil-Diyarbakır yolu tarafından kesilmiştir (Koroğlu 1998). Ilısu Baraj Projesi çerçevesinde, 2011 yılında burada yapılan bir dönemlik kurtarma kazısı, Yeni Assur Dönemi aşağı kentinin yolun güneyine kadar devam ettiğini gösteren buluntular sağlamıştır.¹

Araştırmaların Tarihçesi

2000'li yıllarda başlayan Ilısu Baraj Projesi kapsamındaki kazı ve yüzey araştırmalarına kadar Yukarı Dicle bölgesinin Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin bilinler yazılı belgeler ile kabartmalar ve stellerle sınırlıydı. Bölgedeki steller ve kabartmaların varlığını bilim dünyasına duyuran ilk keşifler, İngiliz başkonsolos Taylor tarafından 1861 yılında yapılmıştır. Taylor ilk gezisinde birçok

* Marmara Üniversitesi
kemalettin@marmara.edu.tr

1 Raporları yayımlanmamış olan bu kurtarma kazısı, Diyarbakır-Bismil arasındaki yolun genişletilmesi sırasında 3 x 10 m genişliğinde üç açmada yapılmıştır. Çalışmalar Diyarbakır Müzesi başkanlığında Ziyaret Tepe ekibinin bilimsel sorumlusu T. Matney yönetiminde bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir.

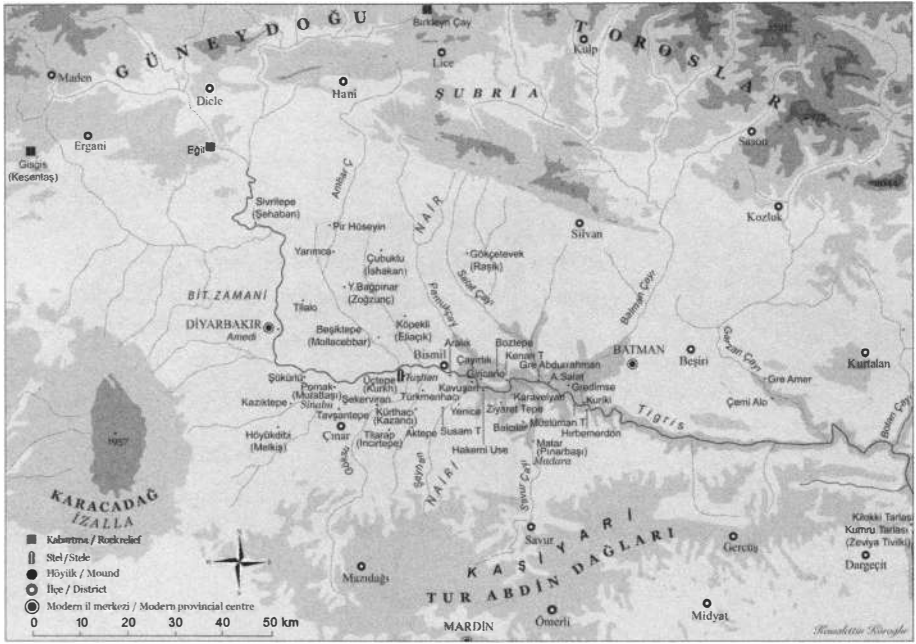

Fig. 1: Yukarı Dicle bölgesi Üçtepe çevresindeki Demir Çağı yerleşmeleri

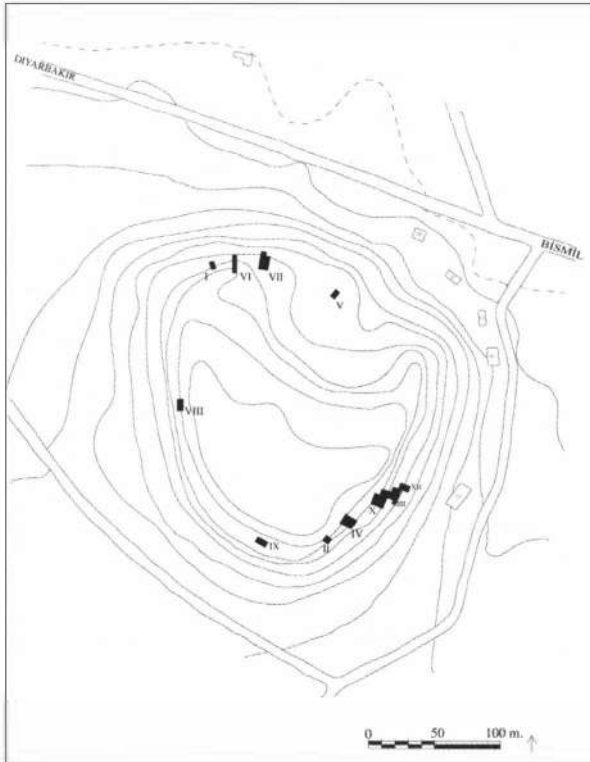

Fig. 2: Üçtepe Höyüğü topografik planı ve 1988-1992 yılları arasında kazılan açmalar (Koroğlu 1998).

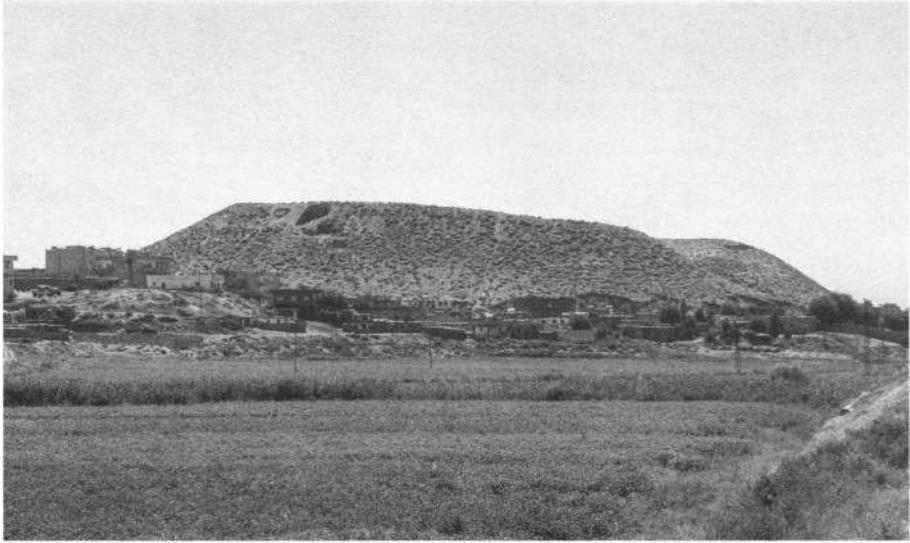

Fig. 3: Üçtepe Höyüğü, doğudan.

tarihi kalıntı yanında Kurkh (Üçtepe) harabelerini de gezmiş ve burada iki Yeni Assur stelini (Kurkh Monolitleri) bularak British Museum'a taşınmasını sağlamıştır. Assur kralları II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar'a ait bu steller (Fig. 4, 5), Yukarı Dicle bölgesinin Assur eyalet sistemine alındığını belgelemektedir (Bkz. bu kitapta Köroğlu, Anadolu'daki Yeni Assur Dönemi Stel ve Kabartmaları).

Taylor'un steller dışında Üçtepe Höyüğü (Kurkh) hakkında verdiği bilgiler de oldukça gerçekçidir. Ayrıntılı haritasında görülen, Dicle Nehri, Anbar ve Göksu çayları ile höyüğün konumu, Taylor'un bölgeyi iyi analiz ettiğini gösterir.

Steller höyüğün kuzeybatı köşesinde, bu dönemde bir bölümü yüzeyden görülebilen bazalt taşlardan yapılmış bir sur duvarı yakınında bulunmuştur (Taylor 1865: 22-23). Taylor'un gezisi sırasında var olan bazalt surların büyük bölümü daha sonra Anbar Çayı üzerindeki demiryolu köprüsü inşasında kullanılmak üzere sökülüştür (Sevin 1993: 177-178; Özfirat 2005: Sevin'in sunuş yazısı). 1988 yılında başlayan Üçtepe kazılarında, Taylor'un sözünü ettiği surlar, stellerle çağdaş Yeni Assur tabakasının hemen üzerinde saptanmıştır. Ancak bu tabakanın Taylor'un düşündüğü gibi Part Dönemi'ne değil Hellenistik Dönem'e ait olduğu anlaşılmıştır (Köroğlu 1998: 31-32, Fig. 3, 4).

20. yüzyılın başlarında Olmstead (Olmstead 1918), stellerin buluntu yeri olan Üçtepe'de bu kez çanak çömlek gruplarından Yeni Assur Dönemi yerleşmesinin varlığını teşhis eder.

Üçtepe ve çevresinde kapsamlı yüzey araştırmaları 1986-1990 yıllarında Sevin başkanlığında, bizim de dahil olduğumuz bir ekip tarafından yapılmıştır

Fig. 4: Kurkh Steli, II. Assurnasirpal
© The Trustees of the British Museum.

Fig. 5: Kurkh Steli, III. Salmanassar
© The Trustees of the British Museum.

(Sevin 1994: Res. 17; Köroğlu 1998: 54-74; Özfırat 2012). Aynı ekip 1988 yılında Üçtepe’de arkeolojik kazılara başlamış ve 1992 yılına kadar beş sezon devam etmiştir. Üçtepe Höyüğü’nde zirvesinde 12 açmada yapılan kazılarla (Fig. 2, 6, 7), MÖ 3. binyıldan başlayarak Roma Dönemi sonlarına kadar devam eden sürece ait 13 yapı katının varlığı belirlenmiştir (Sevin 1989b; Sevin 1989a; Sevin 1990; Sevin 1992; Sevin 1993; Sevin 1994; Özfırat 2005). Bu yerleşmelerden üçü Assur ile ilişkilidir. Üçtepe’de yazılı belgeleri destekler nitelikte bir Orta Assur Dönemi, iki Yeni Assur Dönemi yerleşmesi ve bunlara ilişkin zengin buluntular gün ışığına çıkarılmıştır (Köroğlu 1998).

Fig. 6:
Üçtepe, Basamaklı
Doğu Açmaları planı
(Köroğlu 1998:
Fig. 3).

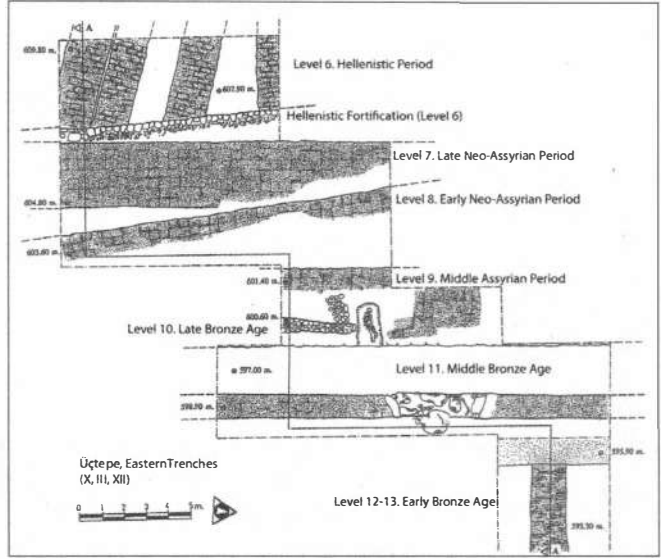
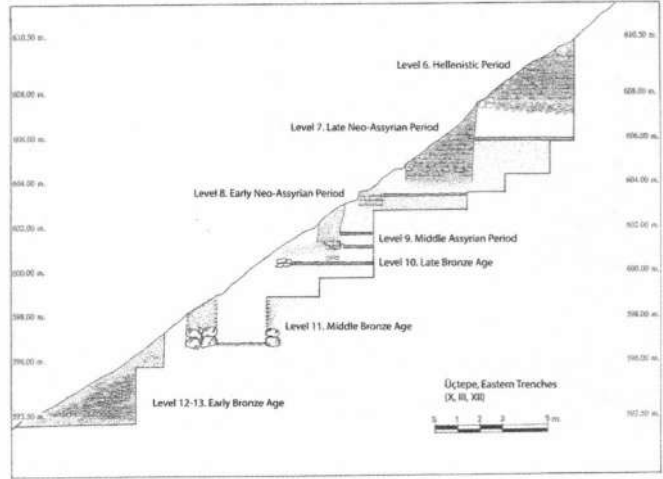

Fig. 7:
Üçtepe, Basamaklı
Doğu Açmaları kesit.
(Köroğlu 1998: Fig. 4).

Üçtepe kazılarının yürütüldüğü dönemde Ilısu Baraj bölgesinde yüzey araştırmaları başlamış; 2000-2014 yılları arasında ise 30'un üzerinde eski yerleşmede kazı yapılmıştır. Bu çalışmalarla Batman Çay ile Diyarbakır arasında, Yeni Assur Dönemi'nde kurulan eyalet sistemi ve bunların materyal kültürü hakkında önemli veriler elde edilmiştir.

Yapı Katları

Üçtepe Höyüğü'nün zirvesi güneyden kuzeye doğru alçalmaktadır. Höyüğe çıkış kuzey yönündendir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de höyük zirvesindeki yerleşmelere buradan ulaşıldığı anlaşılmaktadır (Fig. 2).

Höyük zirvesinde arkeolojik kazılar toplam 12 açmada yürütülmüştür. Bunlardan kuzey kesimdeki ikisi yatay (VI ve VII), diğerleri daha çok basamaklı açmalar şeklinde kazılmıştır. Höyüğün kuzey kesimindeki açmalarda Roma, Hellenistik ve Yeni Assur; güneyde Hellenistik ve Yeni Assur, doğudaki basamaklı açmalarda ise bütün yapı katları üst üste incelenmiştir (Fig. 6, 7). Üçtepe’de Roma ve Hellenistik tabakaların yaklaşık 6-7 m kalınlığında bir kültür dolgusuna sahip olması, Yeni Assur tabakalarına ulaşmayı zorlaştırmış, ancak höyüğün yamaçlarında açılan basamaklı açmalarda bu tabakalara ulaşılabilmektedir.

Höyükteki yapı katları şu şekildedir:

Yapı katları	Dönemi
1 - 4	Roma
5 - 6	Hellenistik
7 - 8	Yeni Assur
9	Orta Assur
10	Orta Tunç?- Son Tunç Çağı
11	Orta Tunç (Koloni) Çağı
12 - 13	İlk Tunç Çağı

Assurluların Yukarı Dicle Bölgesindeki İlk Yerleşimleri:

Orta Assur Yapı Katı

Üçtepe Höyüğü’nde Orta Assur yapı katı, doğu yamaçta basamaklar halinde kazılan III no’lu açmada 10 x 2,50 m boyutlarında, sınırlı bir alanda incelenebilmiştir. Bu yapı katında saptanan kalıntılar, Assur’un Yukarı Dicle bölgesine taşıdığı yeni bir kültürün kanıtlarını sunmuştur. Orta Assur yapı katında başlayan kültür kimi kesintilerle Yeni Assur Dönemi’nin sonuna kadar devam etmiştir. Üç yapı katı yaklaşık MÖ 13. yüzyıl ile MÖ 7. yüzyıl sonları arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır.

Orta Assur mimarisi, 40 x 40 x 10 cm ile 20 x 20 cm boyutlarında kerpiçlerden yapılmış, 5 m uzunluğunda, 1,10 m kalınlığında bir duvar ve bu duvarla ilişkili taban döşemesinden oluşur. Kerpiç duvarın taş temeli yoktur. Üzerine geç evrede çamur bir yükselti eklenerek duvar tamir edilmiştir. Bu durum Assurluların uzak olan taş ocaklarıyla zaman kaybetmeden yerleşimleri inşa etme çabalarına işaret eder.

Kazılan alan küçük olmakla birlikte, mimari ve materyal kültür, buraya yerleşenlerin Son Tunç Çağı’nda bölgede var olanların devamı değil Assur yerleşmelerinden tanıdığımız kültürün taşıyıcıları olduğunu açıkça göstermektedir. İki evreli Orta Assur yerleşmesinin geç evresine ait bir mezarda ele geçen zen-

gin buluntular, Üçtepe'de yönetici/soylu/zengin bir grubun da varlığına işaret eder. Anne ve çocuğunun birlikte gömüldüğü mezarda ele geçen sekiz altın küpe, altın varaklarla süslü iki adet taştan sembolik göz, bir altın hızma, yüzlerce taş boncuktan oluşan üç kolye, iki porselen kâse, bronz halhal ve bilezik gibi buluntular bu değerlendirmeyi güçlendirir (Köroğlu 1998: 25-30). Benzer nitelikte zengin buluntular veren Yeni Assur Dönemi'ne ait bir çocuk mezarı, 2011 yılında höyüğün kuzey eteğinde ortaya çıkarılmıştır (Bkz. not. 1).

Üçtepe'de Orta Assur Dönemi'nin nasıl ve ne zaman sonlandığı konusunda açık kanıtlar elde edilememiştir. Ancak yerleşmenin bir yangın veya yıkım ile terk edilmediği, boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Yeni gelenlerin kimliği konusunda ise bu yapı katı üzerinde karışık topraktan gelen bazı "yivli çanak çömlekler" ipucu sağlamaktadır.

İlisu bölgesinde yapılan kazılar, Üçtepe'nin de içinde bulunduğu Yukarı Dicle bölgesinde Orta Assur Dönemi yerleşmelerinin terk edilmesiyle kuzeyden gelen ve yivli çanak çömlek kullanan yarı göçebe toplumlar arasında bir ilişkinin olduğu yolunda yeni veriler sunmuştur. Üçtepe, Ziyaret Tepe, Giricano, Kavuşan gibi birçok yerleşmede Orta Assur yerleşmeleri üzerinde saptanan genellikle el yapımı "yivli çanak çömlek" ve ilişkili buluntular, güneydeki yerleşik kültürlerle değil, kuzeyden gelen yarı göçebe toplumlarla ilişkilidir (Ökse, Görmüş 2009).

Giricano'da saptanan bir tüccara ait çiviyazılı tablet arşivi ise Orta Assur varlığının MÖ 11. yüzyıl ortalarında son bulduğuna işaret eder (Roaf, Schachner 2005). Anlaşıldığı kadarıyla MÖ 12. yüzyıldan itibaren Toroslar'ı aşarak Yukarı Dicle bölgesinde çoğalmaya başlayan bu toplumlar Dicle Vadisi'ndeki Assur garnizonlarının terk edilmesiyle buraya da yerleşmişlerdir. Yaklaşık 150 yıl kesintiye uğrayan Assur egemenliği, Yeni Assur Dönemi'nde II. Assurnasirpal'ın (MÖ 883-859) bölgede kurduğu Tuşhan eyaleti ile yeniden başlamıştır. Yivli çanak çömlek kullanan yarı göçebe toplumlar bölgeyi bütünüyle terk etmemiş, Yeni Assur garnizonlarının çevresinde, kırsal kültürün temsilcileri olarak varlıklarını uzun süre korumuşlardır (Köroğlu: baskıda).

Yeni Assur Eyalet Merkezi

Yeni Assur Krallığı'nın kurduğu eyalet merkezleri ve garnizonlar, sitadel ve aşağı yerleşmeden oluşmaktadır. Sitadelde saray ve konak gibi idari yapılar, aşağı yerleşmede ise depolar ve sivil yapılar bulunmaktaydı. Bütün yerleşme devlet tarafından planlanarak inşa edilir, halkının çoğu da tehcir yoluyla getirilerek yerleştirilirdi. Yeni Assur Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu'da inşa edilen eyalet merkezleri, mimari ve günlük yaşamda Assur'un başkent bölgesinde oluşan birçok yeniliği buralara taşımıştır. Bunlardan en belirginini kalın kerpiç duvarları olan geniş avlulu saraylar ve diğer idari yapılarıdır. Bu yapı-

ların avluları tuğla döşelidir. Hepsinin drenaj sistemi vardır. Banyo tabanları sızdırmazlık elde etmek amacıyla ziftli döşeme tuğlalarıyla döşenmiştir. Özellikle saray gibi yapıların özel mekânları fresko tekniğinde çok renkli bezeli duvarlara sahiptir. Daha mütevazı yapıların avluları dere taşıyla kaplanmıştır.

Eyalet merkezlerinin çevresi, kulelerle desteklenmiş kerpiç surlarla çevrilmiştir. Eyalet merkezlerinin çoğunda kralı ve Assur tanrılarını yücelten steller dikilmiştir. Bunların bir kısmı başkentten getirilen sanatçılara “saray üslubu”nda yaptırılmıştır. Bazı eyaletlerde eyalet valileri yaptırdıkları steller ve ortostatlarda kendilerini de resmettirmiştir (Bkz. Bu kitapta Köroğlu, Anadolu’daki Yeni Assur Dönemi Stelleri ve Kaya Kabartmaları). Ayrıca başkentlerle yapılan idari yazışmaların saklandığı kil tablet arşivleri bu tür merkezlerin ayırıcı özelliklerindendir. Eyalet merkezinin yakın çevresinde, nüfus nakliyle getirilen insanlar için kurulmuş köy yerleşmeleri vardır. Buradaki yaşam da bütünüyle devlet tarafından planlanmıştır. Bu tür köylerde kullanılan çanak çömleğin hemen hemen tümü eyalet merkezlerdekilerle benzer formlardan oluşur.

Eyalet merkezlerinde, askeri garnizonlarda ve bunların yakın çevresinde kurulan köy yerleşmelerinde günlük yaşamın büyük oranda devlet tarafından şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Depolardaki küplerden, gündelik kullanılan çanak çömleğe kadar bütün ihtiyaçların atölyelerde belli formlar ve standartlarda yapıldığı görülür. İdari yapılarda kullanılan lüks ürünler de Yeni Assur Dönemi elit sınıfın beğenisi doğrultusunda gelişmiş belli ürünlerden oluşur (Köroğlu 2016: 311-312).

Yukarıda belirttiğimiz gibi Üçtepe’de Yeni Assur Dönemi iki yapı katı halinde saptanmıştır. Sekizinci yapı katı, höyüğün doğu yamacındaki III ve X no’lu açmalarda ve batı yamaçtaki VIII no’lu açmada incelenmiştir. Bu yapı katında da Orta Assur yerleşmesinde olduğu gibi taş temelsiz kerpiç duvarlar ve bunlarla ilişkili saz kaplı çamur tabanlar saptanmıştır. Höyük konisinin doğusu ve batısında açılan iki açmada da bu yapı katının saptanması yerleşmenin en azından höyük konisinin tümüne yayıldığını işaret edebilir (Köroğlu 1998: 30-33).

Kronolojik olarak bu yapı katı, II. Assurnasirpal’ın MÖ 882 yılında Yukarı Dicle’ye ulaşarak Tuşhan’da saray inşasına başladığı ve kapısına stelini diktiği dönemle uyushmaktadır. Yeni Assur Dönemi başlarına ait bu yerleşme tümüyle terk edildikten sonra üzerine Yeni Assur Dönemi’nin son yerleşmesi (7. yapı katı) inşa edilmiştir.

Bir eyalet merkezinin bütünüyle terk edilip yeniden inşası için ciddi bir krizin veya işgalin yaşanmış, yapıların kullanılamaz hale gelmiş olması gerekir. Yukarı Dicle bölgesinde kazılan Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi planlanarak inşa edilmiş garnizonların ikisinde de benzer durum vardır. Her iki yerde de MÖ 9. yüzyılda inşa edilen yapılar bütünüyle yıkılmış, üzerine olasılıkla MÖ

8. yüzyılın ortalarında benzer planda yenileri inşa edilmiştir. Bu durum, yazılı belgelerde III. Salmanassar sonrasında yaşandığı belirtilen eyalet valileri isyanının anlatılanlardan daha ciddi sonuçları olduğunu gösterir. Büyük olasılıkla Yukarı Dicle bölgesindeki bütün Assur yerleşmeleri kısa bir süre de olsa terk edilmiş, III. Tiglat-pileser döneminde yeniden inşa edilmiştir (Koroğlu: baskıda).

Üçtepe Höyüğü'nün zirvesinin dört yönünde kazılan toplam 12 açmanın tümünde yedinci yapı katındaki Yeni Assur Dönemi kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün bu dönemde tarla seviyesinden yaklaşık olarak 25-30 m yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Doğu yamaçta III, IV ve X no'lu açmalarda bu yapı katına ilişkin anıtsal bir duvar ve ilişkili taban saptanmıştır. Taş temelsiz kerpiçten yapılmış duvarın kalınlığı 3,10 m, günümüze ulaşan yüksekliği ise 3,30 m'dir. Duvarın, açma içindeki uzunluğu 15 m'dir. Höyük yüzeyinden de izlenebilen bölümüyle toplam uzunluğu 44,5 m'ye ulaşmaktadır. Duvar yan yana altı tam bir yarım (40 x 20 x 15 cm) kerpiçle inşa edilmiştir. Duvarla ilişkili toprak bir taban, dibek taşı ve döşeme tuğlaları saptanmıştır. Buradan hareketle duvarın anıtsal nitelikli bir binanın avlusunu çevreleyen bölüme ait olduğu söylenebilir.

Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin eyalet merkezlerinin hiçbirinde günümüze kadar sitadel suruna rastlanmamıştır. Yukarı Dicle bölgesinde kazılan Ziyaret Tepe'de de höyük zirvesinin doğusunda benzer teknikte yapılmış kalın duvarları olan Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin iki yapı katıyla temsil edilen bir saray ortaya çıkarılmıştır. Üçtepe'de höyük zirvesinin doğusundaki bu duvarın da bir saraya veya sitadeldeki bir başka anıtsal yapıya ait olabileceği söylenebilir.

Üçtepe Höyüğü'nün zirvesinin kuzeyindeki VII no'lu açmada da 5,40 m kalınlığında kerpiçten bir duvar açılmıştır. Höyük zirvesine ulaşan yolun hemen batısında, Kurkh Monolitlerinin bulunduğu yere yakın bu duvarla ilişkili siyah-beyaz renkte üçgen ve damla motifleriyle bezeli sıva parçaları ortaya çıkarılmıştır. Aynı açmada bu yapının içinde bir deponun varlığını gösteren sağlam bir pithos da bulunmuştur. Oldukça kalın duvarları olan bu yapının Dicle'ye bakan konumda önemli bir yapı (saray?) olabileceği düşünülebilir.

Kuzeybatı uçta bulunan I ve güneydeki VIII no'lu açmalarda, avluları çakıltası döşeli, ziftli tuğlalardan yapılmış drenaj sistemleri olan, bazı mekânları tuğla döşeli daha küçük yapılar saptanmıştır.

Üçtepe'de aşığı şehrin var olup olmadığı konusunda ayrıntılı araştırma yapılmamıştır. Ancak höyüğün batısındaki tarlalarda yapılan yüzey araştırmasında toplanan Yeni Assur Dönemi çanak çömleklerin dağılımından burada bir yerleşmenin varlığı belirlenmiştir. Kuzeyden geçen yolun kestiği terasta da kültür toprağının varlığı gözükmektedir. Nitekim 2011 yılında, yolun kuzeyinde yapılan sondajlarda, zengin buluntular içeren bir çocuk mezarı ve Yeni

Assur Dönemi kalıntılarının varlığına rastlanmıştır. Höyüğün doğusunda, Göksu Çayı ile höyük konisi arasındaki teras üzerinde modern köy yerleşmesi yer alır. Burada temel kazılarında kalıntılar çıktığı bildirilmekle birlikte bunların Yeni Assur Dönemi'ne ait olup olmadığını kestirmek zordur. Ancak eldeki bulgulardan hareketle, Yeni Assur Dönemi'nde özellikle höyüğün batı, kuzey ve olasılıkla güneyini kuşatan bir aşağı şehrin varlığı söylenebilir (Köroğlu 1998: 30-37).

Tarihi Coğrafya: Tuşhan Eyalet Merkezi

Yazılı belgelere göre Yeni Assur Dönemi'nde Yukarı Dicle bölgesinde Tuşhan ve Amedi adlı iki eyalet kurulmuştur. Amedi'nin merkezinin Diyarbakır'ın surları içinde yer alan İçkale Höyüğü olduğu genellikle kabul edilmektedir. Amedi, MÖ 12. yüzyılda Suriye'den gelen Arami kökenli Bit-Zamani adlı aşiretin başkenti iken MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde Yeni Assur eyaleti olarak düzenlenmiştir (Lipiński 2000: 135-151). Diyarbakır/İçkale Höyüğü'nde kazı yapılmamış olmakla birlikte yüzey buluntuları (Ökse 2015), yerleşmenin stratejik konumu ve Dicle kıyısındaki bağlara-bahçelere atıf yapan metinler bu eşlemenin kanıtları olarak kabul edilir (Liverani 1992: 40; Köroğlu 1998: 23-25; Radner, Schachner 2001).

Tuşhan adı yazılı belgelerde MÖ 2. binyılın başlarından itibaren anılmaktadır. Kentin Yeni Assur Dönemi öncesinde de önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kentin yeri konusundaki en açık tanımlar II. Assurnasirpal'ın bölgeye yaptığı iki seferin kayıtlarıdır. MÖ 882 yılında yapılan ilk Nairi seferini anlatan Kalhu yazıtına göre Tuşhan Kaşiyari (Tur Abdin) ile Dicle (Diglat) arasındadır. Bu seferde Assur ordusu, günümüzdeki Mardin Eşiği üzerinden geçen modern yol güzergâhını kullanarak Tuşhan'a ulaşmıştır. Tuşhan'dan sonra Dicle'yi geçip kuzeye ilerlemiştir (Grayson 1991: A.0.101.17). MÖ 879 yılındaki ikinci Nairi seferinde ise Kaşiyari Dağları'nı daha doğudan Midyat-Savur hattı üzerinden aşarak Tuşhan'a ulaşmıştır (Grayson 1991: A.0.101.19). Tuşhan'ın bu bölgede, Dicle'nin güney kıyısında, Assur tarafından yeniden organize edilen ve birer garnizona dönüştürülen Amedi, Sinabu, Tidu ve Dammusa ile ilişkili alanda olduğu anlaşılmaktadır (Köroğlu 1998: 7-24). Yeni Assur Krallığı Yukarı Dicle bölgesini önce eyalet merkezi olarak düzenlediği Tuşhan aracılığıyla denetlemeye çalışmış, Amedi eyalet haline dönüşünce bölgenin idaresini bölmüştür.

Tuşhan'ın yeri ve merkezi konusunda iki farklı öneri bulunmaktadır. 1980 yılına kadar iki Assur stelinin buluntu yeri olan Üçtepe (Kurkh) Höyüğü Tuşhan olarak kabul edilmekteydi. 1980 yılından sonra ise Kessler'in Tuşhan'ı Üçtepe yerine doğudaki Ziyaret Tepe'ye yerleştirilme önerisi fazla sorgulanmadan benimsenmiştir (Parker 2001; Radner, Schachner 2001). 2000 yılların

da başlayan Ziyaret Tepe kazılarıyla ilgili yayınlarda da bu öneri tartışılmamış, bizim de içinde bulunduğumuz ekip tarafından kaleme alınan yazılarda Ziyaret Tepe adı Tuşhan ile eşlenerek başlıklara kadar taşınmıştır (Parpola 2008; Matney vd 2013).

Kessler'in Tuşhan'ın merkezinin Üçtepe olmayacağı yönündeki iddialı önerisi (Kessler 1980: 99-120), Liverani tarafından da vurgulandığı gibi birkaç başlıkta toplanabilecek değerlendirmelere dayanmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, II. Assurnasirpal'ın Üçtepe'de (Kurkh) bulunan stelinin Tuşhan'da dikildiği söylenen stel olmadığı yönündeki değerlendirmesine dayanmaktadır (Liverani 1992: 38-39).

Gerçekten de Kurkh Steli üzerindeki yazıt MÖ 879 yılında Yukarı Dicle bölgesini hedefleyen ikinci Nairi seferini anlatmaktadır. Burada Tuşhan'daki saraydan da söz edilmekle birlikte bir stelin dikildiği söylenmez (Grayson 1991: A.0.101.19). Buna karşılık Tuşhan'da bir stelin dikiliş öyküsü Nimrud Monoliti'nde üç yıl önce (MÖ 882 yılında) aynı bölgeye yapılan ilk seferin kaydında anlatılmaktadır. İlk Nairi seferinin kaydında Tuşhan'daki saray inşaatı ayrıntılı biçimde tanımlandıktan sonra sitadelde beyaz kireçtaşıdan, üzerinde kralın resmi de olan bir stel dikildiği açıkça belirtilmektedir. Kessler bu durumu esas alarak Kurkh stelinin Tuşhan'da dikildiği belirtilen stelden üç yıl sonrasına ait olduğunu, bu nedenle stelin buluntu yerinin de Tuşhan olamayacağını iddia eder.

Nimrud (Kalhu) Monoliti'nde ilk Nairi seferi sırasında (MÖ 882) Tuşhan eyaletinin kuruluşu ve stelin dikiliş öyküsü şöyledir:

Tuşha'yı ele aldım
yeniden kurmak için. Eski (sur) duvarını ortadan kaldırdım,
yerleşim alanının şeklini belirledim, temel çukurlarına ulaştım,
(ve) (ii 10) baştan aşağı yeni bir duvar inşa ettim (ve)
duvarı tamamladım (ve) görkemli bir biçimde bezedim (onu).
(Duvarın) içinde bir kraliyet sarayı kurdum kendim için.
Kapılar yaptırđım (ve) girişlere astırdım (kapıları).
O sarayı ben baştan aşağı inşa ettim (ve) tamamladım,
(ii 15) kendi resmimi yaptım beyaz kireçtaşıdan (ve)
taşın üstüne olağanüstü gücüm ve kahramanlıklarım
Nairi topraklarında gerçekleştirdiğim başarılarla
övgüler yazdım. (O taşı) Tuşha şehrinde diktim.
(ii 20) Anıtsal yazıtımı kazıdım (ve) duvarın içine
yerleştirdim (onu) (Grayson 1991: A.0.101.17).

Yazıttan açıkça görüldüğü üzere stel, saray inşasının tamamlanmasının arkasından dikilmiştir. Bu önemli ayrıntı yalnızca Kessler tarafından değil onun

görüşünü benimseyen birçok araştırmacı tarafından atlanmıştır. Assurlu yazarı, bütün işlerin bu seferin yapıldığı yıl (MÖ 882) gerçekleştirildiğini ima etmekte, bu da araştırmacılar tarafından olduğu gibi kabul edilmektedir. Oysa bu anlatım biçimi, kralı yüceltmek için kurgulanmış birçok kalıp cümleyle oluşturulmuş resmi anlatım biçimidir. Ayrıntılar ve diğer kentlerin kuruluşu için kurgulanan metinler dikkatle değerlendirildiğinde özellikle inşa süreçlerinin gerçeği yansıtmayacak şekilde kısaltıldığı görülür.

II. Assurnasirpal MÖ 882 yılındaki ilk Nairi seferine Ninive'den yaz ortalarında, Ağustos ayında (Ab ayı sonlarında) çıkmıştır. Ninive ile Tuşhan'ın bulunduğu Yukarı Dicle bölgesi arasındaki yol yaklaşık 400 km kadardır. Duraklamalarla birlikte ordunun bu yolu bir aya yakın zamanda alabileceği öngörülebilir (Liverani 1992: 146). Bu durumda Assur ordusu Tuşhan'a Eylülde gelmiş olmalıdır. Burada stel dikilmeden önce eyalet merkezi inşasının tamamlanması gerekir. Yani kilit nokta eyalet merkezi inşası, en azından sitadelin tamamlanmasıdır. Eyalet merkezi yukarıda belirttiğimiz gibi sitadel ve çevresi surlarla kuşatılmış aşağı şehirden oluşan en az 30 hektar büyüklüğünde bir yönetim merkezidir. Böyle bir yerleşim için önce altyapı çalışması yapılması, çalışanlar için barınaklar inşa edilmesi, su ihtiyacının karşılanması, on binlerce kerpiç ve döşeme tuğlası gibi inşa malzemelerinin hazırlanması gereklidir.

Bütün mimari kerpiçten yapılmaktadır. Kerpiç kalıba döküldükten sonra güneşte kurutulduğu için bu iş yalnızca yaz mevsiminde yapılabilir. Yağmurlar başlayınca kerpiç yapmak imkânsızdır (Seeher 2007: 222). Bu durumda Eylül'den sonraki bir veya en fazla iki ayda bir eyalet merkezinin inşa edilemeyeceği açıktır. Olasılıkla II. Assurnasirpal MÖ 882 yılında Tuşhan'dan dönerken arkasında yalnızca büyük bir inşaat alanı bırakmıştı. Bu süreçte temel çukurları ve inşaat molozları arasında stel dikilecek belirgin bir noktanın olduğuna inanmak zordur. Ayrıca boyutları göz önüne alınırsa bu tür merkezlerin inşası için en azından birkaç yıl gerekli olduğu anlaşılır.

Başkent Kalhu'nun II. Assurnasirpal tarafından yeniden inşası da Nimrud (Kalhu) Monoliti'nde ilk beş yılın olaylarının arkasına eklenmiştir. Bu inşa metni de “duvarları temelinden tepesine kadar tamamladım”, “kenti yeniden inşa ettim” gibi kralı yüceltmek adına formüle edildiği anlaşılan cümlelerden oluşmaktadır (Grayson 1991: A.0.101.17, v.1-24a). Kalhu'nun inşa bölümünü olduğu gibi aktarırsak başkent'in beş yılda tamamlandığı sonucu çıkar. Oysa Grayson (Grayson 1991: 189) ve birçok araştırmacı tarafından işaret edildiği gibi başkentteki inşaatlar Assurnasirpal'ın krallığı boyunca devam etmiş (Kertai 2015), surlar ise ancak oğlu III. Salmanassar döneminde tamamlanabilmiştir.

Bu nedenlerle Nimrud Monoliti'nde anlatıldığı şekliyle MÖ 882 yılında birkaç ayda Tuşhan'da bir sarayın tamamlanıp kapısına bir stel dikilmiş oldu-

ğunu düşünmek mümkün değildir. Anlaşıldığı kadarıyla eyalet merkezi inşaatı, MÖ 882 yılında başlamış ve en azından üç yıla yakın sürmüştür. II. Assurnasirpal üç yıl sonra (MÖ 879) Nairi bölgesine düzenlediği ikinci seferinde sarayı onurlandırmış, stel de bunun anısına dikilmiş olmalıdır. Stelin dikilme öyküsünü veren Nimrud Monoliti, bütün bu işler tamamlandıktan sonra ilk beş yılın onlarca faaliyetini anlatan uzun bir metin olarak yazılmıştır. Yazıcıların geçmişteki olayları yıl yıl anlatırken düzenlemeler yaptığı, Tuşhan eyaletinin kuruluşunu temellerinin atıldığı ilk yılın olayları arasına, Kalhu kentinin kuruluşunu ise kentin bir bölümünün bittiği beşinci yılın olayları arasına yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Bir diğer deyişle ilk Nairi seferinde (MÖ 882) Tuşhan'da bir stel dikilmemişti. İkinci Nairi seferinde (MÖ 879) dikilen stel bu olaydan iki yıl sonra yazdırılan Nimrud Monoliti'nde Tuşhan'da dikilen stel olarak anılmıştır. Buradan hareketle Üçtepe'de (Kurkh) bulunan stelin Tuşhan'da dikilen stel olduğunu kabul etmek mümkün gözükmektedir.

Burada göz ardı edilmemesi gereken bir başka nokta, Üçtepe'nin bir Assur eyalet merkezinde olabilecek kriterlerin tümüne sahip olduğudur. Her şeyden önce II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar stellerinin burada dikildiği anlaşılmaktadır. Üçtepe'de kazılan Yeni Assur Dönemi'ne ilişkin yerleşmenin tam planları elde edilememekle birlikte, binaların inşa teknikleri ve buluntular, eyalet merkezlerinde karşılaşılanlara uymaktadır. Anıtsal nitelikli kalın kerpiç duvarlar, fresko tekniğinde bezeli mekânlar, ziftli döşeme tuğlaları, drenaj sistemi, depo küpleri, zengin mezar armağanları, saray malı kalitesinde çanak çömlekler ve aşağı şehir, eyalet merkezi kriterlerini karşılar. Ayrıca II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar stelleri de (Kurkh Monolitleri) sitadel girişinin olabileceği noktanın hemen batısında bulunmuştur. Burada (VII no'lu açma) 5,40 m kalınlığında duvarları ve fresko tekniğinde boyalı siva parçaları saptanan bir yapının (saray?) kalıntılarının saptanması Tuşhan lokalizasyonunu destekler. Bu değerlendirmeler ışığında Kessler'in yaptığı iddialı önerinin kabul edilmesi zorlaşmaktadır. Nitekim Lipiński (2000: 135-151) Assur yazıtlarına ek olarak Tur-Abdin ve Bit-Zamani ile ilişkili daha geç döneme ait kaynakları da gözden geçirdikten sonra Kessler'in Ta'idu, Sinabu ve Tuşhan gibi kentler için yaptığı önerilerin yetersiz kanıtlarla dayandığını belirtir. Lipiński ilk iki ismi Tur-Abdin'in güneyine Tuşhan'ı ise Üçtepe'ye yerleştirir. Biz de Yeni Assur Krallığı'nın Yukarı Dicle'de kurduğu ilk eyalet olan Tuşhan'ın merkezinin Üçtepe (Kurkh) olduğunu kabul etmek için yeterince kanıt olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press.
- Kertai, D. (2015) *The Architecture of Late Assyrian Royal Palaces*, Oxford, Oxford University.
- Kessler, K. (1980) *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens: nach keilschriftlichen Quellen d. 1. Jahrtausends v. Chr.*, Tübingen Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden, Reichert.
- Köroğlu, K. (1998) *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Köroğlu, K. (2016) "Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (ed.), *The provincial archaeology of the Assyrian empire*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research: 309-320.
- Köroğlu, K. (In press) "Iron Age Chronology in the Upper Tigris Region and Archaeological Traces of the Crisis in the Neo-Assyrian Period", A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz, A. Robinson (ed.) *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Orientalia Lovaniensia Analecta, 268.
- Lipiński, E. (2000) *The Arameans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Lovaniensia Analecta 100, Leuven: Peeters.
- Liverani, M. (1992) *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. 2: Topographical Analysis*, Quaderni di geografia Storica 4, Rome, Università di Roma "La Sapienza".
- Matney, T., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Wicke, D. (2013) "Ziyaret Tepe/Tuşhan'da Arkeolojik Araştırmalara Bir Bakış/Overview of Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe/Tuşhan", K. V. v. M. G. Müdürlüğü, D. M. Müdürlüğü (ed.), *Ilisu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları/The Ilisu Dam and Hep Project Excavations Season 2004-2008*, Diyarbakır, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü: 303-330.
- Olmstead, A. T. (1918) "The Calculated Frightfulness of Ashur-Nasir-Apal", *Journal of American Oriental Society* 38: 209-263.
- Ökse, A. T. (2015) "Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük", *OLBA* 23: 59-110.
- Ökse, A. T., Görmüş, A. (2009) "Nomadic Way of Life in the Early Iron Age: A study on the evidence from Salat Tepe in the Upper Tigris Region", H. Oniz (ed.), *Soma 2008, Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology, Eastern Mediterranean University, Famagusta, North Cyprus, 5-8 March 2008*, England, BAR International Series 1909: 165-172.
- Özflrat, A. (2005) *Üçtepe II Tunç Çağları. Kazı ve Yüzey Araştırmaları Işığında*, İstanbul, Ege Yayınları.
- Özflrat, A. (2012) "Üçtepe and Diyarbakır Survey: During the Early and Middle Bronze Age", N. Laneri, P. Pfalzner, S. Valentini (ed.), *Looking North: The Socioeconomic Dynamics of the Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium BC*, Wiesbaden, Harrasowitz: 117-126.
- Parker, B. J. (2001) *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki, The Neo-Assyrian Corpus Project.
- Parpola, S. (2008) "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşhan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-113.
- Radner, K., Schachner, A. (2001) "Tuşhan'dan Emēdi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular/From Tuşhan to Amēdi: Topographical Questions concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period", N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi: 729-776.
- Roaf, M., Schachner, A. (2005) "The Bronze Age to Iron Age transition in the upper Tigris region: new information from Ziyaret Tepe and Giricano", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (ed.), *Anatolian Iron Ages V. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, London, British Institute of Archaeology at Ankara: 115-123.
- Seehr, J. (2007) *Hattuša Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstrüksiyon Çalışması*, İstanbul, Ege Yayınları.
- Sevin, V. (1989a) "Üçtepe, 1988", *Anatolian Studies* 39: 184-185.
- Sevin, V. (1989b) *Excavations at Üçtepe/Üçtepe Kazıları*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (1990) "1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 11/1: 103-123.
- Sevin, V. (1992) "Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü Orta Tunç Çağı Seramiği", *Orient Express* 2: 12-14.
- Sevin, V. (1993) "1991 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 14/1: 175-191.
- Sevin, V. (1994) "1992 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 15/1: 399-416.
- Taylor, J. G. (1865) "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35: 21-58.

Ziyaret Tepe

TIMOTHY MATNEY*

Kadim Ziyaret Tepe yerleşmesi Dicle Nehri'nin sağ kıyısında, Diyarbakır iline bağlı Bismil ilçesinin yaklaşık 12 km aşağısında yer alır. Yerleşme, etrafındaki tarım arazilerinden 22 m yükselen yaklaşık üç hektarlık bir höyüğü kapsar ve bu yüksekliğiyle bölgede göze çarpar (Fig. 1). Boyutundan dolayı arkeologlarca 1800'lerin ortalarından beri bilinmektedir. Höyüğü çevreleyen çanak çömlek parçaları ve diğer eski birikintilerle kaplı 29 hektarlık geniş, düz alan, önemli bir Assur imparatorluk merkezi olan kadim Tuşhan şehrinin yayılım alanını gösterir. Assurlular, Orta Assur Dönemi'nde (MÖ 13. yüzyıl) şehirlerini inşa ettiklerinde höyük halihazırda belli bir yükseklikteydi; Assurlu kurucular da muhtemelen Dicle Nehri havzasına hâkim olması, nehre erişimi bulunması, kuzeyde Toros Dağları'nın güney eteklerinin yakınlarındaki stratejik konumu ve güneye doğru Tur Abdin Dağları'ndan geçerek Assur anayurduna giden yol üzerindeki konumu nedeniyle bu yerleşmeyi seçmişlerdir (Fig. 2).

Kazıların Tarihçesi

Ziyaret Tepe Arkeolojik Projesi; 1997 yılında Dicle Nehri üzerinde yerleşmenin yaklaşık 150 km aşağısındaki Ilısu Hidroelektrik Barajı'nın inşaatından önce Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın desteklediği geniş kapsamlı arkeolojik kurtarma programının bir parçası olarak başlamıştır. Ziyaret Tepe, Ilısu Barajı'nın oluşturacağı gölün kuzeybatı ucunda yer alır; sonuç olarak barajın tamamlanmasından önce kadim yerleşmenin mümkün olduğu kadarının kaydedilebilmesi için Prof. Timothy Matney (Akron Üniversitesi, ABD) başkanlığında 1997-2014 yılları arasında yıllık saha çalışmaları yürütülmüştür. Kurtarma projelerinin doğası gereği, bilimsel çalışmanın tasarımı kentsel bir yerleşime uygun ölçekte yıllık kazılar yapılması ihtiyacıyla şekillenmiştir. Ziyaret Tepe'de tipik olarak arkeolog, çanak çömlek uzmanı, paleobotanikçi, arkeozoolog, jeomorfolog ve diğer uzmanlardan oluşan 25 ila 30 kişilik uluslararası bir ekip, her yaz temmuz, ağustos ve eylül aylarında sekiz ila on hafta arasında çalıştılar. Kıdemli işbirlikçiler arasında Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu (Marmara Üniversitesi), Dr. John Mac-

* The University of Akron
matney@uakron.edu

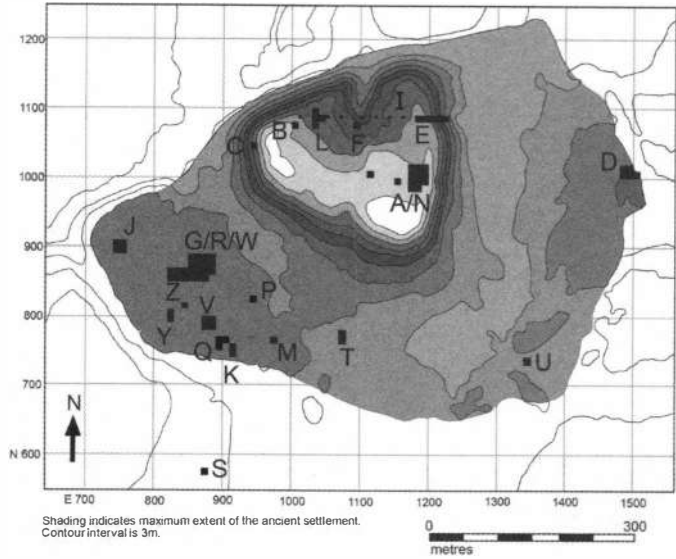
Fig. 1: Ziyaret Tepe'nin havadan görünüşü. Arka planda höyük, ön planda batı aşağı şehir görülüyor. Birkaç kazı alanı da net olarak seçiliyor.

Ginnis (Cambridge Üniversitesi), Prof. Dirk Wicke (Goethe Üniversitesi, Frankfurt am Main) ve Prof. Dr. Michael Roaf (Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi) bulunuyordu. Toplamda 120'nin üzerinde bilim insanı saha çalışmalarında yer aldı ve her sezonun ön raporları *Anatolica* akademik dergisinde yayımlandı (Matney 1998; Matney, Bauer 2000; Matney vd. 2011; Matney vd. 2009; Matney vd. 2015; Matney vd. 2003; Matney, Rainville 2005; Matney vd. 2007; Matney, Roaf, MacGinnis, McDonald, 2002; Matney, Somers 1999).

Fig. 2: Ziyaret Tepe'nin Toros ve Tur Abdin Dağları'na göre (Dicle Nehri üzerinde Bismil'in aşağısında) konumunu gösteren Yukarı Dicle Vadisi haritası (Çizim: K. Koroğlu).

Fig. 3:
Ziyaret Tepe'nin
kazı alanlarını
gösteren
topografik planı.

Ziyaret Tepe'deki İskân Sıralaması

2001-2005 yıllarında höyüğün tepesinden tabanına kadar uzanan 5 m genişliğinde bir basamaklı açmada (E Alanı) yapılan kazılar, Ziyaret Tepe'de İlk Tunç Çağı başından (yak. MÖ 3000) Yeni Assur iskânının sonuna kadar (MÖ 611) 2400 yıl boyunca neredeyse kesintisiz iskânın kanıtlarını ortaya çıkardı. Bu uzun sürenin çoğunda Ziyaret Tepe küçük bir köy veya kasabaydı (Fig. 3). Ziyaret Tepe'nin 350 km güneyindeki kentsel merkez Mari'de bulunan ve MÖ 18. yüzyıla tarihlenen çivi yazılı metinler, Ziyaret Tepe'nin o zamanki adı Tuşhum olan ve bölgede küçük bir güç oluşturan bir şehir olduğunu ve bu küçük şehrin güçlü Mari şehrine bağlılığını sağlamak için liderlerine rüşvet olarak gümüş verildiğini belirtir. Daha sonraki Orta Assur şehri Tuşhum ya da Tuşhan adı (yak. MÖ 13. ila 11. yüzyıl ortaları) günümüze kalan çivi yazılı kayıtlarda geçmez fakat Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal MÖ 882'de bölgeyi tekrar ele geçirdiğinde eski şehir surlarını kaldırdığını ve yenisini yaptığını, ayrıca bir saray ile eyalet başkentlerinde görülen diğer öğeleri kurduğunu belirtir.¹

Yeni Assur Dönemi boyunca Tuşhan şehri bir eyalet başkenti idi ve 32 hektarlık alanın tümünü kaplıyordu; şehir büyük sur duvarlarıyla korunuyordu ve aşağıda ayrıntılı tartışıldığı gibi anıtsal kamusal yapılar, elit ve özel konutlar içeriyordu. Assur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Tuşhan büyük oranda terk edildi. Bazı yapıların hemen tekrar kullanıldığına dair veriler vardır fakat imparatorluk sonrası iskân sınırlı görünmektedir. Kentsel ekonomiyi yöneten ve

1 Matney vd 2002: 49-51 içinde Roaf; ayrıca bölgenin tarihi coğrafyası ve siyasi tarihinin ayrıntılı bir tartışması için bkz. Parker 2001: 162-173.

altyapıya bakan imparatorluk idaresinin çöküşünden sonra şehrin yapılarının, sokaklarının ve diğer kaynaklarının hızla harap duruma geldiği tahmin edilebilir. Geç Roma/Geç Antik (MS 4.-6. yüzyıllar), Orta İslam (12.-15. yüzyıllar) ve Osmanlı dönemlerinde iskân edildiğine dair arkeolojik veriler olmakla birlikte, Ziyaret Tepe bir daha kentsel statüye kavuşamamıştır. Bu bölümün kalan kısmı 18 yıllık saha çalışmalarımız boyunca kazılarımızın ana hedefini oluşturan Yeni Assur şehrine odaklanacaktır.

Çevredeki bir Yeni Assur İmparatorluk Şehrinde Yaşam

Tuşhan şehri Assur anayurdunun epey kuzeybatısında kalıyordu. İmparatorluk başkenti Ninive, önce meşhur Ortaçağ şehri Hasankeyf'e doğru doğruya, sonra Assur anayurduna doğru güneye dönerek kıvrılarak giden Dicle Nehri takip edilerek gidildiğinde 420 km aşağıda kalıyordu. Tuşhan'dan doğrudan güneye doğru giden karayolu, Assurluların Kaşiyari Dağları dedikleri, Assur ordusu için uygun olmayan engebeli araziden, zorlu Tur Abdin Dağları'ndan geçiyordu (Radner, 2006). Ne nehir ne de karayolu kolay yollardı ve Tuşhan sakinlerinin hem imparatorluğun kuzey sınırlarını askeri olarak koruması hem kuzeydeki Toros Dağları'ndan ve ötesindeki Anadolu platosundan güneye doğru hammadde akışını kontrol etmesi gerekiyordu. Tuşhan'daki Aşipâ isimli eyalet valisinin II. Sargon'a yazdığı MÖ 8. yüzyıla tarihlenen bir dizi mektup bu meseleleri gösterir. Mektuplarda düşman personelinin hareketlerinin izlenmesi, tarımsal verimlilik sorunlarına yol açan kuraklıklar ve yün, saman ve kesme taş toplanmasıyla ilgili notlar vardır. Birkaç metin, kerestesi çatı ve kapı kirişlerinde kullanılmak için Assur'a gönderilmek üzere Tuşhan'ın kuzeyindeki tepelerde ağaç kesilmesiyle ilgilidir.

Efendim krala: Hizmetçiniz Aşipâ. Efendim krala afiyet!.. Kalan kapı kirişlerini nehre atacağım ve nakledip teslim edeceğim. Bütün adamlarım dağlarda, kapı ve çatı kirişlerine uygun kütüklerin olduğu ağaçlıklarda ağaç kesiyorlar (K 1077; Lanfranchi, Parpola 1990: 21).

Dolayısıyla kereste, taş ve metal cevherleri dağlardan alınıyor, bu kaynaklar büyük miktarlarda nehirden aşağıya veya karayoluyla imparatorluk başkentine naklediliyordu. Aynı şekilde büyük miktarlarda tahıl yerel olarak Tuşhan'da üretiliyor ve imparatorluk idaresi tarafından yerel işçi ve zanaatkârları beslemek için, aynı zamanda da kral askeri sefer düzenlemek üzere Yukarı Dicle bölgesine geldiğinde Assur ordusunu beslemek için kullanılıyordu. Bu dönemde Tuşhan, pek çok açıdan imparatorluk elitleri tarafından kadim Yakındoğu boyunca kurulan Assur şehirlerinde tipik olan canlı bir idari, ekonomik (hem tarımsal hem ticari) ve askeri merkez olarak tarif edilebilirdi.

Başlıca Kamusal Yapılardaki Arkeolojik Kazılar

Yukarıda sözü edilen idari, ekonomik ve askeri işlevler, 1997-2014 sezonlarında Ziyaret Tepe'de kazısı yapılan arkeolojik kalıntılarda görülebilir. Örneğin höyüğün doğu kenarında 2000-2002 ve 2007-2013'te yapılan kazılar, Tuşhan valisinin konutu ve şehrin birincil idari merkezi olarak hizmet veren anıtsal bir sarayın (A/N Alanı) konumunu ortaya çıkarmıştır. Tabanın altında bulunan beş kremasyon mezarında gömülen tunç eşya istifine atfen Tunç Saray adını verdiğimiz saray, iç avlulardan, onlarca odadan, bazıları duvar sıvasıyla güzelce boyanmış kalın kerpiç duvarlardan oluşan anıtsal bir yapıydı. Kazılarımız neredeyse üç yüzyıl boyunca kayda değer değişikliklerden geçen yapının ancak bir kısmını ortaya çıkarmıştır; Tunç Saray'da başlıca üç mimari yapı evresi belgeledik. Yapının burada görülen planı kazılarımızın yanında Assur saray tasarımı hakkında genel bilgilerimize dayanıyor (Fig. 4). Olasılıkla Tuşhan valisinin taht odası olan bir kabul salonu (7. oda) ve pişmiş tuğlalarla döşeli büyük bir avlunun etrafındaki yan odaları tespit ettik. Yukarıda sözü edilen kremasyon mezarları avlu döşemesinin altında bulundu; kremasyon çukurlar içinde ölülerin bedenleriyle birlikte yakılan tunç, gümüş, altın, fildişi, kemik, değerli taşlar, alabaster ve ince, pişmiş topraktan yapılmış çok miktarda elit Assur eşyası da bulunuyordu (Fig. 5).

Özel öneme sahip bir buluntu, kabul odasının tabanında bulunan pişmiş kilden bir tablettir (ZTT 30) (Fig. 6). Sarayın bir kısmını tahrip eden büyük bir yangın sırasında kazara sertleşmiş, daha sonra saray tekrar yapılırken inşaatçılar tableti çökmüş çatının molozunun altında bırakmışlardır. Tablette saraya bağlı çalışan, devletçe işletilen bir çeşit tarımsal işten sorumlu kadın-

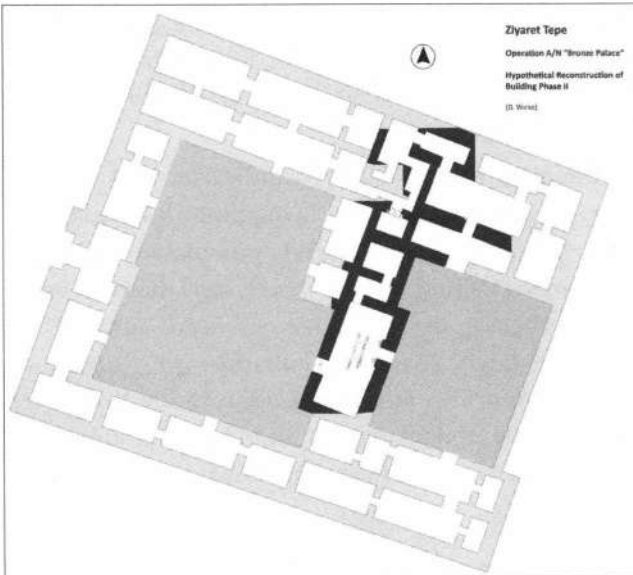

Fig. 4:
Tunç Saray'ın planı.
Siyah duvarlar kazılmış,
yapının kalan kısmı
diğer Assur saraylarıyla
benzerlerine dayanarak
kurgulanmıştır.

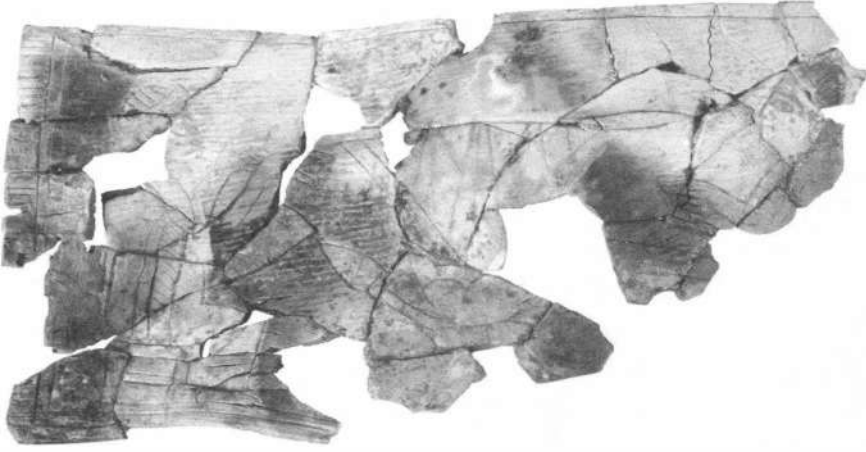

Fig. 5: Yanık Saray'dan oyma fildişi plaka (ZT 29636/48 N-249).

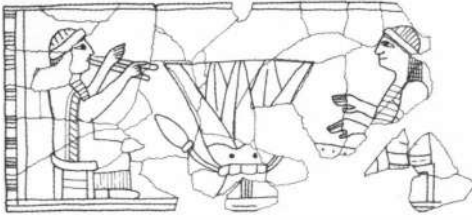

Fig. 6: Tunç Saray'dan çiviyazılı metin ZTT 30. Bu metin sarayda çalışan kadınların listesidir.

ların isimleri kaydedilmişti. Tablet, saray için çalışan toplam 144 kadını not ediyordu. Özellikle ilgi çeken bir nokta, epigrafi uzmanımız Dr. John MacGinnis'in kadınların isimlerinin ne Assurlu ne de bilinen başka bir yazılı dile ait olduğu yönündeki gözlemidir (MacGinnis 2012). Bir Assur sarayında çalışan bu "yabancı" kadınların varlığı ilginçtir fakat başka kaynaklardan Assur hükümdarlarının geniş kapsamlı tehcir programları yürüttüğünü, genişleyen imparatorluğun yeni fethedilen kısımlarındaki çok sayıda insanı genellikle memleketlerinden çok uzaktaki tarım yerleşimlerinde çalışmak üzere yerlerinden ettiğini bildiğimizden, şaşırtıcı değildir (Na'aman, Zadok 1988; Oded 1979). ZTT 30'da listelenen kadınların sürgün olup olmadıkla-

Fig. 7: Sarayın tabanında bulunan demir pullu zırh (ZT 8087 A-923). Her pul deri veya kumaş bir astara dikilmek üzere delinmiştir.

rını veya Assurlu olmayan yerli nüfustan gelip gelmediklerini bilmiyoruz fakat her halükârda Tuşhan valisi ve idarecileri büyük bir işgücünün ve kapsamlı tarımsal projelerin gözetiminden sorumluydu.

Tuşhan'ın askeri önemi, saray tabanı üzerindeki yanık molozun içinde büyük bir demir pullu zırh parçasının (ZT 8087 A-923) ortaya çıkarılmasıyla görülmüştür (Fig. 7). Bu nadir eşya, Assur ordusunun teçhizatının en önemli parçalarından birini temsil eder. Zırh parçasında dikey olarak örtüşen beş pul tabakasıyla, yatay olarak örtüşen altı ila üç pul vardır; bunların üstüne dikildiği deri ya da kumaş çoktan çürüyüp gitmiş ancak korozyon pulları bir arada tutmuştur. Bazı pullardaki ufak bükülmeler, zırhın muhtemelen bir insan gövdesini kaplayan bir

pullu zırhın (ön ya da arka) sol tarafına ya da olasılıkla bir atın yan tarafını kaplayan bir zırha ait olduğuna işaret eder (De Backer, kişisel görüşme; Ayrıca bkz. De Backer 2011-2012). Tesadüf ki Tuşhan'da bulunan çiviyazılı metinlerden biri (ZTT 8) Giritu adlı bir adam tarafından bir kayıkçıya ödünç verilen, aralarında keçe zırh, kemerler, tozluk ve bir pullu zırh takımı (TÚG.DÙL) bulunan askeri teçhizatla ilgili bir belgedir; genellikle bu zırh takımının tunçtan yapıldığı farz edilir fakat Tunç Saray'da bulunan zırhta görüldüğü gibi demirden de yapılmış olabilir (Matney vd. 2007: 47; Parpola 2008: 55-60). Demir pullu zırhlar hem malzemesi hem işçiliği bakımından çok değerliydi ve MÖ 1. binyılda savaşta askeri donanımda son teknoloji ürünüydü.

Tuşhan'ın ekonomik ve idari işlevi hakkındaki bilgilerimiz, Tunç Saray'ın dışında aşağı şehirde büyük bir idari yapının (G/R Alanı) 2001-2010 yıllarında kazılmasıyla da oluşmuştur. Bu büyük kerpiç yapının merkezinde, damalı bir desen oluşturan siyah-beyaz kareler biçiminde çakıltaşı mozaikle döşenmiş iki açık avlu vardı. Mozaikler, nehirden toplanmış yassı çakıltaşlarının çamur harç içine yanlmasına, girift, dokulu bir desende yerleştirilmesiyle oluşturulmuştu (Fig. 8). Bu açık avluların etrafında bir dizi oda vardı; bunların en azından bir kısmının ikinci katları da vardı. Odalardan biri (9. oda), bir zamanlar duvar kenarlarında dizili duran, içi tahıl dolu büyük *pithos*larla, boyu 2 m'yi bulan ağır pişmiş toprak küplerle doluydu. Her *pithos* yüzlerce litre temiz tahıl alıyordu. Yapıda bulunan çiviyazılı tabletler Tuşhan'daki çeşitli kişi ve kuruluşlara tahıl

dağıtılmasını tarif eder. Parpola (Parpola 2008: 14-25) yapıda bulunan çivi yazılı arşive dayanarak buranın Niniveli İhtar Tapınağı'na ait, çeşitli tapınak projeleri için tahılın toplandığı, depolandığı, ödünç verildiği ve dağıtıldığı bir ambar olduğunu ileri sürmüştür. Bir talentlik ördek biçimli bir ağırlık (ZT 34251 R-166), sıradışı bir delikli çivi yazılı tablet (ZT 34620 R-285) ve en ilginç, "hiçbir şey yazmaya gerek kalmadan malların yerinin değiştirilmesine, hesapların değiştirilip güncellenebilmesine izin veren taşınabilir bir sayı sistemi sağlayan" (MacGinnis, Monroe, Wicke, Matney 2014: 303; çizimler ve tartışma için bkz. Monroe'i Matney vd. içinde 2011: 86-88, Fig. 13) bir

idari aygıt olan çeşitli geometrik biçimlerde küçük pişmemiş kil jetonlardan yüzlercesi de bu odada bulunan idari etkinliklerle ilgili veriler arasındadır.

Askeri bir kuruluş olarak Tuşhan ayrıca şehri saran, dış kulelerle desteklenen ve iki odalı kapı kompleksleriyle geçilen masif bir savunma suruyla da korunuyordu. Bu surlar en net biçimde 2007-2010'da kazılan, Habur Kapısı adını verdiğimiz güney şehir kapısında [Q Alanı] görülür. Habur Kapısı, güneyden aşağı şehre erişim sağlıyordu ve büyük, yassı kireçtaşı levhalardan yapılmış bir eşige giden

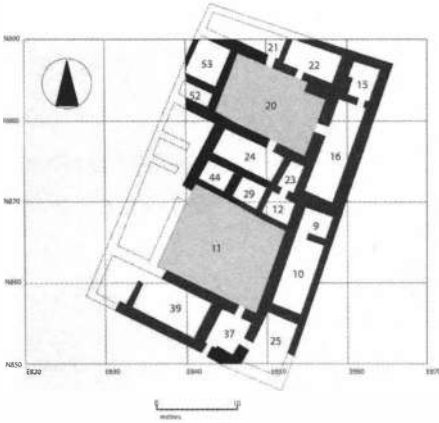

Fig. 8: Üstte: G/R Alanı'ndaki batı idari yapının planı.

Altta: 20 no'lu odadaki çakıldaşı mozaik. Kerpiç duvarlar tabanın ancak birkaç sıra üstüne kadar korunmuştur.

4 m genişliğindeki taş yoldan oluşuyordu (Fig. 9). Ana kapının iki yanında (kabaca 3 x 25 m) iki küçük odası vardı; bu odalarda muhtemelen kapıda görevli muhafızların kullandığı ocak gibi öğeler bulunmuştur. Sur duvarının kendisi yaklaşık 6 m kalınlığındaydı. Ziyaret Tepe'deki savunma duvarının tam yüksekliğini bilmek mümkün değilse de 8 ila 10 m arasında olduğuna dair bir tahminde bulunmak mümkündür (Burke 2008). Kadim Tuşhan'ın talan edilmiş olduğuna dair herhangi bir veri yoktur; görünen o ki MÖ 7. yüzyılda imparatorluk çökünce şehir –surları sağlam olarak– terk edilmiş, şehrin taşınabilir varlıkları da Assurlular tarafından götürülmüştür.

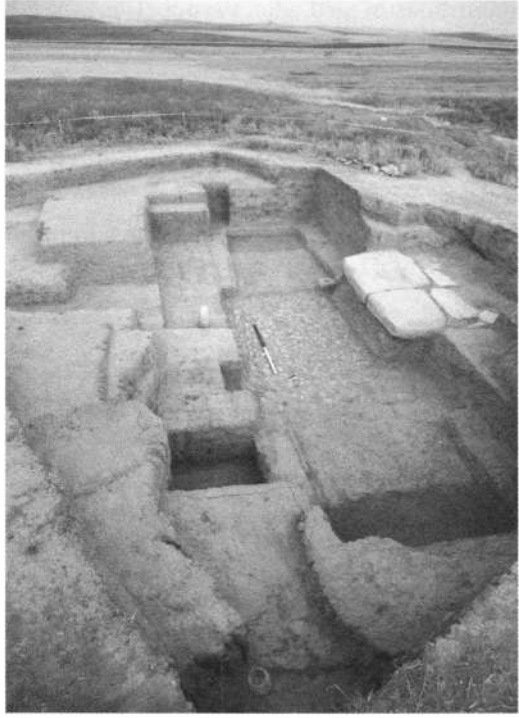

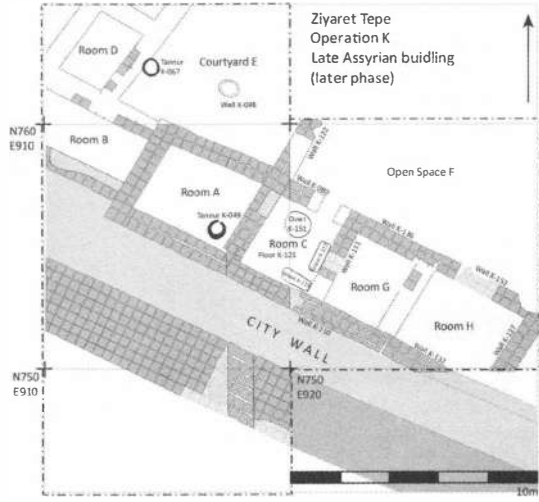
Fig. 9: Q Alanı'nda bulunan Habur Kapısı'ndaki kazıların fotoğrafı. Sağdaki büyük eşik taşları kapı odasına girişi işaretliyor. Ortadaki çakıltaşlı yüzey daha erken bir evyere aittir. Toplamda dört ayrı yapı evresi tespit edilmiştir.

Tuşhan'da Günlük Yaşam

Yeni Assur şehrindeki sıradan insanların günlük yaşamları hakkında görece daha az şey biliyoruz. En sağlam veriler Habur Kapısı yakınında şehir surunun iç tarafına bitişik özel konutların kazılarından (K Alanı) geliyor (Fig. 10). Odalar küçük olup 6,5 m² ila 12 m² arasındadır. Duvarlar tipik olarak 80 cm kalınlığındaydı ve güneşte kurutulmuş kerpiçlerden yapılmıştı. Oda tabanları ise sıkıştırılmış topraktandı ve içlerinde yemek pişirmek için tandır ve fırınlar bulunuyordu. Geniş açık bir alan, E avlusu, belki de yerleşmenin başka yerlerinden toplanmış aşınmış, kırık tuğlalarla kısmen döşeliydi ve merkezinde taş çeperli bir kuyu (K-098) vardı; bu kuyu muhtemelen yağmur suyunu toplamak ve evde kullanmak üzere dışarıdan getirilen suyu saklamak için kullanılıyordu. Tunç Saray'da olduğu gibi yapıların devamlı değişiklikler yapılarak tekrar kullanıldığına dair veriler vardır. K Alanı'ndaki özel evlerde bulunan çanak çömlek ve küçük buluntular arasında sade çanak çömlekler, taş eşyalar, birkaç küçük metal eşya parçası, şehirdeki sıradan insanların yaşamlarının mütevazı olduğuna işaret eder. Örneğin Dr. Tina Greenfield'in K Alanı'nda bulunan kemikler üzerindeki zooarkeolojik analizi, K Alanı'ndaki sıradan insanların

Fig. 10: Üstte: K Alanı'nda şehir suru ile bitişik konutsal mimari. Sağda: K Alanı kazılarının surdaki derin kesliği ve A, B, D odaları ile avlu E'yi içeren batı yarısını gösteren hava fotoğrafı. Fotoğraf çekildiği sırada C odasının yalnızca bir kısmı kazılmıştı.

Tunç Saray sakinlerine göre daha büyük oranda az makbul evcil hayvan türlerini (örn. domuz) ve kısımlarını (yani az etli ve az yağlı), daha az çeşitte küçük, egzotik olmayan yabancı hayvanları (örn. tavşan, küçük geyik) içeren bir beslenme düzenine sahip olduklarını göstermiştir. Tuşhan'da bütün evlerdeki etin çoğu koyun ve keçi etidir fakat miktar, nitelik ve hayvan proteininin çeşitliliği hane statüsüne göre farklılaşıyordu ve sıradan insanların payına daha zayıf kısımlar düşüyordu (Greenfield 2015).

Sonuçlar

Ziyaret Tepe, Yeni Assur şehri Tuşhan'daki kazılar imparatorluğun uçlarındaki idari, ekonomik ve askeri yaşam hakkında bildiklerimize önemli katkılar sağlar. Şehrin planında, sarayın ve diğer kamusal yapıların tasarım ve süsleme biçimlerinde ve çanak çömlek gibi gündelik eşyalarda, bunların çoğunlukla binlerce kilometrekarelik bir alanda bulunanların neredeyse tıpkısı olmalarında imparatorluk anayurduyla yakın bağlantılar açıkça görülür. Aynı şekilde çiviyazılı metinler Tuşhan'ı geniş çaplı bir bürokrasiyle bağlar. Yine de şehre uzaklardan, kuzeyden ve batıdan gelen etkilere dair kanıtlar da buluyoruz. Bu, en belirgin olarak avlu döşemesinin altında yatan lüks eşyalarla dolu beş kremasyon mezarının bulunduğu Tunç Saray'da görülür. Kremasyon gömüler, K Alanı'nda sıradan insanların evlerinde bulduğumuz gibi ölülerini evlerinin altına gömen Assurluların âdeti değildi. Kremasyon gömüleri imparatorluğun kuzeybatısındaki bölgelerde görülen bir gelenektir. Bir Yeni Assur sarayının avlusunda böyle bir "yabancı" uygulamanın keşfi, bunların elit statü işaretleri içermesi, Tuşhan'ın yalnızca imparatorluğun çevresinde basit bir Assur şehri olmadığını, kültürel bir kavşak olduğunu işaret eder.

Ziyaret Tepe kazıları 2014'te sona ermiştir ancak analiz ve yayın çalışmaları sürmekte ve ekibimiz 18 yıl boyunca toplanan buluntu, plan ve diğer veriler üzerinde çalışmaya ve bu Yeni Assur şehrinin ve kadim sakinlerinin yaşamlarının ortaya çıkan görüntüsüne ayrıntılar eklemeye devam etmektedir.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Burke, A. (2008) "Walled up to Heaven": the Evolution of Middle Bronze Age fortification strategies in the Levant, *Studies in the Archaeology and History of the Levant* 4, Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- De Backer, F. (2011-2012) "Scale-Armours in the Neo-Assyrian Period: A Survey", *State Archives of Assyria Bulletin* 19: 175-202.
- Greenfield, T. (2015) "The Palace versus the Home: Social Status and Zooarchaeology at Tuşhan (Ziyaret Tepe), a Neo-Assyrian Administrative Provincial Capital in Southeastern Turkey", *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 3/1: 1-27.
- Lanfranchi, G. B., Parpola, S. (eds.) (1990) *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, State Archives of Assyria 5, Helsinki: Helsinki University Press.
- MacGinnis, J. (2012) "Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tuşhan", *Journal of Near Eastern Studies* 71/1: 13-20.
- MacGinnis, J., Monroe, M. W., Wicke, D., Matney, T. (2014) "Artefacts of Cognition: the Use of Clay Tokens in a Neo-Assyrian Provincial Administration", *Cambridge Archaeological Journal* 24/2: 289-306.
- Matney, T. (1998) "The First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir Province: Preliminary Report", *Anatolica* 24: 7-30.
- Matney, T., Bauer, A. (2000) "The Third Season of Archaeological Survey at Ziyaret Tepe, Diyarbakir Province, Turkey, 1999", *Anatolica* 26: 119-128.
- Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Jalbrzikowski, C., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Marsh, A., Monroe, M. W., Rosenzweig, M., Sauer, K., Wicke, D. (2011) "Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakir Province, Turkey, 2009-2010 Seasons", *Anatolica* 37: 67-114.
- Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Keskin, A., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Monroe, M. W., Rainville, L., Shepperson, M., Vorderstrasse, T., Wicke, D. (2009), "Excavations at Ziyaret Tepe 2007-2008", *Anatolica* 35: 37-84.
- Matney, T., Greenfield, T., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Proctor, L., Rosenzweig, M., Wicke, D. (2015) "Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakir Province, Turkey, 2011-2014 Seasons", *Anatolica* 41: 125-176.
- Matney, T., MacGinnis, J., McDonald, H., Nicoll, K., Rainville, L., Roaf, M., Smith, M. L., Stein, D. (2003) "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe - 2002", *Anatolica* 29: 175-221.
- Matney, T., Rainville, L. (2005) "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2003-2004", *Anatolica* 31: 19-68.
- Matney, T., Rainville, L., Köroğlu, K., Keskin, A., Vorderstrasse, T., Findik, N. Ö, Donkin, A. (2007) "Report on Excavations at Ziyaret Tepe, 2006 Season", *Anatolica* 33: 23-74.
- Matney, T., Roaf, M., MacGinnis, J., McDonald, H. (2002) "Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001", *Anatolica* 28: 47-89.
- Matney, T., Somers, L. (1999) "The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir Province: Preliminary Report", *Anatolica* 25: 203-219.
- Na'aman, N., Zadok, R. (1988) "Sargon II's Deportations to Israel and Philistia (716-708 BC)", *Journal of Cuneiform Studies* 40/1: 36-46.
- Oded, B. (1979) *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag.
- Parker, B. J. (2001) *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki: University of Helsinki
- Parpola, S. (2008) "Cuneiform Texts from Ziyaret Tepe (Tuşhan), 2002-2003", *State Archives of Assyria Bulletin* 17: 1-113.
- Radner, K. (2006) "How to Reach the Upper Tigris: The Route Through the Tur 'Abdin", *State Archives of Assyria Bulletin* 15: 273-305.

Sultantepe Höyüğü: Tüm Gizemini Koruyan Assur Şehri

GÜLRİZ KOZBE*

Giriş

Yeni Assur İmparatorluğu'nun Anadolu'daki en büyük ve içerdiği yazılı kaynaklar açısından en önemli yerleşmelerinden biri Sultantepe'dir. Sultantepe Höyüğü, Şanlıurfa ilinin 16 km güneydoğusunda, Harran'ın ise 24 km kuzeyinde yer alır. Höyüğün taban çapı yaklaşık 520 m iken yüksekliği ova seviyesinden 42 m'dir (Fig. 1-4).

Sultantepe, yazılı kaynaklardan yola çıkarak bazı araştırmacılar tarafından Yeni Assur Dönemi'nin Anadolu'daki şehirlerinden biri olan *Huzirina* ile eşleştirilmektedir. Ancak 1951-1952 yıllarında İngiliz-Türk ortaklığında yapılan Sultantepe kazılarının epigrafi O. R. Gurney'e göre, II. Tukulti-Ninurta'ya ait kralî annalarda *Nasibina* şehrinde bir günlük yürüme mesafesinde bir yerleşim olarak tanımlanan *Huzirina* ile yapılan bu eşleştirme doğru görünmemektedir (Gurney 1952: 30-31). Nitekim *Nasibina*, (bugünkü Nusaybin), Sultantepe'nin yaklaşık 210 km doğusunda yer almaktadır. Dolayısıyla Sultantepe, ya aynı isimli başka bir yerleşim yerine karşılık gelmeli ya da Eski Babil Dönemi yol güzergâhında, Harran'dan sonra ikinci istasyon olarak tanımlanan *Haziri* ile eşleştirilmelidir (Finkelstein 1957: 137; dipnot 6).

Sultantepe Höyüğü 1951-1952 İngiliz-Türk Ortak Kazıları ve Sonuçları

Anadolu-Mezopotamya siyasi ve kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan Sultantepe'deki ilk kazılar, 1951-1952 yıllarında İngiliz hafir S. Lloyd ile o dönemde Hitit Müzesi olarak adlandırılan bugünkü Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin Müdürü N. Gökçe tarafından yürütülmüştür. İlk sezon kısa süreli bir kazı, ikinci yıl ise bir dizi sondaj çalışması yapılmıştır (Fig. 5-8; Lloyd, Gökçe 1953; Lloyd 1954). 1952 sondaj kazılarının en önemli sonucu, 1951 yılında höyüğün kuzeydoğusunda tespit edilen ancak açığa çıkarılamayan tabletlerin 10 x 7 m boyutlarındaki bir sondajla ortaya çıkarılmasıdır. Tab-

* Batman Üniversitesi
gkozbe@yahoo.com

Fig. 1:
Sultantepe
Höyüğü, batı
yönünden
genel
görünüm.

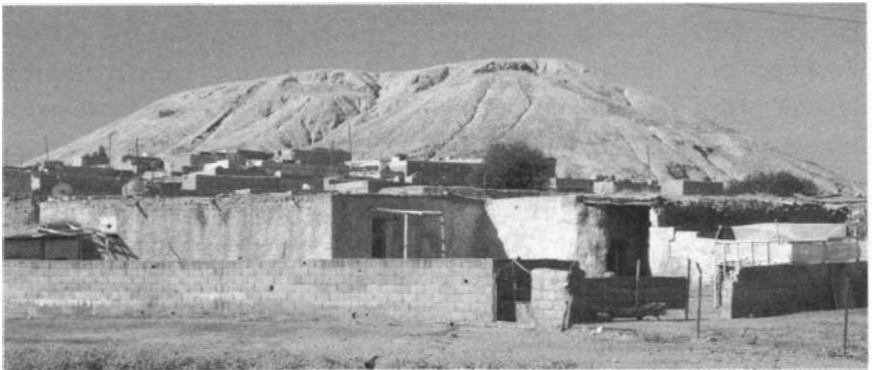
Fig. 2:
Sultantepe
Höyüğü, doğu
yönünden
genel
görünüm.

Fig. 3:
Sultantepe
Höyüğü,
güney
yönünden
genel
görünüm.

Fig. 4:
Sultantepe
Höyüğü, kuzey
yönünden
genel
görünüm.

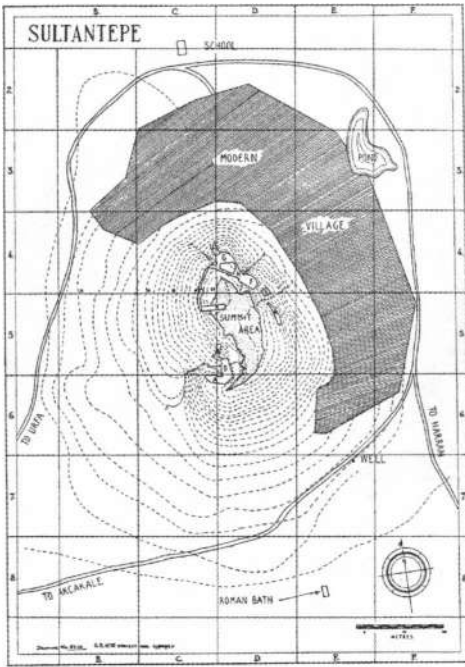

Fig. 5: Sultantepe 1951-1952 İngiliz-Türk ortak kazısı, topografik plan.

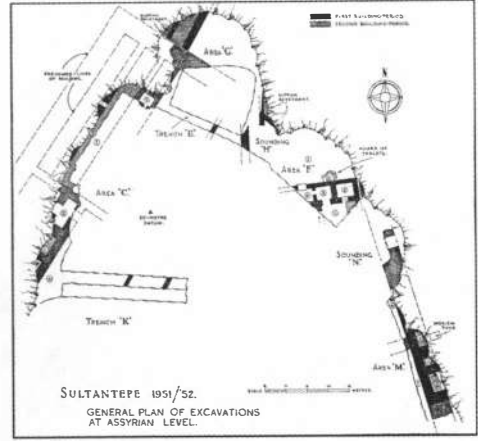

Fig. 6: Sultantepe 1951-1952 İngiliz-Türk ortak kazısı, Assur yapıkati.

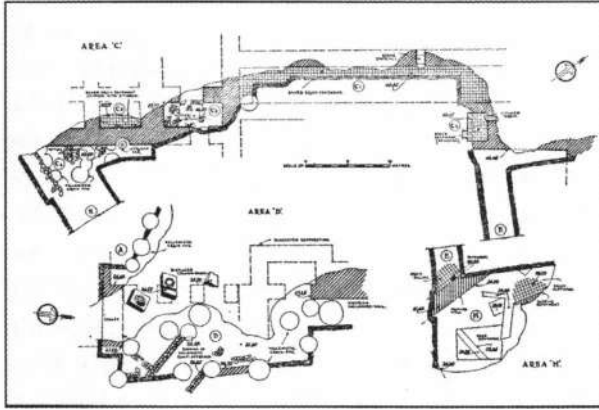

Fig. 7: Sultantepe 1951-1952 İngiliz-Türk ortak kazısı, C, D ve H alanları.

letler, höyüğün kuzeydoğusunda yer alan F Alanı'nda, 1 m kalınlığında kerpiç bir duvara dayalı olarak, gelişigüzel istiflenmiş halde bulunmuştur¹ (Fig. 5-6). Tabletler, bir tabletin kolofon kısmında geçen isimden dolayı "Qurdi-Nergal Evi" olarak adlandırılan, taş ve tuğla döşemeli açık merkezi bir avlu ve bununla bağlantılı üç küçük odası olan özel mülkiyet bir konutta ele geçmiştir. Tablet-

1 F Alanı'ndaki tablet yığımında 1951 ve 1952 yıllarını kapsayan iki kazı sezonunda toplam 572 adet tablet ele geçmiştir.

Fig. 8:
Sultantepe 1951-1952
İngiliz-Türk ortak kazısı.

lerin, bu evde ailesiyle birlikte oturan Tanrı Zababa'nın tapınak rahibi Qurdi-Nergal'e armağan edilmek için hazırlanmış oldukları önerilmektedir (Gurney 1952: 30). Tabletlerin istiflendiği duvar, evin dış duvarıdır ve bu noktada 1,00 x 0,55 x 0,30 m ölçülerinde küçük bir kaide, duvardan dışarı doğru uzanmaktadır. Söz konusu kaide, Mezopotamya'daki küçük konutlarda çok yaygın olan ev tipi kutsal alanların önünde bulunan sunu masalarını andırmaktadır. Kazı raporuna göre, sunu masasıyla duvar arasındaki köşeye iki adet büyük boy şarap küpü yerleştirilmiştir. Biraz ilerisinde büyük taşlarla tamamlanarak yarım daire şeklinde dizilmiş beş adet küp ise gerisinde duran tabletler için bir tür bariyer işlevi görmek üzere yerleştirilmiş gibi görünmektedir. Bununla birlikte bazı tabletler yaklaşık 1 m kadar uzakta bulunan ekmek fırınının küllerine karışacak kadar dağılmış durumda ele geçmiştir (Lloyd, Gökçe 1953: 36-37).

1951-1952 yıllarında sürdürülen İngiliz-Türk ortak kazıları sırasında yerleşimin sur duvarları ve höyüğün güneybatısında toprak üzerinde gözlenen bazalttan yapılma devasa sütun altlıklarından yola çıkarak Sultantepe'nin anıtsal giriş kapısı belirlenmiştir. Adı geçen mimari kalıntıların, diğer Assur yerleşmelerine dayanarak kralî bir sarayı veya bir tapınağı işaret ettiğini söyleyebiliriz (Lloyd, Gökçe 1953: 43). Sultantepe'de tablet arşivinin de içinde yer aldığı alanda bir tapınak kompleksi olmalıdır. Nitekim büyük olasılıkla Ay Tanrısı Sin'e atfedilen tapınağın kütüphanesine veya daha sonra ortaya atılan bir başka öneriye göre tapınak kâtiplerinin okuluna ait olduğu düşünülen (Lloyd, Gökçe 1953: 43), 600'e yakın kil tabletten oluşan bir arşiv bulunmuştur. Tabletlerden biri hariç, diğerleri pişirilmemiştir. Bu arşiv, Sultantepe Höyüğü'ndeki yazılı kaynak zenginliğini göstermesi açısından çok önemlidir. Sultantepe, Anadolu topraklarında Yeni Assurca tablet veren birkaç höyükten

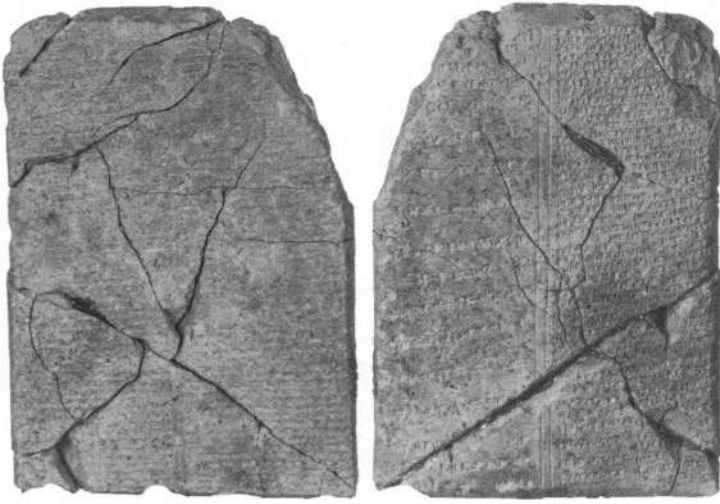

Fig. 9:
a. Nippurlu Yoksul
Adam Masalı'nı içeren
Sultantepe Tableti.
b. Nippurlu Yoksul
Adam Masalı'nı içeren
Sultantepe Tableti.

biridir. Burada ele geçen ve çok çeşitli konuları içeren kil tabletlerin, çivi yazısının gelişimini anlamamız açısından da yadsınamaz katkısı bulunmaktadır.

Assurca, Akkadca ve Sümerce yazılmış birçok Sultantepe tabletinin deşifre edilerek epigrafik çalışmaların yayımlanması 1953 yılı itibariyle gerçekleştirilmiştir. Gılgamış Destanı (Gurney 1957), Yaratılış Destanı (Gurney 1952: 27-28), Nippurlu Yoksul Adam Masalı (Gurney 1956) (Fig. 9), Assur eponim tabletleri, okul alıştırma tabletleri, sözleşmeler, büyü ve kehanet (omen) metinleri, medikal metinler, kurgusal tarihlemeyle ilgili metinler, sözcük listeleri ve tanrılar adına düzenlenmiş ilahi metinlerin yer aldığı tabletlerin konu zenginliği dikkat çekicidir (Finkelstein 1957; Gurney 1952; Gurney 1953; Gurney 1958; Gurney, Finkelstein 1957; Gurney, Hulin 1964) Söz konusu tabletlerin büyük bir kısmı bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde, bir kısmı da Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Karul, Kozbe, Yavuzkır (ed.) 2017: 360-364).

1951 kazı sezonunda höyüğün güneybatısındaki su kanalı yatağında tespit edilen sütun kaidelerinin etrafının temizlenmesi, söz konusu sezonda yapılan ana işlerden birini teşkil etmektedir. Daha sonraki dönemlerde açılan tahıl depolama çukurlarının alttaki Assur kalıntılarına yaptığı tahribatın yanı sıra höyüğün üst kısımlarından gelen yağmur suyunun zeminde açtığı geniş ve derin oluklar da höyüğün güneybatısındaki D Alanı'nda bulunan sütunlu girişin büyük tahribata uğramasına sebep olmuştur. 1951 kazıları sırasında sadece üç sütun kaidesi tespit edilmesine rağmen, mimari bir düzensizliğin önüne geçmek için dördüncü bir kaidenin de var olduğu kabul edilmiştir (Fig. 7). Bazalttan yapılma kaideler, 2,10 x 1,60 x 0,60 m ölçülerinde olup ortalarında, olasılıkla ahşap sütunların yerleştirildiği 1 m çapında ve

Fig. 10: 1952 Kazılarında D Alanı'nda tespit edilmiş ve bugün de görülebilen bazalt sütun altlığı.

belli bir yükseklikte yuvaları bulunmaktadır. Sağlam durumda kalan bir sütun kaidesi, günümüzde hâlâ höyüğün güneybatı eteklerinde gözlenmektedir (Fig. 10). Bunların yanı sıra biri D Alanı'nın batısındaki A Alanı'nda, diğeri höyüğün doğu tarafındaki bir su kanalında keşfedilen, sütun kaideleriyle aynı taştan yapılmış, iki adet küçük boy bezemesiz ortostat, büyük bir olasılıkla bu portikoyla ilişkili olmalıdır (Fig. 5; Lloyd, Gökçe 1953: 41-2).

Yukarı Şehir'in tarihlendirilmesi için en önemli bulgu, höyüğün kuzeybatısındaki C Alanı'nda ortaya çıkartılan C.2 Mekânı'nda ele geçen dört adet sözleşme tabletinin ikisinin kolofon kısmında (Fig. 11) okunan ve MÖ 684 ve MÖ 674 yıllarına tarihlenen *limmu* adlarıdır (Gurney 1952: 26; Finkelstein 1957: 137). Bu, sitadeldeki iki evreli yerleşimin erken döneminin tarihlendirilmesini sağlayan önemli bir ipucudur. Buna göre höyükteki ana Assur Yapısı (C Alanı) ve tablet yığınının ele geçtiği küçük yapı (F Alanı), Sanherib'in krallık dönemi (MÖ 704-681) ile Assur'un yıkılış tarihi (MÖ 610) arasında kullanım görmüş olmalıdır (Gurney 1952: 25-26). Yine Yukarı Şehir'in doğu kısmında ortaya çıkartılan "M" adlı kamu yapısının zengin buluntulu M.2 Odası'nda ele geçen (Fig. 5-6) ve MÖ 648 sonrası *limmu* adlarını içeren bir başka tablet ise ikinci yerleşim evresinin alt tarihini vermektedir (Lloyd, Gökçe 1953: 31; Gurney 1953: 21-4; Gurney 1967). Buna göre MÖ 648'den sonraki bir tarihte höyüğün tepe kesiminde çevre duvarıyla korunan bir grup kamu binası inşa edilmiş olmalıdır. M Alanı'nın M.1 Odası'nda ise üzerinde Harran Sin Tanrısı'nın sembolü ay mo-

Fig. 11: Sultantepe sözleşme tabletlerine örnek.

tifinin kabartma olarak yapıldığı taş stel, 48 x 36 ve 43 x 36 cm boyutlarında, 10-12 cm kalınlığında olan iki büyük parça halinde ele geçmiştir (Lloyd, Gökçe 1953: 40, Fig. 6).

Sultantepe'den sadece 24 km güneyde yer alan Harran'ın Medler ve Babililer tarafından MÖ 610'da tahrip edildiği ve Assur İmparatorluğu'nun varlığına tarihte bu şekilde son verildiği bilinmektedir. Özellikle Sultantepe'de tespit edilen birkaç gömüden birinin Med materyal kültürü olarak tanımlanabilecek öğelere sahip olması, Sultantepe yerleşiminin de MÖ 610 yılında Med veya benzeri kökenli askerlerin sonunu getirdiği Harran şehri ile aynı kaderi paylaştığını gösterebilir. Nitekim elde edilen arkeolojik bulgulardan Sultantepe sitadeline yer alan yapıların kullanımının da buradaki Assur varlığının geri çekilmesiyle sona erdiği anlaşılmaktadır.

1951-1952 kazı çalışmaları sonucunda höyüğün Yeni Assur sonrası Yeni Babil (MÖ 550'ye dek olan dönem) ve Akhaimenid/Pers İmparatorlukları Dönemi'ne (MÖ 550-333) denk gelen bir süreçte yerleşim görmediği; MÖ 2. yüzyıl ortalarına tarihlenen Hellenistik Dönem'de ise tekrar yerleşimin başladığı anlaşılmıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerine (MÖ 333-MS 400) ait yerleşimin kalıntıları yaklaşık 7 m yüksekliğindedir. MS 2. veya 3. yüzyıla gelindiğinde ise Sultantepe Höyüğü tamamen terk edilmiştir (Lloyd, Gökçe 1953; Lloyd 1954).

Sultantepe Höyüğü 2011 İntensif Yüzey Araştırması ve Sonuçları

Sultantepe'de yeni dönem arkeolojik çalışmalar, İngiliz-Türk ortak kazı çalışmalarından 60 yıl sonra Haziran 2011 tarihinde, arkeolog ve jeofizik mühendislerinin yanı sıra lisans ve lisansüstü arkeoloji öğrencilerinden oluşan bir ekibin katılımıyla Prof. Dr. G. Kozbe'nin başkanlığında yürütülmüştür. Daha

Fig. 12: Sultantepe 2 km çapında intensif yüzey araştırması yapılan alan.

sonra gerçekleştirilmesi planlanan Sultantepe Höyüğü sistemli arkeolojik kazılarının altyapısını hazırlamak üzere başlatılan 2011 çalışmalarına, 2 km çapında intensif yüzey araştırmaları (Fig. 12), manyetik gradyometre çalışmaları ve höyüğün güncel topografik haritasının (Fig. 13) çıkartılması dahil edil-

miştir. Sultantepe Höyüğü ve höyüğün 620 m kadar güneybatısında yer alan “Sultantepe Yakını Tepe 1” olarak adlandırdığımız ikinci bir yükseltinin de (37 S 491174D 4100095K) dahil olduğu yüzey araştırmalarının yürütüldüğü 2 km çapındaki çalışma alanımız 36 adet farklı alt birime bölünerek intensif biçimde taranmış; yazılı ve görsel olarak belgelenmiştir (Fig. 14).

Yayınlarda daha çok bir Yeni Assur Dönemi kalesi olarak tanımlanan ve bu döneme ait tabletleriyle ön plana çıkan Sultantepe’de ve yakın çevresinde yaptığımız 2011 yılı yüzey taramasında bu dönemde yoğun yerleşim gördüğünü gösteren Assur çanak çömlekleri ve taş kap örnekleriyle karşılaşılmıştır (Fig. 15-18). Bunun yanı sıra, Yalın Bası Mallar, Metalik Mallar, İnce Şerit A Astarlı Mallar, Üçgen Tutamaklı Piş larına karşılık gelen, bir başka deyiş

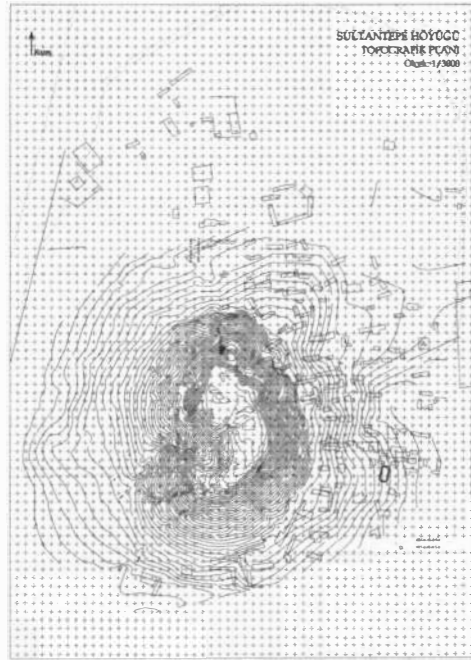

Fig. 13: Sultantepe 2011 intensif yüzey araştırması, topografik harita.

15-18). Bunun yanı sıra, Yalın Basit Mallar, Bant Boya Bezemeli Yalın Basit Mallar, Metalik Mallar, İnce Şerit Açık Bezemeli Mallar, Tarak Bezemeli Boya Astarlı Mallar, Üçgen Tutamaklı Pişirme Kapları gibi Erken ve Orta Tunç çağlarına karşılık gelen, bir başka deyişle MÖ 3. binyıl ve erken 2. binyılda yaygın-

Fig. 14: Sultantepe 2011 intensif yüzey araştırması, taranan alanlar.

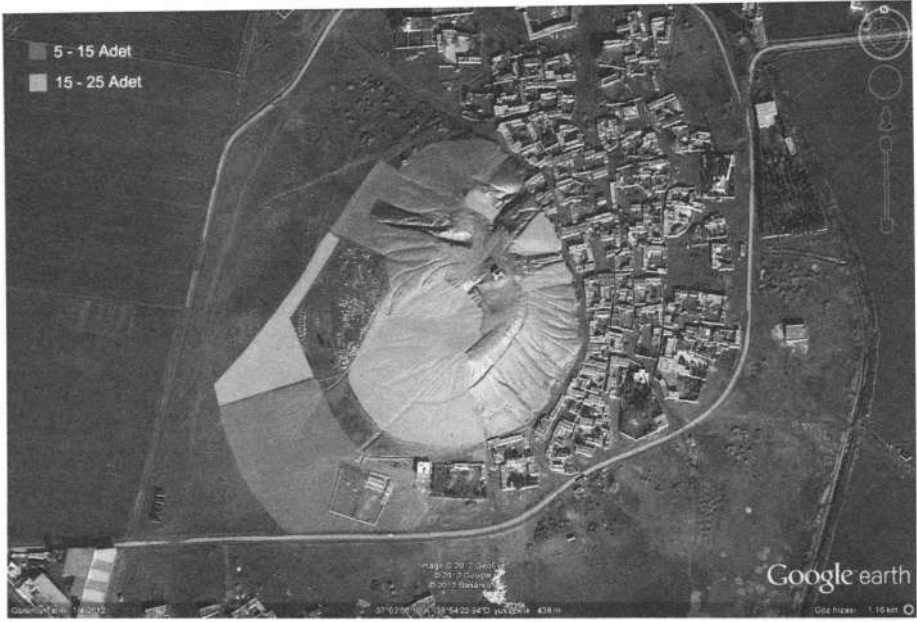

Fig. 15: 2011 intensif yüzey araştırmasında Assur çanak çömleklerinin tespit edildiği alanlar ve yoğunluğu.

lık kazanmış mal gruplarına ait yüzeyden toplanan çok sayıda çanak çömlek örnekleri (Fig. 19-21), Sultantepe'nin bu dönemlerde de bölgenin büyük ve önemli bir merkezi olduğunu işaret etmektedir. 2011 yılı çalışmaları sırasında ele geçen yaklaşık 6.200 adet çanak çömlek parçası ve her türlü küçük buluntu değerlendirildiğinde höyükteki yerleşim silsilesinin Neolitik Dönem'de başlayıp İslami Dönem'e dek kesintisiz devam ettiği sonucu çıkarılabilir.

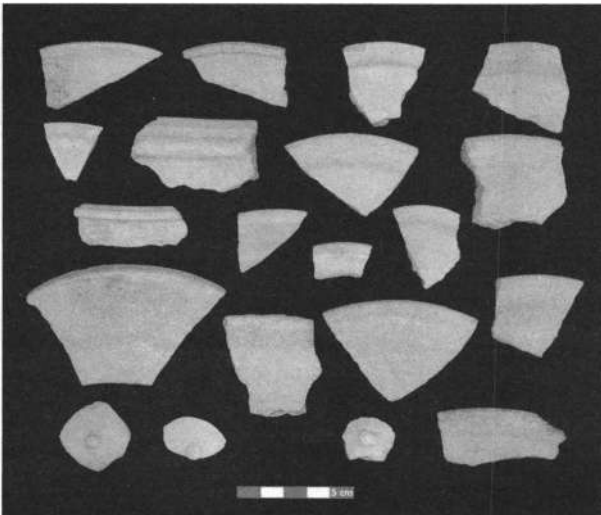

Fig. 16: Sultantepe 2011 yüzey araştırmalarında tespit edilen Assur çanak çömlekleri.

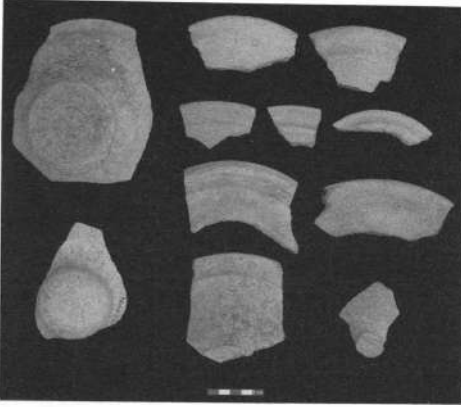

Fig. 17: Sultantepe 2011 yüzey araştırmalarında tespit edilen Assur çanak çömlekleri.

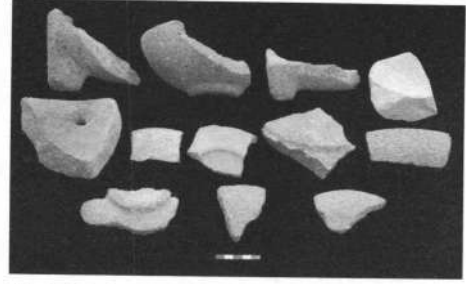

Fig. 18: Sultantepe Assur bazalt kap örnekleri.

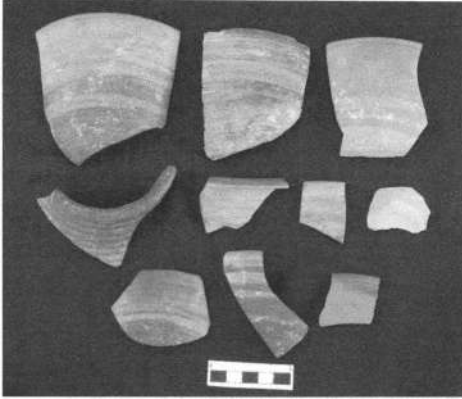

Fig. 19: Sultantepe 2011 yüzey araştırmalarında tespit edilen metalik mallar.

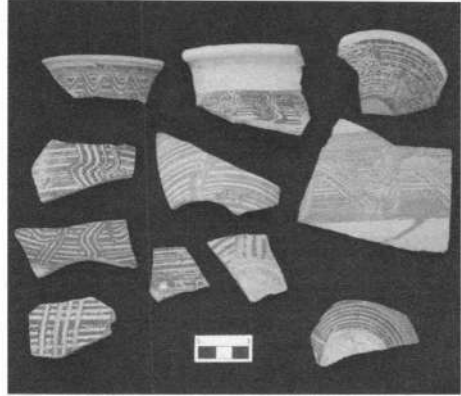

Fig. 20: Sultantepe 2011 yüzey araştırmalarında tespit edilen Tarak Bezemeli Boya Astarlı Mallar.

Sonuç

Sultantepe Höyüğü'nün Assur Dönemi'ndeki orijinal adı, dönemin mimarisi, mekânlar ve mekânların işlevleri, tablet arşivinin yerleşimdeki varlık sebebi gibi birçok konu, höyükte sistemli arkeolojik kazıların hâlâ başlatılamamış olması nedeniyle gizemini korumaktadır. Üzerinde günümüzde yapılmış su deposunun ve su kanallarının yol açtığı toprak erozyonu, batı eteklerinin günümüzde mezarlık alanı olarak kullanımı, ağırlıklı olarak doğusu ve kuzeydoğusu olmak üzere neredeyse tüm çevresini kaplayan Sultantepe köyündeki mo-

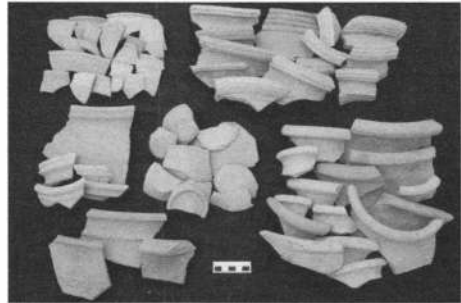

Fig. 21: Sultantepe 2011 yüzey araştırmalarında tespit edilen Yalın Basit Mallar.

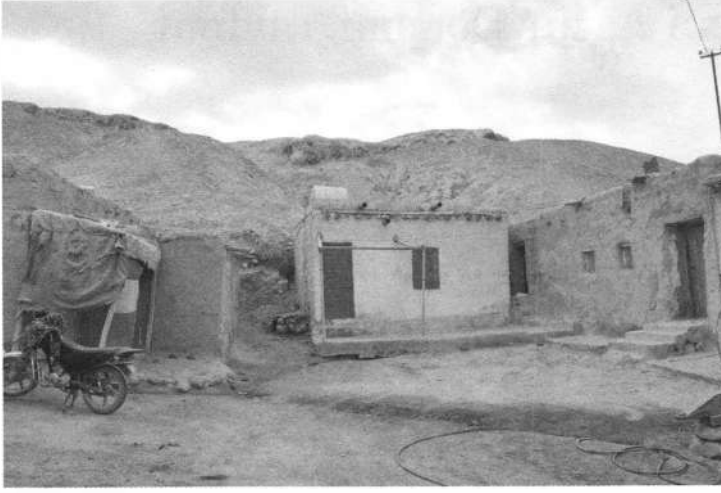

Fig. 22:
Sultantepe
Höyüğü'nde
görülen beşeri
tahribat.

dern yapılaşma her geçen gün höyüğü ve buradaki Assur kalesini yok etmektedir (Fig. 22). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bu en büyük höyüklerinden birinde başlayacak arkeolojik kazılar, hem Assur tarihi açısından cevap bekleyen yönlerin gün ışığına çıkmasını hem Anadolu'daki Assurluların varlığının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak yeni yazılı ve arkeolojik bulgular elde edilmesini sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Finkelstein, J. J. (1957) "Assyrian Contracts from Sultantepe", *Anatolian Studies* 7: 137-145.
- Gurney, O. R. (1952) "The Sultantepe Tablets: A Preliminary Note", *Anatolian Studies* 2: 25-35.
- Gurney, O. R. (1953) "The Sultantepe Tablets", *Anatolian Studies* 3: 15-25.
- Gurney, O. R. (1956) "The Sultantepe Tablets (continued) V. The Tale of the Poor Man of Nippur", *Anatolian Studies* 6: 145-164.
- Gurney, O. R. (1957) "The Sultantepe Tablets (continued) VI. A Letter of Gilgamesh", *Anatolian Studies* 7: 127-136.
- Gurney, O. R. (1958) "The Sultantepe Tablets I: Corrigenda", *Anatolian Studies* 8: 245-246.
- Gurney, O. R. (1967) "The Sultantepe Tablets: Addendum and Additional Corrigenda", *Anatolian Studies* 17: 195-196.
- Gurney, O. R., Finkelstein J. J. (1957) *The Sultantepe Tablets I*, Occasional Publications, no. 7, Londra, The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Gurney, O. R., Hulin P. (1964) *The Sultantepe Tablets II*, Occasional Publications, no. 7, Londra, The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Karul, N., Kozbe, G., Yavuzkır, A. (ed.) *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu* Şanlıurfa: Şanlıurfa Müzesi.
- Lloyd, S. (1954) "Sultantepe: Part II. Post-Assyrian Pottery and Small Objects Found by the Anglo Turkish Joint Expedition in 1952", *Anatolian Studies* 4: 101-110.
- Lloyd, S., Gökçe N. (1953) "Sultantepe: Anglo-Turkish Joint Excavations, 1952", *Anatolian Studies* 3: 27-47.

Yeni Assur Dönemi Tayinat

ELİF DENEL*

TIMOTHY P. HARRISON**

Giriş

Chicago Üniversitesi'ne bağlı Şark Enstitüsü'nün Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Amik Ovası'ndaki (Hatay) Tayinat Höyük'te yürüttüğü Suriye-Hitit Projesi'nin 1935-1938 arasındaki ilk kazılarında sonra, arkeolojik araştırmaların tekrar başlamasının üstünden on yıldan fazla zaman geçti (Haines 1971: 37-66) (Fig. 1). Tayinat Arkeoloji Projesi (TAP) Kunulua'nın krallık ve kamusal merkezi olan ve yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kaplayan yukarı höyük alanında 2004'ten beri kazılar yürütmektedir. Buna ek olarak, yerleşimin kuzeyinde ve doğusunda 20 hektarlık bir alanı kapsayan aşağı yerleşimde son zamanlarda yapılan yüzey araştırmaları, sıradan halkın yaşadığı düşünülen kesimlere daha fazla ışık tutmuştur (Batiuk 2007; Osborne, Karacic 2017) (Fig. 2). İskân tabakaları İlk Tunç Çağı'na kadar uzanır ve en az MÖ geç 3. binyıla tarihlenirken (yani Amik H, I ve J evreleri; Braidwood, Braidwood 1960: 13-14), Demir Çağı I-III'e, ya da MÖ 12. ila 6. yüzyıllara, tarihlenen önemli kalıntılar da bulundurulur (Amik N ve O Evreleri; Swift 1958: 58; Ünlü 2017: 602 n. 2); MÖ 2. binyılda ise iskânda Orta ve Son Tunç çağlarına denk gelen yaklaşık 800 yıllık bir ara dönem bulunmaktadır.¹ Bu uzun terk süresinin, Tayinat'ın yaklaşık 750 m güneydoğusunda konumlu Tell Açana'nın Mukiş Krallığı'nın kraliyet kenti eski Alalah olarak ortaya çıkışıyla aynı zamana denk geldiği görülmüştür (Yener 2013: 11-24). Bu iki kardeş yerleşim, batıda ve kuzeyde Akdeniz ve Kilikya, kuzeyde Orta Anadolu ve güneyde Levant sahili arasındaki kavşakta bölgelerarası iletişim yollarının bu önemli kesişimindeki stratejik konumlarını Tunç ve Demir Çağları boyunca korumuşlardır (Fig. 3).

* American Research Institute in Turkey
elifdenel@gmail.com

** University of Toronto
tim.harrison@utoronto.ca

1 Tayinat'ta Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı geçişi ve II. Demir Çağı öncesi çanak çömlekler için, bkz. Harrison 2009a; 2009b; Janeway 2011; Ünlü 2016 ve 2017.

Fig. 1:
Chicago Üniversitesi'nin
Suriye-Hitit Projesi
1930'lardaki kazıları
(Chicago Üniversitesi Şark
Enstitüsü'nün izniyle).

Hem Şark Enstitüsü hem de TAP kazıları Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen büyük bir eyalet merkezinin kalıntılarını ortaya çıkartmıştır. Aslında Assur iskânı sırasında pek çok eski kamusal yapı yenilenmiş ve yerleşimler kapsamlı bir düzenlemeden geçmişti, ki bu da Suriye-Hitit krallığı Patina/Unqi'nin Amik Ovası'nda, Asi Nehri'nin antik dönemdeki yatağına bitişik Tayinat Höyük'te stratejik olarak konumlanmış başkenti Kunulua'nın kentsel karakterini belirsizleştirmişti (Batiuk 2007). Yeni Assur İmparatorluğu'nun Kunulua'daki etkisi, muhtemelen Yeni Assur kralları II. Assurnasirpal ile III. Salmanassar'ın MÖ 9.

Fig. 2: Güneydeki Asi Nehri'yle Tayinat Höyük'ün havadan görünüşü (Foto: M. Akar).

yüzyılda Kuzey Suriye'ye müdahaleleriyle başlamıştı. Tarihse çalışmaları III. Tiglat-pileser'in MÖ 738'de bağımsız Patina/Unqi Krallığı'nı kesin olarak hükmü altına aldığını, başkentini de yeni bir Kinalia/Kunalia/Kullania/Kullani² eyaletinin başkentine indirgediğini gösterir. Demir Çağı sonrasında yine kullanılmak üzere toplanan taşlar için açılan çukurların ve tarımsal etkinliklerin höyüğün üst tabakalarında yol açtığı tahribata rağmen, Suriye-Hitit Projesi ve halen devam eden TAP kazıları, dikkatle planlanmış, Assur'un imparatorluk ideolojisine ve eyalet yönetim sistemine entegre olmuş bir merkez ortaya çıkartmıştır. Ancak son zamanlardaki arkeolojik keşifler Tayinat'ın tamamen bir Assur yerleşimine dönüştürülmediğine ve bölgeye özgü önceden var olan belli kültürel güç öğelerini yeni eyalet yönetim sistemine katan bir kontrol stratejisine işaret etmektedir.

Fig. 3: Amik Ovası haritası (Harita: S. Batiuk).

Geç Hitit Sitadeli

Suriye-Hitit Projesi kapsamında yapılan kazılar çoğunlukla Batı Merkez Alanı'nda, yani höyüğün en yüksek kısmındaki sitadel alanında yoğunlaşmış ve Chicago'lu arkeologların Demir Çağı I ve III arasına tarihlediği beş ayrı mimari evre ya da yapı katı açığa çıkarılmıştır (Yak. MÖ 1000/950-550/500 ya da Amik O Evresi; Haines 1971: 2, 64-66; Pucci 2008) (Fig. 4). Chicago ekibine göre, bu mimari evrelerden Batı Merkez Alanı'ndaki en iyi korunmuş ve en geniş evre olarak öne çıkan İkinci yapı evresi, Bina I'i de içeren *bīt hilāni* planında inşa edilmiş muazzam saray yapıları ve *megaron* tarzında inşa edilmiş, giriş portikosu çift aslanlı sütun kaideleriyle bezenmiş dikkat çekici bir tapınak yapısı olan Bina II'yi kapsamaktadır.³ İkinci yapı evresi, Bina III ve

2 Kunulua adının değişik biçimleri için, bkz. Parpola 1970: 206, 2013; Hawkins 1983. Wa/Palastin'in Assur-öncesi Kunulua'nın kontrolündeki bölgenin çok eski bir adı olduğu hakkındaki tartışma için bkz. Hawkins 2009.

3 Tayinat tapınaklarının mimari planının tartışması için bkz. Harrison 2012; *bīt hilāni*'nin Kuzey Suriye ve Assur'da MÖ 1. binyıl elit mimarisinin başlıca öğelerinden olması tartışması için bkz. Hrouda 1972-1975: 405-409.

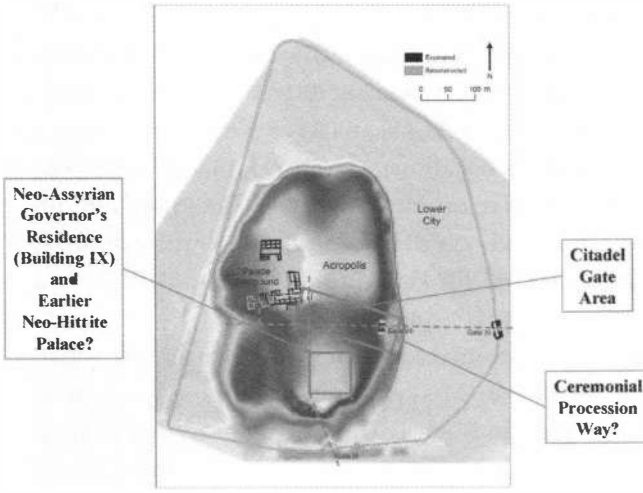

Fig. 4:
Tayinat Höyük'teki Batı Merkez Alanı, Sitadel Kapısı (XVII. Yapı), Yeni Assur Vali Sarayı (IX. Yapı) ve VII: Kapı arasındaki mekânsal ilişkiyi gösteren yukarı ve aşağı yerleşimler (Haz: S. Batiuk).

Bina XIV'ü içeren Birinci yapı evresinden belirgin bir stratigrafik ayrım gösterirken (Haines 1971: Lev. 94, 95; Harrison 2017: 279-280), sonraki Üçüncü yapı evresine göreceli olarak yumuşak bir geçiş olduğunu göstermiştir (Haines 1971: 64-66, levha 102, 103). İkinci yapı evresinin başlangıcı, en erken mimari evreye ait tabanlarda bulunan Luvice hiyeroglif parçalarına dayanarak MÖ orta/geç 9. yüzyıl-orta 8. yüzyıla, dolayısıyla Patina/Unqi Krallığı'nın yerel egemenliğini sürdürdüğü Suriye-Hitit Dönemi'ne tarihlenmiştir (Haines 1971: 66). Toronto ekibinin yaptığı kazılar ve özellikle Demir Çağı II ve III'de etkin olan kırmızı astarlı perdahlanmış çanak çömlek geleneği üzerinde yapılan analizler, İkinci yapı evresinin MÖ orta 9. yüzyıl/geç 8. yüzyıla tarihlenmesini güçlendirdiği gibi, III. Tiglat-pileser'in MÖ 738'de bölgeyi fethi ile Üçüncü yapı evresinin başlamasını ilişkilendiren ve bu dönemi MÖ orta/geç 8.-7. yüzyıllara tarihlenen tahminleri de desteklemektedir (Osborne 2011: 137-143; 2012: 47). İkinci ve Üçüncü yapı evreleri Demir Çağı II ve III boyunca devamlılık gösteren tipik kırmızı astarlı perdahlanmış çömlekçilik geleneği ile bağdaşmaktadır. Diğer bir deyişle, Demir Çağı II'de bazı yeni çanak çömlek formları ortaya çıksa da Demir Çağı II. evreye ait formların pek çoğu Demir Çağı III. evrede de devamlılık göstermektedir. Bu çömlekçilik geleneği Tayinat Höyük'te tarihsel olarak hem Patina/Unqi Krallığı'nı hem de Yeni Assur Dönemi'ni kapsar (Osborne 2011).

Döşemeli ve büyük bir alan olan Avlu VIII'in etrafında Bina I'e ek olarak, doğuda Bina II'ye bitişik bir ek yapı olan Bina VI ile kuzeyde Bina I'e bakan bağımsız bir anıtsal yapı olan Bina IV gibi başka *bît hilāni* yapılar da inşa edilmiştir. Ayrıca her bir yapının cephesi sütun ve bazalttan oymalı sütun kaideleriyle bezenmişti (Haines 1971: Lev. 75, 78, 97, 103). Yukarı sitadele güneybatıdan giriş sağlayan büyük bir kapı kompleksi olan Kapı XIII döşemeli bir

yol ile Avlu VIII'e bağlanıyordu. Höyüğün doğu kenarında bulunan Kapı VII aşağı ve yukarı yerleşimler arasında geçit sağlarken, Kapı II ve XI aşağı yerleşimin dış duvarlarından içeriye giriş sağlamaktaydı. Kapı VII ise muhtemelen bir yolla Tapınak XVI'nın güneyinde yapılan kazılarla ortaya çıkartılan Kapı XVII'ye bağlanıyordu. İnce kesilmiş bazalt ortostatlar (Haines 1971: 64-65) ile Kapı VII'nin yakınında bulunmuş ve oturan bir heykele ait olduğu tahmin edilen bazalt insan başı parçalarının bu geçit alanlarıyla bağlantılı oldukları tahmin edilmektedir (Haines 1971: 60-61; Hawkins 2000: 365-367; Harrison 2017: 280 ve n. 18).

TAP tarafından Demir Çağı II'ye tarihlenen yerleşimin üzerinde yürütülen araştırmaların ana odağını Batı Merkez Alanı'nın güneyi ve doğusu oluşturmuştur. Suriye-Hitit Projesi'nin Bina XIV'ün doğu duvarının dış yüzü boyunca, Bina I ile Tapınak II'nin doğusunda açtığı derin bir kuzey-güney açmasının doğusunda, 2007'de aralarında Bina I'in doğusunda bulunan iyi korunmuş taş döşeme de olmak üzere buradaki yüzeyleri kesen kazılar yapılmıştır. TAP tarafından yürütülen kazılar Tapınak II'ye benzer şekilde *megaron* planında inşa edilmiş küçük bir üç bölümlü tapınağın yanmış kalıntılarını ortaya koymuştur.⁴ Bina XVI (ya da Tapınak XVI) olarak adlandırılan bu yapı, Bina II (ya da Tapınak II) ile birlikte Demir Çağı III'e tarihlenen Assur çifte tapınak kompleksinin bir parçasını oluşturmaktaydı (yak. MÖ geç 8.-7. yüzyıllar; Harrison 2012: 3-21; Harrison, Osborne 2012: 125-43). Tapınak XVI'nın güneyinde 2011-2017 arasında yapılan kazılar, daha erken bir geçit kompleksi olan Bina XVII'yi ve olasılıkla Yeni Assur fethinden önce Kunulua'da hüküm süren yerel Suriye-Hitit ya da Luvi ailenin krali gücünü sergileyen bir dizi heykeli, yerlerinden atılmış vaziyette ortaya çıkardı. Bu heykellerin bazıları gömülmüşken, bazılarının tahrip edildiği görülmüştür. Ayrıca heykellerin özgün sergilenme konumları daha sonraki faaliyetler sırasında tahrip edildiği için, heykellerin orijinal yerlerinin tespiti güçtür. Yine de politik ve dinsel öneme sahip bu alanın son derece seçkin ve elit özelliği, parçalanmış heykel kalıntılarına ve bilinçli yapılmış tahrifatına açıkça yansımıştır. Dahası, özel toplu etkinlik ve törenlere ayrılan bu kamusal alanın önemini yitirmediği açıktır. Bu alanın Assurlular tarafından kuzeyde ve batıda tapınaklarla kapanır şekilde bir kutsal alan olarak yeniden düzenlenmesi, alanın Demir Çağı III'e yansıyan toplumsal önem ve değer devamlılığına güçlü bir vurgu yapar (Denel, Harrison 2017).

2011-2017 arasındaki TAP kazıları sırasında yerel sanatsal geleneklerin ih-

4 Tapınak II'de son zamanlarda yürütülen konservasyon çalışmaları, Suriye-Hitit Projesi'nin tuttuğu saha kayıtlarıyla birlikte ele alındığında, Tapınak II'nin kronolojik olarak İkinci yapı evresine tarihlenmesi hakkında kuşku doğurmuştur (Harrison 2017: 280 n. 16). Orijinal öneri şimdilik tutulurken araştırmalar, özellikle tapınak yapısının hemen doğusunda devam eden kazılarla bağlantılı olarak Tapınak II'nin kronolojisini çözmeye odaklanmıştır.

tişamını gösteren bazalt heykeller bulunmuştur. Bir metreden fazla yükseklikte ve uzunlukta, kötülüğe karşı koruyucu nitelikte (*apotropaic*) oturur vaziyette betimlenmiş bir aslan heykeli, sıra sıra kerpiç ve çanak çömlek tabakaları içeren bir dolgunun içinde bulunmuştur (Fig. 5). Heykelin Kapı XVII'nin hemen kuzeyinde, doğuya bakar şekilde kuzeye doğru baş aşağı atıldığı anlaşılmaktadır (Fig. 6). Kapı XVII'nin hemen güneyinde, iki tarafındaki çifte aslan protomalarını dizginleyerek kontrol eden "Hayvanların Efendisi" motifinde betimlenmiş çömelen sakallı bir figür içeren ve tahrip edilmiş bir heykel kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında arkasında Luvice hiyeroglif yazıt olan torso ve başı korunmuş bir erkek heykeli en çarpıcı keşif olarak öne

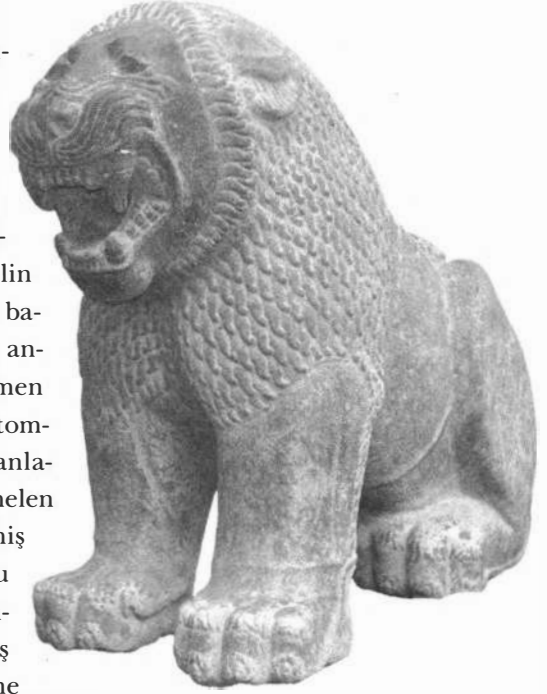

Fig. 5: Aslan heykeli (Foto: J. Jackson).

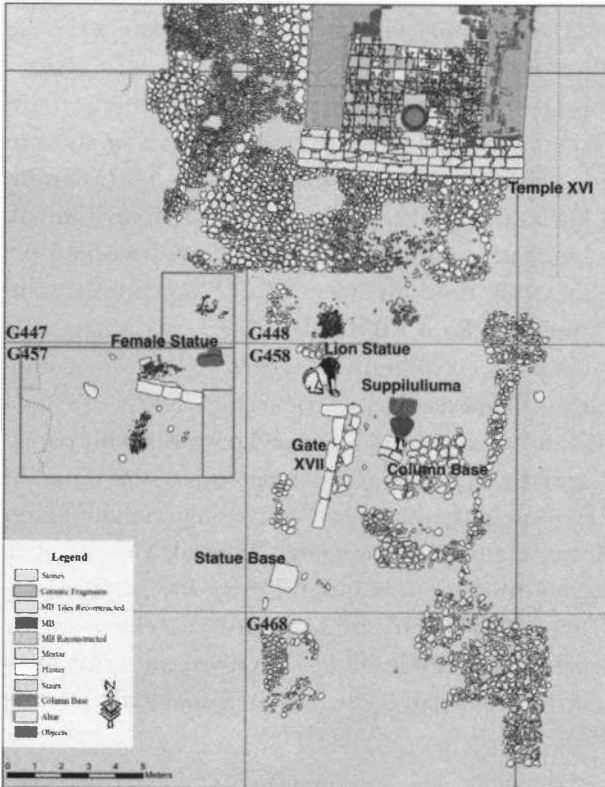

Fig. 6: Tapınak XVI'nın güneyindeki kutsal alanda atılmış heykelleri gösteren plan (Haz: S. Batiuk).

çıkılmaktadır. Yazıtta, Suppiluliuma olarak tanımlanan heykel, büyük ihtimalle Unqi/Patina'nın MÖ 9. yüzyıl ortalarında hüküm sürmüş tanınmış bir kralına aittir (Weeden 2013: 12, 15-16). Suppiluliuma'nın yaklaşık bir ton ağırlığındaki bu heykeli, Tapınak XVI'nın girişinin hemen güneyine, tapınağın doğrudan ekseni üzerinde aşağı bakar şekilde atılmış olarak bulundu; bitişiğinde kireçtaşından oyulmuş, yine kötülüğe karşı koruyucu nitelikte kanatlı boğa ve kanatlı sfenks imgeleriyle bezeli ve bezemesiz tarafı düzleştirilmiş bir dairesel sütun kaidesi bulunmaktaydı (Fig. 7). En son 2017'de yürütülen kazılarda, aslan heykelinin batısında yine atılmış, tahrip edilmiş bir kadın heykeline ait bir torsonun üst bölümü ortaya çıkarıldı.

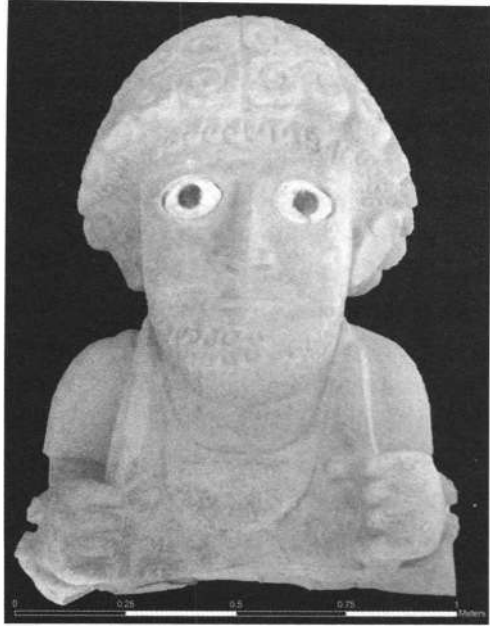

Fig. 7: Suppiluliuma heykeli (Foto: J. Jackson).

Parçaları 1930'larda Chicago ekibi tarafından bulunan Luvce hiyeroglif yazıtlarla oyulmuş anıtlar da yine muhtemelen aynı döneme aitti ve Toronto ekibinin bulduğu heykellerle aynı kaderi paylaşıyordu (Haines 1971: 66). Bu parçaların pek çoğu olasılıkla 2. Tayinat Yazıtı olarak adlandırılan, Tapınak XVI'nın önünde yükselen bir platformun üstüne oturtulduğu anlaşılan bir stele aitti (Haines 1971: 45, Lev. 74B; Hawkins 2000: 367-368). Bu anıtsal yazıtlar, heykeller ve Kapı XVII, belki de Kapı VII'den Batı Merkez Alanı'na veya sitadele doğru uzayan törensel bir geçit yolunun göstergesi ve kraliyet otoritesinin gerçekten etkileyici bir sergilemesi olmalıydı (Harrison 2017).

Tapınak XVI'nın daha erken bir evresinin bu anıtsal kompleksin bir parçası olup olmadığı henüz net değildir. Yine de tapınağın batı duvarının bir kesiti de dahil olmak üzere bir dizi sondaj, Demir Çağı II'ye tarihlenen daha Erken bir evre içeren karmaşık bir inşaat tarihine işaret eder. Tapınak XVI'nın etrafında üçüncül bağlamlarda dağınık olarak bulunan Luvce hiyeroglif parçaları da yine bu daha erken Demir Çağı II evresinin varlığını desteklemektedir (Harrison, Osborne 2012). 2017'de özellikle bu kronoloji ve stratigrafi sorununu çözmek için başlatılan araştırmalar halen devam etmektedir (Denel, Harrison 2017).

Yeni Assur Kinalia/Kullania

Patina/Unqi Krallığı'na ve başkenti Kunulua'ya yapılan en erken tarihsel atıflar Demir Çağı II'de Yeni Assur'un genişleme dönemine, tam olarak II. Assurnasirpal'ın krallığına denk gelir. Kalhu'da (Nimrud) kurduğu yeni başkenti kutlamak için yak. MÖ 879'da verdiği ziyafetin anısına diktığı Ziyafet Steli'nde II. Assurnasirpal davetliler arasında Patina'dan (^{kur} *pa-ti-na-a*) söz eder (Grayson 1991: 290, 293, A.O.101.30 35, 144). Ayrıca II. Assurnasirpal yak. MÖ 870'te yönettiği kuzey Suriye seferi sırasında Patina kralı Lubarna'dan haraç aldığını da kaydeder ve kraliyetin başkentini Kunulua (^{uru} *ku-nu-lu-a*) olarak belirtir (Grayson 1991: 216-219, A.O.101.1 iii 71-84). II. Assurnasirpal Kalhu'daki yeni başkentine buradan sürgün ettiği halkları yerleştirdiğine işaret etse de Unqi/Patina Krallığı'na müdahaleleri bütünüyle baskıcı gibi görünmez. Yine de oğlu III. Salmanassar bölgesel güçlerin oluşturduğu bir koalisyona çok saldırganca cevap vermiş, MÖ 857 ve 853'te Patina'nın iki hükümdarından, Sapalulme ve Qalparu(n)da'dan ağır haraçlar kesmiş, hatta Qalparu(n)da'nın kızını da çeyiziyle birlikte almıştır (Grayson 1996: 16-17 A.O.102.2 i 42-ii 12; 18 A.O.102.2, ii 21-24a; 23 A.O.102.2 ii 84). Sapalulme'nin Tapınak XVI'nın önüne atılarak gömülmüş büyük erkek heykelinin arkasında yazıtı bulunan Suppiluliuma'nın Akkadca ismi olması muhtemeldir (Weeden 2013: 15-16). Dahası, Qalparunda, Avlu VIII alanında bulunan 1. Tayinat Yazıtı'nın parçalarından bilinen Halparuntiyas'ın Akkadcası olabileceğini düşündürmektedir (Hawkins 2000: 366). Siyah Obelisk (yak. MÖ 829) ise Patinalı kralın "ülkenin halkı" tarafından suikasta uğradığından ve tahta "kral ailesinden olmayan bir kişi" olan Surri'nin çıkmasıyla ilişkili olarak Lubarna diye birinden söz eder (Grayson 1996: 69 A.O.102.14 146b-156). Bu, II. Assurnasirpal'ın yaklaşık 40 yıl önce karşılaştığı kralla aynı isimde başka bir kral olabilir. Her halükârda, Salmanassar Surri ile destekçilerini öldüren generali Daiian-Assur aracılığıyla duruma müdahale etmiş, yüklü miktarda haraç almış, sonra da Assur kralının anıtsal bir kralı heykelini "tanrılarının tapınağına" dikmiştir.⁵

Yeni Assur Sitadeli

Tapınak XVI'nın önündeki kamusal alanın anıtsal heykellerle birlikte tahrip edilmesi, Yeni Assur kaynakları tarafından yansıtılan güç çekişmeleriyle veya

5 III. Salmanassar'ın krallığına tarihlenen yazıtlarda yak. MÖ 850'den itibaren Unqi ismi Patinu'yla değişimli olarak kullanılır. Unqili Qalparunda hakkındaki krali yazıtlar için bkz. Grayson 1996: 11 A.O.102.1 93', Balawat Kapıları yazıtları için bkz. Grayson 1996: 142 A.O.102.69, kralın Fort Shalmaneser'de bulunan tahtının kaidesindeki yazıt için bkz. Grayson 1996: 139 A.O.102.60. Hubaya'nın eponiminde Unqu'ya karşı bir seferden söz eden MÖ 829'un Eponim Kroniği için bkz. Glassner 2004: 166-167. Yazıtında Unqi yerine Patina'nın adı geçen Siyah Obelisk'te de aynı olaydan söz edilir (Grayson 1996: 150-151 A.O.102.91).

III. Salmanassar'ın bunlara yanıt olarak müdahalesiyle ilişkilendirilebilir. Alternatif olarak, metinlere göre Unqi kralı Tutammu Assur kralına ettiği sadakat yeminini bozunca, MÖ 738'de Patina/Unqi'yi fethedişini anlatan III. Tiglat-pileser de tahribin kaynağı olarak olasılıkların arasında öne çıkmaktadır (Tadmor, Yamada 2011: 39-40 Ann. 12; 133-131 Ann. 50). Yazılı belgeler ayrıca III. Tiglat-pileser'in Unqi/Patina Krallığı'nı bir eyalete indirgediğini, bütün bölgeyi genişleyen Yeni Assur İmparatorluğu'na kattığını ve eyaleti artık Kinalia/Kunalia olarak sözü edilen başkentten yönetmesi için bir hadımı yerel vali (*bēl pāhiti*) olarak atadığını gösterir. Tiglat-pileser'in aynı zamanda Yeni Assur'un genel siyasal ve ekonomik yayılım politikasının bir parçası olarak yeni eyalete yabancıları yerleştirdiği belirtilir (Tadmor, Yamada: 39-40 Ann. 12; 68 Ann. 26).

Ancak, eyaletlerdeki nüfusa Assur İmparatorluğu'nun siyasal kurumlarının bütün yönleri dayatılmıyordu. Aslında Tayinat sitadeliindeki İkinci ve Üçüncü yapı evreleri arasındaki mimari ve maddi kültürel devamlılık, değişimin ağırlıkla siyasal olduğuna, kültürel olmadığına işaret eder. Chicagolu araştırmacılar, Üçüncü ve Dördüncü yapı evrelerinde, şehir bir Yeni Assur eyalet merkezi olarak işlediği sırada gerçekleşmiş bazı onarımlar ve yeni inşaat faaliyetleri tespit etmiştir (Haines 1971: 66). Bu eklemeler başkente verilen yeni işlevlerle aynı zamanda olmuş gibi görünmekle birlikte, belli yerel öğelerin belki de yerel nüfusu var olan toplumsal ve siyasal kurumlar yoluyla yönetmek amacıyla devam ettirildiği düşünülebilir.

Üçüncü ve Dördüncü yapı evrelerinde (Demir Çağı III) yeni binalar inşa edilmiştir. 46 x 87 m boyutunda, dikdörtgen şeklinde yükseltilmiş büyük bir yapı olan Platform XV Batı Merkez Alanı kompleksini yeniden tanımlamıştır (Haines 1971: 43-44, Lev. 101). Platformun işlevi tam olarak anlaşılmassa da yükseltilmiş bir dinsel yapıyı desteklemiş olması muhtemel görünmekle birlikte, güneydoğusunda kerpiç döşeli bir avlu aracılığıyla doğrudan Tapınak XVI ile bağlantılı olduğu TAP tarafından yürütülen çalışmalar ışığında anlaşılmış ve dolayısıyla daha büyük dinsel bir komplekse dahil olduğu görülmüştür (Harrison 2016: 256).

Chicago ekibi, yukarı höyüğün güneydoğu kısmındaki bir tümsekte yapay olarak yükseltilmiş bir platform üzerinde Assurlulara özgü avlu tarzında inşa edilmiş Bina IX yapı kompleksinin de kazısını yapmıştır (Fig. 4). Yeni Assur valisinin konutu olarak tanımlanan bu yapı, olasılıkla geniş bir alandan görülebiliyordu. Ayrıca, yukarı höyüğün doğu kenarında bulunan ve kesik başlar taşıyan Assur giysileri içinde asker imgeleriyle bezeli Kapı VII; aşağı yerleşimi törensel bir geçit yolu aracılığıyla yukarı höyük ve Bina IX ile bağlıyordu. Aynı zamanda, Yeni Assur kralının yerel temsilcisi olan valiyi ziyarete gelen bütün konuklar için verilen ezici güç ve otorite mesajı açıktı (Haines 1971: 60-61; Harrison 2005: 26, Fig. 1; Harrison: 2017: 288). IX. Yapı sıvalı kerpiç duvar-

lardan ve pişmiş tuğla döşeli bir dizi avlu etrafında düzenlenmiş odalardan oluşmuştu. Başlıca odası veya kabul salonu olan C Odası, kompleksin güney tarafındaydı ve büyük ihtimalle Demir Çağı'nda Tayinat'ın daha yakınından akan Asî Nehri'ne bakıyordu (Batiuk 2007). Kabul salonunun duvarları mavi boyalıydı. Güney duvarındaki kireçtaşından dikdörtgen bir hazne muhtemelen ritüel yıkanma ve arınma amaçlarına yarıyordu. Odanın batı tarafında bulunan çakıltaşı döşemedeki iki paralel yiv sırası, olası portatif bir mangalı destekliyordu (Haines 1971: 62, Lev. 84; Harrison 2016: 256).

Chicago ekibinin yürüttüğü kazılar, Batı Merkez Alanı'nda bulunan *bît hilāni* yapılarının Yeni Assurlular tarafından elden geçirildiğini ve tekrar kullanıldığını ortaya koymuştu. Toronto ekibinin yürüttüğü kazılar da yukarı höyüğün doğu kenarında Demir Çağı'nın III. evresine tarihlenen başka bir avlulu yapıyı kısmen ortaya çıkarmıştır. Düzenlenmiş kerpiç bir platform üstünde bulunan bu yapının yine kerpiçten inşa edilmiş duvarları sıvanmış ve beyaz plasterle kaplanmıştı. Aralarında kırmızı astarlı perdahlanmış çömlek ve yerel Assur Saray Kapları olan büyük miktarlarda çanak çömlekle birlikte, bir dizi mühür, mühür baskısı ya da bulla, bu büyük yapının kamusal, olasılıkla idari işlevine kuvvetle işaret eder ve yapıyı MÖ geç 8.- erken 7. yüzyıla tarihler (Harrison, Batiuk, Denel 2010). Yukarı höyüğün kuzey kenarındaki sınırlı kazılar, Demir Çağı III'e tarihlenen masif kerpiç duvarla çevrili büyük bir alanı ve olasılıkla askeri etkinliklerle ilgili üretime işaret eden endüstriyel kanıtları ortaya çıkartmıştır.

Suriye-Hitit Projesi yukarı höyüğün en yüksek kısmında Beşinci (son) yapı evresine ait bir dizi kalıntı tanımlamış olsa da (Haines 1971: 66), kötü korunmuş bağlamlarından dolayı bu yapıların tarihleri net değildir.

Suriye-Hitit Projesi iyi korunamamış kontekstlerdeki çeşitli buluntuları Üçüncü ve Dördüncü yapı evrelerine tarihlemiştir. Bunların arasında bir silindir mühür, çiviyazılı taş parçalar, yazıtlı tabletler, Assur Sırlı ve Saray Kapları, metal araba öğeleri ve dikkat çekici olan "Assur kralı Tiglat-pileser'in hayatı için" şeklinde ithaf yazıtı işlenmiş dekoratif bir bakır disk bulunmaktadır (Harrison 2005: 29). Çiviyazılı taş parçaların yakın zamanlarda yapılan analizleri, bunların MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında II. Sargon'un diktiği tek bir anıtsal stelin parçaları olduğunu işaret eder (Lauinger, Batiuk 2015).

XVI. Tapınak ve Yeni Assur Dinsel Ritüeli

TAP tarafından bulunan en önemli yapılardan biri olan Bina XVI, Tayinat'taki Yeni Assur'un dinsel varlığı ve idaresi hakkında önemli bilgi sağlamıştır. Kazısı daha erken yapılan Bina II ile birlikte, birbirine dik olarak konumlanan bu iki tapınak yapısı, taş döşemeli merkezî bir avlu ve Tapınak XVI'nın arkasına eklenen yükseltilmiş platform yapısı (Platform XV) ile birlikte, bir kutsal

Fig. 8: XVI. Tapınağın kerpiç konservasyon sonrası havadan görünüşü (Foto: M. Akar).

alan içinde bulunan tipik bir Yeni Assur Çifte Tapınak kompleksi oluşturmaktaydı (Fig. 8). Sonradan açılan çukurlar, taş ve toprak alma faaliyetleri tarafından ağır tahribata uğramasına rağmen, avlunun daha erkene tarihlenen Kapı XVII kompleksini ve Assur öncesi hanedanlara ait heykellerin kalıntılarını gizlediği anlaşılmaktadır. İki tapınak plan olarak birbirine benzese de Tapınak II (12 x 25

m) XVI'dan (9 x 21 m) biraz daha büyüktür ve Dördüncü yapı evresinde terk edilmiş olduğu düşünülmektedir (Haines 1971: 65).

2008 ve 2009 yıllarında kazısı yapılan Tapınak XVI'nın geçirdiği yangın nedeniyle son kullanım evresi günümüze iyi korunarak ulaşmıştır. Ayrıntılı bezenmiş bir bazalt sütun kaidesi, geniş fakat sığ bir taş merdivenle tapınağa güneyden giriş sağlayan portikonun tabanında derine oturtulmuştur. Veranda, tapınağın dış duvarlarına eklenen bir çift payanda ile merkezdeki odadan ayrılmıştır. Diğer bir çift payanda merkezi odayı ikiye bölmüştür. Arkadaki daha küçük odada veya *cellada*, her iki tarafından dört alçak basamakla erişilen pişmiş tuğlalardan yapılmış dikdörtgen bir podyum bulunur. Doğusunda olasılıkla sunak olarak kullanılan müstakil bir kerpiç yapı bulunmaktaydı. Podyum ve sunak sıvalıdır. Tapınak II'de görüldüğü gibi Tapınak XVI'nın da dış duvarları "ahşap kafes" tekniğinde inşa edilmiş, sıvanmış ve beyaz plaster kaplanmıştır. Üst yapıdaki ahşap girişlerin ve kapı eşiklerinin bazılarının binayı yok eden yoğun yangına rağmen korunduğu görülmektedir. İç odada bulunan çanak çömlekler MÖ 7. yüzyıla tarihlenen tipik Yeni Assur malzemesini temsil etmektedir (Harrison 2012: 11-18; Harrison, Osborne 2012: 13).

Merkez oda ile aralarında olasılıkla kült eşyalarının kalıntıları olan perçin parçaları ve oyulmuş fildişi kakmalar, şarapnel gibi küçük tunç parçacıkları, altın ve gümüş varak parçalar ve bir parça göz kakması kalın bir tabaka oluşturan yanmış tuğla çöküntüsü altında kalmıştır. En kutsal alan olan arka odada yapılan araştırmalarda; altın, tunç ve demir aletler, Assur stilinde sırlı büyük bir kap, libasyon kapları, yağ kandilleri, çivi yazılı kil tablet parçaları ve Esarhaddon'un krallığı dönemine ait, üzerinde uzun bir anlaşma ya da yemin (*adê*) metni bulunan büyük bir tableten oluşan zengin bir buluntu grubu ele

geçmiştir (Harrison, Osborne 2012: 134-138).

40 x 28 cm boyutundaki bu büyük kil tablet, Esarhaddon'un ölümünden sonra oğlu Assurbanipal'ın tahta çıkmasını desteklemek ve sadakatini garantilemek amacıyla yerel valiye (*bēl pīhātī*) dayatılan yeminini içermektedir ve bu içeriğe dayanarak MÖ 672'ye tarihlendirilmiştir (Lauinger 2011: 8; Lauinger 2012) (Fig. 9). Aslına bakılırsa bu tablet, Kinalia/Kullania'daki valinin Esarhaddon'a ve oğluna sadakatini neredeyse "görev" ya da "kader" olarak kabullendiğini göstermektedir (Lauinger 2013). Dolayısıyla bu tablet, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında olduğu tahmin edilen Tapınak XVI'nın tahribi için *terminus post quem* [en erken tarih] oluşturur. Tabletten ön yüzü yangında büyük oranda tahrip olmuşsa da

Esarhaddon'un selefi olan Sanherib'in mührünün baskısı kısmen korunmuştur (Lauinger 2012: 90). 674 korunmuş satırdan oluşan yemin tabletinin krali Nimrud şehrindeki Nabu Tapınağı'nda bulunan birkaç paraleli vardır; bunlar topluca Esarhaddon'un "Vassal Anlaşmaları" olarak adlandırılmıştır. Bu tabletlerde, Assur'un doğu topraklarında bulunan sekiz farklı vassal hükümdar ya da şehir efendisi tarafından edilmiş yeminler kaydedilmiştir (Wiseman 1958; Lauinger 2011: 8). Sanherib'in mühür baskısı bu yemin tabletlerinde de bulunmuştur; ayrıca bunlar Tanrı Assur'un üç farklı mührüyle de mühürlenmiştir.⁶

Tayinat'ta bulunan yemin tabletinin keşfi, imparatorluğun batı bölgelerinde şimdiye kadar bulunmuş tek örnek olarak benzersizdir. Tablet aynı zamanda isimleri verilmese de yerel idarenin sivil veya askeri başlıca üyeleri olduğu anlaşılan 16 resmi eyalet görevlisinden ya da görevli grubundan söz eder. Uzun lanet listesi büyük oranda kalıp cümlelerden oluşsa da ikisi Kuzey Asi Vadisi bölgesine özgü gibidir. Lanetlerden biri Kurbailli ilahi çift Adad ile Şala'nın adlarını anarken, ikincisi ise Tanrıça Şarrat-Ekron'un adını anar. Bunların ikisi de diğer

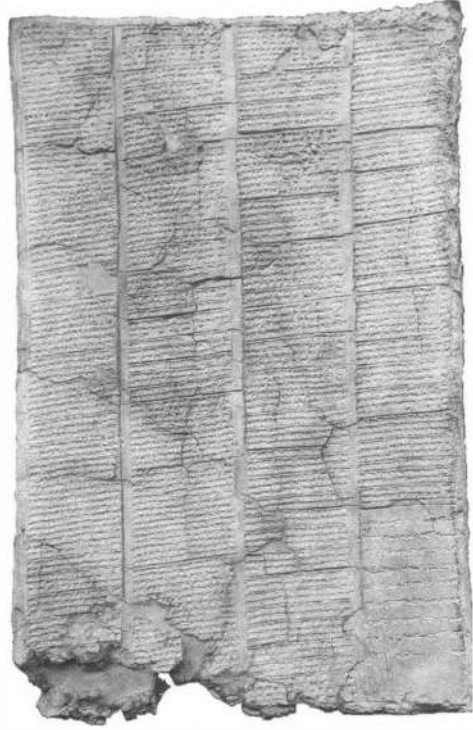

Fig. 9: Esarhaddon'un XVI. Tapınakta bulunan yemin tableti (Foto: J. Jackson).

6 Bu mühürlerden biri Eski Assur Dönemi'ne, biri muhtemelen III. Tiglat-pileser'in zamanına ve bir diğeri de Esarhaddon'un babası Sanherib'e tarihlenir. Daha fazla tartışma için bkz. Lauinger 2013: 108-109 ve n. 36.

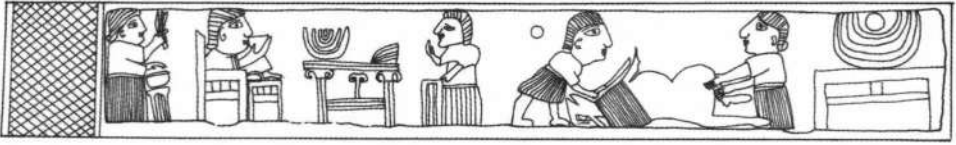

Fig. 10: Tapınak XVI'da bulunan pyksis
(Foto: J. Jackson; çizim: F. M. Haughey).

yemin tabletlerinde bulunmamıştır fakat Kuzeybatı Suriye ve Levant'a aşınadır (Lauinger 2012: 90-91, 113, 119).⁷ Tayinat yemin tableti özünde Assurlu bir güç ve otorite göstergesi olmakla birlikte, önemli yerel dinsel semboller ve teoloji içermektedir. Aslında Tapınak XVI'nın buluntu içeriğinde yerel kültürel ve tarihsel önem taşıyan öğeler de bulunmaktaydı.

Yemin tabletinin hemen yakınındaki podyumda da bir grup çivi yazılı tablet bulunmuştur. Bu belgelerin çoğu *Iqqurīpuš* olarak bilinen, çeşitli etkinlikler için uygun ayları belirleyen bir dizi bilimsel Mezopotamya hemeroloji metnine aittir (Lauinger 2016). Lauinger bu tabletlerin tapınağın en kutsal alanında yemin tabletiyle birlikte sergilendiği düşüncesini ortaya koymuştur (Lauinger 2011: 12; Harrison, Osborne 2012: 137). Bu tabletlerin adak olarak sunulmuş ve ibadet odağı olarak işlev görmüş olsa da tapınağın en kutsal alanında bulunmaları, hatta belki de sunağın tam karşısına dikkatle yerleştirilmeleri, önemli dinsel törenlerde yer almış olduklarını kuvvetle işaret eder. Esarhaddon'un diğer tabletleri, Nimrud'da Nabu Tapınağı'nda her yıl *akītu* töreninin yer aldığı *bīl akītu* ("akītu evi") olarak tanımlanan odalar kompleksindeki Ezida olarak adlandırılan taht odasında bulunmuştur. Çok eski bir Mezopotamya töreni olan *akītu*, sembolik olarak ilahi otorite tarafından krallığın tekrar kurulmasını vurgulayarak doğanın yeniden canlanışını kutluyordu. Tayinat ile Nimrud'daki buluntu alanları arasındaki benzerlik, her iki merkezde Yeni Assur kralının nihai gücünü vurgulayan kutlama ve törenler arasında da işlevsel bir benzerlik olduğuna işaret eder (Lauinger 2013: 111-112). Tapınakta bulunan Assur sırlı kap örneği, yağ kandilleri ve libasyon testisi gibi diğer kült eşyaları özünde Assurlu dinsel ritüellere işaret ederken, belirgin Suriye-Hitit tarzında oyulmuş, ataların şölen sahnesi ile hayvan kurban edilmesini gösteren bir kutu da yerel kültürel ve dinsel geleneklerin korunmuş (veya benimsenmiş) olduğuna işaret eder (Fig. 10).

⁷ Tel Miqne ile bağlantılar için bkz. Harrison 2014: 414-415; Aramice Gozan "kralı", Akkadca ise Gozan bölgesinin "valisi" veya efendisi (*šaknu*) denilen Haddy-it'i'nin Tell Feheriye'de bulunan heykelindeki çifte yazıtta Adad ve Şala'nın adının geçmesi hakkında bkz. Lipiński 2000: 128-133.

Sonuç

Tayinat kutsal alanının Geç Hitit hükümdarlarının atalarının heykelleriyle ve kötülüğe karşı koruyucu nitelikte (*apotropaic*) figürlerle bezeli bir kompleks-ten, yeniden düzenlenerek belirgin Yeni Assur dinsel mimarisi ve kült ikonlarından oluşan bir kompleks haline getirilmesi ilk bakışta esaslı bir dönüşüm gibi görülebilir. Ancak yerel dinsel, siyasal ve ideolojik değerleri vurgulayan kutlamaların ve tören alaylarının Yeni Assur hâkimiyetiyle sona ermediği açıktır. Suriye-Hititlerin atalarını anan kutlamaları sona ermiş olsa da çok büyük ihtimalle Nabu heykelinin mabedinden çıkarak çeşitli kutsal alanlardan geçip şehrin dışına taşınmasını içeren *akītu* bayramı da dahil olmak üzere, Kapı VII kapsamında bulunan Yeni Assur anıtlarının gösterdiği gibi, yeni törenlerin ve geçit kutlamalarının bunların yerini aldığı açıktır (Oates 1957). Bu şekilde işleyen bir bağdaştırma stratejisiyle Yeni Assurlular yerel güç yapılarını kendi imparatorluk sahalarına başarıyla katmışlardır.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Braidwood, R. J., Braidwood, L. S. (1960) *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages: Phases A-J*, Oriental Institute Publications 61, Chicago: University of Chicago Press.
- Batiuk, S. (2007), "Ancient Landscapes of the Amuq: Geoarchaeological Surveys of the Amuq Valley: 1999-2006", *The Canadian Society for Mesopotamian Studies* 2: 51-57.
- Denel, E., Harrison T. P. (2017) "The Neo-Hittite Citadel Gate at Tayinat (Ancient Kunulua)", S. R. Steadman, G. McMahon (eds.), *The Archaeology of Anatolia, Volume II, Recent Discoveries (2015-2016)*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing: 136-153.
- Glassner, J. -J. (2004) *Mesopotamian Chronicles/Chroniques Mésopotamiennes*, B. R. Foster (transl.), Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Grayson, A. K. (1991) *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods: Volume 2: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Toronto: Toronto University Press.
- Grayson, A. K. (1996) *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods: Volume 3: Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, Toronto: Toronto University Press.
- Haines, R. C. (1971) *Excavations in the Plain of Antioch II: The Structural Remains of the Later Phases: Chatal Hüyük, Tell al-Judaiah, and Tell Ta'yinat*, Oriental Institute Publications 92, Chicago: University of Chicago Press.
- Harrison, T. P. (2017) "Self-Representation and the Legitimation of Authority at Tayinat (Ancient Kunulua)", C. Levin, R. Müller (eds.), *Royal Self-Depiction and the Legitimation of Rulership*, Tübingen: Mohr Siebeck Verlag: 277-299.
- Harrison, T. P. (2016) "The Neo-Assyrian Provincial Administration at Tayinat (Ancient Kunalia)", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, MacDonald Institute Monographs, Cambridge, UK: MacDonald Institute for Archaeological Research: 253-264.
- Harrison, T. P. (2014) "Recent Discoveries at Tayinat (Ancient Kunulua/Calno) and Their Biblical Implications", C. M. Maier (ed.), *Congress Volume Munich 2013*, Leiden, Boston: Brill: 396-425.
- Harrison, T. P. (2012) "West Syrian Megaron or Neo-Assyrian Langraum? The Shifting Form and Function of the Tell Ta'yinat (Kunulua) Temples", J. Kamleh (ed.), *Temple Building and Temple Cult: Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2nd-1st Millennium BCE)*, Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 41, Wiesbaden: Otto Harrassowitz: 3-21.
- Harrison, T. P. (2011) "Temples, Tablets and the Neo-Assyrian Provincial Capital of Kinalia", *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 6: 29-37.
- Harrison, T. P. (2009a) "Neo-Hittites in the 'Land of Palistin'", *Near Eastern Archaeology* 72: 174-189.

- Harrison, T. P. (2009b) "Lifting the Veil on a 'Dark Age': Tayinat and the North Orontes Valley during the Early Iron Age", J. D. Schloen (ed.), *Exploring the Long Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake: Eisenbrauns: 171-184.
- Harrison, T. P. (2005), "The Neo-Assyrian Governor's Residence at Tell Tayinat", *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 40: 23-33.
- Harrison, T. P., Batiuk, S., Denel E. (2011) "Tayinat Höyük Kazıları, 2009", *Kazi Sonuçları Toplantısı* 32/3: 368-384.
- Harrison, T. P., Osborne J. F. (2012) "Building XVI and the Neo-Assyrian Sacred Precinct at Tell Tayinat", *Journal of Cuneiform Studies* 64: 125-143.
- Hawkins, J. D. (2009) "Cilicia, The Amuq, and Aleppo. New Light in a Dark Age", *Near Eastern Archaeology* 72: 164-173.
- Hawkins, J. D. (2000) *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions vol. 1: Inscriptions of the Iron Age*, Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D. (1983) "Kullani(a)", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6: 305-306.
- Hrouda, B. (1972-1975) "Hilani, Bit", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 4: 405-409.
- Janeway, B. (2011) "Mycenaean Bowls at 12th/11th Century BC Tell Tayinat (Amuq Valley)", V. Karageorghis, O. Kouka, *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions. An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th-7th 2010*, Nicosia: Leventis Foundation: 167-185.
- Lauinger, J. (2016) "Iqur ipuṣ at Tell Tayinat", *Journal of Cuneiform Studies* 68: 229-248.
- Lauinger, J. (2013) "The Neo-Assyrian adê: Treaty, Oath, or Something Else?", *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19: 99-115.
- Lauinger, J. (2012) "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary", *Journal of Cuneiform Studies* 64: 87-123.
- Lauinger, J. (2011) "Some Preliminary Thoughts on the Tablet Collection in Building XVI from Tell Tayinat", *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 6: 5-14.
- Lauinger, J., Batiuk S. (2015) "A Stele of Sargon II at Tell Tayinat", *Zeitschrift für Assyriologie* 105: 54-68.
- Lipiński, E. (2000) *The Aramaeans Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Lovaniensia Analecta 100, Leuven, Paris, and Sterling, Virginia: Peeters.
- Oates, D. (1957) "Ezida: The Temple of Nabu", *Iraq* 19: 26-39.
- Osborne, J. F. (2012), "Communicating Power in the Bit-Hilani Palace", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 368: 29-66.
- Osborne, J. F. (2011) *Spatial Analysis and Political Authority in the Iron Age Kingdom of Patina, Turkey*, Ph.D. dissertation, Harvard University.
- Osborne, J. F., Karacic, S. (2017) "Urbanism beyond the Acropolis: The Tayinat Lower Town Project Surface Survey, 2014-2015", *Anatolica* XLIII: 37-70.
- Parpola, S. (1970) *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, Part I: Texts*, Alter Orient und Altes Testament 5/1, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Pucci, M. (2008) *Functional Analysis of Space in Syro-Hittite Architecture*, Oxford: Archaeopress.
- Swift, G. F. (1958) *The Pottery of the 'Amuq, Phases K to O, and Its Historical Relationships*, Ph.D. dissertation, University of Chicago.
- Tadmor, H., Yamada, S. (2011) *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period: Volume 1: The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Ünlü, E. (2017) "Tell Tayinat Yerleşiminde Geç Tunç-Erken Demir Çağı Geçiş Dönemi Seramikleri Üzerinden Amik Ovası'nda Görülen Yerel Devamlılıklar ve Doğu Akdeniz Bağlantıları", *OLBA* XXV: 91-111.
- Ünlü, E. (2016) "The Pottery of the Latest Iron IA Phase at Tell Tayinat, Amuq", M. Akar, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu, Y. Heffron, É. Jean, E. Kozal, E. Şerifoğlu, A. U. Türkcan, S. Ünlüsoy (eds.), *Questions, Approaches, and Dialogues in the Eastern Mediterranean Archaeology: Studies in Honor of Marie-Henriette and Charles Gates*, Alter Orient und Altes Testament 445, Münster: Ugarit-Verlag: 601-616.
- Weeden, M. (2013) "After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palestine in North Syria", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 56: 1-20.
- Wiseman, D. J. (1958) "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", *Iraq* 20: 1-99.
- Yener, K. A. (2013) "New Excavations at Alalakh: The 14th-12th Centuries BC", K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 42, Leuven: Peeters: 11-35.

Tille

STUART BLAYLOCK*

Arka Plan ve Bağlam

Daha büyük ve daha iyi tanınan kuzeyindeki Melid ile güneyindeki Karkamış arasında bulunan Kummuh Krallığı, Fırat'ın batısında çeşitli Geç Hitit ve Arami oluşumları arasında Assur İmparatorluğu tarafından en son ilhak ediliyordu. Kummuh'un ilhakı II. Sargon döneminde, MÖ 708'de gerçekleşmişti. Bundan önce ve en azından III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) döneminden itibaren bu krallığa komşu daha az itaatkâr topraklar imparatorluğa katılırken, Kummuh Krallığı Assur ile zaman zaman huzursuz fakat yine de bağımsız ilişkiler kurduğu bir dönemden geçmişti. Kummuh toprakları yaklaşık günümüz Adıyaman iline tekabül eder ve buna belki Gaziantep'in kuzeyi de dahildir (Hawkins 1983: 338). Kuzey ve doğu sınırlarını Toros Dağları ile Fırat belirler. Sırasıyla Gurgum ve Karkamış'la olan batı ve güney sınırları ise daha az belirli olsa da bu sınırları (en azından bir dönem) iki nehir kolu oluşturmuştur; Akdeniz'e dökülen Ceyhan Nehri'nin bir kolu olan Aksu ile Fırat'ın Karasu

Fig. 1: Tille'deki höyüğün 1982'de, Demir Çağı tabakalarının kazılmasından önceki görünüşü (Foto: S. Blaylock, Haziran 1982).

Fig. 2: Tille'deki höyüğün 1990'da Demir Çağı tabakalarının kazılmasından sonraki, sular dolarken ve köprü gittikten sonraki görünüşü; ön plandaki petrol kulesine dikkat ediniz (Foto: T. Çakar, BIAA 08239).

kolu (bkz ss. 164-165, genel harita). Şimdi Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan Pazarcık Steli (bkz yukarıda ss. 153, 175-176), MÖ 805'te Kummuh ile Gurgum arasında Aksu sınırını belirler ve pekiştirir (Grayson 1996: 204-05; Hawkins 2000: 331-32). Kummuh'un adı yine Kummuh olan başkentinin, sonraki Hellenistik Kommagene Krallığı'nın başkenti, antik dönemin Samosata'sı olduğu ve 1990'da Atatürk Barajı suları altında kalan Fırat'ın batı yakasındaki büyük höyük yerleşmesi Samsat'ta bulunduğu neredeyse kesindir (Fig. 12).

Samsat'ın 45 km kuzeyinde, Fırat'ın yine batı yakasında konumlu olan Tille, bu krallığın bölgesinde dolayısıyla Yeni Assur eyaleti Kummuh'un (Kummu-hu/Kummuha/Kummuhi, Yeni Babilce Kimuhi) sınırları içerisinde kalıyordu. Tille Höyük yerleşmesinde 1979-1990 yılları arasında, o sırada devam eden Atatürk ve Karakaya barajları kapsamındaki "Aşağı Fırat" arkeolojik kurtarma projesinin bir parçası olarak Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından Dr. David French başkanlığında kazılar yapılmıştır (Fig. 1 ve Fig. 2'de Demir Çağı tabakalarının kazısından öncesi ve sonrası görülüyor). Yerleşme 1991'de sular altında kalmıştır (Fig. 3) ve şimdi suyun 100 m altındadır. Tille yerleşmesi ve (yeni adı Geldibuldu) köyü, Adıyaman'dan Kahta ve Siverek üzerinden Diyarbakır'a giden yeni bir anayol için 1970'lerde Fırat Nehri'nin üstünde yapılan bir köprünün batı tarafındaydı. 1970'lerde Keban Barajı'nın yapılmasından önce nehir bu noktadan geçilebiliyordu. Tille'de önemli Yeni Assur, Assur-sonrası ve Akhaimenid Dönemi yapılar, muhtemelen doğu-batı

Fig. 3: Tille Höyüğü'nün 1991'de su altında kaldığı sıradaki görünüşü
(Foto: T. Çakar, BIAA 09045).

istikametindeki bir yol üstünde, nehir/sınır geçişinde bulunan resmi yapıları. – Yine de söz konusu yol bugün olduğu gibi geçmişte de nehrin aşağısında ve yukarısında, Malatya yakınlarında ve Birecik'te Fırat'ı geçen ana yollara göre daha az kullanılan bir yoldu.

Assurluların Geç Hitit krallıklarıyla etkileşimlerine dair kendi anlattıkları üzerinden MÖ 8. yüzyılda Assur ile Geç Hitit Kummuh arasındaki ilişkilerle ilgili oldukça fazla tarihsel bilgiye sahibiz (Blaylock 2009: 27-32); yerli hiyeroglif yazıtlar da bu çerçeveye bir miktar katkı sağlayarak (Hawkins 1970; Hawkins 2000) hükümdarların sıralamasını, aile ilişkileri ve benzer konularda kimi ayrıntıları oluşturmamıza imkân verir. Görünen o ki Kummuh'un MÖ 8. yüzyıldaki hükümdarları, Assur ile Urartu arasındaki çetrefilli ilişkilerde çatışan ittifakları ve bağılıkları diğerlerinin çoğuna göre daha iyi idare etmiş, belki de doğru tarafı destekleyerek ve uygun haracı ödeyerek komşularının hepsinden daha uzun süre bağımsızlıklarını korumuşlardı. Assur'a karşı kendisinin rol almadığı bir isyanın ardından MÖ 712-708 arasında Kummuhlu Mutallu'nun komşu Melid (Malatya) üstünde hüküm sürdüğü bir dönem olmuş fakat bu durum kısa sürmüştü. MÖ 708'de Mutallu Assur'a karşı bir isyanda Urartu ile bizzat ittifak yapmış, bu durum askeri bir seferle bastırılmış ve Kummuh'un bir Assur eyaleti olarak ilhak edilmesiyle sonuçlanmıştı. Ancak bu tarihten sonra Kummuh'un tarihi muğlaklığa gömülür. Her ne kadar MÖ 7. yüzyıl Assur valilerinden üçünün adını bilsek de Assur'un MÖ 612-608'deki

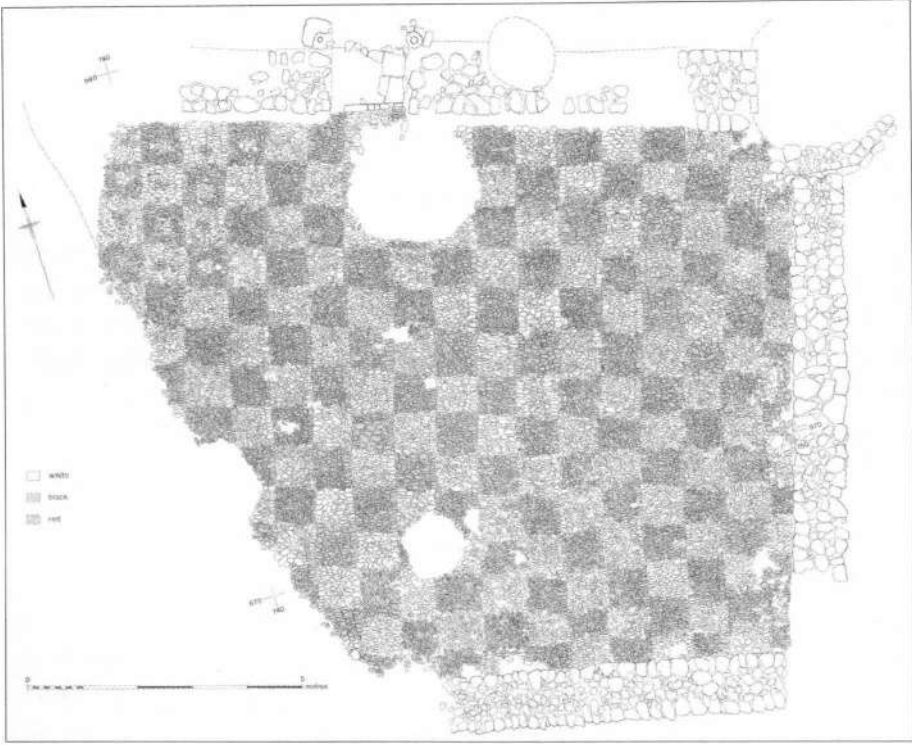

Fig. 5: Çakıltaş mozaik avlunun ayrıntılı planı (Çizim: D. Schlee/S. Blaylock).

Fig. 6: Avlunun genel görünümü, batıya doğru bakış (Foto: T. Çakar, BIAA 02833).

1980'lerdeki kazılarda bu döneme ait kısıtlı bilgi tespit edilen Samsat (Fig. 12) (Özgüç 2009: 53-54) dışında, Tille, Kummuh Krallığı'nda ve nehrin aşağı ve yukarı kısmında belli bir mesafede Yeni Assur Dönemi'ne ait ikna edici ve kapsamlı kalıntı veren tek yerleşmedir.

Yerleşmenin ve VIII. Tabakanın Tarifi

Tille'deki höyük, güneydoğu (nehir) tarafındaki daha alçak bir teras ve buna ek olarak etrafını muhtemelen çevreleyen düz bir yerleşimin dahil olduğu daha geniş bir ören yerinin çekirdeğini oluştuyordu. Höyüğün hemen çevresini kaplayan modern köy (Fig. 1) ile ardındaki geniş Hellenistik ve Roma iskânı, muhtemel daha erken düz yerleşimin izlerini belirsiz kılmıştır. Kazı höyüğe yoğunlaşmış, günümüze kalmış mimari planların tüm olarak çıkarılması hedeflenmiştir. Bu şekilde Ortaçağ, Hellenistik, Demir ve Son Tunç çağlarına tarihlenen çok sayıda tabaka ortaya çıkarılmıştır (Moore 1993; Moore, French yayına hazırlanıyor; Blaylock 2009; Blaylock 2016; Summers 1993). Tille'de Demir Çağı'na ait on yapı/mimari tabaka sırası içinde bulunan ve yerleşmenin incelendiği yayınlarda (Blaylock 2009; 2016) VIII. Tabaka olarak adlandırılan büyük, karmaşık ve uzun ömürlü yapı katı, Yeni Assur Dönemi'ni temsil eder. Bundan önce Kummuh dönemine tarihlenen Geç Hitit mimari tabakaları (IV. ve V. tabakalar) ile MÖ 8. yüzyılın daha geç kısmına ait iyi korunamamış silsile (ana iskânı höyük dışında olabilecek VI. ve VII. tabakalar) ise Assur sonrası (Yeni Babil?) Akhaimenid IX. ve X. tabakalar vardır (Blaylock 2009: 87-212). Dolayısıyla VIII. tabaka MÖ 8. yüzyılın en sonunda Kummuh'un ilhakından sonraya tarihlenmiş, iskânı MÖ 7. yüzyılın tümü olmasa da büyük kısmı boyunca sürmüştür.

VIII. tabakanın iç stratigrafisi, ikisi de yangınla yok olan üst üste iki inşaat evresiyle (VIIIa ve VIIIb tabakaları) aralarındaki (VIIIa tabakasının harabelerine çukurların kazıldığı) metruk evreden oluşur ve önemli ölçüde kullanım, değişiklik ve yıkım ayrıntısı gösterir. Plan dört öğeden oluşur (Fig. 4): (i) Kuzey kenarda, ortasında çıkıntı yapan bir kule bulunan savunma amaçlı çevre duvarının kalıntıları. Bu duvarın höyüğün tepesini çevrelediği, muhtemelen köşelerde iki kulenin daha yer aldığı tahmin ediliyor. Duvar, dik eğim nedeniyle kuzey tarafında günümüze kalmış ancak başka yerlerde (planın bilinmeyen ama muhtemelen büyük bir kısmıyla birlikte) çağdaş köyün evleri tarafından kaldırılmıştır. (ii) Plan, höyüğün güneydoğu köşesinde başlayan (dolayısıyla da nehir tarafından geldiği tahmin edilen) ve kuzey yarıdaki yapılara erişim sağlayan doğu-batı doğrultusunda bir sokak tarafından ikiye bölünmüştür. (iii) Ana yapı grubu sokağın güneyinde, höyüğün güneybatı zirvesinde (Demir Çağı tabakaları boyunca en yüksek noktadır) konumluysa ve siyah-beyaz damalı çakıltı taşı mozaik döşemeli bir avlunun etrafında sıralar halinde inşa edilmiş büyük dikdörtgen yapılardan oluşuyordu (Fig. 5). (iv)

Kuzey yarısı, sokak ile çevre duvarı arasında yoğun yapılaşmış, rastgele yassı kireçtaşlarıyla döşeli dört avlunun etrafında sıralı yapı komplekslerinden oluşuyordu. Höyüğün zirvesindeki güney yapısının önceden tasarlanmış bir plana göre yapıldığı belli olan büyük odaları ile kuzey yapılarının daha küçük ama yine de özenle inşa edilmiş odaları arasındaki karşılıklı, belki de doğal olarak ek yapıları olan bir çekirdek plan yorumuna teşvik etmiş, (aşağıda tartışılan) çekirdek plandaki mimari benzerlikler bunun daha yerel özellikteki bağıntılı yapıların eşliğindeki Yeni Assur mimarisinden esinlenmiş küçük bir resmi yapı olarak yorumlanmasına yol açmıştır.

Güney Ana Yapı

Şekli, etrafındaki odalara da uzanan belirgin kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerini gösteren yaklaşık 12,5 x 9,4-10,7 m boyutundaki düzensiz bir dikdörtgenden oluşan avlu, planın merkezi ögesini oluşturuyordu. Kuzey-güney eksenini avlunun çizgisel merkezinin batısında yer alıyordu; avlunun tabanı kırmızı çakıtaşlı almaşık karelerle döşenmişti (beyaz-kırmızı-beyaz-siyah-beyaz kareli desen oluşturan; Fig. 6, 7) ve kireçtaşı bilezikli mil taşlarına oturtulmuş çift kanatlı kuzey kapısıyla aynı hizadaydı. Güney duvarında buna denk düşen nokta kaybolmuştur. Doğru-batı ekseninin merkezi ise avlunun doğu duvarındaki bir kapıydı ve doğuda büyük odadaki eksen kapıya doğru devam ediyor, böylece tüm planın merkez eksenini belirliyordu. Bu kare sırasına kuzey-gü-

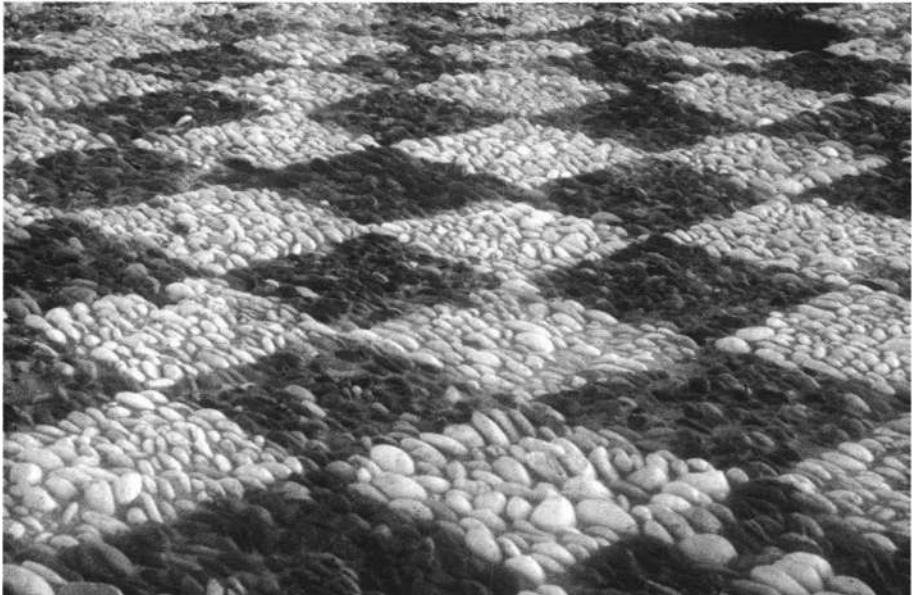

Fig. 7: Çakıtaşı mozaikinin merkez karelerinin renk değişikliklerini ve tekniğini gösteren detay, güneydoğuya doğru bakış (Foto: S. Blaylock).

ney ekseninin merkezi (beyaz) karesiyle hizalanması dışında özel bir işlem uygulanmamıştı (Fig. 5, 6).

Döşeme, kuzeydoğu köşesine doğru düzenli bir meyil yapan, özenle hazırlanmış bir yüzeye uygulanmıştı ve köşede taban altından kuzeydeki oda sırasına su taşıyan taş kaplı bir akıtac bulunuyordu. Döşeme taşları bir çamur sıva yatağına dizilmişti. Mozaik döşemenin kareleri yaklaşık 750 mm²'ydi. Kareler, kuzeyde ve batıda en düzgün durumdayken, güneye ve doğuya doğru daha düzensizdi. Bu, döşemenin yapımının kuzeybatı köşesinden başlayarak güneye ve doğuya doğru ilerlediğine işaret eder. Kenarları boyunca ayrıık yerleştirme taşları döşenen Kuzey-güney sıraları iyi belirlenmiş; (tüm çevresinde bordürü olan diğer bazı örneklerin aksine; örneğin Ziyaret Tepe'deki döşeme için bkz. s. 346) karelerinin kuzey ve güney sınırları yalnızca çakıl taşlarının rengindeki değişikliklerle belirlenen doğu-batı sıraları ise daha az belirgindi. Kuzeybatı köşedeki 13 karenin merkezleri tezat renkte çakıltaşlarıyla süslenmiş, ama bu düzen ilk kareler döşendikten sonra terk edilmiştir. Bu denemenin dışında, karelerin içinde, Ziyaret Tepe ve Assur kentlerindeki benzer mozaiklerde görülen çarpı ya da gülbezek motifleri (MacGinnis 2004: 16; Matney vd. 2002: 69 ve Fig. 26; Preusser 1954: 59 ve pl. 31) veya Tell Ahmar'da görülen eş merkezli çemberler ve radyal çizgiler (sırasıyla sarayın 43 no'lu odası [Thureau-Dangin, Dunand 1936: 24; Plan B; Pl. 42/1] ve M Alanı [Bunnens 2003: 42 ve Fig. 3]) gibi başka süslemeler yoktu; başka yerlerdeki benzer döşemelerde (örneğin kapı açıklıklarında veya sert zeminli alanlarda) görülen araya yerleştirilmiş tuğla döşeli alanlar da bulunmuyordu.

Avluyu tamamen çevreleyen yapılar ortalamadan daha büyüktü; korunma durumu kötü olsa da (aşağıya bakınız), duvarları 0,9 ila 1,3 m arası kalınlıktaydı (buna karşılık kuzey yarıda normal duvar kalınlığı yaklaşık 0,7-1,0 m arasındaydı). Avlunun kuzeyinde oldukça korunmuş, üç oda içeren, (dıştan) yaklaşık 7,5 m genişliğinde ve en az 38 m uzunluğunda bir sıra yapı vardı (Fig. 4). Avlunun doğusundaki karşılıklı iki sıranın ortasında ise büyük (11,5 x 10 m) bir oda bulunuyordu; bu oda bölünmüş olabilirdi ve doğusunda muhtemelen antre olan daha küçük bir oda daha vardı. Kuzeydeki sıra ön tarafa doğru çıkıntı yapıyordu; doğudaki (kötü korunmuş) alanda yapı yoktu ve kabaca doldurulmuşu benziyordu, dolayısıyla sokağın güneydoğu ucuyla bitişik bir giriş avlusu oluşturması muhtemeldi. Duvarlar iyi korunmamış olsa da avlunun etrafında batıya ve güneye doğru daha başka sıraların da var olduğunu gösterecek kadarı belirgindi. İç tabanlar topraktandı; ancak ikincil iskân ve akabindeki tahribat, birincil plana ait daha masif veya dayanıklı döşeme malzemelerinin kaybolmuş olabileceği anlamına gelir.

Plan daha sonraki yapılar tarafından ciddi biçimde kesilmiştir, duvarların ise temelde bir iki sıradan fazlası korunmamıştır. Duvarlar güney kenarında

tamamen kaldırılmıştır (planın boyutları ve tamamlanmasındaki belirsizlik bu nedenledir). IX. ve X. tabakalar çok az daha (20 cm daha) kesmiş olsa, bu plan tamamen kazılıp kaldırılmış olacaktı ki bu durum sıkı stratigrafili höyük yerleşmelerinde korunma durumunun tesadüfi doğasına güzel bir örnektir. Bu sıraların çok tahmini ve minimalist bir canlandırması Fig. 4'te (üstte) kesik çizgilerle gösterilmiştir. Sonuçta planın eksik kısımlarına ve odaların orijinal kullanımına dair günümüze kalan veriler gerçekten azdır ve yerleşmenin bu kısmında az sayıda güvenilir buluntu vardır (bu durum höyükte daha derinde kalan ve bol miktarda çanak çömlek ve obje içeren aşağıdaki kuzey yapılarıyla karşıtlık oluşturur).

Şu halde, dönemin bilinen diğer yapılarıyla karşılaştırıp yorum yapabileceğimiz tam bir planın çok uzağız, ama yine de Kuzey Mezopotamya boyunca görülen çakıltası mozaik avlulu bazı küçük (sarayımsı) planlarla genel karşılaştırmalar yapılabilir (bkz. Blaylock 2009:158-62; Blaylock 2016: xxi ve Bunnens 2016'daki çakıltası mozaikler hakkında genel rapor). İlk nokta, bu planların aslında saraydan ziyade konutsal mimari olduğudur (bütün Tille planı, hatta *Batiment aux Ivoires*, Tell Ahmar'daki sarayın avlusuna rahatlıkla sığabilir). 1980'lerde Tille kazıları devam ederken başlıca paraleller Suriye'de Arslantaş'taki Fransız kazıları (*Batiment aux Ivoires*) ile Tell Ahmar'dan (akropolis, Assur sarayı) ve Irak'ta Assur'dan (Kervansaray) geliyordu; bu yapıların hiçbiri kesin olarak tarihlendirilmemişti ve (genel olarak "Yeni Assur" şeklinde tanımlanmaları dışında) Tille örneğinin tarihlendirilmesine pek yardımcı olmamışlardı (Thureau-Dangin vd. 1931: 43-4 ve açılır plan; Thureau-Dangin, Dunand 1936: plan B; Andrae 1909: pl. 2). Ancak o zamandan beri modern stratigrafik kazılarda bazı yeni örnekler gün ışığına çıkmıştır ve bu örnekler bu tür çakıltası mozaik döşemelerin çoğunun hatta belki hepsinin, muhtemelen MÖ geç 8. ve 7. yüzyıllara ait olduğu konusunda fikir birliği/uzlaşma sağlar: Suriye'de Tell Ahmar'daki yeni kazılar (AC, E ve M alanları: Bunnens 1997: 23, Fig. 1-2; Bunnens 2003: 42 ve Fig. 3), Diyarbakır, Bismil yakınındaki Ziyaret Tepe (aşağı şehirde G ve R alanlarındaki iki yapıda üç döşeme, Matney vd. 2011: 83-4 ve Fig. 12a; ayrıca bkz. bu kitapta Matney, Ziyaret Tepe); kuzeybatı İran'daki Rabat Tepe'de eş merkezli çemberler halinde desenli döşeme gibi aynı temanın başka çeşitlemeleri (Kargah, Binandeh 2009). En son örnek, Karkamış'ta yakın tarihte (2014'te) ortaya çıkarılan, duvarlarında II. Sargon'a ait damgalı tuğlalar olan siyah-beyaz damalı mozaik döşemedir (kazıyı yapan Profesör Nicolò Marchetti tarafından 7 Ocak 2015'te Londra'da İngiliz Yakındoğu Arkeolojisi Derneği'ndeki konuşmasında bildirilmiştir). Tille'deki planın yerleşik Assur plan düzenlerini ayrıntılarıyla takip ettiğini gösteren az işaret vardır, ki kapı açıklıklarının eksenli düzenlemesi, kapı açıklıkları istisnasız dirsek yapan tipik Assur kabul salonlarıyla (Turner 1970: pls 38-40; Manuelli 2009) tezat oluşturur. Derin 5 no'lu oda kuzey-güney

Fig. 8: Kuzey yarının tipik mimarisi, doğuya, nehre doğru bakış, ön planda 23/26. odalar, sol ortada 31/34. odalar, sağ tarafta eksensel sokağın bir kısmı görünüyor (Foto: T. Çakar, BIAA 03526).

ekseninde bölünmüştü, dolayısıyla eksenli olmayan bir kapı açıklığına sahip olabiliyordu fakat buna dair herhangi bir kanıt yoktur.

Karşılaştırılabilir planlarda genellikle aynı sıranın karşılıklı iki ucunda bir banyo ile merdiven bulunuyordu. Günümüze kalan planda herhangi bir merdiven yeri görünmese de avlunun bir köşesine yakın (dolayısıyla belki de höyüğün batı ucunda eksik alanlardan birinde) bir üst kata ya da çatıya çıkan bir merdiven olduğu düşünülebilir. Özel bir döşeme malzemesi ya da banyolarda tipik olan başka öğeler günümüze kalmamış olsa da iç drenajı olan 4 no'lu odanın banyo olması mümkündür.

Kuzey Yarının Yapıları

Yerleşmenin kuzey yarısı, önceden planlanarak inşa edildiğine dair daha az veri olan, genellikle daha küçük boyutlu sürekli birtakım yapılarla iskân edilmişti (Fig. 4, 8). Bunlar kuzeydeki çevre duvarının yönelimini takip ediyordu ve dört taş döşeli avlunun etrafında düzenlenmişti (Fig. 4; 15, 26, 34 ve 41. odalar). Yapılar muhtemelen iki katlıydı (dikme kaidelerinin ve çatı desteği olarak işlev gören ikincil duvarların işaret ettiği üzere). Planın dört ayrı daire veya birime ayrılmasına bu avlular dayanak oluşturur. Her bir alanın merkezinde, yapısal ilişkileri ilk önce yapıldığını işaret eden ve genellikle doğrudan avludan girilen büyük dikdörtgen bir yapı (Fig. 4; 11, 21, 31 ve 39. odalar)

görünür. Kalan yerler merkez odalara yaslanan daha küçük odalarla doldurulmuştur. Bu yapısal ilişkiler yapıların planlanmasıyla ilgili bir şeyler gösterse ve uygulanan planlama konseptleri hakkında bir şeyler anlatsa da yapısal öncelik stratigrafiye yansımamıştır, yani bu yapılar komşu yapıların inşasından önce tek başlarına iskân edilmiş gibi görünmemektedir. Daha fazla bölümlenme birincil yiyecek hazırlama ve depolama işlemleri (çağdaş çukurlar, tabanlara yerleştirilmiş pithoslar, bulgur havanları, el değirmenleri) ve pişirme ve ikincil yiyecek hazırlama (ocaklar, fırınlar, tandırlar) için kullanılan odaların tanımlanmasıyla kolaylaşır. 25. ve 40. odalarda kerpiç kutularda saklanan pişmemiş topraktan masura ve tezgâh ağırlıkları dokumayı temsil eder; 39. ve 46. odalarda başka kerpiç depolama birimleri bulunmuştur. Bu yapıların paralelleri Assur, Nimrud ve Tell Billa'da özel avlulu evlerde bulunur (tartışma ve referanslar için bkz. Blaylock 2016: 158).

Tille'deki her Demir Çağı tabakasında bulunan silindir loğ taşları, yapıların bölgenin geleneksel mimarisinde görüldüğü gibi düz toprak damlı olduğunu gösterir. Düz damlar, yapıların konutsal kullanımının önemli bir parçasını oluşturuyordu; sıcak yaz mevsimleri uyuma yerleri olarak, ayrıca oda dolgularında bulunan ve yangında durdukları yerden düşmüş olması gereken çömlek ve diğer buluntulardan anlaşıldığı üzere, ürün ve yiyecek işleme alanları olarak kullanılıyordu. Bu dolgu içinde yerleşmenin kuzey yarısında VIIa tabakasından toplanan ve Dr. Mark Nesbitt tarafından incelenen arkeobotanik malzeme de vardı (Blaylock 2016: 15. bölüm). Nesbitt'in belirleyici gözlemlerinden biri, dolguların içinde yanmış üzüm meyvesi ve sapları olduğu, bunların muhtemelen bölgede köy beslenmesinin başlıca öğelerinden olan pekmez yapımının kalıntıları olduğudur ve yangının üzüm hasadı mevsiminde, yani eylül-ekimde çıktığı sonucuna yöneltir.

Tamir ve Tadilatlar

Yapılar yıkımlarına kadar genellikle uzun kullanım dönemleriyle bağlantılı olarak çeşitli tadilatlardan geçmişti: Yeni tabanlar döşenmiş; odalara bölme duvarlar yapılmış; odaların bir kısmı bölme duvarları kaldırılarak birleştirilmiş; kapı açıklıkları kapatılmış; taban seviyesi yükseldikçe çevre duvarının drenajı değiştirilmiş ve sokakta kalın çakıltaşlı dolgu birikintileri oluşmuştu.

VIIIa tabakası bir yangınla sona ermiştir; yangın kuzey yarının merkez batısında, 15. avlu ile 34. avlu arası merkezlidir ve yıkımından en çok 18-30. odalar etkilenmiştir (ve büyük miktarda çanak çömlek ve diğer buluntular vermiştir). Bu olay kuzey yarıda genel bir yeniden inşa ve kullanım değişikliğine yol açmıştır. VIIIa yapılarını kesen ve iki tabaka arasında mühürlü olan bir çukurlar evresi, yıkım ile yeniden inşa arasında bir sürenin geçtiğine işaret eder; bu süre belki bir mevsim, olasılıkla daha uzundu.

VIIIb Tabakası

Sonraki alt-evrede VIIIA tabakasının planının başlıca bazı öğeleri korunmuştur: Çevre duvarı, eksenli sokak, sokağın güneyindeki ana plan (Fig. 4, alt). Çevre duvarının hemen içindeki yapılar çoğunlukla korunmuş ya da yeniden inşa edilip tabanları yenilenmiştir. Sokağın batısında Avlu 15'in yüzeyi daha yüksek bir seviyede yeni drenajla tekrar yapılmış, etrafındaki yapılar tadilatla VIIIb tabakasında kullanılmaya devam edilmiştir. Doğudaki iki merkezi oda (31 ve 39) planda bazı değişikliklerle kalmıştır fakat yerleşmenin merkez kısmı kaldırılarak açık bir avlu olarak kullanılmış gibi görünür. Yeni inşaatın ana odağı doğu kenarındadır (önceki 32-41. odalar); burada kalan merkezi 39 ve 40 no'lu odaların etrafında yeni bir konutsal yapı inşa edilmiştir (Fig. 4, alt; Oda 32a; 45-51). Daha sonra bu yeni yapı, yine çok miktarda çanak çömlek ve obje bulunan 39 ve 40 no'lu odalardan başlayan başka bir yangın felaketiyle yok olmuştur. Bu çanak çömleğin çarpıcı yanı kompozisyon olarak VIIIA tabakasının daha büyük gruplarından ayırt edilemez olması, böylece buluntu grubunun başından sonuna Assur özelliklerinde olduğunu göstermesi ve her iki evrenin de MÖ 7. yüzyıla ait olduğu yorumunu desteklemesidir.

Güneyde yangınla yıkıma ait herhangi bir iz yoktu ve sokağın güney tarafını oluşturan teras duvarı herhangi bir stratigrafik bağlantı kurmayı engelliyordu. Dolayısıyla kuzey yarıdaki gelişmelerle güney yapısı arasında doğrudan ilinti kurmak mümkün olmamıştır ve çekirdek yapının VIIIb tabakasına kadar (hatta bu tabaka boyunca) ne derece sağlam kaldığı bilinmemektedir. Ancak belli bir noktada mozaik ve etrafındaki yapılar derme çatma biçimde iskân edilmiştir: Döşemeler fazla büyütülmüş, üzerine içlerinde fırınlar olan ikincil duvarlar yapılmış (Fig. 13), bu sırada ana eksen üzerindeki kapı açıklıklarından biri kapatılmıştır. Kuzeydoğudaki 4 no'lu oda muhtemelen kullanılmaya devam edilmiştir fakat başka yerlerde tabanlara çukurlar kazılmıştır ve yapının ömrünün sonunda düşüşe geçtiği açıktır ancak bu düşüş kuzey yarının yeniden iskânı ile (yukarıda) aynı zamanda olmamış olabilir. Bu ikincil yapılar son yayınlarda (Blaylock 2009; 2016) VIIIb tabakasına atfedilse de mozaik ve ilişkili yapıların VIIIb tabakası sırasında orijinal biçimlerinde kullanılmaya devam etmiş olması, görülen düşüşün daha geç bir alt-evreye ait olması, bu alt-evrenin MÖ 612-605'teki olayların sonrasında olması, dolayısıyla da VIII. tabakadan ziyade VIII ile IX. tabakalar arasında görülmesi oldukça mümkündür.

Tille'deki Assur Çanak Çömlekleri

VIIIA ve VIIIb yanmış yıkım tabakalarında (89'u VIIIA yıkım tabakasından; 29'u VIIIb tabakasından; ayrıca 18'i yıkım öncesi ve diğer bağlamlardan) 136 tüm kap açığa çıkarılmıştır; bu sayı Tille Demir Çağı'ndan gelen toplam 325 tüm kabın yarısına yakındır. Bu, VIII. tabaka sıralamasının başından ziyade

daha geç kısmına vurgu yapsa da MÖ 7. yüzyılda Tille'deki Yeni Assur çanak çömleği hakkında güvenilir sonuçlar çıkarmaya olanak verir. Bu noktada Tille tipolojiye uyar; büyük oranda yıkım dolguları nedeniyle MÖ 7. yüzyıl maddi kültürü hakkında daha önceki dönemlere göre çok daha fazla şey biliyoruz. Bununla birlikte, hemen önceki iskân tabakaları da olasılıkla başlayan ilişkilerin ve ticaretin bir yansıması olarak, bazı belirgin Assur çanak çömleklerine sahiptir ancak çanak çömlekte MÖ 7. yüzyıla değil de, MÖ 8. yüzyıla ait çok tipik diyebileceğimiz ayırt edici herhangi bir özellik belirlemek güçtür.

Tille'deki kaliteli Yeni Assur mallarının en sık görüleni ve en karakteristik olanı küçük yuvarlak dipli, küresel gövdeli, dışa doğru açılan ağız kenarlı fincan benzeri içme kupası ya da kâseleridir (Fig. 9, sol üst); metal prototiplere dayandığı açık olan bu form, 15 tüm örnekte ve çok sayıda başka kabı temsil eden çanak çömlek parçada (1038 no'lu iskarta parçası dahil) görülür. Bunların yanında daha az miktarlarda gamzeli ince mallar (Fig. 9; sağ üst) gibi başka ince kap formları da vardır. Bunlar gözle görülebilen katkı içermeyen çok kaliteli hamurdan ve çok ince cidarlı yapılmışsa da çoğu devetüyü-kırmızı renktedir ve "Saray Malı" kapların son derece ince, çınlayan, devetüyü-yeşil dokusuna (Oates 1959: 136, n.13; Rawson 1954) tam anlamıyla sahip değildir (ancak bir iki gamzeli çanak çömlek parça bu kriterlere uyar). Tüm kaplar arasındaki diğer kaliteli mallar içinde kadehler, ince kaplar ve şişeler (Fig. 9, sağ orta), ayrıca çömlek ve daha derin bardaklar (beaker) bulunur ve bu çeşit yelpazesi sırlı kaplar, kâseler, kandiller ve yalnızca pişmiş toprak parçalarla temsil edilen gülbezek (rozet) damgalı kaplarla tamamlanır. Boyalı kaplar çok nadirdir: Şerit boyalı bir alabastron (muhtemelen ithal) çok az sayıda parçanın yanındaki tek tüm örnektir (Fig. 9; no. 259).

Daha kaba çanak çömlekte bir dizi katkılı hamur gözlenir, bunların arasında tamamen saman katkılı ve taşçık katkılı hamurlar vardır (John Curtis'in Qasrij Cliff'teki bitkisel (saman) katkının baskın olduğu Yeni Assur çanak çömleğinde gözlemlediğinin aksine; Curtis 1989: 17; Curtis, Green 1997: 81). Daha büyük kaplar arasında S-biçimli dışa dönük ağız kenarlı, halka dipli kâseler çok tipiktir (Fig. 9, sol orta) ve VIIa ve VIIb tabakalarında bulunan tüm kap gruplarının çoğunda ve parça malzemeler boyunca görülür. Yeni Assur yerleşmelerinden tanınan içe dönük ve kalınlaştırılmış ağız kenarlı kâseler (Fig. 9, no. 148) ve dışa dönük ağız kenarlı omurgalı kâseler gibi diğer tipik kâse ağız kenarlarının çoğu Tille koleksiyonunda bulunur. Aynı hamurlar benzer dışa dönük ağız kenarlı, uzun, yüksek omuzlu, omzunda genellikle şerit veya yivler bulunan ve (çok) nadiren perdahlı çömleklerin yapımında da kullanılmıştır (Fig. 9, no. 176, 203, 204). Kaba çanak çömleklerin hemen hepsi devetüyü ya da kırmızı mallardır; çok nadir gri mal örnekler bazen perdahlı, bazen taş (uçayaklı kâseler gibi) veya metal formların taklidi olup hemen hepsi özel örnekler-

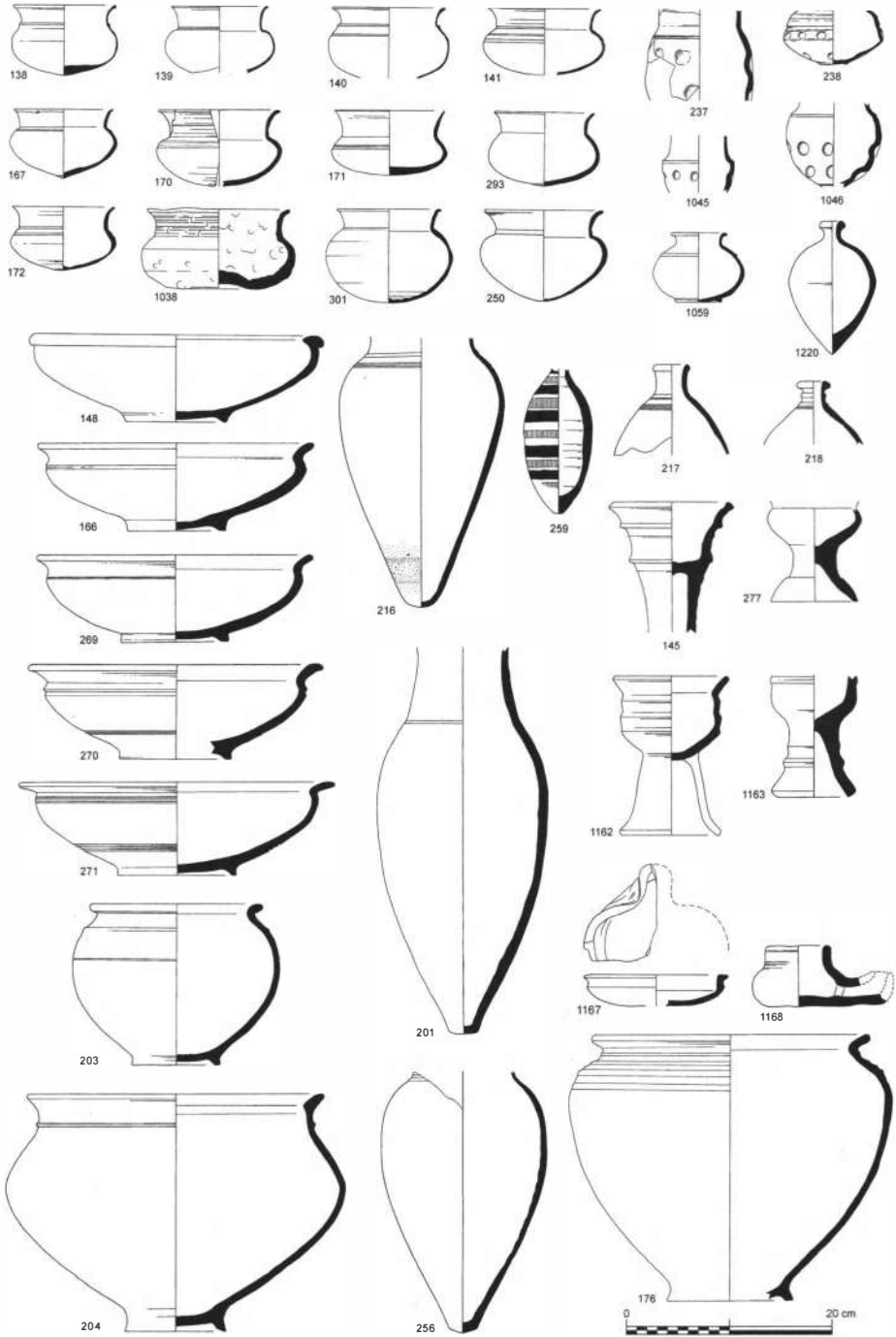

Fig. 9: VIII. tabakadan seçilmiş çanak çömlek, Tille'deki tipik Assur formları: gamzeli saray malları, küçük kaplar, S-ağız kenarlı kâseler, amphoralar, kaplar, kadehler ve kandiller. (Çizim: S. Blaylock/T. Ives, Blaylock 2016, 10. ve 11. bölümlerden alınmıştır.)

dir. Belirgin Assur etkisi taşıyan büyük kaplar, düz kenarlı veya daha yuvarlatılmış formulu büyük kaplardır; ara sıra düğme dipli büyük kaplar ile daralan veya sivri dipli orta boy ve büyük kaplar da görülür (Fig. 9, ortada, no. 201, 216, 256).

Fakat Tille buluntu topluluğu hakkında öne çıkan gerçek, kuşkusuz Assur etkisi gösteren çok sayıda kabın yanında pek çok büyük kaba malın kulplu olması, dolayısıyla da ana akım Yeni Assur çanak çömleklerine ait olmamasıdır. Tipik formlar tek kulplu, boyunda ve omuzda nervürlü, yuvarlak dipli testi ve kaplardır (Fig. 10, üst; bu özellikler bazı halka dipli kap formlarında da görülür). Bunlar daha erken seviyelerin çanak çömlek repertuarlarında yerleşmiş ve tartıştığımız (gerçekten ithal ya da yerel olarak üretilmiş) ithal geleneklerle paralel devam eden yerel bir çanak çömlek geleneğini temsil eder. Dışa dönük ağız kenarlı ve tamamen omuzda kulplu belirgin bir pişirme kabı da (Fig. 10, sol alt) yine Tille'deki sıralamanın daha geç kısmında tipiktir ve VIII.-X. tabakalar boyunca daha az belirgin diğer pişirme kaplarıyla birlikte görülür.

Objeler

VIII. tabakanın yanmış yıkılmış dolgularında *in situ* bulunan objeler arasında az sayıda demir alet ve silah vardır: Üç demir mızrak ucu ve bir uzun bıçak (Fig. 11, orta ist, no. 257-60), bir demir tüp (no. 325); çok sayıda bazalt kâse (Fig. 11, alt); bazalt öğütücü ve ağırlıklar; bir çömlekçi çarkının mil yatağının yarısı ve çok sayıda pişmemiş toprak ağırlık ve masura. Daha genel olarak VIII. tabaka bağlamlarından gelen ve Tille'deki Yeni Assur tabakalarının maddi kültürünün resmine katkı sağlayan buluntular arasında beş bakır alaşım fibula (örn. Fig. 11, sağ üst); muhtemelen dokumada sıkıştırma targağı olarak kullanılan çok sayıda kemik spatul; bakır alaşımı (2) ve demir (10) uç (örn. Fig. 11, sağ üst); çok sayıda demir bıçak (örn. no. 263) ve bazıları kıvrık bıçak parçası; diğer aletler arasında bir testere (no. 316), üç yüksük (örn. no. 310, 311), bir kazma (no. 306), bir budama bıçağı (no. 308) ile çeşitli çubuk ve iğneler bulunur. Bir ham demir çubuk ile çok sayıda demir cüruf (çoğunlukla "plano-konveks demirci ocağı altı" denen, VIII. tabakada yaygınlaşan demirci cürufları) Yeni Assur Dönemi'nde Tille'de demir işlemenin gelişmiş bir uğraş olduğuna tanıklık eder. VIII. tabakada Demir Çağı tabakalarında kaydedilen toplam 465 demir nesnenin % 31'i, fakat 104 demir cürufu örneğinin % 63'ü bulunmuştur (Blaylock 2016: 244-46; daha geniş arka plan için bkz. Curtis 2013: 144-48). Az sayıda egzotik nesne arasında, büyük bir karından bacaklı ya da çift kabuklu (olasılıkla istiridye?) kavkınsından yapılmış ortası delik bir süs ve hematit ağırlık bulunur. Dr. Dominique Collon'un *Tille Höyük 3: The Iron Age, Part 2: Pottery, Objects and Conclusions* için incelediği 12 mühürden dördü (Blaylock 2016: 361-68') Yeni Assur Dönemi'nden kalmıştır, ancak sadece iki tanesi VIII. tabaka bağlamlarından gelmiştir (diğerleri daha sonraki tabakaların buluntularıdır).

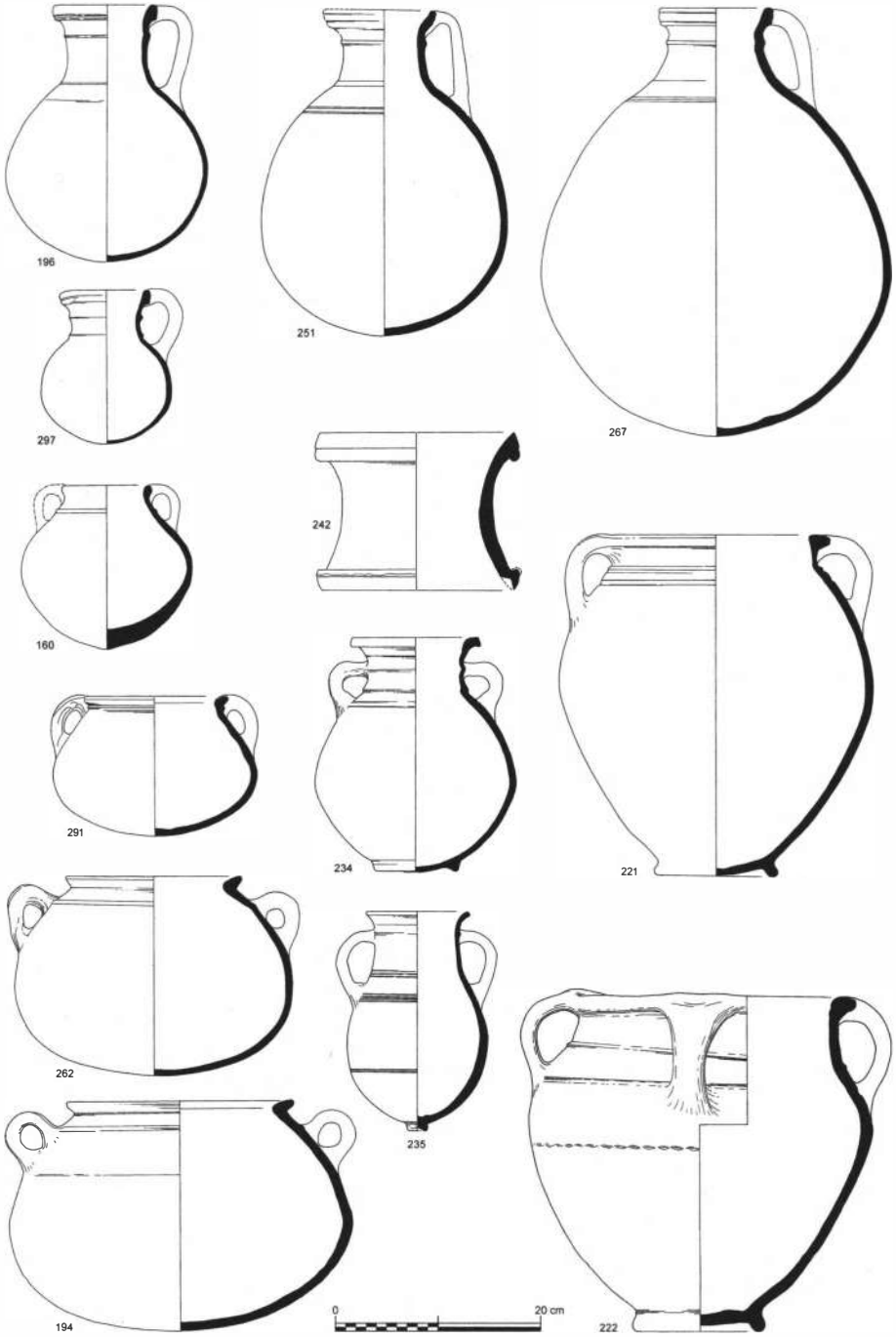

Fig. 10: VIII. tabakadan seçilmiş çanak çömlek, tipik yerel üretim kaba mallar, testiler, saklama ve pişirme kapları vb. (Çizim: S. Blaylock /T. Ives, Blaylock 2016: 10. ve 11. bölümlerden alınmıştır).

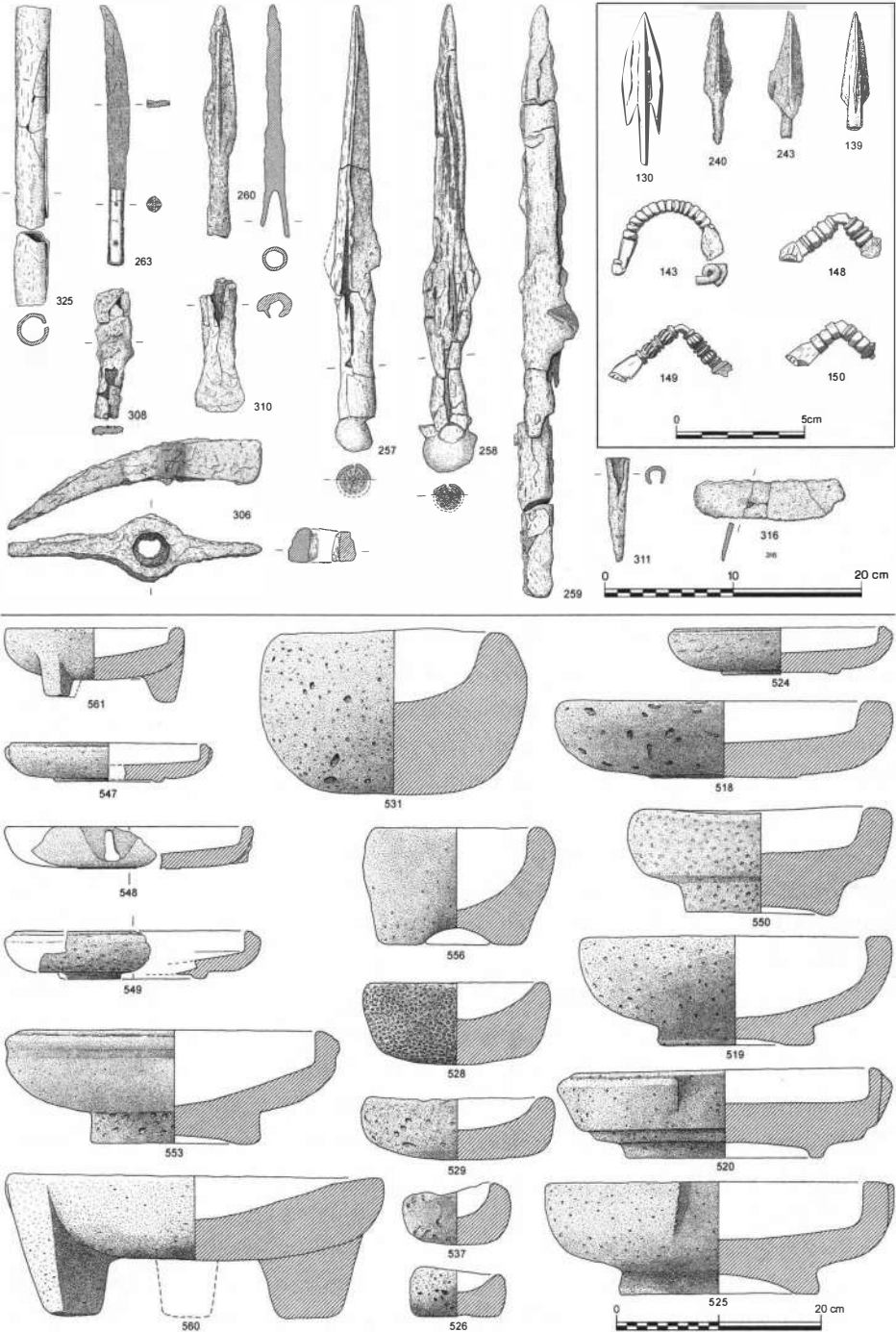

Fig. 11: VIII. tabakadan seçilmiş objeler: bazalt kâseler ve diğer taş kaplar, demir işi, silahlar, bakır alaşımı objeler vb. (Çizim: S. Blaylock/T. Ives, Blaylock 2016: Bölüm 13'teki Ben Claasz Coockson tarafından yapılmış çizimlerden alınmıştır).

Tartışma

Tille'de VIII. tabaka mimarisinin düzenli dikdörtgen kuleleri (köşelerde?) olan bir sur ile çevrelenmiş Yeni Assur esintili küçük bir resmi yapı ile birlikte bulunan daha yerel özellikte yapılar olarak yorumlanabileceği önerisini yapmıştık. Assur İmparatorluğu'ndaki yerini anlayabilmek için bu planı daha başka nasıl yorumlayabiliriz? Eyalet yönetiminden daha alt seviyede olan idarenin doğası ve hiyerarşisi hakkında o kadar az şey biliyoruz ve bölgede arkeolojik olarak karşılaştırılabilecek o kadar az yerleşme var ki bunun ulaştırılması nerdeyse imkânsız bir hedef olduğunu itiraf etmeliyiz. Cevapları belirlemek için değilse de soruları anlamak için bazı önerilerde bulunulabilir. Böyle bir anlayışın anahtarı Tille'deki yerleşmenin karakteridir: Yerleşmenin savunmaya ihtiyaç duyulduğunu gösteren karakteri (savunma yapıldığına dair gösterge olmayan daha erken mimari tabakalarla karşılaştırıldığında) anahtar faktördür. Sur duvarının planının kuzey tarafında korunan kısmı, VIII. tabakanın planlanmasında güvenlik ve istihkâmın göz önüne alındığı sonucuna götürür. Ya yerleşimin karakteri? En basit açıklama ilişkili hizmet yapıları olan bir konut olduğudur; belki de küçük bir idari merkez işlevi de olan (veya Profesör Guy Bunnens'ın önerdiği gibi bünyesinde bir tapınak bulunan?) bir konuttu. Fırat'ın temsil ettiği sınır bölgesindeki konumuyla bir şekilde bağlantılı, belki Gurgum ve Kummuh'tan Bit-Zamani ve Şubria'ya giden küçük bir yol üzerindeki nehir geçişinin idaresi ya da bekçiliğiyle ilgili resmi bir kontrol noktası olabilirdi; bir garnizon bile olabilirdi. Ancak plan büyük bir haneden fazlasını barındıracak kadar geniş görünmemektedir, dolayısıyla bu yorumun geçerli olabilmesi için höyüğün dışında başka yapılar da düşünmemiz gerekir ki bu da elbette mümkün olmakla birlikte gözlediğimiz veriler içinde dayanağı yoktur. Doğru cevap belki bu olasılıkların bazılarını ya da hepsini birleştiriyordu.

Yerleşmenin maddi kültürü bazı açık mesajlar verir; VIII. tabakanın (ve önceki VII. tabakanın) çanak çömleği net Assur özellikleri gösterir. Kaliteli mallar koleksiyonu ile bazı kâse, kap ve amphora formları açık olarak iyi bilinen Assur maddi kültürüne aittir ve Kuzey Irak ve daha geniş bölgedeki (yani Suriye ile Güneydoğu Anadolu'daki) diğer taşra eyalet merkezlerinin çanak çömleğiyle uyumludur. Bu tipler (Fig. 9'da bir seçkisi görülüyor) daha yerel kaynaklı diğerleriyle (Fig. 10'da bir seçkisi görülüyor) birlikte görülür. Bu bakımdan maddi kültür mimarinin temsil ettiği tabloya benzer bir tablo ortaya çıkarır ve her ikisi de varlığını sürdüren bir yerli geleneğin üstüne Assur cilası gösteriyor biçiminde ifade edilebilir. Dolayısıyla veriler MÖ 7. yüzyılda Tille'deki sakinlerin kendileri Assurlu olsun olmasın ana akım Assur mimarisi ve maddi kültürüyle bağlantılı olduğu iddiasına destek sağlar. Bunun ötesinde tahminlerde bulunmak spekülasyon olacaktır.

Fig. 12:
Samsat Höyüğü'nün
Kasım 1988'de sular
altında kalmadan önceki
görünüşü, doğuya doğru
bakış (Foto: S. Blaylock).

Tille yerleşim silsilesinin bu kısmı için önerilen tarihlenmenin (VII. tabaka için MÖ orta ve erken 8. yüzyıl; VIII. tabakanın inşası için MÖ çok geç 8. yüzyıl-MÖ erken 7. yüzyıl ve VIIa ve VIIb tabakaların iskânı için MÖ 7. yüzyılın devamı) pek yanlış olması olası değilse de ispatlanmamıştır ve daha erkene veya geçe doğru ufak revizyonlar mümkündür (Blaylock 2009: 162'de daha fazla tartışılmıştır). VIIa ve VIIb tabakalarından grupların kompozisyonlarındaki yakın benzerlikler bu evrelerden ikincisinin Assur sonrası (yani MÖ 612-605 arasında Assur'un düşüşünden sonra) olmadığını, tamamen Assur olduğunu (yani MÖ 7. yüzyıla ait olduğunu) desteklerken, mimarinin özelliklerinin bu tarihten az daha sonraya, MÖ 7. yüzyılın son dönemine veya MÖ 6. yüzyılın başlarına işaret ettiği alternatif bir görüş olabilir.

Tille, Türkiye'de Fırat bölgesindeki kurtarma kazılarında kazısı yapılmış ve ikna edici Yeni Assur mimarisi ve maddi kültürü gösteren tek yerleşmedir: Bu döneme ait kazısı yapılmış yerleşmeler için nehrin aşağısında Suriye'de Tell Ahmar ve Tell Jurn Kabir'e veya (daha doğuya) Arslantaş ve Sultantepe'ye, sonra da Üçtepe'ye ve Dicle üzerinde Ilısu Barajı bölgesinde Bismil'deki kurtarma kazılarına (bu kitaptaki referanslar) kadar gitmek gerekir. Bu açıdan Karkamış'ta Profesör Nicolò Marchetti'nin son zamanlarda kazdığı ve II. Sargon zamanına tarihlendiğinden emin olduğu yapının (yukarıda) Tille'deki VIII. tabaka için anahtar bir paralel sağlama potansiyeli vardır. Fakat Tille'nin kendi yakın bölgesinde benzersiz olması pek muhtemel değildir; Yeni Assur ile benzer yerel mimari ve maddi kültür karışımı gösteren başka yerleşmeler de olmalıdır. Böyle yerleşmelerin ortaya çıkmamasında birkaç neden etken olabilir: Keşiflerin tesadüfi öğeleri; yüzey araştırmalarından gelen malzemelerin eksik doğası; çanak çömlek ve buluntu çalışmalarında daha yeni oluşmaya başlayan yerel bilgi ve uzmanlığın o dönemde mevcut olmaması ve daha başka etkenler. Hem mimariye hem de maddi kültüre yaklaşımımızdaki yeni

Fig. 13: Üzerine ikincil duvar ve fırınlar yapılmış mozaik avlunun görünüşü, batıya doğru bakış. (Foto: T. Çakar, BIAA 02746)

gelişmeler bu boşlukları önemli ölçüde doldurmaya başlamıştır (örn. bkz. *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire*, MacGinnis vd. (ed.) 2016 ve bu ciltteki makaleler) fakat bu gelişmelerin hiçbiri yerleşmelerin artık yok olmuş olmaları konusuna çare olamaz. Burada arkeolojik çalışmaların rastlantısallığı da bir rol oynamaktadır: Atatürk Barajı alanında kazısı yapılan her dönemden bir avuç diğer yerleşme gibi, Tille de yalnızca yüzey araştırmalarından bilinen ya da henüz bilinmeyen, şimdi su altında kalmış pek çok başka yerleşmenin yerini tutmak zorundadır.

Yeni Assur iskânına muhtemel adayları düşündüğümüzde iki büyük yerleşme açık bir başlangıç noktası oluşturur: Başkent Samsat yerleşmesi (yukarıda) ile karşısında kalan, Fırat'ın doğu kıyısındaki büyük Lidar yerleşmesi (bunların ikisi de kazılmasına rağmen şimdiye kadar ikisinde de belirgin Assur malzemesi bulunmamıştır). Assur İmparatorluğu'nun batı kısmında iskânın düz ya da dağınık yerleşimlerden ziyade büyük höyük yerleşmelerinde yoğunlaştığını gösteren Tony Wilkinson ve meslektaşlarının gösterdiği gibi (Wilkinson vd. 2005: 45-49 ve Fig. 17), böyle yerleşmeleri büyük höyüklerde aramamız gerekiyor. Dolayısıyla Yeni Assur Dönemi'nde iskânın resmini tamamlamak için muhtemelen bu yerleşmelere bakmalıyız. Adıyaman ilindeki yüzey araştırmaları yaklaşık 20 orta ve büyük höyük, ayrıca 30 höyükleşme gösteren yerleşme tespit etmiştir (bilinen yerleşmelerin bir özeti için bkz. Blaylock 2016: Fig. 16.11). Ciddiyetle göz önüne alınması gereken yerleşmeler arasında Samsat'ın

4 km aşağısında, yine doğu kıyısında, Tell Ahmar'daki aşağı şehri (Wilkinson 1990: 112-13; 154-57) hatırlatan yaklaşık 15 hektarlık ve etrafı yarım daire biçiminde savunma duvarı ile çevrili orta büyüklükteki Şaşkan Küçüktepe Höyüğü vardır. 1980'lerde Adıyaman ilinde oldukça geniş bir alanda yüzeyden çanak çömlek toplanmasına rağmen özellikle Assur formları veren diğer tek yerleşme, Atatürk Barajı'nın yaklaşık 8 km batısındaki Turuş'tur (Adıyaman Yüzey Araştırması yerleşme no. 99, Blaylock vd. 1990: Fig. 25), dolayısıyla bu yerleşme de özel olarak bahsedilmeyi hak eder.

Teşekkür

Tille Höyük Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün (BIAA) 1980'lerdeki ana saha çalışması projesiydi. Kazılar Dr. David French başkanlığında kalabalık bir arkeolog ve işçi ekibi tarafından yapılmıştır. Fonlar BIAA ve İngiliz akademisi tarafından; kazı izinleri ve desteği Ankara'daki Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından sağlanmıştır. Bu kitaba katkı sunmam için beni daveti ve yararlı tartışmaları için Profesör Kemalettin Köroğlu'na, bu bölümün önceki halini okuyan ve yorum yapan Dr. Gül Pulhan'a ve çizimlerin hazırlanmasında çok yardımcı olan Bronwen ve Stuart Campbell'e ve Tony Ives'e çok teşekkür ederim.

Çeviren: Azer Keskin

KAYNAKLAR

- Andrae, W. (1909), *Der Anu-Adad Tempel in Assur*, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 10, Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur. A: Baudenkmäler aus assyrischer Zeit. I, (reprinted Osnabrück, 1984), Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Blaylock, S. R. (2009), *Tille Höyük 3: The Iron Age, Part 1: Introduction, Stratification, and Architecture*, British Institute at Ankara Monograph 41, London: British Institute at Ankara.
- Blaylock, S. R. (2016), *Tille Höyük 3: The Iron Age, Part 2: Pottery, Objects and Conclusions*, British Institute at Ankara Monograph 50, London: British Institute at Ankara.
- Blaylock, S. R., French, D. H., Summers, G. D. (1990), "The Adıyaman Survey: An Interim Report", *Anatolian Studies* 40: 81-135.
- Bunnens, G. (1997), "Til Barsip under Assyrian Domination: A Brief Account of the Melbourne University Excavations at Tell Ahmar", S. Parpola, R. M. Whiting (eds), *Assyria 1995: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project Helsinki, September 7-11, 1995*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project: 17-28.
- Bunnens, G. (2003), "Tell Ahmar/Til Barsip: The fourteenth and fifteenth seasons (2001-2002)", *Orient Express* 2003/2: 40-43.
- Bunnens, G. (2016), "Neo-Assyrian pebble mosaics in their architectural context", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire* (McDonald Institute Monograph/Ziyaret Tepe Archaeological Trust), Cambridge: McDonald Institute: 285-293.
- Curtis, J. (1989), *Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij*, British Museum, Western Asiatic Excavations I/Saddam Dam Report 10, London: The British Museum.
- Curtis, J. (2013), *An Examination of Late Assyrian Metalwork, with special reference to Nimrud*, Oxford: Oxbow Books.
- Curtis, J., Green, A. (1997), *Excavations at Khirbet Khutuniyeh* (British Museum/Saddam Dam Report 11), London: The British Museum Press.
- Frangipane, M., Liverani, M. (2013), "Neo-Hittite Melid: continuity or discontinuity?", A.K. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-*

- Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies [sic], Koç University, Istanbul, May 31-June 1, 2010* (Ancient Near Eastern Studies Supplement Series monograph 42), Leuven/Paris/Walpole, MA: Peeters: 349-371.
- Grayson, A. K. (1996), *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C., II (858-745 B.C.)*, Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
- Hawkins, J. D. (1970), "Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene", *Anatolian Studies* 20: 69-110.
- Hawkins, J. D. (1983), "Kummuh", Ebeling, E., Meisner, B. Edzard, D.O. (eds.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6, Berlin: de Gruyter: 338-340.
- Hawkins, J. D. (2000), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions 1: Inscriptions of the Iron Age* (3 volumes, Studies in Indo-European Language and Culture, Vol. 08/1), Berlin: de Gruyter.
- Kargeh, B., Binandeh, A. (2009), "A preliminary report of excavations at Rabat Tepe, Northwestern Iran", *Iranica Antiqua* 44: 113-129.
- MacGinnis, J. (2004), "Excavations in the lower town of Ziyaret", *Anatolian Archaeology* 10: 15-17.
- MacGinnis, J., Wicke, D., Greenfield, T. (eds) (2016), *The Provincial Archaeology of the Assyrian Empire* (McDonald Institute Monograph/Ziyaret Tepe Archaeological Trust), Cambridge: McDonald Institute.
- Manuelli, F. (2009), "Assyria and the provinces. Survival of local features and imposition of new patterns in the peripheral regions of the empire", *Mesopotamia: Rivista di Archeologia, Epigrafia e Storia Orientale Antica* 44: 113-127.
- Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Jalbrzikowski, C., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Marsh, A., Monroe, M. W., Rosenzweig, M., Sauer, K., Wicke, D. (2011), "Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, Turkey, 2009-2010 Seasons", *Anatolica* 37: 67-114.
- Matney, T., Roaf, M., MacGinnis, J. McDonald, H. (2002), "Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001", *Anatolica* 28: 47-89.
- Moore, J. P. (1993), *Tille Höyük 1: The Medieval Period*, British Institute at Ankara Monograph 14, London: British Institute at Ankara.
- Moore, J. P. French, D.H. (forthcoming), *Tille Höyük 2: The Hellenistic and Roman Periods*, British Institute at Ankara Monograph, London.
- Oates, J. (1959), "Late Assyrian Pottery from Fort Shalmaneser", *Iraq* 21: 130-146.
- Özgüç, N. (2009), *Samsat: Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum; Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Preusser, C. (1954), *Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur, A: Die Baudenkmäler aus Assyrischer Zeit: VI. Die Wohnhäuser in Assur*, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 64, Berlin: Mann Verlag.
- Rawson, P. S. (1954), "Palace Wares from Nimrud, technical observations on selected examples", *Iraq* 16: 168-172.
- Summers, G. D. (1993), *Tille Höyük 4: The Late Bronze Age and the Iron Age Transition*, British Institute at Ankara Monograph 15, London: British Institute at Ankara.
- Thureau-Dangin, F., Dunand, M. (1936), *Til-Barsip*, Bibliothèque Archéologique et Historique, 23, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Thureau-Dangin, F., Barrois, A., Dossin, G., Dunand, M. (1931), *Arslan-Tash*, Bibliothèque Archéologique et Historique, 16, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Turner, G. (1970), "The State Apartments of Late Assyrian Palaces", *Iraq* 32: 177-213.
- Wilkinson, T. J. (1990), *Town and Country in Southeastern Anatolia Vol. 1: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and other sites in the Lower Karababa Basin*, Oriental Institute Publication 109, Chicago: Chicago University Press.
- Wilkinson, T. J., Wilkinson, E. B., Ur, J., Altaweel, M. (2005), "Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 340: 23-56.

Kavuşan Höyük: Assur İmparatorluğu'nun Taşrasında Küçük ve Özgün Bir Yerleşim

GÜLRİZ KOZBE*

Giriş

Orta Assur Dönemi sonlarında, bir başka deyişle MÖ 11. yüzyılın ortalarında bütün gücünü yitirmiş Assur'u, MÖ 10. yüzyılın sonlarında II. Adad-nirari döneminde (MÖ 911-891) yeniden toparlanmış, büyük bir imparatorluk olma yolunda Önasya'nın önemli bir siyasi gücü olarak görürüz. Nitekim II. Adad-nirari ile MÖ 911 yılında başlayıp birbirinin ardılı olarak tahta çıkan II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884), II. Assurnasirpal (MÖ 883-859), III. Salmanassar (MÖ 858-824) ve V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811) (Mieroop 2006: 355; Grayson 1991) dönemlerini kapsayan Yeni Assur yayılımının erken evresinde Kavuşan Höyük'ün de yer aldığı Yukarı Dicle bölgesine Assur'un askeri seferler düzenlendiği bilinmektedir.

Assur İmparatorluğu'nun bu genişleme ve yapılanma faaliyetlerinin, 25 yıllık krallığı boyunca 14 sefer yaptığı kaydedilen II. Assurnasirpal döneminde giderek arttığı görülmektedir (Grayson 1976: 125-8; Luckenbill 1968: 155-7). Assurnasirpal, Yukarı Dicle bölgesi de dahil olmak üzere imparatorluğun dört bir yana genişleyen topraklarında hâkimiyetini güçlendirmek için eyalet merkezleri inşa etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Yeni Assur Krallığı, Yukarı Dicle topraklarında kalıcı bir otorite kurmak için, etrafında binlerce dönüm bereketli ova olan stratejik noktadaki Tuşhan'ı¹ yeniden inşa ederek eyalet merkezi ilan etmiştir. Bazı araştırmacıların (Parker 2001: 16) “tarıma dayalı kolonicilik” olarak adlandırdığı bu sistemde, bir eyalet merkezi ve çevresinde buralarda yaşayan halkın geçimini sağlayan, temel geçim kaynağı tarım olan köy nitelikli küçük yerleşimler bulunmaktadır.

* Batman Üniversitesi
gkozbe@yahoo.com

1 Tuşhan'ın Üçtepe mi yoksa Ziyaret Tepe mi olduğu konusunda farklı lokalizasyon önerileri bulunmaktadır. Her iki yerleşim ve öneriler bu kitabın bölümlerinde ele alınmaktadır.

Fig. 1: Kavuşan Höyük ve çevresi.

Yukarı Dicle Havzası ve Kavuşan Höyük

Tarım için ideal rölyef, toprak ve su kaynaklarına sahip olan Yukarı Dicle Havzası, arazi kullanımı açısından kuru bir tarım havzasıdır. Bölge, Güneydoğu Toroslar'la birlikte tarih boyunca birçok bakımdan Mezopotamya'yı beslemiş, özellikle hammadde ihtiyacını karşılamıştır. Bu alanda yetişen ve yetiştirilen birçok maddeyi taşımak ve Mezopotamya'daki yerleşmelere aktarmak için Dicle Nehri üzerinden giden sallar kullanmıştır (Karadoğan, Kozbe 2013: 557-9). Şeyhan Çayı'nın Dicle'ye kavuştuğu yerde kurulmuş olan² (Karadoğan, Kozbe 2013: 547-557) Kavuşan Höyük, ürünlerin depolama ve sözünü ettiğimiz aktarma görevlerini üstlenmiş yerlerden biri olarak düşünülmelidir.

Kavuşan Höyük, kazılarda tespit edilen ilk yerleşim gördüğü dönemde (MÖ 2200'lerde), olasılıkla geniş bir su kütlesi (akarsu alüvyal boğulma evresi veya göl ortamı) kenarında kurulmuş bir yerleşim görünümündeyken, Assur Dönemi'nde (MÖ 9. yüzyıl sonrası) olasılıkla bu su kütlesinin güneye doğru, bir vadi içine girinti yaptığı yerde kurulmuş bir yerleşim yeri olmalıdır. Bahsedilen bu alan, Şeyhan Çayı'nın oluşturduğu delta yelpazesinin kuzey kenarında, güvenli bir bölgededir ve Dicle Nehri tarafından sürekli süpürülerek

2 Diyarbakır Havzası'nda Dicle Nehri'ne hem kuzeyden hem güneyden çeşitli kollar kavuşmaktadır. Güneyden Göksu, Şeyhan ve Savur çayları; kuzeyden Ambar Çayı, Kuru Çay, Pamuk Çayı, Salat Çayı ve Batman Çay Dicle'yle birleşir. Bu kolların Dicle'ye ulaştığı yerlerde Kavuşan, Üçtepe, Salat Tepe, Sinan Tepe ve Karavelyan gibi birçok höyüğün bulunuşu dikkat çekicidir.

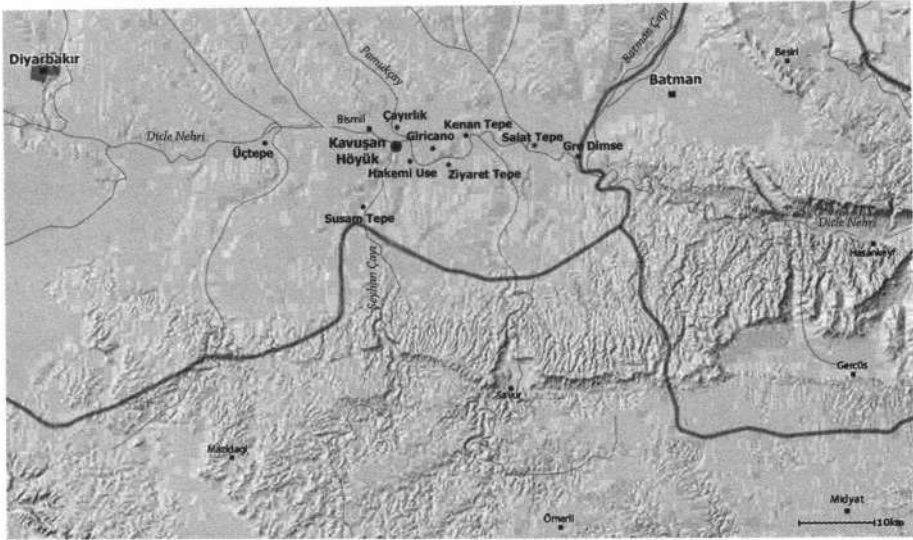

Fig. 2: Yukarı Dicle bölgesi ve Kavuşan Höyük'ün konumu.

alana bir rıhtım özelliği kazandırılmıştır.³ Konumunun nitelikleri ve doğal çevre koşullarına dayanarak Kavuşan'ın, Savur'dan ve Şeyhan'dan gelen tahıl; Mardin-Midyat Platosu'ndan gelen üzüm gibi ürünlerin depolandığı ve daha sonra bu büyük su yoluyla güneye, Mezopotamya'ya nakledildiği bir yerleşim olduğunu söyleyebiliriz (Fig. 1).

Hem Dicle Nehri'nin hem Şeyhan Çayı'nın taşkınlarından ve aşındırıcı etkilerinden dönem dönem etkilenmiş olmasına rağmen, çevresinde tarıma uygun geniş toprakların bulunması ve su kenarındaki konumu nedeniyle 175 x 75 x 9 m boyutlarında ve yaklaşık 1,5 hektar büyüklüğündeki Kavuşan Höyük (Kozbe 2012: 116), ısrarla bulunduğu konumda kalmayı sürdürmüştür. Bu stratejik konumu nedeniyle karşımıza İlk Tunç Çağı'ndan Ortaçağ'a dek uzanan, birçok yapı katından oluşan bir yerleşim silsilesine sahip bir merkez olarak çıkar (Fig. 2). Nitekim "İlsu Barajı ve HES Projesi Etki Alanında Kalan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi ve Kurtarılmasına Yönelik Çalışmalar" çerçevesinde, Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü'nün başkanlığı ve şahsımın bilimsel danışmanlığı altında 2001-2009 yılları arasında yürütülen Kavuşan Höyük arkeolojik kazıları (Fig. 3) belirlenen tabakalanma da bunu açıkça ortaya koymuştur (Kozbe 2006; Kozbe 2007; Kozbe 2010; Kozbe 2012; Kozbe 2013; Kozbe 2014; Kozbe, Köroğlu 2011; Kozbe, Erdalkıran, Ona 2008; Kozbe, Öğütle, İşler 2009). Buna göre en erken tabaka, İlk Tunç Çağı IV'e, MÖ 2200'lere ait iken; en geç tabaka, MS 1200-1300'lere tarihlenen Ortaçağ'a aittir (<http://www.kavusanhoyuk.org/>; Kozbe

3 2009-2010 yıllarında Dicle Üniversitesi'nden Doç. Dr. S. Karadoğan'la Kavuşan Höyük'ün yakın çevresinde yapılan jeomorfolojik incelemelerin basılmamış sonuç raporu.

Fig. 3: Kavuşan Höyük ve Dicle Nehri.

2014: 331-2; Kozbe 2012: 117; Tablo 1). Ortaçağ yerleşimi öncesi yaklaşık 1200 yıl kadar terk edildiği anlaşılan höyükte en yaygın takip edilen kalıntılar, Yeni Assur İmparatorluğu'nun MÖ 9.-7. yüzyıllar arasında bölgede sürdürdüğü siyasi egemenlikle bağlantılı olanlardır.

Tablo 1. Kavuşan Höyük'teki Tabakalaşma Durumu

Kavuşan I	Yakın Çağ İslam Mezarlığı	19. yüzyıl sonu/20. yüzyıl
Kavuşan II	Ortaçağ	12.-14. yüzyıl
BOŞLUK		
Kavuşan III	Hellenistik Dönem	MÖ 4. yüzyılın son çeyreği- MÖ 3. yüzyıl
Kavuşan IV	Post-Assur Dönemi (Geç Demir Çağı)	MÖ 7.yüzyıl sonu- MÖ 4. yüzyılın son çeyreği
Kavuşan V	Yeni Assur Dönemi	MÖ 9. yüzyıl- MÖ 7. yüzyıl sonu
Kavuşan VI	Erken Demir Çağı	MÖ 11.-9. yüzyıl
Kavuşan VII	Mitanni-Orta Assur Dönemi (Son Tunç Çağı)	MÖ 14.-11. yüzyıl
Kavuşan VIII	İlk Tunç Çağı sonu/Orta Tunç Çağı	MÖ 3. binyıl sonu- MÖ 2. binyılın ilk yarısı
	1. Mimari Katman	MÖ 18.-MÖ 17. yüzyıl
	2. Mimari Katman	MÖ 19.-MÖ 18. yüzyıl
	3. Mimari Katman	MÖ 20.-MÖ 19. yüzyıl
Kavuşan IX	İlk Tunç Çağı IV	MÖ 3. binyıl, geç 2. yarı

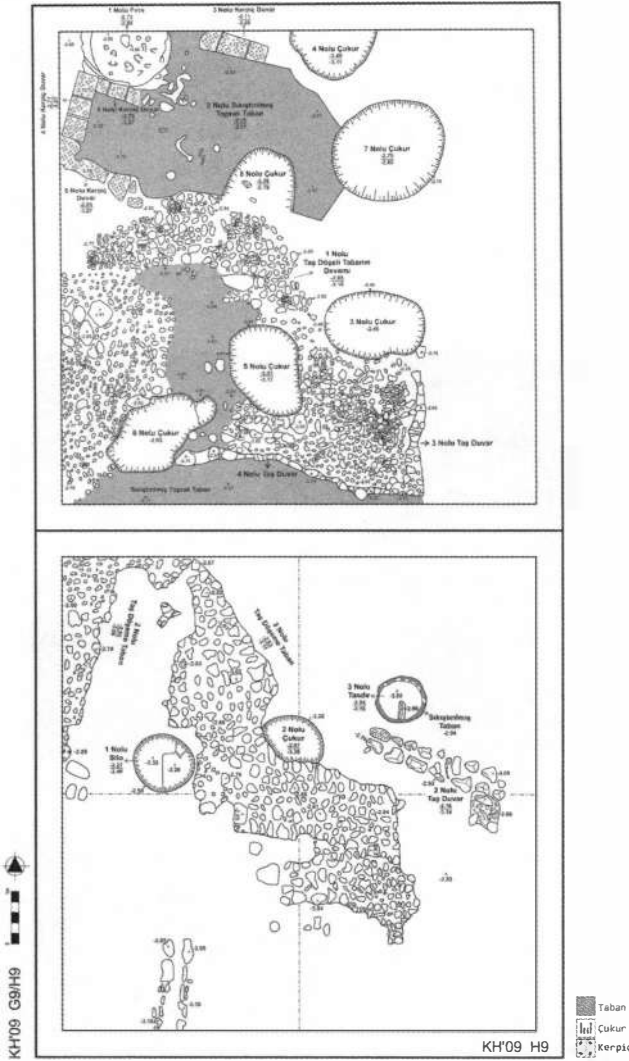

Fig. 4: Yeni Assur mimarisi (G9-H9 Açmaları).

Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi

Kronolojik silsilede “V. Tabaka” ile eşleşen ve MÖ 9. yüzyıl ile MÖ 7. yüzyıl sonu arasında tarihlenen Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi, erken ve geç olmak üzere iki alt evre halinde tespit edilmiştir. Taş temelsiz kerpiç duvarlar, erken evreyi; sıkıştırılmış çamur tabanlar, parçalar halinde ortaya çıkartılan kerpiç tuğlalar ve dere taşı döşeli avluların olduğu mekânlar ise geç evreyi temsil eden unsurlardır (Kozbe 2006; Köroğlu 2016: 312). Ancak Ortaçağ’dan günümüze dek gördüğü yoğun tahribat nedeniyle Yeni Assur mimarisi kazı çalışmalarında höyük ancak parçalar halinde saptanabilmiştir (Fig. 4).

Yeni Assur Depolama Mekânı

F12 plankaresinde -1,70 m ile -2,22 m seviyeleri arasında yürütülen çalışmalar sırasında tespit edilen Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi geç evreye ait Depolama Mekânı'nın önemi, hem Kavuşan Yeni Assur mimarisinin en önemli parçası hem bölgede şimdiye dek ortaya çıkarılan tek Yeni Assur Dönemi depolama mekânı olmasından kaynaklanmaktadır. İçinde 32 adet tüm ve tüme yakın kabın *in situ* olarak ele geçmesi, bölge için yapılan bazı kronolojik değerlendirmeler için de sağlam bir kanıt oluşturur (Fig. 5-6). Mekânda oval

Fig. 5:
Yeni Assur Dönemi
depolama mekânı ve
in situ kaplar.

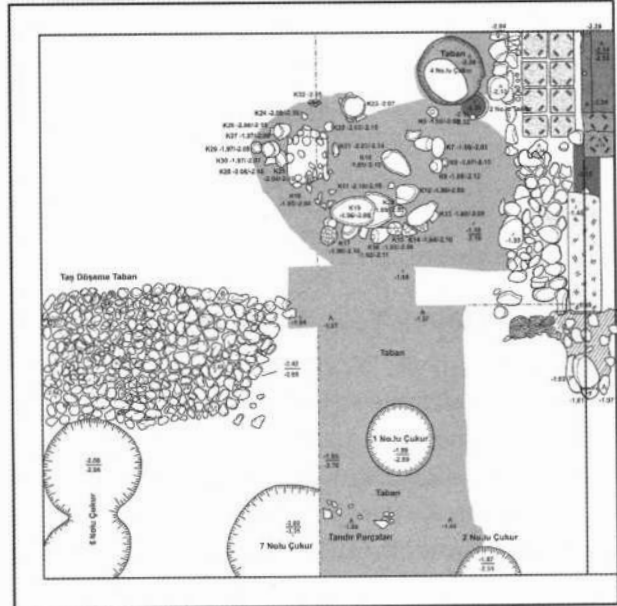

Fig. 6:
Yeni Assur Dönemi
depolama mekânı
(F12 Açması).

KH'07-08 F12

gövdeli, boyunlu çömleklerin yanı sıra, sır bezemeli şişe, keskin profilli çanak ve maşrapa gibi Yeni Assur Dönemi diagnostik çanak çömlekleri (Fig. 7a-d), Doğu Anadolu'da MÖ 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan ve Erken Demir Çağı için simgesel olup "Erken Demir Çağ Yivlileri" adını verdiğimiz ağız kenarı yivli, kimi zaman da akıtacaklı kaplarla (Fig. 8a-c) bir arada bulunmuştur. Bu, iki farklı kültürün temsilcilerini yan yana göstermesi bakımından oldukça dikkat çekici ve önemli bir durumdur (Kozbe, Ögütte, İşler 2009: 203, Res. 1-5). Daha da önemlisi, Erken Demir Çağ'da ortaya çıkan el yapımı, ağız kenarı yivli çanak çömlek geleneğinin, Yukarı Dicle bölgesinin Assur imparatorluk etkisine girmesi sonucu çark yapımı Assur saray kapları ve standart günlük kaplarıyla birlikte Yeni Assur Dönemi'nin bitiş tarihi olan MÖ 7. yüzyılın sonuna dek kullanıldığının çok açık bir göstergesidir (Kozbe 2013: 336; Ökse 2015: 122; Köroğlu 2016: 312, 316).

Yeni Assur Çanak Çömleği

Yeni Assur Dönemi çanak çömleği, Yukarı Dicle bölgesinde olduğu gibi Kavuşan Höyük'te de "yerel türler" ve "Assur tipleri" olmak üzere iki gruptur. Bu dönem için büyüklü küçüklü tüm Yeni Assur yerleşme yerlerinde tipik olan,

Fig. 7a-d:
Depolama
mekânında ele geçen
çeşitli Assur kapları.

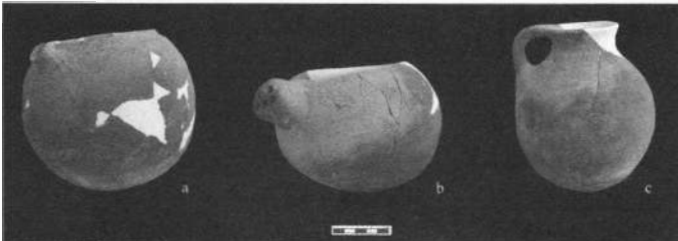

Fig. 8a-c:
Depolama
mekânında ele geçen
Demir Çağı yerel
kapları.

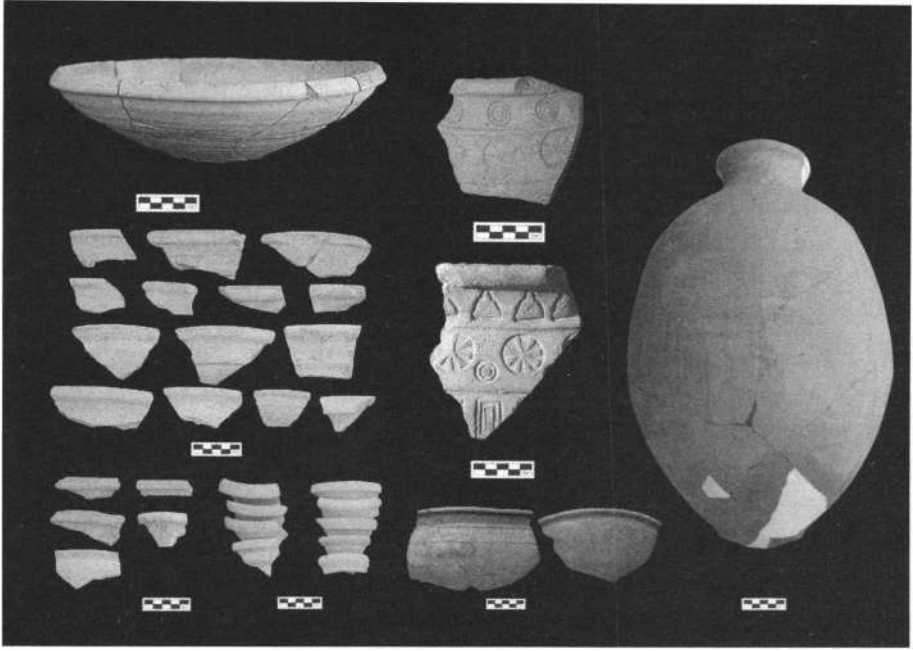

Fig. 9: Kavuşan Höyük Yeni Assur çanak çömleği.

içe dönük yivli ağız kenarlı çanaklar, keskin profilli çanaklar, maşrapalar, kadehler ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarına sahip boyumlu çömlekler, burada da temsil edilmektedir. Çark yapımı, hamuru gri, kahverengi ve devetüyü renkli, dış yüzeyi de yine kahverengi ve devetüyü tonlarında olan, astarlı veya kendinden astarlı, kimi zaman açkılanmış, bitkisel katkı ve bezemesiz kaplar, Kavuşan Höyük Yeni Assur repertuarının en belirgin yerel malları olarak karşımıza çıkar (Kozbe 2006). Bu dönem seramiğinin çoğun-

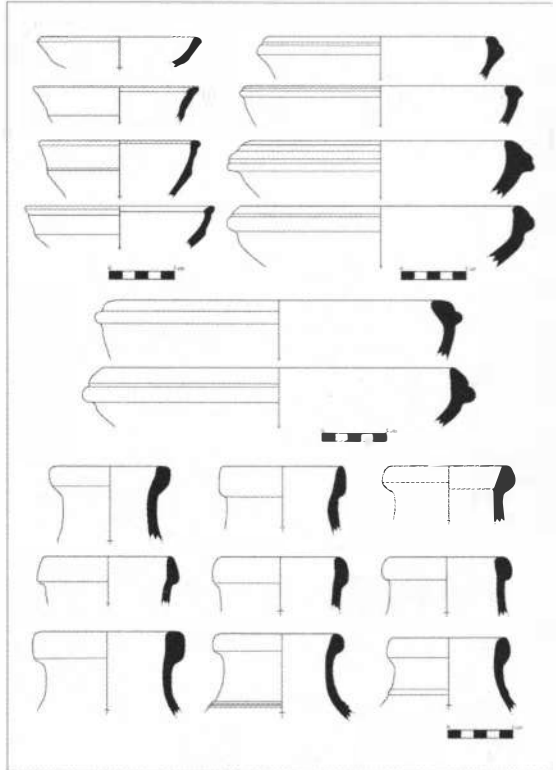

Fig. 10: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi seramiği.

luğu bu gruptandır. “Assur tipleri” ise ince ve özenli yapımlarıyla dikkat çeker; memecik dipli kadehleri ve sır bezemeli kapları, en yaygın örnekler olarak tanımlayabiliriz (Fig. 9-10).

Yeni Assur Mühürleri

Kavuşan Höyük'te Assur mühürcülük geleneğini yansıtan iki adet silindir mühür ele geçmiştir. MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen, 2,6 cm uzunluğundaki birinci mühür üzerinde (Fig. 11a) dik pozisyonda betimlenen bir avcı, başı geriye dönük, geyik veya ceylan olabilecek bir hayvanı hedef almış durumdadır (Kozbe 2012: 126, Res. 10). Söz konusu av sahnesi, Yeni Assur Dönemi için tipiktir (Balza 2012). 3,5 cm uzunluğundaki ikinci mühürün üzerinde ise ağaç motifinin iki yanında yer alan kanatlı atlarla tanrıları simgeleyen astral işaretler gibi yine Assur geleneği açısından tanımlayıcı unsurlar bulunmaktadır (Kozbe 2010: 177, Çiz. 1). Kanatlı güneş kursu, sekiz uçlu yıldız ve sekiz daire ile simgelenen Ülker Takımyıldızı, Assur gliptik sanatından tanıdığımız detaylardır (Balza 2012). Yedi daireyle betimlenen Ülker Takımyıldızı'nın zaman zaman dört, altı veya sekiz daireli olarak da yapıldığı görülür. (Fig. 11b).

Yeni Assur Dönemi Kil Ağırşaklar

Kavuşan Höyük V. Tabaka'ya ait kazı çalışmalarında 300'e yakın pişirilmiş ve pişirilmemiş kil ağırşak ele geçmiştir. Ağırşaklar, mekân içlerinde yer alan kerpiç sandıkların veya çukurların içine istiflenmiş durumda saptanmıştır.

Fig. 11a-b: Yeni Assur silindir mühürleri.

Bunlar, Yeni Assur Dönemi'nde dokumacılığın, Kavuşan'da en az tarım kadar önemli bir geçim kaynağı olduğunun göstergesidir. Bu bilgi ışığında küçük bir yerleşme olan Kavuşan Höyük'te hazırlanan tekstil ürünlerinin, civardaki daha büyük yerleşimlere pazarlandığını düşünebiliriz.

Yeni Assur Dönemi Arkeobotanik Bulgular

Kavuşan Höyük kazıları sırasında kayıt altına alınan Yeni Assur Dönemi'nin de aralarında olduğu MÖ 1. binyıla ait arkeobotanik bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, hem dönemin bitki türlerini ortaya koymak hem yapılan tarla tarımını anlamak mümkün gibi görünmektedir. Kavuşan Höyük'te bu döneme ait kömürleşmiş tohum örnekleri arasında buğday, arpa ve çavdar taneleri saptanmıştır.⁴ Bununla birlikte yoğun buğday üretiminin yapıldığı MÖ 2. binyıl tarım faaliyetleriyle karşılaştırıldığında Yeni Assur Dönemi'nde buğday üretiminin geçmiş dönemlere göre daha sınırlı şekilde devam ettiği görülür. Büyük olasılıkla, Yeni Assur Dönemi'nde Kavuşan'ın ekonomisi çanak çömlek üretimi, dokumacılık ve şarapçılık gibi daha başka geçim kaynaklarıyla çeşitlenmiş, tahıl üretimi geçmişe göre azalmış olmalıdır. Ancak diğer taraftan Yeni Assur Dönemi arkeobotanik bulgulardan sınırlı miktarda da olsa meyve yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Nitekim Kavuşan Höyük'te 2007 yılında H13 plankaresinde tespit edilen şarap toplama kuyusunun⁵ Yeni Assur Dönemi'ne ait bir şarap işliğinin parçası olduğu belirlenmiştir. Bu da bölgede yetiştirilen bitkilerin yalnızca besin ögesi olmadığının önemli bir arkeolojik kanıtıdır. İçinde üzümün ayaklarla ezildiği dörtgen çiğneme havuzu, havuzun kenarında, buradan gelen üzüm suyunun ön taraftaki toplama kuyusuna akmasını sağlayan, uzunluğu 3,5 m'yi bulan bir kanal, portatif çuval üzüm presinin tabana saplanarak kullanımından kaynaklanan delikli bir taban ve üzüm suyunun toplandığı, şarap olmak üzere bekletilerek fermente edildiği içi kireçle sıvanmış toplama kuyusu vardır. Yeni Assur İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ 9. yüzyıl) tarihlendirilen bu şarap işliği, şarapçılığın bu dönemde Yukarı Dicle bölgesinin ekonomisinde yer aldığını kanıtlayan önemli bir ipucu sağlar (Kozbe, Ögütte, İşler 2009: 205-6, Çiz. 2). Ağız çapı yaklaşık 1,85 m olan kuyunun -4,30 m derinliğe gelindiğinde bu kez tam ortasında, 35 cm çapında, 25 cm derinliğinde küçük dairesel bir çukur bulunmuştur. Söz konusu kuyunun bire bir benzerlerinin yakın çevredeki Süryani köylerinde, daha önceleri şarabı dinlendirip fermente etmekte, günümüz-

4 2010 yılında bölgede gerçekleştirdiğimiz ve yürütücüsü olduğum "Yukarı Dicle Vadisi MÖ 2. ve 1. Binyıl Sosyo-ekonomik Yapısının Mikroarkeolojik Metotlar ve Kimyasal Analizlerle Değerlendirilmesi" başlıklı ve 108K122 No.lu TÜBİTAK SOBAG Projesi'nin basılmamış sonuç raporu.

5 Tarafımızca "kuyu" olarak adlandırılmakla birlikte Antikçağ zeytinyağı ve şarap üretimi terminolojisinde "toplama tankı/ fıçısı" olarak tanımlanan donanımdır.

de ise pekmez yapımında kullanıldığı etnoarkeolojik araştırmalar sonucunda öğrenilmiştir. Böylelikle, Kavuşan'daki kuyunun toplama tankı olarak kullanıldığı, ortasında yer alan küçük çukurun ise içinde şaraplaşan üzüm suyundaki posanın toplanması için filtre vazifesi gördüğü de açıklık kazanmıştır.

Yeni Assur Dönemi Gömüleri

Kavuşan Höyük'te Yeni Assur Dönemi'nin en önemli buluntu grubunu gömüler oluşturmaktadır. Bunlar, basit toprak gömü (inhumasyon), yakarak gömü (kremasyon), çömlek içi gömü ve kerpiç sandık mezar olmak üzere dört farklı teknikte yapılmış gömülerdir. (Kozbe 2012: 121-125; Kozbe 2014: 257-276). Bilindiği üzere mezarlar, eski insan toplumlarının ölü gömme gelenekleri, teknikleri ve ritüelleri hakkında detaylı bilgi elde edilmesini sağlayan arkeolojinin en değerli buluntu gruplarından biridir. 2001-2009 yılları arasında sürdürülen kazı çalışmaları sonucunda Kavuşan'da 18 adet basit toprak, 22 adet kremasyon, beş adet çömlek içi ve bir adet kerpiç sandık mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu çeşitlilik, Assur kültürünün anavatanı Kuzey Mezopotamya'da bile adı geçen halkın ölü gömme gelenekleri hakkında bugün hâlâ çok şey bilemediğimiz bu noktada, Yukarı Dicle bölgesi Yeni Assur Dönemi ölü gömme tekniklerini ve geleneklerini anlamamız adına büyük önem taşır.

Basit toprak (inhumasyon) gömülerde (Kozbe 2007: 579; Kozbe, Erdalkıran, Ona 2008: 389-90, Çiz. 1), doğrudan toprağa açılan basit mezar çukurlarının sınırları belirlenmemiştir. Ortaçağ çukurları ile höyük üzerinde tarım faaliyetleri nedeniyle yapılan sulama bu gömülere büyük zarar vermiştir. Bu grupta, bir erişkin erkek ve yedi adet cinsiyeti belirlenememiş gömü ile 10 adet hoker ve yarı hoker tarzında yatırılmış kadın ve çocuk gömüsü bulunur. Dolayısıyla Kavuşan'da kadın ve çocukların mekân içlerine ve yakınlarına, erkeklerin ise yerleşim dışına gömüldüğünü söyleyebiliriz. Mezarlar tek birey için kullanılmış, hiçbir örnekte çoklu gömü tespit edilmemiştir.

Basit toprak gömülerde, pişmiş toprak kaplar, takılar ve aletler olmak üzere üç tür ölü hediyesi ile karşılaşmaktayız (Fig. 12). Söz konusu kapların, cinsiyeti belirlenememiş gömülerle birlikte ele geçmesi nedeniyle bir hediye/cinsiyet ayırımına gidilemezken; boncuk ve metal yapımı takılar, kadın ve çocuk mezarlarında saptanmaktadır. Öte yandan tek bir örnekle temsil edilen erkek gömüde iki adet tunç küpenin; bir adet çocuk gömüsünde de tunç bir bileziğin bulunmasıyla, takı türü buluntularda da cinsiyete ve yaşa bağlı mezar hediyesi ayırımının yapılması güçleşir. Alet olarak tanımladığımız mezar eşyası grubundaki kemik bızın kadın mezarında, beş adet metal bıçak parçasının ve büyük olasılıkla yine alet olarak kullanılmış çakmaktaşının erkek mezarında bulunması, aletlerin cinsiyete göre mezara konduğunu düşündürülebilir. Ancak söz konusu eşyaların bireylerin hayatına bir kereliğine de olsa bir şekilde girdiği dikkate

Fig. 12: Basit toprak gömülere ait mezar hediyeleri.

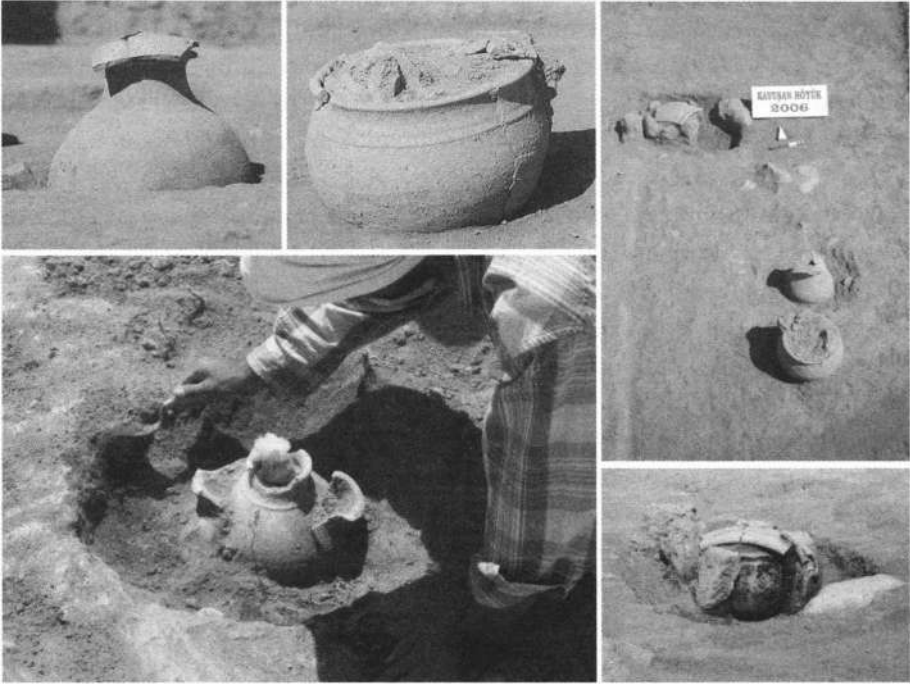

Fig. 13: Kavuşan Höyük kremasyon gömüler.

alınırsa, aletler için cinsiyete dayalı hediyeler tanımlaması yapmak pek sağlıklı görünmemektedir.

Yakarak yapılan (kremasyon) gömülerde (Kozbe 2007: 575-577, Çiz. 1; Kozbe, Erdalkıran, Ona 2008: 390-2, Çiz. 1, Res. 6; Kozbe, Öğütle, İşler 2009: 204, Çiz. 1), boyunsuz veya alçak boyunlu, küresel gövdeli geniş ağızlı çömlekler

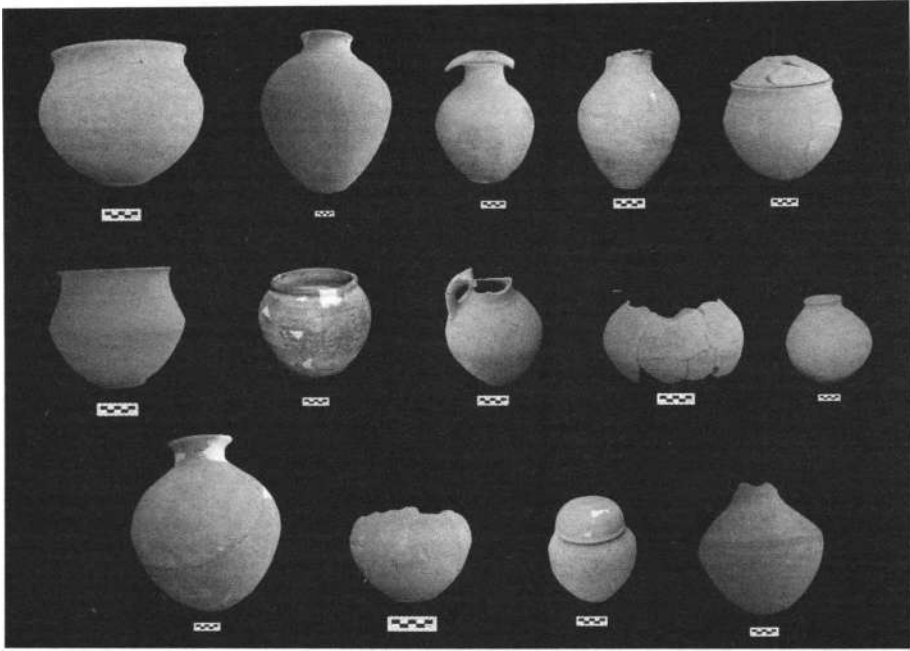

Fig. 14: Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi urne biçimleri.

ile yüksek boyunlu, oval gövdeli, dar ağızlı çömlekler, başlıca urne biçimleri olarak görülür (Fig. 13). Çukurların içinde ele geçen urnelerden bazılarının dipleri, devrilmelerini engellemek için kırık çanak çömlek parçaları ve/veya taşlarla desteklenmiştir (Fig. 14). Kremasyon geleneğinde olduğu gibi Kavuşan urnelerinde de ölü hediyesi yaygın değildir. Ortaya çıkarılan 22 adet kremasyonun sadece ikisinde mezar hediyesi saptanmıştır. Bunlardan F13 açmasında bulunan 18 no'lu urne, Kavuşan Höyük kremasyon gömüleri içinde zengin ölü hediyesine sahip tek örnektir. İki üç yaşlarındaki bir çocuğa ait olan gömüden, bir adet altın küpe, bir adet tunç bilezik, bir adet tunç ve altının bir arada kullanıldığı yüzük ele geçmiştir. Aynı urnede MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına (Hitit İmparatorluk Çağı'na) tarihlenen, üzerinde Anadolu Hiyeroglifi olan tunçtan bir de mühür⁶ (D'Alfonso 2010: 1-6) bulunmuştur. Mührün ilk sahibinin bu urneye külleri koyulan Kavuşan'daki kişi olamayacağı aşîkârdır. Geçmişten gelen ve üzeri "sihirli" işaretlerle donanmış gibi görünen bu obje, olasılıkla bir amulet gibi düşünülerek Yeni Assur Dönemi'nde gömülen bireyi öbür dünyada koruması için urneye bırakılmıştır.

Kavuşan kremasyonlarında her yaş kategorisinden kadın ve erkek bireyler olmakla birlikte yaş aralığı 2-10 arasında değişen çocuk gömülerin çoğunlukta

6 Mühür, Hatanu isimli bir şahsa aittir.

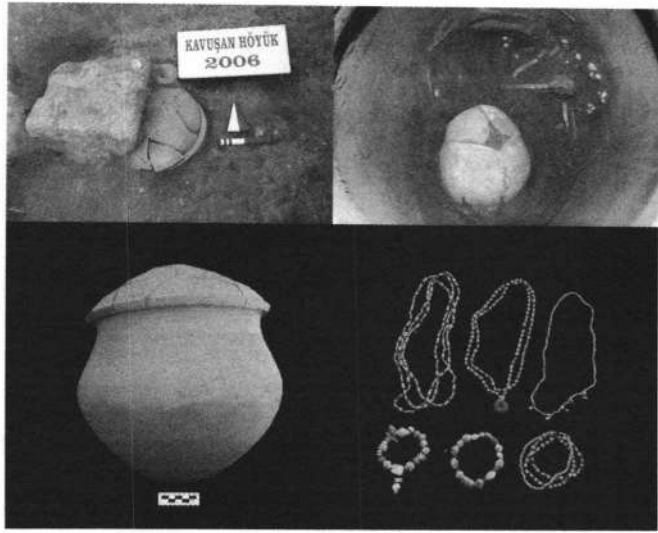

Fig. 15:
Çömlek içi
inhumasyon gömü
ve mezar hediyeleri.

olduğu belirlenmiştir. Bu durumda, Kavuşan Höyük'te hem kadınların hem erkeklerin hem de her yaş kategorisinden bireylerin yakılarak gömüldüğünü, kremasyon geleneğinde cinsiyete ve yaşa bağlı bir sınırlama olmadığını söyleyebiliriz.

Kavuşan kremasyonlarında ele geçen iskeletlerin % 70'lik gibi büyük bir kısmında kemik rengi beyaz, krem-beyaz ya da mavimsi beyazdır. Bu da ölümlerin çoğunlukla 900 derecenin üzerinde, 900-1200 derece arasındaki yüksek ısı bir ateşte yakıldığını göstermektedir. Ayrıca kemiklerin üzerindeki çatlakların enine olması, kemiklerde büzülme, kıvrılma ve çarpılmaların mevcut olması gibi göstergeler, Kavuşan Höyük Yeni Assur kremasyonlarının yaklaşık % 40'ının etliyken ya da bir başka deyişle ölümden kısa bir süre sonra yakıldığını işaret eder (Kavuşan Höyük iskeletlerinin antropolojik incelemelerini gerçekleştiren Y. S. Erdal ile sözlü görüşme). Urnelerin bulunduğu alanda yoğun yanık izleri ve küllü alanlar gözlenmesine rağmen, kremasyonların yerinde yakıldığını gösteren kesin verilere sahip değiliz. Beş adet kremasyonda bireylere ait kemiklerin dikkate değer şekilde eksik çıkması, ölünün başka yerde yakıldıktan sonra iyi toplanmadan urnelendiğini işaret edebilir. Dolayısıyla Kavuşan kremasyonlarının ikincil mezarlar olduğunu söyleyebiliriz.

Çömlek içi gömü geleneği (Kozbe, Erdalkıran, Ona 2008: 390-391, Res. 5; Kozbe, Ögütte, İşler 2009: 204-205), Yeni Assur Dönemi'nde Kavuşan Höyük'te beş adet örnekle temsil edilmektedir. Kavuşan'ın ilk çömlek içi inhumasyonu, 2006 yılında G13 açmasında, kremasyon gömülerine çok yakın bir noktada tespit edilmiştir. Etrafı dere taşlarıyla desteklenmiş geniş ağızlı çömleğin içinden hoker tarzında yerleştirilmiş küçük bir bebeğe (altı yedi aylık) ait iskelet ortaya çıkmıştır (Fig. 15). Bu gömü ile birlikte, ölü hediyesi olarak çok sayıda

kemik ve taştan yapılmış boncuğun ele geçmesi, gömünün zengin bir şahsın bebeği olduğunu gösterebilir (Kozbe 2012: 125, Res. 8; Kozbe 2014: 261, Res. 18-21), Büyük boy çömleklere yerleştirilmiş bu tür beş adet gömüde, yaşları üç-dokuz ay arasında değişen dört küçük bebek ile iki yaşlarında bir çocuk saptanmıştır. Kavuşan Höyük'te çömlek içi gömülerde erişkin bireyle karşılaşmamıştır. Beş örneğin dördünde, kemik ve çeşitli taşlardan yapılmış boncuk takılar, ölü hediyesi olarak ele geçmiştir.

Kerpiç sandık mezar türü (Kozbe 2012: 125, Res. 8; Kozbe 2014: 261, Res. 18-21), Kavuşan Höyük'te tek örnekle temsil edilmektedir. Dört kenarı 40, 46 veya 38 cm uzunluğunda ve 18-20 cm genişliğinde kerpiç bloklarla çevrili mezarın üzeri de kerpiç bloklarla kapatılmıştır. Gömü, 12 yaşlarında bir kız çocuğuna aittir. Çeşitli taşlardan, camdan, pişmiş topraktan ve deniz kabuklarından yapılmış yaklaşık 400 boncuk, gömü hediyeleri arasında önemli bir grubu oluşturur. Ayrıca mezarda 11 adet tunç küpe, bir adet cam nazar boncuğu, sol kolda bir adet tunç bilezik, sağ kolda yılan başlı tunç bir pazubent ile göğüs kısmında demir bir fibulaya ait olabilecek parçalar bulunmuştur. Bu mezar, Kavuşan Höyük Yeni Assur Dönemi gömüleri içinde en zengin ölü hediyesine sahip örneği teşkil etmektedir (Fig. 16).

Mezarların ölüm olgusuyla ilgili geleneklerin dışında toplumların kültürel, sosyoekonomik yapıları ve yaşam biçimleri hakkında da en önemli bilgi kaynaklarından biri olduğu bilinmektedir. Gömü biçimlerindeki farklılıkların, aynı toplum içindeki kültürel farklılıkların yanında, halkların etnik kökeni

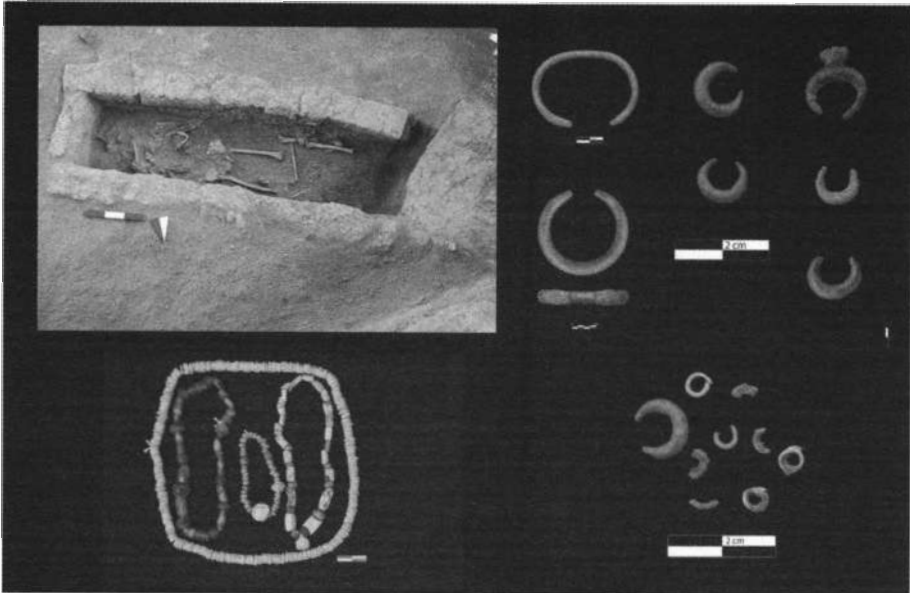

Fig. 16: Kerpiçten sandık mezar ve mezar hediyeleri.

konusunda da önemli ipuçları sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda kremasyon uygulamasının, ölüyü yakmayı ölüm algısına ters düştüğü için tercih etmeyen Assurlu'ya rağmen Kavuşan Höyük'ün de içinde yer aldığı Yukarı Dicle bölgesinde görülmesi, Assur siyasi hegemonyası altında bu topraklarda varlık gösteren, yaşayan, Assur kökenli olmayan halkları işaret etmektedir. Bunlar, küllerin ve yanmış kemik kalıntılarının içine konulduğu urnelerin kap biçimleri veya gömülerdeki ölü hediyeleri açısından "Assurlu" olarak tanımlayabileceğimiz unsurları kullanan ancak standartlaşmış ölü gömme gelenekleri açısından yeteri kadar "Assurlulaşamamış" halklardır diyebiliriz (Kozbe 2014).

Sonuç

Bugüne dek gerçekleştirilen araştırmalar ve yazılı kaynaklar, MÖ 9. yüzyıl sonrası Assur krallarının uyguladıkları emperyal yayılım politikaları doğrultusunda, Yukarı Dicle bölgesini de eyalet sistemleri içine alarak bu taşra bölgesinde Tuşhan adında bir idari merkez kurduklarını göstermektedir. Söz konusu eyalet merkezini çevreleyen geniş tarım alanlarında, bu toprakları işleyen, çoğu imparatorluğun başka bölgelerinden toplu halde getirilmiş Assurluların ve diğer halkların yerel halkla bir arada yaşadığı küçük yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda Kavuşan Höyük'ün, bölgede Assur İmparatorluğu'na hizmet eden birçok tarım köyünden birini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemin yerleşim şablonunun temel öğeleri, Üçtepe ve Ziyaret Tepe gibi büyük, stratejik konumlu ve müstahkem yerleşimler ile bunların görüş açısı içindeki alanlara, akarsu boylarına veya bunları çevreleyen geniş tarım alanlarına kurulmuş Kavuşan Höyük, Hakemi Use, Aşağı Salat Tepe, Gre Abdurrahman ve Boztepe gibi küçük boyutlu, tahkim edilmiş kırsal yerleşimler olmalıdır.

Yukarı Dicle Havzası'nın jeopolitik ve coğrafi mekân avantajlarının farkına varan Assurluların, Kavuşan Höyük'ün de içinde bulunduğu bu coğrafyayı bölgesel ölçekte, sömürgeci amaçları doğrultusunda akılcı ve sistemli kullanarak havza coğrafyasına damgasını vuran, önemli bir uygarlık kurduklarını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Balza, M. E. (2012) "Two Cylinder Seals from Kavusan Höyük (Turkey)", *KASKAL* 9: 49-53.
- D'Alfonso, L. (2010) "A Hittite Seal from Kavuşan Höyük", *Anatolian Studies* 60: 1-6.
- Grayson, A. K. (1976) *Assyrian Royal Inscriptions II/2. From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II*, Records of the Ancient Near East, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Grayson, A. K. (1991) "Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)", J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (eds.), *The Cambridge Ancient History III/2*: 238-281.
- Karadoğan, S., Kozbe, G. (2013) "Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/

- Bulutlu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekân Etkileşimleri", E. Öner (ed.), *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan/Studies in Honor of İlhan Kayan*, Bornova: Ege Üniversitesi Basımevi: 539-566.
- Kozbe, G. (2006) "Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağ Sonundan Geç Demir Çağ Sonuna dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı", B. Avunc (ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, İstanbul: Homer Kitabevi: 496-509.
- Kozbe, G. (2007) "Kavuşan Höyük 2005 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28/1: 573-588.
- Kozbe, G. (2010) "Kavuşan Höyük Kazısı, 2008", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 31/4: 173-196.
- Kozbe, G. (2012) "Kavuşan Höyük", A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, G. Polat (ed.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: Ege Üniversitesi Kültür Yayınları: 293-314.
- Kozbe, G. (2013) "Diyarbakır/Kavuşan Höyük 2005-2008 Kazıları/Excavations at Diyarbakır/Kavuşan Höyük, 2005-2008", Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü (ed.) *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları/The Ilisu Dam and HEP Project Excavations Season 2004-2008*, Diyarbakır: 331-376.
- Kozbe, G. (2014) "Kavuşan Höyük/Diyarbakır Yeni Assur Dönemi Gömüleri", A. Özfırat (ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar: Veli Sevin'e Armağan. SCRIPTA. Essays in Honour of Veli Sevin: A Life Immersed in Archaeology*, İstanbul: Ege Yayınları: 257-276.
- Kozbe, G., Erdalkıran, M., Ona, S. (2008) "Diyarbakır/Bismil Kavuşan Höyük 2006 Yılı Kazı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29/1: 385-404.
- Kozbe, G., Köroğlu, K. (2011) "Kavuşan Höyük 2002 Yılı Kazısı", N. Tuna, O. Doonan (ed.), *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2002*, Ankara: ODTÜ/TAÇDAM Yayınları: 623-652.
- Kozbe, G., Köroğlu, K., Sağlamtimur, H., (2004) "Kavuşan Höyük 2001 Yılı Kazısı/2001 Excavations at Kavuşan Höyük", N. Tuna, J. Greenhalgh, J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2001*, Ankara: ODTÜ/TAÇDAM Yayınları: 463-503.
- Kozbe, G., Öğütle, İ., İşler, S. (2009) "Kavuşan Höyük Kazısı 2007 Yılı Kazı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30/1: 199-216.
- Köroğlu, K. (2016) "Archaeological evidence for the provincial system of the Neo-Assyrian empire in Anatolia", J. MacGinnis, D. Wicke, T. Greenfield (eds.), *The provincial archaeology of the Assyrian empire*, McDonald Institute Monographs, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research: 309-320.
- Luckenbill, D. D. (1968) *Ancient Records of Assyria and Babylonia I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon*, New York: Greenwood Press.
- Mieroop, M. van de (2006) *Antik Yakındoğu'nun Tarihi. İÖ 3000-323*, (Çev. S. Gül) Ankara: Dost Kitabevi.
- Ökse, T. (2015) "Baraj Projeleri ve Arkeoloji: Türkiye'nin Güneydoğusunda Kurtarma Kazıları", Ü. Yalçın, H-D Bienert (ed.), *Anatolien-Brücke der Kulturen: Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften*, Tagungsband des Internationalen Symposiums "Anatolien-Brücke der Kulturen" in Bonn vom 7. bis 9. Juli 2014/ *Kültürlerin Köprüsü Anadolu: Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları, 7-9 Temmuz 2014'te Bonn'da Yapılan "Kültürlerin Köprüsü Anadolu" Konulu Uluslararası Sempozyum Kitabı*, Bonn: 111-129.
- Parker, B. (2001), *Mechanics of empire: The northern frontier of Assyria as a case study in imperial dynamics*, Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi: Hakemi Use

HALİL TEKİN*

Giriş

Assur için Yukarı Dicle Vadisi başlangıcından itibaren yaşamsal önem taşıyan bir coğrafya olmuştur. Gerek çivi yazılı belgeler gerekse arkeolojik veriler bunu açıkça göstermektedir. Dicle'nin sağ ve sol kıyılarına konumlanmış pek çok irili ufaklı köy yerleşiminin Assur'a farklı şekilde bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu coğrafya ile her daim organik bağı olan Assur, bölgeyi kendisinin bir eyalet merkezi olan Tushan aracılığıyla yönetip yönlendirmekteydi. Dicle ile kollarının yaşamsal değer kattığı bu coğrafya, Assur'a bağlı yerel yöneticiler tarafından kontrol edilmiştir. Merkezi yönetimin uzak coğrafyalardan insan gruplarını esir olarak göçe zorladığı ve buralarda yeni yerleşimler kurulmasında yerel yöneticilerin önemli rol oynadığı bilinmektedir. Yöredeki arkeolojik kalıntılar bu yeni yerleşimlerin bazılarının kalabalık köy, bazılarının ise mezra boyutunda küçük boyutlu olduğunu göstermektedir. Yukarı Dicle Vadisi'ndeki bu türden küçük köy yerleşimlerinden birisi de Hakemi Use'dir.

Dicle'nin akış yönüne göre sağ kıyısında bulunan bu küçük höyük yerleşimi, yerel halk tarafından "Yusuf'un Höyüğü" anlamında "Haremi Usey" şeklinde adlandırılmakta olup, 1980'lerdeki tescil esnasında (Algaze vd 1991: 213, Fig. 2b/9) resmi kayıtlara Hakemi Use şeklinde geçirilmiştir (Resim 1). Yerleşimde arkeolojik çalışmalar Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında Hacettepe Üniversitesi'ne mensup bir heyet tarafından Diyarbakır Müzesi başkanlığında arazide 2001-2012 yılları arasında gerçekleştirilmiş, 2013 yılında depo çalışmalarının ardından tamamen sonlandırılmıştır.

Konum

Diyarbakır ili, Bismil ilçesi, Tepe beldesinin 2 kilometre batısındaki Hakemi Use, boyutları itibarıyla yöredeki en dikkat çekici höyük olan Ziyaret Tepe'nin

* Hacettepe Üniversitesi
htekin@hacettepe.edu.tr

de 3 kilometre batısında yer almaktadır. Çevresindeki pek çok örnekte görüldüğü üzere, burası da yan yana iki höyükten meydana gelmektedir. Batıda yer alan ve kazı heyeti tarafından **Hakemi Use I** olarak adlandırılan yerleşim ana höyüğü oluşturmaktadır. Bunun 200 metre doğusunda yer alan daha küçük boyutlu yerleşim ise **Hakemi Use II** şeklinde isimlendirilmiştir. Tarla yüzeyi ile aşağı yukarı aynı düzlemde olduğu için uzaktan fark edilmesi güç olan Hakemi Use II yerleşiminde sondaj nitelikli bir kazı gerçekleştirilmiştir. Yüzeydeki seramik parçaları dikkate alındığında yerleşimin yaklaşık 500 metre karelik bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır. Kazılarda iki yapı katlı bir Orta Çağ iskânı saptanmış; yaklaşık bir metrelik kültür dolgusundan sonra ana toprağa ulaşılmıştır. Taş temelli kerpiç konut ve ocaklara rastlanan kazılarda gün ışığına çıkarılan seramik ve diğer küçük buluntular, bu köyün MS 13.-14. yüzyıllarda iskân edildiğine işaret etmektedir. Bu köyün sakinleri, Hakemi Use I höyüğünü mezarlık alanı olarak kullanmış ve ölülerini buraya defnetmiştir. Arkeolojik kazıların yoğunlaştırıldığı ve etraflıca araştırılan Hakemi Use I höyüğü ise yaklaşık 120 metre çapında yuvarlak görünümlü bir yerleşimdir. Dicle'nin eski yatağı kıyısına konumlanmış olan yerleşim, dört metrelik bir kültür dolgusuna sahiptir. Bunun yaklaşık 3,5 metrelik bölümü Geç Neolitik döneme ait olup, geri kalan kısmı Yeni Assur dönemini temsil etmektedir.

Stratigrafi

Hakemi Use'nin Yeni Assur döneminde de iskân edildiği 1980'lerin sonunda yörede gerçekleştirilen yüzey araştırması esnasında toplanan seramik parçalarından tespit edilmiştir (Koroğlu 1998: 60, Res. 12/7; Koroğlu 2002: 457). Öte yandan, Hakemi Use I'in Orta Çağ'da yoğun defin yapılan bir mezarlık olarak

Fig. 1: Hakemi Use'nin hava fotoğrafı, doğudan bakış.

kullanılmasının yanı sıra, 20. yüzyıldaki tarımsal etkinlik ve üzerinden yol geçmesi nedeniyle üstteki Yeni Assur kalıntıları hayli zarar görmüştür. İslami mezarların normalde 1,5-2 metre derine defnedildiği göz önüne alındığında, bu mezarların kazılarda günümüz höyük yüzeyinin yaklaşık 30-40 santimetre altından gelmeye başlaması, höyüğün gerçek yükseltisinden ne kadar kaybettiği hakkında fikir vermektedir. Söz konusu nedenlerden ötürü, kazılan alanlarda Hakemi Use I höyüğündeki Yeni Assur dönemi mimari kalıntılarını bütüncül olarak anlamak güçleşmiştir. Yine de tahribattan tesadüfen kurtulmuş mimari kalıntılar ve özellikle derinlere gömülmüş olan mezarlar sayesinde buradaki köy yerleşiminin niteliği ve kapsamı hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

Yüzeyden ana toprağa kadar sürdürülen kazılarda Hakemi Use I'in en altında Geç Neolitik döneminin beş yapı katı; bunun üzerinde de Yeni Assur döneminin iki yapı katı saptanmıştır. Söz konusu iki yapı katına ait buluntular arasında belirgin bir farklılık görülmemekte, yapı katları arasında kültürel bir süreklilik izlenebilmektedir.

Mimari

Höyükte sistemli kazıların başladığı ilk sezonun başından itibaren, Hakemi Use'nin Yeni Assur döneminde bir köy yerleşimi olarak iskân edildiği tespit edilmiştir (Tekin 2003; 2004). Kazı çalışmalarında höyük yüzeyinde açılan 1700 metrekairelik alandaki açmaların tümünde Yeni Assur dönemine ait mimari kalıntı görülmekle birlikte, yukarıda anlatılan nedenlerden ötürü, bütüncül plan veren bir yapı maalesef ortaya çıkarılamamıştır. Öte yandan, höyüğün zirve kısmında gün ışığına çıkarılan mimari kalıntılardan yerleşimin niteliği hakkında bazı önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

Özellikle, F8 açmasında yüzey toprağının hemen altında görülen büyük boyutlu bir yapı dikkat çekicidir. Düzenli kerpiç dizilerinden oluşan duvarlara sahip ve birkaç odadan oluşan bu bina, boyutu ve konumu dikkate alındığında diğer yapılardan ayrılmaktadır (Resim 2). Höyüğün zirve kesiminde yer alan bu binanın köyün ileri geleninin ikametgâhı olması kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu yapının güney kanadı maalesef İslami mezarların defni esnasında açılan çukurlar nedeniyle tahrip edilmiş olduğundan, nasıl devam ettiği anlaşılamamaktadır. Söz konusu binanın F8 açmasında gün ışığına çıkarılan bölümü yaklaşık 30 metrekairelik bir alanı kaplamaktadır. Doğu-batı yönünde ve oldukça düzgün bir hat gösteren bu yapının dört odası açmanın güney kesimine kümelenmiştir. Gün yüzüne çıkarılan odalar, aynı zamanda binanın kuzey sınırını da oluşturmaktadır.

Bu binanın yaklaşık 12 metrekairelik taş döşeli avlusu, güneyindeki, G8 açmasında ortaya çıkarılmıştır. Özensiz ve Dicle kenarından toplanmış orta ve

küçük boyutlu çay taşlarının zemine döşenmesiyle elde edilmiş avlunun güney sınırını oluşturan duvarlar, İslami mezar çukurlarının açılması esnasında tahrip edilmiştir. Batıdaki G7 açmasının yüzey toprağı altında ortaya çıkarılan benzer taş dizilerinin de bu avlunun parçası olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu avlunun nasıl devam ettiği tarımsal etkinlikler esnasında zarar görmesinden dolayı maalesef tam olarak anlaşılamamıştır. Kazılar başlamadan önce, bu alanın pamuk ekimi esnasında tarlaya suyun dağıtılması için iş makinesiyle oyularak havuz haline getirilmiş olmasından dolayı, üstteki mimari kalıntı maalesef dağıtılmıştır.

Taş döşeli geniş avlusu dahil edildiğinde 200 metrekarelik bir alana yayılan bu binanın günümüze ulaşan ve planı hakkında ipuçlarının yer aldığı yegâne kısmı F8 açmasında bulunmuştur. Söz konusu bölümün taş temelsiz ve yan yana iki sıra kerpiç dizisinden oluşan duvarları 50 santimetre genişliğe sahiptir. Kerpiç duvarların örülmesi esnasında ana duvarlar inşa edilirken belirli bir standardizasyonun gözetildiği anlaşılmaktadır. Kenar uzunluğu 40-45 santimetre arasında değişen kare görünümlü ve yüksekliği 12-15 santimetre aralığındaki iri kerpiç dilimlerinin yanlarına, aynı uzunlukta ve yükseklikte, 20-25 santimetre genişliğe sahip dikdörtgen görünümlü ikinci bir kerpiç dilimi çamur sıva ile bağlanmış ve duvar bu şekilde inşa edilmiştir. Bu inşa tekniği, Hakemi Use'de gün yüzüne çıkarılan tüm Yeni Assur dönemi mimari kalıntılarında gözlenmektedir. Bu özelliğin yanında, alttaki ikinci yapı katında, güçlü taş temelli binaların da var olduğunu belirtmek gerekir. Gerek İslami mezarlar gerekse Yeni Assur dönemi birinci yapı katının basit toprak ve sanduka mezar çukurlarının açılması esnasında, ikinci yapı katına ait taş temeller ciddi biçimde tahrip olduğundan, binaların bütüncül planlarını anlamak zaman zaman zorlaşmaktadır.

Birinci yapı katına ait Yeni Assur binalarının, çoğunlukla doğu-batı yönünde, ortak bir yönelim gösterdiği saptanmıştır. Yerleşimin zirve bölümünde yer

Fig. 2: Yeni Assur mimarisi, F8 Açması, 1. Yapı Katı.

alan ve geniş taş döşeli avluya sahip olan bu bina, köyün diğer yapılarından boyut açısından farklılık göstermektedir. Öte yandan, binaların içinde sağlam durumda arkeolojik buluntuya rastlanmadığını belirtmek gerekir. Bu nedenle yapıların niteliğini tanımlamak için eldeki yegâne veri, boyutları ve köy içindeki konumu kalmaktadır. Bunlardan hareketle bazı öngörülerini söylemek mümkün olsa da kesin sonuca varmak güçtür.

İkinci yapı katına ait mimari kalıntıların önemli bir kısmı güçlü taş temellere sahiptir. Bu temeller çoğunlukla orta büyüklükteki işlenmemiş taşların çamur ve daha küçük çay taşlarının yan yana dizilmesiyle inşa edildiği, üst kısımlarının da kerpiç olarak yükseldiği anlaşılmaktadır. Taş temellerin çoğunlukla tek sıra yükseltildiği görülmekle birlikte, E6 ve E7 açmalarında ortaya çıkarılan iki farklı binaya ait duvar kalıntısında üst üste iki sıralı taş temel bulunmuştur. Kazılarda taş temellerin üzerinde, az da olsa, kerpiç izlerine rastlanmıştır. Uzunlukları yer yer iki metreye kadar korunmuş olsa da üstteki birinci yapı katının inşası ve yoğun İslami mezar çukurları, ikinci yapı katının duvarları hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasına engel olacak kadar tahribata neden olmuştur. Kalıntıların açmalara göre dağılımı dikkate alındığında, alttaki ikinci yapı katındaki yerleşimin birinci yapı katına nazaran daha dar bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır. İkinci yapı katına ait köy yerleşimi ayrışık nizama sahip birkaç binadan oluşan, köyden ziyade mezra görüntüsü vermektedir. Bina kalıntıları dikkate alındığında ilk iskânın höyüğün zirve ve kuzey kesiminde yoğunlaştığı, güneye doğru genişlemediği görülmektedir. Höyüğün fiziki yapısı dikkate alındığında Geç Neolitik dönem tabakaları üzerine inşa edilen ilk Yeni Assur köy yerleşiminin höyüğün orta kesiminde yoğunlaştığı ve günümüzdeki zirve bölümünün bu iskândan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yerleşimin etek kesimlerindeki kazılarda alttaki Yeni Assur dönemi ikinci yapı katına ait mimariye rastlanmaması bu fikri desteklemektedir.

2006 kazı sezonunda ilk kez çalışılmaya başlanılan E6 açmasının kuzeybatı kesiminde ve yüzey toprağının hemen altında yaklaşık 2 metre genişliğe sahip bir duvara rastlanmıştır (Tekin 2008: 2). İslami mezarların tahribatı nedeniyle, birinci yapı katına ait bu duvarın sadece 2,5 metrelik bölümü günümüze ulaşmıştır. Kuzeybatı-güneybatı yönünde uzanan ve oldukça düzenli bir işçiliğe sahip duvarın nasıl bir yapının parçası olduğu, maalesef, tam olarak anlaşılamamıştır. Bununla birlikte, söz konusu duvarın yerleşimi sınırlayan bir çevre duvarı olması kuvvetle muhtemeldir. Bu düşüncüyü destekleyen mimari kalıntılara açmanın güneyindeki F6 ve G6 açmalarında da rastlandığını belirtmek gerekir. Bunlardan hareketle, Hakemi Use'de Yeni Assur dönemi birinci yapı katında iskân edenlerin yerleşimin etrafını taş temelli ve iki metre genişliğinde bir çevre duvarı ile sınırladığını söylemek mümkündür. Günümüze ulaşan kalıntıların çok sınırlı olması nedeniyle duvarın ne kadarlık bir alanı çevrelediği ve ana

kapısının (veya kapılarının) olup olmadığı gibi sorulara cevap vermek zordur. Bununla birlikte, yerleşimin boyutu ve konumu dikkate alındığında köyün etrafının bir çevre duvarıyla sınırlanması söz konusu ise tek bir kapısının olduğu ve bunun içinde en uygun yerin Assur devletinin Yukarı Dicle Vadisi'ndeki eyalet merkezi olan Tushan'a (Ziyaret Tepe) bakan yönde, yani doğuda olması akla yatkındır. Maalesef kazılarda buna dair en küçük bir iz tespit edilememiştir. 2012 yılında gerçekleştirilen son arazi çalışmalarında buna yönelik olarak yerleşimin doğu kesiminde 10x10 metre boyutlarında dört açmada kazılar gerçekleştirilmiş, fakat arazi çalışmalarında Yeni Assur dönemi mimari kalıntıları ve mezarlarına rastlanmasına karşın, herhangi kapı geçidi bulunamamıştır.

Höyük yüzeyinde tarımsal etkinliğin uzun yıllar makineli ziraat olarak devam etmesi nedeniyle yüzeye yakın taş dizilerinin sökülüp tarla sınırına dizildiği göz önüne alındığında, böyle bir çevre duvarına ait izlerin yakın zamanlarda yok edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Öte yandan, eyalet merkezine bu kadar yakın bir konumda bulunan küçük bir köy yerleşiminin çevre duvarına ihtiyaç duyup duymadığı da sorulması gereken başka bir sorudur. Eğer böyle bir çevre duvarı varsa, bunun savunma amaçlı olmaktan çok, yerleşimi sınırlamak ve giriş-çıkışları kontrol etmek amaçlı olma ihtimali daha yüksektir. Bu kontrolün sadece insanlara yönelik olmadığı, yerleşim içindeki hayvanların dağılmaması veya dışarıdan vahşi hayvan girişlerini engellemeye yönelik inşa edilme olasılığı da akılda tutulmalıdır.

Hakemi Use'de Yeni Assur dönemi ikinci yapı katına ait mimari kalıntıya, birinci yapı katına nazaran daha az rastlanmıştır. Hiç kuşkusuz, İslami mezar çukurlarının açılması esnasındaki tahribat bunun ana nedenleri arasında yer almaktadır. Yanı sıra, üstteki birinci yapı katına ait mimarinin inşası esnasında alttaki binalara ait taşların kullanılmış olması da bir başka olumsuz etmendir. Ayrıca, birinci yapı katının yerleşim içi mezar çukurlarının açılması esnasında da alttaki mimari kalıntı tahrip edilmiştir.

Her iki yapı katında da depolama amaçlı binalara rastlanmadığını belirtmek gerekir. Burada ikamet eden ve eyalet merkezi Tushan'ın sıkı kontrolü altında tarımsal etkinlikler yürütenlerin hasatta elde edilen ürünü köyde tutmadığı, sadece ihtiyaç duyulan miktarı sakladığı, artı ürünü Tushan'a naklettiği; başarılı hasadın karşılığında da ödüllendirildiği anlaşılmaktadır. Yerleşimdeki binalar konut amaçlı olup, burası terk edildiğinde Tushan tarafından ödül olarak verilen küçük eşya toplulukla birlikte götürülmüştür. Her iki yapı katında da bir saldırı veya yangın izine rastlanmamıştır. Bütün belirtiler yerleşimin terk edildiğine işaret etmektedir. Binaların arasındaki boş alanlar çöplük olarak kullanılmış; bu alanlarda yoğun seramik kırıklarına rastlanmıştır.

Mezarlar

Hakemi Use'de 2001-2012 yılları arasında yürütülen arazi çalışmaları esnasında yerleşim içinde toplam 571 mezar açılmıştır. Hakemi Use mezarlarının tümü Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal ve ekibi tarafından incelenmektedir. Mezarların önemli bölümü Geç Neolitik dönemin farklı yapı katlarına aittir. Açılan mezarlardan 66 adeti Yeni Assur dönemine tarihlendirilmiş olup, 40 tanesi üstteki birinci yapı katına, diğerleri alttaki ikinci yapı katına aittir. Yeni Assur dönemi mezarlarında yön birliğinden söz etmek mümkün değildir. Öte yandan, Yeni Assur döneminde çömlek veya küp mezarların olmadığını da vurgulamak gerekir. Bu dönem iskeletlerinde yakma izine de rastlanmamıştır.

Çoğunlukla evlerin tabanları altlarına, basit toprak mezar şeklinde yapılan gömülerin yanı sıra, taş ve kerpiç sanduka türünde mezarlar da gün ışığına çıkarılmıştır. Birinci yapı katına ait taş sanduka mezarların içlerinde herhangi arkeolojik buluntu ele geçmemiştir. Bu mezarlarda iskelet kalıntısının da neredeyse hiç bulunmamış olması “gıyabında defin” geleneğini akla getirmektedir. Farklı açmalarda bu türden beş adet mezar gün yüzüne çıkarılmış olup, bunlar

Fig. 3: 2. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü taş sanduka mezarı (M-538), H8b Açması.

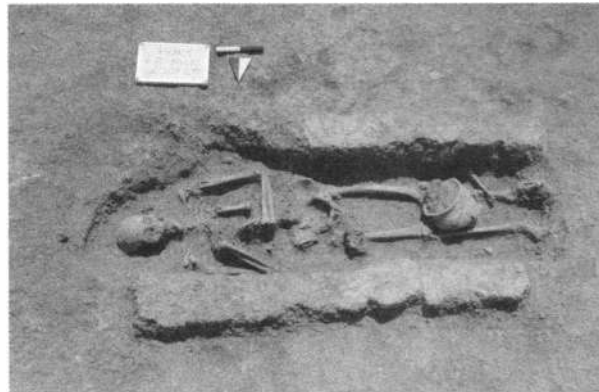

Fig. 4: 1. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü kerpiç sanduka mezarı (M-410), F8 Açması.

doğu-batı ya da kuzey-güney yönünde bir istikamet vermektedir. Buna karşın, ikinci yapı katına ait bir taş sanduka mezar içinde seramiğin yanı sıra metal ve taştan süs eşyası bulunmuştur (Resim 3). Üç adet kerpiç sanduka mezarın ikisi doğu-batı, diğeri ise kuzey güney yönünde olup, içlerinde mezar eşyası olarak seramik ele geçmiştir (Resim 4).

Mezarlara her yaştan birey gömülmüş olması, yerleşim dışında ayrı bir mezarlık alanı yerine, köyün tüm bireylerinin yerleşim içine gömüldüğüne işaret etmektedir. İkinci yapı katında mezarların sayıca az olmasını nüfusla ilişkilendirmek mümkündür. Birinci yapı katının daha geniş bir alanı kaplaması nüfusun bu zaman diliminde arttığı, buna bağlı olarak da mezar sayısının fazlalaştığına yorumlanabilir.

Mezara bırakılan eşya olarak çoğunlukla kaliteli işçilik gösteren seramik tercih edilmiştir. Söz konusu seramik; çark yapımı ve kaliteli hamura sahip farklı formlardaki kaplardan oluşmaktadır. Bu mezarlara bırakılan yüksek kalitede işçilik gösteren seramik, Assur'un başkentlerinde gün ışığına çıkarılanlarla benzer niteliktedir. Bu seramiğin büyük çoğunluğu ya hiç kullanılmamış ya da çok az kullanılmış kaplar arasından seçilmiştir. Genellikle orta veya küçük boyutlu olan bu kapların tümü, hamuru renginde olup, üzerlerinde herhangi boya bezek bulunmamaktadır. Bazı örneklerin üzerinde çizgisel veya baskı bezekler görülebilmektedir.

Mezar eşyası içinde az sayıda metal buluntuya da rastlanmaktadır. Metal buluntular çoğunlukla tunçtan yapılmıştır. Altından eser sadece bir mezarda bulunmuştur. Küçük yuvarlak forma sahip ince bir levha şeklindeki altın kolye ucunun üzerinde herhangi bezek bulunmamaktadır. Basit toprak mezar içinde ele geçen bu altın kolye tanesinin yanında başka bir eşyanın olmadığını belirtmek gerekir. Bazı mezarlarda bireyin kollarında ve bacaklarında, uçları hayvan başlı tunçtan halkalar bulunmaktadır (Resim 5). Oldukça masif yapıya sahip bu bilezikler hem sanduka hem de basit toprak mezarlarda ele geçebil-

Fig. 5: Erişkin bireye ait iskeletin kol ve bileğinde tunç bilezikler (M-539), 2. Yapı Katı, 18b Açması.

mektedir. Öte yandan, iki kerpiç sanduka mezar içinde demirden yapılmış birer adet bıçak, bireyin bel hizasına bırakılmıştır. Korozyondan dolayı çok kötü durumda olmalarına rağmen, biçimlerinin saptanması mümkün olan bıçakların organik kabzaları çıplak gözle seçilebilmektedir.

Seramik

Höyük yüzeyinde çark yapımı ve boyasız seramik parçalarının yoğunluğu dikkat çekici boyuttadır. Standart bir üretime işaret eden ve Yukarı Dicle Vadisi'nde Yeni Assur döneminde iskân edilen hemen her yerleşimde karşılaşılan bu durum Hakemi Use'de de değişmeksizin görülmüştür. Özellikle deve-tüyü ve tonlarında hamura sahip, çark yapımı, çekiç başlı ağız kenarlı tabak ve kâse formundaki kapların fazlalığı dikkat çekicidir (Tekin 2004: 444, şek. 9).

Yakın Doğuda, Yeni Assur dönemi seramik repertuarı içinde önemli bir yere sahip olan düğme dipli kadehler veya vazolar, özellikle dip kısımlarındaki “memecik” nedeniyle belirgin bir form oluşturmaktadır (Tekin 2004: 443, şek. 8: 4-6). Bir kaide olmaksızın kullanılması mümkün olmayan bu tür kapların sağlam örnekleri mezarlarda bulunmuştur. İngilizce literatürde “nipple based goblet” adı verilen kaplar, Türkçe yayınlarda “memecikli” veya “düğme dipli” kadehler olarak adlandırılmaktadır (Resim 6). Bu forma sahip kaplar “Assur Üçgeni” olarak tanımlanan ve imparatorluk süresince Assur devletinin başkentlerinin yer aldığı coğrafyada yaygın olarak görülmektedir (Hausleiter, 1999, fig. 10a; fig. 15a). Assur'un çekirdek bölgesi olarak kabul edilen bu alandaki kazılarda gün yüzüne çıkarılan düğme dipli kadehler ile Hakemi Use örnekleri karşılaştırıldığında, küçük bir köy yerleşimi olan Hakemi Use örneklerinin çekirdek bölgedekilerle kalite açısından yarışabileceğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Yukarı Dicle Vadisi'nde, taşradaki küçük bir köy yerleşiminde, başkenttekilerle aynı düzeyde kaliteli işçilik gösteren seramiğin

ele geçmesi, bu tür seramiğin ülke sınırları içinde dağılımı hakkında da bazı ipuçları sunmaktadır. Nusaybin yakınlarındaki Girnavaz kazılarında çok sayıda bulunan ve *Assur Saray Seramiği* içinde değerlendirilen (Şenyurt, 1988, s. 281, levha I, IV) düğme dipli kadehlerden Üçtepe'de de Yeni Assur dönemi tabakalarında bulunmuştur (Köroğlu 1998: 51, Resim 9: 1-10). Yukarı Dicle Vadisi'nde kazısı yapılmış veya yüzey araştırmaları esnasında ziyaret edilmiş hemen tüm yerleşimlerde

Fig. 6: Pişmiş toprak “memecikli kadeh”, 1. Yapı Katı'na ait bebeğin gömüldüğü basit toprak mezar içinden (M-262), G6 Açması.

Fig. 7: Pişmiş toprak vazo, 2. Yapı Katı'na ait bebeğin gömüldüğü basit toprak mezar içinden (M-233), G7 Açması.

Fig. 8: Kaideli kap, 2. Yapı Katı'na ait mezar buluntusu (M-539), I8b Açması.

Fig. 9: Kuplu çömlek, 2. Yapı Katı'na ait mezar buluntusu (M-539), I8b Açması.

bu kap formlarına ait parçalar toplanmıştır. Oldukça yaygın olan bu kap tiplerinin bizzat Assur şehri (Haller 1954: Taf. 3) ve imparatorluğun son başkenti olan Ninive'de yaygın olduğu bilinmektedir (Hutchinson 1929: Pl. LIV: 179).

Hakemi Use kazılarında, *Assur Saray Seramiği* olarak bilinen, oldukça kaliteli işçilik gösteren vazolardan hem mezarlarda sağlam olarak hem de dolgu toprak içinde parçalar halinde ele geçmiştir (Resim 7). Kimi zaman 2 milimetreye kadar incelen cidar kalınlıklarıyla dikkat çeken bu tür vazoların, merkezi atölyelerde üretildiği ve ülke içine dağıtıldığı bilinmektedir (Resim 8). Çift kulplu çömleğin ağız kenarının ve gövdenin üst kısmının kabartma ve baskı bezeklerle süslenmiş bir örneği, seramiğin sadece gündelik yaşamın bir ihtiyacını karşılamadığı, estetik kaygılar da taşıdığına işaret etmektedir (Resim 9).

Sağlam örnekleri sadece Yeni Assur dönemi mezarlarında ele geçirilen ve literatürde “saucer lamp” şeklinde adlandırılan kandillere ait parçalar kazılarda fazla olmamakla beraber, dolgu toprak içinde de bulunmuştur (Resim 10). Assur imparatorluğunun ilk başkenti olan Nimrud/Kalhu'da, kazı heyeti tarafından Fort Shalmaneser/*Ekal-Maşarti* olarak isimlendirilen Kışla-Saray'ın 5 nolu odasında bu tür forma sahip 16 adet örnek ortaya çıkarılmıştır (Oates 1959: 136, Pl. XXXIX). Benzer kandiller bizzat Assur kazılarında da ele geçirilmiştir (Hausleiter 1999: 36). Hakemi Use örneklerinden bir tanesinin üzerinde kandil olarak kullanıldığını kanıtlayan koyu is

Fig. 10: Pişmiş toprak “kandil”, 2. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü basit toprak mezar eşyası (M-259), G6 Açması.

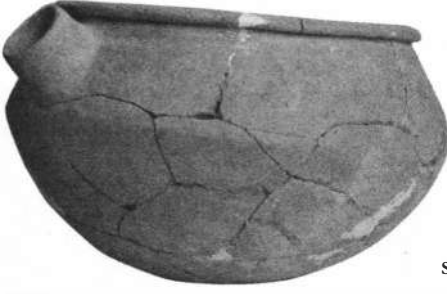

Fig. 11: Akıtacaklı çömlek, 2. Yapı Katı'nın zemini üzerinde in-situ buluntu, G11 Açması.

Fig. 12: Sırlı kap, 1. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü basit toprak mezarın içinden (M-473), F8 Açması.

bulunmaktadır. Bir başka mezarda ortaya çıkarılan örnekte ise bu türden bir ise rastlanmamıştır. Söz konusu kandanilin hiç kullanılmadan iskeletin başı üstüne bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Bu örnek, Hakemi Use'de bazı kapların sadece mezar eşyası olarak yerleşime getirildiğini (muhtemelen Tushan'dan) ve hiç kullanılmadan, defin esnasında mezara bırakıldığını kanıtlamaktadır.

Yeni Assur dönemi yapı katları içinde ele geçen bir başka seramik türü ise arkeoloji literatürüne “yatay oluk bezekli seramik” veya “yivli seramik” şeklinde geçmiş olan kaplardır (Koroğlu 1998; Tekin 2006). Çoğunlukla Erken Demir Çağı repertuarı içinde değerlendirilen bu seramiğin Yukarı Dicle Vadisi kazılarında Yeni Assur tabakalarında ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Genellikle elde biçimlendirilmiş olan bu kaplar kırmızı ve kahverenginin tonlarında hamura sahiptir. Geniş gövdeli çömlek formundaki bu türden kapların bazılarının ağız kenarında silindirik akıtacak bulunmaktadır (Resim 11). Bu kapların ağız kenarlarının alt kısımlarında yer alan yatay paralel yivler onları diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilmelerini sağlamaktadır.

Kaba hamurlu bu türdeki seramiğe katkı maddesi olarak kireç, kum veya saman/ot karıştırılmaktadır. Çoğunlukla pişirme amaçlı mutfak kabı niteliğindeki çömlek formuna sahip olmakla birlikte, orta veya küçük boyutlu kâse biçiminde olan örnekler de mevcuttur. İlk kez, Keban Projesi kazılarından Norşuntepe'de “Horizontale Rillenkeramik” şeklinde tanımlanan (Hauptmann 1969/70: 58, Abb.16-19) bu kaplar, Fırat Nehri'nden başlayarak Van Gölü'nün doğusuna, Dicle Nehri'nin güneyinden Çoruh Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alanda görülmektedir (Bartl 2001: 385, fig. 1).

Sırlı seramiğin Yeni Assur döneminde kullanımının yaygın olduğu bilinmektedir. Hakemi Use kazılarında dış yüzü sırlanmış seramik parçaları dolgu toprak içinde görülmekle birlikte, bazı mezarlarda bunların sağlam örnekleri de ele geçmiştir (Resim 12). Bununla birlikte, kazılarda Yeni Assur seramik

topluluğu içinde sırlı seramiğin oranının dikkate alınmayacak miktarda düşük olduğunu vurgulamak gerekir. Söz konusu parçalar genellikle küçük boyutlu kaplara ait olup, benzer formlara sahiptir. Sayıca az olmaları ve belirli form göstermeleri bu tür kapların belirli yerlerden ve sınırlı sayıda temin edildiğini düşündürmektedir.

Küçük Buluntular

Küçük buluntuların hemen hepsi mezarlardan ele geçmiştir. Bunlar genellikle basit toprak mezar içinde iskeletin yanında veya bedeni üzerinde bulunmuştur. İskeletin kol ve bacaklarına takılı olarak ele geçen küçük buluntuların çoğu süs eşyası niteliğindedir. Bunlar arasında tunçtan yapılmış bilezikler önemli yer tutmaktadır (Tekin 2004: 439, şek.5b). Dönemin yaygın mezar eşyası arasında yer alan uçları hayvan biçimli bilezikler, yuvarlak veya dörtgen kesitli bir gövdeye sahip olup kütlevidir (Resim 13). Uçları hayvan biçimli (aslan veya stilize yılan) yapılan bu takılar her zaman erişkin bireylerin bilek veya pazılarına takılı bulunmuştur. Bu tür takılar çocuk mezarlarına bırakılmamıştır.

Bazı kadın mezarlarında fildişinden yapılmış stilize hayvan biçimli kolye taneleri ve bileklikler ele geçmiştir. Olukça stilize yapılmış hayvanlar arasında ceylan en belirgin olanıdır. Fildişi takılar Hakemi Use mezarlarında ender buluntular arasında olup, sadece birinci yapı katı mezarlarında ortaya çıkmıştır. Yine kadın mezarlarında büyük baş hayvanların kemiğinden yapılmış ve içinde makyaj malzemesi olduğu (sürme) belirgin olan iri tüpler dikkat çekmektedir (Resim 14). İki farklı mezarda söz konusu tüplerden iki adet bulunmuş olup, bunların her iki ucu da açıktır. Bu uçlardan birinin deri veya benzeri bir nesneyle kapatıldığı günümüze ulaşan izlerden anlaşılmaktadır. Bu türden tüplerin makyaj malzemesi olarak kullanıldığına dair çok sayıda örnek Yakın Doğunun farklı kazılarında ortaya çıkartılmıştır. Hakemi Use örneklerinin dış yüzünde yatay oluk bezekler bulunmaktadır.

Kerpiç sanduka mezarlara gömülmüş olan erkek bireylerin bel hizasında demirden yapılmış bir adet bıçak bırakılması Hakemi Use'de bir gelenek gibi

Fig. 13: Tunç bilezik, 2. Yapı Katı'na ait mezar buluntusu (M-539), I8b Açması.

Fig. 14: Kemik tüp, 2. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü basit toprak mezar içinden (M-479), F8 Açması.

Fig. 15: Serpantinden silindir mühür, 2. Yapı Katı'na ait erişkin bireyin gömüldüğü basit toprak mezar içinden (M-539), I8b Açması.

görünmektedir. Söz konusu demir bıçaklar aşırı korozyondan dolayı maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır. Demir bıçakların kısa saplarına organik bir kabza takılıdır. Bu tür bıçakların mezar eşyası olarak sadece kerpiç sandukalarda bırakıldığını ve bu mezarların da buluntu sayısı açısından zengin olmadığını belirtmek gerekir.

Mezar buluntuları içinde silindir mühürler ender olarak görülmektedir. Son kazı sezonunda G8 ile H8 açmaları arasındaki payın kaldırılması esnasında ortaya çıkarılan ve erişkin bir bireye ait toprak mezarda, steatitten iki adet silindir mühür ele geçmiştir (Resim 15). Yoğun kullanımdan dolayı hayli aşınmış olmakla beraber, silindirlerin baskı yüzeyleri net biçimde seçilebilmektedir.

Değerlendirme

2001-2012 yılları arasında yürütülen arazi çalışmaları esnasında herhangi bir yazılı belgeye rastlanmamış olmasından dolayı Hakemi Use'nin Yeni Assur dönemindeki ismi veya burada ikamet edenlerin kimliğine dair herhangi bir iz bulunamamıştır. Höyüğün üst kısmında Yeni Assur dönemini içeren bir metrelik kültür dolgusunun tarımsal etkinlikler yoluyla tahrip edilmesi nedeniyle köyün kapladığı alan ve yerleşim planı tam olarak anlaşılamamıştır. İki yapı katı ile temsil edilen Yeni Assur yerleşiminin ilk kez Geç Neolitik tabakaları üzerine ne zaman iskân edilmeye başlandığına dair kesin veriler de saptanamamıştır. Bununla birlikte, Assur devletinin Yukarı Dicle Vadisi'nde yeniden hâkimiyet kurduğu ve eyalet merkezi Tushan'ın onarılarak yörenin yeniden yoğun biçimde iskâna açıldığı II. Assurnasirpal zamanında iskân edilmeye başlandığına dair pek çok ipucu bulunmaktadır.

Hakemi Use’de Assur yerleşimi, öncülü olmaksızın, ilk kez MÖ 9. yüzyılın başlarında iskân edilmeye başlanmış gibi görünmektedir. İmparatorluk süresince Yukarı Dicle Vadisi’nin Assur kralları tarafından başka coğrafyalardan insanların tutsak olarak getirilip zorunlu iskâna tabi tuttukları pek çok yazılı belgeden bilinmektedir (Grayson 1991). Hakemi Use’de Yeni Assur dönemi süresince iskân edenlerin de bu zorunlu göçe tabi tutulan ve uzak coğrafyalardan buraya gelen topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Assur’un Yukarı Dicle Vadisi’ndeki eyalet merkezi Tushan olduğu anlaşılan Ziyaret Tepe’nin 3 kilometre batısında yer alan bu küçük köyde yaşayanlar, civardaki tarımsal etkinlikleri yukarıdan gelen direktifler çerçevesinde gerçekleştirmiş ve bu sadakatin karşılığında da ödüllendirilmiştir. Mezarlarda gün ışığına çıkarılan ve başkentlerdeki kadar kaliteli işçilik gösteren seramik ve diğer buluntular buna işaret etmektedir. Burada iskân edenler eyalet merkezine çok yakın olmaları ve göz önünde bulunmaları nedeniyle sıklıkla kontrol edilmiş ve belirlenen sınırlar dışına çıkmamış gibi görünmektedir. Elbette bunun ödülü de rahat ve konforlu bir hayat olmuştur. Başarılı tarımsal etkinlik sonucunda hasat edilen üründen sadece ihtiyaç miktarının alıkondduğu, diğer kısmın ise Tushan’a yollandığı anlaşılmaktadır. Kazılarda herhangi depo yapısına rastlanmaması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Geç Neolitik tabakalarının doğrudan üzerine kurulan ikinci yapı katı, küçük boyutlu ve geniş bir ailenin ikamet ettiği mezra niteliğinde bir yerleşimdir. Bunun üzerindeki birinci yapı katı ise daha geniş bir alana yayılan köy yerleşimine dönüşmüştür. Bu iki yapı katı arasında ne kadarlık bir zaman dilimi olduğu ve neden bir kesinti olduğu konusu Hakemi Use kazılarında anlaşılamamaktadır. Eldeki buluntular bunu açıklamaya yetmemektedir. Üstteki birinci yapı katına ait buluntuların son başkent Ninive’de gün ışığına çıkarılanlara benzerlik göstermesi, Hakemi Use’deki Assur dönemi köyünün imparatorluğun yöredeki egemenliğinin zayıflamaya başlamasına kadar devam ettiğini düşündürmektedir.

Hakemi Use kazılarında dikkat çeken bir önemli buluntu grubu ise yatay oluk bezekli kaplardır. Literatürde “yivli seramik” olarak bilinen bu kaplar Erken Demir Çağı’ndan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki yerleşimlerde görülmektedir (Tekin 2006). Söz konusu seramiğin Yukarı Dicle Vadisi’ndeki varlığı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, Hakemi Use’de bu seramik grubu alttaki ikinci yapı katında üsttekinе nazaran sayıca daha fazladır. Üstteki birinci yapı katında yivli seramik grubunun çark yapımı Assur seramiği ile birlikte kullanılmaya devam etmesi, bölgede Assur’un güçlü etkisine rağmen yerel unsurların tamamen terk edilmediğini kanıtlamaktadır. Öte yandan, yivli seramik kullanan ve bu eski geleneği uzun süre boyunca koruyan toplulukların sadece Hakemi Use’de iskân etmedikleri, Yukarı Dicle Vadisi’nde kazılan

diğer yerleşimlerden de anlaşılmaktadır. Eldeki veriler eyalet merkezi Tushan civarında iskân edilen köylerin, en azından bazılarının, aynı uzak coğrafyadan buraya zorunlu göç ettirildiği düşüncesini destekler niteliktedir. Bu köylerden çoğu Tushan ile birlikte terk edilmiş, bazıları bir daha hiç iskân edilmemiştir.

Assur İmparatorluğunun, kral II. Assurnasirpal zamanında, Yukarı Dicle Vadisi'nde hâkimiyeti tesis ettikten ve burada eyaleti yeniden düzenledikten sonra, diğer coğrafyalardan zorunlu göç ile getirdiği insanları iskâna tabi tuttuğu köylerden biri olan Hakemi Use, Assur'un bölgedeki gücünün zayıflamasıyla bir daha iskân edilememek üzere terk edilmiştir. Yukarı Dicle Vadisi'nde Assur'un hâkimiyetini simgeleyen Üçtepe ve eyalet merkezi Tushan/Ziyaret Tepe'nin herhangi bir saldırı veya yangın izi olmaksızın terk edildiği (Köroğlu 2008: 337) göz önüne alındığında, bu daha kolay anlaşılmaktadır. Bu haliyle Hakemi Use'ye, Assur'un Yukarı Dicle Vadisi'ndeki otoritesinin yansıması olarak bakmak yanlış olmasa gerekir. Buradaki köy, Assur'un otoritesiyle zorla iskân ettirilmiş, otorite ortadan kalkınca da terk edilmiştir. Başkent Ninive'nin düşüşü ile birlikte, Assur'un Yukarı Dicle Vadisi'ndeki otoritesi de derinden sarsılmış; bölgede Hakemi Use gibi zorunlu göçle kurulmuş köylerde yaşayanlar, üzerlerindeki baskı kalktığında köylerini terk etmişlerdir. Bu toplulukların sadece yerleşimi mi, yoksa bölgeyi tamamen mi terk ettikleri sorusu hâlâ ortada durmaktadır. Belki de hatıralarda kalan eski vatanlarına dönmüş olabilirler. Bununla birlikte, Yukarı Dicle Vadisi'nde Assur otoritesinin ortadan kalkmasına rağmen tüm yerleşimlerin terk edilmediği, bazı yerleşimlerde iskânın devam ettiğine dair güçlü kanıtlar da bulunmaktadır (Köroğlu 2008).

Hakemi Use'nin ilk sakinleri yaklaşık MÖ 6100'lerde ova düzlüğü seviyesinde Dicle'nin kıyısına köylerini kurmuş ve kesintisiz yüz elli yıl yaşadktan sonra burasını terk etmiştir. Uzun bir aradan sonra (yaklaşık beş bin yıl) aynı yerde, fakat daha çok höyüğün orta kesiminde, bu sefer bir Yeni Assur köy yerleşimi olarak tekrar iskân başlamıştır. Assur'un Yukarı Dicle Vadisi'ndeki hâkimiyeti zayıfladığında Hakemi Use tamamen terk edilmiş ve zaman içinde orta kesimi zirve oluşturacak şekilde küçük bir tepe görünümü almıştır. MS 13.-14. yüzyıllarda 200 metre doğuda kurulan ve kısa bir süre iskân edilen İslami Orta Çağ köyü bu küçük tepayı mezarlık alanı olarak kullanmış ve ölülerini buraya defnetmiştir.

KAYNAKLAR

- Algaze, G., Breuninger, R., Lightfoot, C., Rosenberg M., (1991) "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", *Anatolica* 17: 175-240.
- Bartl, K. (2001) "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", R. Eichmann, H. Parzinger (ed), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und-zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums Berlin*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag: 383-410.
- Grayson, A. K. (1991) *Assyrian Rulers of the First Millennium BC (1114-859)*, Toronto: The University of Toronto.
- Haller, A. (1954) *Die Gräber und Gräfte von Assur*, Berlin: Mann.
- Hauptmann, H. (1969/70) "Norşun-Tepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20: 21-78.
- Hausleiter, A. (1999) "Neo-Assyrian Pottery from Kalhu/Nimrud", A. Hausleiter, A. Reiche (ed), *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-eastern Anatolia, papers presented at the Meetings of the International "table ronde" at Heidelberg (1995) and Nieborów (1997) and other contributions*, Münster: Ugarit Verlag: 17-60.
- Hutchinson, R. W. (1929) "The Excavations on the Temple of Nabu at Ninive, the Pottery", *Archaeologia* LXXIX: 135-140.
- Köroğlu, K. (1998) *Üçtepe I, Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köroğlu, K. (2002) "Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi", *Anadolu Araştırmaları* XVI: 449-475.
- Köroğlu, K. (2008) "Yukarı Dicle bölgesinde Yeni Assur Krallığı sonrasına ilişkin kültürel değişimin tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'in izleri", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (ed), *Muhibbe Darga Armağanı*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını: 335-344.
- Lumsden, S. (1999) "Neo-Assyrian Pottery from Niniveh", A. Hausleiter, A. Reiche (ed), *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-eastern Anatolia, papers presented at the Meetings of the International "table ronde" at Heidelberg (1995) and Nieborów (1997) and other contributions*, Münster: Ugarit Verlag: 3-15.
- Matney, T., Köroğlu, K., McGinnis, J., Wicke D., (2013) "Ziyaret Tepe/Tu han'da Arkeolojik Araştırmalara Bir Bakış/Overview of Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe/Tu han", *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları/The Ilisu Dam and HEP Project Excavations Season 2004-2008*, Diyarbakır: Kültür ve Turizm Bakanlığı: 303-330.
- Matney, T., Greenfield, T., Köroğlu, K., McGinnis, J., Proctor, L., Rosenzweig, M., Wicke D., (2015) "Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakır Province, Turkey, 2011-2014 Seasons", *Anatolica* XLI: 125-176.
- Oates, J. (1959) "Late Assyrian Pottery from Fort Shalmaneser", *Iraq* XXI: 130-146.
- Şenyurt, Y. (1988) "Girnavaz Kazıları Işığında Geç Assur Devri Dügme Dipli Vazoları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXIII/1-2: 281-291.
- Tekin, H. (2003) "Hakemi Use 2001 Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt: 59-70.
- Tekin, H. (2004) "Hakemi Use 2001 Yılı Kazısı İlk Sonuçları/Preliminary Results of the 2001 Excavations at Hakemi Use", N. Tuna, J. Greenhalg, J. Velibeyoğlu (ed), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Charchemish Dam Reservoirs Activities in 2001*, Ankara: ODTÜ/METU: 425-462.
- Tekin, H. (2006) "Yatay Oluk Bezekli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23/1: 151-172.
- Tekin, H. (2008) "Hakemi Use (Diyarbakır) 2006 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29/1: 1-10.
- Tekin, H. (2009), "Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Assur Dönemi Mezarları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26/2: 193-211.

Dicle Vadisi'nde Yeni Assur Dönemi

Mevsimlik Köyler:

Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki), Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki), Salat Tepe

A. TUBA ÖKSE*

Giriş

Yukarı Dicle Havzası'nda Assur varlığına ilişkin ilk kayıtlar MÖ 13. yüzyıl Orta Assur kaynaklarıdır. Orta Assur kralları bu dönemden itibaren Nairi ülkesinin çok sayıda (23-60) kralı ile yaptıkları savaşlardan söz eder (Guarducci 2011: 19). Bu kayıtlarda sözü edilen çok sayıda kral, Doğu Anadolu dağlık bölgesinde Urartu öncesinde ortaya çıkan aşiretlerin başkanları olarak nitelenmektedir (Köroğlu 2011). Assur krallarının bu seferlerden ganimet olarak getirdikleri malzemelerin; hayvanlar, yün ve madenlerden oluşması, bölgede hayvancılıkla geçinen toplulukların yaşadığını göstermektedir. Assur kaynaklarında krallarının MÖ 12. yüzyıldan itibaren *Ahlamu* Aramileri (Wiseman 1975: 457) ve *Muşki* kabilelerine (Sevin 1991: 97; Köroğlu 2003) karşı da seferler düzenlendiğinden söz edilmektedir.

Orta Assur Krallığı'nın MÖ 1050 yılında Yukarı Dicle Havzası'ndan çekilmesinin (Radner 2004: 52-53) ardından ortaya çıkan Doğu Anadolu kökenli el yapımı çanak çömlek genellikle bu topluluklarla ilişkilendirilmektedir (Sader 1989; Roaf, Schachner 2005: 120). Basit üretim tarzı ve düşük ısıda pişirilmiş olmasının yanı sıra günlük kullanıma yönelik basit küresel çanaklar ve pişirme çömleklerinden oluşan kap repertuarı, el yapımı kapların evlerde kullanılmak üzere kendileri tarafından üretildiği izlenimini vermektedir. Söz konusu çanak çömlek grubu Yukarı Dicle ve Orta Fırat havzalarına Orta Assur egemenliği sonrasında oluşan otorite boşluğu sırasında güneye yayılan toplulukların getirdiği arkeolojik kalıntılar olarak değerlendirilir (D'Agostino 2011: 101-105, 111-114). Bu kapların ele geçtiği mimari unsurların basit ve küçük oluşları nedeniyle, bunları kullanan insanların, ekonomileri hayvancılı-

* Kocaeli Üniversitesi
tubaokse@yahoo.com

ğa dayalı göçer ve yarı göçer topluluklar olduğu düşünülmektedir (Rothman 2004: 136-137). Hayvanlarını eti, kanı, derisi veya postu için nadiren kesen bu toplulukların temel ekonomileri, yine hayvanlardan elde edilen süt, yün ve yakıt olarak kullanılan gübreden oluşur. Bu ürünleri çiftçi toplulukların tarım ürünleriyle takas için de kullanırlar.

MÖ 9. yüzyılda Yukarı Dicle Havzası'nı yeniden fetheden Yeni Assur kralı II. Assurnasirpal, Kurkh Steli'nde bölgede yeni yerleşimlerin kurulduğu bu dönemde Nairi kabilelerinin kralları ile yapılan savaşlardan söz etmektedir (Guarducci 2011: 17-19). Oğlu III. Salmanassar da Kurkh Steli'nde ve Dicle Nehri kaynaklarından biri olan Birkleyn mağaralarındaki kabartmalı yazıtlarına göre Nairi ülkesine seferler düzenlemiştir (Guarducci 2011: 24). Yeni Assur İmparatorluğu'nun Tuşhan eyaletine bağlı bölgede kurulan kentsel ve kırsal yerleşimlerden bazıları Ilisu Barajı ve HES Projesi kapsamında kazılmıştır (Fig. 1).

Burada yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar sayesinde bu topluluklara ait çok sayıda mevsimlik yerleşim tespit edilmiştir (Ökse vd 2009a). Yüzey araştırmaları sırasında saptanan, küçük yerleşim birimlerinden oluşan doku, Assurluların MÖ 8. yüzyıldan itibaren kurdukları (Guarducci 2011: 8-9) tarım alanları yönetim sistemini yansıtmaktadır. Bunlar hayvancılık da yapan yerli çiftçilerin ve göçer toplulukların kışlık yerleşimlerinden oluşmaktadır. Bu alanların birbirlerine mesafeleri 2-4 km arasında değişmektedir (Ökse vd 2009b). Bunlardan bazılarında yürütülen kazılarda, basit geçici konaklama amacıyla kullanılmış çukur evler ve taştan inşa edilmiş mevsimlik kalıcı barınaklara sahip yerleşim birimleri açığa çıkmıştır. Bu yerleşimlerin mimari

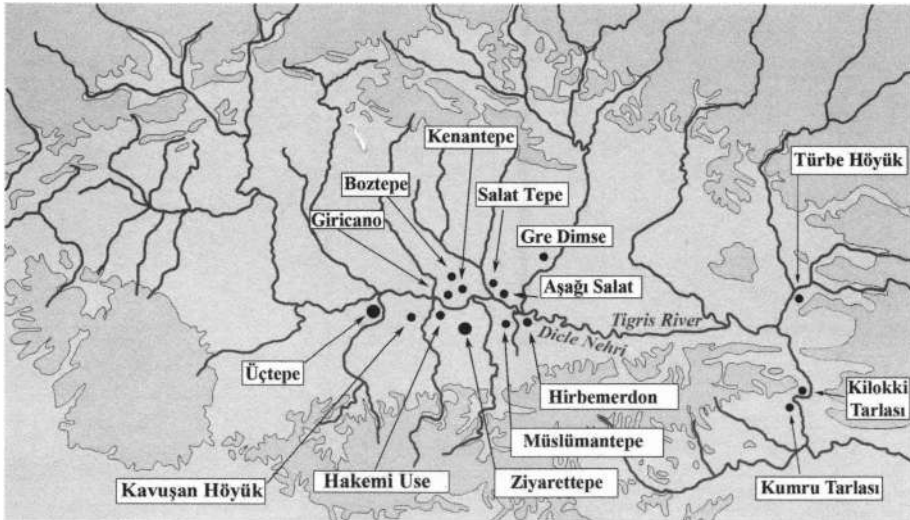

Fig. 1: Buluntu yerleri haritası.

özellikleri, aynı topluluğun her yıl belirli mevsimlerde kullandığı yayla yerleşimleri olarak değerlendirilmektedir. Hayvan sürülerini ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında iyi otlakların bulunduğu yaylalara çıkaran topluluklar, kış vadilerdeki kışlaklarında geçirir. Mevsimlik yerleşmelerde ahşap kulübeler, çadırlar veya toprak üzerinde ya da yarı yarıya toprağa gömülü inşa edilmiş yarı kalıcı barınaklarda konaklanır (Krader 1959: 499-500). Hayvancılıkla geçinen göçerler ise hayvan sürülerini tarımda kullanılamayan otlaklarda dolaştırmak için uzun yollar kateden topluluklardır. Bu toplulukların arkeolojik izleri çadır, kulübe ve çukur evler gibi, kışlık geçici barınaklardan oluşmaktadır.

Kalıcı Yaylalar

Taş duvarlı yapılar ve ocaklardan oluşan mimari, Bismil bölgesinde Kenan-tepe, Giricano (Roaf, Schachner 2005: 116), Hirbemerdon (Laneri vd 2006: 155) ve Hakemi Use (Tekin 2004: 425, 434; 2006) kazılarında açığa çıkmıştır. Yukarı Dicle Havzası'nın doğu bölümü III. Tiglat-pileser döneminde yeniden yerleşim politikaları kapsamında düzenlenmiş olmakla birlikte, özellikle Ilısu Barajı İnşaat sahasında kazılan iki yerleşim, Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) ile Kilokki Tarlası (Kilokki Rabiseki) (Ökse vd 2014) yarı-göçer yerli grupların kullandıkları mevsimlik yerleşmeler olarak nitelenmektedir.

Kilokki Tarlası'nda kumlu konglomera ana kaya üzerine kurulmuş, Demir Çağı'na tarihlenen iki mimari tabaka açığa çıkartılmıştır. Üst tabakaya ait kalıntılar, ortalama 1 metre kalınlıkta taş duvar temelleridir. Ana duvarların yanı sıra bölme duvarları da bulunmuştur. Moloz taşlardan oluşan dairesel yı-

Fig. 2: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) merkezi yapı birimi.

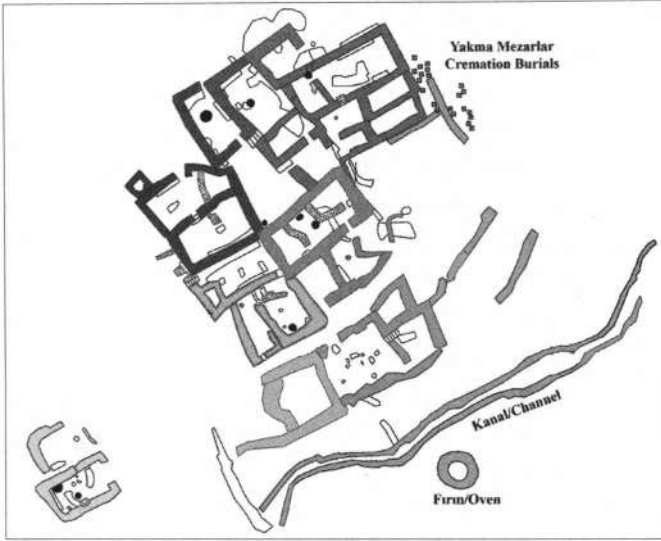

Fig. 3: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) yerleşim planı.

ğınlar, çatıyı destekleyen direk altlıkları olmalıdır. Alt tabaka, etek açmalarında genel olarak etrafı moloz taşlarla çevrili küçük sığ çukurlardan oluşmuştur.

Kumru Tarlası'nda bulunan tek tabakalı taş yapı, tamamı ana kaya üzerine oturan, ortalama 1 metre kalınlıkta işlenmemiş taş duvarlardan oluşmuştur (Fig. 2). Yaklaşık 0,25 hektar alan kaplayan yerleşimde altı yapı bulunmaktadır (Fig. 3). Yerleşim güneyinden bir su kanalıyla sınırlandırılmış, bir de fırın inşa

edilmiştir. Yerleşimin doğu kenarını sınırlandıran duvara yakma gömmeleri bırakılmıştır. Taş duvarları temel seviyesinde korunan yapının üzerini kaplayan taş enkazın hacmi, yapıların bütün duvarlarının taşla örülmüş olduğunu işaret eder niteliktedir (Fig. 4). Taşların üzerinde bir dolgu bulunmadığından, yapıların tek katlı olduğu anlaşılmaktadır. Mekân tabanları genellikle ana kayaya oturtulmuştur.

Yapıların tüm duvarları işlenmemiş taşlarla örülmüş olup taşlar çamur harcıyla tutturulmuştur. Duvarlar ana kaya yüzeyine oturtulmuş ve yan yana

Fig. 4: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) taş döküntü arasında beliren duvarlar.

dizilmiş taş sıraların arasında irili ufaklı yerleştirilen taşlarla örülmüştür. Taş duvarların üzerinde herhangi bir kerpiç üst yapıya ilişkin kalıntılara rastlanmamış olmakla birlikte, bir mekânın tabanı üzerinde bulunan kerpiç toprağına benzeyen yanmış kil tabakası, bu mekânın çatısının yanarak taban üzerine yığıldığı izlenimini bırakmıştır. Bazı mekânlarda bulunan tabanın ortasına gömülmüş içi oyuk taşlar, bunların tavanı taşıyan direk kaideleri olabileceğini düşündürmektedir. Bir kısmında görülen duvarlar boyunca inşa edilmiş alçak taş sekilerin depolama amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazılarında ise işlik olduğu düşünülen üzeri düz iri kireçtaşı bloklar açığa çıkartılmış, ayrıca söveli kapılar ve taş basamaklı kapı girişleri olduğu belirlenmiştir. Yapının farklı mekânlarına dağılmış halde bulunan küçük fırınlar, ocaklar (Fig. 5) ve öğütme taşları, orak, balta, taştan ve pişmiş toprak ağırlıklar, birkaç demir bilezik, hançer, halka ve pişirme kapları, evsel bir kullanıma işaret etmektedir. Birkaç odalı olan bu birimler birer çekirdek aile tarafından kullanılmış gibi görünmektedir.

İçerisinde taş sekiler, ocak, işlik ve depolama çukurları bulunan büyük mekânların (22-40 m²) yaşam alanı olduğu, küçük mekânların (6-22 m²) ise ağırlıklı olarak depolama amacıyla kullanılmış olabileceği düşünüldüğünde, her ailenin kendi ekonomisini yürütebildiği anlaşılmaktadır. Kuzeydeki yapı-

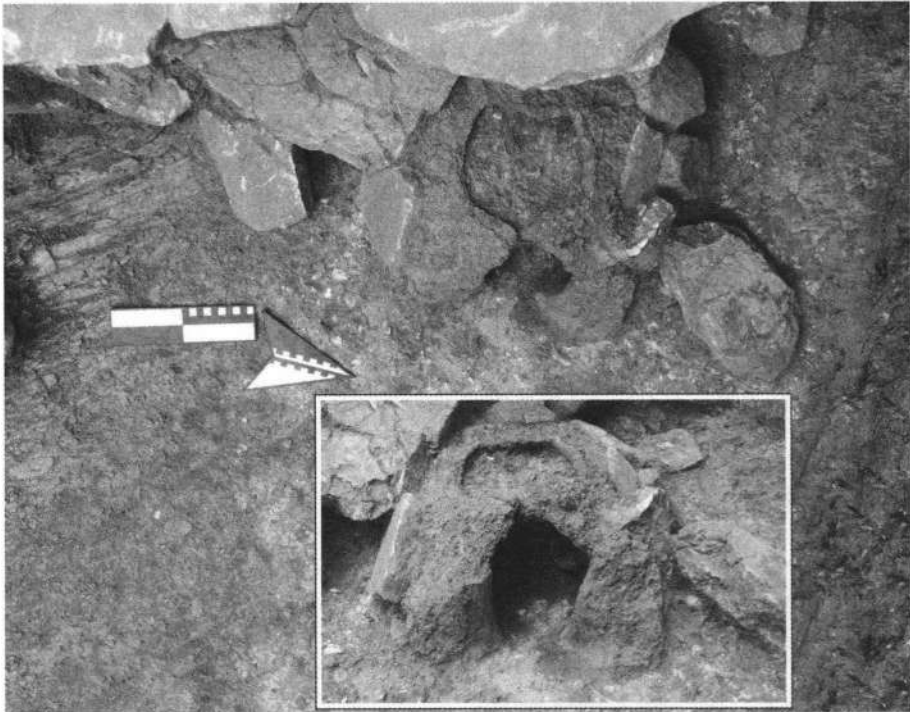

Fig. 5: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) mekân içi ocak.

nın büyük boyutlu iki mekânı iki ayrı alt birim, üçüncüsü de birbirine bağlantılı oluşuyla, büyük bölümü depolama amaçlı kullanılmış olabilecek çok odalı büyük tek bir birim olarak nitelendirilmiştir. Üç birimin de aynı kapalı avluya açılması, burada en az üç çekirdek aileden oluşan bir büyük ailenin yaşadığını düşündürmektedir. Kuzeydeki mekân ise küçük bir kapalı yaşam alanı ile geniş bir açık alandan oluşmaktadır.

Orta kısımdaki iki birimden biri iki büyük yaşam alanından, diğer birim biri büyük biri küçük iki yaşam alanı ile bir depodan oluşmaktadır. Güneydeki yapıda bir büyük yaşam alanı, bir depo ve dış mekâna açık küçük bir yaşam alanı vardır. Diğerlerinden bir sokakla ayrılan güney yapı grubu büyük bir ortak yaşam alanı, buna bağlı bir küçük oda ve bir depo ile niteliği belirlenemeyen bir başka mekândan oluşmaktadır. Yapı grubunun yaklaşık 20 m kadar uzağına kurulmuş birime ait bir büyük ve bir küçük mekân tespit edilmiştir. Bu yapıların her birinin birer aile tarafından kullanılmış olabileceği temel alınarak yerleşim alanında yaklaşık dokuz ailenin yaşadığı söylenebilir. Kırsal alandaki örnekler temel alındığında, 6-22 m² olan küçük odalarda 6-10; 22-40 m² olan büyük odalarda 10-20 kişinin yaşayabileceği hesaplanır. Buna göre burada yaşayan topluluğun ortalama 100 kişiden oluşabileceği anlaşılmaktadır. Yerleşimin güneyinde bulunan fırın ile su kanalının da topluluk üyelerince ortaklaşa kullanılmış olması olasıdır.

Batman'ın 20 km güneydoğusunda yer alan Demirbilek köyüne bağlı Suçeken Yaylası'nda kuru taş duvarlı ve hafif çatı örtü sistemine sahip yapılar bu iki yerleşimle karşılaştırılabilir özelliklerdedir (Fig. 6). Hayvancılıkla geçinen bir topluluk bunları kışlık konaklama yeri olarak kullanmaktadır. Duvarları kuru taş örgü tekniğiyle çatıya kadar örülmüştür ve tabanlarında çatıyı destekleyecek direklerin taş kaideleri bulunmaktadır. Yapıların çatıları da duvar-

Fig. 6: Suçeken Yaylası yapıları.

lara ve direklere yaslanan kalın ve ince ağaç dallarının üstüne kamış, saz ve otlar örtülerek kapatılmıştır.

Kumru Tarlası'nın yıkıntı taşları arasında bulunan üç erişkin insan iskeleti yerleşimin farklı bölümlerindeki moloz arasında karmaşık biçimde yatarak bulunmuştur. Bireyler büyük olasılıkla binaların aniden yıkılması sırasında taş döküntüden etkilenmiş görünmektedir. Bireylerde belirlenen kafatası deformasyonu (Eroğlu 2014: 281-287) bunun geleneksel bir uygulamanın sonucu olduğunu göstermektedir.

Kumru Tarlası'ndaki yerleşimin doğu köşesinde yer alan taş duvar yığıntısının dış kenarında, içlerinde yanmış kemikler bulunan 21 adet yakarak gömme, düzenli bir mezarlık görünümü vermektedir (Ökse, Eroğlu 2013; Ökse vd 2014: 103-116; Eroğlu 2014: 288-292) (Fig. 7). Bu mezarlık, yerleşimin aynı

Fig. 7:
Kumru Tarlası
(Zeviye Tivilki)
yakma mezarlar.

Fig. 8:
Kumru Tarlası
(Zeviye Tivilki)
taşla çevrili yakma
mezarlar.

Fig. 9: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) çark yapımı urneler ve el yapımı mutfak kapları.

topluluk tarafından sürekli kullanıldığının göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Kuzeydeki birimin doğusunda bulunan bu gömütler genelde ana kaya yüzeyine oturtulmuş, bazılarının etrafı taşlarla çevrelenmiştir (Fig. 8). Çark yapımı çömleklerin urne olarak kullanıldığı mezarlardan ikisine küçük boyutlu el yapımı yerel kaplar bırakılmıştır (Fig. 9).

Kumru Tarlası mezarlarına toplam 69 demir alet ve silah bırakılmıştır. Aletler arasında bıçaklar en yoğun grubu oluşturur (Fig. 10). 10 mezarda toplam 25 bıçak ele geçmiş, bir mezarda da keski bulunmuştur. İki erişkin erkek ile bir gencin mezarında toplam 13 bıçak ve 14 silah bulunmuş, diğer beş mezara da birkaç alet ve silah bırakılmıştır. Kadın mezarlarında genel-

Fig. 10: Kumru Tarlası (Zeviya Tivilki) demir mezar buluntuları.

likle bıçaklar ve takılar, bebek mezarlarında ise boncuklar bulunmuştur. Demir buluntuların yaklaşık yarısını oluşturan bıçaklar saplarıyla birlikte yekpare biçimlendirilmiş tek kenarlı tiptedir. Kumru Tarlası'nda bulunan mızrakların namlu kısmı yaprak biçimli ve sırtlıdır. Kovan biçimli sap kısımlarının üzerinde birer perçin deliği bulunmaktadır. Mezarlara üç kargı ucu ile yaprak biçimli ve uzun saplı demir ok uçları bırakılmıştır. Burada ayrıca üçgen biçimli bir fibula, çeşitli iğneler, halka bilezik, üzerinde yumru çıkıntıları olan bilezik ele geçmiştir. Kumru Tarlası'nda yapı grubunu kaplayan moloz taşlar arasında demirden üretilmiş yüzükler ve çiviler ele geçmiştir. Tüm buluntuların yakın benzerleri Urartu ve Yeni Assur merkezlerinden bilinmektedir.

Hemen her bireye bıçak bırakılmış olması günlük yaşamla ilgili olduğunu, silahların erkek mezarlarına bırakılması da bu kişilerin avcı olabileceklerini ya da yerleşimi koruduklarını düşündürmektedir. Her ne kadar yaşa ve cinsiyete göre belirlenmiş mezar tipleri görülme de mezar eşyasının dağılımında farklılık görülmektedir. Topluluğun erkek bireylerine daha çok silah ve alet bırakılırken, kadın bireylere alet ve süs eşyaları, bebeklere de ağırlıklı olarak boncuklar bırakılmıştır. Bu da yaş ve cinsiyete göre farklılaşan üretkenliğe işaret etmektedir. Bazı mezarlarda daha fazla mezar eşyası bulunmasına karşın mezarlardaki benzerlik, burada eşitlikçi bir topluluğun yaşadığı izlenimini bırakmıştır.

Yukarı Dicle Havzası'nda yakarak gömme yaygın değildir. Kumru Tarlası mezarlarının en yakın benzeri Kavuşan Höyük'te açığa çıkarılan 23 urnedir (Kozbe 2010). Ayrıca Ziyaret Tepe'de Tunç Saray olarak adlandırılan yapının avlusunda beş adet çukurda, zengin hediyelerle birlikte yakılmış bireylere ait kül ve kemik kalıntıları bulunmuştur (Matney vd 2009: 44-46, 48, Fig. 6-7, 16). Bölgede bu tür gömmelere kısıtlı sayıda rastlanması, yaygın bir uygulama olmadığını göstermektedir. Bu geleneğin daha çok kırsal alanda yaşayan yerel halk tarafından uygulandığı düşünülmektedir. Orta Fırat Havzası'nda (Woolley 1939-40: 11-37) bulunan kremasyon mezarlıkları MÖ 10-8. yüzyıllara tarihlenmiştir.

Kumru Tarlası'nda bulunan kapların yarısının el yapımı yerel üretilen kaplardan oluşması, burada yerel bir topluluğun yaşadığını düşündürmektedir (Ökse vd 2014: 133). Kilokki Tarlası'nda ince, yüksek ısıda pişirilmiş, çark üretimi kaplara ait parçalar toplamın yarısına yakındır. Buna göre Kilokki Tarlası'ndaki yerleşimde yaşayan topluluk kaplarının yaklaşık sekizde birini oluşturan pişirme kaplarını elde üretmiş, büyük bölümünü Yeni Assur Dönemi standart kaplarını üreten dağıtıcılardan temin etmiş görülmektedir. Kilokki Tarlası'ndaki çark yapımı çanak ve çömlek tiplerinin Kumru Tarlası tip repertuarına göre daha geniş bir tipoloji sunması, buna karşın Kumru

Tarlası'nda el yapımı seramiğin çok zengin tip repertuarıyla temsil edilmesi ve Kilokki Tarlası'nda sadece pişirme kaplarının bulunması, bu iki yerleşim birimindeki önemli farklılıkları ortaya koymaktadır. Bu farklılıklar, iki yerleşim biriminde iki farklı çağdaş topluluğun yaşamış olabileceğini düşündürmektedir.

Bu farklılıklar yerleşimlerin ya farklı dönemlerde ya farklı nitelikte topluluklar tarafından kullanılmış olduğuna işaret edebilir. Kumru Tarlası'nın malzemesi MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenirken, Kilokki Tarlası'nda MÖ 8.-6. yüzyıllara tarihlenen malzemeler ele geçmiştir. Kilokki Tarlası'nda açığa çıkan zayıf mimarinin 300 yıl boyunca kullanılmış olması ihtimali bulunmadığından, yerleşim MÖ 7.-6. yüzyıllarda kullanılmış olmalıdır. Burada bulunan disk biçimli ve tam merkezinde konik bir çıkıntısı olan taş, yüzeyindeki aşınma izlerine göre çark tablası olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak yamaçta da bir çanak çömlek fırını bulunmuştur.

Kilokki Tarlası'nda pişmiş topraktan yapılmış üç ağırşak ve Kumru Tarlası'nda az sayıda ele geçen taş havanlar, öğütme taşları, taş balta ve kesiciler günlük hayata aittir. Her iki yerleşim biriminde de ele geçen taş ağırlıklar olasılıkla balık ağı ağırlıkları olarak; Kumru Tarlası'nda bulunan iki sapan taşı ise avcılıkta kullanılmış olmalıdır.

Geçici Kışlaklar

Bölgede bu dönemde kullanılan ikinci geçici yerleşim tarzı, çukur evlerden ve açık alanlardan oluşmaktadır. Kenantepe'de açığa çıkan, içinde kil platformları ve ocakları bulunan dairesel yapının, metal işliğı olarak kullanıldığı öne sürülmektedir. Hirbemerdon D alanında açığa çıkan ve tabanı üzerinde at nalı biçimli ocak bulunan büyük çukur da çukur ev olarak nitelendirilmiştir (Guar-ducci 2011: 99). Doğu Anadolu yaylalarında kullanılan, benzeri biçimde dairesel planlı ve yarı yarıya toprağa gömük taş ya da kil duvarlı yapılar, göçer toplulukların mevsimlik barınakları olarak nitelendirilmektedir (Cribb 1991: 218-222).

Salat Tepe'de açığa çıkan kül dolu çukurlardan (Ökse, Görmüş 2009; Görmüş 2010) yedisi yaklaşık 5 m çapında ve 2 m derinliktedir (Fig. 11-12). Çukurlarda taş duvar ya da sıva izlerine rastlanmamış olmakla birlikte, iki çukurun tabanı üzerinde at nalı biçimli ocaklar açığa çıkmıştır (Fig. 13). Bu ocakların iç yüzeyinde, olasılıkla pişirme kaplarının oturtulmasına yarayan çıkıntılar bulunmaktadır. Tabanlarında ocaklar bulunması, bu çukurların barınak olarak kullanıldıkları izlenimini bırakmıştır. Çukurlar arasındaki, kaba taş döşemeli alanların da topluluk tarafından ortak kullanıldığı düşünülmektedir.

Çukur evlerin basit ve konforsuz yapım tekniğı, bunların geçici barınaklar olarak kullanılmış olabileceklerini akla getirmektedir. Çukur evlerin, toprağın ısı yalıtım özelliğı nedeniyle kış aylarında barınmak üzere kullanıldı-

Fig. 11:
Salat Tepe
büyük çukur ev

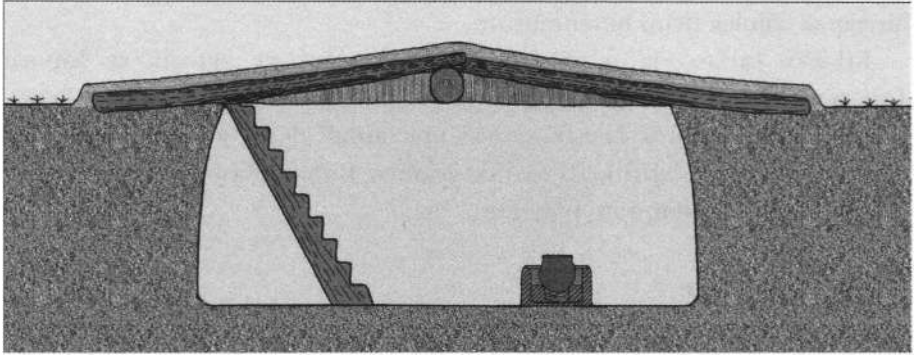

Fig. 12: Salat Tepe büyük çukur ev rekonstrüksiyonu

ğı düşünülmektedir. Buna göre, bahar ve yaz aylarını dağlardaki otlaklarda kurdukları çadırlarda geçiren göçer topluluklar, kış aylarını daha ılıman vadilerdeki basit barınaklarda geçirmiş olmalıdır. Çukur evlerin çapları 3-5 m arasında değiştiğinden, 7-20 m² arasında değişen alanlar kaplamaktadır. Salat Tepe'de Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenen dört küçük, dört büyük çukur ev açığa çıkarılmıştır. Kırsal alandaki örnekler temel alındığında, bu barınaklarda 6-10 kişinin yaşayabileceği, buna göre de burada yaşayan topluluğun ortalama 70-80 kişiden oluştuğu söylenebilir. Salat Tepe'nin sadece üçte birinin kazıldığı göz önüne alındığında, burada yaşayan göçer nüfusun toplamda en az iki misli olduğu anlaşılmaktadır.

Salat Tepe'deki çukur evlerin tümünde el yapımı yerel kaplar çoğunluğu oluşturmakla birlikte, büyük bölümünde çark yapımı Yeni Assur kaplarının da kullanılması (Fig. 14), göçer toplulukların bu dönemdeki yerleşim tarzını yansıtmaktadır. Küçük buluntular arasında MÖ 8-7. yüzyıllara tarihlenen pişmiş toprak lamba, tunç fibula ve demir bıçak parçası bulunmaktadır (Fig. 15). Bazı

Fig. 13:
Salat Tepe
küçük ocaklı çukur ev.

Fig. 14:
Salat Tepe çark yapımı
küp ve el yapımı mutfak
kapları.

çukurlarda sadece el yapımı kap parçalarına rastlanması ve bu tip kapların Asur Dönemi sonrasına tarihlenen çukurlarda da ele geçmesi, göçer toplulukların bu alanı uzun süre kullandıklarını işaret etmektedir (Ökse, Görmüş 2014). Üçtepe’de “Orta ve Yeni Assur Dönemi yerli seramiği” olarak adlandırılan (Köroğlu 1998: 40-42), Assur biçimlerinin yerli çömlekçiler tarafından elde biçimlendirildiği kap grubu da bu çukurlar içerisinde ele geçmiştir.

Yaşam Tarzı

Kumru Tarlası’nda hayvan kemiğine rastlanmamış olması, buna karşın bir mekânda az miktarda burçak tohumu ele geçmesi, burada yaşayan topluluğun beslenme tarzının bakliyata dayalı olabileceğini ya da burçağı hayvan yemi olarak kullanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte, burada

Fig. 15: Salat Tepe el yapımı kaplar ve Yeni Assur Dönemi buluntuları.

yaşayan insanların beslenme ekonomisine ilişkin somut bir bilgi elde edilememiştir. Bu perspektiften bakıldığında, Kumru Tarlası ve Kilokki Tarlası'ndaki yerleşimler Yeni Assur krallarının düzenlediği çiftlik sisteminden farklı bir yapıya sahip olmalıdır. Bu yapılarda tarım ürünlerine ya da hayvan kemiklerine rastlanmamıştır. Kumru Tarlası'ndaki sürekli kullanılan bir yerleşim alanına göre evsel kullanıma ait buluntular çok az sayıdadır. Benzeri bir durum Kilokki Tarlası için de geçerlidir. Buradaki depo çukurlarının içleri boş çıkmış, küçük buluntular da çok az sayıda ele geçmiştir.

Kumru Tarlası mezarlarında ve yapıda ele geçen alet ve silahların savaşçı bir topluluğu yansıtmadığı da belirgindir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, mezarlara bıçak bırakılmasının günlük yaşama ilişkin olduğunu, erkek mezarlarına bırakılan silahların ise bu kişilerin avcılığına işaret edebileceğini düşündürmektedir. İğne, bilezik, fibula, kolye ve boncuk, her iki cinse ait mezarlarda da bulunmuştur. Mezarların eşyası, yapım tarzı ve tiplerine göre burada yaşayan topluluk içerisinde farklı tabakalara mensup kişilerin bulunmadığı, burada eşitlikçi bir toplumun yaşadığı izlenimi edinilmiştir. Buna göre, bu iki alan tamamen yerel yerleşimler olarak görünmemektedir. Her iki yerleşimin de bu özellikleri göz önüne alındığında, bu evlerin sürekli kullanılmamış olabileceği akla gelmektedir. Bu yapıları kullanan topluluğun belki de başka bir yerdeki büyük yerleşimden gelerek mevsimlik olarak buraları kullandıkları ve

tekrar geri döndükleri düşünülebilir. Böylece insanlar yerleşimdeki işlerini bitirmelerinin ardından tüm aletlerini ve eşyalarını da yanlarına alarak yapılarını terk etmiş olmalıdırlar.

Salat Tepe çukur evlerinde ele geçen malzeme de azdır. Bu durum, göçerlerin yaylalarına doğru hareket ederken tüm malzemelerini yanlarında götürdüklerini, sadece kırılan ve taşınması güç ağır malzemeyi geride bıraktıklarını gösterir niteliktedir. Salat Tepe’de kazılan çukurların tümünde el yapımı yerel kaplar kullanılmıştır. Bazı çukurlarda Standart Orta Assur çanaklarına benzer profillere sahip az sayıda parçaya rastlanması (Ökse, Görmüş 2014), bu toplulukların bölgeye Son Tunç Çağı sonlarına doğru ulaşmış olabileceğini düşündürmektedir. İçinde Yeni Assur Dönemi standart çark üretimi kapların ele geçtiği çukurlar daha yoğundur. Bazı çukurlarda el yapımı yerel kaplar arasında “Triangle Ware” (Üçgen Bezeli Seramik) parçaları bulunması, bunların Yeni Assur Dönemi sonrasında bir süre daha kullanıldığını göstermektedir.

Bu yerleşimlerde yaşayan toplulukların kullandığı el yapımı kaplar Doğu Anadolu Demir Çağı yerel kaplarına benzemektedir. Buna göre bu toplulukların Yeni Assur Dönemi’nde yerleşik tarımcı topluluklara dönüşen kuzeyliler olabileceği akla gelmektedir. El yapımı kaplar ile standart kapların eş zamanlı kullanılmış olması, bu toplulukların ihtiyaç duydukları kapların bir bölümünü kendilerinin ürettiğini bazılarını ise satın aldıklarını gösterir niteliktedir. Yerli halkın yaşadığı köylerde el yapımı kaplar; Assurluların kurduğu kentlerde fabrikasyon çanak çömlek çoğunluğu oluştururken (Koroğlu 2008: 336, 339), el yapımı kapların oranı zamanla azalmıştır (Parker 2003: 535-549; Kozbe 2006; 2008). Kumru Tarlası’nda ve Salat Tepe’de yaşayan topluluk kaplarının yarısını elde biçimlendirmiş, buna karşın Kilokki Tarlası’nda yaşayan topluluk kullandığı kapların sadece sekizde birini elde üretmiştir.

Mezarlarda bulunan demir alet ve silahların da günlük kullanıma yönelik olmaları, burada savaşıcı olmayan, köy yaşantısı süren insanların yaşadığına işaret etmektedir. Yeni Assur mühürlerinin aşınmış ve kırık olmaları da bu malzemenin sadece takı olarak kullanıldığı, mülkiyet ve resmi işlemlerle bir ilişkisi bulunmadığı izlenimini bırakmıştır. Yapı içerisinde ele geçen küçük buluntular günlük besin elde etmeye yönelik malzemeden oluşmaktadır.

Yukarı Dicle Havzası’nda kazılan küçük yerleşimler Orta Assur Dönemi sonrasında ortaya çıkan ve hayvancılıkla geçinen göçer toplulukların Yeni Assur Dönemi’nde kısmen yarı yerleşik yaşam tarzını benimsemeye başladıklarını ancak bazı toplulukların göçerliği sürdürdüğünü göstermiştir. Bu topluluklar Yeni Assur Dönemi’nde bölgeye getirilerek çiftliklere yerleştirilen gruplardan farklı olarak bölgenin yerli unsurları olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Cribb, R. (1991) *Nomads in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- D'Agostino, A. (2011) "The Upper Khabur and Upper Tigris Valleys between the End of the Late Bronze Age and the Beginning of the Iron Age: An Assessment of the Archaeological Evidence (Settlement Patterns and Pottery Assemblages)", K. Strobel (ed.), *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Šuppiluliuma II (ca. 1200-800/700 B.C.)*, Firenze: Università Klagenfurt: 87-137.
- Eroğlu, S. (2014) "Antropolojik Veriler/Anthropological Data", Ökse, A. T., Erdoğan, N., Görmüş, A., Atay, E., Öncü, A., Yücel, A., Bayraktar, A. A., Yücel, B., Levent, H., Akan, H., Erdaş, Y., Eroğlu, M., Güneş, A., Tan Atay, Y., Torpil, S., Hamioğlu Güneş, Z., Gürdil Öncü, V., Turan, M., Altun, S. (eds.), *Ilisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı / Salvage Project of the Construction Area of the Ilisu Dam I: The Iron Age*, Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü: 271-283.
- Görmüş, A. (2010) "New Approaches for Interpretation of Eastern Anatolian Early Iron Age Pits: Semi-Subterranean Cooking Facilities from Salat Tepe", P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (eds.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* May, 5th-10th 2009, "Sapienza" - Università di Roma 3, Harrasowitz: Wiesbaden: 365-373.
- Guarducci, G. (2011) *Facing an Empire: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris Region during the Early Iron Age and Neo-Assyrian Period*, Gorgias Near Eastern Studies 56, New Jersey: Gorgias Press.
- Kozbe, G. (2006) "Çanak Çömlek Gelenekleri Işığında Geç Tunç Çağ Sonundan Geç Demir Çağ Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı", B. Avunç (ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması/ Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, İstanbul: Homer Kitabevi: 496-509.
- Kozbe, G. (2008) "The Transition from Late Bronze Age to Early Iron Age in the Upper Tigris Region, Southeastern Anatolia: Identifying Changes in Pottery", K. S. Robinson and A. Sagana (eds.), *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 27, Leuven: Peeters: 291-322.
- Kozbe, G. (2010) "The Neo-Assyrian Burials Recovered at Kavuşan Höyük in the Upper Tigris Region", P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti, L. Romano (eds.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* 2, Wiesbaden: Harrasowitz: 349-356.
- Köroğlu, K. (1998) *Üçtepe I-Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır-Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V/45, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köroğlu, K. (2003) "The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia", B. Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü: 231-244.
- Köroğlu, K. (2008) "Yukarı Dicle bölgesinde Yeni Asur Krallığı sonrasına ilişkin kültürel değişimin tanımlanması: Geç Demir Çağı ve Hellenistik Dönem'in İzleri", T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar (eds.), *Muhibbe Darga Armağanı*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Sadberk Hanım Müzesi: 335-343.
- Köroğlu, K. (2011) "Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes", K. Köroğlu, E. Konyar (eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 12-55.
- Matney, T., Greenfield, T., Hartenberger, B., Keskin, A., Köroğlu, K., MacGinnis, J., Monroe, M. W., Rainville, L., Shepperson, M., Vorderstrasse, T. (2009) "Excavations at Ziyaret Tepe 2007-2008", *Anatolica* 35: 37-84.
- Ökse, A. T., Görmüş, A. (2009) "Nomadic Way of Life in the Early Iron Age: A Study on the Evidence from Salat Tepe in the Upper Tigris Region", H. Oniz (ed.) *Proceedings of the XIIth Symposium on Mediterranean Archaeology*, British Archaeological Reports, S 1909, Oxford: Archaeopress: 165-172.
- Ökse, A. T., Görmüş, A. (2014) "Demir Çağında Salat Tepe", A. Özlü (ed.), *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin'e Armağan. Scripta. Essays in Honour of Veli Sevin, A Life Immersed in Archaeology*, İstanbul: Ege Yayınları: 233-255.
- Ökse, A. T., Görmüş, A., Atay, E., Muluk, Y., Eroğlu, M., Torpil, S., Bayraktar, A. A., Tan, Y., Balkan Atılı, N., Astruc L., Kayacan, N. (2009a) "Ilisu Barajı İnşaat Sahası Yüzey Araştırmasında Belirlenen Arkeolojik Alanlar", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)* 7: 71-94.
- Ökse, A. T., Atay, E., Eroğlu M., Tan, Y. (2009b) "Ilisu Barajı İnşaat Sahasına Rastlayan Dicle Vadisi'nin Tunç ve Demir Çağlarındaki Yerleşim Sistemleri ve Kültür Tarihi", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)* 12: 25-48.
- Ökse, A. T., Erdoğan, N., Görmüş, A., Atay, E., Öncü, A., Yücel, A., Bayraktar, A. A., Yücel, B., Levent, H., Akan, H., Erdaş, Y., Eroğlu, M., Güneş, A., Tan Atay, Y., Torpil, S., Hamioğlu Güneş, Z., Gürdil Öncü, V., Turan, M., Altun, S. (2014) *Ilisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı / Salvage Project of the Construction Area of the Ilisu Dam I: The Iron Age*, Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü.
- Ökse, A. T., Eroğlu S. (2013) "The Tradition of Burning the Corpse in the Upper Tigris Region: A Case Study on Zeviya Tivliki in the Upper Tigris Region", *Akkadica* 134/2: 159-185.

- Ökse, A. T., Görmüş, A., Atay, E. (2010a) "A Rural Iron Age Site at Zeviya Tivilki in the Construction Zone of the Ilisu Dam, South-eastern Turkey", *Antiquity*, 84/323. Available from: <<http://www.antiquity.ac.uk/projgall/okse323/index.html>>
- Ökse, A. T., Görmüş, A., Atay, E. (2013) "Transaction of Local People and the Assyrians in the Upper Tigris Region: New Evidence from the Excavations at Zeviya Tivilki (Kumru Tarlası)", Y. Morozova, H. Oniz (eds.), *Proceedings of the 14th Symposium on Mediterranean Archaeology*, British Archaeological Reports, International Series 2555, Oxford: Archaeopress: 133-146.
- Parker, B. J. (2003) "Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia", *American Journal of Archaeology* 107/4: 525-557.
- Radner, K. (2004) *Das mittelassyrische Tontafelarchiv von Giricano/Dunnu-ša-Ulzi*, (*Ausgrabungen in Giricano 1*), Subartu 14, Turnhout: Brepols.
- Roaf, M., Schachner, A. (2005) "The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe and Giricano", A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 31, London: British Institute at Ankara: 115-123.
- Rothman, M. (2004) "Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", A. Sagona (ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ancient Near Eastern Studies 12, Leuven: Peeters: 121-178.
- Sader, H. (1989) "The 12th Century B.C. in Syria: The Problem of the Rise of the Aramaeans", W. A. Ward, M. S. Joukowsky (eds.) *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, Iowa: Kendall/Hunt: 157-163.
- Schachner, A. (2003) "From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region: The Case of Gricano", B. Fischer, H. Genz, E. Jean, K. Köroğlu (eds.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, Istanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü: 151-163.
- Wiseman, D. J. (1975) "Assyria and Babylonia c. 1200-1000 B.C.", I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (eds.), *The Cambridge Ancient History*, II/2, Cambridge: Cambridge University Press: 443-481.

Dizin

- Abdi-ilu 308
Abdi-Milkūti 152, 264
Acemhöyük 32, 36, 58, 86, 94
Acıgöl 255
Adad 145, 149, 152, 158, 159, 162, 176, 178,
179, 277n8, 279, 287, 288, 339, 340n7
Adad-dān 277
Adad-nirari I 98, 193, 274
Adad-nirari II 11, 124, 125, 190, 275-277, 280,
282, 365
Adad-nirari III 116, 124, 125, 129, 130, 154,
155, 170, 212
Adad-yit'ī 279
Adana 132, 144, 163, 287
Adıyaman 154, 343, 344, 362, 363
Adrammelekh 126
Adramu 130
Afganistan 28, 32, 57
Afyon 5
Ahat-abışa 261
Ahşeri 116, 119
Ahu-iddina 196
Ahuni 99, 102, 107, 186, 241
Ahunu 129, 248
Akkad 4, 5, 34, 44n2, 53, 54, 139, 190
Akkadca 5, 43, 65, 100, 192, 201, 212, 213, 217,
272, 275, 277n8, 279, 280, 321, 335, 340n7
akītu evi, töreni 195, 196, 200, 340, 341
Aksaray Yazıtı 256
Aksu 343, 344
Ali Gör Steli 156
Alişar 36, 59, 84
Allabria 114, 118
Allumari 238
Alzu 128, 129, 210
Amanos 128, 129, 131-133, 285, 286
Amedi/u /Amidu 11, 108, 117, 158, 174, 177,
187, 202, 285, 301
Amik 328-330
Amaş 125, 212
Amme-ba'li 125, 273, 282, 284
Amurru 34, 238
Anaz Steli 150
Anbar Çayı 294
Andaria 126
Andarutta 118
Andia 114, 116, 118, 220
Anitta 60, 92
Anitta Hançeri 61
Antakya Steli 154, 155, 170, 179
Anum-Hirbi 60
Aramice 5, 20, 194, 197, 200, 202, 231, 241,
275, 277n8, 278-280, 282, 285-289, 340n7
Aramu 116, 208-212, 217, 227
Arapça 5, 20, 197
Arbail 1, 8, 115, 118, 191
Argiştı I 113, 132, 212, 215, 219, 251, 252
Argiştı II 212, 217, 222-226, 263, 265
Arik-dēn-ili 283
Arpad 13, 14, 117, 118, 129, 130, 155, 219, 253,
256, 274n4, 275
Arqania 117, 240
Arqu-Reşep *bkz.* Reşep
Arslantaş 149, 173, 241, 243, 284, 351, 361
Arzania 116, 119, 122, 125, 212
Arzaşkun 210, 211
Asam/Hasam 273
Ashwisi 253
Asi 129, 155, 329, 337
Assur-bel-kala 107, 123-125, 128, 129, 132,
186, 193, 275, 276
Assur-dan I 258
Assur-dan II 11, 114, 116, 124, 125, 248,
274n4, 276
Assur-dan III 115, 124, 212
Assur-garuā-nīri 200
Assur-kāşid 274, 275
Assur-nirari V 13, 14, 115, 124, 129, 130, 212,
219
Assur-remanni 253
Assur-rēşa-işi 278
Assur-şamşi 27
Assur-şarru-uşur / Assur-şarra-uşur 133, 260,
263
Assurnasirpal II 4, 11, 97, 98, 108, 114, 116,
122, 124, 125, 128, 129, 139, 143-147, 173,
179, 186, 187, 192, 209, 212, 214, 216, 217,
240, 242, 273, 274n4, 278, 280, 282-285,
294, 295, 298, 299, 301, 303, 304, 306, 308,
329, 335, 365, 394, 399

Astuwatamanza 235
 Aşağı Salat Tepe 380
 Aşağı Yarımcı 153
 Aşağı Yarımcı Steli 153, 172, 179
 Aşağı Zap 9
 Aşipâ 309
 Aşkaşıpa Dağı 67
 Atarşumki 130, 155
 Atuna/Tuna 118, 133, 253, 256, 261, 263
 Ayanis 224-226
 Ayn Dara 239
 Azallu 115, 117, 118, 282, 283, 284, 289
 Aziz Behnam 20
 Aziz Matthew 20

 Babil Kronikleri 194, 263
 Babil Steli 143-144
 Babilce 5, 190, 192, 344
 Bakr-Awa *bkz.* Kar-Aşşur
 Balawat 160, 181, 211, 283, 335n5
 Balih 8, 99, 103, 280, 282, 290
 Bar-râkib 282, 288-290
 Bargun 124
 Barsur 288, 289
 Bartatua 119
 Basra Körfezi 2, 14, 35, 41, 112
 Bastam 224, 226
 Batman Çay 16, 296, 366n2
 Bêl-qarrâd 274
 Beşri Dağı 272
 Beycesultan 36
 Bırkleyn Çay 9, 157-160, 164, 181
 Biainili 208-211, 214, 215, 217-219, 222, 224-227
 Bismil 11, 185, 292, 306, 307, 351, 361, 382, 400
 Bit-Adini 128, 129, 162, 191, 241, 248
 Bit-Aguşi 248
 Bit-Bahiani 117, 118, 280, 282, 283
 Bit-Gabbari 248, 286
 Bît-il/Bethel 275
 Bit-Purutaş 133, 256, 257, 261
 Bit-Yahîri (Bit-Iahîri) *bkz.* Ya'ûru
 Bit-Yakin 14, 263
 Bit-Zamani 117, 118, 125, 202, 212, 240, 273-275, 280, 282, 284, 285, 289, 301, 304, 360
 Boğazkale 74
 Boğazköy 36, 60, 74, 75, 78, 79, 83-87, 89, 90, 93, 94
 BOHÇA 253
 Bolkar Dağları 250

BONUS-*tis* 237
 Bozhöyük 281
 Boztepe 109, 380
 BULGARMADEN Yazıtı 254
 Bur-rammānu 284
 Buruşhattum 53
 Buşşua 133, 135
 Büyük Kyros 20
 Büyük Zap 2, 113, 116, 138, 152
 Büyükkale 75-81, 83, 84, 90, 92, 93
 Büyükkaya 74, 79, 83

 Ceyhan 132, 343
 Cezire 33, 34, 48, 242n14
 Cizre 2, 11, 122, 143, 177, 240
 Cudi 116, 241
 Cudi Dağı Kabartmaları 143, 157, 177, 180, 241

 Çağ Çağ 193
 Çamlıbel Tarlası 74
 Çatbaşı 165, 180, 181
 Çoruh 392

 Dabigu (Dābiq) 117, 129, 286
 Dadilu 253
 Daienu 116, 117, 125, 159, 162, 210, 238
 Damdammusa 117, 118, 124, 125, 285, 301
 Danunahılar 287
 Daya 84
 Dayyan/Daiian-Assur 116, 125, 129, 212, 248, 335
 Deir Mar Matta Manastırı 21
 Dicle 2, 3, 8, 9, 16, 19, 20, 55, 96-99, 101-103, 105-109, 116, 121, 122, 125, 126, 138, 140, 145, 146, 148, 155, 157-160, 173, 174, 177, 181, 185-187, 193, 209, 233, 239-241, 248, 258, 265n7, 272, 274-276, 282, 284, 289, 292-294, 297-304, 306, 307, 309, 361, 365-368, 371, 374, 375, 380, 382-384, 387, 390, 392, 394-396, 398-400, 406, 411
 Dilişşu 186
 Diyala 261
 Dunnu-şa-Uzibi 186
 Dur-Assur 116-118, 119, 174
 Dur-Katlimmu 8, 96, 115, 117, 118, 202
 Dur-Kurigalzu 115, 117, 118, 272
 Dur-Şarrukin (Horsabad) 1, 15, 16, 19, 138, 220, 232, 264
 Durhumit 25, 34, 41

- Eamkurkurra 3
 Ebla 35, 36, 239
 Edir 114
 Eğil 174
 Eğil Kabartması 157, 162, 174-176, 180
 Ehursagkurkurra 3
 Ekal-Maşarti *bkz.* Salmanassar Kalesi
 Elam 18, 37, 112, 226
 Elamca 197
 Eluhāt 98
 Enlil 152, 190, 191
Enūma Anu Enlil 190
Enuma Eliş 190
 Enzi/te *bkz.* Alzu
 Eponim Kroniği 115, 126, 130, 134, 189, 219, 235n5, 261, 263, 280, 287
 Eponim Listeleri *bkz.* Eponim Kroniği
 Erbil 1, 232, 240
 Erciyes 51, 67
 Ereğli Kara Höyük 250
 Ereşkigal 190
 Ergani 174, 177, 240
 Ergani/Gisgis Kabartması 155, 157, 174, 180
 Erimena 212n2, 222-226
 Erişum I 7
 Erra 190
 Erzen 193
 Esarhaddon 112, 117, 118, 121, 127, 129, 130, 132, 154, 248, 253, 261, 262, 264, 288, 343, 360
 Eskimantaş 163
 Eşnunna 20, 37
 Etiuni 225
 Ezida 340

 Fenike 127, 131, 134, 143, 234n8, 243
 Fenikece 197, 231, 285, 286, 288n16
 Ferhatlı 163
 Ferhatlı/Uzunoğlan Kabartması 157, 163, 164, 170
 Fırat 2, 8, 9, 13, 21, 25, 33, 34, 36, 37, 96, 98, 101, 105, 112, 117n5, 119, 121, 125, 127-132, 140, 142, 148, 149, 153, 154, 160-162, 164, 170, 179, 180, 210, 219, 231, 232, 234, 235, 238-241, 248, 272, 273, 274n4, 276, 283n14, 285, 289, 290, 343-345, 360-362, 392, 398, 406
 Fırtına Tanrısı 31, 46, 66, 144, 145, 149, 152, 162, 176, 179, 235-237, 239, 252, 277, 279, 281, 287
 Frigler 119, 121, 123, 128, 129, 135, 258
 Frigya 112, 113, 117n5, 125, 128, 129, 131-134, 231, 249, 258-261, 263, 266

 Gediz 265
 Gerçin 287
 Gilgamiş Destanı 190, 278, 321
 Giammu 280
 Gidara 115, 124, 125, 278
 Gilzanu 113, 115-119, 125, 162, 209-211, 218
 Girbel 281
 Giricano 97, 99-103, 107, 109, 185-187, 275, 276, 284, 298, 400
 Giritu 346
 Girnavaz 200, 208, 214, 365, 428
 Gordion 36, 259
 Gozan 278-283, 289, 290, 340n7
 Göksu 294, 301, 366n2
 Göktaş Steli 153, 155
 Gözlükule 187
 Grd-i Tle 114
 Gre Abdurrahman 380
 Gre Dimse 99, 109, 240
 Gu'aba 30
 Gula 190
 Gunzinanu 261
 Gurdi 263, 264
 Gurgum 112, 117, 118, 121, 127, 129, 130, 132, 154, 248, 253, 261, 262, 264, 288, 343, 360
 Gūsāni/Agūsāni 275
 Gutium 20
 Guzana 115, 117, 118, 124, 125, 193, 202
 Gülek Geçidi 250, 254
 Gümüşköy 32
 Güney Levant 13
 Gürün 251
 Gyges 16, 133, 135, 266, 267

 Habhu 116, 123, 125, 239
 Habibuşağı 246
 Habur 8, 9, 55, 96, 103, 115, 117, 118, 274n3, 278, 283, 313, 314
 Hadatu 243
 Hadd-yiṭī 279n9, 280
 Hadiānu 279, 280
 Hahhum 36
 Hakemi Use 31, 46, 66, 144, 145, 149, 152, 162, 176, 179, 235-237, 239, 252, 277, 279, 281, 287
 Haldi 118, 209, 215, 224, 261
 Halep 44, 239
 Halparuntiya/s 250, 335

- Halpi 118, 129, 130, 132
 Hamanu 131
 Hamarānu 272
 Hamiyata 241
 Hammurabi 7, 66
 Hanigalbat 7, 8, 96, 98, 125, 129, 248, 260, 274, 277, 283
 Harihari 67
 Harran 11, 12, 98, 99, 116, 117, 118, 153, 179, 196, 202, 203, 281, 282, 290, 317, 322, 323
 Hasankeyf 309
 Hasmu 273, 289
 Hatallu 272
 Hatra 20
 Hatti 8, 43, 48, 53, 84, 127-129, 133, 225, 231, 232, 238, 251, 272, 283
 Hattice 27, 43, 84
 Hattuş/a 74, 75, 78, 84, 85, 92-94, 190, 231, 239
 Hayyānu (Haiiānu) 286
 Hazazu 117, 118, 129, 130
 Hermos *bkz.* Gediz Nehri
 Hesana 157, 177, 178, 180
 Higişa 67
 Hilakku 112, 117n5, 128, 131-135, 261, 264, 265, 267
 Himme 124
 Hirana/i 273
 Hirbemerdon 400, 407
 Hisarlık 28
 Horhor Yazıtı 252
 Horsabad *bkz.* Dur-Şarrukin
 Hubişna/Hubuşna 117, 118, 133-135, 250, 254, 265
 Hubuşkia 112, 113, 115-118, 125, 148, 162, 209, 210, 221
 Hulli 133, 256, 257, 261
 Huli (Ruwas'ın akrabası) 257
 Hurri 43, 97, 100
 Hurrice 27, 43, 44, 97, 197
 Huzirina 115, 117, 118, 124, 125, 189, 191, 277, 278, 281, 282, 284, 317

 İahanu 129, 130
 İamani 188
 İaşqubu 130
 İbranice 5, 197
 İçkale Höyüğü/Diyarbakır 292, 301
 İdil 84
 İl-bani 93
 İlānu 284

 İli-emūqāya/İlleqāya 277
 İli-iddina 107, 186
 İllubru 118, 133, 134, 264
 İngira 118, 133, 264
 İni-Teşub 238, 272
 İnurta-bel-uşur 256
 İpek Yolu 36, 112, 113
 İrridu 98
 İskitler 116, 118, 119, 227
 İşpuini 125, 212-215, 217-219, 251
 İştar 66, 145, 155, 159, 162, 167, 172, 173, 178, 180, 190-192, 195, 239, 313
 İştunda/İştuanda 253
 İşum 190
 İtu' 265, 272
 İūru *bkz.* Ya'ūru
 İvriz 169, 170, 254

 Jazirat ibn 'Umar 122
 Julius Caesar 48

 Kafkaslar 13, 108
 Kahat 117, 118, 193
 Kalat Şerkat 1
 Kalhu 1, 11-13, 16, 18, 19, 115, 117, 118, 146, 188, 209, 227, 232, 234, 242, 250, 251, 256n4, 257, 260, 301-304, 335, 391
 Kammanu 129, 130, 261, 262
 Kaniş 6, 24-29, 33, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 46-48, 51-53, 55-58, 60-62, 64-67, 70, 72
 Kanunaya 200
 Kapadokya 14, 25, 51, 52, 61, 66
 Kapara 278-282, 290
 Kar-Aşşur (Bakr-Awa) 114
 Kar-Şalmaneser 241, 244
 Kar-Tukulti-Ninurta 198
 Karabur 150, 157, 165-170, 180, 181
 Karaburna 249, 255
 Karacadağ 96, 99, 105, 273, 277, 283
 Karaev *bkz.* Karahöyük
 Karahöyük 36, 52, 83, 90, 93
 Karkamış 2, 14, 66, 98, 121, 127, 129, 130, 134, 185, 201, 202, 231, 232, 234-239, 241, 243, 248, 253, 257, 258, 260, 261, 272, 283, 343, 346, 351, 361
 Karkar 148
 Karmir Blur 224, 226
 Kartaca 38
 Karye-i Kınış (Kültepe) 72
 Kaşiyari 98, 102, 103, 119, 121, 122, 124, 125, 277, 282, 301, 309

Kaştíliaşu 8
 Katmuhu 115, 122-125, 178, 276, 283
 Katuwa 235
 Kayalı Tepe 109
 Kayser Tepesi 178
 Kazane Höyük 8
 Kebeli 143
 Kef Kalesi/Adilcevaz 224, 226
 Kelişin Geçidi 215
 Kemerhisar 254
 Kenantepe 109, 400, 407
 Kenk Boğazı 160-162, 170, 174, 180
 Kesentaş 171
 Keşiş Göl 223, 224
 Kıbrıs 35, 133, 134
 Kızıldağ 259
 Kızkapanlı Steli 130
 Ki-pî-Assur 273
 Kiakki 133, 256
 Kidin-Sin 102, 186
 Kikki 250
 Kilamuwa 286, 287, 288n16
 Kilar 260
 Kilikya 112, 117n5, 129, 131-135, 249, 250, 253, 258-261, 328
 Kilokki Tarlası 400, 406, 407, 410, 411
 Kimmerler 118, 119, 126, 131-133, 135, 212, 221, 222, 225, 265-267
 Kinalia *b.kz.* Kunulua
 Kirmanşah 261
 Kirua 264
 Kisuatnu *b.kz.* Kizzuwatna
 Kıştan 129, 130, 132
 Kiyakiya 256
 Kizzuwatna 132
 Kommagene 344
 Kozan 163
 Kubaba 67
 Kullania *b.kz.* Kunulia
 Kullimeri/Kulimneri 16, 118, 126
 Kululu 255
 Kumme 115, 117, 118, 121, 202
 Kummuh 112, 117, 118, 121, 127, 129, 130, 132, 136n13, 154, 188, 222, 248, 252, 261-264, 343-346, 348, 360
 Kunalia *b.kz.* Kunulia
 Kundi 118, 133, 135, 264
 Kundibhale 125
 Kunulia/Kunulua 14, 18, 117, 118, 129, 130, 198, 200, 230n3, 253, 330, 332, 335, 336, 339
 Kurkh 97, 292, 301, 302, 304

Kurkh Monoliti /Steli 97, 98, 145-148, 179, 241, 294, 295, 300, 302, 304, 399
 Kurti 133, 253, 256, 261, 263
 Kuta Efsanesi 190, 265
 Kuttamuwa 289
 Kültepe 6, 25-31, 33, 35, 37-42, 45, 47, 48, 51-68, 70, 72, 79, 84-86, 90, 93, 94, 255
 Kyaksares 19
 Kybistra 250, 254
 Kyros Silindiri 2

 Lalla 248, 251
 Levant 13, 37, 112, 131-134, 231, 242, 243, 256, 264, 328, 340
 Lidar 362
 Lidya 133, 135, 265-267
 Lidyalılar 16
 Likberu 277
 Lubarna 335
 Lugale 190
 Luhu'atu 272
 Lutibu 117, 129, 130
 Lutipri 212, 213
 Luvi 43, 143, 234n8, 332
 Luvice 43, 188, 231, 232, 237, 241, 249, 250, 252, 253, 255, 257-259, 285, 286, 288, 331, 333, 334
 Lübnan 1, 16, 28, 31, 128, 129
 Lygdamis *b.kz.* Tugdamme

 Ma'allanate 202
 Madırburç 212
 Magarisu 283
 Malizi *b.kz.* Melid
 Maltai 152
 Manna 19, 112-119
 Mannalılar 116, 119
 Mannu-ki-libbali 194
 Mar Matta *b.kz.* Aziz Matthew
 Marduk 152, 167, 176, 190, 192, 202
 Marduk-etel-ahheşu 186
 Marduk-şar-uşur 193
 Mari 273, 308
 Markasi 200, 262
 Masuwari 241, 244
 Maşgun 124
 Mati-ilu 130, 219
 Matiate 117, 118, 122
 Mazamua 114, 116
 Medler 19, 113, 116, 117, 119, 226, 227, 323
 Melid/du 112, 117, 118, 121, 127-131, 133, 188,

- 202, 232-234, 238, 239, 248-253, 255, 257,
260-266, 343, 345
- Meturan 201
- Mezraa Teleilat 201
- Midas 133, 134, 258-260, 263, 265
- Mildu *bkz.* Melid
- Milidia *bkz.* Melid
- Milkia 191
- Minua 113, 212, 215, 218, 251
- Mugallu 131, 133, 135, 265-267
- Mukiş 328
- Muli 117, 250
- Mullissu 152
- Musasir/u 113, 115-118, 162, 209, 215, 218,
220-222, 260
- Musri 124
- Muşallim-Assur 186
- Muşezib-Şamaş 150
- Muşkiler 9, 258, 260
- Muşkili Mita *bkz.* Midas
- Mutallu 129, 262, 263, 345
- Mutarris-Assur 124
- Muwaharani 254
- Muwatali 255
- Na'id-Şihu Destanı 190
- Nabopolassar 19, 194
- Nabu 152, 167, 190, 341
- Nabu Tapınağı 199, 200, 339, 340
- Nabu-ah-iddin 191
- Nabu-şarru-uşur 200
- Nabu-tappūtī-alik 194
- Nabula 125, 193
- Nairi 106, 108, 112, 116, 119, 123-125, 128,
146, 148, 158, 159, 162, 208, 213, 218,
238, 282, 284, 285, 301-304, 398, 399
- Namri 115, 117, 118, 261
- Naram-Sin 53, 62, 190, 191, 265
- Nasturiler 21
- Naşuh-qatari 203
- Naşuh-sama'ni 203
- Nebukadnezzar 19
- Nergal 152, 190, 239
- Neşa *bkz.* Kültepe
- Nevşehir 14, 132, 202, 249, 255
- Niğde 14, 249, 254, 256
- Nihiriya 8
- Nimrud 11, 138, 146, 147, 173, 199, 200, 202,
209, 212, 221, 232, 234, 242, 302-304,
335, 339, 340, 353, 391
- Ninive 8, 15, 16, 19, 48, 138, 188, 190, 191,
192, 194, 195, 202, 203, 212, 221, 227,
234, 240, 256, 264, 266, 274, 277, 303,
309, 313, 391, 395, 396
- Ninurta 178, 190, 239
- Ninurta-apil-Ekur 258
- Ninuwa *bkz.* Ninive
- Nipaş 67
- Nippur 115, 117, 118, 190, 191, 273n1, 321
- Nipur Dağı 116, 117, 118, 178
- Nirbu 117, 125, 282, 283
- Norşuntepe 392
- Nür-Adad 277
- Nusaybin 11, 117, 118, 122, 124, 125, 192, 227,
275-278, 289, 317, 390
- Paktolos *bkz.* Sart Çayı
- Palalam 130
- Pampa 53
- Panamuwa 287-288
- Panamuwa II 288-290
- Paphu 123
- Paqarahubunu 129, 130
- Parka 67
- Parsua 115, 116, 118
- Patina 118, 129, 130, 148, 250, 253, 256, 329-
331, 334-336
- Patinu *bkz.* Patina
- Pauza 115, 124, 125, 277
- Pazarcık Steli 130, 153, 154, 170, 179, 344
- Persçe 197
- Peşdar 114
- Pınarbaşı 132
- Pir[u] 128
- Pisiri 253, 257, 258, 260
- Polatlı 259
- Pornak 97, 98, 101, 103, 174, 276, 284, 292,
301, 304
- Porsuk 32
- Protothyes *bkz.* Bartatua
- Puhame 250
- Purulumzu 128
- Purushaddum 32-34, 43
- Qainaru 225
- Qalparu(n)da *bkz.* Halparuntiyas
- Qarali *bkz.* Qurala
- Qıbanu *bkz.* Qıpanu
- Qıpanu 203
- Qîr 276
- Que 14, 112, 117n5, 128-135, 250, 253, 260,
263, 264, 287, 288

- Qumaha *bkz.* Kummuh
 Qurala 287, 288
 Qurdi *bkz.* Gurdi
 Qurdi-Nergal 189, 190, 319, 320
- Rabat Tepe 351
 Rahimâ 203
 Rakammatu 277
 Ranya 114
 Rapîqu 272
 Reşep 288
 Rowanduz 215
 Rubbû 272
 Ruwas 257
 Ruwata 283
 Rusa I (Sarduri oğlu) 136, 147, 248-250, 252, 253, 288, 290
 Rusa II (Argiştı oğlu veya Erimena oğlu) 129, 248-253
 Rusa III (Argiştı oğlu veya Erimena oğlu) 249, 253, 294
 Rusahinili Eidurukai *bkz.* Ayanis
 Rusahinili Qilbanikai *bkz.* Toprakkale
- Sakçegözü 286
 Salat Tepe 99, 100, 109, 366n2, 380, 407-411
 Salmanassar I 98, 101, 187, 274, 284
 Salmanassar II 98
 Salmanassar III 107, 108, 114, 116, 122, 124, 125, 128, 129, 132, 133, 143, 145, 147, 148, 150, 157-162, 164, 170, 173, 179, 180, 181, 192, 193, 208-212, 227, 232, 240, 244, 248, 250, 252, 273, 274n4, 277, 278, 280, 286, 287, 294, 295, 300, 301, 303, 304, 329, 335, 336, 365, 399
 Salmanassar IV 115, 116, 124, 125, 154, 212, 219
 Salmanassar V 14, 124, 256
 Salmanassar Kalesi 242, 335n5, 391
 Sam'al 117, 118, 129, 130, 132, 150, 187, 282, 285-290
 Samsat 14, 36, 344, 348, 361, 362
 Sandakşatru 267, 268
 Sandakurru *bkz.* Sandakşatru
 Sandauarri 133, 135, 264
 Sandişarme/Sanda-şarme 133, 135, 267
 Sanherib 15, 16, 20, 116, 118, 126, 131, 133, 134, 153, 157, 178, 187n4, 203, 212, 222, 224, 241, 263-265, 322, 339
 Sapalulme 129, 335
 Sardeis 208, 212-214, 227
- Sarduri I 129, 131, 152, 154, 230, 236, 238-240, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 279, 295
 Sarduri II 113, 117, 129, 130, 132, 212, 215, 216, 219, 222, 223, 251-253
 Sarduri III 212, 226, 267
 Sarezer 147
 Sargon (Akkad kralı) 53
 Sargon II 14, 15, 114, 116-118, 126, 129, 130, 133, 134, 157, 164, 173, 188, 192, 201, 203, 212, 220-224, 243, 253, 256, 264, 289, 309, 337, 343, 351, 361
 Sarikale 83
 Sarikaya 58
 Sarılar 160
 Sart Çayı 265
 Sās-nūrī *bkz.* Şamaş-nūrī
 Sattuara II 98
 Savur 122, 301, 366n2, 367
 Sē-şēzib 275
 Sebittu 152, 162, 167
 Seduri/u *bkz.* Sarduri I
 Şehr 275, 290
 Sidon 16, 115, 117, 118, 152, 264
 Sikan 278, 281
 Sikanu 115, 117, 124, 125
 Silulu 5
 Siluquni 225
 Sin 66, 143, 145, 152-156, 159, 162, 167, 172, 173, 176, 178, 179, 190, 290, 320
 Sin Stelleri 143, 153-155, 172, 173, 179
 Sîn-apla-ēriş 302
 Sina 35
 Sinabu *bkz.* Pomak
 Sippar 37
 Sissu 118, 133, 135, 264
 Siyah Obelisk 210, 211, 250, 251, 335
 Subartu 128, 129
 Subnat 125, 209
 Suçeken 403
 Sud 190
 Sudan 13, 16
 Sudu 98
 Sugunia 209
 Suhi I 235
 Suhi II 235, 237
 Sultantepe 153, 172, 179, 185, 188-192, 277, 278, 284, 317-326
 Sulumal 129, 253, 261
 Suppiluliuma 334, 335
 Surap[pu] 272
 Suriye 1, 9, 13, 24, 28, 31-33, 35, 37, 41, 44n2,

- 48, 51, 53, 54, 61, 65, 66, 70, 79, 96, 103, 105, 108, 112, 117n5, 127-130, 132, 134, 138, 143, 148, 156, 162, 173, 198, 210, 212, 219, 229-235, 237-239, 241-244, 248, 253, 257, 262n5, 272, 277, 278, 283-285, 289, 301, 328-332, 335, 337, 340, 341, 351, 360, 361
- Surri 335
- Suruç 156
- Susa 20, 115, 117
- Süryanice 5
- Şa-Adad-nēnu 274
- Şa-Nabû-şū 265
- Şahuppa 11
- Şalim-Assur 37, 64
- Şam 14, 276, 288
- Şamaş 46, 66, 145, 155, 158, 159, 162, 167, 172, 176, 178, 190, 288
- Şamaş-abūia 280
- Şamaş-kaşid-ayabi 200
- Şamaş-nūrī 279, 280, 283
- Şamaş-şumu-ukin 151, 152, 268
- Şamaştaklaku 84
- Şamşi-Adad V 8, 130, 144, 214, 245, 279, 404
- Şamşi-ilu 1115, 125, 130n9, 155, 171, 219
- Şariza 193
- Şarrat-Ekron 339
- Şa'īl 287
- Şehrizor 114
- Şeyhan 366, 367
- Şırnak 11, 143, 177
- Şibanibe *b.kz.* Tell Billa
- Şinamu 125, 276
- Şinuhtu 118, 133, 134, 256
- Şubria 16, 97, 108, 112, 119, 121, 122, 125, 126, 186, 191, 192, 197, 202, 221, 224, 225, 360
- Şubru 124
- Şulmu-beli 134
- Şura *b.kz.* Savur
- Tabal 14, 15, 70, 112, 117n5, 126, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 225, 229n1, 230n4, 248-251, 253, 255, 256, 258-261, 263-267
- Taidu/Ta'idu 96-98, 101, 103, 193, 304
- Tammuz 190
- Tarbusiba *b.kz.* Til-Barsip
- Targu 225
- Tarhulara 253, 262
- Tarhunaza 254
- Tarhunazi 261
- Tarhunza 254
- Tarsus 131-133, 135, 185, 187, 188, 264
- Tarzu/i *b.kz.* Tarsus
- Taşmetu 190
- Tatili/Datili *b.kz.* Dadilu
- Tayinat (Hatay) 14, 18, 155-157, 169, 185, 196, 198-200, 230n3, 253, 328-331, 334-337, 339-341
- Tell Açıana 239, 328
- Tell Ahmar 149, 241, 350, 351, 361, 363
- Tell al-Hamidiya 96
- Tell Bderi 103
- Tell Billa 274, 353
- Tell Feheriye *b.kz.* Waşşukanni
- Tell Halaf 198, 278-281
- Tell Jurn Kabir 398
- Tell Sabi Abyad 99, 102, 198
- Tell Şeyh Hamad 198
- Teman 277
- Temaniler 275-278
- Temannu 124, 125, 277
- Teuşpa 133, 135, 265
- Tevrat 276
- Tidu *b.kz.* Taidu
- Tiglat-pileser I 8, 9, 105-107, 114, 116, 123, 125, 128, 129, 132, 157, 158, 181, 208, 237-240, 272, 273, 276, 278, 289
- Tiglat-pileser II 278
- Tiglat-pileser III 14, 115-117, 126, 129-133, 149, 150, 157, 170, 171, 173, 174, 212, 219, 230n3, 243, 253-257, 288, 289, 300, 330, 331, 336, 337, 339n6, 343, 400
- Tikki 191
- Tikrit 1
- Til-Barsip 115, 117, 118, 121, 122, 127-131, 151, 173, 191, 192, 241, 244, 248
- Tilmen Höyük 36, 239
- Timur Dağı 133, 250
- Tont Kalesi 250
- TOPADA Yazıtı 255, 257
- Toprakkale 222, 223
- Troya Tabakları 54
- Tuate *b.kz.* Tuwati II
- Tuatti *b.kz.* Tuwati III
- Tugdamme 133, 135, 266, 267
- Tuhana *b.kz.* Tuwana
- Tuhtuhani 67
- Tukulti-Ninurta I 8, 192, 193
- Tukulti-Ninurta II 114, 116, 124, 125, 128, 129, 276, 278, 282, 317, 365

- Tummu 116-118, 210
 Tunç Saray 310-312, 314, 315, 406
 Tunni 117, 133, 250
 Tur Abdin 2, 96, 102, 103, 105, 119, 121, 122, 273-277, 282, 283, 289, 301, 304, 306, 307, 309
 Turhumit 64
 Turlu 148
 Turlu Steli 148, 149, 179
 Turuş 363
 Turuşpa *bkz.* Tuşpa
 Tuşha/n/Tuşhu/m 11, 19, 97, 101-103, 107, 108, 117, 118, 124, 125, 146, 148, 174, 186, 193-197, 202, 241, 276n7, 282, 284, 285, 298, 299, 301-304, 306, 308-310, 312-315, 365, 380, 382, 387, 392, 394-396, 399
 Tuşpa 115, 117, 214, 219
 Tutammu 130, 253, 336
 Tuwati I 250
 Tuwati II 252, 255, 257
 TÜRKMEN-KARAHÖYÜK Yazıtı 258
 Tyanitis *bkz.* Tuwana
 Tynna *bkz.* Zeyve Höyük
 Tyre 134

 Uassurme *bkz.* Wasusarma
 Uetaş 117, 133, 251
 Ukku 116, 118, 121, 202
 Uludere 11
 Ulukışla 32
 Umman-manda 265
 Unqi *bkz.* Patina
 Uppume/u 16, 118, 126
 Uqnû 118, 272
 Urtu/lar 13, 14, 16, 112, 113, 115-120, 122-126, 129, 130, 132-135, 148, 159, 162, 180, 191, 192, 207-227, 231, 233, 234, 251-253, 260-263, 265, 267, 345, 398, 406
 Urartuca 197, 207n1, 208, 215, 251, 252, 265
 Urañri *bkz.* Uruatri
 Urbala'a *bkz.* Warpalawa
 Urikki *bkz.* Warikas
 Urimmi 254
 Urmiye 108, 112, 113, 116, 118, 125, 159, 208-211, 218, 220, 227
 Uruatri/ Uruañri 124, 125, 129, 207
 Urumu 128, 129
 Urzana 118
 Uşhitti 253
 Uşpia 4
 Uşpilulume 130

 Uşpina *bkz.* Işpuini/ Işpuini
 Uzunoğlan 163, 164, 180

 Üçtepe 97, 99, 101, 103, 145-147, 186, 240, 276n7, 292-302, 304, 361, 365n1, 366n2, 380, 390, 396, 409

 Van 119, 121, 125, 159, 208, 210, 211, 219, 220n4, 227, 232, 239, 240, 392
 Via Maris 112
 Viranşehir 11

 Waisi 113
 Warikas 253, 260
 Warpalawa 253, 254, 256, 261
 Warşama Sarayı 59, 60
 Wasaşatta 98
 Wasusarma 253, 255-257
 Waşşukanni 96, 279
 Wauş Dağı 117
 Wita *bkz.* Uetaş

 Ya'ûru 117, 283, 289
 Yakubiler 21
 Yankkaya 74
 Yassihöyük 35, 249, 255
 Yavuzeli 160
 Yeremya 225
 Yoncalı 105-107, 240
 Yunanistan 25, 35
 Yunanlar 131, 133-135
 Yungalu *bkz.* Yoncalı

 Zababa 189, 190, 320
 Zagros 2, 13, 20, 96, 105, 113, 114, 197, 209, 210, 217, 218, 220, 260, 261
 Zakur 155
 Zallu 281
 Zamban 20
 Zap (Küçük) 2, 9, 113, 114, 116, 138
 Zap (Büyük) 2, 113, 116, 138, 152
 Zeyve Höyük 253
 Zikir-ilişu 273
 Zikirtu 114, 116, 220
 Zincirli 14, 132, 150, 151, 153, 179, 185, 187, 285-287, 289
 Zincirli Steli 150-153
 Zippani 53

Assur kenti ve adını bu kentten alan krallık, MÖ 2. binyılın başlarında Kuzey Irak'ta, Dicle Nehri kıyısında kurulmuş ve MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 1400 yıl neredeyse kesintisiz biçimde varlığını sürdürmüştür. Assur kral listeleri, bazı belirsizlikler olmakla birlikte, önce 1000 yıldan uzun süre Assur'da (Kalat Şerkat) sonrasında ise Yeni Assur Dönemi boyunca sırasıyla; Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) gibi başkentlerde hüküm süren kralların adlarını içermektedir. Assur bu yönüyle, Önasya'da yönetim biçimini ve kurumlarını en uzun süre devam ettiren devletlerden biridir. Mezopotamya'da MÖ 4. binyılda şekillenen, Sümerlerin ve Akkadların katkısıyla gelişen devlet modeli, uzun tarihsel süreç boyunca Assurluların katkısıyla olgunlaşmıştır. Yeni Assur Krallığı'nın köklü Mezopotamya uygarlıklarından aldığı birikimle oluşturduğu bu model, krallık anlayışı ve saray planı, birimleriyle birlikte Önasya'da Assur sonrasındaki bütün krallıklar ve imparatorluklar tarafından benimsenmiş ve birçok yönüyle taklit edilmiş gözükmektedir.

Kapak fotoğrafı: Zincirli Steli, Vorderasiatisches Museum, Berlin.

ISBN: 978-975-08-4870-4

9 789750 848704

50 TL

KDV'den
muaf.

